

INNOVATION IQTISODIYOT

Ilmiy-amaliy elektron jurnal

ИННОВАЦИОННАЯ ЭКОНОМИКА

Научно-практический электронный журнал

THE INNOVATION ECONOMY

Electronic Scientific and Practical Journal

2025 / 2

@QMI_Instituti

Qarshi shahri,
Mustaqillik ko'chasi 225 - uy

www.kstu.uz
www.ojs.qmii.uz

INNOVATION IQTISODIYOT

ILMIY-AMALIY ELEKTRON
JURNAL

3-jild
2-son
iyun, 2025

June 2025
Volume 3
Number 2

ИННОВАЦИОННАЯ ЭКОНОМИКА
Научно-практический
электронный журнал

THE INNOVATION ECONOMY
Electronic Scientific and Practical
Journal

INNOVATSION IQTISODIYOT

ILMIY-AMALIY ELEKTRON JURNAL

ISSN: 3030-315X

ojs.qmii.uz

Muassis:

Qarshi davlat texnika universiteti

Tahririyat Kengashi raisi:

R.X.Ergashev, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Qarshi davlat texnika universiteti

Tahririyat Kengashi raisi o'rinbosari:

S.N.Xamrayeva, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Qarshi davlat texnika universiteti

Mas'ul muharrir:

N.A.Ochilova, PhD, dotsent

Qarshi davlat texnika universiteti

Texnik muharrir:

F.F.Haqqulov, PhD

Qarshi davlat texnika universiteti

Jurnal har oyda bir marotaba elektron shaklda jurnalning rasmiy sayti orqali nashr etiladi.

Tahririyat manzili:

180100, Qarshi shahri, Mustaqillik ko'chasi 225-uy

Tel.: +998 (75) 221 09 23

+998 (93) 902 72 63

Faks: +998 (75) 221 1395

E-mail: innoeconomic@qmii.uz

“Innovatsion iqtisodiyot” ilmiy - amaliy elektron jurnali O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi **Oliy attestatsiya komissiyasi rayosatining 2025-yil 5-apreldagi 369-sonli qarori** bilan milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan

Jurnalda quyidagi ruknlar asosida maqolalar nashr etiladi:

1. Nazariya va metodologiya
2. Raqamli iqtisodiyot
3. Mintaqa va tarmoqlar iqtisodiyoti
4. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik
5. Inson kapitali iqtisodiyoti
6. Menejment va marketing
7. Buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil va audit
8. Moliya, kredit va investitsiya
9. Ekonometrika va statistika
10. Xizmat ko'rsatish va turizm sohasi

TAHRIRIYAT KENGASHI:

Tahririyat Kengashining xalqaro a'zolari:

Овчиников Виктор Николаевич – i.f.d., professor, akademik (Janubiy Federal Universitet, Rossiya)

Солодовников Сергей Юревич – i.f.d., professor (Belorussiya milliy texnika universiteti)

Сидиров Виктор Александрович - i.f.d., professor, (Kuban davlat universiteti)

Шевченко Игорь Викторович - i.f.d., professor (Kuban davlat universiteti, Rossiya)

Kusainov Xalel Xaymullayevich - i.f.d., professor (Qozog'iston davlat texnologiya universiteti)

Samandarzoda Iskandar Hakim - i.f.d., i.f.d., professor (SH.Shotemur nomidagi Tojikiston agrar universiteti)

Гибатуллин Артур Артурович Национальный исследовательский университет Московский энергетический институт

Войнаш Сергей Александрович Казанский приволжский (федеральный) университет

Пуляева Валентина Николаевна Финансовый университет при Правительстве РФ

Морковкин Дмитрий Евгеньевич Финансовый университет при Правительстве РФ

Садриддинов Манучехр Исмолиддинович Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана, Душанбе

Перская Виктория Вадимовна директор Института исследований международных экономических отношений, Финансовый университет при Правительстве РФ

Молчанов Игорь Николаевич Профессор экономического факультета. Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова

Басова Мария Михайловна Заместитель декана факультета налогов, аудита и бизнес-анализа Финансовый университет при Правительстве РФ

Чупин Александр Леонидович Заместитель декана экономического факультета Российский университет дружбы народов имени П.Лумумбы

Незамайкин Валерий Николаевич Профессор кафедры финансов и кредита Российский государственный гуманитарный университет

Никонорова Алла Владимировна Доцент кафедры экономической теории Финансовый университет при Правительстве РФ

Дмитриева Ольга Александровна Доцент кафедры налогов и налогового администрирования факультета налогов, аудита и бизнес-анализа Финансовый университет при Правительстве РФ

Швец Юрий Юрьевич Лаборатория управления инновациями, Институт проблем управления Российской академии наук

Колосова Елена Валерьевна Лаборатория управления инновациями, Российский экономический университет имени Г.В. Плеханова

Tahririyat Kengashi a'zolari:

Gulyamov Saidaxror Saidaxmedovich - i.f.d., professor, akademik

Bozorov Orifjon Shodiyevich – t.f.n., dotsent

Pardayev Mamayunus Qarshiboyevich - i.f.d., professor

Vaxabov Abduraxim Vasikovich – i.f.d., professor

Hakimov Obidjon Arzikulovich – i.f.d., professor

Navruz-zoda Baxtiyor Negmatovich - i.f.d., professor

Xatamov Ochildi Qurbonovich- i.f.d., professor

Fayziyeva Shirin Shodmonovna- i.f.n., professor

Jumayeva Gulrux Jo'raqulovna - i.f.n., professor

Egamberdiyeva Salima Raimovna - i.f.n., dotsent

Erkayeva Gulbahor Panjiyevna - i.f.n., professor

Amirqulov Shuhrat Olimovich - i.f.f.d., (PhD), dotsent

Samiyeva Gulnoza Toxirovna-i.f.f.d., (PhD), dotsent

Aliqulov Azamat Tuyg'unovich -i.f.f.d., (PhD), dotsent

Aminov Fazliddin Baxadirovich- i.f.n., dotsent

Xo'jaqulova Nigora Rustamovna - i.f.f.d., (PhD), dotsent

Turobov Sherzod Alisherovich - i.f.f.d., (PhD), dotsent

Alimova Munisa Yulchiyevna - i.f.f.d. (PhD) dotsent

Ergasheva Nasiba Raxmatullayevna - i.f.f.d., (PhD), dotsent

Boboqulov Sanjar Baxromkulovich - i.f.f.d., (PhD), dotsent

Djalilov Raxmonkul Hamidovich - i.f.f.d., (PhD), dotsent

Nomazov Baxrom Bobomurodovich - i.f.f.d. (PhD) dotsent

Alimxanova Nigora Alimxanovna - i.f.f.d. (PhD) dotsent

Mundarija

Nazariya va metodologiya	16
Aholi turmush darajasi: ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati va tasniflarining nazariy asoslari	17
<i>Samiyeva Gulnoza Toxirovna, Abdiyeva Dilshoda Oybek qizi</i>	
Anor yetishtirishning ahamiyati va uning samaradorligini oshirish yo'llari	23
<i>Irgashev Abbos Jumanazarovich</i>	
Aqli zaif bolalarda ayrim sezgi idroklariga psixologik yondoshuv	29
<i>Xosilova Ziyofat Begmurotovna, Sobirova Mohinur Bahrom qizi</i>	
Fonetik va fonematik nutq buzilishli bolalarda sezgi idroklarining tavsifiy holati	32
<i>Xosilova Ziyofat Begmurotovna, Azizxonova Ruqiya Nasri qizi</i>	
Imkoniyati cheklangan bolalarni o'qitishda dastlabki ta'lim	35
<i>Xujayarova Nafisa Sultonmurodovna</i>	
Innovatsion iqtisodiyot mohiyati va rivojlantirish usullari	39
<i>Gafurova Lola Ruyiddinovna</i>	
Bo'lajak defektolog mutaxassislarni inklyuziv kompetentligini rivojlantirish texnologiyalari	43
<i>Sattorova Mohira Aminqulovna</i>	
Raqamli iqtisodiyot	48
Raqamli transformatsiya va hududlarning inklyuziv iqtisodiy o'sishini ta'minlash chora tadbirlari	49
<i>Zokirova Bahora Zokir qizi</i>	
O'zbekistonda eksport va import jarayonlarini raqamlashtirish imkoniyatlari	56
<i>Toshtemirova Muxlisa Davronbek qizi</i>	
O'zbekistonda elektron tijoratni rivojlanish istiqbollarini baholash	60
<i>Maxmudov Lazizbek Ubaydullo o'g'li</i>	
Iqtisodiyot va menejmentda sun'iy intellekt va kompyuter texnologiyalari	69
<i>Meliyeva Nargiza Eshboyevna</i>	
Raqamli iqtisodiyot sharoitida sanoat tuzulmasini takomillashtirish uchun axborot modeli va ta'minot tizimi	74
<i>Rustamov Alisher Bahodirovich</i>	
Mintaqa va tarmoqlar iqtisodiyoti	81
Гўшт-сут маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари таҳлили	82
<i>Абдуллаев Жасур Абдижабборович</i>	
Mintaqa xalq hunarmandchiligini ishlab chiqarish texnologiyasini rivojlantirish metodologiyasi	88
<i>Norqobilova Feruza Abduhomidovna</i>	
Dunyo miqyosida oziq-ovqat isrofining asosiy omillari va ularning global oziq-ovqat xavfsizligiga ta'siri	92
<i>Ochilova Maftuna Toshpulat qizi</i>	
Yashil iqtisodiyotga o'tish konsepsiyasining mohiyati va zarurati	96
<i>Aminov Fazlitdin Baxadirovich</i>	
Oziq-ovqat sanoati rivojlanishining xorij tajribalari va ulardan foydalanish imkoniyatlari	100
<i>Rajabaliyeva Iroda Alisherovna</i>	
"Yashil" iqtisodiyotga o'tishning xorij tajribasi va undan O'zbekiston mintaqalarida foydalanish imkoniyatlari	105
<i>Aminov Fazlitdin Baxadirovich</i>	
Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashning iqtisodiy masalalari	110
<i>Saidova Gulnoza Tulkunovna</i>	
Hududlar paxta-to'qimachilik klasterlarida texnologik samaradorlikni oshirishning ustuvor yo'nalishlari	115
<i>Shukurov Ulug'bek Shokirovich</i>	
Subsidiarlik va madaniy barqarorlik tamoyillari asosida mintaqaviy hunarmandchilikning institutsional jihatlari	123
<i>Norqobilova Feruza Abduhomidovna</i>	

Agroklasterlar samaradorligini oshirish yo'llari	127
<i>Berdiyev Abdumalik Hakimovich</i>	
Jun mahsulotlarini qayta ishlash asosida samaradorlikni oshirish imkoniyatlari	134
<i>Ergashev G'ayrat Urolovich</i>	
O'zbekistonda yashil iqtisodiyotga o'tishning dolzarbligi va istiqbollari	138
<i>Muxammadiyeva Dilafroz Alisher qizi, Almirzayeva Laziza Anvarjon qizi</i>	
Sanoat korxonalarida ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanishning ilmiy nazariy jihatlarini	142
<i>Xamrayeva Sayyora Nasimovna, Uzakov Muhammadjon Toshtemirovich</i>	
Qishloq xo'jaligida oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishda davlatning ijtimoiy siyosati	147
<i>Xujakulova Nigora Rustamovna, Sharofova Saida Alimurod qizi</i>	
Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik	152
O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari	153
<i>Jusupova Anjim Tansiqbaevna</i>	
Respublikamizda kambag'allikni qisqartirish uchun yaratilayotgan imtiyozlar va ularning samarasi	157
<i>Turaboyeva Kimiyaxon O'razbekovna, Boymurodova Xosiyat Boboxon qizi</i>	
Tadbirkorlik subyektlarining eksport salohiyatini statistik tahlili	163
<i>Borotov Sharofiddin Jumaqul o'g'li</i>	
Qishloq xo'jaligida oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishning mohiyati va zaruriyati	167
<i>Xujakulova Nigora Rustamovna, Sharofova Saida Alimurod qizi</i>	
Минтақада кичик бизнес ва хусусий тadbirkorlikni ривожлантириш орқали аҳоли даромадларини ошириш	171
<i>Қулдашева Мафтуна Мусурмон қизи</i>	
Kichik biznes statistik hisobotlarida akt lardan foydalanish samaradorligi va takomillashtirish yo'llari	176
<i>Arzikulov Otabek Ali o'g'li</i>	
Inson kapitali iqtisodiyoti	182
Ijtimoiy xizmatlar rivojlanishining inson kapitaliga ta'siri	183
<i>Rajabov O'tkir Do'snayevich</i>	
Ayollar migratsiyasi va oilaviy struktura: O'zbekiston tajribasi asosida gender tahlil	189
<i>Bakirova Oynura Norquchqor qizi</i>	
Тизза ички жароҳатларида эрта магнит-резонанс томографиясининг (МРТ) иқтисодий самарадорлиги: тикланиш вақтини қисқартириш ва кечки реабилитация харажатларини камайтириш	198
<i>Гайбуллаев Шерзод Обид ўғли, Хамидов Обид Абдурахманович</i>	
Buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil va audit	203
Monopol korxonalar daromadlari hisobini takomillashtirish	204
<i>Ergasheva Nasiba Raxmatullayevna, Baybutayeva Farangiz Farxod qizi</i>	
Biologik aktivlarni hisobga olishning nazariy masalalari va ularni amaliyotda qo'llash muammolari	210
<i>Ravshanov Alisher Bobaqulovich</i>	
Xo'jalik yurituvchi subyektlarda qo'shilgan qiymat solig'i hisobini takomillashtirish	216
<i>Djalilov Rahmonkul Hamidovich, Xusanov Asadbek Akbar o'g'li</i>	
Autsorsing xizmatlari samaradorligi va sifatini oshirishni tahlil etishning tizimli yondashuv uslubiyotini takomillashtirish	221
<i>Ergasheva Nasiba Raxmatullayevna</i>	
Iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida qishloq xo'jaligida aktivlarni hisobga olishni takomillashtirish	228
<i>Egamberdiyeva Salima Rayimovna, Samadova Marjona Feruzbek qizi</i>	
Moliyaviy qarorlar samaradorligini ta'minlashda hisobotlar tahlilining muhimligi	235
<i>Jumayeva Gulrux Jo'raqulovna</i>	

Menejment va marketing	240
Тижорат банклари актив операцияларини бошқариш стратегиясини такомиллаштириш	241
<i>Холмурадов Мусурмон Авлақулович</i>	
О'zbekistonda xalqaro franshizalar faoliyatini rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish	256
<i>Xodjayev Anvar Rasulovich</i>	
Xo'jalik yurituvchi subyekt (XYUS) larda klasterni tashkil qilish segmentatsiyasi	263
<i>Beknazarova Manzura Baxtiyorovna</i>	
Korxona eksport salohiyatini oshirishning marketing modeli	268
<i>To'rayev Shohrux Halimovich</i>	
Moliya, kredit va investitsiya	272
Innovatsion iqtisodiyot sharoitida bank faoliyatida moliyaviy innovatsiyalarni joriy etish istiqbollari	273
<i>Xodjimamedov Akmal Ashurovich, Nabiye Sherzod Kazimjonovich, Sayitmurodova Dilbar Asliddinovna</i>	
Monetar siyosatning strategik va taktik maqsadlari	279
<i>Azimova Hulkar Egamberdiyevna</i>	
Iqtisodiy islohotlar orqali O'zbekistonning eksport salohiyatini oshirish	284
<i>Sayfullayeva Nigora Fayzulla qizi</i>	
Qishloq xo'jalik korxonalari investitsion jozibadorligi ko'rsatkichlar tizimi va uni oshirish maqsadlari tahlili	289
<i>Xatamov Ochildi Qurbonovich, Badalov Jamshid Jamolovich</i>	
Iqtisodiy o'sishni ta'minlashda xorijiy investitsiyalarning o'rni va ahamiyati	296
<i>Xujakulova Nigora Rustamovna, Qodirova Mohinur Bahodir qizi</i>	
Qashqadaryo viloyatidagi qishloq xo'jaligiga investitsiyalarni rivojlantirishning ilmiy-amaliy asoslari	300
<i>Rasulov Xurshid Qaxxorovich</i>	
Investitsiyalarning moliyaviy-iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llari	304
<i>Xujakulova Nigora Rustamovna, Qodirova Mohinur Bahodir qizi</i>	
Ekonometrika va statistika	308
Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish samaradorligini narx tebranishlari asosida ekonometrik tahlil qilish	309
<i>Kenjayev Toshbolta Aminovich</i>	
<i>Повышение эффективности сельскохозяйственного производства эконометрический анализ, основанный на колебаниях цен</i>	
<i>Кенжаев Тошболта Аминович</i>	
Surxondaryo viloyati eksporti hajmini ARIMA modeli asosida prognozlash	315
<i>Xurramov Ramazon Allayor o'g'li</i>	
Sanoat tarmog'iga jalb qilingan investitsiyalardan foydalanishning YAHMga ta'sirini baholashning ekonometrik modellarini ishlab chiqish	329
<i>Xatamov Ochildi Qurbonovich, Hojiqulova Feruza Dona qizi</i>	
Xizmat ko'rsatish va turizm sohasi	340
Сунъий интеллектнинг банк хизматларига таъсири	341
<i>Рахимова Хавохон Усманжоновна, Номозов Умид Искандарович</i>	
Shoshilinch tibbiy yordamni raqamlashtirish tizimi asosida xizmatlarni takomillashtirish mexanizmlari	346
<i>Gafurov Abduvitjon Khuseynovich</i>	
Avtotransport vositalaridan foydalanish xizmatini baholash jarayonlari	353
<i>Norqobilov Jahongir Isroil o'g'li</i>	
Меҳнатга лаёқатли ёшдан катта аҳолига хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш бўйича назарий ёндашувлар	360
<i>Хамраева Сайёра Насимовна, Очилова Наргиза Акрамовна</i>	
Qashqadaryo mehmonxona xo'jaliklariga mintaqaviy xususiyatlarning ta'siri	364
<i>Berdiyev Jasur Qo'ldoshevich, Djurakulova Ruxshona Djaxongirovna</i>	

Содержание

Теория и методология	16
Уровень жизни населения: теоретические основы социально-экономической сущности и классификации ...	17
<i>Самиева Гульноза Тохировна, Абдиева Дилшода Ойбек кызы</i>	
Значение выращивания граната и пути повышения его продуктивности	23
<i>Иргашев Аббос Джуманазарович</i>	
Психологический подход к некоторым чувственным восприятиям у детей с умственной отсталостью	29
<i>Хосилова Зиефат Бегмуротовна, Собирова Мохинур Бахром кызы</i>	
Описательный состояние сенсорного восприятия у детей с фонетическими и фонематическими нарушениями речи	32
<i>Хосилова Зиефат Бегмуротовна, Азизханова Рукия Насри кызы</i>	
Начальное образование в обучении детей с ограниченными возможностями	35
<i>Хужаярова Нафиса Султанмуродовна</i>	
Суть инновационной экономики и методы ее развития	39
<i>Гафурова Лола Руиддиновна</i>	
Технологии развития инклюзивной компетентности будущих дефектологов	43
<i>Сатторова Махира Аминкуловна</i>	
Цифровая экономика	48
Меры по обеспечению цифровой трансформации и инклюзивного экономического роста регионов	49
<i>Закирова Бахора Закир кизи</i>	
Возможности цифровизации экспортно-импортных процессов в Узбекистане	56
<i>Тоштемурова Мухлиса Давронбек кизи</i>	
Оценка перспектив развития электронной коммерции в Узбекистане	60
<i>Махмудова Лазизбека Убайдулло угли</i>	
Искусственный интеллект и компьютерные технологии в экономике и управлении	69
<i>Мелиева Наргиза Эшбоевна</i>	
Информационная модель и система предоставления для улучшения структуры промышленности в цифровой экономике	74
<i>Рустамов Алишер Баходирович</i>	
Экономика региона и отрасли	81
Анализ показателей экономической эффективности производства мясной и молочной продукции	82
<i>Абдуллаев Жасур Абдижабборович</i>	
Методология разработки технологии производства региональных народных промыслов	88
<i>Норкобилова Феруза Абдухomidовна</i>	
Основные факторы продовольственных потерь в мире и их влияние на глобальную продовольственную безопасность	92
<i>Очилова Мафтуна Тошпулат кызы</i>	
Сущность и необходимость концепции перехода к зелёной экономике	96
<i>Аминов Фазлитдин Бахадирович</i>	
Зарубежный опыт развития пищевой промышленности и возможности его использования	100
<i>Раджабалиева Ирода Алишеровна</i>	
Зарубежный опыт перехода к «зелёной» экономике и возможности его применения в регионах Узбекистана	105
<i>Аминов Фазлитдин Бахадирович</i>	
Экономические вопросы продовольственной безопасности	110
<i>Саидова Гульноза Тулкуновна</i>	

Приоритетные направления повышения технологической эффективности в хлопко-текстильных кластерах регионов	115
<i>Шукуров Улугбек Шокирович</i>	
Институциональные аспекты регионального мастерства, основанные на принципах субсидиарности и культурной устойчивости	123
<i>Норкобилова Феруза Абдухomidовна</i>	
Пути повышения эффективности сельскохозяйственных кластеров	127
<i>Бердиев Абдумалик Хакимович</i>	
Возможности повышения эффективности на основе переработки шерстяных изделий	134
<i>Эргашев Гайрат Уролович</i>	
Актуальность и перспективы перехода к зелёной экономике в Узбекистане	138
<i>Мухаммадиева Дилафруз Алишер кызы, Алмирзаева Лазиза Анварджон кызы</i>	
Научно-теоретические аспекты эффективного использования производственных ресурсов на промышленных предприятиях	142
<i>Хамраева Сайёра Насимовна, Узатов Мухаммаджон Тоштемурович</i>	
Государственная социальная политика в развитии семейного предпринимательства в сельском хозяйстве ..	147
<i>Хужакулова Нигора Рустамовна, Шарофова Саида Алимурат кизи</i>	
Малый бизнес и частное предпринимательство	152
Приоритетные направления развития малого бизнеса и частного предпринимательства в Узбекистане	153
<i>Жусупова Анжим Тансыкбаевна</i>	
Создаваемые льготы по сокращению бедности в нашей Республике и их эффективность	157
<i>Турабоева Кимйёхон Уразбековна, Боймуродова Хосият Бобохон кызы</i>	
Статистический анализ экспортного потенциала хозяйствующих субъектов	163
<i>Боротов Шарофиддин Джумакул оглы</i>	
Суть и необходимость развития семейного предпринимательства в сельском хозяйстве	167
<i>Хужакулова Нигора Рустамовна, Шарофова Саида Алимурат кизи</i>	
Увеличение доходов населения за счет развития малого бизнеса и частного предпринимательства в регион ..	171
<i>Кулдашева Мафтуна Мусурмон кизи</i>	
Эффективность и пути улучшения использования икт в статистической отчетности малого бизнесан	176
<i>Арзикулов Отабек Али оглы</i>	
Экономика человеческого капитала	182
Влияние развития социальных услуг на человеческий капитал	183
<i>Ражабов Уткир Дуснаевич</i>	
Женская миграция и структура семьи: гендерный анализ на опыте Узбекистана	189
<i>Бакирова Ойнура Норкучкор кизи</i>	
Экономическая эффективность ранней магнитно-резонансной томографии (МРТ) при внутрикостных травмах: сокращение времени восстановления и снижение затрат на позднюю реабилитацию	198
<i>Гайбуллаев Шерзод Обид угли, Хамидов Обид Абдурахманович</i>	
Бухгалтерский учет, экономический анализ и аудит	203
Совершенствование учёта доходов на монопольных предприятиях	204
<i>Эргашева Насиба Рахматуллаевна, Байбутаева Фарангиз Фарход кизи</i>	
Теоретические вопросы учета биологических активов и проблемы его применения на практике	210
<i>Равшанов Алишер Бабакулович</i>	
Совершенствование учета налога на добавленную стоимость в хозяйствующих субъектах	216
<i>Джалилов Рахманкул Хамидович, Хусанов Асадбек Акбар углы</i>	
Совершенствование методологии системного подхода к анализу эффективности и качества услуг аутсорсинга	221
<i>Эргашева Насиба Рахматуллаевна</i>	
Совершенствование учета активов в сельском хозяйстве в условиях цифровизации экономики	228

Эгамбердиева Салима Раимовна, Самадова Маржона Ферузбек кизи

Значение анализа отчетов в обеспечении эффективности финансовых решений 235

Джумаева Гулрух Джуракуловна

■ Менеджмент и маркетинг 240

Активные операции коммерческих банков улучшение стратегии управления 241

Холмурадов Мусурмон Авлакулович

Совершенствование организационно-экономических механизмов развития деятельности международных франшиз в Узбекистане 256

Ходжаев Анвар Расулович

Сегментация организации кластера по хозяйствующим субъектам (ХС) 263

Бекназарова Манзура Бахтияровна

Маркетинговая модель для увеличения экспортного потенциала предприятия 268

Тураев Шохрух Халимович

■ Финансы, кредит и инвестиции 272

Перспективы внедрения финансовых инноваций в банковскую деятельность в условиях инновационной экономики 273

Ходжимамедов Акмал Ашурович, Набиев Шерзод Казимжонович, Сайитмуродова Дилбар Аслиддиновна

Стратегические и тактические цели монетарной политики 279

Азимова Хулкар Эгамбердиевна

Повышение экспортного потенциала Узбекистана путем экономических реформ 284

Сайфуллаева Нигора Файзулла кызы

Системы показателей и анализ целей повышение инвестиционной привлекательности сельскохозяйственных предприятий 289

Хатамов Очилди Курбанович, Бадалов Джамшид Джамолович

Роль и значение иностранных инвестиций в обеспечении экономического роста 296

Хужакулова Нигора Рустамовна, Кадирова Мохинур Баходир кизи

Научные исследования и инвестиции в регион научно-практическая база страны 300

Расулов Хуршид Каххорович

Пути повышения финансово-экономической эффективности инвестиций 304

Хужакулова Нигора Рустамовна, Кадирова Мохинур Баходир кизи

■ Эконометрика и статистика 308

Прогнозирование объема экспорта Сурхандарьинской области на основе модели ARIMA 315

Хуррамов Рамазон Аллаюр оглы

Разработка эконометрических моделей оценки влияния инвестиций в промышленную сеть 329

Хатамов Очилди Курбанович, Хожикулова Феруза Дона кизи

■ Сфера услуг и туризма 340

Влияние искусственного интеллекта на банковские услуги 341

Рахимова Хавахон Усманжоновна, Номозов Умид Искандарович

Механизмы улучшения обслуживания на основе системы цифровизации экстренной медицинской помощи. 346

Гафуров Абдувоиджон Хусейнович

Процессы оценки услуг по использованию автотранспортных средств 353

Норкобилов Джахонгир Исроил угли

Развитие сектора услуг для пожилого населения трудоспособного возраста 360

Хамраева Сайёра Насимовна, Очилова Наргиза Акрамовна

Влияние региональных особенностей на гостиничные хозяйства Кашкадарьи 364

Бердиев Жасур Кулдошевич, Джуракулова Рухшона Джахонгировна

Contents

Theory and methodology	13
Living standards of the population: theoretical basis of social and economic essence and classification	14
<i>Samieva Gulnoza Tokhirovna, Abdieva Dilshoda Oybek kizi</i>	
The importance of growing pomegranate and ways to increase its productivity	20
<i>Irgashev Abbos Djumanazarovich</i>	
Psychological approach to some sensory perceptions in mentally retarded children	26
<i>Khosilova Ziyofat Begmurotovna, Sobirova Mohinur Bahrom kizi</i>	
Descriptive state of sensory perception in children with phonetic and phonematic speech disorders	29
<i>Khosilova Ziyofat Begmurotovna, Azizkhanova Rukiya Nasri kizi</i>	
Initial education in the education of children with disabilities	32
<i>Khujayarova Nafisa Sultanmurodovna</i>	
The essence of innovative economy and methods of its development	36
<i>Gafurova Lola Ruiddinovna</i>	
Technologies for developing inclusive competence of future defectologists	40
<i>Sattorova Makhira Aminkulovna</i>	
Digital economy	45
Measures to ensuring digital transformation and inclusive economic growth of regions	46
<i>Zakirova Bakhora Zakir kizi</i>	
Opportunities for digitalization of export and import processes in Uzbekistan	53
<i>Toshtemirova Muxlisa Davronbek kizi</i>	
Evaluation of prospects for the development of e-commerce in Uzbekistan	57
<i>Makhmudov Lazizbek Ubaydullo ugli</i>	
Artificial intelligence and computer technologies in economics and management	66
<i>Melieva Nargiza Eshboevna</i>	
Information model and delivery system for improving the structure of industry in the digital economy	71
<i>Rustamov Alisher Bakhodirovich</i>	
Economy of the region and industry	78
Analysis of indicators of economic efficiency of meat and dairy products production	79
<i>Abdullayev Jasur Abdijabarovich</i>	
Methodology for developing technology for the production of regional folk crafts	85
<i>Norkobilova Feruza Abdukhamidovna</i>	
Key factors of food waste worldwide and their impact on global food security	89
<i>Ochilova Maftuna Toshpulat kizi</i>	
The essence and necessity of the concept of transition to a green economy	93
<i>Aminov Fazlitdin Bakhadirovich</i>	
Foreign experiences of food industry development and possibilities of using them	97
<i>Rajabaliyeva Iroda Alisherovna</i>	
Foreign experience of transition to a "green" economy and possibilities of its application in the regions of Uzbekistan	102
<i>Aminov Fazlitdin Bakhadirovich</i>	
Economic issues of food safety	107
<i>Saidova Gulnoza Tulkunovna</i>	

Priority directions for increasing technological efficiency in cotton-textile clusters of regions	112
<i>Shukurov Ulugbek Shokirovich</i>	
Institutional aspects of regional craftsmanship based on the principles of subsidiarity and cultural sustainability ...	120
<i>Norqobilova Feruza Abduhomidovna</i>	
Ways to increase the efficiency of agricultural clusters	124
<i>Berdiev Abdumalik Khakimovich</i>	
Efficiency improvement possibilities based on wool processing	131
<i>Ergashev Gayrat Urolovich</i>	
The urgency and prospects of transition to a green economy in Uzbekistan	135
<i>Mukhammadiyeva Dilafruz Alisher kyzy, Almirzaeva Laziza Anvarjon kyzy</i>	
Scientific and theoretical aspects of effective use of production resources at industrial enterprises	139
<i>Khamraeva Sayyora Nasimovna, Uzakov Mukhammadjon Toshtemirovich</i>	
State social policy in developing family entrepreneurship in agriculture	144
<i>Khujakulova Nigora Rustamovna, Sharofova Saida Alimurat kizi</i>	
Small business and private entrepreneurship	149
Priority directions for the development of small business and private entrepreneurship in Uzbekistan	150
<i>Jusupova Anjim Tansykbaevna</i>	
Benefits being created to reduce poverty in our Republic and their effectiveness	154
<i>Turaboeva Kimiyokhon Urazbekovna, Boymurodova Khosiyat Bobokhon kizi</i>	
Statistical analysis of export potential of business entities	160
<i>Borotov Sharofiddin Jumakul oglu</i>	
The essence and necessity of developing family entrepreneurship in agriculture	164
<i>Khujakulova Nigora Rustamovna, Sharofova Saida Alimurat kizi</i>	
Increase in population income through the development of small business and private entrepreneurship in the region	168
<i>Kuldasheva Maftuna Musurmon kizi</i>	
Effectiveness and ways to improve the use of ict in small business statistical reporting	173
<i>Arzikulov Otabek Ali oglu</i>	
Economics of human capital	179
The impact of social services development on human capital	180
<i>Rajabov Utkir Dusnayeovich</i>	
Women's migration and family structure: gender analysis based on the experience of Uzbekistan	186
<i>Bakirova Oynura Norquchqor qizi</i>	
Economic efficiency of early magnetic resonance imaging (MRI) in intra-knee injuries: reduction of recovery time and reduction of late rehabilitation costs	195
<i>Gaybullaev Sherzod Obid ugli, Khamidov Obid Abdurakhmanovich</i>	
Accounting, economic analysis and audit	200
Improvement of income accounting in monopoly enterprises	201
<i>Ergasheva Nasiba Rakhmatullaevna, Baybutaeva Farangiz Farkhod kizi</i>	
Theoretical issues of accounting of biological assets and problems of its application in practice	207
<i>Ravshanov Alisher Babakulovich</i>	
Improving the accounting of value added tax in business entities	213
<i>Djalilov Raxmonkul Khamidovich, Khusainov Asadbek Akbar ugli</i>	
Improving the methodology of a systematic approach to analyzing the effectiveness and quality of outsourcing services	218
<i>Ergasheva Nasiba Rakhmatullaevna</i>	
Improvement of asset accounting in agriculture in the context of digitalization of the economy	225
<i>Egamberdieva Salima Raimovna, Samadova Marjona Feruzbek kizi</i>	
The importance of report analysis in ensuring the effectiveness of financial decisions	232
<i>Jumaeva Gulrukh Jurakulovna</i>	

Management and Marketing	237
Active operations of commercial banks improving management strategy	238
<i>Kholmuradov Musurmon Avlakulovich</i>	238
Improving the organizational and economic mechanisms for the development of international franchise activities in Uzbekistan	253
<i>Khodjaev Anvar Rasulovich</i>	
Segmentation of cluster organization in business subject (BS)	260
<i>Beknazarova Manzura Bakhtiyorovna</i>	
Marketing model for increasing the export potential of the enterprise	265
<i>To'raev Shokhrukh Khalimovich</i>	
Finance, credit and investment	269
Prospects for implementing financial innovations in banking activities in the context of innovative economy	270
<i>Khodjimamedov Akmal Ashurovich, Nabiye Sherzod Kazimjonovich, Sayitmurodova Dilbar Asliddinovna</i>	
Strategic and tactical objectives of monetary policy	276
<i>Azimova Khulkar Egamberdievna</i>	
Increasing Uzbekistan's export capacity through economic reforms	281
<i>Sayfullaeva Nigora Fayzulla kizi</i>	
Systems of indicators and analysis of goals to increase the investment attractiveness of agricultural enterprises	286
<i>Khatamov Ochildi Kurbanovich, Badalov Jamshid Jamolovich</i>	
The role and importance of foreign investments in ensuring economic growth	293
<i>Khujakulova Nigora Rustamovna, Kodirova Mokhinur Bakhodir kizi</i>	
Scientific research and investments investments in the region scientific and practical base of the country	297
<i>Rasulov Khurshid Kakhkhorovich</i>	
Ways to increase the financial and economic efficiency of investments	301
<i>Khujakulova Nigora Rustamovna, Kodirova Mokhinur Bakhodir kizi</i>	
Econometrics and statistics	305
Improving the efficiency of agricultural production econometric analysis based on price fluctuations	306
<i>Kenjaev Toshbolta Aminovich</i>	
Forecasting the export volume of Surkhandarya region based on the ARIMA model	312
<i>Khurramov Ramazon Allayor oglu</i>	
Development of econometric models for assessing the impact of investment investments into the industry on profit	326
<i>Khatamov Ochildi Kurbanovich, Khajikulova Feruza Dona kizi</i>	
Service and tourism sector	337
The impact of artificial intelligence on banking services	338
<i>Rakhimova Khavokhon Usmanzhonovna, Nomozov Umid Iskandarovich</i>	
Mechanisms for improving service based on the system of digitalization of emergency medical care	343
<i>Gafurov Abduvoitjon Khuseynovich</i>	
Processes of evaluating the service of using motor vehicles	350
<i>Norkobilov Jahongir Isroil ogli</i>	
Development of the services sector for the elderly working-age population	357
<i>Khamrayeva Sayyora Nasimovna, Ochilova Nargiza Akramovna</i>	
Influence of regional features on hotel industries of Kashkadarya	361
<i>Berdiyev Jasur Kuldoshevich, Jurakulova Rukhshona Jakhongirovna</i>	

Theory and
methodology

Теория и
методология

Nazariya va
metodologiya

Aholi turmush darajasi: ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati va tasniflarining nazariy asoslari

Samiyeva Gulnoza Toxirovna, Abdiyeva Dilshoda Oybek qizi

Уровень жизни населения: теоретические основы социально-экономической сущности и классификации

Самиева Гулноза Тохировна, Абдиева Дилшода Ойбек кизи

Living standards of the population: theoretical basis of social and economic essence and classification

Samieva Gulnoza Tokhirovna, Abdieva Dilshoda Oybek kizi

Received: May 2, 2025 Revised: May 6, 2025 ■ Accepted: May 9, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya.** O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan izchil islohotlar natijasida aholi turmush darajasi va turmush sifatining oshishi, aholi daromadlari tarkibida tadbirkorlik faoliyatidan olinayotgan daromadlar ulushining tobora ortib borayotgani, aholining xizmat ko'rsatish sohasidan foydalanish jarayonining ortishi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish borasidagi ijobiy o'zgarishlarga olib kelmoqda. Maqolada ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning nazariy asoslari, iqtisodiy taraqqiyot muammolari va ularning yechimlari, aholi farovonligi va turmush darajasi bilan bog'liq nazariyalari bayon etilgan bo'lib, aholining muntazam o'zgarib turadigan turli ne'matlarga bo'lgan ehtiyojlarining tarkibi va darajasi, ehtiyojni qondirish imkoniyatlari, aholi daromadlari va taqsimlanishi haqidagi fikrlar keltirilgan. Maqolada farovonlik darajasi ham ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalari samaradorligining ko'lami, ilmiy-texnik taraqqiyot darajasi, aholining madaniy-ma'rifiy saviyasi, milliy xususiyatlari va siyosiy hokimiyatga bog'liqligi, umuman olganda turmush darajasi va sifati kabi masalalarga bag'ishlangan. Shuningdek, ushbu maqolada aholining ijtimoiy-iqtisodiy hayotini o'rganishning eng muhim jihatlari iqtisodiy faoliyat ishtirokchisi hisoblangan insonning asosiy sifat xususiyatlarini baholash ham batafsil bayon etilgan.
- **Kalit so'zlar:** aholi farovonligi, aholi turmush tarzi, kambag'allik, qashshoqlik, moddiy farovonlik, aholi daromadlari.
- **Аннотация.** В результате проводимых в Республике Узбекистан последовательных реформ, повышения уровня и качества жизни населения, увеличения доли доходов от предпринимательской деятельности в доходах населения, расширения использования населением услуг сферы услуг приводят к позитивным изменениям в социально-экономическом развитии. В статье изложены теоретические основы социально-экономического развития, проблемы экономического развития и пути их решения, теории, связанные с благосостоянием и уровнем жизни населения, изложены представления о составе и уровне постоянно меняющихся потребностей населения в различных благах, возможностях удовлетворения потребностей, доходах и распределении населения. В статье также рассматриваются такие вопросы, как уровень благосостояния, масштабы эффективности в производственной и сервисной сферах, уровень научно-технического развития, культурный и образовательный уровень населения, национальные особенности и зависимость от политической власти, общий уровень и качество жизни. В статье также подробно изложены

важнейшие аспекты изучения социально-экономической жизни населения, а именно оценка основных качественных характеристик человека, являющегося участником экономической деятельности.

- **Ключевые слова:** благосостояние населения, образ жизни населения, бедность, нищета, материальное благополучие, доходы населения.
- **Abstract.** As a result of the consistent reforms carried out in the Republic of Uzbekistan, the increase in the standard and quality of life of the population, the increase in the share of income from entrepreneurial activity in the income of the population, the expansion of the use of services by the population in the service sector lead to positive changes in socio-economic development. The article presents the theoretical foundations of socio-economic development, the problems of economic development and ways to solve them, theories related to the welfare and standard of living of the population, presents ideas about the composition and level of constantly changing needs of the population for various goods, the possibilities of satisfying needs, income and distribution of the population. The article also considers such issues as the level of welfare, the scale of efficiency in the production and service spheres, the level of scientific and technological development, the cultural and educational level of the population, national characteristics and dependence on political power, the general level and quality of life. The article also describes in detail the most important aspects of the study of the socio-economic life of the population, namely, the assessment of the main qualitative characteristics of a person who is a participant in economic activity.
- **Key words:** welfare of the population, lifestyle of the population, poverty, destitution, material well-being, income of the population.

KIRISH

Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot mazmuni, omillari, o'lchamlari va muammolarini o'rganish davlat siyosatining asosiy vazifalaridan biri bo'lib kelgan. Ana shu kabi muhim masalalarni samarali hal qilish ko'p jihatdan kishilarning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot sirlarini, ularning talab va xususiyatlarini, qonun-qoidalarini, amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning maqsad va mohiyatini chuqurroq bilishlariga bog'liqdir.

O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlash, iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va diversifikatsiyalash bo'yicha tanlangan strategiyalarni amalga oshirish natijasida yurtimiz dunyodagi sanoqli davlatlar qatorida iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning barqaror sur'atlarini ta'minlash, aholining moddiy farovonligini yuksaltirishga erishmoqda.

Xususan, "Aholi bandligini ta'minlash, yoshlar va ishsiz fuqarolarni davlat hisobidan malakali kasb-hunarga o'qitish, oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish, ehtiyojmand aholini manzilli qo'llab-quvvatlash orqali 2026 yilgacha kambag'allikni ikki barobar qisqartirish, ijtimoiy himoya sohasida boshqaruv tizimini isloh qilish, ijtimoiy xizmatlarning sifatini yaxshilash va ko'lamini kengaytirish, aholini toza ichimlik suvi bilan ta'minlash, zamonaviy yo'l va kommunikatsiya tarmoqlarini barpo etish, jamoat transporti hamda hududlararo muntazam avtomobil, temir yo'l va havo qatnovini yaxshilash bo'yicha yirik loyihalarni amalga oshirish, umuman olganda uy-joy masalasini hal etish, aholiga qulay yashash sharoitlarini yaratish..." [1] kabilar O'zbekiston respublikasi Prezidenti Sh.Sh.Mirziyoyevning Yangi Taraqqiyot strategiyasida belgilab qo'yilgan.

O'zbekistonda aholi turmush darajasida to'ldiruvchi komponent sifatida ijtimoiy nafaqalarni hisobga oladigan bo'lsak, faqatgina oxirgi 2 yil ichida ijtimoiy nafaqa oluvchilar soni 1,3 barobarga ko'paydi, nafaqalar miqdori 2 barobarga oshdi. Lekin kam ta'minlangan aholiga ijtimoiy nafaqa va moddiy yordam pulini to'lash yoki ular miqdorini oshirish orqali ushbu muammo to'liq yechilmaydi. Aholining turmush darajasini oshirishda uning sifatini ham oshirish, aholi salomatligi, ta'lim olishi, uy-joy bilan ta'minlash, maishiy xizmatdan foydalanish kabi asosiy masalalarni hal etish zarur.

SH.Mirziyoyev tomonidan Jahon banki, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Taraqqiyot dasturi va boshqa xalqaro nufuzli tashkilotlar bilan birga aholi turmush darajasini oshirish, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturini ishlab chiqish taklifi ilgari surildi. Bunda xalqaro me'yorlar asosida chuqur va har tomonlama kompleks izlanishlar olib borilib, eng avvalo "kambag'allik" tushunchasi, uni aniqlash mezonlari va baholash uslublarini qamrab olgan yangi metodologiya yaratish lozimligi ta'kidlab o'tildi [2].

"Izchil olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar natijasida aholi daromadlari tarkibida tadbirkorlik faoliyatidan olinayotgan daromadlar ulushi tobora ortib bormoqda. Keyingi yillarida bu boradagi ko'rsatkich 10,6 %dan 58,6 %ga o'sdi. Bu Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlaridagi yuqori ko'rsatkichlardan biridir" [3], - deb ta'kidlanishi hozirgi kunda mamlakatimizni nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy jihatdan ham rivojlantirish masalalarining qanchalik dolzarb ahamiyatga ega ekanligidan dalolat beradi. Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni nazariy o'rganishdan maqsad - iqtisodiy taraqqiyot muammolari va ularning yechimlari bilan tanishish, iqtisodiy o'sish nazariyalarini o'rganishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Aholi daromadi tengsizligi va kambag'allik bilan iqtisodiy o'sish o'rtasidagi bog'liqlik bo'yicha D.Rikardo, R.Solou, A.Sen, A.Ditont kabi ko'plab mumtoz neoklassik iqtisodchilar va Nobel mukofoti lauretlari nazariy va empirik tadqiqotlar o'tkazgan bo'lib, ularda yalpi ichki iste'mol, texnologik rivojlanish, mehnat unumdorligi, aholi salomatligi, soliq bazasi va boshqa shu kabi omillar tahlili asosida, kambag'allik kam bo'lgan jamiyatlarda, iqtisodiy o'sish sur'atlari yuqoriroq bo'lishini nazariy isbotlashgan. Aholining turmush darajasini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bilan bog'liq masalalar bir qator mahalliy va xorijiy iqtisodchi olimlar, tadqiqotchi va amaliyotchilar tomonidan tegishli o'rganilgan. Xususan, rossiyalik va MDH mamlakatlari olimlaridan Abakumova N.N., Podovalova R.Y., Averin A.N., Agapov S.A., Romanov YE.Y., Dagbayeva S.D., Jerebin V.M., Romanov A.N., Kukushina V.S., Podovalova R.Y., I.Aliyev, N.A.Gorelov, Savchenko P.V., Y.P.Kokina, N.A.Volgina, N.A.Smironova, V.M.Rutgayzera, S.P.Shpilko, Surinov A.YE., Rimashevskaya N.M., Simbalist A.B., Bachurin A., Bobkov B.N. larning tadqiqot ishlarida keltirilgan.

Xususan, o'zbekistonlik iqtisodchi olimlar va tadqiqotchilar qatorida Q.X.Abdurahmonov, N.Q.Zokirova, SH.R.Xolmo'minov, R.F.Djumanova, N.M.Ibragimova, M.Z.Muxitdinova, B.Pardayeva, K.S.Saidov, P.Z.Xashimov va boshqalarning ilmiy izlanishlarida kambag'allikka oid masalalar alohida muammo sifatida chuqur o'rganishga harakat qilingan.

Ushbu tadqiqotchilar olib borgan ilmiy ishlari aholi turmush darajasi va sifati, kambag'allik bilan bog'liq masalalarni kengroq yoritishga xizmat qilgan, shuningdek aholining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bilan bog'liq ijtimoiy muammolarini o'rganish borasidagi ilmiy nazariyalarni yanada boyitishga erishgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada tizimli tahlil, analiz va sintez, induksiya va deduksiya, statistik va ekspert baholash, ilmiy abstraksiyalash va boshqa usullardan keng foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Kishilar hayot faoliyati uchun zarur ne'matlar to'plami mehnat sharoiti, ta'lim, sog'liqni saqlash, oziq-ovqat va uy-joy sifati kabi xilma-xil ehtiyojlarni o'z ichiga oladi. Kishilar ehtiyojlarini qondirish darajasi jamiyat a'zolarining alohida olgan va oilaviy daromadlari darajasiga bog'liq. Turmush darajasini mamlakat darajasida (butun aholi uchun) va tabaqalashgan mikroderajada (aholining alohida guruhi uchun) qarab

chiqish mumkin. Birinchi yondashuv turli mamlakatlarda aholining turmush darajasini aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichi bo'yicha aniqlab, qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi [4].

Aholi guruhlari bo'yicha daromadlar taqsimlanishi dinamikasini taqqoslash iste'molchi budjeti asosida amalga oshiriladi. Iste'molchi budjetlarining bir qator turlari mavjud bo'ladi: o'rtacha oila budjeti, yuqori darajada ta'minlangan budjet, minimal darajada moddiy ta'minlanganlar budjeti, nafaqaxorlar va aholi boshqa ijtimoiy guruhlari budjeti shular jumlasidandir [5].

Farovonlikning eng quyi chegarasini oila daromadining shunday chegarasi bilan belgilash mumkinki, daromadning bundan past darajasida ishchi kuchini takror hosil qilishni ta'minlab bo'lmaydi. Bu daraja moddiy ta'minlanganlik minimumi yoki kun kechirish darajasi (qashshoqlikning boshlanishi) sifatida chiqadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida o'rtacha daromad "o'rtacha sinf" deb ataladigan tabaqalar daromadlari bo'yicha aniqlanadi. Bunday guruh iste'mol savati to'plamiga uy, avtomashina, dala hovli, zamonaviy uy jihozlari, sayr qilish va bolalarini o'qitish imkoniyati, qimmatli qog'ozlar va zebu ziynat buyumlari kiradi [6].

Bozor iqtisodiyoti aholining yuqori ta'minlangan yoki "boy" qatlamining mavjud bo'lishini taqozo qilib, ularga aholining yuqori sifatli tovar va xizmatlar xarid qilishga layoqatli bo'lgan juda oz miqdori kiradi.

Turmush darajasi kishilarning turmush tarzi bilan uzviy bog'liq. Turmush tarzi – bu kishilar (jamiyat, ijtimoiy qatlam, shaxs)ning milliy va jahon hamjamiyatidagi hayot faoliyati turi hamda usullarini aks ettiruvchi ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya. Turmush tarzi inson hayot faoliyatining turli jihatlarini qamrab oladi, ya'ni:

- mehnat, uni tashkil etishning ijtimoiy shakllari;
- turmush va bo'sh vaqtdan foydalanish shakllari;
- siyosiy va ijtimoiy hayotda ishtirok etish;
- moddiy va ma'naviy ehtiyojlarni qondirish shakllari;
- kishilarning kundalik hayotdagi xulq-atvori me'yorlari va qoidalari

Turmush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar turli-tuman bo'lib, turmush darajasi kontseptsiyasi bilan uzviy bog'liq.

"Aholi farovonligi" tushunchasi zamonaviy talqinda inson faoliyatining barcha tomonlariga taalluqli bo'lgan keng qamrovli tushunchadir [7].

Bizning fikrimizcha, aholi farovonligi deganda, aholining turmush kechirishi uchun zarur bo'lgan moddiy va nomoddiy ne'matlar hamda xizmatlar bilan ta'minlanganlik, shu bilan birgalikda ularni iste'mol qilish darajasi ham tushuniladi. Aholining farovonlik darajasini ifodalash uchun "turmush darajasi", "xalq farovonligi" va boshqa shu kabi turli xil

tushunchalar qo'llaniladi.

O'zbekistonda aholini moddiy, ma'naviy, ijtimoiy ehtiyojlarini qondirilish darajasini ifodalaydigan "turmush darajasi" atamasi kengroq qo'llaniladi. Aholi farovonligi yoki uning turmush darajasi aholi ehtiyojlariga, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohasining rivojlanishiga, ilmiy-texnik taraqqiyotga, aholining ma'naviy-ma'rifiy saviyasiga va boshqa shu kabi omillarga bog'liqdir. Aholining farovonligi bir tomondan, aholining muntazam o'zgarib turadigan turli ne'matlarga bo'lgan ehtiyojlarining tarkibi va darajasi bilan, boshqa tomondan, u ehtiyojni qondirish imkoniyatlari, tovarlar va xizmatlar bozoridagi holat, aholi daromadlari, mehnatkashlarning ish haqi bilan belgilanadi. Biroq ish haqi miqdori ham, farovonlik darajasi ham ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalari samaradorligining ko'lami, ilmiy-texnik taraqqiyot darajasi, aholining madaniy-ma'rifiy saviyasi, milliy xususiyatlari va siyosiy hokimiyatga bog'liq [8].

Farovonlik darajasi aholi hayot faoliyatining ma'lum bir qirasi to'g'risida tasavvur beradigan ko'rsatkichlar tizimi bilan belgilanadi. Aholining farovonlik darajasi to'g'risida batafsil ma'lumotga ega bo'lish uchun aholi daromadlari va ehtiyojlari, iste'mol darajasi va tarkibi, uy-joy, mol-mulk, madaniy-maishiy buyumlar va boshqa imkoniyatlar bilan ta'minlanganlik darajasini chuqur o'rganish lozim.

Aholining farovonlik darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar turli-tuman bo'lib, turmush darajasi konsepsiyasi bilan uzviy bog'liq. Aholining farovonlik darajasini ifodalash uchun jahondagi turli mamlakatlarda turlicha mezonlar qo'llaniladi. Ular orasida minimal iste'mol budjeti, kambag'allik, mutlaq va nisbiy kambag'allik ko'rsatkichlari keng qo'llaniladi.

Minimal iste'mol budjeti – shaxsning rivojlanishi uchun zarur bo'lgan ma'naviy ehtiyojlar iste'molining ijtimoiy asoslangan minimal darajasini ta'minlaydigan iste'mol tovarlari va xizmatlari turlarining qiymati hisoblanadi.

Kambag'allik ko'rsatkichi aholining farovonlik darajasini baholash uchun foydalaniladigan mezonlardan biridir. Jahon amaliyotida kambag'allik darajasini ta'riflashga yondoshishda uchta asosiy konsepsiya qo'llaniladi. Mutlaq kambag'allik konsepsiyasi shaxs yoki oilona minimal hayotiy ehtiyojlarni ta'minlash uchun zarur bo'lgan daromadni ta'riflashga asoslanadi.

Aholini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda uy xo'jaliklari ham o'z daromadlari bilan muhim o'rin egallaydi. Amaliyotda uy xo'jaliklarining quyidagi tavsiflaridan foydalaniladi:

- uy xo'jaliklarining pul daromadlari;
- uy xo'jaliklarining pul sarf-harajatlari;
- uy xo'jaliklarining tasarrufidagi moddiy resurslari ko'rsatkichlari.

O'zbekistonda kambag'allik darajasini baholash iqtisodiyotda deyarli qo'llanilmaydi, biroq o'rta hisobda bir oyda pul

daromadlari ko'rsatkichidan foydalaniladigan tarzda hayot kechirish minimumi darajasini belgilaydigan mutlaq konsepsiyaga asoslanadi. Hayot kechirish minimumi inson salomatligini saqlash va uning hayotiy faoliyatini ta'minlash uchun zarur bo'lgan moddiy ne'matlar va xizmatlar iste'molining minimal darajasi ko'rsatkichidir.

Hayot kechirish minimumi o'rta hisobda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan qiymat tarzida va umuman O'zbekiston Respublikasi bo'yicha, subyektlardagi asosiy ijtimoiy demografik guruhlar bo'yicha, shu jumladan, alohida shaharlar va tumanlar bo'yicha belgilanishi mumkin. Hayot kechirish qiymatini belgilash negizini ilmiy asosda ishlab chiqilgan oziq-ovqat mahsulotlari tabiiy turlari o'lchamlari tashkil etadi, ular aholi ayrim ijtimoiy-iqtisodiy guruhlari uchun minimal iste'mol me'yorlari bo'yicha tabaqalashtirib berilgan hamda iste'mol qilinadigan moddalarning kaloriyaliligi va kimyoviy tarkibi bo'yicha muvozanatlashtirilgan. Oziq-ovqat mahsulotlari iste'mol me'yorlarini asoslashda turli tabiiy iqlimiy sharoitlarni hisobga olish maqsadida respublika hududi amaldagi uslubiy tavsiyalarga muvofiq bir necha zonaga ajratilgan. Zonalar bo'yicha taqsimotga ko'ra yiliga o'rta hisobda aholi jon boshiga oziq-ovqat turlari ma'lum miqdorlar doirasida belgilab chiqilgan.

"Hududiy zonalar bo'yicha oziq-ovqat turlarining quvvat bera olishi sutkasiga taxminan 2204 kkal.dan 2607 kkal. gachani tashkil etadi. Hayot kechirish minimumi budjetida iste'mol me'yorlari faqat oziq-ovqat mahsulotlariga belgilangan bo'lib, unda tovarlar va barcha turdagi xizmatlar qiymati 30-35 %ni tashkil etadi" [9].

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda eng salbiy ko'rsatkichlardan biri – mutlaq qashshoqlikdir. Mutlaq qashshoqlik deganda daromadlarning umuman yoki shaxsning minimal turmush ehtiyojlarini qondirish uchun zarur daromadning yo'qligi tushuniladi.

Aholi farovonligi darajasini shuningdek quyidagi to'rt ko'rsatkich bilan ajratish mumkin:

1. Aholi farovonligining to'liqligi – insonning har tomonlama kamol topishini ta'minlaydigan ne'matlardan foydalanish;
2. Aholi farovonligining me'yoriy darajasi – insonning jismoniy va aqliy kuch-quvvatini to'la tiklash uchun qulay sharoitlarni ta'minlaydigan ilmiy asoslangan me'yorlar bo'yicha oilona iste'mol qilish;
3. Kambag'allik - mehnat uchun resurslarni qayta yaratishning quyi chegarasi sifatidagi ish qobiliyatini saqlash darajasida ne'matlarni iste'mol qilish;
4. Qashshoqlik – iste'mol qilinishi insonning hayot kechirish qobiliyatini saqlash imkoniyatinigina beradigan ne'matlar va xizmatlarning biologik mezonlar bo'yicha yo'l qo'yiladigan minimal turlarini iste'mol qilish [10].

Aholi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishdagi eng muhim ko'rsatkichlaridan biri umr ko'rish davridir. Shu bilan bir qatorda

aholining ma'lumot darajasi, kasbiy darajasi yuqoriligi, iqtisodiy faolligi, tadbirkorligi, ijtimoiy munosabatlari mamlakatda aholi farovonligi darajasini yuqori bo'lishini ta'minlovchi sabablar sifatida ta'kidlanadi.

Mamlakat aholisining farovonligi yalpi ichki mahsulotning hajmi va tarkibi bilan ifodalanadi. Ayniqsa shaxsiy iste'mol xarajatlari muhim ahamiyatga ega. Iste'molning umumiy hajmida uzoq muddat foydalanishga mo'ljallangan tovarlar ulushining yuqoriligi aholi farovonligi darajasi va mamlakat iqtisodiy taraqqiyoti darajasining yuqoriligidan dalolat beradi. Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulotdan inson rivojlanish indeksi va mamlakatning ijtimoiy taraqqiyoti indeksini hisoblashda foydalaniladi.

O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarning bosh maqsadi barqarorlikka, iqtisodiyotni yuksaltirishning ijobiy sur'atlariga erishish hisoblanadi. Ta'kidlash joizki, ijtimoiy-mehnat munosabatlarining barcha jihatlari aholining turmush tarzi va daromadlariga, aholi qatlamlarida ijtimoiy himoyaga muhtojlar, boylar, kambag'allar va qashshoqlar paydo bo'lishiga bevosita ta'sir qiladi.

Ijtimoiy jihatdan olib qaraganda, davlat insonning munosib turmushi va erkin rivojlanishini ta'minlovchi sharoitlar yaratishga qaratilgan ijtimoiy siyosatni olib boradi. Bu siyosatning asosiy yo'nalishlaridan biri – mehnat va tadbirkorlik faolligini rag'batlantirish, mehnatga layoqatli har bir kishiga o'z mehnati bilan oilasining iqtisodiy farovonligini ta'minlash, omonatlarni shakllantirishni va ularni samarali investitsiyalashni ta'minlashga imkoniyatlar yaratish asosida aholining turmush darajasi va sifatini oshirishdir. Mehnat faoliyati va uning natijalari bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy-mehnat munosabatlari ish haqi va daromadlarning shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Mehnat munosabatlarining rivojlanishi ijtimoiy sherikchilik yangi shakllarining yuzaga kelishiga, ijtimoiy himoyalanganlikning rivojlanishiga, mehnat faoliyatidan qoniqishning oshishiga olib keladi. Bozor munosabatlarining chuqurlashishi bosqichida aholining turmush darajasi va daromadlarning tabaqalanishi markaziy muammo bo'lib qoladi. Ularning hal qilinishiga ko'p jihatdan keyingi tub o'zgarishlar yo'nalishi va sur'atlari hamda oqibat natijada jamiyatdagi siyosiy barqarorlik bog'liq bo'ladi. O'z navbatida, bu muammolarning hal qilinishi daromadlarning aniq ishlab chiqilgan siyosatini talab qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Aholining moddiy farovonligi, sog'lig'i va xavfsizligini saqlashning yuksak darajasiga erishish, ularni amalga oshirish borasida kafolatlarni yuzaga keltirish uchun siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlar yaratish bugungi kunda davlat ijtimoiy

siyosatining asosiy yo'nalishidir. Bu yo'nalish har bir insonning munosib turmushi va erkin rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan tegishli ijtimoiy-iqtisodiy siyosat o'tkazish bilan amalga oshiriladi.

Aholining turmush tarzi bilan bog'liq muammolarni hal qilishga bo'lgan yangicha yondashuvlar korxonadagi (tashkilot, firma, kompaniya) mehnat munosabatlari, mehnatga haq to'lashni tartibga solish, xodimlar xizmatlarini baholash, ish haqini va umuman ijtimoiy-mehnat munosabatlarini tartibga solish kambag'allik deb atalmish tushunchaning kamaytirilishiga bevosita ta'sir qiladi. Daromadlar siyosatining nazariy masalalarini, ularning turli darajalarda va aholining turli guruhlari uchun shakllanish usullari va mexanizmlarini bilish bilan ham aholining kam daromadli qismini kamaytirishga ta'sir etishi belgilangan.

Kambag'allik, qashshoqlik kabi tushunchalarning nazariy jihatdan o'rganilishi eng avvalo aholi qatlamining qay darajada yashashi, iste'mol qilayotgan noz-ne'matlari bilan, umuman olganda turmush darajasi bilan belgilanar ekan, biz ushbu birinchi bobda aholining turmush darajasi haqida ham o'rganmoqni joiz topdik.

Aholining turmush darajasi insonlar hayoti va faoliyatining mavjud ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari majmui bilan tavsiflanuvchi murakkab va ko'p qirrali tushunchadir. Aholining turmush darajasini tadqiq etish jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidan qat'iy nazar, barcha mamlakatlar uchun, xususan, mamlakatlararo taqqoslash uchun dolzarbdir.

Aholining ijtimoiy-iqtisodiy hayotini o'rganishning eng muhim jihatlari quyidagilar hisoblanadi:

- iqtisodiy faoliyat ishtirokchisi hisoblangan insonning asosiy sifat xususiyatlarini baholash (yuksak darajada davom etishiga erishish uchun sog'lom turmush tarzini olib borishga qobiliyat; ta'lim olish imkoniyatlari, munosib turmush uchun yetarli mablag'larga ega bo'lish va yuksak kasbiy sifatlarini egallash);

- nominal va real daromadlarni baholash;

- aholining uy-joy, uzoq muddatli foydalanishga mo'ljallangan iste'mol ne'matlari bilan ta'minlanish xususiyatini o'rganish. Aholining turmush darajasi – bu aholi farovonligi, ne'matlar va xizmatlar iste'molining darajasi, insonlarning asosiy hayotiy ehtiyojlarini qondirish me'yori tavsiflovchi sharoitlar va ko'rsatkichlar majmuidir.

Boshqacha qilib aytganda, turmush darajasi jamiyatda yashovchi inson ehtiyojlarining rivojlanishi va qondirilishi darajasidan iborat bo'lib, u turli ne'matlarning iste'mol qilinishi yoki iste'mol uchun olinganlarining foydalilik darajasi bilan belgilanadi.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Samiyeva Gulnoza Toxirovna – QarDTU “Innovation iqtisodiyot” kafedrası dotsenti, i.f.f.d. (PhD) / Самиева Гульноза Тахировна – доцент кафедры «Инновационная экономика» Кырджалийского государственного технического университета, доктор философии по экономике. (доктор философии) / Samiyeva Gulnoza Takhirovna – Associate Professor of the Department of Innovative Economics of the Kyrdzhali State Technical University, Doctor of Philosophy in Economics. (Doctor of Philosophy)**

► samiyevagulnoza@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0003-3192-3887>

2. **Abdiyeva Dilshoda Oybek qizi – QarDTU “Iqtisodiyot” (tarmoqlar va sohalar bo’yicha) ta’lim yo’nalishi 1-kurs talabasi / Абдиева Дилшода Ойбек кызы – студентка 1 курса образовательной программы «Экономика» (по отраслям и направлениям) КарГТУ / Abdieva Dilshoda Oybek kizi – 1st year student of the educational program "Economics" (by industries and directions) of KarSTU**

► abdiyevadilshoda234@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0001-7615-0158>

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28.01dagi PF-60-sonli “2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston strategiyasi”

- [2] O'zbekiston Prezidentining BMT Bosh Assambleyasi 72-sessiyasidagi nutqi, 2017
- [3] Sh.M.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. – T. 2020 yil 24 dekabr
- [4] Q.X.Abdurahmonov, X.X.Abduramanov. Aholi turmush tarzi va daromadlari, - Toshkent - 2011
- [5] Джуманова Р.Ф. Аҳоли турмуш даражаси: кўрсаткичлари ва уни ошириш йўллари. Диссертация. Тошкент 2008 йил
- [6] Мухитдинова М.З. “Аҳоли турмуш даражасини баҳолаш: таҳлил ва самара” - Халқаро молия ва ҳисоб илмий электрон журналы. № 2, апрель, 2019 йил
- [7] Пардаева Б. “Состав доходов и социальная защита населения”. 19 -е Международное Плехановские чтения. М.:2006
- [8] Жеребин В.М., Романов А.Н. Уровень жизни населения: основные категории, характеристики и методы оценки. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009.
- [9] 2020 yil 24 dekabrda Sanitariya-epidemiologik o'soyishtalik va jamoat salomatligi xizmatining “O'zbekiston Respublikasi aholisining yoshiga, jinsiga va kasbiy faoliyati guruhlariga uchun sog'lom ovqatlanishni ta'minlashga qaratilgan o'rtacha kunlik ratsional ovqatlanish normativlari”
- [10] И.М. Алиев, Н.А. Горелов. Политика доходов и заработной платы. Учебник. – Ростов н/Д: Феникс, 2008

Anor yetishtirishning ahamiyati va uning samaradorligini oshirish yo'llari

Irgashev Abbos Jumanazarovich

Значение выращивания граната и пути повышения его продуктивности

Иргашев Аббос Джуманазарович

The importance of growing pomegranate and ways to increase its productivity

Irgashev Abbos Djumanazarovich

Received: May 12, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotasiya:** ushbu maqolada anor yetishtirishning xususiyatlari va ahamiyati hamda anor yetishtirishni yangi ekologik toza, resurs tejamkor usuli, dexqon va fermer xo'jaliklariga dorivor anorni yetishtirish agrotekhnologiyasi, dorivor anor navini yangi texnologiya asosida yetishtirish, dorivor anor navini yetishtirish O'zbekistonda yilning xamma fasllarida, uy sharoitida, xonadonlarda – balkonlarda tuvaklarda, maxsus yashiklarda va issiqxonalarda, xamda erta bahordan ochiq maydonlarda yetishtirish mumkinligi. Anorning mevasi sharbati, qayta ishlanishi va insonlar uchun anor o'simlikning ildizi, tanasi, tanasidagi po'stlog'i, tanasidagi elimi, shoxi, novdasi, bargi, guli, g'o'rasi, mevasi, mevasini po'stidan hamda urug'idan foydalanishlarining xususiyatlari va ahamiyati yoritilgan.
- **Kalit so'zlar:** anor, dorivor o'simlik, anor yetishtirish, tibbiyotda foydali tomonlari, dehqon va fermer xo'jaligi.
- **Аннотация:** в данной статье рассматриваются особенности и важность выращивания граната, а также новый экологически чистый, ресурсосберегающий метод выращивания граната, выращивание лекарственного граната на плантациях и фермах Агротехнология, выращивание лекарственного сорта граната на основе новой технологии, выращивание лекарственного сорта граната в Узбекистане можно выращивать на открытых площадках с раннего бохора в любое время года, в домашних условиях, на грядках – на балконах на полотнах, в специальных щелях и теплицах, в ветчине. Освещены особенности и значение переработки фруктового сока граната, переработки и использования корня растения гранат, мякоти, коры на мякоти, клея на мякоти, ветки, ответвления, листа, цветка, боярышника, плодов, очищенных от кожуры и семян.
- **Ключевые слова:** гранат, лекарственное растение, выращивание граната, польза в медицине, фермер и фермерское хозяйство.
- **Abstract:** features and importance of pomegranate cultivation in this article, as well as a new environmentally friendly, resource-efficient method of pomegranate cultivation, Agrotechnology of growing medicinal pomegranate on dexqan and Farms, cultivation of the medicinal pomegranate Variety on the basis of new technology, cultivation of the medicinal pomegranate variety in Uzbekistan in the entire seasons of the year, the fact that it is possible to grow at home, on honadons – on balconies in canvases, in special crevices and greenhouses, in open areas from early bokhor in ham. The peculiarities and significance of the processing of pomegranate fruit juice, processing and the use of pomegranate plant root, body, bark on the body, glue on the body, branch, branch, leaf, flower, hawthorn, fruit, fruit from the peel and seeds are illuminated.
- **Keywords:** pomegranate, medicinal plant, pomegranate cultivation, benefits in medicine, farmer and farm.

KIRISH

Anor yetishtirish qishloq xo'jaligi va iqtisodiyotning muhim tarkibiy qismi bo'lib, uning samaradorligini oshirish ahamiyat kasb etadi. Bu soha mamlakat iqtisodiy rivojlanishiga hissa qo'shish, aholining bandligini ta'minlash va oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash imkonini beradi. Anor ishlab chiqarish va qauta ishlash uchun qulau tabiiu iqlim sharoitlari bo'lgan O'zbekistonda kuchli potensial resurs bazasiga ega. O'zbekiston mintaqalarining tuproq, iqlim sharoitlari anor ishlab chiqarishni sanoat darajasida tashkil etishga imkon beradi. O'zbekiston sharoitida anor uetishtirishning iqtisodiu samaradorigi ko'rsatkichlari esa nisbatan uangi uo'nalish bo'lib, mevachilik sohasidagi bir qancha tadqiqotlar tarkibida qisman o'rganilgan xolos. Anor plantatsiualari qishloq joularda sezilarli darajada bandlikni ta'minlash va daromad olish imkonini beradi.

Markaziu Osiuo va unga tutash mintaqalarda joulashgan ba'zi mamlakatlarda anor va boshqa mevalarni uig'ish, qauta ishlash va sotish ko'pincha iqtisodiu faoliuat bilan bo'lgan bo'lsada, anor plantasiualarining kengauishi plantatsiualarni boshqarish, anor qauta ishlash va savdosida rasmiu bandlikning o'rnatilishiga olib keladi. Shuningdek, anor daraxtlari ekologik barqarorlikni ta'minlashda katta ahamiyatga ega bo'lib, tuproqni eroziyadan himoya qiladi, havo sifatini yaxshilaydi va mikroiqlimni tartibga soladi.

Tez buzilmaudigan mahsulotlar orasida anor ko'chirish va tashish uchun qulau bo'lgan qattiq qobig'i bilan mashhur oziq-ovqat mahsuloti hisoblanadi. Anor doshlar meva berishi mumkin bo'lgan joular ancha chegaralangan – Yer sharidagi quruqlikning atigi 7% qismi bunga mos keladi. O'zbekiston katta hududi anor yetishtirishga mos keluvchi kam, sonli davlatlar qatoriga kiradi. Mamlakatimiz anor yetishtirishda oxirgi yillarda yetakchilar qatoriga kira oldi[1]. Xususan anor yetishtirishda yuqori ko'rsatkich bilan dunyoda 20-o'ringa ko'tarilganligi ishlab chiqarish hajmi ancha oshganligini anglatsada, yurtimizning tabiiy imkoniyatlaridan oqilona foydalana olinmayotganini ko'rsatadi[2]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 28 yanvardagi PQ-4575-son «O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljallagan strategiyasida belgilangan vazifalarni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorida sohani rivojlantirish istiqbollari belgilab berilgan. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Farg'ona viloyatida anor yetishtirishni ko'paytirish va sohani rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2018 yil 4 oktabrdagi 791-son qarorida Farg'ona viloyatida anor yetishtiruvchi xo'jaliklarni tashkil etish va ushbu faoliyat bilan shug'ullanuvchi xususiy sektor vakillariga ko'maklashish, ilmiy-tadqiqot institutlari bilan hamkorlikda ilmiy ishlar olib borish, innovatsion

resurs tejamkor texnologiyalar asosida anor ko'chatlari va mahsulotini yetishtirish, uni qayta ishlashni kompleks rivojlantirish, sohaning eksport salohiyatini yanada yuksaltirish hamda aholi bandligi va daromadlari darajasini oshirishga alohida e'tibor qaratilgan.

O'zbekistonda uzoq yillardan buyon anorzorlar barpo qilinib, istiqbolli navlar ekib kelinmoqda. Bular Farg'ona vodiysida, Surxondaryo viloyatining ayrim tumanlarida joylashgan. Anorzorlar Farg'ona vodiysining Quva, Namangan va Andijon tumanlarida katta maydonlarda bog'lari barpo qilingan. O'zbekistonning boshqa viloyatlaridagi anorzorlar asosan yangi barpo etilgan bo'lib, ularga standart navlar ekilgan.

O'zbekiston Respublikasida yetishtirilgan umumiy anor hajmidagi ulushi bo'yicha Surxondaryo viloyati salmoqli o'ringa ega hamda sohaga oid boshqa meyoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga ushbu tadqiqot muayyan darajada xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Anor yetishtirishning ahamiyati va uning samaradorligini oshirish muammolari milliy va xorijiy olimlar hamda milliy mutaxassis-tadqiqotchilar tomonidan keng o'rganilmoqda.

Xorijiy olimlar Dankov V. [3], Ribakov A. A., Ostroukova S. A. [4], Samedov A. [5] kabilar anor yetishtirishning ahamiyatini o'rganishgan, ammo anor yetishtirishning samaradorligini oshirishning o'ziga xos tomonlari ushbu olimlar ishlarida chuqur o'rganilmagan.

Milliy olimlarimizdan Baymetov K. I., Shreder YE. A., Axmedov SH. M., Qayimov A. Q. [6], Mirzayev M. M., Sobirov M. Q. [7], Ostanaqulov T. E., Islamov S. YA, Xonqulov X. X., Sanayev S. T., Xolmirzayev D. K. [8], Rajametov SH., Normuratov I., Adilov X., Namozov I. [9], Xasanov B. A., Ochilov R. O., Xolmurodov E. A., Gulmurodov R. A. [10], Ne'matov I. [11] va boshqa olimlarning tadqiqotlari anor yetishtirishning ahamiyatining nazariy va uslubiy jihatlari yoritilgan. Ushbu olimlarning ilmiy ishlaridan foydalangan holda anor yetishtirishning ahamiyati va uning samaradorligini oshirish bo'yicha izlanishlar olib borilgan. Shu sababli zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida anor yetishtirishning ahamiyati va uning samaradorligini oshirishning metodikasini takomillashtirish orqali uning samaradorligini oshirish bugungi kunda dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot jarayonida anor yetishtirishning ahamiyati va uning samaradorligini oshirish yo'llari qiyosiy fikrlash, induksiya va deduksiya hamda abstraktsiya usullaridan keng

foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Oxirgi yillarda anor yalpi hosili sezilarli o'sib bormoqda. Bunda uning sun'iy ishlab, chiqarilishi yoki narxlarning tushishi kabi omillar xalaqit bermaydi. Jahon bo'ylab anor mevalarini o'z ichiga oluvchi sog'lom va foydali ovqatlanishga e'tibor qiluvchi odamlar ulushi ortib borayotgani sababli bu mahsulotga talab oshmoqda.

Anor – Granat – *Punica granatum* Z. – anordoshlar (anorgullilar oilasi)ga mansub ko'p yillik o'simliklar (butalar turkumi (urug'i). Anor eng qadimiy o'simlik bo'lib, juda qadim zamondan ekilib kelinadi. Dunyoning hamma davlatlarida o'stiriladi. Vatani O'rta va markaziy Osiyo, eramizdan avvalgi 8 – 12 asrlarda Sharqiy Turistondan buyuk ipak yo'llari bo'ylab dorivor oddiy yovvoyi anor xitoy va xindi – xitoy o'lkalariga, eramizning 1 – 4 asrlarda gretsiya orqali Yevropaga tarqalgan. Lotin tilida "pinicus" atamasini so'zidan fanga kiritgan bo'lib, "Urug'li meva", "Urug'li olma daraxti" ma'nosini beradi. "Anor" nomi qadimiy forsiy tilda atalib, "Urug'li jannat mevasi" degan ma'noni bildiradi. Har qaysi halqlar anorga o'zlari nom qo'yib olishgan. Masalan, arablar "rummon", forslar "anor", turklar "nor" va yevropaliklar "urug'li olma" deb atashadi.

Anor o'simligini 20 dan ortiq turi mavjud bo'lib, shundan O'zbekistonda 5 turi: dorivor achchiqdona anor, qayin anor, qizil anor, qozoqi anor va shirindona anori navlari ko'proq ekiladi. 60 – 80 yil yashaydi, 100 yillik va undan katta yoshdagi anor daraxtlari ham xayotda uchrab turibdi. Anor daraxti tez o'sadi, bo'yi 5 metrgacha, shox – shabbasi qalin, kulirang yoki jigarrang – sariq, silliq yosh navdalari yashil – kulirang, kalta tikanlari mavjud. Barglari qarama-qarshi joylashgan, qalin, yaltiroq, ellipissimon yoki uzun nashtarsimon, kalta bandli. Gullari yakka – yakka, ba'zan to'p gul holida bo'ladi, kalta gulbandi bor. Mevalari dumaloq shaklda bo'lib, burushtiradigan, taxir mazali, qalin po'sti bilan qoplangan, mevalarini uchida gul kosasining qizg'ish yoki sarg'ish rangli qoldig'i bo'ladi, mevasining ichi parda to'siqlar bilan 6 tadan 12 tagacha uyalarga bo'lingan, uyalarda qirmizi – qizil sershira et bilan o'ralgan nordon – shirin mazali bir talay, 40 tagacha urug'lari bo'ladi. Quyidagi navlari yurtimizda ko'proq ekiladi: – Achchiqdona anor – jaydari nav bo'lib, mevasi 400 – 600 gramm, mazasi nordon, sharbati qizil, tarkibida 15 – 16 foiz qand bor, po'sti qalin, 5 oygacha yaxshi saqlanadi, tupidan 35 – 40 kilogramgacha hosil beradi;

– Qayin anor – jaydari nav bo'lib, mevasi yirik 700 – 800 gramm, nordon-xushho'r, sharbati qizg'ish, tarkibida 19 – 20 foiz qand bor, po'stining qalinligi o'rtacha, mart oyigacha yaxshi saqlanadi, tupidan 35 – 40 kilogramm hosil beradi;

– Qizil anor – jaydari nav bo'lib, mevasi 300 – 400 gramm, nordon, sharbati qizil, tarkibida 13-15 foiz qand bor, po'sti yupqa, uzoq saqlanmaydi, tupidan 50 – 60 kilogram hosil beradi;

– Qozoqi anor – xalq seleksiyasi yo'li bilan yaratilgan bo'lib, mevasi 250 – 300 gramgacha, mazasi nordon – shirin, po'sti qalin, pishiq, sharbati qizil, tarkibida 19 – 20 foiz qand bor, 6 oygacha saqlanadi, 50 – 60 kilogramdan hosil beradi;

– Shirindona anor – jaydari nav bo'lib, mevasi 300 – 350 gram, ayrimlari 600 gramgacha boradi, mazasi shirin, sharbati pushti, tarkibida 20 – 21 foiz qandi bor, po'sti o'rtacha, 3 oygacha saqlanadi, tupidan 30 – 35 kilogramgacha hosil beradi.

Anorlar urug'idan, qalamchasidan, payvand va parhish qilib ko'paytiriladi. Qurg'oqchilikka chidamli, yer osti suvlari yaqinida va sho'r tuproqlarda ham o'saveradi, tuproq tanlamaydi. Olimlar tomonidan mingdan ortiq madaniy navlarini yaratgan bo'lib, ko'pchiligi dorivordir. Mevali va manzarali daraxt sifatida ham ekiladi. May – avgust oylarida gullaydi, mevasi avgust – oktabr oylarida pishadi. Mevasi to'liq pishib yetilganda pishgan anorlarni terib olinadi va maxsus joylarda saqlanadi.

Shaxrihon tumanidagi "Naynavo oqshomi" ilmiy eksperimental urug'chilik ko'p tarmoqli fermer xo'jaligida bir necha o'n yillardan beri antiqa ANOR Dorivor anor – "Jannat meva – 6" navida tajriba – sinov ishlarini ilmiy jixatidan o'rganish ishlari amalga oshirildi, tuproq tallamaydi, sho'r va nam tuproqlarda ham hosil beraveradi. Sovuqqa, issiqqa va suvsizlikka chidamli.

Hammamizga ma'lumki kuz kirib kelishi bilan o'lkamizda anor pishib yetiladi. Demak, bu mevani iste'mol qilish ayni vaqti. Shu sababli biz, siz azizlarimizga bugun anor mevasining foydali xususiyatlari haqida va nega ularni iste'mol qilish foydali ekanligi borasida to'xtalishni lozim topdik.

Anor mevasi barcha mevalarning qiroli hisoblanadi. Uning to'q qizil rangi ko'zni qamashtiradi. Anor nafaqat mazali, balki vitaminlarga boy, uzoq yillar mobaynida tabobatda ham qo'llanilib kelinadigan mevalardan biridir. Anor foydaliligi tan olingan bo'lib, unda organizmning yaxshi faoliyat ko'rsatishi uchun barcha kerakli vitaminlar mavjud. Agar siz go'sht mahsulotli taomlarni iste'mol qilmasangiz va vegetarian bo'lsangiz, albatta shu meva sizning dasturxoningiz ustida doimiy ravishda bo'lishi kerak.

Chunki unda go'sht mahsulotida mavjud 15 aminokislotalar bor. Unda yana asosiy bo'lgan S, R, B6 va V12 to'rt vitaminlari mavjud. Anor yana yod, kaliy, kalsiy, temir va kremniy kabi minerallarga boy.

Anor ustki qismidan qurigan, ichi esa yaxshi pishgan va suvli bo'lishi kerak. Chunki siz anorni po'sti silliqroq vaqtida uzib olgan bo'lsangiz u taqdirda anor hali yaxshi yetilib

pishmagan bo'ladi. Shuning uchun anorni po'sti quriganroq bo'lishi kerak. Anorning po'sti bizga uning pishgan yoki pishmaganligi haqida bilish imkonini yaratadi.

Anor sharbati juda ham foydali bo'lib, uni qon kamlik kasalligida, aterosklerozda, bronxial astmada, anginada, diabet kasalliklarida iste'mol qilish tavsiya etiladi.

Anorning po'sti, doni ham foydalidir. Ularning har biridan turli yo'nalishlarda foydalaniladi.

Anorning po'stini choyga qo'shib ichilsa, u uyqusizlik dardiga uchraganlarga va asab tizimi toliqqan va stress holatda yurgan insonlarga foydalidir. Yana tomog'ingiz og'rib qolsa, shifokor huzuriga yetib borguningizcha anor po'stini qaynatib uning suvida chaysangiz ancha yordam beradi. Chunki uning tarkibidagi organik kislotalar infeksiyani yo'q qilish imkoniga ega.

Anorni yana kosmetik vosita sifatida ham ayollarimiz o'z go'zalliklarini saqlash uchun qo'llashlari mumkin. Yuz teringiz yog'li va husnbuzarlar gohida sizni bezovta qiladimi? U taqdirda siz anor po'stini maydalab zaytun yog'ida salgina qovurib olib, uni muzlatgichda saqlang va haftada ikki marta dan ko'p bo'lmagan holda yuzingizga niqob qiling.

Shuni aytib o'tish joizki, anor ovqat ratsioniga kiritilgan bo'lsa va uni iste'mol qilib turilsa yurak xastalıkları yuzaga kelishini va ayollar ko'krak raki oldi olingan bo'lishi mumkin. Anor donalari esa yuqori bosimli kasallar uchun juda foydali, u bosimni sekin-asta tushishiga yordam beradi.

Shuni eslatib o'tishimiz kerakki, oshqozon yara kasalligi mavjud insonlarga anorni iste'mol qilish tavsiya etilmaydi. Chunki u juda ham nordon va kislotalidir. Anor sharbatini o'zini ichish tishlarimiz emalini yemirilishiga olib kelishi mumkinligi sababli, unga ozgina qaynatilgan suv qo'shib ichish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Ekspertlarning anor bozori tahlili natijalariga ko'ra, oxirgi o'n yillikda anor narxining o'rtacha yillik o'sishi 9%, sharbati esa 13% ni qayd etgan. Hatto ekzotik mahsulotlar ham narxning bunday barqaror o'sishini namoyish eta olmaydi. Bundan milliy ishlab chiqaruvchilar afsuski yetarlicha manfaat olmayaptilar. Bunday sharoitda iqtisodiyotning istiqbolli tarmog'ini modernizatsiyalashni ko'p kutish kerak bo'ladi.

Agar moliyaviy oqimlarni ishlab chiqaruvchilar foydasiga qayta yo'naltirish hamda ichki va tashqi bozorlarni mutanosiblashtirish va narxlarni yaqinlashtirishga xizmat qiluvchi o'yin qoidalarini o'zgartirilmasa albatta. O'zbekistondan bu mahsulotni import qiluvchi dunyoning ko'p davlatlarining o'zida, ham salmoqli hajmlarda anor yetishtiriladi. Ammo bizdan farqli ravishda asosan ichki bozorda realizatsiya qilinadi.

Puldor va sog'ligi haqida yetarlicha qayg'uradigan xalqlar unchalik sifatli bo'lmasada, juda arzon o'zbek anorini ishtiyoq bilan sotib oladilar. Anor ishlab chiqaruvchilar va eksport qiluvchilar uyushmasining taqqoslama ma'lumotlariga ko'ra,

Yevropa va fors ko'rfazi mamlakatlarida yillik anor iste'moli bir kishiga o'rtacha 14,2-15,6 kg ni tashkil etsa, O'zbekistonda bu ko'rsatkich atigi 1,8-2,4 kg dan iborat. Ekspertlardan biri muammoning mohiyatini keltirgan – O'zbekistonda anor yetarli, ammo aholida uni sotib olishga moliyaviy resurslar kam.

Bu muhit ichki va tashqi bozorda narxlar tafovutini oshiradi hamda mamlakatimizdan yuqori daromadli mahsulotni har qanday yo'l bilan olib chiqishga intilishni kuchaytiradi. Jahon bozori kon'yunkturasi va qulay tabiiy-iqlim sharoitlari milliy anorchilikni rivojlantirishga sharoit yaratadi. Ammo talab yuqori bo'lgan mahsulotni ishlab chiqarish va eksport qilishda O'zbekistonning o'zni barqaror emas. Bunda ishlab chiqarishdagi hamda talabchan iste'molchilarga sotishdan oldingi tayyorlash bosqichlaridagi nomutanosiblik xalaqit bermoqda.

Bularning barchasi mahalliy ishlab chiqaruvchilar tomonidan, milliy va xalqaro standartlardan, zamonaviy ishlab chiqarish usullaridan foydalanish va sotish amaliyotini o'z ichiga oladi. Anor uyushmasining tashkiliy ishlarida ancha siljishlar sezilmoqda. Anor ishlab chiqaruvchilar va eksport qiluvchilar uyushmasi axborot tushuntirish ishlaridan tashqari o'z tarkibiga olimlar va amaliyotchilarni jalb etgan holda muayyan muammolar yechimiga sezilarli ta'sir etmoqda.

Anor uyushmasi tashkil etilgan muddatdan buyon bajarilgan tizimli ishlar to'laqonli natijalar ko'rsatdi. Anor ishlab chiqaruvchilar va eksport qiluvchilar uyushmasining sohani modernizatsiyalash, sanoat usulida yong'oqzorlar tashkil etish kabi ishlari meva bera boshladi. O'zbekiston hukumati qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini rivojlantirish va diversifikatsiya qilish, uning eksport raqobatbardoshligini oshirish bo'yicha ulkan sa'y-harakatlarni amalga oshirmoqda, chunki u iqtisodiyotning muhim tarmog'i hamda fermerlar va ko'plab qishloq, oilalari uchun muhim daromad manbai sifatida qabul qilinadi. Biroq, islohotlar salohiyatni oshirish bo'yicha muhim amallarni talab qiladi va qishloq xo'jaligi savdosining barqarorligini ta'minlash uchun zamonaviy qishloq xo'jaligi amaliyoti, oziq-ovqat xavfsizligi, o'simliklarni himoya qilish, shuningdek, xalqaro sifat standartlari kabi masalalar bo'yicha ishlar olib borilmoqda.

Jahon, tajribasi shuni ko'rsatadiki, yuqori sifatli mahsulotni faqat sanoat usulida yetishtirilgan tanlangan navlar ko'chatlaridan olish mumkin. Hududdagi anorchilik tarmog'i ko'plab yangi va quritilgan bog'dorchilik mahsulotlari bilan bir qatorda eksportga yo'naltirilgan bo'lib, shuning uchun ham qishloq aholisining turmush farovonligini oshirishga hissa qo'shish imkoniyatiga ega. Biroq, potensialni ro'yobga chiqarish bir nechta asosiy komponentlarni ko'rib chiqish kerak, ulardan biri huquqiy va me'yoriy baza bo'lsa, ikkinchisi bozorlar va xaridorlar tahlilidir. Bunda yig'ilgan hosilni yaxshi jihozlangan korxonalarda saralash, quritish va zamonaviy

shaklda qadoqlash kerak.

Ammo O'zbekistonda iqtisodiyotning bu sohasi yetarlicha rivojlanmagan. Anor ishlab chiqarish bilan asosan uy xo'jaliklari shaxsiy tomorqalarida shug'ullanadi, turli tahlillarga ko'ra bu yalpi hosilning 80-85% dan ko'proq qismini tashkil etmoqda. anorni qayta ishlash va tayyorlash bilan shug'ullanuvchi yirik korxonalarni esa barmoq bilan sanash mumkin xolos. Bu esa anorning katta qismini ishlab chiqarish, tayyorlash va eksport qilish qora bozorga to'g'ri kelishini bildiradi. Anor yetishtirish tog'li hududlarda mahalliy aholining turmush farovonligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi va shuning uchun uni rivojlantirishga sarmoya kiritish juda muhimdir. Qishloq xo'jaligi sektori bir nechta sanoat tarmoqlarida ishlatilishi mumkin bo'lgan qoldiqlar va chiqindilarga juda boy hisoblanadi. Demak, chiqindilarni foydali qo'shimcha mahsulotga aylantirishni "haqiqiy xazina" deb hisoblash mumkin.

Anor mevasining taxminan 40-60 foiz qismi anor ishlab chiqarish va qayta ishlash jarayonida hosil bo'ladigan qo'shimcha chiqindi qo'shimcha mahsulotlarga aylanadi. Bu qism qulayligi, yuqori qattiqligi va mustahkamligi, arzonligi, namlikning kamligi va biologik parchalanishi tufayli katta miqdordagi foydali chiqindilar hisoblanadi. Anor hosilidan qoldiqlar va ularning valorizatsiyasi – bu anor mahsulotiga qiymat qo'shish va uni ishlab chiqarish va qayta ishlash jarayonida hosil bo'ladigan chiqindilarni qo'shimcha mahsulotlarga aylantirish nazarda tutiladi.

Anor qadim zamonlardan buyon O'zbekistonda yuqori baholangan mahsulotlardan biri hisoblanadi. Uning o'ziga xos Burma naqshlari, mustahkamligi va uzoq muddatga chidamliligi uni va boshqa hunarmandchilik sohalarida keng qo'llashga olib kelgan. Anor o'zining mustahkamligi tufayli qadimgi hunarmandchilikda keng qo'llanilgan.

Anor o'zining yuqori ozuqaviy qiymati va noyob ta'mi tufayli dunyo oshxonalarida keng qo'llaniladi. Har bir mamlakat anorni o'z milliy an'analari va taomlariga moslashtirgan holda foydalanadi. O'rmon mevalari yilning muayyan davrlarida oziq-ovqat xavfsizligiga hissa qo'shishi, ozuqa xilma-xilligini oshirishi va qishloq va shahar aholisining sifatli ratsionga ega ovqatlanishi uchun muhim sanaladi[12].

Anor mevalilar orasida inson ovqatlanishida uchun eng muhim va keng tarqalgan mahsulotlardan biri bo'lib kelgan va hozirda ham, ko'plab mamlakatlarining ichki va eksport bozorlarida yaxshi tijoratlashtiriladi. AQSh va Yevropada anor sog'lom oziq-ovqat manbai sifatida qadrlanadi. U asosan shirinliklar, non mahsulotlari va desertlarda ishlatiladi.

Anor o'simligining hamma qismi dorivordir, guli va mevasini xomi va sharbati xalq tabobatida ko'p kasalliklarni davolashda va oldini olishda ishlatiladi. Punikaterapiya – latinka – punica granatum anor mevasi va terapiya – davolash, ya'ni anor mevasi va anor butasi mahsulotlari bilan davolashni

bildiradi. Bu atama oldin meditsinada mavjud emas edi, yangi kiritildi. Asosan qonni tozalaydigan va ko'paytiradigan ne'mat bo'lib hisoblanadi, me'da – ichaklarning yaxshilash uchun, shuningdek gepatit, xoletsistit, kamqonlik kasalliklarida, gipertoniya, sil, yurak, jigar, buyrak, o'pka, podagra, ikkilamchi anemiya va boshqa 60 dan oshiq kasalliklarini davolashda anordan foydalaniladi. Davo uchun anorning yetarlicha pishgan mevasi tanlanadi va bemorga bir sutka davomida 400 grammgacha va tayyorlangan sharbatidan esa 1 – 2 litrgacha beriladi. Barg va gulidan tayyorlangan xushbo'y kampo'ti bemorlarni davolashda yuqori samara beradi. Anor bilan davolashda organizmda moddalar almashinuvi jarayoni tezlashadi, siydik ko'p ajraladi, meda sekretsiyasi normallasadi, ichak funksiyalari yaxshilanadi va ishtaxa ochiladi.

Amirdavlat anor xosiyatlarini shunday tariflaydi: anor quloq yaralarini tezroq tuzalishiga yordam beradi, sariq kasalliklarni davolashda, ko'z va qavochlarni yalig'lanishida, soch to'kimasligini oldini olishda, urug'laridan tayyorlangan malxami qizamiq toshmalarini qaytarishga, barglarning qaynatmasi sochlarni kuchli qilishga, yurakni kuchli qiladi, ildizini po'stlog'i gijjalarni tushirishda keng foydalaniladi deb tariflagan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Har bir xonadonda ushbu o'simlikni tuvalarda, maxsus yashiklarda o'stirsa xonaga pashsha va chivinlar kirmaydi, chumoli, qumusqa, suvaraklar va hatto sichqon va kalamushlar oralamaydi. Muattar hushbo'y xidlarda dam olishni gashti boshqacha bo'ladi. Ushbu mo'jizakor o'simlikni, na faqat ochiq maydonlarda, balki O'zbekistondagi barcha uy xonadonlarida, ko'pqavatli uylardagi balkonlarda va issiqxonalarda situris mevalar kabi, yani, limon, apelsin va mandarin singari tuvak va yashiklarda yetishtirish vaqti kelganligini aloxida takidlamochimiz. Anor o'simligidan foydalanish darajasi xozir 8 – 10 foiz, kelgusida ko'proq foydalanish uchun, uni ustida ko'proq tajribalar o'tkazib, ochilmagan qirralarini ochish, kelajak avlodning vazifasi ekanligini, ularga, yani yoshlarga eslatib qo'yish xar bir tabibning vazifasidir.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. Irgashev Abbas Jumanazarovich-Termiz davlat muhandislik va agrotekhnologiyalar universiteti tayanch doktoranti / Иргашев Аббос Джуманазарович - аспирант Термезского государственного университета инженерии и агротехнологий / Irgashev Abbas Djumanazarovich - postgraduate student of Termez State University of Engineering and Agricultural Technology

► irgashevabbos1994@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0000-2147-0480>

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. FAO qishloq xo'jaligi mahsulotlari ekinlari statistikasi. <https://www.fao.org/faostat/ru/#data/QCL/visualize>
- [2]. <https://www.nationmaster.com/nmx/ranking/walnuts-production>
- [3]. Данков В. Субтропические культуры. Санкт-Петербург:2000. – с. 40-45.
- [4]. Рибакон А. А., Остроухова С. А. Ўзбекистон мевачилиги.Т.: Ўқитувчи, 1981. – б. 4-100.
- [5]. Самедов А. Вредители субтропических культур Азербайджана/Рекомендация. – Баку: 1993. – 11 с.
- [6]. Байметов К. И., Шредер Е. А., Ахмедов Ш. М., Қайимов А. Қ.Анорни фермер хўжаликларида кўпайтириш технологияси.– Тошкент. 2015.
- [7]. Мирзаев М.М., Собиров М.Қ. Боғдорчилик. – Ўзбекистонда боғдорчилик. – Т.: 1980. – б. 6-30.
- [8]. Останақулов Т. Э., Исламов С. Я, Хонқулов Х.Х., Санаев С.Т.,Холмирзаев Д.К. Мевачилик ва сабзавотчилик. С.: 2011. –б. 232-250.
- [9]. Ражаметов Ш., Нормуратов И., Адилон Х., Намозов И.Мева, резавор мева ва ток кўчатзорларини ташкил этиш.Тошкент. "Baktria press", 2018. – б. 11-80.
- [10]. Хасанов Б.А., Очилов Р.О., Холмуродов Э.А., Гулмуродов Р.А. Мевали ва ёнғоқ мевали дарахтлар, цитрус,резавор мевали буталар ҳамда ток касалликлари ва уларга қарши кураш. – Тошкент. 2010. – б. 182-205.
- [11]. Неъматов И. Анор етиштириш сирлари. – Тошкент.2011. б. 3-15.
- [12]. Samant, S.S., Dhar, U., 1997. Diversity, endemism and economic potential of wild edible plants of Indian Himalaya. Int J Sust Dev World 4, 179-191. <https://doi.org/10.1080/13504509709469953>.
- [13]. Mirziyoyev SH. "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljal-lagan strategiyasida belgilangan vazifalarni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida". PQ-4575-son Qarori. – Toshkent. 2020 yil 28 yanvar.

Aqli zaif bolalarda ayrim sezgi idroklariga psixologik yondoshuv

Xosilova Ziyofat Begmurotovna, Sobirova Mohinur Bahrom qizi

Психологический подход к некоторым чувственным восприятиям у детей с умственной отсталостью

Хосилова Зиефат Бегмуротовна, Собирова Мохинур Бахром кызы

Psychological approach to some sensory perceptions in mentally retarded children

Khosilova Ziyofat Begmurotovna, Sobirova Mohinur Bahrom kizi

Received: May 12, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya.** Inson sezgi analizatorlari yoki analizatorlar sistemasiga bevosita ta'sir etuvchi, narsa va hodisalarning butunligicha yoki ularning turli xususiyatlari o'zaro aloqasining shakllanish jarayoniga – idrok deyiladi. Idrok turli sezgilar asosida shakllanadi. Psixologiyada bu tushuncha quyidagi 5 turga, ya'ni ko'ruv, eshituv, taktil (teri sezgisi), ta'm bilish hamda hid bilish kabi farqlab o'rganiladi. Idrokning obyektiv faoliyati inson faoliyatining ilgariqlanganligidir. Shu bilan birga faoliyat, amaliyot idrokning rivojlanishiga, harakatlarning to'la va to'g'ri aks etishiga yordam beradi. Aqli zaif bolalarga barcha faoliyat turlarining kech va to'liqsiz shakllanishi xarakterlidir. Bu tafakkur va nutqning ma'lum darajasidagi rivoji, qobiliyat, diqqat va o'zining irodaviy xatti-harakatlarini maqsadga yo'naltirish malakasiga bog'liq bo'ladi.
- **Kalit so'zlar.** Idrok, sezgi idroki, aqli zaif bola, sensor, taktil, ko'ruv idroki, patofiziologik, patopsixologik, protsess, differensiallashgan.
- **Абстрактный.** Процесс формирования отношений между предметами и явлениями в целом или их различными свойствами, непосредственно воздействующий на сенсорные анализаторы или системы анализаторов человека, называется восприятием. Восприятие формируется на основе различных ощущений. В психологии это понятие изучается путем различения следующих 5 типов: зрение, слух, осязание (кожные ощущения), вкус и обоняние. Объективная деятельность восприятия есть развитие человеческой деятельности. В то же время деятельность и практика способствуют развитию восприятия и обеспечивают полное и правильное отражение действий. Для детей с умственной отсталостью характерно позднее и неполное развитие всех видов деятельности. Это зависит от определенного уровня развития мышления и речи, способностей, внимания, умения направлять свои волевые действия на цель.
- **Ключевые слова.** Восприятие, чувственное восприятие, умственно отсталый ребенок, сенсор, тактильный, зрительное восприятие, патофизиологический, патопсихологический, процесс, дифференцированный.
- **Abstract.** The process of forming the relationship between objects and phenomena as a whole or their various properties, which directly affects the human sensory analyzers or system of analyzers, is called perception. Perception is formed on the basis of various sensations. In psychology, this concept is studied by distinguishing the following 5

types: vision, hearing, tactile (skin sensation), taste and smell. The objective activity of perception is the development of human activity. At the same time, activity, practice contribute to the development of perception, the full and correct reflection of actions. Mentally retarded children are characterized by late and incomplete formation of all types of activity. This depends on the development of thinking and speech at a certain level, abilities, attention and the ability to direct their volitional actions towards a goal.

- **Keywords:** Perception, sensory perception, mentally retarded child, sensor, tactile, visual perception, pathophysiological, pathopsychological, process, differentiated.

KIRISH

Ko'rish orqali atrof-muhitni idrok qilish juda murakkab jarayon bo'lib, bunda bir qancha qo'zg'atuvchilar ko'zga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Ko'z bilan idrok qilishda analiz protsessi qanchalik aniq bo'lsa, sezishning sifati shunchalik kuchli, to'liq, aniq va differensial holda aks etadi.

Aqli zaif bolalarda ko'ruv idroki qator o'ziga xos xususiyatlar bilan xarakterlanib, bular atrof-olam va uni o'rganishga ta'sir ko'rsatadi. Bu xususiyatlarga obyektini ko'rishni idrok etishning sekinlashuvi kiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Ilmiy asoslangan adabiyotlarda aqli zaiflik holatida sensor yoki sezgi idroklarining sekinlashuv holatlari kuza-tilib, u ko'rish, eshitish hamda shunga o'xshash bir qancha idroklarning ishlash mexanizmlari va idrok jihatlariga bevo-sita o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Shu o'rinda L.R.Mo'minovaning "Maxsus psixologiya"sida keltirilgan ma'lumotlarda ko'ruv idroki va eshituv idroki me'yorda rivojlanayotgan bolalarga nisbatan aqli zaif bolalarda sezilarli darajada orqada va jarayon mexanizm davomiyligining sekinlashuviga olib kelganligini tushunish mumkin.

F.X.Kuchkarovadan keltirilgan manbaalarda ham eshituv idrokining sustligi sabab, aqli zaif bolalarda nutq jarayon-larida ham bir qancha orqada qolish holatlarini kuzatish mumkin.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Aqli zaif bolalarning teri orqali sezish va idrok etishini eksper-imental o'rganish bo'yicha 2 ta tadqiqot ishi mavjud. Ulardan biri A.P.Gozova tomonidan bajarilgan bo'lib, o'quvchilarga yaxshi tanish bo'lgan obyektlar, katta buyumlar va to'g'ri

shakllar orqali teri tuyish xususiyatlarini yuzga chiqarishdan iborat. Ma'lum bo'lishicha, katta yassi buyumlarni to'g'ri tanib olish soni o'qitish jarayonida oshib boradi. Oligofren bolalar yassi buyumlarga nisbatan, keng sig'imli predmetlarni oson-roq o'zlashtiradilar. Bundan tashqari, bolalar mustaqil rav-ishda yassi buyumlarni konturlash orqali o'rganib, olingan ma'lumotlarni analiz va sintezlashlari muhim hisoblanadi. R.B.Kaffemanasning fikricha, aqli zaif bolalarda teri orqali sezish idroki rivojlanishi uchun, dars va darsdan tashqari vaqtlarda ko'proq e'tibor qaratilsa muvaffaqiyatga erishiladi. Aqli zaif bolalar idrokini o'rganish, to'g'ri tashxis quyish uchun "Etalonlar metodikasi", "Rasmda kim yashiringan", "Raqamli kodlash", "Yetishmaydigan qismlarni top" nomli metodikalar-dan foydalanish tavsiya etiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ilmiy asoslangan adabiyotlarda keltirilishicha, bolalarga tanish bo'lgan rangli rasmlarni davomiyligi 22 millisekund vaqttni tashkil etgan paytda ko'rsatganda, aqli zaif bolalarn-ing birontasi bu narsani bilmagan va to'g'ri ayta olmagan. Sog'lom rivojlangan 7 yoshli bolalarga aynan shunday sha-roitda ko'rsatilgan rasmlarning 57% ni to'g'ri izohlay olgan va taniy olgan. Nazorat vaqtini 42 millisekundga uzaytirganda, aqli zaif bolalardan 55% javoblarni eshitishi mumkinligi aniqlangan. Bunday sharoitda ularning sog'lom tengdosh-lari 95% holatda to'g'ri javob qaytaradi. Bundan xulosa qil-ish mumkinki, aqli zaif bolalarda sog'lom bolalarga nisbatan narsa va buyumlarnin tanib, eslab qolishi uchun uzoqroq vaqt kerak bo'ladi. Bu analiz-sintez jarayonining sekinlashuvi oligofren bolalarda uchraydigan patofiziologik va patopsix-ologik holat hisoblanadi. Olib borilgan maxsus tekshiruvlar shuni ko'rsatadiki, aqli zaif bolalarga berilgan masala qiyin-lashtirib borilganda, ulardagi sensor tizim axborotni qayta ishlash vaqti ancha sekinlashib ketadi. Bu tahlil natijalari, aqli zaif bolalar bilan olib boriladigan korreksion pedagogik vazi-yatlarda qo'l kelishi mumkin. Eshituv idrokining rivojlanmasligi tovushlarni ko'p hollarda

buzib talaffuz etilishi va nutqning kechikib rivojlanishiga olib keladi. Aqliy rivojlanishda muammolari bo'lgan bolalarda eshitish idrokini rivojlantirishda keng qo'llaniladigan usullar; predmetlarni yoki ularning tasvirini ko'rsatish, berilgan vazifalarni so'z bo'yicha bajarish, tovushlardan ichidan unli tovushlarni ajratish, so'zda birinchi unli tovushning belgisini ko'rish idroki bo'yicha aniqlash va boshqa bir qancha metodikalar orqali olib boriladi.

Eshituv idroki bolada erta rivojlanadi. Me'yorda rivojlanayotgan sog'lom bolaning 2-3 haftalikdan boshlab 5-6 oylik davriga qadar ovozsiz, so'zlar ohangi va ritmiga nisbatan adekvat reaksiya boshlanadi. 2 yoshga yetganda ona tilidagi barcha tovushlarni eshitadi va uni bir-biridan ajratadi.

Aqli zaif bolalarda esa eshitish idroki kech shakllanadi. Bolalar atrofdagi odamlar nutqidagi tovushlarni farqlay olmaydilar, yangi so'zlarni o'zlashtira olmaydilar, artikulyatsion jihatdan o'xshash tovushlarni yaxshi ajrata olmaydilar. Eshitish idrokining yaxshi shakllanmaganligi bir tovushni ikkinchi bir tovushga almashtirishga, so'zning tovush tarkibini analiz qilishda qiyinchiliklarga olib keladi. Maxsausu tashkil qilingan mashg'ulotlarda maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning eshitish idrokini shakllantirishda tovushlarni aniqlash, so'zdagi tovushlarni ajratish, sonini, o'rnini aniqlash ishlari olib borilishi lozim. Aqli zaif bolalarda nutqning to'g'ri shakllanishida fonematik eshituvning ahamiyati katta.

Bolada idrok etishning asosiy turlaridan yana biri teri yoki taktil idroki bo'lib, sezgi sistemasi teri orqali sezishni ta'minlaydi. U siypalash, issiq, sovuq (teri) va kinestetik analizatorlarni o'z ichiga oladi. Teri-tuyish analizatori qo'l hisoblanadi hamda qo'l orqali boshqa analizatorlardan olinadigan axborotlar aniqlashadi, kengayadi va chuqurlashtiriladi. Shu bilan birga buyumning og'irligi, hajmi, harakati va yuzasini aniqlashga qaratilgan sezgilar mavjud. Ularni aniqlash va sezish uchun ham teri sezgisining idroki juda muhim hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Olingan ma'lumotlar shuni qayd etadiki, aqli zaif bolalar bilan maxsus ta'lim olib borilganda ularning nutqi va fikrlashi, boshqa psixik jarayonlari, ko'rib idrok etishi yaxshilanadi, bajarilgan ishlar sezgi nuqsonlarini koreksiyalashga yo'naltirilgan bo'ladi.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. Xosilova Ziyofat Begmurotovna – Axborot texnologiyalari va menejmenti universiteti - katta o'qituvchi / Хосилова Зиёфат Бегмуратовна – Университет информационных технологий и управления – старший преподаватель / Khosilova Ziyofat Begmurotovna – University of Information Technologies and Management – senior lecturer.

► ziyofatxosilova81@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0003-8596-6348>

2. Sobirova Mohinur Bahrom qizi - Axborot texnologiyalari va menejmenti universiteti - Defektologiya 2 bosqich talabasi / Собирова Мохинур Бахром кызы - Университет информационных технологий и управления - студентка 2 курса кафедры дефектологии / Sobirova Mohinur Bahrom kizi - University of Information Technologies and Management - 2nd year student of Defectology.

► eldarshaxzoda@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0005-2467-0898>

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. Mo'minova L.R. va boshqalar. "Maxsus psixologiya" – "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti", T.: 2013.
- [2]. Adizova S. "O'qituvchilarning shaxslararo munosabatlarini psixologik diagnostikasi va koreksion ishlari". - T., 2002.
- [3]. Ayupova M. "Logopediya" -- T., 2011.
- [4]. G'oziyev E. "Yosh psixologiyasi" - T., 1994.
- [5]. Mamedov K.Q., Shoumarov G.B. "Aqli zaif bolalar psixologiyasi" - T., "O'qituvchi", 1994.
- [6]. Kuchkarova F.X. "Maxsus psixologiyada bolalar idrokini rivojlantirish muammosi", "Samarqand davlat universiteti ilmiy axborotnomasi", 2/2021.

Fonetik va fonematik nutq buzilishli bolalarda sezgi idroklarining tavsifiy holati

Xosilova Ziyofat Begmurotovna, Azizxonova Ruqiya Nasri qizi

Описательный состояние сенсорного восприятия у детей с фонетическими и фонематическими нарушениями речи

Хосилова Зиефат Бегмуротовна, Азизханова Рукия Насри кызы

Descriptive state of sensory perception in children with phonetic and phonematic speech disorders

Khosilova Ziyofat Begmurotovna, Azizkhanova Rukiya Nasri kizi

Received: May 12, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya.** Nutqning fonetik-fonematik tomondan rivojlanmaganligi – bu tovushlarni talaffuz etish va idrok qilish jarayonidagi kamchiliklar natijasida bolalarda muloqot tilidagi tovushlarni talaffuz qilish tizimi shakllanishining buzilish jarayoni hisoblanadi. Bu holatdagi nutqning kamchiligidagi nutqning idrok va talaffuz qilish nuqsonlariga asoslangan fonetik va fonematik tomonining buzilishi oldinda turadi. Shu bilan bir holatda bolalarda ba'zan leksika-grammatik rivojlanishida yaqqol ifodalanmagan orqada qolish hollari ham kuzatiladi. Fonetik-fonematik nutq nuqsonli bolalarga xos bo'lgan yana bir holat artikulyatsion yoki akustik belgilariga ko'ra farq qiladigan tovushlarning shakllanish jarayonining oxiriga yetmaganidir. Nutqda differensiallashmagan tovushlarning bo'lishi, tovushlarni almashtirish, nutq jarayonida ularni qo'llamaslik, ko'pgina tovushlarni buzib talaffuz qilish, tovushlarni eshitishga ko'ra yetarli farqlamaslik holatlari aynan shu vaziyatli bolalarda kuzatiladi.
- **Kalit so'zlar.** Nutq, fonetik, fonematik, sensor funksiya, normal, rivojlanish, tovush, talaffuz, eshitish idroki, intonatsiya.
- **Абстрактный.** Фонетико-фонематическое недоразвитие речи — процесс нарушения формирования системы произношения звуков коммуникативного языка у детей вследствие недостатков в процессе произношения и восприятия звуков. В данном случае речевые нарушения представляют собой прежде всего нарушения фонетической и фонематической сторон речи, в основе которых лежат дефекты восприятия и произношения. В то же время у детей иногда наблюдаются небольшие отставания в лексическом и грамматическом развитии. Другим состоянием, характерным для детей с нарушениями фонетико-фонематическим речи, является то, что у них не завершен процесс формирования звуков, различающихся по артикуляционным или акустическим характеристикам. У детей с данной патологией наблюдается наличие недифференцированных звуков в речи, подмена звуков, неиспользование их в речевом процессе, искаженное произношение многих звуков, недостаточная дифференциация звуков на слух.
- **Ключевые слова.** Речь, фонетика, фонема, сенсорная функция, норма, развитие, звук, произношение, слуховое восприятие, интонация
- **Abstract.** Underdevelopment of speech from the phonetic-phonemic side is a process of disruption of the formation

of the system of pronunciation of sounds in the communicative language in children as a result of deficiencies in the process of pronunciation and perception of sounds. In this case, speech defects are preceded by a violation of the phonetic and phonemic side of speech, which is based on defects in perception and pronunciation. At the same time, children sometimes have a pronounced lag in lexical-grammatical development. Another condition characteristic of children with phonetic-phonemic speech disorders is the incomplete formation of sounds that differ in their articulatory or acoustic characteristics. The presence of undifferentiated sounds in speech, the substitution of sounds, their non-use in the speech process, the distortion of many sounds, and the insufficient differentiation of sounds by hearing are observed in children with this condition.

- **Keywords:** Speech, phonetics, phonemics, sensory function, normal, development, sound, pronunciation, auditory perception, intonation.

KIRISH

Nutqning hosil bo'lishi bolaning fiziologik holati bo'lib, eshitish sensor tizimi embrional davrdayoq normal shakllanib borishi natijasida, atrof-muhitdan kelayotgan tovushlarni qabul qilib, tahlil qilinishi natijasida shakllanadi. Eshituv organlari hamda ovoz apparatlarining to'laonli rivojlanganligi, oliy nerv faoliyati va impulsni qabul qiluvchi retseptiv zonalarining to'g'ri rivojlanishi, bevosita nutqning to'la-to'kis shakllanishini ta'minlaydigan asosiy tizimlar hisoblanadi. Bundan tashqari, hayot tarzi davomida turli xil psixologik, abiotik, biotik, antropogen omillarning ham normal nutqning shakllanishida o'z ta'siri bor. Yuqoridagi ta'sir ko'rsatuvchi faktorlarning buzilishi yoki funksional tizimlarning me'yorda faoliyat yuritmasligi oqibatida nutqning buzilish holatlari bolalarda kuzatilishi mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Ma'lumotlarda keltirilishicha, fonematik idrok sensor funktsiya sifatida juda erta shakllanadi. Tadqiqotchi olimlar fonematik eshituv nutqiy muloqotning asosi ekanligini o'z ilmiy ishlarida asoslaganlar. Jumladan, L.S.Vigotskiy (1934), L.T.Shvorts (1931), N.M.Shelovanov (1954), A.N.Gvozdev (1981), A.M.Leontev (1961), G.L.Rozengard-Pupka (1963), L.V.Neyman (1970) hamda V.I.Belyukovlar nutqiy muloqotning asosi fonematik eshituv idroki deb tushunganliklarini ko'rish mumkin. Bundan tashqari, N.X.Shvachkin bola nutqining individual idrok qilish jarayonining rivojlanishida ikkita davrni ajratgan: nutqning fonemagacha bo'lgan rivojlanishi hamda fonemali nutq kabi. Fonemagacha bo'lgan davrda bola kattalar nutqi intonatsiyasiga, uning ritmiga, so'zlarning umumiy tovush tizimiga reaksiya ko'rsatadi. Bolada muloqotning nutqiy shakllariga bo'lgan ehtiyoj paydo bo'la boshlaydi. Bu davrga kelib bola tovushlarni idrok qila boshlaydi, so'zlardan fikrni ifodalash maqsadida foydalanadi. Xuddi shu davrni N.X.Shvachkin "fonemali nutq" deb ataganva nutqiy

tizimini shakllantiruvchi deb hal qiluvchi baho bergan.

V.G.Ananev (1955) nutqiy eshitishni ikki xil shaklda o'rganib chiqadi, ya'ni absolyut va ajratuvchi eshitish sezgilariga ajratiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Idrok qilishning fonematik buzilishi nutq nuqsoniga ega bolalarning hammasida kuzatiladi, bunda nutq-eshitish va nutq-harakat analizatorlari orasidagi bog'liqlik bo'lmasligi kuzatiladi. Ma'lumki, dizartriya va rinolaliyada uchraydigan nutq harakat analizatori funksiyasining buzilishi tovushlarini eshitish orqali idrok qilishga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin (G.F.Sergeyeva).

Nutq nuqsoniga ega bo'lgan bolalarda tovushlarni ajratishda qiyinchiliklar uchraydi, bu esa nutqning tovush tomonining rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bular yana ikkilamchi nuqson sifatida tovushlarni talaffuz qilishga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Ular nutqidagi kamchiliklar asosida tovush talaffuz qilishdagi o'zgarishlar, ko'pgina almashtirishlar, artikulyatsiya apparati o'z funksiyasini to'liq bajarmasligi natijasida fonematik qabul qilishiga birinchi o'rinda ta'sir qilib, uning shakllanishiga yo'l quymaydi.

Sezgilar odatda soda, elementar jarayonlar bo'lib hisoblanadi, idrok esa murakkab psixik jarayondir. Bola idrok qilayotgan narsalar nihoyatda xilma-xildir. Bular jumlasida turli buyumlar, san'at asarlari, musiqa, og'zaki va yozma nutq kiradi. Bu narsalar va hodisalar bir-biridan ajralgan holda emas, balki boshqa ko'plab narsalar bilan makon va vaqt jihatdan bir-biri bilan bog'langan holda idrok qilinadi. Bola dunyoga kelganda uning sezgi organlari shakllanib bo'lgan bo'ladi, lekin ushbu sezgilarning me'yordagi funktsiyasi atrof-borliqni idrok etishni ta'minlaydi.

Idrok etish jarayoni to'g'ri shakllanishi uchun maqsadga yo'naltirilgan hissiy tarbiya zarur va muhimdir. Bolaga ko'rishni, barmoqlar bilan paypaslashni, obyektlarni eshitishni o'rgatish kerak, ya'ni unda idrok qilish harakatlarini shakllantirish kerak.

TAHLIL VA NATIJALAR

Nutq nuqsoniga ega bo'lgan bolalarda ko'rish orqali idrok qilishni tekshirish natijasida ularda bu jarayonlar o'z normasida qolishi hamda ular obrazni yaxlitligichaidrok etadi va me'yordagi bolalardan farq qilmaydi, degan xulosani bildirgan Y.M.Mastyukova.

Biroq nutq nuqsonlariga ega bolalarga berilgan vazifalar murakkablashtirilganida qiyinchiliklar paydo bo'lganligini ko'rish mumkin. Nutqi to'liq rivojlanmagan bolalar nutqi sog'lom bolalarnikidan ajralib turadi: ular idrok etish uchun sonroq, oddiy tushunchalarni tanlashadi. Ko'pchilik nutqi to'liq rivojlanmagan bolalar geometrik shakllarni ko'rish jarayonida uning shakliga emas, rangiga ahamiyat beradilar. Kichik maktab yoshidagi nutqi to'liq rivojlanmagan bolalarning ko'rib idrok etishini tekshirish jarayonida dizartriya, alaliya kabi nutq kamchiliklarida idrokning quyidagi buzilishlari kuzatiladi: optik, atrof-muhit, tasavvurlar, yuzaga tegishli bo'lgan belgilar, barmoqlar va artikulyatsiya a'zolari harakati, taktil-harakat a'zolari yordamida idrok etish kabi (L.S.Svetkova, T.M.Pirxalayshtvili).

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagi keltirilgan manbaalardan shuni xulosa qilish mumkinki, demak, idrok va nutq o'zaro chambarchas bog'liq. Har bir idrok nutqda ifodalanadi. Odamning idroki sezgi organlariga ta'sir ko'rsatayotgan biron narsaning oddiygina obrazi emas, balki odamning tajribasi zaminida anglab, tushunib olgan obrazi hisoblanadi.

Nutq nuqsonlariga ega bo'lgan bolalarda esa idrokning barcha turlari o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Shu boisdan ular bilan olib boriladigan korreksion-logopedik mashg'ulotlarda nutq kamchiliklarini to'g'rilash bilan bir qatorda idrokni rivojlantirish ham talab etiladi.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Xosilova Ziyofat Begmurotovna – Axborot texnologiyalari va menejmenti universiteti - katta o'qituvchi / Хосилова Зиёфат Бегмуратовна – Университет информационных технологий и управления – старший преподаватель / Khosilova Ziyofat Begmurotovna – University of Information Technologies and Management – senior lecturer.**

► ziyofatxosilova81@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0003-8596-6348>

2. **Azizxonova Ruqiya Nasri qizi – Axborot texnologiyalari va menejmenti universiteti - Defektologiya 2 bosqich talabasi / Азизханова Рукия Насри кызы – Университет информационных технологий и управления - студентка 2 курса кафедры дефектологии / Azizkhanova Rukiya Nasri kizi – University of Information Technologies and Management - 2nd year student of Defectology.**

► ruqiyaazizhonova@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0002-6314-1751>

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. G'oziyev E. "Yosh psixologiyasi" - T., 1994.
- [2]. Mamedov K.Q., Shoumarov G.B. "Aqli zaif bolalar psixologiyasi" - T., "O'qituvchi", 1994.
- [3]. Adizova S. "O'qituvchilarning shaxslararo munosabatlarini psixologik diagnostikasi va korreksion ishlari". - T., 2002.
- [4]. Ayupova M. "Logopediya" -- T., 2011.
- [5]. Mo'minova L.R. va boshqalar. "Maxsus psixologiya" – "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti", T.: 2013.
- [6]. Kuchkarova F.X. "Maxsus psixologiyada bolalar idrokini rivojlantirish muammosi", "Samarqand davlat universiteti ilmiy axborotnomasi", 2/2021.

Imkoniyati cheklangan bolalarni o'qitishda dastlabki ta'lim

Xujayarova Nafisa Sultonmurodovna

Начальное образование в обучении детей с ограниченными возможностями

Хужаярова Нафиса Султанмurodovна

Initial education in the education of children with disabilities

Khujayarova Nafisa Sultanmurodovna

Received: May 15, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya:** Maqolada tarixiy tahlil shuni ko'rsatadiki, nogironligi bo'lgan bolalarni o'qitishga qaratilgan dastlabki urinishlar asosan kar-soqov, ko'r va aqliy zaif bolalar bilan ishlashga qaratilgan, maxsus maktablar va nogironligi bo'lgan bolalarning ehtiyojlarini o'rganishga yo'naltirilgan ilk xususiy ta'lim muassasalari, imkoniyati cheklangan bolalar uchun ta'lim tizimi asosan xususiy tashabbuslar asosida rivojlangan maktab faoliyati, integratsiyalashgan ta'lim bo'yicha dastlabki urinishlar, xalq maktablari tizimining joriy etilishi bayon etilgan.
- **Kalit so'zlar:** inklyuziv ta'lim, inklyuziya, integratsiya, maxsus ta'lim, ijtimoiy moslashuv, ta'lim to'g'risidagi qonun, integratsiyalashgan ta'lim.
- **Аннотация:** Исторический анализ в статье показывает, что ранние попытки обучения детей с ограниченными возможностями здоровья в основном были сосредоточены на работе с глухонемыми, слепыми и умственно отсталыми детьми, специальные школы и первые частные образовательные учреждения, ориентированные на изучение потребностей детей с ограниченными возможностями здоровья, система образования для детей с ограниченными возможностями здоровья развивалась в основном на основе частных инициатив школьная деятельность, первые попытки интегрированного образования, намечается введение системы народных школ.
- **Ключевые слова:** инклюзивное образование, инклюзия, интеграция, специальное образование, социальная адаптация, закон об образовании, интегрированное образование.
- **Abstract:** The article historical analysis shows that the first attempts to educate children with disabilities were aimed mainly at working with deaf-mute, blind and mentally retarded children, special schools and the first private educational institutions aimed at studying the needs of children with disabilities, the educational system for children with disabilities developed mainly on private initiatives school activities, preliminary attempts at integrated education, the introduction.
- **Key words:** inclusive education, inclusion, integration, special education, social adaptation, education law, integrated education.

KIRISH

Mamlakatimizda "Alohida ta'lim ehtiyoji bo'lgan bolalar uchun inklyuziv ta'limni tashkil etish maqsadida ta'lim muassasalari moddiy texnika bazasini mustahkamlash, o'quv dashturlarini adaptivlashtirish, sog'lomlashtiruvchi sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish hamda bu jarayonga mos yuqori malakali kadrlar tayyorlash" kabi muhim vazifalar belgilandi[1]. Birlashgan Millatlar Tashkilotining ta'lim sohasidagi siyosati yo'nalishlaridan biri bolalarning alohida ta'lim ehtiyojlari xilma-xilligini hisobga olgan holda ta'lim berishni nazarda tutadigan inklyuziv ta'lim g'oyalarini ishtirokchi davlatlar tomonidan keng amalga oshirilishini ta'minlash hisoblanadi [2].

ADABIYOTLAR TAHLILI

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ4860-son qarori bilan tasdiqlangan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ – 4860 - son qaroriga asosan 2020-2025-yillarda xalq ta'limi tizimida inklyuziv ta'limni rivojlantirish qarori bilan umumiy ta'lim muassasalarida alohida ta'limga muhtoj bolalarni inklyuziv o'qitish to'g'risidagi nizom tasdiqlandi. Mazkur nizomga muvofiq inklyuziv ta'limning maqsad va vazifalari;

maktablarda inklyuziv ta'lim va boshlang'ich korreksion sinflarni tashkil etish tartibi, va alohida ta'limga muhtoj bolalar uchun o'quv jarayoni; alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ko'rsatiladigan ta'lim xizmatlari sifatini yaxshilash, ularni moddiy va ma'naviy tomondan qo'llab – quvvatlash ularga insoniylik jihatidan mehr – muruvvat ko'rsatish, bolalarni inklyuziv ta'limga va boshlang'ich asosiy tuzatish sinflariga qabul qilish tartibi; inklyuziv ta'lim va boshlang'ich asosiy tuzatish sinflarida ta'lim sifatini nazorat qilish va boshqarish bo'yicha chora-tadbirlar; bir qancha vazifalar, "belgilandi: Jumladan, inklyuziv ta'limning nazariy tahlili jarayonida soha olimlari o'zlarining turli xil qarashlari bilan ushbu ta'lim shakliga ta'rif berib o'tganlar.

Xorijlik olimlardan M.Budoff, D.A.Cole inklyuziv ta'lim har bir bolaning imkoniyatlarini hisobga olib tashkil etiladigan va imkoniyati cheklangan o'quvchilarni eng samarali ijtimoiylashuvini ta'minlaydigan o'qitish shakli deb nomlaganlar[3]. J.Gottiyeb hamda D.Gampel ham imkoniyati cheklangan o'quvchilarni umumtalim maktablarida inklyuziv ta'lim berish tarafdorlari sifatida ushbu ta'lim shaklining asosiy tamoyillarini asoslab berganlar[4].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

O'zbekiston Respublikasida 2020-yil 19-mayda qabul qilingan yangi tahrirdagi "Ta'lim to'g'risida"gi qonunning 20-moddasi "Inklyuziv ta'lim" deb nomlangan bo'lib, ushbu moddada inklyuziv ta'lim alohida ta'lim ehtiyojlari va individual imkoniyatlarning xilma-xilligini hisobga olgan holda barcha ta'lim oluvchilar uchun ta'lim tashkilotlarida ta'lim olishga bo'lgan teng imkoniyatlarni ta'minlashga qaratilgan. Jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo'lgan bolalar (shaxslar) uchun ta'lim tashkilotlarida inklyuziv ta'lim tashkil etiladi[5]. Shuningdek, mamlakatimizda inklyuziv ta'limga keng e'tibor qaratilmoqda.

- alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar ta'lim oladigan ta'lim muassasalari binolariga qo'yiladigan talablarni ishlab chiqish va tasdiqlash;

- alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar o'qitiladigan ta'lim muassasalarini zarur adabiyotlar, metodik qo'llanmalar, turli kasblarga o'qitish uchun uskuna va jihozlar bilan ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish;

- alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarni o'qitish uchun inklyuziv ta'lim tizimini tashkil etish, umumta'lim muassasalarini maxsus moslamalar shuningdek tegishli kadrlar bilan ta'minlash alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning moslashishi va integratsiyasi uchun maktab-internatlarni bosqichma-bosqich maxsus jihozlar bilan ta'minlash[6]ga qaratilgan.

Bir qator davlatlar tomonidan majburiy va bepul boshlang'ich ta'lim to'g'risidagi qonunning qabul qilinishi nogironligi bo'lgan bolalar uchun maxsus ta'lim muassasalari tizimining shakllanishiga turtki bo'ldi. Ushbu jarayon jahon madaniy, ilmiy va siyosiy markazlariga aylangan Avstraliya, Avstriya, Angliya, Germaniya, Daniya, Italiya, Niderlandiya, AQSh, Fransiya, Shvetsiya kabi mamlakatlarda kuzatildi. Bu esa maxsus ta'lim muassasalarining moliyaviy ta'minoti, ta'lim maqsadlari va uslublarini ishlab chiqish imkonini yaratdi.

Bu o'zgarishlar natijasida maxsus maktablar va maxsus pedagogika fani alohida yo'nalish sifatida shakllandi va nogironligi bo'lgan bolalarning ehtiyojlarini o'rganishga yo'naltirildi. Maxsus maktablar tizimining kengayishi turli patologiyaga ega bo'lgan bolalar rivojlanishini chuqur tadqiq qilishga imkon yaratgan bo'lsa-da, ular hanuz ijtimoiy va ta'limiy izolyatsiyaga duch kelishdi [7].

Insoniyat tarixida imkoniyati cheklangan bolalarga bo'lgan e'tibor turli davrlarda turlicha kechgan. Ishlab chiqarish kuchlari hali rivojlanmagan, madaniy va ma'naviy qadriyatlar shakllanmagan, inson hayoti tabiat kuchlariga bog'liq bo'lgan dastlabki davrlarda bunday shaxslar jamiyat e'tiboridan chetda qolib kelgan.

Tarixiy tahlil shuni ko'rsatadiki, nogironligi bo'lgan bolalarni

o'qitishga qaratilgan dastlabki urinishlar asosan kar-soqov, ko'r va aqliy zaif bolalar bilan ishlashga qaratilgan. Boshqa turdagi nogiron bolalarni o'qitish bo'yicha tadqiqotlar deyarli uchramaydi va pedagogik adabiyotlarda ushbu jarayon faqat tanlab yoritilgan [8] 1717-yilda Germaniya hukumati barcha 5 yoshdan 12 yoshgacha bo'lgan bolalar uchun boshlang'ich ta'lim olish imkoniyatini ta'minlashga qaratilgan davlat loyihasini amalga oshirishga alohida e'tibor bera boshladi.

XIX asrning o'rtalariga kelib, Germaniyada "Majburiy boshlang'ich ta'lim to'g'risida" qonun qabul qilindi. Ushbu qonun natijasida maktablar rasmiy ravishda davlat muassasalari maqomini oldi va ularning faoliyati mamlakat bo'ylab tashkil etilgan maxsus boshqaruv organlari tomonidan nazorat qilina boshlandi [9].

Kar-soqov bolalarni individual ravishda o'qitish bo'yicha ilk qadamlarga vrach V. Kerger, pedagog G. Rafel, surdopedagoglar S. Geynike va I. Arnoldi tomonidan asos solingan. Ushbu olimlar kar-soqov bolalarni samarali o'qitish metodlarini ishlab chiqishga oid izlanishlar olib borib, tabiiy fanlar, umumiy pedagogika va tibbiyot sohalarini o'z ichiga olgan fanlararo yondashuvni asos sifatida qabul qildilar.

Surdopedagogika tarixida "sof og'zaki metod" asoschisi sifatida tanilgan S.Geynike ushbu yo'nalishda eng katta yutuqlarga erishdi. 1778-yilda u Germaniyaning Leyptsig shahrida birinchi Kar-soqovlar institutini tashkil etdi, 1788-yilda esa ikkinchi shunday institut Berlin shahrida ochildi. Kar bolalar uchun guruh bo'lib ta'lim olish tizimi esa keyinchalik F. Gill va I. Fatter tomonidan ishlab chiqilgan "tabiiy ta'lim usuli" orqali yanada rivojlantirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Shuni aytish joizki, majburiy boshlang'ich ta'limning xalq maktablari tizimiga joriy etilishi nogiron bolalar uchun "qo'shimcha sinflar" tashkil etilishiga olib keldi. Ammo ushbu amaliyot etarlicha samarali bo'lmagan, chunki oddiy sinflarga qaytgan bolalar ko'pincha o'quv dasturini yana o'zlashtira olmagan. Shu sababli, 1881-yilda Leyptsig va Braunshveyg shaharlarida "yordamchi maktablar" ochildi. Ushbu amaliyot o'sha davrda Avstriya va Shveysariyada ham tarqaldi.

1816-yilda Avstriyada aqliy zaif bolalar uchun ta'lim-tarbiyaviy muassasa, 1841-yilda esa Shveysariyada "Aqliy zaif va ruhiy kasallarga ixtisoslashgan davolash muassasasi" tashkil etildi [10]. Italiya, Norvegiya, Shvetsiya kabi mamlakatlarda alohida ehtiyojli bolalarni umumta'lim muassasalariga to'liq integratsiyalab, maxsus korreksion maktablarning yopilishiga erishdilar. XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, Germaniya va boshqa nemis tilida so'zlashuvchi mamlakatlarda xalq maktablari tizimi masshtabli ravishda rivojlandi, shu

bilan birga nogiron bolalar uchun integratsiyalashgan ta'lim bo'yicha dastlabki urinishlar ham kuzatildi. Biroq, mazkur tajribaning amalga oshirilishi davriy va chegaralangan shaklda bo'lib, bu hali to'liq inklyuziv ta'lim tizimi emas, balki nogiron bolalar uchun maxsus sharoitlar yaratishga yo'naltirilgan dastlabki qadamlar edi.

Germaniyadan farqli ravishda, Buyuk Britaniyada nogiron bolalar uchun ta'lim tizimi asosan xususiy tashabbuslar asosida rivojlangan. Buyuk Britaniyada kar bolalar ta'limiga asos solgan shaxs T.Brayvud bo'lib, u 1760-yilda Edinburg shahrida ilk xususiy ta'lim muassasasini – kar bolalar maktab-institutini tashkil etdi. Bu maktabda bolalarga yozma va og'zaki nutq ko'nikmalari o'rgatilgan.

1879-yilga kelib, Buyuk Britaniyada jami 6 ta ko'r bolalar maktabi faoliyat yuritgan bo'lib, ulardan eng mashhuri 1847-yilda Uelsda ochilgan maktab va hozirda "Donald's School" (Edinburgdagi Donalds kasalxonasi) deb nomlangan muassasa bo'lgan. Bu maktablarda nogiron bolalar uchun maxsus kasbiy tayyorgarlik dasturlari joriy etilgan bo'lib, o'quvchilar keyinchalik hunarmand sifatida jamiyatda o'z o'rnini topishi mumkin bo'lgan.

XIX asrning birinchi yarmiga qadar psixik rivojlanishida cheklolarga ega bolalar odatda ish muassasalariga (рабочные дома) va yopiq lazaretlarga joylashtirilgan. Ular uchun ijtimoiy moslashuvga yo'naltirilgan maxsus ta'lim tizimi mavjud bo'lmagan. Ko'pgina tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, Fransiya nafaqat cheklangan imkoniyatga ega bolalar ta'limi tizimining shakllanishida, balki integrativ yondashuvni amalga oshirishga qaratilgan harakatlarda ham muhim rol o'ynagan. Ko'pgina tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, Fransiya nafaqat cheklangan imkoniyatga ega bolalar ta'limi tizimining shakllanishida, balki integrativ yondashuvni amalga oshirishga qaratilgan harakatlarda ham muhim rol o'ynagan.

1945-yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) ta'lim tizimida imkoniyati cheklangan bolalar huquqlarining tengligini ta'minlash tashabbuskori sifatida chiqdi. Bu davrda jahon miqyosida iqtisodiy yuksalish va liberal-demokratik islohotlar asosida imkoniyati cheklangan bolalarning sifatli va ochiq ta'lim olish huquqlari muammolari davlatlar va hukumatlar tomonidan keng muhokama qilina boshlandi.

BMT tomonidan 1948 yilda qabul qilingan "Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi"da "Ta'lim olish har bir insonning asosiy va ajralmas huquqi" ekanligi alohida e'tirof etilgan. "Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi" barcha insonlarning huquq va erkinliklarini kafolatlar ekan, bu Deklaratsiyaning barcha bandlei imkoniyati cheklangan insonlarga ham tegishli ekanligi aniqlandi [11].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Maxsus pedagogika tizimiga innovatsion shakl sifatida kirib kelgan inklyuziv ta'lim sharoitidagi imkoniyati cheklangan o'quvchilarning rivojlantirish, borasida muayyan ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish davr talabidir. Imkoniyati cheklangan o'quvchilar inklyuziv ta'limining ilmiy-nazariy va huquqiy asoslari tahlili inklyuziv ta'lim tizimi bosqich-ma-bosqich boshqa umumiy o'rta ta'lim muassasalarida joriy qilinishi, alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan har bir bolaning inklyuziv ta'lim olish huquqini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirilishi, pedagoglarning malakasini oshirish bo'yicha modulli kurslarni ishlab chiqish bugunining dolzarb vazifalaridan ekanligini bildiradi.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. Xujayarova Nafisa Sultonmurodovna, Axborot texnologiyalari va menejment universiteti Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) / Хужаярова Нафиса Султанмуродовна, Университет информатсионных технологий и менежмента, - доктор философии (PhD) по педагогическим наукам / Khujayarova Nafisa Sultanmurodovna University of Information Technology and management Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences

► xujayarova@inbox.ru

■ <https://orcid.org/0009-0000-1351-4521>

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli Farmoni.
- [2]. Xujayarova N.S. O'zbekistonda inklyuziv ta'limni rivojlantirish tendensiyalari. Ta'lim jarayoni subyektlarida inklyuziv madaniyatni rivojlantirishga oid xalqaro

tajribalar: muammolar va echimlar xalqaro ilmiy-amaliy anjumani, 2025-yil 26-mart. (2025, март 28). <https://doi.org/10.5281/zenodo.15099689>. <https://zenodo.org/records/15099689> 366-368 bet.

- [3]. M.Budoff, D.A.Cole, [and others] Bilateral cochlear implants in children: localization acuity measured with minimum audible angle // Ear & Hearing. 2006. 27(1). P. 43-59.
- [4]. J.Gottlieb, D.Gampel. Assessing candidate children for cochlear implantation with the Nottingham Children's Impiant Profile (NChiP): the first 200 children // International Journal of Paediatric Otorhinolaryngology. 2004. 68:2. P. 127-135.
- [5]. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 2020-yil 23- sentyabr. <https://lex.uz/docs/-5013007>.
- [6]. Teshaboeva Feruza Raximovna Qo'qon universiteti Ta'lim kafedrasida dosenti. file:///C:/Users/hp/Downloads/873-875.pdf. O'zbekistonda inklyuziv ta'limning rivojlanishi va istiqbollari.
- [7]. Брушлинский А.В. Психология мышления и проблемное обучение. М.: Знание, 1983.-96 с.
- [8]. Мудрик А.В. Социализация и свободное время. - М.: Сов. Россия, 1991.-109 с.
- [9]. Соловьева, Т.А. Научно-практическая конференция, посвященная памяти Татьяны Сергеевны Зыковой / Т.А. Соловьева // Дефектология. - 2013. - №3. - С. 3-9.
- [10]. Ратнер, Ф.Л., Юсупова, А.Ю. Т. Хелльбрюгге - ученый, врач, педагог и основы его интерпационной концепции / Ф.Л. Ратнер, А.Ю. Юсупова. - Казань: Центр инновационных технологий, 2006. - 44с. //
- [11]. "Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi"-T.: "YuNESKO". 1999. 8 b.

Innovatsion iqtisodiyot mohiyati va rivojlantirish usullari

Gafurova Lola Ruyiddinovna

Суть инновационной экономики и методы ее развития

Гафурова Лола Руиддиновна

The essence of innovative economy and methods of its development

Gafurova Lola Ruiddinovna

Received: May 15, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya.** Ushbu maqolada innovatsion iqtisodiyot tushunchasi va uning zamonaviy iqtisodiy taraqqiyotdagi o'rni yoritilgan. Innovatsion iqtisodiyotning asosiy xususiyatlari, nazariy asoslari va uni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydigan omillar tahlil qilingan. Shuningdek, dunyo tajribasi hamda O'zbekiston misolida innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish strategiyalari ko'rib chiqilgan. Maqolada innovatsiyani rag'batlantirishga qaratilgan samarali usullar va kelajakdagi tendensiyalar ham o'z aksini topgan.
- **Kalit so'zlar.** Innovatsion iqtisodiyot, innovatsiya, raqobatbardoshlik, texnologik rivojlanish, iqtisodiy o'sish, startup ekotizimi, davlat siyosati, raqamli transformatsiya, O'zbekiston iqtisodiyoti.
- **Абстракт.** В статье рассматривается концепция инновационной экономики и ее роль в современном экономическом развитии. Проанализированы основные характеристики, теоретические основы и факторы, играющие важную роль в развитии инновационной экономики. Также были рассмотрены стратегии построения инновационной экономики на основе мирового опыта и примера Узбекистана. В статье также отражены эффективные методы и будущие тенденции, направленные на стимулирование инноваций.
- **Ключевые слова.** Инновационная экономика, инновации, конкурентоспособность, технологическое развитие, экономический рост, стартап-экосистема, государственная политика, цифровая трансформация, экономика Узбекистана.
- **Abstract.** The article examines the concept of an innovative economy and its role in modern economic development. The main characteristics, theoretical foundations and factors that play an important role in the development of an innovative economy are analyzed. Strategies for building an innovative economy based on global experience and the example of Uzbekistan are also considered. The article also reflects effective methods and future trends aimed at stimulating innovation.
- **Keywords:** Innovative economy, innovation, competitiveness, technological development, economic growth, startup ecosystem, public policy, digital transformation, economy of Uzbekistan.

KIRISH

Zamonaviy globallashuv sharoitida iqtisodiy o'sish va raqobatbardoshlikni ta'minlashda innovatsiyalarning roli tobora ortib bormoqda. An'anaviy iqtisodiyot modelidan farqli o'laroq, innovatsion iqtisodiyot ilmiy tadqiqotlar, texnologik yangiliklar va bilimga asoslangan ishlab chiqarish ustuvorligini ta'minlaydi. Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, 21-asrda iqtisodiy o'sishning 50 foizidan ortig'i innovatsiyalarga to'g'ri kelmoqda, bu esa zamonaviy iqtisodiy tizimlarda innovatsion yondashuvlarni rivojlantirish zaruratini yanada kuchaytiradi. Innovatsion iqtisodiyot konsepsiyasi dastlab XX asr oxirlarida shakllangan bo'lib, uning asosiy nazariy asoschilari sifatida Yozef Shumpeter, Kristofer Freeman va Richard Nelson kabi olimlar tilga olinadi. Shumpeter o'zining "yaratuvchi buzilish" (creative destruction) nazariyasi orqali iqtisodiy rivojlantirishning asosiy omili sifatida doimiy innovatsiyalarni ko'rsatgan. Bugungi kunda innovatsiyalar faqat texnik yangiliklar bilan cheklanmay, balki biznes-modellar, xizmat ko'rsatish turlari, menejment yondashuvlari va ijtimoiy tizimlarda ham chuqur o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Davlatlar uchun innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirish nafaqat yangi mahsulot va texnologiyalar yaratish, balki ijtimoiy farovonlikni oshirish, bandlikni rag'batlantirish va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashning ham muhim omili hisoblanadi. Masalan, Global Innovation Index (GII) 2024 yilgi hisobotiga ko'ra, Shveysariya, Shvetsiya va AQSh kabi davlatlar innovatsion ko'rsatkichlar bo'yicha yetakchilik qilmoqda. Ushbu davlatlarning tajribasi innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash uchun qulay muhit – kuchli ta'lim tizimi, ilmiy tadqiqotlarga sarmoya, intellektual mulkni himoya qilish va raqobatbardosh infratuzilmani talab qilishini ko'rsatmoqda. O'zbekiston ham oxirgi yillarda innovatsion rivojlanishga alohida e'tibor qaratmoqda. 2018-yilda "Innovatsion rivojlanish vazirligi"ning tashkil etilishi, "Yangi O'zbekiston - 2030" strategik dasturida ilm-fan va texnologiyalarni rivojlantirishga alohida ustuvorlik berilishi bunga misoldir. Shunga qaramay, innovatsion iqtisodiyotga o'tish uchun hali ham tizimli islohotlar, xususan, ta'lim va ilmiy tadqiqotlar sifatini oshirish, startaplar va texnologik kompaniyalarni rag'batlantirish bo'yicha keng qamrovli chora-tadbirlar amalga oshirilishi zarur.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda innovatsion iqtisodiyotning nazariy va amaliy asoslarini yoritish uchun tahlil, sintez, qiyosiy tahlil, empirik kuzatuv va statistik ma'lumotlarni o'rganish metodlaridan foydalanildi.

Tadqiqot quyidagi asosiy bosqichlar asosida olib borildi.

Nazariy asoslarni o'rganish: Innovatsion iqtisodiyot tushunchasi va rivojlanish mexanizmlari Yozef Shumpeterning "yaratuvchi buzilish" (creative destruction) nazariyasi, Kristofer Freeman va Richard Nelsonning innovatsion tizimlar nazariyasi asosida tahlil qilindi. Xalqaro tajribani tahlil qilish: Shveysariya, AQSh, Janubiy Koreya va Skandinaviya davlatlarining innovatsion rivojlanish tajribasi o'rganildi. Ularning ta'lim tizimi, ilmiy tadqiqotga sarmoya jalb qilish, startap ekotizimi va davlat siyosati orqali innovatsiyalarni qanday rag'batlantirayotgani qiyosiy tahlil qilindi. Empirik ma'lumotlarni tahlil qilish. Global Innovation Index 2024 hisobotidagi ko'rsatkichlardan foydalanildi. Bu hisobotda O'zbekistonning innovatsion salohiyati ham ko'rib chiqilgan bo'lib, respublika so'nggi uch yilda 10 pog'ona yuqorilangani qayd etilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Jahon bankining 2023 yilgi ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistonda ilm-fan va texnologiyalar sohasiga ajratilayotgan investitsiyalar hajmi 2017-yildan 2023-yilgacha 2,5 baravarga oshgan. 2024 yil mart oyida Toshkentda "Innovatsiya va Texnologiyalar Haftaligi" o'tkazildi, unda 20 dan ortiq startap loyihalari xalqaro investorlar e'tiboriga havola etildi. O'zbekistondagi innovatsion siyosat va tashabbuslarni o'rganish. Innovatsion rivojlanish vazirligi 2018 yilda tashkil etilgan va 2021-2023 yillarda "Innovatsion rivojlanish strategiyasi" qabul qilindi. Ushbu strategiyada ilmiy tadqiqotlar uchun ajratiladigan YAIMdagi ulushni 2030 yilgacha 2% ga yetkazish vazifasi qo'yilgan. 2022 yilda "InnoWeek Uzbekistan" xalqaro innovatsion forumida 30 dan ortiq xorijiy va mahalliy texnologik kompaniyalar ishtirok etdi. 2023 yilda "Startup Initiatives" dasturi doirasida O'zbekistonda 100 dan ortiq innovatsion startaplar moliyaviy ko'mak oldi. Milliy kontekstda mavjud muammolar va imkoniyatlar tahlili. O'zbekistonda hali ham ilmiy tadqiqot institutlari moddiy-texnik bazasini modernizatsiya qilish, intellektual mulkni himoya qilish tizimini takomillashtirish va innovatsion startaplar uchun qulay ekotizim yaratish borasida sezilarli ehtiyoj mavjud. Tadqiqot davomida statistik ma'lumotlarning ishonchliliigi uchun rasmiy hisobotlar, xalqaro tashkilotlarning reytinglari va hukumat tomonidan tasdiqlangan dasturlar asos sifatida olindi. Shuningdek, maqolada so'nggi yillarda O'zbekistonda innovatsion faoliyatni rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilgan chora-tadbirlar ham maxsus tahlil qilindi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot natijalari innovatsion iqtisodiyotning zamonaviy iqtisodiy tizimdagi o'rni va uni rivojlantirishning muhim

usullarini quyidagi asosiy yo'nalishlarda yoritdi.

1. Innovatsion iqtisodiyotning asosiy belgilari aniqlab olindi. Innovatsion iqtisodiyot ishlab chiqarish jarayonlarida doimiy texnologik yangilanish va bilimlarga asoslangan rivojlanishning ustuvorligini ta'minlaydi. Bilim va axborot asosiy iqtisodiy resurslar sifatida qadrlanadi. Raqobat ustunligi innovatsion mahsulot va xizmatlar yaratish orqali qo'lga kiritiladi.

2. Dunyo tajribasidan olingan asosiy xulosalar. Global Innovation Index 2024 ma'lumotiga ko'ra, Shveytsariya, Shvetsiya va AQSh innovatsiyaga eng yuqori darajada sarmoya kiritayotgan davlatlar bo'lib qolmoqda. Ilmiy tadqiqotlarga investitsiya darajasi bevosita iqtisodiy o'sish sur'atlariga ta'sir qilmoqda: Shvetsiyada ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalariga YAIMning 3,4% ajratilgan va bu davlatni texnologik yetakchi davlatga aylantirgan.

3. O'zbekiston kontekstida aniqlangan natijalar. O'zbekistonda innovatsion rivojlanishga e'tibor so'nggi besh yil ichida sezilarli darajada oshgan. Jumladan:

2018 yilda Innovatsion rivojlanish vazirligi tashkil etildi. 2023 yil yakunlariga ko'ra, O'zbekistonda ilmiy-tadqiqot faoliyatiga ajratilgan mablag' hajmi 2017 yilga nisbatan 2,5 baravarga oshdi. "Startup Initiatives" dasturi orqali 2023 yilda 100 dan ortiq startap loyihalari moliyalashtirildi. Global Innovation Indexda O'zbekiston 2020 yilda 93-o'rinda bo'lgan bo'lsa, 2024 yilda 83-o'ringa ko'tarildi. 2024 yilda Toshkentda "Innovatsiya va Texnologiyalar Haftaligi" o'tkazilib, bu anjumanda 20 dan ortiq mahalliy va xalqaro startaplar o'z ishlanmalarini taqdim etdi.

4. Innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirish usullari quyidagiligi aniqlangan. Ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalariga (R&D) davlat va xususiy sektor sarmoyalarini oshirish. Ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimini zamonaviy texnologiyalar va tadbirkorlik ko'nikmalariga moslashtirish. Innovatsion infratuzilmani rivojlantirish: texnoparklar, innovatsion markazlar va inkubatorlarni kengaytirish. Intellektual mulk huquqlarini kuchaytirish va ixtirolarni tijoratlashtirish imkoniyatlarini kengaytirish. Startap ekotizimini rivojlantirish uchun soliq imtiyozlari va grant dasturlarini kengaytirish.

5. Muammolar va cheklovlar. Ilmiy tadqiqot institutlarining texnik bazasi va innovatsion infratuzilmaning ba'zi sohalarda zaifligi. Innovatsion madaniyat va raqamli savodxonlik darajasi hali to'liq rivojlanmagan. Innovatsion faoliyatni moliyalashtirishda xususiy sektor ishtirokining nisbatan pastligi. Ushbu natijalar shuni ko'rsatdiki, innovatsion iqtisodiyotning rivojlanishi iqtisodiy o'sish va raqobatbardoshlikni oshirish uchun asosiy omil sifatida namoyon bo'lmoqda. O'zbekiston uchun esa bu yo'lda amalga oshirilayotgan islohotlar ijobiy natijalar bermoqda, ammo yanada jadal taraqqiyot uchun chuqurroq tizimli islohotlar zarur.

Innovatsion iqtisodiyot bugungi global raqobat muhitida

davlatlarning iqtisodiy barqarorligi va uzoq muddatli rivojlanishi uchun asosiy omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, rivojlangan davlatlar innovatsiyani iqtisodiyotning barcha sohalariga chuqur integratsiya qilish orqali yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlariga erishgan. Dunyo tajribasidan ko'rinadiki, innovatsion rivojlanishni ta'minlash uchun ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalariga (R&D) investitsiyalarni ko'paytirish, raqamli texnologiyalarni joriy etish, yuqori malakali kadrlarni tayyorlash va qulay innovatsion muhit yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, Shvetsiya va Janubiy Koreya misolida davlat tomonidan startap ekotizimini qo'llab-quvvatlash va innovatsion infratuzilmani rivojlantirish muhim rol o'ynagan. O'zbekistonda innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish yo'lida sezilarli ijobiy o'zgarishlar ko'zga tashlanmoqda. So'nggi yillarda Innovatsion rivojlanish vazirligi tomonidan amalga oshirilayotgan dasturlar, startaplar uchun moliyaviy ko'mak, ilmiy-tadqiqot faoliyatini qo'llab-quvvatlash kabi chora-tadbirlar milliy innovatsion tizimning shakllanishiga xizmat qilmoqda. Jumladan, 2023-2024 yillarda ilmiy-tadqiqot loyihalariga ajratilgan mablag' hajmining oshishi, global innovatsion reytingda O'zbekistonning o'rnining yaxshilanishi bunga yorqin misol bo'la oladi. Biroq, mavjud muammolar ham e'tibordan chetda qolmasligi kerak. Xususan, ilmiy muassasalarning texnik bazasining eskiligi, intellektual mulk huquqlari tizimining yetarli darajada rivojlanmagani, innovatsion faoliyatga xususiy sektor ishtirokining pastligi kabi omillar innovatsion iqtisodiyot rivojiga ma'lum darajada to'sqinlik qilmoqda. O'zbekiston uchun innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirishda asosiy e'tibor ta'lim va ilm-fan integratsiyasini kuchaytirish, yosh olimlar va tadbirkorlar uchun qulay muhit yaratish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va xalqaro tajribadan faol foydalanishga qaratilishi zarur. Ayniqsa, mintaqaviy texnoparklar va innovatsion klasterlarni rivojlantirish orqali hududlararo innovatsion tengsizlikni kamaytirish muhim vazifa sifatida qaralishi lozim. Umuman olganda, O'zbekiston innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish va rivojlantirish yo'lida to'g'ri yo'nalishda harakat qilmogda. Kelgusida bu jarayonni tezlashtirish uchun strategik rejalashtirish, xalqaro hamkorlikni kengaytirish va innovatsion madaniyatni rivojlantirish kabi yo'nalishlar ustida izchil ish olib borish zarur.

■ XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagi tahlillar va natijalar shuni ko'rsatdiki, innovatsion iqtisodiyot zamonaviy jamiyatda nafaqat iqtisodiy o'sish, balki barqaror rivojlanishning ham kalit omili hisoblanadi. Innovatsiyalar ilm-fan va texnologiyaga asoslangan ishlab

chiqarish tizimlarini yaratish, yangi mahsulot va xizmatlar ishlab chiqish orqali iqtisodiyotga sifat jihatidan yangi impuls beradi. Dunyo tajribasidan ko'rinib turibdiki, innovatsion salohiyatni kuchaytirish iqtisodiy raqobatbardoshlikni oshiradi va ijtimoiy farovonlikni ta'minlaydi. O'zbekiston misolida qaraganda, 2018 yildan buyon Innovatsion rivojlanish vazirligining faoliyati, startaplar uchun moliyaviy va infratuzilma ko'maklari, ilmiy-tadqiqot loyihalariga ajratilgan mablag'larning oshishi ijobiy tendensiyani yuzaga chiqarmoqda. Global Innovation Indexdagi ko'rsatkichlarning yaxshilanishi (93-o'randan 83-o'ringa ko'tarilish) esa mamlakatda innovatsion faoliyatning asta-sekin faollashayotganidan dalolat beradi. Biroq, mavjud imkoniyatlarga qaramay, ayrim cheklovchi omillar saqlanib qolmoqda. Xususan, ilmiy tadqiqot institutlarining texnik bazasining zamonaviy talablar darajasida emasligi, xususi sektor innovatsiyaga sarmoya kiritish madaniyatining pastligi va ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish mexanizmlarining sustligi innovatsion rivojlanishni sekinlashtirayotgan omillar sirasiga kiradi.

Shu o'rinda quyidagi tavsiyalarni ilgari surish mumkin.

Ilm-fan va innovatsiyalarni real sektorga integratsiya qilishni kuchaytirish. Buning uchun ilmiy ishlanmalarning tijoratlashtirilishini rag'batlantiruvchi qonunchilik bazasini yanada takomillashtirish zarur. Innovatsion startaplar va texnoparklar sonini oshirish, ayniqsa mintaqaviy markazlarda ularni rivojlantirish orqali hududlararo innovatsion tengsizlikni kamaytirish lozim. Xususi sektor ishtirokini rag'batlantirish uchun soliq imtiyozlari va moliyaviy ko'mak mexanizmlarini kengaytirish, innovatsion loyihalarga sarmoya kiritgan tadbirkorlarga qo'shimcha preferensiyalar berish samarali bo'ladi. Innovatsion madaniyatni shakllantirish uchun ta'lim tizimiga kreativlik, tadbirkorlik va texnologik savodxonlikni rivojlantiruvchi dasturlarni keng joriy etish zarur. Xalqaro ilmiy hamkorlik va texnologik transferni rivojlantirish orqali O'zbekiston innovatsion infratuzilmasini global tendensiyalarga mos ravishda rivojlantirish mumkin. Shaxsan mening fikrimcha, O'zbekiston o'zining tabiiy va inson resurslari salohiyatidan maksimal darajada foydalanib, innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish orqali nafaqat mintaqaviy, balki global miqyosda ham o'zining iqtisodiy pozitsiyasini mustahkamlashi mumkin. Buning uchun esa innovatsiyalarni rivojlantirishda uzluksiz va tizimli yondashuv asosiy ustuvor vazifa bo'lib qoladi.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. Gafurova Lola Ruyiddinovna Qarshi Davlat Texnika Universiteti assistenti / Гафурова Лола Руиддиновна Ассистент Каршинского государственного технического университета / Gafurova Lola Ruyiddinovna Assistant of Karshi State Technical University

► gafurovalola208@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0006-9783-8468>

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2017). "Innovatsion rivojlanish sohasida yangi yondashuvlarni joriy etish to'g'risida" qaror. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi, Toshkent
- [2]. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2020). "O'zbekiston Respublikasida ilm-fan, texnologiya va innovatsiyalarni rivojlantirishga oid davlat siyosatini takomillashtirish to'g'risida" qaror. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi, Toshkent.
- [3]. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2023). "O'zbekiston Respublikasida innovatsion startaplar va texnoparklarni rivojlantirishga oid chora-tadbirlar to'g'risida" qaror. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi, Toshkent.
- [4]. Global Innovation Index (2024). (2024). Global Innovation Index 2024: Accelerating Innovation. World Intellectual Property Organization (WIPO), Cornell University, INSEAD.
- [5]. Shvetsiya Innovatsiya va Texnologiya Vazirligi. (2023). Shvetsiyada innovatsion faoliyat va ilmiy tadqiqotlar sohasida amalga oshirilgan islohotlar. Stockholm.
- [6]. Shvetsiya Innovatsiya va Texnologiya Vazirligi. (2023). Shvetsiyaning ilm-fan va texnologiya rivojlanishiga sarmoya kiritish bo'yicha strategiyasi. Stockholm.
- [7]. O'zbekiston Innovatsion rivojlanish vazirligi. (2023). Innovatsion iqtisodiyot va startaplarni rivojlantirish bo'yicha 2023-2024 yillardagi asosiy chora-tadbirlar. Toshkent.

Bo'lajak defektolog mutaxassislarni inklyuziv kompetentligini rivojlantirish texnologiyalari

Sattorova Mohira Aminqulovna

Технологии развития инклюзивной компетентности будущих дефектологов

Сатторова Махира Аминкуловна

Technologies for developing inclusive competence of future defectologists

Sattorova Makhira Aminkulovna

Received: May 12, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya:** Ushbu maqolada mamlakatimizda umumiy o'rta ta'limini isloh qilishning zamonaviy bosqichi ijtimoiy va iqtisodiy sohalarida amalga oshirilayotgan o'zgarishlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bo'lajak defektologlarni inklyuziv ta'limga tayyorlashning strategik vektorini tanlashda ham ta'lim muassasasi, ham o'qituvchi uchun - uzluksiz kasbiy rivojlantirish maqsadida ko'proq mustaqillikka erishishga qaratilgan. Bo'lajak defektologlarni uzluksiz kasbiy rivojlantirish uchun ta'lim texnologiyalarini, auditoriyadan tashqari faoliyatida ta'lim texnologiyalarining mohiyatini va mazmunini takomillashtirish, bo'lajak defektologlarni inklyuziv ta'limga tayyorgarligini rivojlantirish texnologiyasini ishlab chiqish zarurati keltirilgan. Rivojlanishda nuqsoni bor bolalarni o'qitish va tarbiyalashda kasbiy qiyinchiliklar bir qator ijtimoiy va kasbiy-pedagogik omillar, maxsus ta'lim ehtiyojlarining tabiatiga mos ravishda moslashishini ta'minlaydigan maxsus shart-sharoitlarni yaratish zarurligi haqida fikr yuritiladi. Zamonaviy tadqiqotlar natijalari nogironligi bo'lgan shaxslarga ta'lim va tarbiya berish, ular uchun imkoniyatlar yaratish, kadrlar tayyorlash sohasida yangi bilimlar bazasini shakllantiradi va bo'lajak o'qituvchilar tomonidan ularni rivojlantirish vositalarini izlash muammosini dolzarblashtirishi haqidagi masalalar bayon etilgan.
- **Kalit so'zlar:** inklyuziv ta'lim, tibbiy, pedagogik, psixologik, adaptatsiya, integrasiya, jismoniy integrasiya, funksional integrasiya, ijtimoiy integrasiya.
- **Аннотация:** В данной статье современный этап реформы общего среднего образования в нашей стране тесно связан с изменениями в социальной и экономической сферах, направленными на достижение большей самостоятельности в выборе стратегического вектора подготовки будущих дефектологов к инклюзивному образованию - как для учебного заведения, так и для педагога-с целью непрерывного профессионального развития. Назрела необходимость совершенствования образовательных технологий непрерывного профессионального развития будущих дефектологов, сущности и содержания образовательных технологий во внеаудиторной деятельности, разработки технологии подготовки будущих дефектологов к инклюзивному образованию. Профессиональные трудности в обучении и воспитании детей с отклонениями в развитии обусловлены рядом социальных и профессионально-педагогических факторов, рассматривается необходимость создания особых условий, обеспечивающих адекватную адаптацию к характеру конкретных образовательных потребностей. Изложены вопросы, по которым результаты современных исследований формируют новую базу знаний в области обучения и воспитания лиц с ограниченными возможностями здоровья, создания для них возможностей, подготовки кадров и актуализируют проблему поиска будущими

педагогами средств их развития.

- **Ключевые слова:** инклюзивное образование, медицинское, педагогическое, психологическое, адаптационное, интеграция, физическая интеграция, функциональная интеграция, социальная интеграция.
- **Abstract:** in this article, the modern stage of reforming general secondary education in our country is closely related to the changes carried out in the social and economic spheres, aimed at achieving greater independence in the selection of a strategic vector for the preparation of future defectologists for inclusive education, both for an educational institution and for a teacher - for the purpose of continuous professional development. The need for the development of educational technologies for the continuous professional development of future defectologists, the development of technology for improving the essence and content of educational technologies in their activities outside the audience, the preparation of future defectologists for inclusive education is presented. Professional difficulties in the education and upbringing of children with developmental disabilities are a number of social and professional-pedagogical factors, it is thought about the need to create special conditions that ensure the adaptation of special educational needs in accordance with their nature. The results of modern research describe the issues of providing education and training to persons with disabilities, creating opportunities for them, forming a new knowledge base in the field of Personnel Training and pressing the problem of the search for tools for their development by future teachers.
- **Keywords:** inclusive education, medical, pedagogical, psychological, adaptation, integration, physical integration, functional integration, social integration.

KIRISH

Yigirmanchi asrning 50-yillari oxirida aqliy rivojlanish buzilishlarining tabiati va og'irligini hisobga olgan holda bolalar uchun ta'lim shakllarini optimal differensiallash muammosi aniq bo'ldi va oligofreniyani boshqalardan ajratish bo'yicha tadqiqotlar o'tkazila boshlandi. Defektolog kadrlar tayyorlash tizimini rivojlantirishning uchinchi bosqichi (50-yillarning oxiri — 80-yillar) umumiy majburiy sakkiz yillik ta'limning joriy etilishi (1959 yil) va keyinchalik umumiy o'rta ta'limga o'tish (1972 yil) munosabati bilan boshlanadi.

Hozirgi kunda nogironligi mavjud bola uchun malakali ta'limning mavjudligi davlat tomonidan maxsus ta'limning qadriyati sifatida tan olingan. N.N.Malofeyevning so'zlariga ko'ra, quyi sinflarda doimiy ravishda kam o'qiydigan bolalar sonining sezilarli darajada o'sishiga aynan umumjahon ta'lim to'g'risidagi qonunning amalga oshirilishi va maktab o'quv dasturining murakkablashishi sabab bo'lgan. Ilmiy defektologiya hamjamiyati oldida rivojlanishida nuqsonlari bo'lgan bolalarni o'qitishning samarali "hal qilish" usullarini amaliy qurish uchun maxsus pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish bilan bog'liq bo'lgan o'sha yillardagi umumiy ta'lim darajasi yuqori darajadagi murakkab tadqiqot vazifalari turgan edi.

Birinchi marta psixologik bilimlar defektologik kadrlar tayyorlash mazmunining zaruriy komponenti sifatida e'tirof etila boshlandi, va bu yondashuv 20-30-yillarda qo'yilgan bo'lsa-da pedagogik tadqiqotlar ma'lum sabablarga ko'ra

rivojlanmagan. Psixologiya asta-sekin defektologlarni tayyorlash amaliyotida, birinchi navbatda, rivojlanish muammolari bo'lgan bolaning individual ta'lim yo'lini asoslash nuqtai nazaridan o'z o'rnini egallaydi.

Aqliy zaiflikni va shunga o'xshash sharoitlarni klinik o'rganishning ilmiy an'analari G.YE.Suxareva, M.S.Pevzner, V.V.Kovaleva, V.V.Lebedinskiy, K.S.Lebedinskaya asarlarida o'zining munosib davomini topgan. Ular aqliy rivojlanish buzilishlarining aqliy zaiflik darajasiga etib bormaydigan, ammo maktabdagi muvaffaqiyatsizlikning doimiy shakllarining sababi bo'lgan yengilroq variantlarni tasvirlab berganlar.

1965 yilda birinchi diagnostika va tayyorgarlik sinflari ochildi. Ularning maqsadi rivojlanishda kechikishlar bo'lgan bolalarda ta'limdagi qiyinchiliklarning sabablarini aniqlash va tabaqalashtirilgan yondashuvdan foydalangan holda tuzatuvchi va rivojlantiruvchi ta'lim va o'qitishni amalga oshirish edi.

1966 yilda aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ta'limni ommaviy tashkil etish bo'yicha eksperiment boshlandi, bu davlatni amalga oshirish ko'lamini nuqtai nazaridan yetarli darajada o'ylanmagan va konseptual, tashkiliy va tarbiyaviy aspektlarga yetarlicha tayyorlanmagan. Biz ushbu toifadagi bolalar uchun ta'limning mazmuni ham, tashkiliy formatlari ham ishlab chiqilayotganini va bunday bolalar bilan ishlash uchun o'qituvchilarni tayyorlash OTMda amalga oshirilmaganini ta'kidlaymiz. XX asr umumiy majburiy o'rta ta'limga aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ta'limning tashkiliy shakllarini rivojlantirishni rag'batlantiradi. Aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni maktabda o'qitishning ilmiy-metodik asoslarini ishlab chiqishda

70-yillarning oxiri - 80-yillarning boshlarida Defektologiya ilmiy-tadqiqot instituti xodimlari jamoasi tomonidan o'tkazilgan tizimli psixologik-pedagogik tadqiqotlar natijalari muhim rol o'ynadi. Ularning yo'nalishlari maxsus o'quv amaliyotining dolzarb vazifalari bilan belgilandi, ammo ularning natijalari OTMning defektolog kadrlarini tayyorlash mazmunida aks etmadi. Rivojlanishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitish amaliyotida ilmiy yutuqlarning dirijyori bo'lish uchun mo'ljallangan OTM amaliyotiga bo'lgan yangi talablarga o'z vaqtida javob bermadi.

1980-yillarning oxiriga kelib, maxsus maktablarning turlari soni 8 taga, maxsus ta'lim turlari soni esa 15 taga yetdi. Ammo oliy o'quv yurtlarida faqat 4 ta mutaxassislik bo'yicha defektologlar tayyorlash davom etmoqda: surdopedagog, tiflopedagog, oligofrenopedagog. Ushbu davrda markazlardan hududiy masofada joylashgan maxsus ta'lim muassasalarida sertifikatlangan kadrlarning yetishmasligi (ularning soni 10-12%), ayniqsa o'tkir muammo hisoblanadi, buni N.N.Malofeyev ko'plab ta'lim muassasalarda fan yutuqlari va ta'lim sifati o'rtasidagi farq ekanligini ko'rsatib beradi. Shu bilan birga, 1980-yillarning oxiridan boshlab maxsus ta'lim tizimining aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ochilishi va tashkil etilishi tegishli davlat meyoriy hujjatlari bilan tartibga solingan. Tibbiy-pedagogik komissiya tomonidan tuzilgan xulosa asosida bolalar bunday sinflarga yuborilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan o'quvchilar uchun maxsus maktablar (sinflar)ning vazifalari ularni kognitiv va nutq faolligini rivojlantirishdagi og'ishlarni tuzatishni ta'minlaydigan, shuningdek bilimlardagi bo'shliqlarni to'ldirishni ta'minlaydigan tarzda o'qitishdan iborat edi. Umumta'lim maktablari negizida aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun tenglashtirish sinflari ko'payganiga qaramay, 1980-yillarda boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlash meyoriy rivojlanishda bo'lgan bolalarni o'qitish dasturlari bo'yicha pedagogika OTMlarda olib borilgan va ularning defektologiya sohasida maxsus bilimlarni egallashini nazarda tutmagan. Aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar bilan ishlash uchun o'quvchilarga ta'lim va tarbiya jarayonida individual yondashuvni to'g'ri tashkil eta oladigan tajribali o'qituvchilarni jalb qilish yetarli, degan fikr hukmron edi. Ushbu toifadagi bolalarning o'ziga xos rivojlanishiga, o'quv jarayonining maxsus tuzilishiga va uni malakali uslubiy ta'minlashga qaratilgan o'qituvchilarni maxsus, profilli tayyorlash vazifalari belgilanmagan.

“Oligofrenopedagogika” ixtisosligi bo'yicha ta'lim olgan

defektologiya fakultetlari bitiruvchilari maxsus tuzatish maktablarida aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarga dars berishlari mumkin edi, biroq umumta'lim maktablarida bu bolalar bilan ishlash uchun o'qituvchilarni tayyorlashning maxsus formati yo'q edi. Aqli zaif bolalarni o'qitish va tarbiyalash etakchi mahalliy defektologlarning ilmiy, uslubiy va nazariy ishlanmalariga qaraganda ko'proq pedagogik sezgi asosida qurilgan. Defektologiya ta'limi rivojlanishining to'rtinchi bosqichining maqsadlari (90-yillarning boshlari - 2000 yillar) maxsus ta'limning mavjud mazmuni doirasida o'qitishni tashkil etish shakllari, usullari va vositalarining o'zgaruvchanligini kengaytirishga qaratilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

1994 yildan 2010 yilgacha bo'lgan davr oliy ta'lim tizimida o'qituvchilarni, shu jumladan defektologlarni tayyorlashga bo'lgan yondashuvlarning o'zgarishi bilan bog'liq bo'lib, uni oliy ta'limning DTS evolyutsiyasida kattaroq mutaxassislarni kuzatish mumkin. Har xil rivojlanishda nuqsonlari bo'lgan maktab yoshidagi bolalar uchun maxsus ta'limning yangi mazmuni konsepsiyasini va yangi avlod mutaxassislari tayyorlash bo'yicha ishlab chiqish zarurligi e'tirof etildi.

Defektologiya nazariyasi va amaliyotini rivojlantirish uchun maxsus pedagogika va psixologiya bo'yicha yangi asosiy va amaliy kurslar mazmunini ishlab chiqish sohasidagi so'nggi ilmiy tadqiqotlari natijalari alohida ahamiyatga ega edi. Bo'lajak o'qituvchilar uchun ushbu kurslarning majburiy o'qitilishi ikkita ta'lim tizimini - umumiy va maxsus ta'lim tizimini birlashtirishga urinishni aks ettirdi, bu umumiy va maxsus ta'lim o'qituvchilarini tayyorlashda defektologik va pedagogik bilimlarni birlashtirish muhimligini ko'rsatdi.

Aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ta'limni individuallashtirish va tabaqalashtirish tamoyillari asosiy sifatlari belgilangan, bu bolalarni o'qitish va tarbiyalashga yondashuvlarni haqiqiy yangilash uchun imkoniyatlar ochadi. Aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni tarbiyalashning an'anaviy tizimiga xos bo'lgan o'qituvchilarni “o'rtacha o'quvchi” bilan taqqoslash modeli ishlab chiqilgan. Ushbu model doirasida o'qituvchilar turli darajadagi intellektual rivojlanish darajasiga ega bo'lgan, bilimlarni o'zlashtirishga turli darajadagi tayyorgarligi, o'qishga bo'lgan munosabati turlicha bo'lgan o'quvchilarga teng va tabaqalashtirilgan e'tiborni qaratmadilar. Pedagogik faoliyatning bunday yo'nalishi muqarrar ravishda “zaif o'quvchilar” bilim olishga qiziqishni yo'qotdilar va doimiy ravishda muvaffaqiyatsiz bo'lganlar toifasiga kirdilar. Shu sababli, konsepsiya mualliflari o'qituvchilarning e'tiborini aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni o'rganishdagi qiyinchiliklarni hisobga olish va

farqlash asosida o'qitishni tashkil etish shartlarini qayta ko'rib chiqish zarurligiga qaratadi. Bu ushbu toifadagi maktab o'quvchilarining ta'limini tashkil etishga yondashuvlarni ilmiy ishlab chiqish uchun yangi vektorni belgilaydi.

Konsepsiyani ishlab chiquvchilar aqliy zaifligi bo'lgan kichik yoshdagi maktab o'quvchilarini o'qitishdagi qiyinchiliklarning sabablarini aniqlash va ularga samarali yordam ko'rsatishga qodir bo'lgan pedagogik xodimlarning nazariy va amaliy tayyorgarlik darajasini oshirish zarurligini ta'kidlaydilar. S.G.Shevchenkonning so'zlariga ko'ra yuqori psixologik yoki defektologik ma'lumotga ega bo'lgan 150 respondentdan faqat 10% mutaxassislar korreksion pedagogika va maxsus psixologiya sohasida ma'lum bilim va ko'nikmalarga ega ekanligini ko'rsatdi. Biroq, o'sha paytda umumta'lim maktabida o'qish sharoitida aqliy zaifligi bo'lgan boshlang'ich maktab o'quvchilari bilan tuzatish va rivojlantirish ishlari uchun mutaxassislarni OTMda tayyorlash amalga oshirilmagan. Shuni ta'kidlash kerakki, XX asrning 90-yillarida. Defektologlarni tayyorlashning oldingi modelini amalga oshirish bilan bir qatorda yangi 050716 "Maxsus psixologiya" mutaxassisligi joriy etilgan, bu esa korreksiya-pedagogik amaliyot muammolarini hal etishda psixologik bilimlarning muhim rolini tasdiqlagan.

2000-yillarning boshlarida nogiron bolalarni integratsiyalashgan ta'lim sharoitida o'qitish imkoniyatlarini belgilab berdi. Integratsiya g'oyasi qisman o'qituvchilarni OTMda tayyorlashda, xususan, defektologik mutaxassisliklarni birlashtirish formatlarida (masalan, "Oligofrepodedagog. O'qituvchi-logoped") va umumiy pedagogik va defektologik mutaxassisliklar kombinatsiyasida (masalan, "Boshlang'ich sinf o'qituvchisi-nutq terapevti"). Biroq, haqiqatda bunday kombinatsiya ham rasmiy edi. Ikkinchi mutaxassislik asosiy mutaxassislikka o'ziga xos qo'shimcha sifatida qaraldi va amaliy dasturlarning nazariy mazmuni birlashtirilmadi.

Shunga ko'ra, OTMda o'qituvchilarni turli xil psixofizik rivojlanish buzilishlari bo'lgan maktab o'quvchilari bilan korreksiya va yaxlit ta'lim sharoitida ishlashga tayyorlash vazifasi mavjud edi.

Kadrlar tayyorlashning beshinchi bosqichi imkoniyati cheklangan o'quvchilarning ta'lim tizimida ro'y berayotgan o'zgarishlar va shunga mos ravishda ular bilan ishlash uchun mutaxassislar tayyorlash, ta'lim muhitida alohida shart-sharoitlarni tashkil etish bo'yicha yangi talablar bilan bog'liq. Oliy ta'lim sohasidagi yangi qonun hujjatlari uni o'zgartirishga olib keldi va bo'lajak o'qituvchilar va psixologlarning amaliy qo'llanilishiga tayyorligini shakllantirishga e'tibor qaratgan holda kompetentli yondashuv asosida kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash mazmunini o'zgartirish zarurligini belgilab berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

OTMda defektologiya mutaxassislarini tayyorlashning mavjud tizimini ilmiy tahlil qilish asosida YE.V.Zvoleyko maxsus pedagoglarni tayyorlashni tashkil etishda yangi yondashuvlarni ishlab chiqish zarurligini ta'kidlaydi, chunki uning fikricha, bunday mutaxassis noyob bilimga ega bo'lishi, o'ziga xos psixologik vositalarga ega bo'lishi va o'qituvchilarga o'z vaqtida yordam ko'rsatishi kerak. Nogiron va nogironlarning ijtimoiylashuvi va hayotini o'z taqdirini o'zi belgilash sifatini oshirishga qaratilgan yangi ijtimoiy tartib OTMning mutaxassislarni kasbiy tayyorlash tizimini konseptual qayta ko'rib chiqish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

Shu nuqtai nazardan, inkluziv ta'lim sharoitida rivojlanishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilar bilan ishlash bo'yicha pedagog kadrlarni tayyorlash muammolarini hal etishda ilmiy jamoatchilikning o'rni ayniqsa muhim.

Bo'lajak o'qituvchilarda umumiy pedagogik va defektologik yondashuvlar integratsiyasi asosida o'zlarining kasbiy faoliyatini qurish, alohida ta'limga muhtoj bolalar uchun individual ta'lim yo'nalishini ishlab chiqish va amalga oshirish, korreksion ta'limning zamonaviy vositalarini o'zlashtirish ko'nikmalarini shakllantirish lozim. OTM sharoitida ularni kasbiy tayyorlashning ustuvor vazifalari hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Aqliy rivojlanishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun rivojlanayotgan ta'lim tizimi sharoitida ishlash uchun maxsus ta'lim o'qituvchilarini kasbiy tayyorlashga yondashuvlarni aniqlash masalalari tobora dolzarb bo'lib borayotganini ta'kidlaymiz. Bizning fikrimizcha, boshlang'ich ta'lim o'qituvchilari tayyorlashni mazmuni OTMda o'qiyotgan fanlardan va ishlab chiqarish amaliyotida umumiy pedagogik va defektologik yondashuvlarni integratsiyalashgan holda o'qitish orqali inkluzivlik sharoitida aqliy rivojlanishda nuqsoni bo'lgan boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun to'g'ri ta'lim sifatiga erishish mumkin.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. Sattorova Mohira Aminqulovna Axborot texnologiyalari va menejmenti universiteti Pedagogika kafedrasida dotsenti / Сатторова Мохира Аминкуловна Доцент кафедры педагогики Университета информационных технологий и управления / Sattorova Mokhira Aminkulovna Associate Professor of the Department of Pedagogy, University of Information Technology and Management

► sattorovamohira1022@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0006-9798-537X>

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. P.M.Pulatova. Maxsus pedagogika (Oligofrenopedagogika). – T.:G'ofur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2005
- [2]. M.U.Xamidova. Maxsus pedagogika (Mutaxassislikka kirish). -T.: Fan va texnologiya, 2018
- [3]. Ismailova Zukhra Karabaevna, Kamola Riskulova,Axmedov Murodjon Ubaydullaevich, Ismoilova Yulduzhon Turaevna,Pulatova Nozima Ravshanovna "The role of electronic pedagogical tools in higher education". SKOPUS Journal of Critical Reviews ISSN- 2394-5125 Vol 7, Issue 5, 2020.
- [4]. Ю.Исмоилова Формирование организаторских умений средствами педагогической игры. Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. Курск 2016.
- [5]. Xujayarova N. S The Current State of Professional Competence Development of Future Primary School Teachers on the Basis of a Creative Approach // International Journal on Integrated Education Vol. 05 No. 05 (2022): IJIE SJIF : 6.195 Pages 178-183 <https://doi.org/10.31149/ijie.v5i5.3057>
- [6]. Xujayarova N. S. Technology for the development of professional competence based on a creative approach. International Conference on Advance Research in Humanities, Sciences and Education USA CONFERENCE February 28th 2023. , <https://conferencea.org/index.php/conferenceas/article/view/418/424>

Raqamli
iqtisodiyot

Цифровая
экономика

Digital economy

Raqamli transformatsiya va hududlarning inklyuziv iqtisodiy o'sishini ta'minlash chora tadbirlari

Zokirova Bahora Zokir qizi

Меры по обеспечению цифровой трансформации и инклюзивного экономического роста регионов

Закирова Бахора Закир кизи

Measures to ensuring digital transformation and inclusive economic growth of regions

Zakirova Bakhora Zakir kizi

Received: April 24, 2025 Revised: April 28, 2025 ■ Accepted: April 29, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya:** Bu maqolada raqamli transformatsiyaning hududlararo inklyuziv iqtisodiy o'sishdagi o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Xususan, raqamli texnologiyalar yordamida iqtisodiy farqlarni kamaytirish, ta'lim va ish o'rinlari yaratish, hamda iqtisodiy imkoniyatlarni kengaytirish bo'yicha tamoyillar ko'rib chiqiladi. Raqamli transformatsiyaning hududlar o'rtasidagi tengsizlikni bartaraf etishga qaratilgan imkoniyatlari o'rganiladi.
- **Kalit so'zlar:** Raqamli transformatsiya, inklyuziv iqtisodiy o'sish, raqamli texnologiyalar, hududiy rivojlanish, iqtisodiy tenglik.
- **Аннотация:** В статье рассматривается роль и значение цифровой трансформации для обеспечения инклюзивного экономического роста на уровне регионов. Особое внимание уделено использованию цифровых технологий для сокращения экономических различий, создания рабочих мест и расширения экономических возможностей в малообеспеченных районах. Рассматриваются ключевые принципы цифровой трансформации, способствующие социально-экономическому прогрессу.
- **Ключевые слова:** Цифровая трансформация, инклюзивный экономический рост, цифровые технологии, региональное развитие, экономическое неравенство.
- **Abstract:** This article explores the role and significance of digital transformation in ensuring inclusive economic growth at the regional level. Special attention is given to the use of digital technologies to reduce economic disparities, create job opportunities, and expand economic prospects in underdeveloped regions. The paper examines key principles of digital transformation that contribute to socio-economic progress and inclusive development.
- **Keywords:** Digital transformation, inclusive economic growth, digital technologies, regional development, economic inequality.

KIRISH

Raqamli transformatsiya bugungi kunda global miqyosda iqtisodiy va ijtimoiy hayotning har bir sohasi uchun muhim omilga aylangan. Bu jarayon iqtisodiy samaradorlikni oshirish, ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtirish, va yangi turdagi ish o'rinlarini yaratish imkoniyatlarini yaratadi. Raqamli texnologiyalarni jamiyatning barcha qatlamlariga integratsiya qilish orqali iqtisodiy farqlarni kamaytirish, ta'limga kirish imkoniyatlarini kengaytirish va kam ta'minlangan hududlarda yangi iqtisodiy imkoniyatlar yaratish mumkin. Bu albatta texnologiyaning jadal rivojlanishi va uning kundalik hayotga, xususan, ish joylari va ishlab chiqarish tizimlariga integratsiya qilinishi bilan bog'liq. Bugungi kunda, Internet of Things (IoT), big data, AI (sun'iy intellekt) va blockchain kabi texnologiyalar nafaqat katta kompaniyalar, balki kichik va o'rta bizneslar va hatto rivojlanayotgan hududlar uchun ham katta imkoniyatlar yaratmoqda. O'zbekistonda raqamli transformatsiya sohasidagi harakatlar, ayniqsa qishloq joylarida, texnologiyalarning jadal rivojlanishi, iqtisodiy farqlarni kamaytirish va yangi ish o'rinlarini yaratish imkoniyatlarini yaratadi. Bu texnologiyalar yordamida viloyatlarni rivojlantirishda maxsus tizimlar, masalan, raqamli ta'lim va "e-hukumat" orqali resurslar samarali taqsimlanadi va boshqariladi. Xususan, raqamli transformatsiyaning iqtisodiyotga ta'siri nafaqat biznes va ishlab chiqarishga, balki ijtimoiy sohalarga ham kengayadi. Internet of Things (IoT) yordamida avtomatizatsiya qilish, big data orqali qarorlar qabul qilishni takomillashtirish va sun'iy intellekt (AI) orqali yangi ish o'rinlari yaratish kabi yondoshuvlar iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni hal qilishda katta yordam beradi. Masalan, Indoneziyadagi Smart Village loyihasi, raqamli texnologiyalar orqali qishloq hududlarini rivojlantirish va iqtisodiy imkoniyatlarni yaratishda muvaffaqiyatli tajriba sifatida ko'riliishi mumkin. Bu loyiha, qishloqlarda internet xizmatlarini taqdim etish, masofaviy ta'lim tizimlarini joriy etish va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini modernizatsiya qilish orqali aholining iqtisodiy farovonligini oshirdi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

O'zbekistonlik olimlar tomonidan ham raqamli iqtisodiyotning afzalliklari hamda mamlakat iqtisodiyotini rivojlanishidagi ahamiyati yoritilgan. Xususan, S.N.Xamrayeva O'zbekistonda elektron tijorat va elektron savdoni rivojlantirish xususiyatlari [9], A.P.Dobranin, raqamli iqtisodiyot - texnologiyadan samarali foydalanishning turli yo'llari, uning ko'lami, A.V.Keshelava tomonidan mamlakat iqtisodiy

xavfsizligini ta'minlashda raqamli iqtisodiyotning to'tgan o'rnini va uning kamchiliklari, V.D.Maarkova tomonidan raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishda salohiyatli kadrlarni yetishtirish muammolariga to'xtalib o'tishgan. Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish nuqtai nazaridan ko'rib chiqish rossiyalik olimlar K. Shvab, S.Shipov kabi olimlar amalga oshirgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mavzu yuzasidan ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borishda kuzatish, solishtirish, suhbat, anketa so'rovlari kabi tadqiqot usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Raqamli transformatsiya va inklyuziv iqtisodiy o'sishning bog'lanishiga oid tahlil davomida quyidagi asosiy nuqtalarni ko'rib chiqamiz:

1. Raqamli texnologiyalar va iqtisodiy farqlarni kamaytirish. Raqamli transformatsiya, ayniqsa, kam rivojlangan va chekka hududlarda iqtisodiy farqlarni kamaytirishda juda katta imkoniyatlarga ega. Misol uchun, Afrika mamlakatlaridagi raqamli o'qitish tizimi 2018-yildan boshlab 3 milliondan ortiq talabalarga ta'lim imkoniyatini yaratdi, bu esa ularning iqtisodiy imkoniyatlarini kengaytirish uchun muhim qadam bo'ldi. Raqamli texnologiyalar, xususan Big Data va Internet of Things (IoT) yordamida iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilish va optimallashtirish mumkin. Masalan, AQShda raqamli texnologiyalarning qishloq xo'jaligiga ta'siri 2019-yilda \$13 milliarddan ortiq daromad keltirdi. Bu raqam, raqamli transformatsiyaning iqtisodiyotga qanday keng miqyosda ta'sir ko'rsatayotganini ochib beradi.

2. Ta'lim va raqamli yangi ko'nikmalar. Raqamli transformatsiyaning yana bir muhim komponenti ta'lim tizimida yuz berayotgan o'zgarishlardir. Raqamli ta'lim platformalari va onlayn kurslar, ayniqsa, rivojlanayotgan hududlarda iqtisodiy imkoniyatlarni kengaytiradi. UNESCO hisobotiga ko'ra, 2021-yilda raqamli ta'lim orqali 40 milliondan ortiq talabalar uchun yangi imkoniyatlar yaratildi. Ushbu platformalar orqali ta'lim olishning imkoniyatlari kengayib, eng kam ta'minlangan hududlarda yashovchi yoshlarga yuqori darajadagi ko'nikmalarni o'rganish imkoniyatini beradi. "Yoshlar uchun raqamli ko'nikmalarni rivojlantirish dasturi" amalga oshirilganidan so'ng, 2020-2021-yillar davomida 100,000 dan ortiq yoshlar raqamli texnologiyalar bo'yicha ta'lim oldilar. Bu yoshlarning 70% dan ortig'i o'z bizneslarini boshlashga muvaffaq bo'ldilar va shu orqali iqtisodiy o'sish jarayoniga qo'shilishdi.

Raqamli transformatsiya va inklyuziv iqtisodiy o'sishning bog'lanishiga oid tahlil

OMIL	MISOL	TA'SIRI
Raqamli texnologiyalar va iqtisodiy farqlarni kamaytirish	Afrika: Raqamli o'qitish tizimi 3 milliondan ortiq talabalarga ta'lim berdi.	Kam rivojlangan hududlarda iqtisodiy imkoniyatlarni oshirish.
Ta'lim va raqamli ko'nikmalar	UNESCO: 2021-yilda 40 milliondan ortiq talabalar yangi imkoniyatlar yaratdi.	Yoshlarning iqtisodiy imkoniyatlarini kengaytirish va yuqori ko'nikmalarni rivojlantirish.
Raqamli infratuzilma va davlatning roli	Xitoy: 12 milliondan ortiq ish o'rni yaratildi (2020-yil).	Iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish va ish o'rinlarini yaratish.
Xususiy sektor va innovatsiyalar	Indoneziya: Go-Jek platformasi orqali 2 milliondan ortiq ish o'rni yaratildi.	Kam ta'minlangan hududlarda yangi daromad manbalarini yaratish.
Raqamli texnologiyalar va ijtimoiy tenglik	Efiopiya: Raqamli mobil bank xizmatlari yordamida 2 milliondan ortiq ayollar o'z bizneslarini rivojlantirdi.	Ayollarga iqtisodiy faoliyatga kengroq jalb qilish.
"Smart City" dasturi	Toshkent va Samarqand: Raqamli infratuzilmaning rivojlanishi, yangi ish o'rinlari yaratildi.	Xizmatlar sifatini oshirish va yangi ish o'rinlari yaratish.

3. Raqamli infratuzilma va davlatning roli. Raqamli transformatsiyaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun kuchli raqamli infratuzilma zarur. Xitoyda 2020-yilda amalga oshirilgan raqamli infratuzilma loyihalari yordamida 12 milliondan ortiq yangi ish o'rinlari yaratildi va iqtisodiy o'sish 8% ga oshdi. O'zbekistonning "Digital Uzbekistan 2030" strategiyasini amalga oshirish davomida, 2025-yilgacha raqamli infratuzilma uchun 3 milliard dollar investitsiya jalb qilinishi kutilmoqda. Bu investitsiyalar orqali, kam rivojlangan hududlar uchun raqamli xizmatlar va yangi ish o'rinlari yaratiladi.

4. Xususiy sektor va innovatsiyalar. Xususiy sektor, ayniqsa, raqamli texnologiyalarning rivojlanishiga ko'maklashishi mumkin. Indoneziya misolida (2019-yil), Go-Jek kompaniyasining raqamli platformasi orqali, 2 milliondan ortiq yangi ish o'rinlari yaratildi. Ushbu platforma orqali, eng kam ta'minlangan hududlardagi odamlar o'zlari uchun yangi daromad manbalarini topishdi. Bu, o'z navbatida, hududlar o'rtasidagi iqtisodiy farqlarni kamaytirishga yordam beradi.

5. Raqamli texnologiyalar va ijtimoiy tenglik. Raqamli transformatsiya faqat iqtisodiy o'sish uchun emas, balki ijtimoiy tenglikni ta'minlashda ham katta rol o'ynaydi. Masalan, Efiopiyada raqamli mobil bank xizmatlari yordamida 2018-yilda 2 milliondan ortiq ayollar o'z bizneslarini rivojlantirishga muvaffaq bo'ldilar. Ushbu raqam, raqamli texnologiyalar yordamida ayollarning iqtisodiy faoliyatga kengroq jalb qilinayotganini ko'rsatadi. O'zbekistonda ham "Women in Tech" loyihasi orqali 2022-yildan boshlab 10,000 dan ortiq ayollar raqamli ko'nikmalarga ega bo'lishdi, bu ularning ish

imkoniyatlarini oshirdi va ijtimoiy tenglikni ta'minlashga yordam berdi.

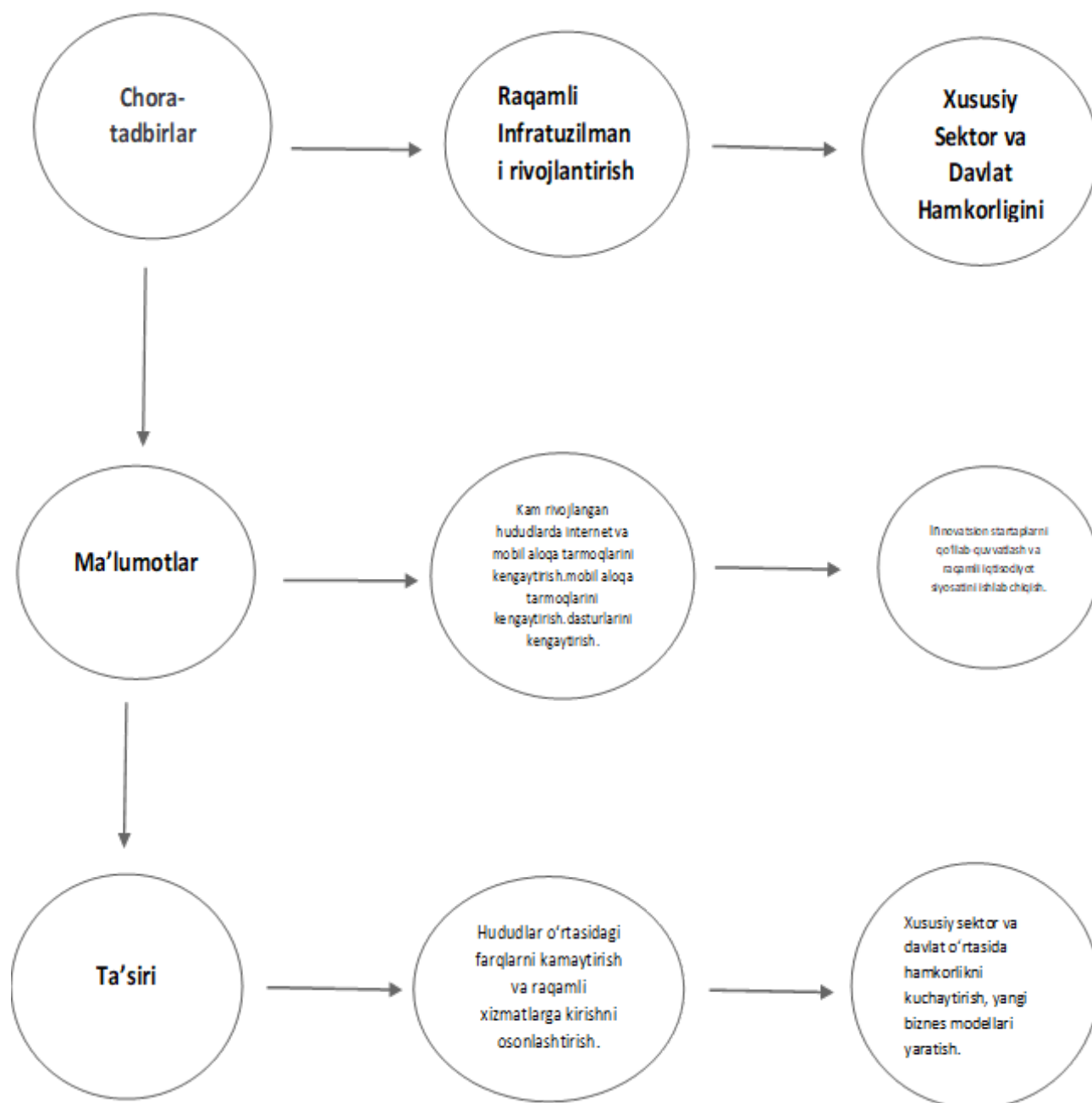
6. Raqamli transformatsiyaning ta'siri: muvaffaqiyatli amaliyotlar. O'zbekistonning "Smart City" dasturi, masalan, Toshkent va Samarqand shaharlari bo'yicha raqamli infratuzilmaning rivojlanishi, aholiga taqdim etilayotgan xizmatlarning sifatini sezilarli darajada oshirdi. Toshkentda raqamli xizmatlarning samaradorligi 2022-yilda 40% ga oshdi. Samarqandda esa 2023-yil boshida raqamli texnologiyalar yordamida yangi ish o'rinlari yaratildi, shuningdek, o'qitish va sog'liqni saqlash sohalarida innovatsiyalar kiritildi.

Tavsiya etiladigan chora-tadbirlar va kelajakdagi yo'nalishlar sifatida quyidagilarni keltiramiz:

- Raqamli ta'limni yanada kengaytirish: Raqamli ko'nikmalarga ega bo'lgan yoshlarni qo'llab-quvvatlash va ularga yangi ish o'rinlarini yaratish imkoniyatlarini oshirish zarur. Bu uchun davlatlar raqamli ta'lim dasturlarini kengaytirishi va innovatsion startaplarni qo'llab-quvvatlashi lozim.

- Raqamli infratuzilmani rivojlantirish: Hududlar o'rtasidagi farqlarni kamaytirish uchun raqamli infratuzilmani rivojlantirishga ko'proq e'tibor qaratish kerak. Kam rivojlangan hududlarda tezkor internet va mobil aloqa tarmog'ini kengaytirish, raqamli xizmatlarga kirishni osonlashtiradi.

- Xususiy sektor va davlat hamkorligini kuchaytirish: Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi uchun xususiy sektor va davlat o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash zarur. Innovatsion startaplar va raqamli xizmatlarni qo'llab-quvvatlash uchun yangi siyosat va dasturlar ishlab chiqilishi lozim.

1-rasm. Tavsiya etiladigan chora-tadbirlar va kelajakdagi yo'nalishlar.

- Raqamli texnologiyalarning ijtimoiy ta'sirini o'rganish: Raqamli transformatsiyaning ijtimoiy ta'sirini baholash va jamiyatning barcha qatlamlari uchun teng imkoniyatlar yaratish zarur. Ayollar va kam ta'minlangan guruhlar uchun raqamli ko'nikmalarni rivojlantirish alohida e'tibor talab qiladi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli transformatsiya nafaqat iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi, balki ijtimoiy tenglik va inklyuziv iqtisodiy o'sish uchun muhim imkoniyatlar yaratadi. Kam rivojlangan hududlarda raqamli infratuzilma rivojlanishi, ta'lim va ish o'rinlari yaratish jarayonlarini tezlashtiradi, bu esa barcha qatlamlar uchun yangi imkoniyatlar yaratadi.

Raqamli transformatsiya jarayoni ko'plab muvaffaqiyatli

amaliyotlar bilan tasdiqlangan. O'zbekistonning raqamli iqtisodiyotga kirish harakatlari misolida, ushbu jarayon hududiy farqlarni kamaytirishda qanday samarali rol o'ynashini ko'rishimiz mumkin. Masalan, O'zbekistonda raqamli ta'lim tizimi va e-hukumat platformalarining kengaytirilishi orqali nafaqat poytaxtdagi, balki chekka hududlardagi aholi ham o'z ta'limini olish va davlat xizmatlaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lmoqda.

Shuningdek, Jahon bankining 2020 yildagi hisobotida raqamli iqtisodiyotning inklyuziv o'sishdagi roli to'g'risida ma'lumot berilgan. Hisobotda, raqamli texnologiyalarni qishloq va chekka hududlarga integratsiya qilish orqali kam ta'minlangan hududlarda yangi ish o'rinlari yaratish va iqtisodiy

imkoniyatlarni kengaytirish mumkinligi ta'kidlangan

Raqamli transformatsiyaning iqtisodiy o'sishga ta'siri nafaqat global miqyosda, balki mahalliy hududlarda ham sezilarli darajada ko'rinmoqda. Bu jarayon, hududlar o'rtasidagi iqtisodiy farqlarni kamaytirish, ta'lim va ish o'rinlarini yaratish, va ijtimoiy tenglikni ta'minlashga yordam beradi. Bunda raqamli texnologiyalarning ahamiyati katta va ularning to'g'ri joriy etilishi iqtisodiy rivojlanishni kuchaytiradi.

Kelajakda, davlatlar va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash, ta'lim va raqamli infratuzilmani rivojlantirish, hamda innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash zarur. Joriy 2025-yilda, raqamli iqtisodiyot global iqtisodiy o'sishga 15% ta'sir ko'rsatishi kutilmoqda. Shu bilan birga, hududiy inklyuziv rivojlanish uchun barcha qadamlar mavjud infratuzilma va texnologiyalar orqali kuchaytirilishi lozim. Respublikamizda raqamli transformatsiya va inklyuziv iqtisodiy o'sishni ta'minlash borasida bir qator muhim chora-tadbirlarni amalga oshirilmoqda. Ushbu chora-tadbirlar, ayniqsa, raqamli texnologiyalardan foydalanish orqali hududlar o'rtasidagi iqtisodiy farqlarni kamaytirishga, ta'lim tizimini modernizatsiya qilishga va ijtimoiy tenglikni ta'minlashga qaratilgan. Quyida O'zbekistonda amalga oshirilayotgan ba'zi asosiy chora-tadbirlar keltirilgan:

1. "Digital Uzbekistan 2030" strategiyasi.

O'zbekiston hukumati 2020-yilda "Digital Uzbekistan 2030" strategiyasini ishlab chiqqan bo'lib, bu strategiya raqamli iqtisodiyot va raqamli infratuzilmani rivojlantirishni nazarda tutadi. Strategiya doirasida quyidagi yo'nalishlar belgilangan:

- Raqamli infratuzilmani kengaytirish: O'zbekistonning barcha hududlarida internet tarmog'ining sifati va tezligini oshirish, chekka hududlarga yuqori tezlikdagi internet xizmatlarini taqdim etish.

- Raqamli xizmatlar: O'zbekistonda davlat xizmatlarini raqamlashtirish jarayoni boshlangan bo'lib, elektron hukumat platformalari orqali fuqarolarga xizmatlar taqdim etilmoqda. Masalan, "E-hukumat" tizimi orqali 100 dan ortiq davlat xizmatlari onlayn tarzda taqdim etiladi.

- Raqamli ko'nikmalarni rivojlantirish: Yurtimizda yoshlar, xususan, talaba-yoshlar uchun raqamli ko'nikmalarni rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Bu borada "Yoshlar uchun raqamli ko'nikmalarni rivojlantirish" dasturi amalga oshirilgan.

2. "Smart City" dasturi

O'zbekistonda "Smart City" dasturi 2020-yildan boshlab amalga oshirilmoqda. Ushbu dastur doirasida, yirik shaharlarda raqamli texnologiyalarni integratsiyalash va infratuzilmani modernizatsiya qilish uchun katta loyihalar ishlab chiqilmoqda. Dastur quyidagilarga qaratilgan:

- Ijtimoiy xizmatlarni raqamlashtirish: Ta'lim, sog'liqni saqlash, xavfsizlik va boshqa sohalarida raqamli texnologiyalarni kengaytirish. Misol uchun, Toshkent shahri va

viloyatlarda raqamli tibbiyot tizimi ishlab chiqildi va bu orqali aholi sog'liqni saqlash xizmatlarini yanada samarali olish imkoniyatiga ega bo'lmoqda.

- Transport va shahar infratuzilmasi: Shahar transport tizimini raqamlashtirish, yo'l harakati xavfsizligini ta'minlash va shahar infratuzilmasini optimallashtirish. Masalan, joylarda aqlli yorug'lik tizimi joriy qilindi.

3. Ta'lim tizimidagi o'zgarishlar.

- O'zbekistonda raqamli transformatsiyaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun ta'lim tizimida jiddiy islohotlar amalga oshirilmoqda.

- Raqamli ta'lim platformalarini rivojlantirish: 2020-yilda "O'zbekiston raqamli ta'lim platformasi" ishga tushirilgan bo'lib, bu platforma orqali o'quvchilar va talabalar uchun turli onlayn kurslar, treninglar va bilim olish imkoniyatlari taqdim etiladi.

- Onlayn ta'limning kengayishi: O'zbekistonning barcha hududlarida, ayniqsa, chekka joylarda onlayn ta'lim imkoniyatlarini kengaytirish uchun internet tarmog'i va raqamli qurilmalarga kirish imkoniyatlari yaratilmoqda.

- Yoshlar uchun raqamli ko'nikmalarni o'rgatish: Yoshlar ittifoqi tomonidan raqamli ko'nikmalarni o'rgatish bo'yicha kurslar tashkil etilmoqda. 2021-yilda 100,000 dan ortiq yoshlar uchun raqamli ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan dasturlar amalga oshirildi.

4. E-Tijorat va startaplar.

- O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotning rivojlanishida e-tijorat va startaplar muhim rol o'ynaydi. Hukumat va turli tashkilotlar e-tijoratni rivojlantirishga katta e'tibor qaratmoqda:

- E-tijoratni qo'llab-quvvatlash: "Elektron tijoratni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash" bo'yicha huquqiy bazalar yaratildi va shu orqali kichik va o'rta bizneslar o'z mahsulotlarini raqamli platformalar orqali sotish imkoniyatiga ega bo'lishmoqda. 2020-yildan O'zkomerch va boshqa e-tijorat platformalari orqali 5000 dan ortiq yangi bizneslar onlayn tarzda faoliyat yuritish boshladi.

- Innovatsion startaplar: Innovatsion startaplar va raqamli texnologiyalarga asoslangan yangi bizneslar qo'llab-quvvatlanmoqda. Masalan, "Toshkent Startap Maysasi" deb nomlangan platforma tashkil etildi. Bu platforma orqali startaplar raqamli mahsulotlar va xizmatlar yaratish uchun zarur bo'lgan resurslar, investitsiyalar va treninglarni olishlari mumkin. Shu bilan birga, "Digital Finance" loyihalari doirasida bank sektori va raqamli texnologiyalarni integratsiyalash borasida ko'plab tadbirlar rejalashtirilmoqda. Raqamli transformatsiya O'zbekistonda iqtisodiy o'sishni yangi bosqichga olib chiqadi, shuningdek, jamiyatning barcha qatlamlari uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. Biroq, bu jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun davlat, xususiy sektor va jamiyat o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish, raqamli infratuzilmani yanada rivojlantirish va raqamli

ko'nikmalarni kengaytirish zarur.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Raqamli transformatsiya iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish va hududlararo iqtisodiy farqlarni kamaytirishda markaziy rol o'ynaydi. Maqolada ko'rsatilganidek, raqamli texnologiyalar yordamida, nafaqat iqtisodiy imkoniyatlar kengaytiriladi, balki ijtimoiy barqarorlik va inklyuziv rivojlanish uchun zarur bo'lgan muhim shartlar yaratilib, iqtisodiy farqlarni kamaytirishga yordam beradi.

1. Raqamli transformatsiya va iqtisodiy o'sish.

Maqolada raqamli texnologiyalarning iqtisodiy o'sishdagi roli haqida keng tahlil qilindi. 2019-yilda Jahon Banki tomonidan o'tkazilgan tadqiqotga ko'ra, raqamli transformatsiya global iqtisodiy o'sishni 10% ga oshirishi mumkin. Bu o'sishning asosiy manbalari, raqamli xizmatlar va innovatsiyalar orqali yangi ish o'rinlarini yaratish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va chekka hududlardagi iqtisodiy faoliyatni kengaytirishdir. Misol uchun, Hindistondagi Digital India dasturi orqali, raqamli texnologiyalarni joriy etish iqtisodiy o'sishni 12% ga oshirdi.

2. Inklyuziv iqtisodiy o'sish va raqamli texnologiyalar

Inklyuziv iqtisodiy o'sish, barcha ijtimoiy qatlamlar uchun teng imkoniyatlar yaratishga qaratilgan tamoyil bo'lib, raqamli transformatsiya bu jarayonda muhim ahamiyatga ega. O'zbekistonda 2021-yilda amalga oshirilgan raqamli ta'lim va onlayn o'qish platformalari orqali 500,000 dan ortiq yangi ta'lim imkoniyatlari yaratildi. Bu imkoniyatlar orqali chekka hududlardagi yoshlar uchun ta'lim olish imkoniyatlari kengaydi, bu esa o'z navbatida, iqtisodiy imkoniyatlarni kengaytirishga olib keldi.

3. Hududlar o'rtasidagi iqtisodiy farqlarni kamaytirish

Raqamli infratuzilma rivojlanishi orqali, kam rivojlangan hududlar o'rtasidagi iqtisodiy farqlarni kamaytirish mumkin. BM'Tning 2020-yilda chop etgan hisobotiga ko'ra, raqamli infratuzilma rivojlanishi kam rivojlangan hududlarda iqtisodiy imkoniyatlarni 30% ga kengaytiradi. O'zbekistonda 2022-yilda amalga oshirilgan raqamli bank xizmatlari orqali chekka hududlardagi aholiga moliyaviy xizmatlar ko'rsatish imkoniyati yaratildi. Bu orqali, kam ta'minlangan hududlar aholisi o'z bizneslarini boshlash va iqtisodiy faoliyatga jalb qilish imkoniyatlarini topdi.

4. Raqamli texnologiyalar va ish o'rinlari

Raqamli transformatsiya yangi ish o'rinlarini yaratishning asosiy vositasidir. 2020-yilda Jahon Banki tomonidan o'tkazilgan tahlilga ko'ra, raqamli iqtisodiyot 2030-yilgacha global miqyosda 100 milliondan ortiq yangi ish o'rinlarini yaratishi mumkin. Bu ish o'rinlari, asosan, IT, sun'iy intellekt, va raqamli xizmatlar sohalarida bo'ladi. O'zbekistonda IT va texnologiya

sohasidagi startaplar orqali 50,000 dan ortiq yangi ish o'rinlari yaratildi, bu raqamli iqtisodiyotning hududiy rivojlanishga qanday ta'sir qilishini ko'rsatadi.

5. Hukumat va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlik

Hukumatlar va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlik, raqamli transformatsiyani muvaffaqiyatli amalga oshirishda muhim ahamiyatga ega. Xuddi shu tarzda, O'zbekistonda davlat va xususiy sektor o'rtasida amalga oshirilgan raqamli infrastrukturaga investitsiyalar iqtisodiy o'sish va ijtimoiy farovonlikni yanada oshirdi. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, O'zbekiston raqamli transformatsiya va inklyuziv iqtisodiy o'sish yo'lida sezilarli yutuqlarga erishdi. "Digital Uzbekistan 2030" strategiyasi, Smart City dasturi, ta'lim tizimidagi islohotlar, e-tijoratni qo'llab-quvvatlash va startaplar rivoji kabi chora-tadbirlar orqali O'zbekiston iqtisodiyotini raqamlashtirish borasida katta qadamlar tashlandi. Shu bilan birga, hududlar o'rtasidagi iqtisodiy farqlarni kamaytirish, yoshlar va kam ta'minlangan guruhlar uchun imkoniyatlarni kengaytirish uchun raqamli ko'nikmalarni rivojlantirish, innovatsion startaplarni qo'llab-quvvatlash va davlat xizmatlarini raqamlashtirish bo'yicha ishlar davom etmoqda.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Zokirova Bahora Zokir qizi - Qarshi davlat texnika universiteti tadqiqotchisi / Зокирова Бахора Закир кызы – научный сотрудник Каршинского государственного технического университета / Zokirova Bakhora Zakir kizi – research fellow of Karshi State Technical University**

► bahora86@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0002-3532-1747>

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-avgustdagi "Raqamli iqtisodiyot va texnologiyalarni rivojlantirishga oid chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni. (Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining huquqiy hujjatlari, 2020).
- [2]. O'zbekiston Respublikasining "Digital Uzbekistan 2030" strategiyasi. (Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va sanoat vazirligi, 2020).
- [3]. "Toshkent Smart City Dasturi" hisobotlari. (Toshkent: Toshkent Shahar Raqamli Infratuzilma Rivojlanish Markazi, 2021).
- [4]. Tashkent, I. (2022). "Raqamli iqtisodiyot va uning iqtisodiy o'sishga ta'siri." O'zbekiston Davlat Nashriyoti, Toshkent.
- [5]. "Raqamli ta'lim tizimining o'sishi: O'zbekiston tajribasi." (Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Ta'lim vazirligi, 2021).
- [6]. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). "The Second

- Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies." W.W. Norton & Company.
- [7]. Choi, J., & Lee, S. (2021). "The Impact of Digital Transformation on Economic Growth and Inequality." *Journal of Digital Economy*, 11(4), 123-137.
- [8]. Ivanov, S. (2021). "Digital Transformation in the Global Economy." Moscow: Russian Academy of Sciences.
- [9]. UNDP. (2020). "The Role of Digital Transformation in Regional Economic Development." United Nations Development Programme. <https://www.undp.org/>
- [10]. Jahon banki. (2019). "Raqamli iqtisodiyot va rivojlanish." Jahon banki hisobotlari. <https://www.worldbank.org/>
- [11]. Semenov, V. (2020). "Digitalization and Economic Growth in the Post-COVID Era." Moscow: Russian Academy of Sciences.
- [12]. OECD. (2021). "The Future of Work: Impacts of Digital Transformation on Economic Inequality." OECD Publishing. <https://www.oecd.org/>
- [13]. World Bank. (2020). "Digital Economy for Africa: A Strategy for Inclusion and Growth." World Bank Group. <https://www.worldbank.org/>
- [14]. UNCTAD. (2020). "Technology and Innovation Report 2020: Harnessing the Digital Transformation for Inclusive Growth." UNCTAD. <https://unctad.org/>
- [15]. B.Z.Zokirova "Raqamli transformatsiya va hududlarning inklyuziv iqtisodiy o'sishini ta'minlash yo'llari" *Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot* 2024-yil, noyabr. № 11-son. <https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz>
- [16]. "Эконометрический анализ влияния туристического потока на развитие услуг общественного питания в гостиничном секторе Узбекистана" *Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot* 2025-yil, fevral. № 2-son. <https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz>

O'zbekistonda eksport va import jarayonlarini raqamlashtirish imkoniyatlari

Toshtemirova Muxlisa Davronbek qizi

Возможности цифровизации экспортно-импортных процессов в Узбекистане

Тоштемирова Мухлиса Давронбек кизи

Opportunities for digitalization of export and import processes in Uzbekistan

Toshtemirova Muxlisa Davronbek kizi

Received: May 14, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya:** Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasida eksport va import jarayonlarini raqamlashtirishning dolzarbligi, mavjud holati va rivojlanish istiqbollari yoritilgan. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, raqamli texnologiyalarni tashqi savdo sohasiga keng joriy etish orqali jarayonlarning shaffofligi oshadi, byurokratik to'siqlar kamayadi hamda xalqaro bozorlarda raqobatbardoshlik kuchayadi. Maqolada ayni paytda mavjud muammolar tahlil qilinib, ularni bartaraf etish bo'yicha aniq takliflar ilgari surilgan. Xususan, yagona raqamli platforma yaratish, elektron hujjat aylanishini yo'lga qo'yish, sun'iy intellektdan foydalanish va raqamli savodxonlikni oshirish kabi takliflar ilgari surilgan.
- **Kalit so'zlar:** Eksport, import, tashqi savdo aylanmasi, tashqi savdo faoliyati, investitsiya, ichki investitsiya, eksport diversifikatsiyalash, tashqi investitsiya.
- **Аннотация:** В данной статье рассматриваются актуальность, текущее состояние и перспективы цифровизации экспортно-импортных процессов в Республике Узбекистан. Анализ показывает, что широкое внедрение цифровых технологий во внешнюю торговлю способствует повышению прозрачности, снижению бюрократических барьеров и увеличению конкурентоспособности на международных рынках. В статье анализируются существующие проблемы и предлагаются конкретные решения, такие как создание единой цифровой платформы, переход на электронный документооборот, использование искусственного интеллекта и повышение цифровой грамотности среди предпринимателей.
- **Ключевые слова:** Экспорт, импорт, внешнеторговый оборот, внешнеэкономическая деятельность, инвестиции, внутренние инвестиции, диверсификация экспорта, внешние инвестиции.
- **Abstract:** This article explores the relevance, current state, and prospects of digitalizing export and import processes in the Republic of Uzbekistan. The analysis shows that the wide implementation of digital technologies in foreign trade can enhance transparency, reduce bureaucratic barriers, and increase competitiveness in international markets. The paper examines existing challenges and proposes practical solutions, including the creation of a unified digital platform, the transition to electronic document circulation, the use of artificial intelligence, and the improvement of digital literacy among entrepreneurs.
- **Keywords:** Export, import, foreign trade turnover, foreign trade activity, investment, domestic investment, export diversification, foreign investment.

KIRISH

Hozirgi sharoitda globallashuv jarayonida jahon savdo hamda tashqi savdo aloqalarini o'sishi va rivojlanishga sabab bo'ldi. Bu esa o'z navbatida mamlakatlardagi eksport va importni rag'batlantirishga yo'l ochdi.

Eksport o'zi nima-tovar, xizmatlar, intellektual mulk natijalari, shu jumladan ularga doir bo'lgan mutlaq huquqlarni bojxona hududidan xorijga tovar bojxona chegarasini kesib o'tgan, xizmatlar va intellektual faoliyat natijasida doir huquqlar taqdim etilgan paytda qayd etiladi. Ya'ni sodda tilda aytganda bir mamlakat hududda ishlab chiqarilgan hamda tegishli qoidalarga amal qiladigan tova va xizmatlarni boshqa davlatlarga sotish tushunadi. Bojxona hududidan xorijga tovarlar olib chiqilmydigan ayrim tijorat operatsiyalari tovarlar eksportiga tenglashtiriladi.

Import- tovar, xizmatlar, intellektual faoliyat natijalarini, shu jumladan ulargaa doir favqulodda huquqlarni bojxona hududida qaytarib olib chiqish majburiyatsiz olib kelishdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI

O'zbekistonning eksport salohiyati haqida bir necha olimlar o'z fikrlarini bildirishgan bulardan iqtisodchi olim, pedagog M.Mirsaidov o'zining "Xalqaro iqtisodiy munosabatlar" kitobida O'zbekistonning eskport salohiyati mamlakatimiz yuritayotgan tashqi siyosat bilan chambarchas bog'liq ekanligiga alohida urg'u qaratilgan. U keltirgan ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekiston yuritayotgan tashqi iqtisodiy siyosatining ustun tarafi eksport qilinayotgan tayyor mahsulot turlarining ko'payotganini va xomashyo eksportining kamayotganidir. Masalan, mustaqillik yillarida "oq oltin" sifatoda tasvirlangan paxta faqat xomashyo sifatida eksport qilingan bo'lsa, hozirda milliy brendni jahonga tanitish natijasida ko'plab trikotaj mahsulotlari dunyo bo'ylab eksport qilinib kelmoqda. Shuningdek "Iqtisodiy ta'lim" jurnalida ham mamlakatimiz eksporti haqida so'z yuritilgan. O'zbekistonda yaratiglan qulay investitsiya muhiti xorijiy kompaniyalarda katta qiziqish uyg'otmoqda va bu investitsiyalardan mamlakatimizda yuqori texnologiyali yangi ishlab chiqarish quvvatlarini tashkil etish va hududlarni raqobatdosh va eksportga yo'naltirilgan zamonaviy sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishda foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Konsessiya sharoitlari, eksport sanoat hududlari, erkin savdo hududlari, erkin industrial iqtisodiy zonalarining amal qilishi to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar uchun muhim omillardan hisoblanadi" [1].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Hozirgi vaqtda mamlakatimizda har sohada tub o'zgarishlar sodir bo'lmoqda jumladan iqtisodiyot sohalarida ham. Bunday islohotlar olib borilishi bevosita mamlakatdagi investitsion jarayon, davlatning investitsion siyosati, uning ustivor yo'nalishlari va mamlakatdagi korxonalar investitsion faoligiga bog'liq jarayonlardir. Mustaqilligimizning qisqa davrida investitsion faollikni oshirish, uni kuchaytirish borasida qator amaliy chora-tadbirlar o'tkaziladi, investitsion faoliyatni tartibga solib turuvchi qator qonunlar va qonun osti hujjatlar qabul qilindi hamda hayotga tadbir etildi. Bu yo'lda investitsion siyosatni o'rni juda katta hisoblanadi. Chunki mamlakatda korxonalarni qayta ta'mirlash hamda ularni rivojlanishiga yordam berish, mamlakat eksport va import salohiyatini oshirish imkonini yaratadi. Aynan shu jihatdan O'zbekiston davlati o'z investitsiya siyosatini olib bormoqda.

TAHLIL VA NATIJALAR

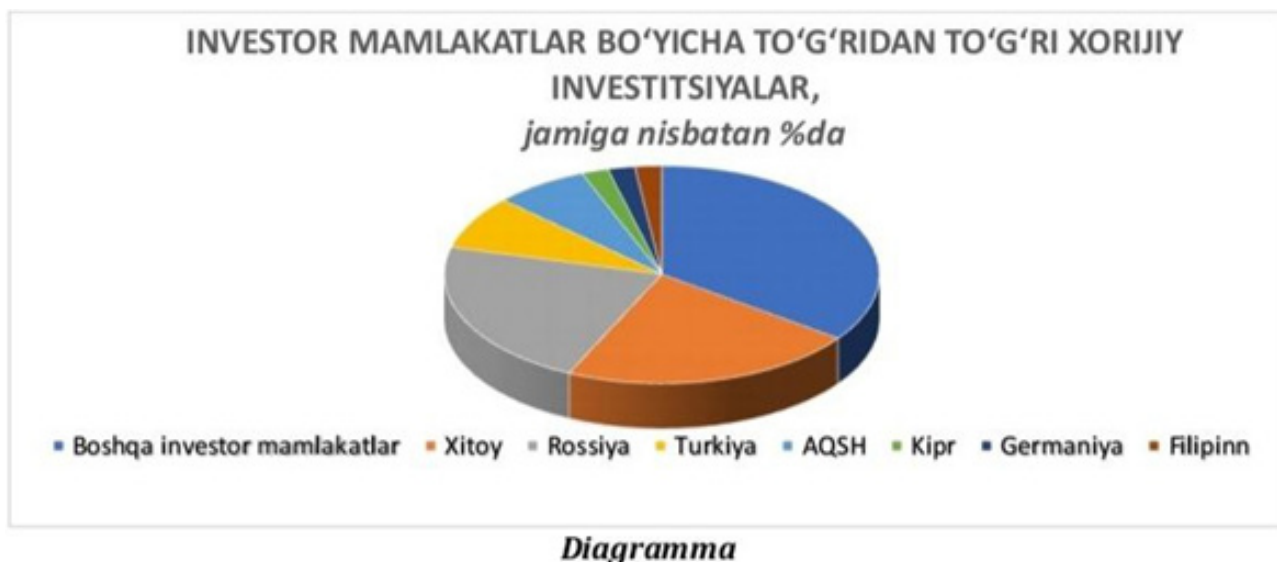
Investitsiyalar faoliyatning kim tomonidan yuritilishi nuqtai nazaridan ichki va tashqi investitsiyalaridir.

Ichki investitsiyalar mamlakat hududida investitsiya faoliyatini yuritayotgan xo'jalik subyektlari, ya'ni investorlar tomonidan iqtisodiyotga yo'naltiriladigan investitsiyalardir.

Xorijiy investitsiyalar yoki tashqi investitsiyalar yoki tashqi investitsiyalar chet el mulkdorlarining mutlaq boshqa mamlakat iqtisodiyotining qonun bilan taqiqlanmagan turli tarmoqlariga yuqori darajada daromad olish, samaraga erishish maqsadida muayyan muddatga safarbar etadigan barcha mulkiy, moliyaviy va intellektual boyliklardir.

Hozirgi rivojlanayotgan davrda iqtisodiyotda savdo faoliyati o'zgarimas darajada muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, eksport-import jarayoni mamlakatlar orasida iqtisodiy o'sish hamda rivojlanishning asosiy mexanizmi hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligining ma'lumotlariga ko'ra 2024-yilning yanvar-sentabr oylarida O'zbekiston Respublikasining tashqi savdo aylanmasi 48.206,2 million AQSh dollarini tashkil etdi va 2023 yilning shu davriga nisbatan 3.452,1 million AQSh dollarga yoki 7,7 foizga o'sdi [3].

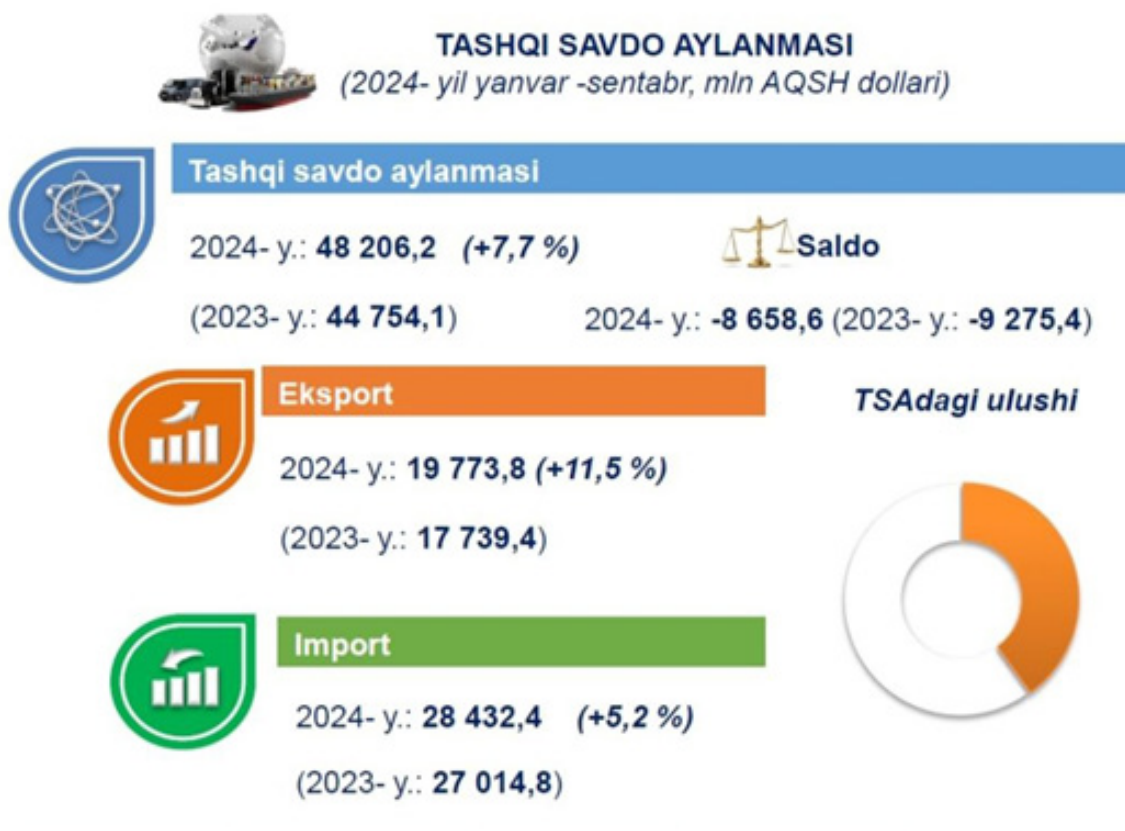
Xususan, O'zbekiston tashqi savdo aylanmasining umumiy hajmidan eksport 19.773,8 million AQSh dollarini (tashqi savdo aylanmasida eksport ulushi 41%), import esa 28.432,4 million AQSh dollarini (tashqi savdo aylanmasidagi import ulushi 59%) tashkil etdi. Natijada O'zbekiston tashqi savdo aylanmasi saldosi -8.658,6 million AQSh dollari miqdorida manfiy. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi dunyoning 190 davlati bilan savdo aloqalarini amalga oshirib kelmoqda. Tashqi savdo aylanmasining eng katta hajmi Xitoy (18,7%),

1-rasm: Investor mamlakatlar bo'yicha to'g'ridan- to'g'ri xorijiy investitsiyalar [2]

Rossiya (18,0%), Qozog'iston (6,2%), Turkiya (4,5%) va Koreya Respublikasi (3,1%) bilan qayd etildi.doni tashkil etdi[4]. Shuningdek, 2-rasmda mamlakatimizdagi tashqi savdo aylanasing statistikasi ko'rsatilgan. Bunda ko'rinib turibdiki,

eksport va import qilinayotgan mahsulot va xizmatlar o'tgan yilga (2023-yilga) nisbatan yuqori ko'rsatkichni tashkil qilgan, bu natijaga albatta raqamli texnologiya hamda bunga oid qarorlar hamda strategiyalarning o'rni beqiyosdir.

2-rasm: O'zbekistonda tashqi savdo aylanmasi (2024-yil yanvar-sentabr, mln AQSh dollar) [5].

Bunga qo 'shimcha tarzda korxonalar faoliyatida ham uning samaradorligini oshirish uchun xorijiy investitsiyalarni jalb qilish zarur. Bular orqali yangi texnologiyani jalb qilish hamda yuqori sifatli mahsulotlar ishlab chiqarish muhim hisoblanadi. Bundan tashqari korxonalarning global iqtisodiyotda o'z o'rnini mustahkamlash uchun muhim bo'lgan; eksportni diversifikatsiyalash, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish hamda logistika tizimini takomillashtirish kabi chora-tadbirlarni joriy qilish eksport-import samaradorligini oshirishga yordam beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'zbekistonda eksport va import jarayonlarini raqamlashtirish – bu mamlakatning tashqi savdo faoliyatini yanada samarali, shaffof va tezkor qilishga xizmat qiluvchi muhim yo'nalishdir. So'nggi yillarda bojxona, litsenziyalash, logistika va to'lov tizimlarida qator raqamli platformalar joriy etilayotgan bo'lsa-da, bu jarayonlar hali to'liq integratsiyalashmagan. Asosiy muammo sifatida byurokratik kechikishlar, tizimlararo nomuvofiqlik va kadrlar salohiyatining yetishmasligi ko'rsatilmoqda. Raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali esa tashqi savdo operatsiyalarining tannarxi kamayadi, korruptsiyaviy xavf pasayadi hamda xalqaro bozorlarga chiqish imkoniyatlari kengayadi.

1. Yagona raqamli platforma yaratish – eksport-import bilan bog'liq barcha jarayonlarni yagona elektron tizimda to'plash va bu tizimni bojxona, soliq, bank, logistika kabi sohalar bilan integratsiya qilish.
2. Elektron hujjat aylanishini rivojlantirish – eksport-import hujjatlari (kontraktlar, sertifikatlar, hisob-fakturalar)ni to'liq raqamli formatga o'tkazish orqali vaqt va xarajatlarni kamaytirish.
3. Sun'iy intellekt va "big data" texnologiyalarini joriy etish – statistik tahlil, kontrafakt mahsulotlarni aniqlash va bojxona monitoringi uchun ilg'or texnologiyalardan foydalanish.

4. Tadbirkorlar uchun raqamli savodxonlikni oshirish – eksportyor va importyorlar o'rtasida raqamli tizimlardan foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun maxsus treninglar va onlayn kurslar tashkil etish.

5. Xalqaro tajriba asosida normativ-huquqiy bazani takomillashtirish – ilg'or davlatlar tajribasini inobatga olgan holda raqamlashtirishga oid qonunchilikni modernizatsiya qilish.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Toshtemirova Muxlisa Davronbek qizi Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi / Тоштемирова Мухлиса Давронбек кизи студент Деновского института предпринимательства и педагогики / Toshtemirova Muxlisa Davronbek kizi A student of Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy**

► Email-muxlisa.toshtemirovaa@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0009-8999-1245>

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1] Iqtisodiyot va ta'lim" 2018. – Ilmiy jurnal. –77 b.
- [2] Tursunova.M.R O 'zbekiston Respublikasida tashqi iqtisodiy faoliyat o'zgarishlari monitoringi Iqtisodiyot va ta'lim/ 2022-yil 2-son
- [3] <https://invexi.org/uz/press/uzbekistan-s-foreign-trade-turnover-in-january-september-2024-amounted-to-48-2-billion/>
- [4] <https://stat.uz/uz/matbuot-markazi/qo-mita-yan-giliklar/57551-o-zbekiston-respublikasi-tash-qi-savdo-aylanmasi-2024-yil-yanvar-iyun-4>
- [5] <https://invexi.org/uz/press/uzbekistan-s-foreign-trade-turnover-in-january-september-2024-amounted-to-48-2-billion/>

O'zbekistonda elektron tijoratni rivojlanish istiqbollarini baholash

Maxmudov Lazizbek Ubaydullo o'g'li

Оценка перспектив развития электронной коммерции в Узбекистане

Махмудова Лазизбека Убайдулло угли

Evaluation of prospects for the development of e-commerce in Uzbekistan

Makhmudov Lazizbek Ubaydullo ugli

Received: May 14, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya:** maqola O'zbekistonda elektron tijoratning rivojlanish istiqbollarini tahlil qiladi. Innovatsion rivojlanish modeli va PESTEL tahlili asosida siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, texnologik, ekologik va huquqiy omillar ko'rib chiqiladi. Uzum Market misolida innovatsion tendensiyalar va iste'molchi talablari yoritiladi. Sun'iy intellekt va yashil logistika kabi texnologiyalar orqali rivojlanish strategiyalari taklif etiladi.
- **Kalit so'zlar:** elektron tijorat, raqamli iqtisodiyot, innovatsion rivojlanish modeli, PESTEL tahlili, internet qamrovi, elektron to'lov tizimlari, logistika infratuzilmasi, sun'iy intellekt, yashil logistika, huquqiy asoslar.
- **Аннотация:** статья анализирует перспективы развития электронной коммерции в Узбекистане. На основе модели инновационного развития и анализа PESTEL рассматриваются политические, экономические, социальные, технологические, экологические и правовые факторы. На примере Uzum Market освещаются инновационные тенденции и потребности потребителей. Предлагаются стратегии развития с использованием ИИ и зеленой логистики.
- **Ключевые слова:** электронная коммерция, цифровая экономика, модель инновационного развития, анализ PESTEL, охват интернета, системы электронных платежей, логистическая инфраструктура, искусственный интеллект, зеленая логистика, правовая база.
- **Abstract:** the article examines the prospects for e-commerce development in Uzbekistan. Using the innovative development model and PESTEL analysis, it explores political, economic, social, technological, environmental, and legal factors. Uzum Market illustrates innovative trends and consumer demands. Strategies involving AI and green logistics are proposed for further growth.
- **Key words:** e-commerce, digital economy, innovative development model, PESTEL analysis, internet coverage, electronic payment systems, logistics infrastructure, artificial intelligence, green logistics, legal framework.

■ INTRODUCTION

Elektron tijorat dunyo miqyosida jadal rivojlanib, global iqtisodiyotning ajralmas qismiga aylanmoqda. Internet va raqamli texnologiyalarning keng tarqalishi natijasida, elektron tijoratning hajmi yildan-yilga ortib bormoqda. "2023-yilda global elektron tijorat bozori hajmi 5 trillion AQSh dollaridan oshdi va bu ko'rsatkich kelgusi yillarda yanada ortishi kutilmoqda"[8].

O'zbekistonda ham elektron tijorat sohasida sezilarli o'zgarishlar kuzatilmoqda. Mamlakatimizda internetdan foydalanish darajasi ortib, yosh va texnologiyaga qiziquvchi aholi soni ko'paymoqda. "2023-yilda O'zbekistonning elektron tijorat bozori hajmi taxminan 800 million AQSh dollariga yetdi va yillik o'sish sur'ati 20 foizni tashkil etdi. Bu esa, mamlakatimizda elektron tijoratning rivojlanishi uchun katta imkoniyatlar mavjudligini ko'rsatadi"[2].

O'zbekistonda elektron tijoratni rivojlantirish istiqbollarini baholash zarurati bir necha omillar bilan asoslanadi. "Birinchidan, elektron tijoratning rivojlanishi iqtisodiy o'sishni tezlashtiradi va yangi ish o'rinlari yaratadi. Ikkinchidan, elektron tijorat orqali xizmat ko'rsatish sohasida samaradorlik va qulaylik oshadi. Uchinchidan, raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi mamlakatimizning xalqaro iqtisodiy tizimdagi mavqeini mustahkamlashga yordam beradi"[1].

Shu nuqtai nazardan, O'zbekistonda elektron tijoratni rivojlanish istiqbollarini baholash sohaning joriy holatini tahlil qilish, mavjud imkoniyatlarni aniqlash va kelajakdagi o'sish tendensiyalarini prognoz qilish zarurligini ochib beradi. Bu, O'zbekistonda elektron tijoratni rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish va samarali siyosatni amalga oshirish uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

O'zbekistonda elektron tijoratning rivojlanish istiqbollarini baholash zarurati global tendensiyalar, raqamli transformatsiya, iste'molchilarning xatti-harakati, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash va infratuzilmaning rivojlanishi bilan belgilanadi. Dunyo miqyosida elektron tijoratning jadal rivojlanishi O'zbekistonni ham ushbu jarayonga qo'shilishga undaydi. Mamlakatda raqamli iqtisodiyot bo'yicha olib borilayotgan islohotlar elektron tijorat uchun qulay muhit yaratmoqda. Aholining onlayn xaridlarga bo'lgan qiziqishi va ishonchi oshib, bu sohaning kengayishiga turtki bermoqda. Kichik va o'rta biznes subyektlari uchun esa yangi bozorlarga chiqish va raqobatbardoshlikni oshirish imkoniyati yaratilmoqda. Shuningdek, internet qamrovi, to'lov tizimlari va logistika xizmatlarining takomillashuvi sohaning barqaror o'sishiga xizmat qiladi. Bu omillar elektron tijorat metodologiyasini takomillashtirish, raqobatbardoshlikni oshirish va aholining farovonligini yuksaltirishga zamin yaratadi.

Elektron tijoratning rivojlanish istiqbollarini baholashda

ilmiy asoslangan yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekistonda elektron tijoratni tahlil qilish uchun innovatsion rivojlanish modeli va PESTEL tahlili kombinatsiyasidan foydalanish maqsadga muvofiqdir, chunki bu yondashuvlar texnologik, iqtisodiy va huquqiy omillarni kompleks yoritishga imkon beradi. Kelgusida ushbu metodlarni statistik ma'lumotlar bilan boyitib, sun'iy intellekt asosida tahliliy prognozlarni ishlab chiqish elektron tijorat strategiyalarini yanada takomillashtirishga xizmat qiladi.

■ METHODOLOGY OF RESEARCH

O'zbekistonda elektron tijoratning rivojlanish istiqbollarini baholashda ilmiy asoslangan yondashuvlardan foydalanildi. Ushbu tadqiqotda innovatsion rivojlanish modeli va PESTEL tahlili kombinatsiyasi asosiy metodologik asbob sifatida qo'llanildi. Innovatsion rivojlanish modeli elektron tijoratning ichki omillarini, ya'ni texnologiyalar, biznes jarayonlari, investitsiyalar va startap ekotizimini tahlil qilishga imkon berdi. Bu model orqali elektron tijorat platformalarining rivojlanishi, yangi xizmatlar va texnologiyalarni joriy etish jarayonlari o'rganildi. PESTEL tahlili esa tashqi muhit omillarini, xususan, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, texnologik, ekologik va huquqiy jihatlarni keng qamrovda baholash uchun ishlatildi. Ushbu tahlil davlat siyosati, iqtisodiy tendensiyalar, iste'molchilar xatti-harakati, texnologik innovatsiyalar, ekologik barqarorlik va huquqiy cheklavlarning elektron tijoratga ta'sirini aniqlashga yordam berdi. Tadqiqotda 2015–2024 yillardagi statistik ma'lumotlar, shu jumladan, elektron tijorat savdo hajmi, internet foydalanuvchilari soni, elektron to'lov tizimlari va ro'yxatdan o'tgan biznes subyektlari ko'rsatkichlari tahlil qilindi. Uzum Market platformasi misolida innovatsion rivojlanish tendensiyalari va samaradorlik ko'rsatkichlari chuqur o'rganildi. Bundan tashqari, iste'molchilar talablari va xizmatlardan foydalanish darajasini aniqlash uchun so'rovnomalar o'tkazildi, uning natijalari elektron tijorat xizmatlarining eng faol turlari va mavjud muammolarni yoritishga xizmat qildi. Tadqiqot jarayonida sun'iy intellekt asosidagi tahliliy prognozlar va zamonaviy texnologiyalarni joriy etish imkoniyatlari ham ko'rib chiqildi. Ushbu metodlarning kombinatsiyasi orqali O'zbekistonda elektron tijoratning joriy holati, rivojlanish imkoniyatlari va kelajakdagi strategik yo'nalishlari kompleks ravishda baholandi.

■ ANALIZE AND RESULTS

O'zbekistonda elektron tijoratning rivojlanishi raqamli infratuzilmaning kengayishi, iste'molchilarning onlayn savdoga bo'lgan ishonchi ortishi, biznes jarayonlarining avtomatlashtirilishi va davlat tomonidan ko'rsatilayotgan

qo'llab-quvvatlash bilan bog'liq. Ushbu jarayonni baholashda innovatsion rivojlanish modeli hamda PESTEL tahlili asosida tahlillar amalga oshirildi.

Innovatsion rivojlanish modeli doirasida O'zbekistonda elektron tijoratning barqaror o'sishiga xizmat qilayotgan asosiy omillar qatoriga internet qamrovining kengayishi (2024-yilda 32,5 million abonent), elektron to'lov tizimlarining (Click, Payme, Uzum Pay) jadal rivojlanishi, logistika infratuzilmasining modernizatsiyasi, sun'iy intellekt, blokcheyn va big data texnologiyalarining joriy etilishi, shuningdek, hududiy tafovutlarning qisqarishi aniqlandi.

PESTEL tahlili natijalariga ko'ra, siyosiy omillar doirasida davlat tomonidan ko'rsatilayotgan institutsional qo'llab-quvvatlash va kiberxavfsizlik choralari elektron tijorat ishonchligini oshirmoqda. Iqtisodiy jihatdan, 2022-yilda bozordagi 311 million dollarlik ko'rsatkich va yillik 40 foizdan ortiq o'sish prognozi, soliq imtiyozlari hamda moliyaviy rag'batlantirishlar startaplarning faolligini kuchaytirmoqda. Ijtimoiy omillar sifatida aholining 65 foizining mehnatga layoqatli yoshda bo'lishi va urbanizatsiya jarayoni onlayn xaridlar auditoriyasini kengaytirmoqda. Texnologik taraqqiyot, xususan, internet tezligi va 5G tarmog'i, raqamli to'lovlar hamda AI asosidagi shaxsiylashtirilgan xizmatlar foydalanuvchi tajribasini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Ekologik omillar doirasida esa qayta ishlanadigan qadoqlar, yashil logistika va elektr transport vositalari orqali atrof-muhitga salbiy ta'sirni kamaytirish tendensiyasi kuzatilmog'ida. Huquqiy asoslarning mustahkamlanishi, xususan, "Elektron tijorat to'g'risida"gi Qonun va boshqa normativ hujjatlarning yangilanishi soha subyektlari uchun barqaror va shaffof faoliyat yuritish imkonini ta'minlamoqda.

Kelajakda elektron tijoratning rivojlanishiga xizmat qiluvchi asosiy omillar sifatida 5G va sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida xizmatlarni avtomatlashtirish va shaxsiylashtirish, yashil logistika tizimlarining joriy etilishi orqali ekologik barqarorlikni ta'minlash, blokcheyn va kiberxavfsizlik choralarinin takomillashuvi orqali ishonchli tranzaksiyalarni tashkil etish hamda qishloq hududlarida internet infratuzilmasining kengayishi natijasida yangi iste'molchi

segmentlarining shakllanishi kutilmoqda. Ushbu omillar zamonaviy texnologik yondashuvlar va ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarning uyg'unlashuvi asosida elektron tijorat sohasini innovatsion platformaga aylantirish imkonini beradi.

Elektron tijoratning barqaror rivojlanishini ta'minlash uchun esa strategik yondashuvlar muhim rol o'ynaydi. Bunda, birinchidan, raqamli infratuzilmani kengaytirish orqali internet tarmog'ining qamrovini oshirish va 5G texnologiyasini tatbiq etish zarur. Ikkinchidan, logistika tizimini takomillashtirish orqali yetkazib berish jarayonlarini avtomatlashtirish va ekologik transport vositalaridan foydalanish orqali xizmatlar samaradorligini oshirish mumkin. Uchinchidan, huquqiy mexanizmlarni kuchaytirish, xususan, iste'molchi huquqlarini himoya qilish va kiberxavfsizlikni ta'minlash barqarorlikni kafolatlaydi. To'rtinchidan, innovatsion texnologiyalar – sun'iy intellekt, big data va blokcheyn texnologiyalarini amaliyotga joriy etish orqali elektron tijoratning funksional imkoniyatlari kengayadi. Bu strategiyalar O'zbekiston iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Elektron tijoratni rivojlantirish istiqbollarini baholashda innovatsion rivojlanish modeli va PESTEL tahlili birgalikda ishlatilishi mumkin. Ushbu kombinatsiya orqali ichki va tashqi omillarni birgalikda tahlil qilish, strategik qarorlarni yanada asosli qabul qilish imkoniyatini beradi.

Innovatsion rivojlanish modeli elektron tijoratning ichki rivojlanish omillarini tahlil qilsa, PESTEL tahlili esa tashqi omillarni baholaydi.

O'zbekiston elektron tijoratining innovatsion rivojlanish modeli 2015–2024 yillardagi asosiy ko'rsatkichlar asosida tahlil qilindi. So'nggi o'n yil ichida elektron tijorat ekotizimi sezilarli darajada kengaydi va bu innovatsion o'sishning asosiy omillari bilan bog'liq bo'lib, quyida unga ta'sir etuvchi asosiy omillar ko'rib chiqiladi:

- elektron tijorat savdo hajmi va foydalanuvchilarning o'sishi;
- hududiy internet qamrovi va innovatsion transformatsiyasi;

1-jadval

Kombinatsiyaning ishlash tamoyillari

MODEL	QAMRAB OLADIGAN OMILLAR	ELEKTRON TIJORATGA TA'SIRI
Innovatsion rivojlanish modeli	Ichki muhit: texnologiyalar, biznes jarayonlari, investitsiyalar, startup ekotizimi	Elektron tijorat platformalarining rivojlanishi, yangi xizmatlar va texnologiyalarni joriy etish
PESTEL tahlili	Tashqi muhit: siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, texnologik, ekologik va huquqiy omillar	Davlat siyosati, iqtisodiy omillar, texnologik tendensiyalar va huquqiy cheklolar

- Uzum market misolida innovatsion rivojlanishning tahlili;
- so'rovnomalar natijalari asosida iste'molchilar talablari.

So'nggi o'n yil ichida elektron tijorat ekotizimi sezilarli darajada kengaydi va bu innovatsion o'sishning asosiy omillari bilan bog'liq.

2-jadval

Elektron tijorat savdo hajmining o'sishiga ta'sir etuvchi innovatsion omillar [6]

YIL	SAVDO HAJMI (MLRD SO'M)	ELEKTRON TO'LOV FOYDALANUVCHILARI (MLN.KISHI)	RO'YXATDAN O'TGAN SUBYEKTLAR SONI (DONA)
2015	1,2	0,472	7
2020	1002,5	9,46	50
2024	38 035,80	49,4	250

Birinchidan, elektron tijorat savdo hajmi 2015-yilda bor-yo'g'i 1,2 mlrd so'm bo'lgan bo'lsa, 2024-yilga kelib 38035,8 mlrd so'mga yetgan. Bu esa ushbu sohaga investitsiyalar jalb qilinishi, elektron to'lov tizimlarining ommalashishi va biznesning raqamli transformatsiyasi bilan bog'liq. Ayniqsa, 2020-yildan boshlab o'sish eksponensial xarakterga ega bo'lib, bu davrda innovatsion texnologiyalar joriy qilingani kuzatiladi.

Ikkinchidan, elektron to'lov tizimlaridan foydalanuvchilar soni 2015-yildagi 472,6 ming nafardan 2024-yilda 49,4 million nafarga oshgan. Bu esa aholining raqamli ekotizimga moslashayotganini, bank tizimining raqamli transformatsiyasi jadallashayotganini ko'rsatadi. Elektron to'lovlar hajmining oshishi elektron tijoratning yanada barqaror rivojlanishiga imkon yaratmoqda.

Uchinchidan, elektron tijorat sohasida ro'yxatdan o'tgan subyektlar soni 2015-yilda 7 ta bo'lgan bo'lsa, 2024-yilda 250 taga yetdi. Ya'ni, elektron tijorat ekotizimi shakllanib, unda faoliyat yurituvchi biznes subyektlari soni o'sdi. Bu innovatsion startaplarning ko'payishi, davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash dasturlarining kengayishi hamda onlayn savdoga bo'lgan talabning ortishi bilan bog'liqdir.

To'rtinchidan, internet tarmog'iga ulangan abonentlar soni 2015-yilda 26,6 foiz bo'lgan bo'lsa, 2024-yilda 89 foizga yetdi"[7]. Internet qamrovining kengayishi elektron tijoratning rivojlanishiga bevosita ta'sir qilgan asosiy omillardan biri bo'lib, bu innovatsion ekotizimning shakllanishini ta'minladi.

Xuddi shuningdek, "mobil internet tezligi ham sezilarli darajada yaxshilanib, 9,6 Mbit/s dan 26,97 Mbit/s gacha oshgan. Bu esa foydalanuvchilarning onlayn xarid qilish tajribasini yaxshilashga xizmat qilmoqda.

Beshinchidan, elektron tijoratda yaratilgan yalpi qo'shilgan qiymat hajmi va uning YAIMdagi ulushi 2017-yildan boshlab o'sishni boshlagan. Xususan, 2024-yilga kelib ushbu ko'rsatkich 1,23 foiz"[6]ga yetdi. Bu esa elektron tijorat sohasining milliy iqtisodiyotga qo'shayotgan hissasi tobora ortib borayotganidan dalolat beradi.

Elektron tijoratning rivojlanishi bevosita internet qamroviga bog'liq. 2015-yilda 8,07 mln abonent internetdan foydalanган bo'lsa, 2023-yilga kelib bu raqam 28,16 mln nafarga yetgan. Bu jarayonning innovatsion transformatsiya bilan bog'liq jihatlari quyidagilardan iborat:

- raqamli infratuzilmaning kengayishi: 4G va 5G texnologiyalarining joriy etilishi;
- hududiy farqlarni kamaytirish: viloyatlarda internet qamrovi oshdi, lekin ba'zi hududlarda past sur'atda rivojlanmoqda.

So'nggi yillarda O'zbekistonda internet tarmog'iga ulangan jismoniy shaxslar soni sezilarli darajada oshdi. 2015-yilda 8,07 million foydalanuvchi bo'lgan bo'lsa, 2023-yilga kelib bu ko'rsatkich 28,16 millionga yetdi. Ushbu o'sish mamlakat bo'ylab raqamli infratuzilmaning kengayishi va elektron tijorat platformalarining rivojlanishi bilan bog'liq.

3-jadval

O'zbekistonda internet tarmog'iga ulangan jismoniy shaxslar soni[6]

VILOYAT	2015-YIL (MING ABONENT)	2023-YIL (MING ABONENT)	O'SISH (FOIZNI)
Toshkent shahri	2 373,40	5 193,20	119 foizni
Farg'ona	723	3 669,40	407 foizni
Andijon	604,1	2 228,40	269 foizni
Samarqand	745,7	2 624,70	252 foizni

2015-2023 yillar orasida internetga ulangan foydalanuvchilar soni 3,5 baravar o'sdi. Ayniqsa, 2019-yildan keyin tezlashgan o'sish kuzatilmoqda, bu esa mobil internet tarmog'ining rivojlanishi va smartfonlarning keng tarqalishi bilan izohlanadi. Toshkent shahri mamlakatda eng yirik internet foydalanuvchilarga ega hudud bo'lib, 2015-yildagi 2,37 milliondan 2023-yilda 5,19 millionga yetdi. Farg'ona viloyati 2015-yilda 723 ming abonentga ega bo'lsa, 2023-yilda bu raqam 3,66 millionga yetib, eng katta o'sish sur'atini namoyish etdi. Samarqand viloyati ham 745 mingdan 2,62 millionga yetib, sezilarli o'sish qayd etilgan hududlardan biri bo'ldi. Qoraqalpog'iston Respublikasi, Sirdaryo, Jizzax va Navoiy viloyatlarida ham internet abonentlari soni ikki baravardan ortiq o'sdi, ammo boshqa hududlarga nisbatan sekinroq sur'atda

rivojlandi.

Ammo, hududiy tengsizliklar va muammolar ham mavjud. Masalan, Toshkent shahri va yirik viloyatlar (Farg'ona, Samarqand, Andijon) internetdan faol foydalangan bo'lsa, Qoraqalpog'iston, Sirdaryo va Navoiy viloyatlarida sekinroq o'sish kuzatilgan. Bu hududlardagi infratuzilma va internet tezligining yetarli darajada rivojlanmaganligi elektron tijoratning kengayishiga to'siq bo'lishi mumkin.

Innovatsion rivojlanish modeli asosida Uzum Market misolida innovatsion rivojlanish holatini tahlili quyidagilarni aniqlashga imkon beradi. Uzum Market elektron tijorat platformasi 2024-yilga kelib foydalanuvchilari soni 10,95 millionga yetgan.

O'zbekistonda elektron tijorat bozori jadal rivojlanmoqda va

4-jadval

Uzum Market elektron tijorat platformasi 2024-yilgi samaradorlik ko'rsatkichlari [10]

Nº	KO'RSATKICH	QIYMAT
1.	Foydalanuvchilar soni	10,95 mln
2.	Kunlik tranzaksiyalar	1000
3.	O'rtacha xarid qiymati	313,2 ming so'm
4.	Yetkazib berish muddati	1 kun
5.	Tarqatish punktlari soni	314
6.	Qaytarilgan tovar ulushi	5 foizni

Uzum Market bu jarayonda asosiy o'rin tutmoqda. 2024-yilga kelib platforma foydalanuvchilari soni 10,95 million kishiga yetdi, bu esa so'nggi yillarda kuchli o'sish tendensiyasini namoyon etadi. Elektron tijoratning rivojlanishiga ta'sir etuvchi muhim jihatlarni quyidagilardan iborat:

Birinchidan, foydalanuvchilarning yuqori faolligi elektron tijoratga bo'lgan ishonchning oshganini ko'rsatadi. Har kuni 1000 dan ortiq tranzaksiya amalga oshirilayotgani bozordagi raqobat kuchayib borayotganini anglatadi. Mijozlarning faol xarid qilish jarayoni Uzum Market'ning xizmat ko'rsatish sifati va mijozlarga qulay interfeys taqdim etayotganidan dalolat beradi.

Ikkinchidan, o'rtacha xarid qiymati 313,2 ming so'm ekani, iste'molchilar elektron tijorat platformalarida muntazam ravishda xarid qilayotganini anglatadi. Bu esa O'zbekistonda internet orqali xarid qilish madaniyatining shakllanib borayotganidan darak beradi.

Uchinchi muhim omil – tezkor logistika tizimi. Uzum Market 1 kun ichida tovar yetkazib berish imkoniyatiga ega bo'lib, bu

mijozlar uchun juda muhim omildir. Yetkazib berish tezligi elektron tijorat platformalarining muvaffaqiyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ayni paytda O'zbekistonda logistika infratuzilmasini rivojlantirish orqali bu jarayon yanada takomillashtirilishi mumkin.

Bundan tashqari, tarqatish punktlari sonining 314 taga yetgani Uzum Market'ning hududiy qamrovini kengaytirayotganini ko'rsatadi. Bu esa viloyatlardagi mijozlarning ham xizmatdan samarali foydalanishiga imkon yaratadi. Hududlar bo'yicha internet foydalanuvchilari sonining o'sishi bilan elektron tijorat platformalarining ham ommaviyligi ortib bormoqda.

Shu bilan birga, qaytarilgan tovar ulushi 5 foizni ekanligi, xizmat sifati va tovar tavsiflarining aniq keltirilishi bo'yicha hali takomillashtirish talab qilinishini bildiradi.

So'rovnoma natijalari asosida iste'molchilar talablari tahlili amalga oshirilgan bo'lib, unda iste'molchilarning elektron tijorat xizmatlaridan foydalanishidagi asosiy talab va muammolar yoritilgan.

5-jadval

Respondentlarning elektron tijorat xizmat turlari bo'yicha taqsimoti

Nº	XIZMAT TURI	FOYDALANISH (FOIZNI)
1.	Marketplace (tovar xaridi)	67 foizni
2.	Taom va yetkazib berish	56,5 foizni
3.	Moliyaviy xizmatlar	39,1 foizni
4.	Transport va turizm	36,5 foizni
5.	Onlayn ta'lim va konsalting	26,1 foizni

Elektron tijoratning innovatsion rivojlanish modeli raqamli infratuzilma, iste'molchilarning ehtiyojlari va bozor talablariga asoslanadi. So'rovnoma natijalari shuni ko'rsatadiki, elektron tijorat xizmatlaridan foydalanuvchilar orasida eng faol auditoriya 26–45 yoshdagi shaxslar bo'lib, ular barqaror daromadga ega va raqamli texnologiyalarni faol qo'llaydilar. Respondentlarning 67,5 foizni yollanma ishchilar, 20,2 foizni talabalar va 7 foizni tadbirkorlar bo'lib, bu ularning onlayn xaridlarga bo'lgan moyilligini ko'rsatadi. Bunday natijalar shuni anglatadiki, elektron tijoratni rivojlantirish uchun ishonchli to'lov tizimlari, tezkor yetkazib berish va xizmat sifatini oshirish ustuvor yo'nalishlar bo'lib qolmoqda.

So'rovnoma natijalariga ko'ra, elektron tijorat orqali eng ko'p foydalaniladigan xizmatlar marketplace (67%), taom va yetkazib berish (56,5%), moliyaviy xizmatlar (39,1%), transport va turizm (36,5%) hamda onlayn ta'lim va konsalting (26,1%) sohalariga to'g'ri kelmoqda. Bu xizmatlarga bo'lgan talab mijozlarga moslashtirilgan yechimlar, mobil ilovalar integratsiyasi va tezkor yetkazib berish tizimining ahamiyatini oshirmoqda. Shu bilan birga, asosiy muammolar sifatida tovar sifati va kafolatlarning yo'qligi (45,2%), internet sifati pastligi (41,7%), yetkazib berishning kechikishi (20,9%) hamda to'lov tizimlarining ishonchsizligi (15,7%) qayd etilgan. Innovatsion rivojlanish modeli doirasida bu muammolarni

bartaraf etish uchun texnologik yangilanishlar, mijozlarni qo'llab-quvvatlash tizimi va logistika infratuzilmasini modernizatsiya qilish muhim hisoblanadi.

O'zbekistonda elektron tijoratning rivojlanish istiqbollarini aniq baholash uchun PESTEL tahlili qo'llaniladi. Ushbu tahlil siyosiy (Political), iqtisodiy (Economic), ijtimoiy (Social), texnologik (Technological), ekologik (Environmental) va huquqiy (Legal) omillarni baholash orqali strategik qarorlarni shakllantirishga yordam beradi. Quyida ushbu tahlil asosida elektron tijoratning O'zbekistonda rivojlanish istiqbollarini tahlil qilinadi.

1. Siyosiy omillar (Political). O'zbekistonda elektron tijoratga oid davlat siyosati va tartibga solish qonunchiligi tahlil qilinadi, bunda:

- raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish dasturlari – elektron tijoratni qo'llab-quvvatlash bo'yicha qabul qilingan davlat dasturlari va loyihalar;
- soliq va bojxona siyosati – elektron tijorat subyektlariga soliq imtiyozlari va eksport-import tartibga solish tizimi;
- kiberxavfsizlik va iste'molchilar huquqlarini himoya qilish – onlayn firibgarlikka qarshi qonunlar va iste'molchilarning ma'lumotlarini himoya qilish choralarini takomillashtirish zarurligi aniqlandi

6-jadval

Elektron tijoratning rivojlanish istiqbollariga ta'sir etuvchi siyosiy omillar

SIYOSIY OMILLAR	O'ZBEKISTONDAGI HOLAT
Davlat strategiyasi	Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish dasturlari mavjud
Soliq siyosati	Ayrim texnologik kompaniyalarga soliq imtiyozlari berilgan
Kiberxavfsizlik	Onlayn to'lovlarni tartibga soluvchi qonunlar joriy qilingan

O'zbekistonda elektron tijoratning rivojlanishida siyosiy omillar muhim rol o'ynaydi. Hukumatning sohani qo'llab-quvvatlashga qaratilgan siyosati elektron tijoratning jadal rivojlanishiga turtki bo'lmoqda. Masalan, 29-sentabr 2022-yilda qabul qilingan "Elektron tijorat to'g'risida"gi O'RQ-792-sonli O'zbekiston Respublikasining Qonuni elektron tijorat tizimini rivojlantirishga qaratilgan qator tamoyillarni belgilab beradi. Ushbu Qonun doirasida iste'molchilar va elektron tijorat subyektlarining huquqlarini himoya qilish, shuningdek, elektron tijorat qoidalarini buzganlik uchun javobgarlikni belgilash kabi masalalar ko'rib chiqiladi [3].

Bundan tashqari, O'zbekiston hukumati raqamli infratuzilmani rivojlantirishga katta e'tibor qaratmoqda. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining, 26-dekabr 2024-yildagi 885-son "O'zbekiston Respublikasida elektron tijorat sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi [4] qarori ham ushbu sohaning rivojlanishiga katta ta'sir etuvchi chora-tadbirlarni belgilab bergan. Internetdan foydalanuvchilar sonining tez o'sishi va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi elektron tijoratning kengayishiga zamin yaratmoqda [5]. Hukumatning raqamli

iqtisodiyotni rivojlantirishga qaratilgan strategiyalari va qabul qilinayotgan qonun hujjatlari elektron tijoratning huquqiy asoslarini mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, elektron tijoratning rivojlanishi mehnat bozori strukturasi ham ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Yuqori axborot texnologiyalarini sanoatlashtirish minglab yangi ish o'rinlarini yaratishga olib kelmoqda. Bu esa mamlakatning iqtisodiy barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

2. Iqtisodiy omillar (Economic). Elektron tijoratning o'sishi mamlakat iqtisodiy holatiga bog'liq bo'lib, u quyidagi omillar bilan ifodalanadi:

- aholining daromadlari darajasi – onlayn xarid qilish imkoniyatlari va xarid qobiliyatining oshishi;
- elektron tijoratning YAIMdagi ulushi – sanoat sektoridagi o'sish va elektron tijorat platformalarining iqtisodiyotga qo'shayotgan hissasi;
- investitsiyalar va moliyalashtirish – startaplar va yangi biznes modellarini rivojlantirish uchun moliyaviy qo'llab-quvvatlash.

7-jadval

Elektron tijoratning o'sishiga ta'sir etuvchi iqtisodiy omillar [9]

KO'RSATKICH	2024-YIL
Elektron tijoratning YAIMdagi ulushi (foizni)	1,23
Elektron tijorat savdo hajmi, (mlrd so'm)	38 035,80
Internet foydalanuvchilari soni (mln)	32,5

O'zbekistonda elektron tijoratning iqtisodiy rivojlanishi jadal sur'atlarda kechmoqda. So'nggi yillarda ushbu sektor mamlakatning raqamli iqtisodiyoti tarkibida yetakchi o'rin egallab, uning hajmi sezilarli darajada ortmoqda. Xususan, 2024-yilda elektron tijorat bozori hajmi 38 035,8 mlrd so'mga yetib, 2018-yilga nisbatan 900 baravardan oshgani kuzatilgan. Bu esa mamlakatda iste'molchilarning onlayn xarid qilishga bo'lgan qiziqishi katta tezlikda ortayotganidan dalolat beradi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, 2023–2027-yillarda O'zbekistonda elektron tijorat bozori o'rtacha yillik 41,4 foizdan – 47,4 foizgacha o'sish sur'atini namoyon qilishi kutilmoqda. Bunday yuqori o'sish dinamikasi asosan internet qamrovining kengayishi, mobil to'lov tizimlarining rivojlanishi va logistika infratuzilmasining takomillashtirilishi bilan bog'liqdir. Ayniqsa, mamlakatda 250 ta elektron tijorat subyekti faoliyat yuritayotgani, jumladan, 52 ta elektron to'lov tizimi, 35 ta bank mobil ilovasi va 163 ta internet-do'kon hamda marketplacelar mavjudligi sohaning o'sish sur'atlariga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Shu bilan birga, iqtisodiy rivojlanish bilan bog'liq ayrim muammolar ham mavjud. Masalan, internet xizmatlari narxining nisbatan yuqoriligi, elektron tijorat bo'yicha qonunchilik asoslarini yanada takomillashtirish zarurati va iste'molchilarning onlayn xaridlarga ishonchsizlik muammosi hali ham dolzarb masalalar sirasiga kiradi. Shunday bo'lsa-da, sohani yanada rivojlantirish uchun internet xizmatlari narxlarini maqbulashtirish, onlayn-do'konlar sonini oshirish hamda elektron tijorat bo'yicha tranzaksiyalar hajmini kengaytirish kabi chora-tadbirlar amalga oshirilishi zarur.

3. Ijtimoiy omillar (Social). Ijtimoiy omillar mijozlarning raqamli xizmatlardan foydalanish xulq-atvoriga bevosita ta'sir qiladi. Shu sababli ularni tahlil qilmasdan turib, elektron tijoratning rivojlanish istiqbollari baholash imkonsiz deb hisoblaymiz. Ijtimoiy omillar sifatida quyidagi omillarni ko'rib chiqamiz:

- raqamli savodxonlik – internetdan foydalanish va onlayn xarid qilish madaniyatining rivojlanishi;
- demografik omillar – yoshlar orasida onlayn

xizmatlarga talab yuqori;

- mijozlarning ishonchi – iste'molchilar elektron

tijorat platformalariga ishonchini oshirish uchun xizmat ko'rsatish sifatining yaxshilanishi.

8-jadval

Elektron tijoratning o'sishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy omillar [9]

ASOSIY KO'RSATKICHLAR	O'ZBEKISTONDAGI AHVOLI
Raqamli savodxonlik	O'rtacha darajada o'smoqda
Onlayn xarid qilish madaniyati	Yoshlar orasida tez rivojlanmoqda
Elektron tijoratga ishonch	Ortiq, lekin firibgarlik xavfi bor

O'zbekistonda elektron tijoratning rivojlanishiga ijtimoiy omillar, xususan, demografik o'zgarishlar, iste'molchilar xulq-atvori, raqamli savodxonlik va urbanizatsiya ta'sir qiladi. Aholining 65% mehnatga layoqatli yoshlar (18–35 yosh) bo'lib, ular onlayn xaridlardan faol foydalanadi. 2023-yilda O'zbekiston aholisi 36 milliondan oshdi, internet foydalanuvchilari esa 28 millionga yetdi. Mobil ilovalar orqali xarid qilish tendensiyasi kuchayib, onlayn savdo platformalari ommalashmoqda. Urbanizatsiya tufayli yirik shaharlar (Toshkent, Samarqand, Farg'ona, Andijon) va qishloq hududlarida internet-do'konlar va yetkazib berish xizmatlari kengaymoqda. Uzun Market va ZoodMall kabi platformalar tezkor yetkazib berish orqali iste'molchilar ishonchini oshirmoqda. Biroq, internet sifati pastligi, keksalardagi raqamli savodxonlik yetishmovchiligi va onlayn to'lovlarga ishonchsizlik rivojlanishni sekinlashtiradi. Ta'lim dasturlari va yangi biznes modellari bu muammolarni bartaraf etishga yordam beradi.

Texnologik omillar: Elektron tijorat rivojlanishi texnologik infratuzilmaga bog'liq. 2023-yilda 32 milliondan ortiq internet foydalanuvchisi qayd etildi, 5G va optik tolali tarmoqlar kengaymoqda. Fintech xizmatlari (Click, Payme, Uzun Pay) tezkor va xavfsiz to'lovlarni ta'minlaydi. Sun'iy intellekt va big data foydalanuvchi xatti-harakatlarini tahlil qilib, biznes samaradorligini oshiradi. Uzun Market avtomatlashtirilgan tarqatish markazlari va bir kunlik yetkazib berish tizimini joriy etdi, dron yetkazib berish sinovdan o'tkazilmoqda.

Ekologik omillar: Elektron tijorat ekologik barqarorlikka hissa qo'shadi. Yashil logistika, elektr transport va qayta ishlanadigan qadoqlash texnologiyalari qo'llanilmoqda. Raqamli kvitansiyalar qog'oz iste'molini kamaytiradi. Iste'molchilar orasida ekologik toza tovarlarga talab ortmoqda.

Huquqiy omillar: Huquqiy asoslar elektron tijoratning barqarorligini ta'minlaydi. 2022-yilda "Elektron tijorat to'g'risida"gi qonun yangilandi, 2024-yilda esa sohani rivojlantirish bo'yicha 885-son qaror qabul qilindi. "Shaxsiy ma'lumotlar to'g'risida"gi qonun mijoz ma'lumotlarini himoya qiladi. Soliq yengilliklari va iste'molchilar huquqlarini himoya qilish

qonunlari startaplar va mijozlar ishonchini oshiradi.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Maxmudov Lazizbek Ubaydullo o'g'li – Samarqand iqtisodiyot va servis instituti Real iqtisodiyot kafedrası dotsenti, PhD / Махмудова лазизбека Убайдулло угли - доцент кафедры Реальной экономики Самаркандского Института экономики и сервиса, PhD / Makhmudov Lazizbek Ubaydullo ugli - associate professor of the Department of Real economy, Samarkand Institute of Economics and services, PhD**

► lazizmakhmudov90@gmail.com

■ <https://orcid.org/0000-0002-6819-6543>

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. Asomidinova M.O. O'zbekistonda elektron tijoratni rivojlantirish istiqbollari / M.O. Asomidinova. – 2024. – URL: <https://zenodo.org/records/13309075>.
- [2]. O'zbekiston Respublikasida elektron tijoratning rivojlanish holati. – 2023. – URL: <https://prezi.com/p/vccedez-cyhi/ozbekiston-respublikasida-elektron-tijoratning-rivojlanish-holati/>.
- [3]. O'zbekiston Respublikasining "Elektron tijorat to'g'risida"gi Qonuni. – 2022. – URL: <https://lex.uz/uz/docs/-6213382>.
- [4]. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasida elektron tijorat sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori, 885-son. – 2024. – URL: <https://lex.uz/uz/docs/-7282643>.
- [5]. O'zbekistonda elektron tijoratni rivojlantirishga tayyormi? / Yuz.uz. – 2023. – URL: https://yuz.uz/uz/news/ozbekiston-elektron-tijoratni-rivojlantirishga-tayyormi?utm_source=chatgpt.com.
- [6]. Rasmiy statistika: Ichki savdo. – Toshkent: O'zbekiston

- Respublikasi Statistika agentligi, 2025. – URL: <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/internal-trade-2>.
- [7]. Rasmiy statistika: Xizmatlar. – Tashkent: O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi, 2025. – URL: <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/services-2>.
- [8]. Sodikov A. O'zbekistonda elektron tijorat rivojlanish bosqichlari va tahlili / A. Sodikov // Экономика и социум. – 2023. – №12 (115)-1. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ozbekistonda-elektron-tijorat-rivojlanish-bosqichlari-va-tahlili>.
- [9]. Umumiy statistika ma'lumotlari. – Tashkent: O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi, 2025. – URL: <https://stat.uz/uz/>.
- [10]. Uzum Market rasmiy sayti. – 2025. – URL: <https://uzum.com/ru/>.
- [11]. Xalqaro iqtisodiy tadqiqotlar jurnali: O'zbekistonda elektron tijorat rivojlanishi. – 2023. – URL: https://www.iupr.ru/_files/ugd/b06fdc_efe97cbc0a9445879093e7db85e6b2cd.pdf?index=true&utm_source=chatgpt.com.
- [12]. Iste'molchilar so'rovnoma natijalari. – 2025. – URL: <https://docs.google.com/forms/d/16yOlyjKB-WSqIVBwDmRKNm96mkX0bAjnnmVoNybyYIn4M/edit#responses>.
- [13]. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki: To'lov tizimlari statistikasi. – Tashkent: O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, 2025. – URL: https://cbu.uz/uz/statistics/paysistem/?arFilter_DATE_ACTIVE_FROM_1=&arFilter_DATE_ACTIVE_FROM_2=&arFilter_ff%5BSECTION_ID%5D=3506&year=2025&month=04&set_filter=&set_filter=Y.

Iqtisodiyot va menejmentda sun'iy intellekt va kompyuter texnologiyalari

Meliyeva Nargiza Eshboyevna

Искусственный интеллект и компьютерные технологии в экономике и управлении

Мелиева Наргиза Эшбоевна

Artificial intelligence and computer technologies in economics and management

Meliyeva Nargiza Eshboevna

Received: May 12, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya: Ushbu** maqolada sun'iy intellekt texnologiyasining biznes jarayonlarini boshqarish tizimlarini o'zgartirish, boshqaruv qarorlarini qabul qilish va iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida tashkilotlar boshqaruvini takomillashtirishga ta'sirining o'ziga xos xususiyatlari bo'yicha tadqiqot natijalari keltirilgan. Zamonaviy iqtisodiyot va menejmentda sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishiga sabab bo'lgan omillar aniqlangan. Tashkilotlarni boshqarish faoliyatida sun'iy intellekt texnologiyasi ta'sirining asosiy yo'nalishlari tahlil qilinadi.
- **Kalit so'zlar:** O'zbekiston iqtisodiyoti, sun'iy intellekt, raqamli transformatsiya, avtomatlashtirish, samaradorlik, resurslarni boshqarish, raqobatbardoshlik, yangi ish o'rinlari, kadrlar tayyorlash, huquqiy muammolar.
- **Аннотация:** В статье представлены результаты исследования специфики влияния технологий искусственного интеллекта на трансформацию систем управления бизнес-процессами, принятие управленческих решений и совершенствование управления организациями всех отраслей экономики. Выявлены факторы, обусловившие развитие технологий искусственного интеллекта в современной экономике и управлении. Проанализированы основные направления влияния технологий искусственного интеллекта на управление организациями.
- **Ключевые слова:** Экономика Узбекистана, искусственный интеллект, цифровая трансформация, автоматизация, эффективность, управление ресурсами, конкурентоспособность, новые рабочие места, обучение, правовые вопросы.
- **Abstract: This** article presents the results of research on the specific features of the impact of artificial intelligence technology on changing business process management systems, making management decisions, and improving the management of organizations in all sectors of the economy. The factors that led to the development of artificial intelligence technologies in modern economics and management are identified. The main areas of influence of artificial intelligence technology on the management of organizations are analyzed.

- **Key words:** Economy of Uzbekistan, artificial intelligence, digital transformation, automation, efficiency, resource management, competitiveness, new jobs, training, legal issues.

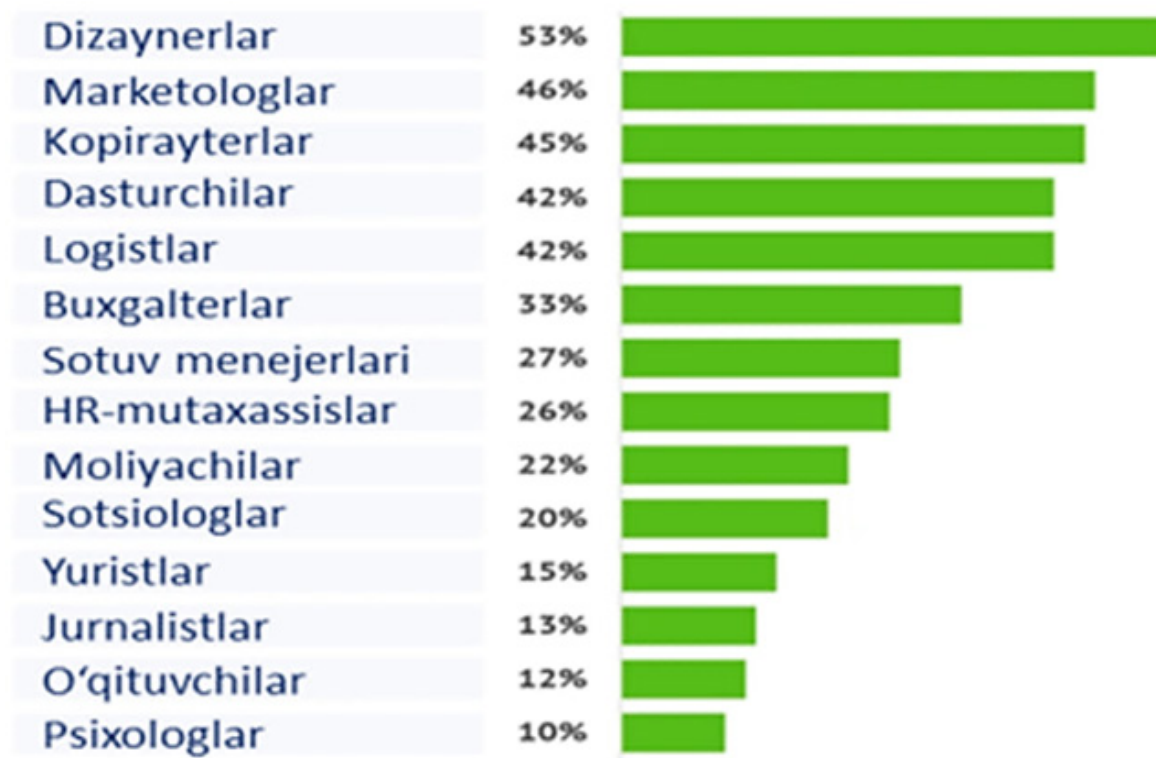
KIRISH

Zamonaviy iqtisodiy jarayonlar globallasuvi va raqamlashuvi sharoitida sun'iy intellekt (AI) va kompyuter texnologiyalari iqtisodiyot va menejment sohasida paradigmatic o'zgarishlarga sabab bo'lmoqda. Mazkur texnologiyalar iqtisodiy qaror qabul qilish, strategik rejalashtirish, resurslarni optimal taqsimlash va biznes jarayonlarni transformatsiya qilish kabi sohalarda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Sun'iy intellekt texnologiyalari raqamli iqtisodiyotda muhim rol o'ynaydi va biznes jarayonlarini optimallashtirishdan tortib, yangi innovatsiyalarni yaratishgacha bo'lgan keng ko'lamli ta'sirga ega. Ushbu maqolada biz sun'iy intellektning raqamli iqtisodiyotdagi o'rnini, uning afzalliklari va muammolariga to'xtalib o'tamiz. Sun'iy intellekt va raqamli iqtisodiyot. Sun'iy intellekt - bu kompyuter tizimlarining inson aqliy faoliyatini takrorlash qobiliyatidir. Ushbu texnologiyalar yordamida katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash va qaror qabul qilish jarayonlari dasturiy ta'minot, ma'lumotlar bazalari

va tahliliy vositalar orqali avtomatlashtiriladi. Raqamli iqtisodiyot internet va axborot texnologiyalariga asoslangan iqtisodiy tizimlarni nazarda tutadi. U ko'pgina iqtisodiy faoliyatni raqamli formatda amalga oshiradi. Sun'iy intellektning afzalliklari.

TAHLIL VA NATIJALAR

Sun'iy intellekt monoton va takrorlanuvchi vazifalarni avtomatlashtirish orqali ishchi kuchini tejaydi va samaradorlikni oshiradi. Masalan, mijozlarga xizmat ko'rsatish bo'yicha chatbotlar, avtomatik moliyaviy hisobotlar, ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish bu sohada keng qo'llaniladi. 2024 - yilning birinchi yarmida jahon moliya bozorida avtomatlashtirilgan savdo hajmi 70 foizga yetdi. Sun'iy intellekt texnologiyalari moliyaviy firibgarlikni aniqlashda samarali yordam beradi. Banklar va moliya institutlari sun'iy intellekt yordamida firibgarlikni aniqlash samaradorligini 50 foizga oshirmoqda.

Sun'iy intellekt egallashi mumkin bo'lgan kasblar

1-rasm. Sun'iy intellekt egallashi mumkin bo'lgan kasblar

Agent asosidagi modellashirish (Agent-based modeling) - iqtisodiy sub'ektlarning o'zaro ta'sirini va umumiy iqtisodiy tizimlardagi emergent xususiyatlarni o'rganish imkonini beradi. Sun'iy intellekt korxonalarda boshqaruv paradigmasini tubdan o'zgartirmoqda:

Korxona resurslarini rejalashtirish tizimlari (ERP) evolyutsiyasi - sun'iy intellekt algoritmlarini integratsiyalashgan holda korxona resurslarini optimal taqsimlash samaradorligining sezilarli darajada oshishi.

Transaksiyon xarajatlarning minimallashtirish - shartnomalarni tuzish, nazorat qilish va ijrosini ta'minlash xarajatlarning avtomatlashtirish tufayli pasayishi.

Innovatsion biznes modellari generatsiyasi - sun'iy intellekt asosida yangi qiymat yaratish mexanizmlarining shakllanishi. Axborot assimetriyasi darajasining pasayishi - bozor ishtirokchilari o'rtasida ma'lumotlarga asimmetrik kirish imkoniyatining kamayishi.

Milliy va global iqtisodiyotga sun'iy intellektning ta'siri quyidagi jihatlarida namoyon bo'lmoqda:

Iqtisodiy o'sish determinantlarining transformatsiyasi - an'anaviy ishlab chiqarish omillaridan (mehnat, kapital) raqamli aktivlar va intellektual kapital dominantligiga o'tish.

Amaliy iqtisodiy siyosat instrumentariylarining modernizatsiyasi - sun'iy intellekt asosida monetar va fiskal siyosat samaradorligini oshirish.

Mehnat bozori strukturasi qayta taqsimlanishi - ayrim kasblarning yo'qolishi va yangi kompetensiyalar talab qiladigan faoliyat turlarining paydo bo'lishi.

Iqtisodiy tsikllarning modifikatsiyasi - sun'iy intellekt asosidagi bashorat tizimlari yordamida iqtisodiy krizislarni oldindan aniqlash va ularning salbiy oqibatlarini yumshatish.

Moliya sohasida sun'iy intellekt qo'llanilishi quyidagi yo'nalishlarda rivojlanmoqda:

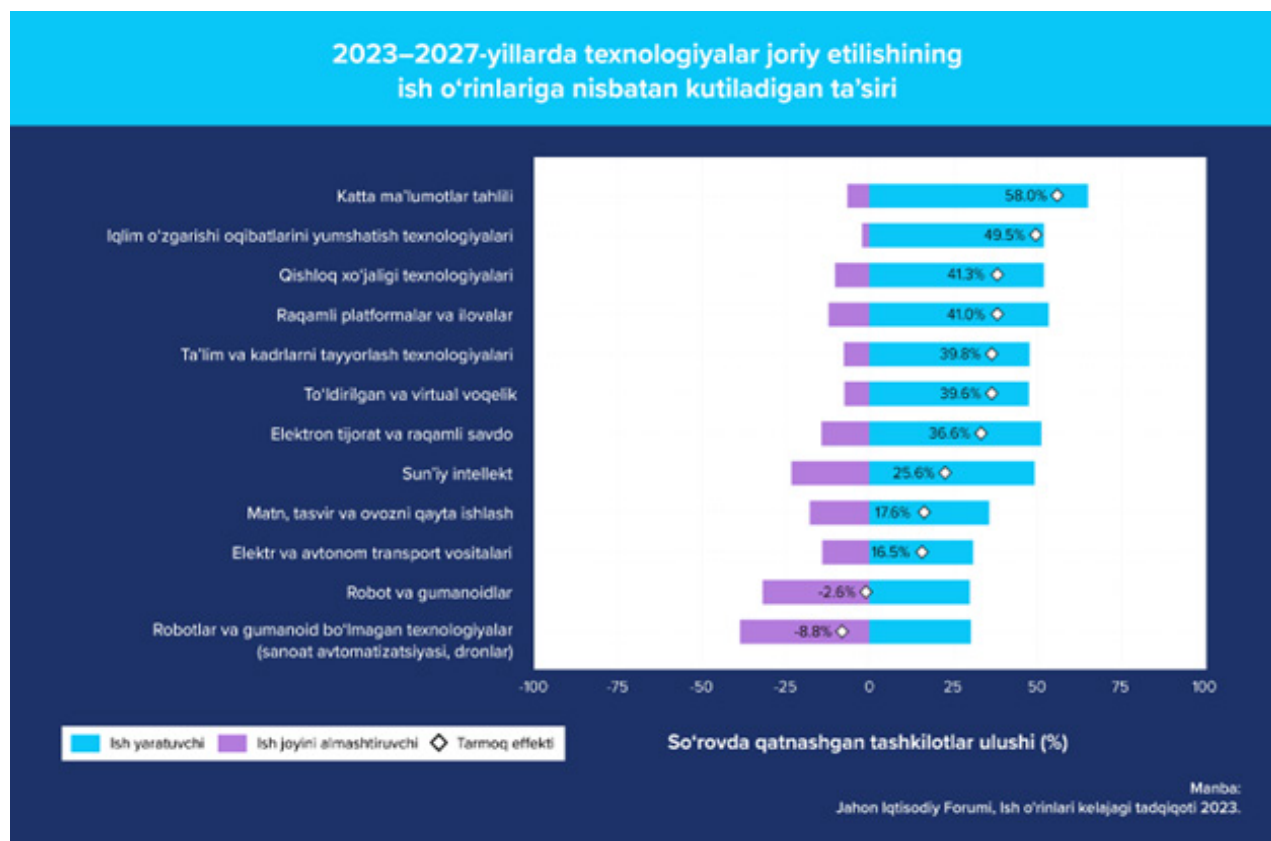
Algoritmik treyding evolyutsiyasi - yuqori chastotali savdo algoritmlaridan chuqur o'qitish usullari asosidagi prediktiv moliyaviy modellashirish tizimlariga o'tish.

Kredit skoringi metodologiyasining kontseptual o'zgarishi - an'anaviy statistik modellardan ko'p omilli neyron tarmoqlarga asoslangan kredit risk baholash tizimlariga transformatsiya.

Neo-klassik iqtisodiy nazariyaning modifikatsiyasi - ratsional agent tushunchasidan adaptiv intellektual agent tushunchasiga o'tish.

Institutsional iqtisodiyot nazariyasining rivojlanishi - sun'iy intellekt kontekstida transaktsion xarajatlarni, mulkiy huquqlar va institutsional o'zgarishlar nazariyasining yangilanishi.

Iqtisodiy dinamika modellarining takomillashuvi - murakkab tizimlar nazariyasi va sun'iy intellekt metodlarining integratsiyasi asosida iqtisodiy dinamikaning yangi modellari ishlab chiqish.

3-rasm. AI texnologiyalarining ijobiy ta'siri

Qaror qabul qilish nazariyasining transformatsiyasi - noaniqlik sharoitida qaror qabul qilishning yangi algoritmik yondashuvlari asosida iqtisodiy qaror qabul qilish nazariyasining rivojlanishi.

Boshqaruv nazariyasi va amaliyotida sun'iy intellekt quyidagi o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda:

Strategik menejmentning intellektuallashuvi - strategik qarorlar qabul qilish jarayonini qo'llab-quvvatlashda sun'iy intellekt asosidagi analitik instrumentariylarning keng qo'llanilishi.

Biznes jarayonlarni boshqarish metodologiyasi evolyutsiyasi - sun'iy intellekt asosida biznes jarayonlarni dinamik optimalashtirishning yangi yondashuvlari.

Innovatsion menejment transformatsiyasi - innovatsion g'oyalarni generatsiyalash va baholash uchun sun'iy intellekt algoritmlarini qo'llash.

Bilimlarni boshqarish tizimlarining yangi avlodi - tashkiliy bilimlarni saqlash, uzatish va generatsiya qilishning intellektual tizimlarini rivojlantirish.

Sun'iy intellekt va kompyuter texnologiyalari iqtisodiyot va menejment sohasida paradigmatic o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Mazkur texnologiyalar nafaqat iqtisodiy samaradorlikni oshiradi, balki iqtisodiy tizimlarning strukturasi, iqtisodiy nazariyalarning konseptual asoslarini va boshqaruv metodologiyasini ham transformatsiya qiladi. Kelajakda sun'iy intellekt texnologiyalarining yanada chuqurroq integratsiyasi iqtisodiy qarorlar qabul qilish samaradorligini oshirish, resurslarni optimal taqsimlash va yangi qiymat yaratish mexanizmlarini takomillashtirish imkonini beradi.

Istiqbolda iqtisodiyot va menejment sohasida sun'iy intellekt qo'llanilishining quyidagi yo'nalishlari ustuvor ahamiyat kasb etadi: kvant hisoblash va sun'iy intellekt integratsiyasi asosida yangi iqtisodiy modellashtirish paradigmalarining rivojlanishi; neyromorfik hisoblash asosida adaptiv iqtisodiy qaror qabul qilish tizimlarini yaratish; sun'iy umumiy intellekt (AGI) texnologiyalarining iqtisodiy tizimlarda qo'llanilishi; makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda sun'iy intellekt algoritmlaridan foydalanish.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Meliyeva Nargiza Eshboevna Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o'qituvchisi / Мелиева Нургиза Эшбоевна Преподаватель Института предпринимательства и педагогики им. Денова / Melieva Nargiza Eshboevna Teacher, Institute of Entrepreneurship and Pedagogy Denova**

► meliyevanargiza906@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0002-4200-255X>

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. Nazarov, A. (2021). Sun'iy intellekt va uning iqtisodiyotdagi o'rni. Tashkent: "Iqtisodiyot va Statistika" nashriyoti.
 - [2]. Mustafae, R. (2020). Raqamli iqtisodiyot va sun'iy intellektni qo'llash. Tashkent: "Fan va Texnologiya" nashriyoti.
 - [3]. Tursunov, Sh. (2020). Sun'iy intellekt va innovatsion iqtisodiyot. Toshkent: "Innovatsiya va Texnologiya" nashriyoti.
 - [4]. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2017). Machine, Platform, Crowd: Harnessing Our Digital Future. W. W. Norton & Company.
 - [5]. Agrawal, A., Gans, J., & Goldfarb, A. (2018). Prediction Machines: The Simple Economics of Artificial Intelligence. Harvard Business Review Press.
 - [6]. Manyika, J., et al. (2017). A Future that Works: Automation, Employment, and Productivity. McKinsey Global Institute.
 - [7]. Deloitte Insights. (2020). The AI Dossier: Driving Value in Financial Services, Retail, and Manufacturing with Artificial Intelligence.
 - [8]. Rahimov, A. (2020). O'zbekiston iqtisodiyotida sun'iy intellektning rivojlanish imkoniyatlari. "Iqtisodiy tadqiqotlar" ilmiy jurnali, 12(4), 100-111.
 - [9]. Mamasoatov, D. (2023). Tadbirkorlik subyektlari eksportida raqamli platformalardan foydalanish strategiyalari.
 - [10]. World Economic Forum. (2018). The Future of Jobs Report 2018. Geneva: World Economic Forum
- Internet resurslar
- [ZiyoNET](#) Библиотека
 - [uzsmart.uz](#)

Raqamli iqtisodiyot sharoitida sanoat tuzulmasini takomillashtirish uchun axborot modeli va ta'minot tizimi

Rustamov Alisher Bahodirovich

Информационная модель и система предоставления для улучшения структуры промышленности в цифровой экономике

Рустамов Алишер Баходирович

Information model and delivery system for improving the structure of industry in the digital economy

Rustamov Alisher Bakhodirovich

Received: May 12, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya:** Raqamli iqtisodiyot sharoitida sanoat tarmoqlarining samaradorligini oshirish va ularning tuzilmasini takomillashtirish masalalari dolzarbdir. Maqolada axborot texnologiyalariga asoslangan ma'lumotlar bazasini shakllantirish orqali sanoat korxonalari o'rtasidagi integratsiyani mustahkamlash, ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish va resurslardan samarali foydalanishni ta'minlash imkoniyatlari tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari sanoatni raqamlashtirish strategiyasini ishlab chiqishda, resurslarni rejalashtirishda va tarmoqaro hamkorlikni kuchaytirishda muhim ahamiyatga ega. Xulosa qismida esa sanoat tuzilmasini takomillashtirish uchun axborot resurslaridan kompleks foydalanish va ma'lumotlarga asoslangan boshqaruv yondashuvining ustuvorligi ta'kidlangan.
- **Abstract:** In the context of the digital economy, the issues of increasing the efficiency of industrial sectors and improving their structure are relevant. The article analyzes the possibilities of strengthening integration between industrial enterprises, optimizing production processes, and ensuring the efficient use of resources by forming a database based on information technologies. The results of the study are important in developing a strategy for digitizing industry, planning resources, and strengthening cross-sectoral cooperation. The conclusion emphasizes the priority of the integrated use of information resources and a data-based management approach to improving the industrial structure.
- **Аннотация:** В условиях цифровой экономики актуальны вопросы повышения эффективности отраслей промышленности и совершенствования их структуры. В статье анализируются возможности усиления интеграции между промышленными предприятиями, оптимизации производственных процессов,

обеспечения эффективного использования ресурсов путем формирования базы данных на основе информационных технологий. Результаты исследования имеют важное значение при разработке стратегии цифровизации промышленности, планировании ресурсов, усилении межотраслевой кооперации. В заключении подчеркивается приоритетность комплексного использования информационных ресурсов и управленческого подхода на основе данных для совершенствования структуры промышленности.

- **Kalit so'zlar:** Raqamli iqtisodiyot, sanoat tuzilmasi, axborot modeli, ta'minot tizimi, ma'lumotlar bazasi, raqamli transformatsiya, sun'iy intellekt, avtomatlashtirilgan boshqaruv, raqamli platform, sanoat integratsiyasi, resurslarni boshqarish, prognozlash tizimi, real vaqt rejimi, tarmoqaro hamkorlik, innovatsion texnologiyalar.
- **Keywords:** Digital economy, industrial structure, information model, supply system, database, digital transformation, artificial intelligence, automated management, digital platform, industrial integration, resource management, forecasting system, real-time mode, cross-sectoral cooperation, innovative technologies.
- **Ключевые слова:** Цифровая экономика, промышленная структура, информационная модель, система поставок, баз данных, цифровая трансформация, искусственный интеллект, автоматизированное управление, цифровая платформа, промышленная интеграция, управление ресурсами, система прогнозирования, режим реального времени, межотраслевое сотрудничество, инновационные технологии.

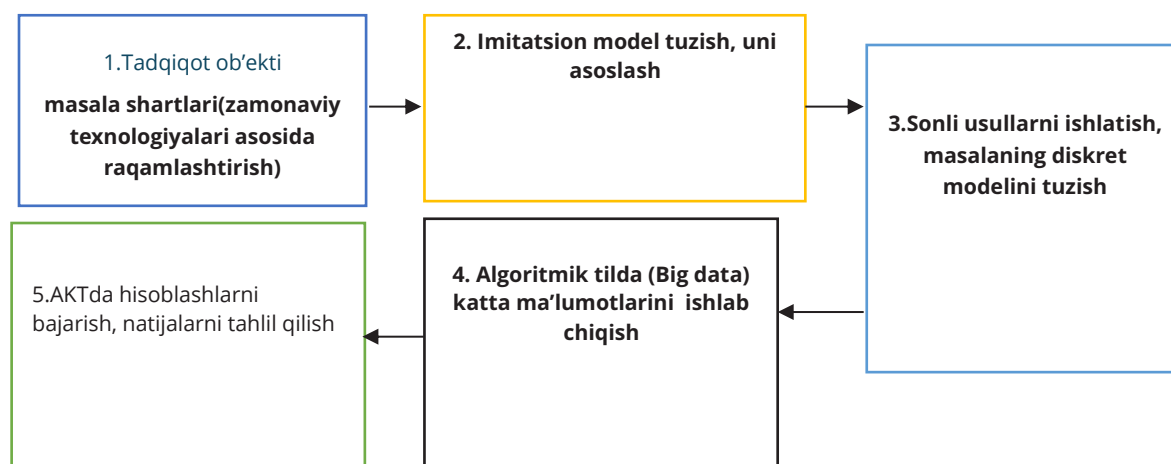
So'nggi yillarda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi global miqyosda iqtisodiyotning barcha sohalariga chuqur ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, sanoat tarmoqlarida raqamli transformatsiya orqali ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, resurslardan samarali foydalanish va ta'minot zanjirini optimallashtirish kabi muhim vazifalarni hal etish imkoniyati yaratilmoqda. Raqamli iqtisodiyot sharoitida sanoat tuzilmasini takomillashtirish, raqobatbardoshlikni oshirish va innovatsion rivojlanishni ta'minlash uchun zamonaviy axborot texnologiyalariga asoslangan yondashuvlar zarur bo'lmoqda. Ushbu jarayonlarda axborot modeli va ta'minot tizimlariga asoslangan ma'lumotlar bazasining ahamiyati alohida o'rin tutadi. Bunday yondashuv sanoat korxonalari o'rtasidagi o'zaro integratsiyani mustahkamlash, ma'lumotlarga asoslangan boshqaruv tizimlarini joriy etish va real vaqt rejimida qarorlar qabul qilish imkonini yaratadi. Shuningdek, axborot bazasiga asoslangan sanoat tizimi resurslarni rejalashtirishda, ishlab chiqarish

quvvatlarini muvofiqlashtirishda hamda umumiy samardorlikni oshirishda muhim rol o'ynaydi.

O'zbekiston mustaqil davlat sifatida mintaqa sanoatini rivojlantirishda olib borayotgan islohotlari natijasida sanoat tuzulmasini rivojlantirishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish usullari vujudga kelmoqda. Kommunikatsiya xizmati, aloqa xizmatiga ko'proq e'tibor qaratilmoqda. Mintaqa sanoatini zamonaviy modellarini yaratish ko'proq axborotlarni almashish, axborot modellarini takomillashtirishga bog'liq[6].

Shu o'rinda biz sanoat tuzulmasini sohalar bo'yicha rivojlantirishning axborot modeli strukturasi va uni AKTda bajariladigan hisoblashlar asosida tahlil qilish, hisoblash tajribasini ko'rib o'tamiz. Hisoblash tajribasining umumiy sxemasi 1-rasmda ko'rsatilgan.

Matematik model o'rganilayotgan ob'ekt xususiyatlarini hech qachon o'zida to'la mujassam qilmaydi. U har xil faraz

1-rasm. Mintaqa sanoat tuzulmasida axborot modelini hisoblash tajribasining umumiy sxemasi.

va cheklanishlar asosida tuzilgani uchun taqribiy harakterga ega[1]. Demak, uning asosida olinayotgan natijalar ham taqribiy bo'ladi. Modelning aniqligi, natijalarning ishonchlilik darajasini baholash masalasi axborotlar ta'minotining asosiy masalalaridan biridir.

Birinchi bosqichda masalaning aniq qo'yilishi, berilgan va izlanuvchi miqdorlar, ob'ektning modelini tuzish uchun ishlatish lozim bo'lgan endogen boshqaruvchi parametrlar kiritiladi.

Ikkinchi bosqichda qonuniyatlar asosida axborotlar modeli tuziladi. Ularni tizimda o'rganilayotgan jarayonga ta'sir ko'rsatuvchi omillarning barchasini bir vaqtning o'zida hisobga olib bo'lmaydi, chunki matematik model juda murakkablashib ketadi. Shuning uchun model tuzishda eng kuchli ta'sir etuvchi asosiy omillargina hisobga olinadi. Biz bu o'rinda viloyatimiz sanoat tuzilmasining axborot tizimini rivojlantirish yo'llarini belgilovchi omillarni tanlab oldik:

- Mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy tavsifnomasi, urbanizatsiya darajasi, sanoatning ishchi xodimlarini kasbiy mahorat sohasidagi tuzilishi,
- Mintaqaning milliy tavsifnomasi, sanoatning milliy xususiyatlari, tarkibi, soni;
- Mintaqada sanoat tuzilmasini moddiy-texnik bazasining tavsifnomasi, transport tarmog'i va uning rivojlantirish istiqbollari.

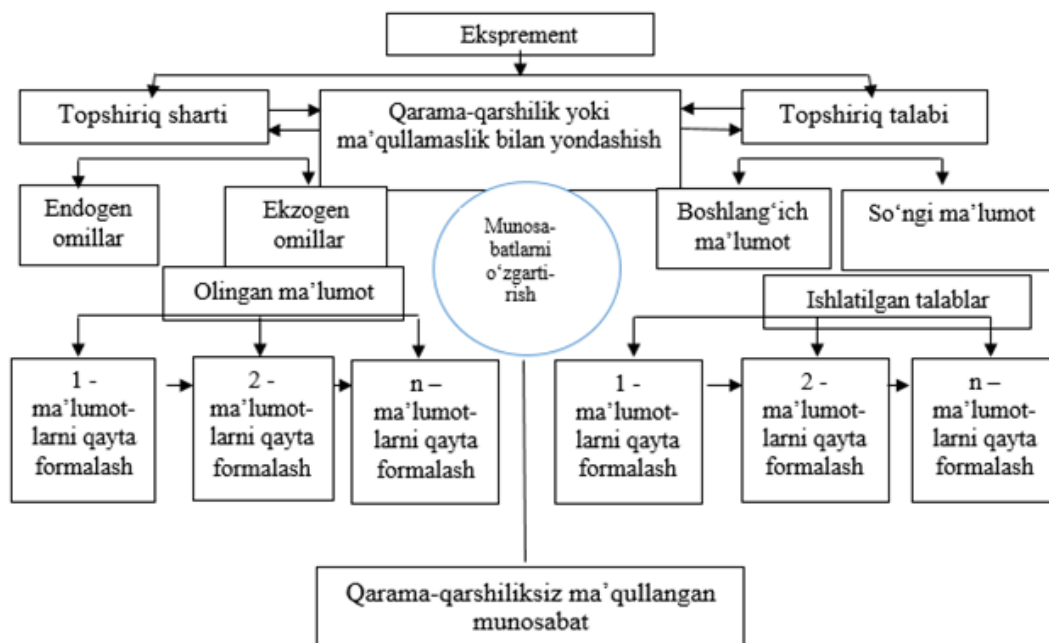
Uchinchi bosqichda masalaning matematik modeli tuziladi. Bu o'rinda kerakli mos tenglamalar yechilishi va ko'rsatkichlar aniqlanishi lozim. Masalan, matematik model differensial tenglama bilan tasvirlangan bo'lsa, sonli usullar yordamida u chekli sondagi nuqtalarda aniqlangan chekli-ayirmali

tenglamalar bilan almashtiriladi[2].

To'rtinchi bosqichda sonli usullar yordamida aniqlangan algoritm asosida biror-bir algoritmik tilda Ma'lumotlar bazasini boshqarish tizimi (MBBT)da ishlatish uchun dastur tuziladi. Masalan, u umumiy xususiyatga ega bo'lishi kerak, ya'ni matematik modelda ifodalangan masala parametrlarining yetarlicha katta sohada o'zgaruvchi qiymatlarida dastur yaxshi natija berishi kerak. Oxirgi bosqichda dastur (MBBT) ga qo'yiladi va olingan sonli natijalar chuqur tahlil qilinib, baholanadi.

Natijalarga qarab mutaxassis tahlil qilinayotgan jarayon to'g'risida xulosalar chiqaradi, uning amalga oshishiga ma'lum maqsad asosida ta'sir ko'rsatadi, boshqarish vositalarini ishlab chiqadi, tavsiyalar beradi. Ko'plab variantlar asosida bajariluvchi hisoblash tajribalari yordamida loyihachi u yoki bu belgiga ko'ra barcha variantlar ichidan eng ma'qulini tanlashi mumkin. 2-rasmdan ko'rinib turibdiki, eksperimentator MBBT bilan faol muloqotni amalga oshiradi. Mahsulot turiga hisoblangan talabning to'g'rilanuvchi ko'rsatkichlari va uning tarmoqda yakuniy ishlab chiqarilishi haqida axborotdan foydalaniladi. Agar ko'rsatkich birlikdan yuqori bo'lsa, talab taklifdan yuqori, agar birlikdan kam bo'lsa, aksincha bo'ladi. To'g'rilanuvchi ko'rsatkichlar va yalpi mahsulotning tarmoqlar bo'yicha o'sish sur'ati eksperimentator tomonidan yo'l qo'yish mumkin bo'lgan daraja pozitsiyasida tahlil qilinadi. Agar ular o'zgarishi kerak bo'lsa, eksperimentator u yoki bu boshqaruv parametrini o'zgartirishi mumkin[3]. Masalan, me'yorlar, narxlar masshtabi o'zgartiriladi. Bloklar Yangi to'g'rilanuvchi ko'rsatkichlarni aniqlaydi.

Eksperimentator ishlab chiqarish va iste'molning

2-rasm. Mintaqa sanoat tuzilmasini axborot modelining Eksprementator MBBT bilan faol muloqotni amalga oshirishning strukturaviy sxemasi.

qoniqarli mutanosiblikka kelgani haqida xulosa chiqarishi bilanoq sistemani kelgusi yilning xisob-kitoblariga o'tkazadi. Shunday qilib, axborot modelining ta'minoti, inson-mashina imitatsion sistemasi orqali sanoat tuzulmasini axborotlardan foydalanish bo'yicha eng yaxshi nisbatni ta'minlovchi prognoz variantlarini topishga imkon beradi.

Boshqaruv parametrlarini ajratish, oraliq qarorlarni baholash va yakuniy qarorlarni tanlash eksperimentatorga yuklanadi, mumkin bo'lgan ko'pchilik yechim variantlari MBBTda yechiladi. Buning uchun, eng avvalo, uning o'ziga xos asosiy xususiyatlari ajratiladi va ular o'rtasida imitatsion munosabat o'rnatiladi. Imitatsion model tuzilgach, ya'ni masala matematik ko'rinishda ifodalangach, uni ma'lum imitatsiya tajribalar orqali tahlil qilish mumkin.

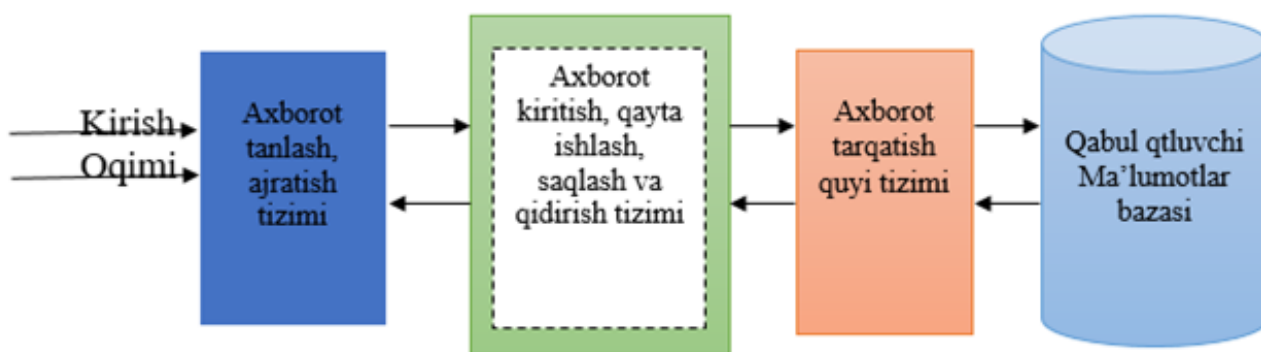
Tadqiqot mintaqa sanoat tuzulmasini axborot bazasini rivojlantirish orqali hududiy jarayonlarni rivojlantirishdagi modellashtirishning makroiqtisodiy xarakteriga mos bo'lgan, umumlashtiruvchi jamlama ko'rsatkichlar yordamida sanoatdagi ishlab chiqarish jarayonidagi xolatni to'la tahlil qilishga imkon beruvchi tizimli-tarkibiy model ishlab chiqish

zaruriyatiga asoslangan.

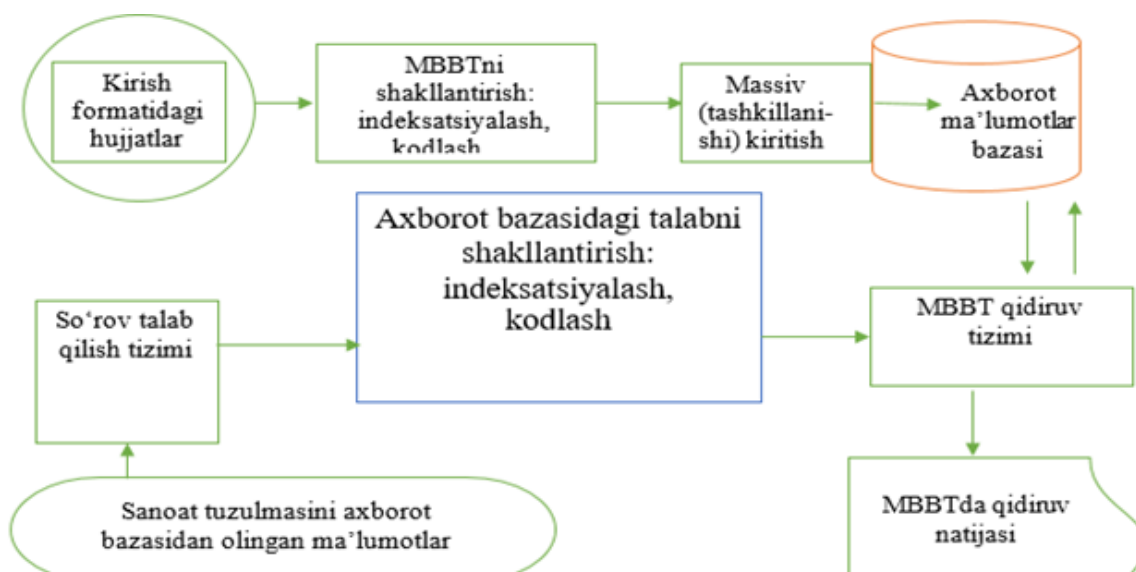
Aloqa xizmatlaridan foydalanish ham ishlab chiqarish samaradorligiga bevosita ta'sir qiladi. Maqolada modellar tizimi yechimining amaliy natijalari va hisoblab chiqiladigan ko'rsatkichlarini olish uchun axborot ta'minotiga ahamiyat beramiz. Bosh ma'lumotlarni olish uchun sanoat tuzulmasini ishlab chiqarish joylarini rivojlantirishga, infratuzilmasini yaxshilashga oid materiallar va hujjatlar, statistika hisobotlaridagi hujjatlar, rejalashtiruvchi tashkilotlar, ilmiy-tadqiqot ishlarining natijalari asos qilib olindi.

Axborot modelini yaratishda konseptual loyihalashtirish boshlang'ich nuqta bo'lib, u ma'lumotlarni to'plash, tahlil qilish va tartibga solish asosida jismoniy va mantiqiy aloqalarni tuzilmashtirish va tartibga solish yo'li bilan mantiqiy modellashtirishning yuzaga kelishga imkon yaratadi. Ma'lumotlar to'plamining tarkibiy qismlari va ular o'rtasidagi o'zaro aloqalarni aniqlash loyihalashtirishning asosiy muammosi hisoblanadi 3- rasm.

Mazkur sohadaqi tadqiqotlarga asoslangan holda axborot baza modelini yaratish ijtimoiy sohada qabul qilinayotgan

3-rasm. Axborot baza ta'minoti tizimining umumiy sxemasi

4-rasm. Mintaqa sanoat tuzulmasida axborot bazasidagi qidiruv tizimining umumiy sxemasi.

qarorlarning samaradorligi unga bog'liq bo'lgan axborotlar quyi tizimida aniqroq muvofiqlashtirishning kuchli va yetarlicha asoslangan usuli ekanligini tasdiqlash mumkin. Bunda marketing axborotlari statistik ko'rsatkichlar to'plami hamda ularni to'plash va ishlov berish bo'yicha bir-biriga bog'liq bo'lmagan operatsiyalar yig'indisi sifatida emas, balki qishloq joylari ijtimoiy rivojlantirishning yagona, yetarlicha asoslangan elementi sifatida ko'rib chiqilishi zarur. Bunday axborot to'plamini yaratishda qaror qabul qilishning o'ziga xosliklari bo'yicha mezonlar va funksional mezonlar hisobga olinadi. K.Xovard, H.D.Эриашвили, В.А.Соловьев, Д.А.Цигичко, L.Abdullaeva, M. Nasriddinova[4] kabi olimlarning tadqiqotlariga asoslangan holda birinchi jihat doirasida uchta asosiy elementni ajratib ko'rsatish mumkin:

- boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun axborot;
- prognoz qilish va reja hisob-kitoblarini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan axborot;
- ilmiy-tadqiqot ishlarini o'tkazish uchun zarur bo'lgan axborot.

Birinchi element ijtimoiy sohadagi umumiy ahvol, xususan, mintaqada sanoat tuzulmasidagi ishlab chiqarish jarayoni to'g'risidagi axborotlardan iborat bo'ladi. Bunday axborotlar operativ-texnik hisob tizimiga asoslanadi. Bu holda ma'lumotlar bazasiga asosan buxgalteriya hisobining boshlang'ich ma'lumotlari, shuningdek, operativ va davriy statistika hisobotlaridan olinadi.

Ikkinchi element prognost qilish va rejalashtirish uchun zarur bo'lgan axborotlarni o'z ichiga oladi. Shu munosabat bilan uning tarkibiy qismini tadqiq etilayotgan sohani har tomonlama tahlil qilishga imkon beruvchi ma'lumotlar tashkil etishi

lozim.

Uchinchi elementda tadqiq etilayotgan jarayonlarning o'zaro aloqalarini aks ettiruvchi turli modellar hisob-kitobini amalga oshirishga imkon beruvchi muammolarga yo'naltirilgan axborot qismi mavjud bo'lishi lozim.

Funksional jihatlar bo'yicha quyidagilarni ajratib ko'rsatish zarur:

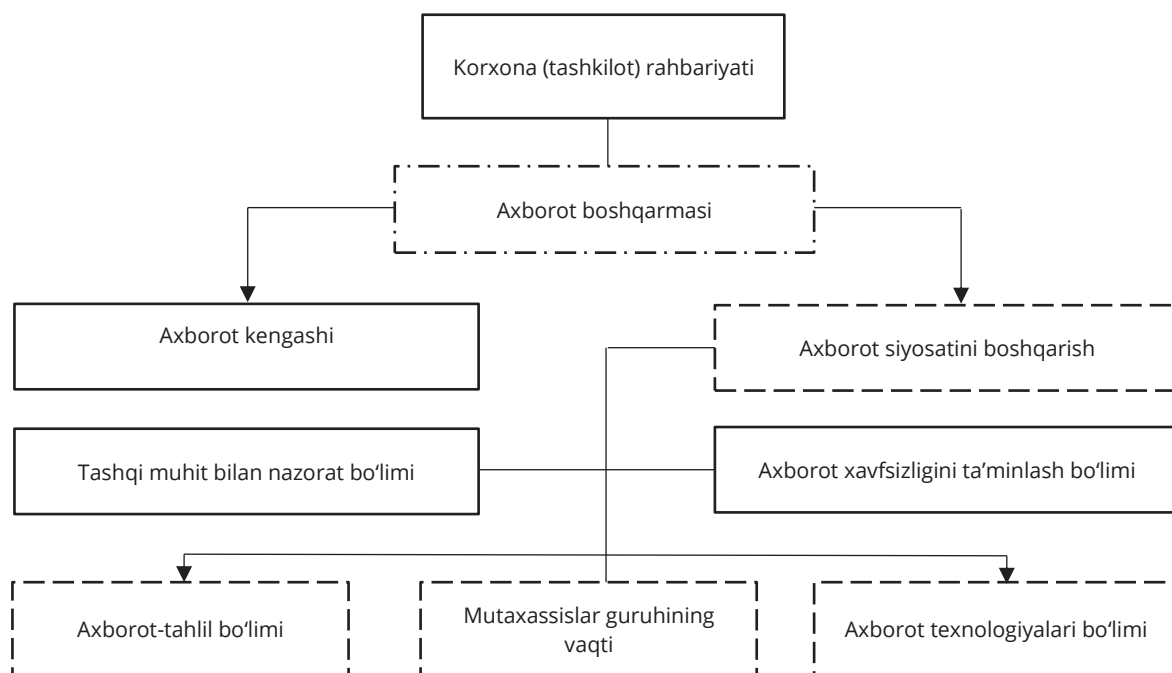
- mintaqaning ichki muhiti to'g'risidagi axborot;
- sanoatning infratuzilmasini sharoiti to'g'risidagi axborot;
- sanoat tuzilmasiga oid tadqiqotlari va tahlil uchun ma'lumotlar.

Mintaqadagi sanoatning ichki muhiti to'g'risidagi axborotlar ichki boshlang'ich hisobot ma'lumotlari asosida shakllantiriladi.

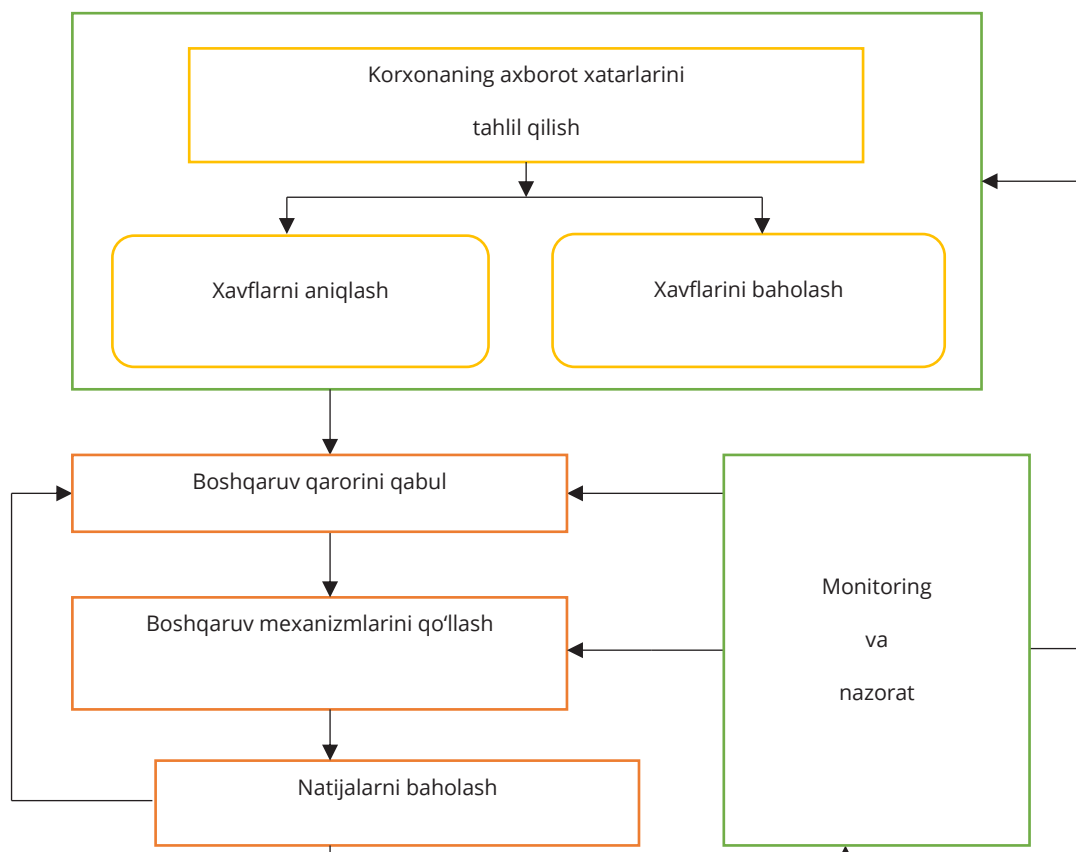
Mintaqa sanoat korxonalari har yili o'z ishlab chiqarish quvvatlarini rivojlantirish va modernizatsiya qilish, ishlab chiqarishni rivojlantirishning asosiy omillari sifatida axborot texnologiyalarini rivojlantirish va modernizatsiya qilishga sarmoya kiritmoqda. Korxonaning axborot muhitini rivojlantirish, korxonaning yangi modullarini joriy etish, ma'lumotlar uzatish kanallarini modernizatsiya qilish zaifliklar paydo bo'lishiga olib keladi va yangi axborot xavf omillari paydo bo'lishi uchun qulay muhit yaratadi.

Ushbu jarayonlarni shakllantirish davomida turli darajadagi menejerlar doimiy ravishda sanoat korxonasining nazorat qilinadigan qismidagi vaziyat haqida ishonchli ma'lumot olish muammosiga duch keladilar.

Korxonada turli axborot tizimlarini joriy etish olingan axborotning to'liqligi, ishonchligi va maxfiyligi masalalarini

5-rasm. Korxonaning axborot risklarini boshqarish tizimining funktsional tuzilmasi.

6-rasm. Raqamli sanoat tuzilmalarida axborot tizimidagi xavflarni boshqarish tizimi.

hal qilishga imkon beradi. Biroq, korxonalarning axborot risklarini boshqarishning moliyaviy usullarini joriy etish va ulardan foydalanish bo'yicha juda kam tadqiqotlar mavjud. Moliyaviy usullar nafaqat axborot risklarini boshqarish bo'yicha faoliyatni baholash va xarajatlar samaradorligini shakllantirish, balki ularni baholash uchun xarajatlarni rejalashtirish imkonini beradi.

Axborot risklarini boshqarishning funktsional tuzilmasi uni yaratish maqsadlariga va vazifalariga mos kelishi hamda axborot risklarini boshqarish bilan shug'ullanadigan korxonaning barcha elementlarini yagona tizimga birlashtirishi, shuningdek, korxonada umumiy risklarni boshqarish tizimiga kiritilishi kerak.

Har qanday iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishda axborot xavfi paydo bo'ladi. Axborot xavflarini samarali moliyaviy boshqarish uchun nafaqat boshqaruv ta'sirini ishlab chiqish va amalga oshirish tizimining turiga qarab risklarni boshqarishning optimal funktsional tuzilmasi, shuningdek, turli usullarni qo'llash uchun tegishli boshqaruv strategiyasini tanlash kerak. Axborot risklarini samarali boshqarishni yaratish bir martalik loyiha emas, balki resurslar va vaqt cheklovlarini hisobga olgan holda tashqi va ichki xavflarni minimallashtirishga qaratilgan kompleks jarayondir.

Yuqoridagilarni inobatga olgan olganda, raqamli sanoat tuzilmalarida axborot risklarini boshqarish tizimini quyidagi tartibidan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Axborot xavflarini tahlil qilish boshqaruvning asosiy bosqichidir va ikki ketma-ket harakatlardan iborat:

- axborot xavflarini aniqlash;
- axborot xavflarini baholash.

Axborot xavflarini tahlil qilishning birinchi bosqichi ularni identifikatsiyalashdir. Ushbu bosqichda, ish uchun barcha mumkin bo'lgan axborot xavflarini qidirish va ularning ro'yxatini yaratish. Identifikatsiya jarayonida korxonaning axborot modeli va axborot xavflarini tasniflash taklif etiladi. Ular har bir xavfning o'rnini, uning tabiatini aniqlashga, uning paydo bo'lishining sababini tushunishga imkon beradi. Bu ma'lumotlar asosan ma'lumotlar bazasi sifatida taqdim etiladi. Bu yerda sanoatning sohalari bo'yicha axborot bazasi ma'lumotlaridan foydalanish darajasini oshirishning tashkiliy-iqtisodiy holati va moddiy resurslar holatiga e'tibor qaratilishi lozim. Ishlab chiqarish jarayoni, narx-navo, xisob-kitoblar to'g'risidagi ma'lumotlar tashqi muhit axborotlarining diqqat markazida bo'ladi.

Bizning fikrimizcha, kuzatuv manbalarini tasniflashni statistika tadqiqotlarida qo'llanuvchi umumiy sxema bo'yicha

amalg oshirish lozim. Bu yerda bevosita kuzatuv davomida ro'yxatga olinishi kerak bo'lgan ma'lumotlarni ekspertlarning o'zlari belgilasa, hujjatlashtirishda ma'lumotlar mos keluvi hujjatlardan, so'rovlarda esa ma'lumotlar so'ralayotgan shaxslarning javoblaridan olinadi.

So'rovlarni o'tkazish amaliyotini o'rganish shundan dalolat beradiki, olinadigan ekspert baholari massivida prognoz qilishni amalga oshirishda koidaga ko'ra "optimistik" yoki "pessimistik" variantlar sifatida tavsiflanishi mumkin bo'lgan turli prognoz variantlari shakllantiriladi. Ya'ni, bu variantlar O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining mintaqa sanoat tuzilmasida ijtimoiy rivojlantirishning eng yaxshi va eng yomon sharoitlarini aks ettiradi. Shu munosabat bilan eng yaxshi va eng yomon shart-sharoitlar chegaraviy holatlarni aks ettirishi sababli amaliy nuqtai nazardan ijtimoiy sharoitni rivojlantirish strategiyasi zarur bo'ladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, real vaqt rejimida ishlovchi axborot tizimlari sanoat faoliyatining barcha bosqichlarida – rejalashtirish, monitoring, tahlil va boshqaruvda yuqori natijalarga erishish imkonini beradi. Bundan tashqari, ta'minot zanjiri bo'ylab ma'lumotlarning uzluksiz va aniq harakatlanishi umumiy iqtisodiy samaradorlikni oshiradi va sanoat barqarorligini ta'minlaydi.

Xulosa qilib aytganda, sanoat tarmoqlarini raqamlashtirishda axborot tizmi va integratsiyalashgan ma'lumotlar bazasidan foydalanish nafaqat samaradorlikni oshiradi, balki strategik boshqaruv qarorlarini tezkor va ishonchli qabul qilishga zamin yaratadi. Kelgusida bunday tizimlarning sun'iy intellekt, IoT va katta hajmdagi ma'lumotlar (Big Data) texnologiyalari bilan uyg'unlashtirilishi sanoatning innovatsion rivojlanishini yangi bosqichga olib chiqishi mumkin.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

- Rustamov Alisher Bahodirovich Axborot texnologiyalari va menejment universiteti dotsenti / Рустамов Алишер Баходирович Доцент, Университет информационных технологий и управления / Rustamov Alisher Bakhodirovich Associate Professor, University of Information Technology and Management**

► arustamov_88@mail.ru

■ <https://orcid.org/0000-0002-1341-8751>

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. Jo'raev, M. M. (2021). Raqamli iqtisodiyot: nazariy asoslari va rivojlanish istiqbollari. Toshkent: "Fan va texnologiya" nashriyoti.
- [2]. Xodjayev, B. X., & Tursunov, B. O. (2020). Sanoat tarmoqlarida raqamli texnologiyalarni joriy etishning uslubiy yondashuvlari. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, 3(1), 22–30.
- [3]. G'ulomov, S. S., & Jo'raev, M. M. (2019). Raqamli iqtisodiyotda innovatsion infratuzilmani shakllantirish muammolari. Innovatsion rivojlanish, 4(2), 14–19.
- [4]. Tursunov, B. O. (2022). O'zbekiston sanoat tarmoqlarida ta'minot zanjirlarini optimallashtirish yo'llari. Ilm-fan va amaliyot integratsiyasi, 2(5), 55–61.
- [5]. Qodirov, B. (2022). Raqamli iqtisodiyotda sanoatni modernizatsiya qilishning ustuvor yo'nalishlari. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, 3(2), 45–52.
- [6]. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. W. W. Norton & Company.
- [7]. Schwab, K. (2017). The Fourth Industrial Revolution. Crown Business.
- [8]. Porter, M. E., & Heppelmann, J. E. (2014). How Smart, Connected Products Are Transforming Competition. Harvard Business Review, 92(11), 64–88.
- [9]. Christopher, M. (2016). Logistics & Supply Chain Management (5th ed.). Pearson Education.
- [10]. Ivanov, D., Tsipoulaidis, A., & Schönberger, J. (2019). Global Supply Chain and Operations Management (3rd ed.). Springer.
- [11]. Laudon, K. C., & Laudon, J. P. (2020). Management Information Systems: Managing the Digital Firm (16th ed.). Pearson.
- [12]. OECD. (2020). Digital Transformation in Business and Society: Theory and Cases. Springer.
- [13]. Xu, X., Xu, L. D., & Li, L. (2018). Industry 4.0: State of the Art and Future Trends. International Journal of Production Research, 56(8), 2941–2962.
- [14]. Deloitte Insights. (2021). The Future of Supply Chain. Retrieved from <https://www2.deloitte.com>
- [15]. McKinsey & Company. (2022). The Digital Future of Industrial Manufacturing. Retrieved from <https://www.mckinsey.com>
- [16]. Rustamov A. B. Forecast for the future of factors affecting the volume of production by the regional industrial entities in the digital economy // Экономика и предпринимательство. – 2022. – №. 4 (141). – С. 265.
- [17]. Rustamov A. B. raqamli sanoat tuzilmasini o'zgartirish jarayonlari uchun dasturiy ta'minotni ishlab chiqish//. – 2024. – №. 6-2 (121). – С. 593-597.

Mintaqa va
tarmoqlar
iqtisodiyoti

Экономика региона
и отрасли

Economy of the
region and industry

Гўшт-сут маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари таҳлили

Абдуллаев Жасур Абдижабборович

Анализ показателей экономической эффективности производства мясной и молочной продукции

Абдуллаев Жасур Абдижабборович

Analysis of indicators of economic efficiency of meat and dairy products production

Abdullayev Jasur Abdijabarovich

Received: May 8, 2025 Revised: May 18, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Аннотация:** Ушбу мақолада сут-гўшт маҳсулотлари ишлаб чиқишнинг иқтисодий самарадорлигига таъсир этувчи омиллар ва унинг самарадорлигини ошириш йўллари таҳлил қилинган. Ўзбекистон Республикасида ва шу жумладан, Қашқадарё вилояти хўжалик юритувчи деҳқон ва фермер хўжаликларида сут-гўшт маҳсулотлари билан таъминланганлик даражаси ва аҳолини чорвачилик маҳсулотлари билан таъминлаш йўналишлари очиб берилган.
- **Калит** сўзлар: қишлоқ хўжалиги, сут, гўшт, маҳсулотлар, ишлаб чиқиш, самарадорлик, ем-хашак базаси, чорвачилик
- **Аннотация:** В статье анализируются факторы, влияющие на экономическую эффективность производства молочной и мясной продукции, и пути повышения ее эффективности. Раскрываются уровень обеспеченности фермеров и скотоводов Республики Узбекистан, в том числе Кашкадарьинской области, молочной и мясной продукцией, а также направления обеспечения населения продуктами животноводства.
- **Ключевые слова:** сельское хозяйство, молоко, скот, продукция, развитие, эффективность, кормовая база, животноводство.
- **Abstract:** The article analyzes the factors influencing the economic efficiency of dairy and meat production and ways to improve its efficiency. The level of provision of farmers and cattle breeders of the Republic of Uzbekistan, including the Kashkadarya region, with dairy and meat products, as well as the directions of providing the population with livestock products are disclosed.
- **Key words:** agriculture, milk, cattle, products, development, efficiency, feed base, animal husbandry.

КИРИШ

Чорвачилик соҳасидаги маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмини ва ундаги ўзгаришларни инфратузилма

хизматлари кўрсатишни ҳисобга олган ҳолда тадқиқ қилиш борасида кўплаб ёндашувлар амалга оширилмоқда. Маълумотларга кўра, «2050 йилга бориб, жаҳон аҳолиси 9.1 млрд. кишига етиши мумкин. Бунда жаҳон аҳолисининг гўшт ва сут-гўшт маҳсулотларига

бўлган талаби ҳозирги кунга нисбатан 2,5-3,0 баробарга ортиши кутилмоқда» [1]. Бу эса ўз навбатида чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқаришга бўлган талабни кучайтиради.

Ўшт-сут маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини оширишни такомиллаштириш, ўртача кўрсаткичлар орқали комплекс таҳлил қилиш юзасидан қатор илмий изланишлар, жумладан, тизимли ёндашувни такомиллаштириш ҳисобига чорвачилик соҳасини интенсив ривожлантиришни баҳолаш, Ўшт-сут маҳсулотларининг ҳажмини ва сифатини ҳамда рақобатбардошлигини кўп омилли таҳлил қилиш бўйича кенг қўлланма илмий тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Ҳозирги кунда жаҳон Ўшт-сут маҳсулотлари ишлаб чиқиш ва унда тизимли иқтисодий-статистик таҳлил усуллари қўллаш, Ўшт-сут маҳсулотлари ишлаб чиқаришни ривожлантиришга таъсир этувчи омилларни баҳолашда ва прогнозларини ишлаб чиқиш устувор илмий йўналишлардан бири ҳисобланади.

Ўшт-сут маҳсулотлари ишлаб чиқиш ва унинг самарадорлигига эришиш учун юқорида қайд этилган тадбирлар ижросини оқилона йўлга қўйиш асосий вазифадир. Шундай экан, мамлакатимизда Ўшт-сут маҳсулотларини аҳоли истеъмоли учун белгиланган тиббий меъёрларга мос равишда етиштиришни таъминлашда чорвачилик соҳасида инфратузилма хизматларининг фаолиятларини ташкил этиш жараёнидаги муаммоларини ўрганиш ва ҳал этиш йўллари кўрсатиш долзарб ҳисобланади.

■ АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ

Ўшт-сут маҳсулотларини етиштириш самарадорлигини оширишда янги инновациялардан самарали

фойдаланиш ва ривожлантириш масаласи мамлакатимиз ва хориж агроиқтисодчи олимлари томонидан атрофлича ўрганилган. Хусусан, мамлакатимиз олимларидан Н.С.Базаров [1], У.И.Исанов [2], Т.С.Маллабоев [3], С.Мехманов [4], К.Д.Мирзаев [5], Т.Омаров [6], Ж.Х.Рашидов [7], Ш.Файзиева [8], Р.Ҳақимов [9], хориж олимларидан Г.А.Аванесова [10], И.А.Алтухин [11], В.И. Гайдук [12]лар томонидан бажарилган илмий-тадқиқотлар натижасида ишлаб чиқилган таклиф ва тавсиялар соҳада сут-гўшт маҳсулотлари етиштиришни кўпайтириш ҳамда тармоқ самарадорлигини оширишда муҳим назарий ва услубий қўлланма сифатида хизмат қилаяпти. Лекин, ушбу илмий-тадқиқот ишларида самарадорлик алоҳида гўшт ва сут тармоғи билан боғланган ҳолда тўлиқ ўрганилмаган. Бозор иқтисодиёти шароитида гўшт ва сут ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини ошириш янги усуллардан тўлиқ фойдаланмаслик мукамал фаолиятсиз тўлиқ бўлмайди.

■ ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Тадқиқот ишида гўшт-сут маҳсулотларини етиштириш самарадорлигини оширишдаги истиқболларини белгилашда мантиқий фикрлаш, қиёсий таҳлил, суровнома ва иқтисодий таҳлилаш усуллари кенг фойдаланилган.

■ ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР

Ўшт-сут маҳсулотларини етиштиришдаги мавқеи йилдан-йилга ошиб бормоқда. Шу билан бирга, чорвачилик тармоғида жамоа чорвачилик фермалари,

1-жадвал

Республика бўйича барча тоифадаги хўжаликларда чорвачилик маҳсулотлари етиштириш миқдори ўзгариши [2]

МАҲСУЛОТЛАР ТУРЛАРИ	2020 йил	2021 йил	2022 йил	2023 йил	2024 йил	2024 йилда 2020 йилга нисбатан, (%)
Гўшт (тирик вазнда)	998,3	1061,2	1139,4	1208,6	1287,9	129
Сут-гўшт	4280,5	4554,9	4855,6	5097,4	5426,3	126,8
Тухум (млн. дона)	1860,3	1966,7	2128,1	2214,7	2429	130,6
Жун (физик ҳажмда)	18,98	20,08	21,44	22,4	23,87	125,8
Қорақўл тери (минг дона)	674,8	688,8	726,6	780,4	896,8	132,9
Пилла	16,9	16,2	20,2	21,5	23,5	139

ҳиссдорлик жамиятлари ва хусусий чорвачилик фермалари, ширкат хўжаликлари ҳам фаолият юритишмоқда. Ширкат хўжаликлари асосан бугунги кунда фақатгина қоракўлчилик соҳасида сақланиб турибди.

Таркибий ўзгаришлар энг аввало ялпи ички маҳсулот таркибида қишлоқ хўжалиги тармоғи салмоғи камайиб боришида кузатилади. Жумладан республика бўйича ялпи ички маҳсулот таркибида қишлоқ хўжалиги тармоғи салмоғи сўнгги 5 йил давомида 26,6 фоиздан 19,4 фоизга камайганлигини кузатиш мумкин. Шундай ҳолат Қашқадарё вилоятида ҳам юз бермоқда, яъни вилоят ҳудудий ички маҳсулоти (ҲИМ) таркибида қишлоқ хўжалиги салмоғи республика кўрсаткичига қараганда бир қадар юқори бўлсада, муттасил камайиб бориш йўналишидаги ўзгариш юз бераётганлигини иқтисодий қонуният сифатида қабул қилиш лозим. Бу вазият мамлакат ва шунингдек вилоят иқтисодиёти ривожланишининг қишлоқ хўжалиги тармоғига боғлиқлиги даражаси камайиб боришидан далолат бермоқда.

Ушбу кўрсаткичлар ўтган даврда чорвачиликни

ривожлантириш борасидаги мамлакат миқёсида амалга оширилаётган тадбирлар натижаси бўлиб, аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъмин этиш борасида катта ижтимоий ва иқтисодий аҳамият касб этади. Чорвачилик маҳсулотларини аҳоли жон бошига етиштириш миқдори ва республикада чорвачилик тармоғини ривожлантириш имкониятларини ҳисобга оладиган бўлсак, экстенсив омилар ҳисобига тармоқ ривожланишидаги юқори ўсиш даражаси яна 5-6 йил сақланиб туриши кутилади (1-жадвал).

Айни пайтда чорвачилик тармоғини ривожлантиришдаги динамик ўзгаришлар турли хўжалик юритиш шакллари доирасида кескин фарқларга эга бўлган. Жумладан, чорва моллари бош сони қишлоқ хўжалик корхоналарида кескин камайиб кетган бўлса ва фермер хўжаликларида нисбатан паст суръатда ўсмоқда.

Республикада ҳар бир сигирдан ўртача соғиладиган сутни 8000 килограммга етказилса, бош сонини оширмасдан туриб ҳам сут-гўшт га бўлган аҳолининг меъёрий талабни қондириш мумкин бўлади. Бу эса, ўз навбатида гўшт ва сут маҳсулотлари импортини камайтириш имконини беради.

2-жадвал

Қашқадарё вилоятида сут ва гўшт (тирик вазнда) маҳсулотлари ишлаб чиқариш динамикаси [3]

КЎРСАТКИЧЛАР		ШУ ЖУМЛАДАН						
		БАРЧА ТИПЛАДАГИ ХЎЖАЛИКЛАРДА, (МИНГ ТОННА)	ДЕҲҚОН ХЎЖАЛИКЛАРИ	САЛ-МОҒИ, (%)	ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИ	САЛ-МОҒИ, (%)	ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК КОРХОНАЛАРИ	САЛ-МОҒИ, (%)
2020 йил	Сут	395,4	383,4	97,5	4,5	1,1	7,5	1,9
	Гўшт*	106,5	100,4	94,3	1,1	1	5	4,7
2021 йил	Сут	444,7	434	97,6	5,2	1,2	5,5	1,2
	Гўшт*	119,1	113,2	95	1,3	1,1	4,6	3,9
2022 7 йил	Сут	490,3	481,3	98,2	6,2	1,4	2,8	0,5
	Гўшт*	132,4	126,4	95,5	1,6	1,2	4,4	3,3
2023 йил	Сут	529,6	520,4	98,2	6,7	1,3	2,5	0,5
	Гўшт*	144,4	139,2	96,4	1,2	0,9	3,5	2,4
2024 йил	Сут	575,1	565,3	98,3	7,3	1,3	2,5	0,4
	Гўшт*	158,7	153	96,4	1,9	1,2	3,8	2,4

Изоҳ: * гўшт тирик вазнда ҳисобга олинган.

Айни пайтда сигирларнинг 8000 килограммлик сут маҳсулдорлиги республикамизда реал имконият ҳисобланади.

Қашқадарё вилояти бўйича сут ва гўшт ишлаб чиқариш таҳлиллари кўрсатишича ушбу маҳсулотларнинг асосий қисми деҳқон хўжаликлари ҳиссасига тўғри келмоқда. Фермер хўжаликлари ҳиссаси ортиб бораётган бўлсада жуда сезиларсиз аҳволда қолмоқда (2-жавдал).

Қашқадарё вилояти фермер хўжаликлари жами сут ва гўшт етиштириш таркибида 1-1,5 фоиз атрофидаги салмоққа эга бўлишмоқда. Хўжалик юритиш шакллари бўйича таҳлил қилинганда 2020 йилда қишлоқ хўжалик корхоналарининг улуши гўшт ва сут етиштиришда 2-4 фоиз атрофида бўлган бўлса кейинги йилларда камайиб борган.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари томонидан 2020-йилда гўштнинг 5,0 фоизи ишлаб чиқарилган бўлса, 2024 йилга келиб уларнинг гўшт ишлаб чиқаришдаги улуши 3,8 фоизга тушиб қолган. Фермер хўжаликларида 2023 йилда 1,9 минг тонна ёки жамига нисбатан 1,2 фоиз гўшт ишлаб чиқарилиб, 2004 йилга нисбатан эса, гўшт ишлаб чиқариш фермер хўжаликларида 172,7 фоизга ўсган.

Чорвачилик йўналишидаги фермер хўжаликларининг самарадорлик кўрсаткичлари йилдан-йилга яхшиланиб бораётган бўлсада, гўшт ва сут етиштиришда ҳажм кўрсаткичларига эришиш мол бош сонини кўпайтириш эмас, балки маҳсулдорлик даражасини ошириш ҳисобига амалга оширилиши лозим. Бу борадаги рақамлар вилоят бўйича сигирлар сут маҳсулдорлиги жуда пастлигини кўрсатмоқда (3-жавдал).

Масалан, вилоят бўйича 2020 йилда бир сигирдан барча тоифадаги хўжаликларда 2436 килограммдан сут соғиб олинган бўлса, бу кўрсаткич фермер хўжаликларида

атиғи 2514 килограммни ташкил этган, бу ўртача бир сигирдан кунига 5 литрдан сут соғиб олинган дегани. Таққаслаш ўрнида яхши маҳаллий эчки зотлари кунига 7-8 литр сут беришини келтириб ўтиш жоиз. Деҳқон хўжаликлари кўрсаткичлари бир қадар юқори бўлсада, республикамиздаги мавжуд шароитларда (қорамоллар зоти, ем-ҳашак таъминоти, тўпланган тажрибалар, мутахассислар малакаси ва тармоқ дориасидаги интеллектуал салоҳият) олинishi мумкин бўлган сут маҳсулдорлигидан энг камида 2-2,5 марта пастроқни ташкил этади.

Чорва моллари маҳсулдорлиги пастлиги асосан чорва молларининг аксарияти маҳаллий паст маҳсулдор зотлар эканлиги билан изоҳланади. Шу боисдан ҳам насли чорва моллар генофондини кенгайтириш ва янги сермахсул зотларни такомиллаштиришда наслчилик хўжаликлари алоҳида ўрин тутди. Аммо, яқин тарихда қорамолчилик фермаларини хусусийлаштириш даврида наслчилик заводлари, хўжаликлари ва наслчилик фермалари хусусий тармоққа ўтиб кетди ва кейинчалик уларни ушлаб туриш қийинлиги туфайли хусусий мулкдорлар томонидан сотиб юборилди.

Бугунги кунга келиб Қашқадарё вилоятида 16 та қорамолчилик йўналишида наслчилик тоифасидаги хўжаликлари фаолият олиб бораётган бўлиб, ушбу хўжаликларда ҳам сигирлар сут маҳсулдорли жуда пастлигича қолмоқда.

Вилоятда қорамолчилик наслчилик хўжаликларида бир бош сигирдан 2020 йилда ўртача 1 860 литр сут соғиб олинган бўлса, 2024 йилга келиб 2210 литрга ошган бўлсада, маҳсулдорлик даражаси ниҳоятда паст ва наслчилик тофасига хос бўлмаган ҳолат кузатилади.

3-жавдал

Қашқадарё вилоятида барча тоифадаги хўжаликларда сигирлар сут маҳсулдорлиги ўзгариши динамикаси [4]

КЎРСАТКИЧЛАР	БАРЧА ТОИФАДАГИ ХЎЖАЛИКЛАРДА	ДЕҲҚОН ХЎЖАЛИКЛАРИДА	ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИДА
2020 йил	2436	2493	2141
2021 йил	2491	2577	2250
2022 йил	2538	3652	2595
2023 йил	3571	3705	2574
2024 йил	3594	3647	2569
2024 йилда 2020 йилга нисбатан, (%)	147,5	146,3	119,9

Юқоридагилардан хулоса қиладиган бўлсак, мамлакатимиз аҳолисининг сут ва сут маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини қондириш, асосан хусусий тармоқ вакиллари ҳисобланган деҳқон ва фермер хўжаликларини ривожлантириш тадбирларига бевосита боғлиқ бўлиб, бу ўз навбатида чорва моллари маҳсулдорлигини ошириш, мустаҳкам озуқа базасини яратиш, хизмат кўрсатишни сифат жиҳатдан яхшилаш ва тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенг йўлга қўйиш орқали ҳар шартли чорва моли ва ҳар 100 гектар қишлоқ хўжалиги ер майдони ҳисобига маҳсулот ишлаб чиқариш ва даромад олиш миқдорини оширишни тақозо қилади. Маълумки, чорвачилик хўжаликларида маҳсулот ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг асосий омилларидан бири -озуқа базасини мустаҳкамлаш ҳисобланади. Лекин, фермер хўжаликларида ем-ҳашак экинлари салмоғи кескин камаймоқда.

Ҳозирги кунда Қашқадарё вилоятининг айрим фермер хўжаликларида озуқабоп экин майдонларининг ҳар гектаридан 10-12 тоннадан озуқа бирлиги миқдоридаги ем-ҳашак йиғиштириб олишмоқда. Бунда қуйидаги таркибда озуқа экинларини жойлаштиришмоқда: октябрь ойида оралиқ экинлар (арпа-сули-третикале-нўхат-аралашмаси) экиб, май ойининг 2 ўн кунлигида гектаридан 300-350 центнердан донли сенаж, 1 июнга қадар оралиқ экин ўрнига силос учун маккажўхори экиб, 300 центнердан ҳосил олмақда. Гектаридан икки маротаба йиғиб олинган ҳосил 15-16 тоннага етади ва бундай тажрибаларни кенгайтириш лозим.

■ ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Чорвачиликда маҳсулдорлик даражасини оширишдаги асосий омиллардан бири сифатида тармоқда мустаҳкам озуқа базасини яратиш лозим. Бунда бизнинг назаримизда қуйидаги муаммоларга ечим топиш керак. Жумладан:

- чорва молларини меъёр даражасида озиклантиришни таъминлаш, энг аввало озуқа миқдори ва сифатини (тўйимлилик даражасини) кескин ошириш;
- ем-ҳашак экин майдонларидан унумли фойдаланишни таъминлайдиган илғор технологияларни жорий этиш;
- озуқа базасини мустаҳкамлашнинг самарали усуллари ва ҳосилдорликни 2-3 мартага ошириш имкониятларидан фойдаланиш лозим. Бунда сувли майдонларга тўйимли ва юқори ҳосил берадиган озуқабоп экинларни жойлаштиришга ҳамда икки марта ҳосил кўтаришга эътибор бериш талаб этилади;
- экинлар таркиби ва уларни жойлашишини тубдан қайта қўриб чиқиш, шунингдек, жами экин майдонлари

таркибида озуқа экин майдонлари салмоғини мавжуд 7,5 фоиз ўрнига 15-20 фоизга етказиш лозим.

Сут-гўшт йўналишидаги чорвачиликни ривожлантиришда деҳқон ва фермер хўжаликларини насли чорва моллари ва моддий-техника воситалар билан таъминлаш масаласига алоҳида эътибор бериш лозим.

Соҳадаги муаммолар ем-ҳашак етишмаслиги, озуқабоп экинлар майдонлари чегараланганлиги, қишлоқ хўжалик техникалари шу жумладан, чорвачилик учун мини таркторлар ва технологик ускуналар етишмаслиги билан ҳам изоҳланади.

Таҳлиллар кўрсатишича, ҳозирги пайтда сут-гўшт маҳсулотининг сезиларли қисми истеъмолчиларга етиб бормасдан бузилиб қолиши, қайта ишлаш жараёнида ва сақлаш тизимидаги техник ва технологик, ташкилий ва иқтисодий номутаносибликлар сабабли рўй бермоқда. Маҳсулотни қадоқловчи ускуналар етишмаслиги ва уни республикамизда ишлаб чиқаришга эътибор сустиги туфайли қаймоғи олинмаган сут-гўшт маҳсулотлари кам ишлаб чиқарилади.

Бугунги кунда сут-гўшт бозорини ривожлантириш олдида турган яқин келажакдаги масала бу ички бозор тўқинлигини таъмин этиш бўлиб, асосий эътибор истеъмолчиларни импортнинг ўрнини босадиган маҳсулотлар билан таъминлашга қаратилиши лозим.

Мамлакат аҳолисининг сут ва гўшт маҳсулотлари билан тиббий меъёрлар даражасида таъминланиши биринчи навбатда чорва ҳайвонларининг бош сонини мавжуд ем-ҳашак етиштириш имкониятлари даражасида барқарорлаштириш ва уларнинг маҳсулдорлигини оширишни талаб этади.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Абдуллаев Жасур Абдижабборович -Қарши давлат техника университети таянч докторанти / Абдуллаев Жасур Абдижабборович-КГТУ докторант / Abdullaev Jasur Abdijabborovich -KSTU basic doctoral student**

► jasurabdullaev1311@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0003-7138-8049>

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

- [1]. Базаров Н.С. Қорамолчилик хўжаликларида маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш ва унинг самарадорлигини ошириш йўллари (Наманган вилояти чорвачилик хўжаликлари мисолида). Иқт. фан. ном. дис. Т., 2001. – 126 б.

- [2]. Исанов У. Экономическая эффективность развития животноводства и пути повышения (На примере Таш. обл.): дис. канд. экон. наук. – Т., 1981.
- [3]. Маллабаев Т.С. Экономические проблемы интенсификации скотоводства: дис. д-ра экон. наук. – Т., 1984. – 364 с.
- [4]. Мехманов С.У. Иқтисодий эркинлаштириш шароитида тармоқли истиқболли ривожланиш асосида аҳолини чорвачилик маҳсулотлари билан таъминлаш тизимини такомиллаштириш (Тошкент вилояти мисолида). Иқт. фан. док. ... дис. – Т., 2002.
- [5]. Мирзаев Қ.Д. Агросервис хизматлари самарадорлигини оширишнинг методологик асослари. Иқт. фан. док. дис. – С., 2012. – 295 б.
- [6]. Омаров Т. Экономическая эффективность разведения КРС и пути её повышения в новых условиях хозяйствования: дис. канд. экон. наук. – Т., 1995.
- [7]. Рашидов Ж.Х. Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш шароитида сервис хизматларини ривожлантириш муаммолари. Иқт. фан. ном. дис. – Т., 2004. – 158 б.
- [8]. Файзиева Ш. Чорвачиликка ихтисослашган фермер хўжаликларининг ривожланиши ва уларнинг самарадорлигини ошириш. Иқт. фан. ном. дис. – Т., 2001. – 157 б.
- [9]. Хакимов Р. Ўзбекистон Республикаси чорвачилик маҳсулотлари бозори ва тармоқда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўналишлари. Монография. Т.: Ч.П.Воеводина В.Н. 2005. – 124 б.;
- [10]. Аванесова Г.А. “Сервисная деятельность”. Учебное издание. – Москва: ЗАО “Аспект Пресс”, 2005. – 310 с.
- [11]. Алтухин И.А. Повышение эффективности использования пород крупного рогатого скота в агропромышленном комплексе: автореф. дис. д.э.н. – М., 1988. – 32 с.
- [12]. Гайдук В.И., Бершицкий Ю.И., Шибанихин Е.А., Березенков В.В., Артемова Е.И. Организационно-экономические аспекты повышения эффективности молочного скотоводства и кормопроизводства. – Краснодар: КГАУ, 2006. – 172 с.

Mintaqa xalq hunarmandchiligini ishlab chiqarish texnologiyasini rivojlantirish metodologiyasi

Norqobilova Feruza Abduhomidovna

Методология разработки технологии производства региональных народных промыслов

Норкобилова Феруза Абдухомуидовна

Methodology for developing technology for the production of regional folk crafts

Norkobilova Feruza Abdukhamidovna

Received: May 3, 2025 Revised: May 8, 2025 ■ Accepted: May 9, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotasiya.** Ushbu maqolada Qashqadaryo viloyati xalq hunarmandchilik sohasini rivojlantirish va shu asosida oilaviy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashish orqali ish bilan band qilish masalalarini ekonometrik modellashirishning trend modeli asosida baholash yoritilgan.
- **Kalit so'zlar:** xalq hunarmandchilik, raqamlashtirish, raqamli texnologiya, trend model, ekonometrika, prognoz.
- **Аннотация.** В данной статье рассматривается развитие народных промыслов Кашкадаринской области и оценка вопросов занятости на основе трендовой модели эконометрического моделирования путем поддержки на этой основе семейного предпринимательства.
- **Ключевые слова:** народные промыслы, цифровые технологии, трендовая модель, эконометрика, прогноз.
- **Abstract.** It is explained by the scientific justification of methodological approaches to the assessment of the role of family entrepreneurship in the development of folk crafts in the region, as well as the possibility of using them to improve the organizational and institutional basis of regulating family entrepreneurship.
- **Key words:** institutional, digital, technology, trend, model, econometric, forecast, results, information, system, endogenous, exogenous.

KIRISH

O'zbekistonda milliy hunarmandchilik, xalq badiiy va amaliy san'atini rivojlantirish, soha vakillarini har tomonlama qo'llab-quvvatlash bo'yicha amalga oshirilayotgan kompleks chora-tadbirlar natijasida so'nggi yillarda mamlakatimizdagi xalq hunarmandlar soni 8 barobarga, shogirdlar 9 barobarga ko'payib, sohada band bo'lganlar soni 250 ming nafarga etdi.

Ayniqsa mintaqalarda xalq hunarmandlarning amaliy san'atini yanada rivojlantirish asosida mintaqalarda milliy xalq hunarmandlarning kataloklarini yaratish, xalqaro ko'rgazma hamda tanlovlarni tashkil etish va xalq hunarmandlar turizm reestriga kiritish bo'yicha katta ishlar amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, mahallabay ishlash orqali oilaviy tadbirkor xunarmandlarda foydalanilmayotgan imkoniyatlarni to'la ishga solish, hunarmandlar o'rtasida o'zaro tajriba almashish tizimini yanada kengaytirish,

hunarmandchilik mahsulotlari uchun yangi bozorlarni topish borasida qo'shimcha choralar ko'rish talab etilmoqda.

Mintaqa aholisini xalq hunarmandchilik sohasiga jalb qilish tizimini takomillashtirish, «usta-shogird» an'analari asosida mahallalarda yoshlarga hunar o'rgatish va bandligini ta'minlash, shuningdek, kambag'allikni qisqartirish hamda hunarmandchilikni rivojlantirish bo'yicha amalga bir qancha islohotlarni izchil davom etmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 20 dekabrda «Oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish va aholining daromad manbaini kengaytirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-55-son qarori [1] va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 30 dekabrda PQ-77-son «Hunarmandchilik faoliyatini qo'llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi [2] Qarorlari qabul qilindi, ushbu qaror mamlakatimiz aholisini ish bilan band qilish, ularning loyihalarini moliyalashtirish, hunarmandchilik sohasini rivojlantirish va hunarmandlarimiz faoliyatini qo'llab-quvvatlash, imtiyozli kreditlar yillik 14 foiz stavkada «Hunarmand» uyushmasi a'zolariga ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun asbob-uskuna, ehtiyot qismlar va xom ashyo materiallarini xarid qilish, hunarmandchilikni rivojlantirish markazlari, «usta-shogird» maktablarini tashkil etish, uy-muzeylar va ustaxonalar qurish yoki shu maqsadlarda bino va inshootlar sotib olish uchun 3 yilgacha muddatga hamda aylanma mablag'larini to'ldirish uchun 18 oygacha muddatga ajratilishi nazarda tutilganligi xalq hunarmandchilik sohasidagi ijobiy o'zgarishlar ko'zatilmoqda.

Xalq hunarmandchilikni raqamlashtirish bu zamonaviy raqamli hunarmandchilikning rivojlanishini bugungi kunda kuzatilishi mumkin bo'lgan shaklidir. Mintaqada xalq hunarmandchilik rivojlanishini trend modellar asosida baholash va xalq hunarmandchilikni o'rganish bilan bog'liq bo'lgan holatlar hozirgi kunning eng dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Xalq hunarmandchilikni rivojlantirishning iqtisodiy muammolari va mintaqalarda xalq hunarmandlarning amaliy san'atini yanada rivojlantirish asosida mintaqalarda milliy xalq hunarmandchilikni raqamlashtirish masalalarida xorijlik iqtisodchi olimlardan Basco [3] shuningdek, milliy iqtisodiyotda oilaviy hunarmandchilikning ijobiy tomonlari shundaki korporativ boshqaruv va hunarmandchilikning rivojlanishiga institusional yondashuv nuqtai nazaridan, ularning o'ziga xos tomonlari o'rganilgan (Banalieva, Eddleston, Zellweger; Steier) [4].

Ushbu yo'nalish bo'yicha respublikamiz olimlari A.O'lmasov[5], D.T.Yuldashev, O.M.Pardaeva [6] va boshqalar

o'z ishlarida oilaviy biznes va hududlar rivojlanishi o'rtasidagi bog'liqlikning nazariy modeli xalq hunarmandchilikning ijobiy tomonlari tadqiq etadi. Bunda asosiy e'tibor oilaviy biznes asosida milliy hunarmandchilikga qaratilgan bo'lib, xalq hunarmandchilikni raqamlashtirishning iqtisodiy va ijtimoiy tabiati nuqtai-nazaridan ochib berilmagan.

Ayni paytda xalq hunarmandchilik sohasida raqamlashtirish va istiqbollarini belgilash borasida olib borilayotgan ishlar ham masalaga jiddiy yondashgan holda ilmiy tadqiqotlar olib borishni taqozo etmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot ishida xalq hunarmandchilik sohasini rivojlantirishning istiqbollarini belgilashda matematik modellashirish usulidan keng foydalanilgan holda korrelyasion tahlilida trend modellarining regression tahlil natijalari ko'ra empirik modeli ishlab chiqildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mintaqa aholisi bandligini oshirishda turizm va hunarmandchilik muhim rol o'ynaydi, chunki bu sohalar iqtisodiy faollikni oshirib, yangi ish o'rinlari yaratishda katta ahamiyatga ega. Hunarmandchilik sohasida faoliyat yuritish uchun katta kapital talab qilinmaydi, bu esa mahalliy aholining turli qatlamlari uchun qulay imkoniyatlar yaratadi. Odatda, hunarmandlar o'z oilasi a'zolari bilan ishlaydi va vaqt o'tishi bilan o'z biznesini kengaytirib, boshqa kishilarni ham ish bilan ta'minlaydi. Hunarmandchilik shogirdlik tizimi orqali yoshlarni malaka bilan ta'minlashda muhim ahamiyatga ega bo'lib, bu esa keyinchalik ularning mustaqil faoliyat yuritishiga yordam beradi. Fikrimizcha ish o'rinlarining kamayishi turli omillar bilan bog'liq bo'lishi mumkin, va bu jarayon mintaqaning iqtisodiy, ijtimoiy, va siyosiy holatiga bog'liq. Iqtisodiy inqiroz yoki pasayish davrida ishlab chiqarish hajmi kamayadi, korxonalar faoliyatini to'xtatadi yoki qisqartiradi, bu esa ish o'rinlarining kamayishiga olib keladi. Korxonalar o'z xarajatlarini kamaytirish uchun ishchi kuchini qisqartirishga majbur bo'ladi. Mintaqa iqtisodiyotiga xos bo'lgan noqulay iqtisodiy sharoitlar, masalan, qishloq xo'jaligida hosildorlikning pasayishi, ishlab chiqarishning susayishi yoki eksport imkoniyatlarining cheklanishi ham ish o'rinlarining qisqarishiga sabab bo'ladi. Ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida texnologik rivojlanish bilan bog'liq ravishda avtomatlashtirish ishchi kuchiga bo'lgan ehtiyojni kamaytiradi. Viloyatda 2024 yilda yaratilishi prognoz qilingan ish urinlarining holati (1-jadvalda) ko'rsatilgan.

Jadvaldan ko'rib turganimizdek, Qashqadaryo viloyatida hunarmandchilik va shogirdlar sonining taqsimlanishini tahlil

1-jadval

Qashqadaryo viloyati turizm va hunarmandchilik orqali yaratilgan ish o'rinlari

T\R	HUDUD NOMI	JAMI SONI	SHUNDAN	
			HUNARMAND	SHOGIRD
	Qashqadaryo viloyati	4 630	1 230	3 400
1	Ko'kdala t.	135	50	85
2	Qarshi sh.	465	120	345
3	G'uzor t.	260	75	185
4	Shahrisabz sh.	465	120	345
5	Dehqonobod t.	270	60	210
6	Qamashi t.	420	75	345
7	Qarshi t.	240	60	180
8	Koson t.	300	75	225
9	Kasbi t.	195	50	145
10	Kitob t.	465	120	345
11	Mirishkor t.	125	50	75
12	Muborak t.	125	50	75
13	Nishon t.	125	50	75
14	Chiroqchi t.	465	120	345
15	Shahrisabz t.	275	80	195
16	Yakkabog' t.	300	75	225

qilsak, quyidagi asosiy xulosalarga kelish mumkin: Qashqadaryo viloyatida jami 4 630 nafar hunarmand va ularning shogirdlari mavjud bo'lib, shundan 1 230 nafari hunarmandlar, qolgan 3 400 nafari esa shogirdlardir. Hunarmandlar jami sonining qariyb 27% (1 230 hunarmand) tashkil etadi, qolgan 73% esa shogirdlarga to'g'ri keladi. Ko'kdala tumani: Bu tumanda jami 135 kishi mavjud bo'lib, 50 nafari hunarmand va 85 nafari shogird hisoblanadi. Hunarmandlar ulushi 37%, shogirdlar esa 63%. Qarshi shahri: Hunarmandlar soni 465, shogirdlar soni esa 345 bo'lib, shogirdlar ko'rsatkichiga yaqin, ya'ni 26% hunarmand, 74% shogird. Bu yerda shogirdlar soni ko'proq. G'uzor tumani: Jami 260 kishi faoliyat yuritadi, shundan 75 nafari hunarmand va 185 nafari shogird. Hunarmandlarning ulushi 29%, shogirdlar esa 71%. Shahrisabz

shahri: Qarshi shahriga o'xshash bo'lib, jami 465 kishi bo'lib, hunarmandlar 120 kishi, shogirdlar esa 345 nafarni tashkil qiladi (26% hunarmand, 74% shogird). Dehqonobod tumani: Tumanda jami 270 kishi mavjud, 60 nafari hunarmand, qolgan 210 nafari shogird. Hunarmandlar 22%, shogirdlar esa 78% ulushga ega. Qamashi tumani: Jami 420 kishining 75 nafari hunarmand va 345 nafari shogird. Hunarmandlar 18% ulushga ega, shogirdlar esa 82%. Qarshi tumani: 240 kishi mavjud bo'lib, 60 nafari hunarmand, 180 nafari shogird. Bu yerda hunarmandlar 25%, shogirdlar esa 75% ulushni tashkil etadi. Koson tumani: Tumanda jami 300 kishi bo'lib, 75 nafari hunarmand, 225 nafari esa shogird. Hunarmandlar 25%, shogirdlar esa 75% ulushga ega. Jadvalda ko'rsatilgan ma'lumotlarga ko'ra, shogirdlar soni hunarmandlar sonidan ancha

yuqori, ko'p joylarda shogirdlar ulushi 70% va undan yuqori bo'lgan. Bu holat hunarmandchilik an'alarining davom etishi va shogirdlar orqali hunarmandlar bilimini uzatish jarayoni kuchli ekanligini ko'rsatadi. Aksariyat tumanlarda shogirdlar soni hunarmandlarga nisbatan sezilarli ko'p.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, kutilayotgan natija mamlakatimizda qadimdan mavjud ammo yaqin yillar davomida yo'qolib borayotgan hunar turlarini tiklash va rivojlantirish, milliy merosimizni avlodlarimizga etkazib berish, aholi va xorijiy mamlakatlarga milliylikimizni, urf-odatlarimizni an'alarimizni, hunarmandchilik mahsulotlari orqali anglatishimiz, respublikamizning rivojlanmagan olis tog'li hudud aholisini ham ish bilan band qilish yuqori darajadagi texnologiyalarsiz ham mavjud xom-ashyolar (jun, ipak, teri, tuproq, yog'och, temir va b.) orqali hunarmandchilik mahsulotlarini ishlab chiqish, daromalga ega bo'lish imkoniyatini yaratib berishdir.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Norqobilova Feruza Abduhomidovna Qarshi davlat texnika universiteti "Biznes va boshqaruv" kafedrasi mudiri i.f.f.d., dotsent. / Норқобилова Феруза Абдухомуидовна, заведующая кафедрой «Бизнес и менеджмент» Каршинского государственного технического университета, доктор философских наук, доцент. / Norqobilova Feruza Abduhomidovna, Head of the Department of "Business and Management" of Karshi State Technical University, Doctor of Philosophy, Associate Professor.**

► fnorqobilova85@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0009-9911-5070>

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 20 dekabrda qabul qilingan «Oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish va aholining daromad manbaini kengaytirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-55-son // <https://lex.uz>
- [2]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 30 dekabrda qabul qilingan PQ-77-son "Hunarmandchilik faoliyatini qo'llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi Qarori. // <https://lex.uz/docs/5807559>
- [3]. Basco, R. Family business and regional development - A theoretical model of regional familiness. Journal of Family Business Strategy (2015), <http://dx.doi.org/10.1016/j.jfbs.2015.04>
- [4]. Banalieva E.R., Eddleston K.A., Zellweger T.M. When do family firms have an advantage in transitioning economies? Toward a dynamic institution-based view // Strategic Management Journal. – 2015. –T. 36. -№ 9.
- [5]. O'lmasov A. Oila iqtisodiyoti. Toshkent – "Mexnat"- 1998.;
- [6]. Pardaev M.Q. Oila xo'jaligi iqtisodiyoti va tadbirkorligi. Samarqand 2001 y.;
- [7]. Norqobilova. F. A. International scientific and practical conference // Iqtisodiy erkinlik indeksi hunarmandchilik sohasini rivojlantirishdagi roli (zenodo.org), 2023. – p 255-257
- [8]. Arens R. Complex processes for envelopes of normal noise // IRE Trans. Inform. Theory, Sept. 1957, vol. IT-3, pp. 204-207.
- [9]. Mukhitdinov Khudoyar Suyunovich1, Norqobilova Feruza Abdihamidovna2. // Prospects Of Digitalization Of Craftsmanship Development In The Region / Journal of Pharmaceutical Negative Results: Volume 13: Special Issue 9: 2022.
- [10]. F. A Norqobilova. // Xizmat ko'rsatish tarmoqlarini modellashtirishda tizimli tahlil qilish, sintezlash va optimallashtirish / Vol. 1 No. 2 (2021): International journal of conference series on education and social sciences. (Online) p. 224-228.

Dunyo miqyosida oziq-ovqat isrofining asosiy omillari va ularning global oziq-ovqat xavfsizligiga ta'siri

Ochilova Maftuna Toshpulat qizi

Key factors of food waste worldwide and their impact on global food security

Ochilova Maftuna Toshpulat kizi

Основные факторы продовольственных потерь в мире и их влияние на глобальную продовольственную безопасность

Очилова Мафтуна Тошпулат кызы

Received: May 8, 2025 Revised: May 18, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya.** Ushbu maqolada global miqyosda oziq-ovqat isrofi masalasining dolzarbligi, uning asosiy sabablari va ijtimoiy-iqtisodiy hamda ekologik oqibatlarini tahlil etiladi. FAO va boshqa xalqaro tashkilotlarning rasmiy ma'lumotlari asosida har yili isrof qilinayotgan oziq-ovqat miqdori, yetkazilayotgan iqtisodiy zarar va resurslar isrofi yoritilgan. Tadqiqotda oziq-ovqat isrofining ishlab chiqarish, saqlash, yetkazib berish, savdo va iste'mol bosqichlarida yuzaga keladigan omillari tizimli tarzda bayon qilingan. Shuningdek, iste'molchilarning noto'g'ri xulq-atvori, marketing siyosatidagi nomutanosibliklar va infratuzilma zaifliklari asosiy sabab sifatida ko'rsatilgan. Muallif isroflarning oldini olish bo'yicha raqamli texnologiyalar, axborot-kommunikatsiya vositalari va ta'lim dasturlarining ahamiyatini ta'kidlaydi. Maqola yakunida global oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash uchun samarali va kompleks yondashuv zarurligi asoslab beriladi.
- **Kalit so'zlar:** oziq-ovqat isrofi, global oziq-ovqat xavfsizligi, resurslardan oqilona foydalanish, ta'minot zanjiri, iste'molchi xulq-atvori, raqamli texnologiyalar, barqaror rivojlanish
- **Аннотация.** В данной статье рассматривается глобальная проблема пищевых потерь, её актуальность, основные причины и социально-экономические и экологические последствия. На основе официальных данных ФАО и других международных организаций приводятся сведения о ежегодных объёмах утилизируемых пищевых продуктов, связанных с этим экономических убытках и нерациональном использовании ресурсов. В исследовании систематически раскрываются причины пищевых потерь на всех этапах — от производства до потребления. Особое внимание уделено потребительскому поведению, несоответствиям в маркетинговой политике и инфраструктурным недостаткам. Автор подчёркивает важность применения цифровых технологий, информационно-коммуникационных средств и образовательных программ в сокращении пищевых потерь. В заключение обосновывается необходимость комплексного и эффективного подхода к обеспечению глобальной продовольственной безопасности через предотвращение потерь.
- **Ключевые:** пищевые потери, глобальная продовольственная безопасность, рациональное использование ресурсов, цепочка поставок, поведение потребителей, цифровые технологии, устойчивое развитие
- **Abstract.** This article examines the global issue of food waste, highlighting its relevance, root causes, and socio-economic and environmental consequences. Based on official data from FAO and other international organizations, the

paper discusses the amount of food wasted annually, associated economic losses, and the misuse of vital resources. The analysis systematically outlines the factors contributing to food waste across the production, storage, distribution, retail, and consumption stages. Special attention is given to consumer behavior, mismatches in marketing policies, and infrastructural deficiencies. The author emphasizes the role of digital technologies, information and communication tools, and educational programs in reducing food waste. In conclusion, the article argues for a comprehensive and efficient approach to ensuring global food security through waste prevention.

- **Keywords:** food waste, global food security, efficient resource use, supply chain, consumer behavior, digital technologies, sustainable development

■ KIRISH

Global miqyosda aholining oziq-ovqat mahsulotlari bilan barqaror ta'minlanishini ta'minlash bugungi kunning dolzarb muammolaridan biridir. Jahon oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti (FAO) ma'lumotlariga ko'ra, har yili dunyoda ishlab chiqarilgan oziq-ovqat mahsulotlarining taxminan 1,3 milliard tonnasi — bu umumiy ishlab chiqarilgan mahsulotlarning 30% dan ortig'i — isrof qilinadi. [1] Bu miqdor 2 milliardga yaqin odamni oziq-ovqat bilan ta'minlashga yetarli bo'lishi mumkin edi.

Oziq-ovqat isrofi nafaqat ijtimoiy, balki iqtisodiy va ekologik jihatdan ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Masalan, oziq-ovqat isrofi natijasida har yili taxminan 940 milliard AQSh dollari miqdorida iqtisodiy zarar yetkaziladi. Ekologik jihatdan esa, isrof qilingan mahsulotlarni yetishtirish, saqlash va tashish jarayonlarida sarflangan suv, yer va energiya resurslari behuda ketadi. FAO hisob-kitoblariga ko'ra, oziq-ovqat isrofi global issiqxona gazlari chiqindilarining qariyb 8% ini tashkil etadi. [2]

■ ADABIYOTLAR TAHLILI

Oziq-ovqat isrofi muammosi xalqaro ilmiy adabiyotlarda keng muhokama etilayotgan, murakkab va ko'p qirrali masala hisoblanadi. FAO (2011) hisobotida qayd etilishicha, dunyoda har yili ishlab chiqarilgan oziq-ovqat mahsulotlarining uchdan bir qismi — ya'ni 1,3 milliard tonnasi isrof qilinadi. Bu holat nafaqat oziq-ovqat xavfsizligiga tahdid soladi, balki iqtisodiy resurslarning behuda sarflanishi va ekologik izlarning kengayishiga olib keladi.

Barilla Center for Food & Nutrition (2016) tadqiqotida oziq-ovqat isrofi uch asosiy bosqichda — ishlab chiqarish, taqsimot va iste'mol paytida yuzaga kelishi, har bir bosqichda turlicha omillar isrofga olib kelishini ko'rsatib bergan. Masalan, rivojlanayotgan mamlakatlarda logistika va saqlash tizimining zaifligi asosiy sabab bo'lsa, rivojlangan mamlakatlarda esa iste'molchilarning noto'g'ri odatlari va marketing siyosati sababli isrof yuqori bo'ladi. [3]

HLPE (2014) tomonidan tayyorlangan hisobotda oziq-ovqat isrofini kamaytirishga doir davlat siyosatlarini, huquqiy

mexanizmlar va ijtimoiy xulq-atvorga ta'sir etuvchi dasturlar tahlil qilingan. Hisobotda ijtimoiy ongning oshirish, "qayta ishlash" madaniyatini shakllantirish va yaroqlilik muddatini belgilash tizimini isloh qilish kabi chora-tadbirlar taklif etiladi. [4]

UNEP (2021) "Food Waste Index" hisobotida uy xo'jaliklarida ro'y berayotgan isrofga alohida e'tibor qaratilgan. Dunyo bo'yicha eng katta isrof aynan yakuniy iste'molchilar tomonidan amalga oshirilishi ko'rsatilgan. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalarning (mobil ilovalar, sun'iy intellekt, ta'minot zanjiri monitoringi) qo'llanilishi isrofga qarshi samarali vosita sifatida e'tirof etiladi [5]

Xulosa sifatida aytish mumkinki, mavjud adabiyotlar oziq-ovqat isrofi masalasini kompleks tarzda yoritadi va uni kamaytirish uchun global, milliy va lokal darajada integratsiyalashgan yondashuv zarurligini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, o'zbek tilidagi va Markaziy Osiyo kontekstiga mos tadqiqotlar yetarli emasligi bu sohada ilmiy izlanishlarni kengaytirish zarurligini ko'rsatadi.

■ TADDIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqotda oziq-ovqat isrofi muammosining global miqyosdagi sabablari, oqibatlarini va ularni kamaytirish yo'nalishlari tizimli ravishda o'rganildi. Maqola sifatida tayyorlangan ushbu ilmiy ishda deskriptiv (ta'riflovchi) va analitik tadqiqot yondashuvlari asos sifatida tanlandi. Asosiy e'tibor mavjud statistik ma'lumotlarni tahlil qilish, mavjud ilmiy adabiyotlar asosida xulosalar chiqarish va islohotlarga oid amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga qaratildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Aholining o'sishi, urbanizatsiya va iqlim o'zgarishlari sharoitida oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash uchun isroflarning oldini olish muhim ahamiyat kasb etadi. Buning uchun oziq-ovqat ta'minot zanjirining barcha bosqichlarida — ishlab chiqarishdan tortib, iste'molgacha — samarali boshqaruv va texnologik yangiliklardan foydalanish lozim. Isroflarni kamaytirish orqali mavjud resurslardan oqilona foydalanish va global oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash imkoniyati oshadi.

Oziq-ovqat isrofi global miqyosda muhim ijtimoiy-iqtisodiy

va ekologik muammo hisoblanadi. FAO (BMTning Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti) ma'lumotlariga ko'ra, har yili ishlab chiqarilgan oziq-ovqatning taxminan 1/3 qismi, ya'ni 1,3 milliard tonnasi isrof bo'ladi. Bu holat nafaqat resurslarning behuda sarflanishiga, balki ochlik, oziq-ovqat xavfsizligi, atrof-muhit ifloslanishi va iqtisodiy yo'qotishlarga olib keladi. Isrofga olib keluvchi omillarni bir necha asosiy guruhlariga bo'lish mumkin.

Ishlab chiqarish va yetishtirish bosqichidagi muammolar.

Ko'plab rivojlanayotgan mamlakatlarda qishloq xo'jaligi infratuzilmasining zaifligi, texnologik resurslarning etishmasligi va agrotexnika qoidalariga rioya qilinmasligi natijasida hosilning bir qismi yig'ib olinmaydi yoki sifatsiz holga keladi. Shuningdek, ob-havo sharoitlariga bog'liq risklar, zararkunandalar va kasalliklar ham mahsulot yo'qotilishiga sabab bo'ladi.

Saqlash va logistika tizimidagi zaifliklar.

Mahsulotlarni saqlash uchun zarur infratuzilma (sovutkichlar, omborlar, ventilyatsiya tizimlari) yetarli emasligi sababli, ayniqsa issiq iqlimli hududlarda meva-sabzavotlar, sut mahsulotlari kabi tez buziladigan mahsulotlar yaroqsiz holatga kelib qoladi. Transport vositalarining sifatsizligi yoki kechikishlar ham logistika isrofiga olib keladi.

Qadoqlash va standartlarga mos kelmaslik.

Ko'plab davlatlarda mahsulotlarning tashqi ko'rinishiga, hajmiga yoki rangiga nisbatan yuqori talablar mavjud. Rivojlangan mamlakatlarda supermarketlar standartdan biroz chetga chiqqan mahsulotlarni sotuvga qo'ymasliklari sababli, ularni yo'q qilishadi yoki chiqindiga chiqarishadi. Bu esa mukammallik illuziyasiga asoslangan isrofdir.

Chakana savdo va marketing siyosatining salbiy ta'siri.

Savdo nuqtalarida talabni noto'g'ri prognoz qilish, haddan tashqari ko'p mahsulot buyurtma qilish, yaroqlilik muddati yaqinlashgan mahsulotlarni chetga chiqarish orqali katta miqdorda isrof yuz beradi. Shuningdek, «1 ol, 1 bepul» kabi aksiyalar ham ortiqcha xarid va uyda isrofga sabab bo'ladi.

Iste'molchilarning xulq-atvori va bilim yetishmasligi.

Uy sharoitida oziq-ovqatni noto'g'ri saqlash, ortiqcha xarid qilish, iste'mol muddatini noto'g'ri talqin qilish yoki qoldiqlarni qayta ishlamaslik orqali isrof ko'p kuzatiladi. Bu esa ko'pincha iste'molchilarning oziq-ovqatga nisbatan ongli yondashmasligi bilan bog'liq.

Shu bois, oziq-ovqat isrofining asosiy sabablarini hal qilish uchun ta'minot zanjiri bo'ylab kompleks yondashuv, raqamli texnologiyalar, ta'lim dasturlari va siyosiy choralar zarur. Har bir bosqichda samaradorlikni oshirish orqali dunyo miqyosida isrof miqdorini sezilarli darajada kamaytirish mumkin.

Oziq-ovqat isrofini oldini olishda onlayn platformalarning ahamiyati tobora ortib bormoqda. Bugungi raqamli davrda turli mobil ilovalar va veb-saytlar orqali ishlab chiqaruvchilar,

do'konlar va iste'molchilar o'rtasida samarali aloqalar o'rnatilmoqda. Masalan, iste'mol muddati yaqinlashgan mahsulotlar arzon narxlarda taklif qilinadigan platformalar orqali tezda sotib yuborilishi mumkin. Bu esa isrofning oldini olishga xizmat qiladi. Shuningdek, onlayn ilovalar orqali ortiqcha ovqatlar xayriya tashkilotlariga yo'naltiriladi, bu esa bir tomondan isrofdan qutqarilsa, boshqa tomondan ehtiyojmandlarga yordam bo'ladi. Shu bilan birga, bunday platformalar foydalanuvchilarga oziq-ovqatni to'g'ri saqlash, qayta ishlatish va rejalashtirish bo'yicha maslahatlar ham berib boradi. Xulosa qilib aytganda, onlayn platformalar oziq-ovqat isrofiga qarshi kurashda innovatsion va barqaror yechimlar taklif etmoqda.

■ XULOSA VA TAKLIFLAR

Global miqyosda oziq-ovqat isrofi muammosi oziq-ovqat xavfsizligiga jiddiy tahdid solmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, isrof qilinayotgan oziq-ovqat miqdori bevosita iqtisodiy yo'qotishlar, ekologik izlarning ortishi va millionlab insonlarning to'liq oziqlanmasligiga sabab bo'lmoqda. Ushbu muammoning ildizlari ishlab chiqarishdan tortib to iste'mol bosqichigacha bo'lgan barcha zanjir bo'g'inlarida mavjud bo'lib, ularni bartaraf etish kompleks va tizimli yondashuvni talab qiladi.

Oziq-ovqat isrofini kamaytirish uchun bir necha asosiy yo'nalishlarda ishlash zarur:

- Qishloq xo'jaligi infratuzilmasini modernizatsiya qilish, hosilni yig'ib olish va saqlash texnologiyalarini takomillashtirish orqali yetkazib beruvchi bosqichdagi yo'qotishlar kamaytirilishi mumkin.

- Logistika va sovitish tizimlarini rivojlantirish mahsulotlarning yaroqlilik muddatini uzaytirib, saqlashdagi isroflarni cheklaydi.

- Chakana savdo siyosatida yondashuvlarni qayta ko'rib chiqish, ayniqsa estetik me'yorlarga asoslangan mahsulot tanlovini yumshatish kerak.

- Iste'molchilar o'rtasida ongli xarid va iste'mol madaniyatini shakllantirish uchun ta'lim va targ'ibot dasturlarini kuchaytirish zarur.

- Raqamli texnologiyalar va onlayn platformalardan foydalanish ortiqcha mahsulotlarni qayta taqsimlash va xayriya tarmoqlari orqali tarqatishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, oziq-ovqat isrofi muammosiga qarshi kurashish nafaqat global resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlaydi, balki barqaror rivojlanish maqsadlariga (SDGs) erishish yo'lida muhim qadam bo'ladi. Shu bois, barcha manfaatdor tomonlar — davlatlar, biznes subyektlari va aholi — birgalikda harakat qilishi zarur.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Ochilova Maftuna Qarshi Xalqaro Universiteti o'qituvchisi, Qarshi Davlat Texnika Universiteti doktoranti / Очилова Мафтун Преподаватель Каршинского Международного Университета, Докторант Каршинского Государственного Технического Университета / Ochilova Maftuna / Teacher at Karshi International University Doctoral Student at Karshi State Technical University**

► mochilova53@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0001-8866-9133>

Foydalanilgan adabiyotlar:

[1] Food and Agriculture Organization. (2011). Global food losses and food waste – Extent, causes and prevention. Rome: FAO.
<http://www.fao.org/3/i2697e/i2697e.pdf>

[2] Gustavsson, J., Cederberg, C., Sonesson, U., van Otterdijk, R., & Meybeck, A. (2011). Global food losses and food waste: Extent, causes and prevention. Rome: FAO.

<http://www.fao.org/3/mb060e/mb060e.pdf>

[3] Barilla Center for Food & Nutrition. (2016). Fixing food: Towards a more sustainable food system. BCFN Foundation.

<https://www.barillacfn.com>

[4] High Level Panel of Experts on Food Security and Nutrition (HLPE). (2014). Food losses and waste in the context of sustainable food systems. A report by the HLPE of the Committee on World Food Security. Rome.

<https://www.fao.org/3/i3901e/i3901e.pdf>

[5] United Nations Environment Programme. (2021). UNEP Food Waste Index Report 2021. Nairobi: UNEP.

<https://www.unep.org/resources/report/unep-food-waste-index-report-2021>

Yashil iqtisodiyotga o'tish konsepsiyasining mohiyati va zarurati

Aminov Fazlitdin Baxadirovich

Сущность и необходимость концепции перехода к зелёной экономике

Аминов Фазлитдин Бахадирович

The essence and necessity of the concept of transition to a green economy

Aminov Fazlitdin Bakhadirovich

Received: May 12, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya.** Maqolada “yashil” iqtisodiyot konsepsiyasining nazariy asoslari, uning iqtisodiy va ekologik barqarorlikni ta'minlashdagi roli, shuningdek, O'zbekiston sharoitida yashil iqtisodiyotga o'tish zarurati tahlil qilingan. Muallif yashil iqtisodiyotga o'tishning asosiy omillari, tamoyillari va ijtimoiy-iqtisodiy foydalarini ochib beradi. Shuningdek, O'zbekistonda bu yo'nalishdagi mavjud holat raqamlar orqali yoritilgan.
- **Kalit so'zlar:** “yashil” iqtisodiyot, barqaror rivojlanish, ekologik xavfsizlik, resurs tejash, iqtisodiy transformatsiya.
- **Аннотация.** В статье анализируются теоретические основы концепции «зеленой» экономики, ее роль в обеспечении экономической и экологической устойчивости, а также необходимость перехода к зеленой экономике в условиях Узбекистана. Автор раскрывает ключевые факторы, принципы и социально-экономические преимущества перехода к зеленой экономике. Текущая ситуация в этой сфере в Узбекистане также иллюстрируется цифрами.
- **Ключевые слова:** «зеленая» экономика, устойчивое развитие, экологическая безопасность, ресурсосбережение, экономическая трансформация.
- **Abstract.** The article analyzes the theoretical foundations of the concept of a “green” economy, its role in ensuring economic and environmental sustainability, as well as the need for a transition to a green economy in the conditions of Uzbekistan. The author reveals the main factors, principles and socio-economic benefits of the transition to a green economy. The current situation in Uzbekistan in this direction is also illustrated by figures.
- **Keywords:** “green” economy, sustainable development, environmental safety, resource conservation, economic transformation.

KIRISH

XXI asrda umumiy taraqqiyot yo'lini aniqlab olish, barcha xalqlarning manfaatlariga birday xizmat qiladigan maqsadlarni belgilash va unga intilishga kuchli ehtiyoj paydo bo'ldi. Shundan kelib chiqib, BMT, dunyo mamlakatlari, ularning parlamentlari va fuqarolik jamiyati institutlari, biznes

hamjamiyatlari o'rtasidagi uzoq davom etgan “global maslahatlashuvlar” natijasida barqaror rivojlanish yo'li – bashariyat uchun yagona to'g'ri yo'l, degan umumiy xulosaga kelinib, uning ustuvor mezonlari belgilab olindi [1]. Jahonda milliy iqtisodiyotlarni barqaror taraqqiyot tendensiyalari asosida rivojlantirishda yashil iqtisodiyot muhim ijtimoiy, iqtisodiy, ekologik va madaniy omil sifatida ko'rilmogda. Iqtisodiy

rivojlanishning yangi shakli sifatida yashil iqtisodiyot mam-lakatlar va ularning turli mintaqalarining barqaror rivojlanishida, atrof-muhit ifloslanishining oldini olishda, resurslardan tejamkor va samarali foydalanishda, yangi ish o'rinlarini yaratishda, turdosh tarmoqlar taraqqiyotida yuqori daromad olishga imkoniyat yaratmoqda. Shu munosabat bilan, BMT va boshqa xalqaro tashkilotlar tomonidan taklif qilingan "yashil iqtisodiyot" konsepsiyasi so'nggi yillarda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. UNEP tomonidan berilgan ta'rifga ko'ra, yashil iqtisodiyot — bu inson farovonligi va ijtimoiy adolatni oshirishga qaratilgan, shu bilan birga ekologik xavf va resurs tanqisligini keskin kamaytiradigan iqtisodiy modeldir [2].

ADABIYOTLAR TAHLILI

Yashil iqtisodiyot va barqaror rivojlanish muammolariga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar olib borgan xorijiy olimlardan A.M.Rodrigues, [3], D.Zhang, M.Mohsin, R.Sho'derholm, A.Kasztelan, L.Georgeson, M.Maslin, M.Poessinouw, N.Norouzi, MDH davlatlari olimlaridan bu sohada ilmiy tadqiqotlar olib borganlar sifatida N.V.Pakhomova [4], K.K.Rikhter, G.B.Malyshkov, E.A.Lyaskovskaya, K.A.Grigor'eva, V.A.Poxvoshchev, M.M.Davletova, N.N.Yashalova, V.Podgorniy, F.A.Shulenbaeva J.B.Smagulova, A.Ye.Muxanova, G.I.Musaeva va boshqalarni ko'rsatish mumkin.

O'zbekistonlik A.V.Vahobov [5], SH.X.Hojiboqiev, T.K.Iminov, A.Isadjanov, E.A.Mo'minova, kabi olimlarning tadqiqotlarida "yashil iqtisodiyot"ning xususiyatlari, uning barqaror rivojlanishdagi ahamiyati masalalari bayon qilingan.

N.To'xliyev [6], T.M.Axmedov, A.T.Yusupov, A.M.Sodiqov, A.A.Soliyev, A.A.Qayumov, F.Egamberdiyev, A.A.Abdusalayamov, A.B.Nizomov, B.Ro'zmetov, A.A.Qulmatov kabi iqtisodchi olimlar o'z ilmiy tadqiqotlarida mintaqalar iqtisodiyotini samarali tashkil etish, barqaror va kompleks rivojlantirish masalalarining nazariy-metodologik asoslarini, hududlarda ishlab chiqarish kuchlarini oqilona joylashtirish, hududning resurs salohiyatidan samarali foydalangan holda atrof-muhit muhofazasini iqtisodiy jihatdan to'g'ri tashkil etish masalalarini tadqiq etishgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Iqtisodiy resurslarning cheklanganligi sharoitida "Yashil" iqtisodiyotga o'tish zaruriyati asoslangan. Xalqaro tashkilotlar tomonidan ishlab chiqilgan "Yashil" iqtisodiyotga o'tish tamoyillari va amalga oshirish dastaklari qiyosiy tahlil etilgan. "Yashil" iqtisodiyotning axborot resurslari va "Yashil" iqtisodiyot konsepsiyasining dolzarb masalalari tadqiq qilingan.

TAHLIL VA NATIJALAR

«Yashil iqtisodiyot» konsepsiyaning tarafdorlari hozirda ustunlik qilayotgan iqtisodiy tizim to'liq takomillashmagani va ayrim kamchiliklarga egaligini ta'kidlashadi. Ayni damda iqtisodiy taraqqiyotning "qo'ng'ir iqtisodiyot" deb nomlanuvchi ushbu modeli rivojlanishda ko'plab natijalarni berib, iqtisodiy taraqqiyotga, insonlarning turmush tarzini yaxshilashga erishayotgan bo'lsada, biroq, mazkur iqtisodiy tizimning salbiy ko'rsatkichlari, natijalari ancha kattadir. Bular, birinchidan, iqlim o'zgarishi, cho'llashuv, bioxilma-xillikning pasayishi, suv va havoning ifloslanishi hamda boshqa shu kabi ekologik muammolar kuchayishi, ikkinchidan, tabiat kapitalining ayovsiz ishlatilishi natijasida tugab borayotgani, uchinchidan, kambag'allikning keng qamrovli rivojlanishi, to'rtinchidan, ichimlik suvi, oziq-ovqat va energiya tanqisligi, beshinchidan, davlatlar va aholi o'rtasida boy va kambag'al qatlam tavofutning keskin ortishida va boshqalarda kuzatilmoqda.

"Yashil iqtisodiyot"ga jahonning ko'plab olimlari va turli tashkilotlari qator ta'riflarni ishlab chiqqan. Ta'riflarda ayrimlar bu konsepsiyani iqtisodiy tizim deyishsa, kimdir iqtisodiy rivojlanish modeli, kimdir iqtisodiy rivojlanish usuli sifatida izohlaydi.

Ko'plab adabiyotlar va manbalarda "yashil iqtisodiyot"ga berilgan ta'riflarni tadqiq etgan holda, hozirda ushbu konsepsiyaning mazmuni va mohiyatini chuqur anglagan holda o'zining mualliflik ta'rifini ishlab chiqdi va uni quyidagicha tahrirlaydi: "yashil" iqtisodiyot – barqaror rivojlanishga, qaror qabul qilishda kompleks yondashuvga, yangi texnologiyalar va innovatsiyalarga tayanib, resurslardan samarali foydalanish evaziga hayot darajasini yaxshilashga asoslangan, iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida kelajak avlodga tabiiy muhitni asrab-avaylab yetkazishni nazarda tutuvchi, iqtisodiyotning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish modeli. "Yashil" iqtisodiyotni joriy qilish orqali YaIM o'sishi va iqtisodiy taraqqiyotga erishish bilan bog'liq islohotlarni quyidagi to'rtta yo'nalishda amalga oshirish mumkin:

□ "yashil" iqtisodiyotga o'tish tabiiy va inson kapitali iste'mol resurslarini oshirishga qodir, ya'ni, tabiiy kapitalni samarali boshqarish va inson salohiyati oshishi evaziga tabiiy atrof-muhitning holati yaxshilanishi, buning oqibatida tabiiy resurslardan foydalanish samaradorligi ortadi;

□ bu o'zgarishlar ijobiy tarkibiy o'zgarishlar bilan bir qatorda tarkibiy, bazaviy tarmoqlarda, jumladan, energetika, qurilish, qishloq xo'jaligi, maishiy soha va boshqalarda katta miqdordagi investitsiyani talab qiladi, oqibatda iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlarida samaradorlikning ortishiga olib keladi;

□ "yashil" iqtisodiyotni rivojlantirishning muhim omili sifatida mustaqil ravishda investitsiyalar ajratiladi, asosan, suv ta'minoti tizimi, kanalizatsiya tarmoqlari, jamoat transporti kabi

muqobil energiya talab qiluvchi tarmoqlarga yo'naltiriladi;
□ "yashil" iqtisodiyotga o'tish innovatsion faoliyatni rag'batlantiradi, buning oqibatida raqobat muhiti kuchayadi, Innovatsion samara ortadi.

"Yashil" iqtisodiyot konsepsiyasi atrof-muhitni muhofaza qilish, iqtisodiy o'sishni ta'minlash va ijtimoiy adolatni rivojlantirish maqsadida ishlab chiqilgan yondashuvdir. Uning mohiyati quyidagilardan iborat:

1. Barqaror rivojlanish "Yashil" iqtisodiyot resurslardan samarali foydalanishni va kelajak avlodlar uchun muhitni saqlashni nazarda tutadi. Bu, iqtisodiy o'sishni atrof-muhitga zarar yetkazmasdan amalga oshirishni anglatadi.
2. Energiya samaradorligi. "Yashil" iqtisodiyot energiya sarfini kamaytirish va qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni rag'batlantiradi. Bu, energiya iste'molini optimallashtirish va karboniziyani kamaytirishga yordam beradi.
3. Resurslarni boshqarish. "Yashil" iqtisodiyot tabiiy resurslarni barqaror boshqarish va ularni qayta ishlashga urg'u beradi. Bu, chiqindilarni kamaytirish va resurslardan maksimal darajada foydalanishga qaratilgan.
4. Ijtimoiy adolat. "Yashil" iqtisodiyot ijtimoiy tenglikni ta'minlashga ham e'tibor qaratadi, ya'ni iqtisodiy o'sish jarayonida barcha qatlamlarning manfaatlarini inobatga olishni

anglatadi.

5. Innovatsiyalar: "Yashil" iqtisodiyot yangi texnologiyalar va innovatsiyalarni rivojlantirishni rag'batlantiradi. Bu, ekologik toza mahsulotlar va xizmatlarni ishlab chiqarish orqali iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi.

Umuman olganda, "yashil" iqtisodiyot atrof-muhitni muhofaza qilish va iqtisodiy o'sishni birlashtirgan barqaror rivojlantirish modelidir.

"Yashil" iqtisodiyotga o'tishning zarurati quyidagi asosiy omillar bilan izohlanadi:

1. Iqlim o'zgarishi. Global haroratning o'sishi qishloq xo'jaligi, suv resurslari va salomatlikka jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.
2. Resurs tanqisligi. Qayta tiklanmaydigan resurslar zahirasi tez sur'atda kamaymoqda.
3. Atrof-muhit ifloslanishi. Sanoat va transportdan chiqayotgan zararli gazlar havo va suv sifatini yomonlashtirmoqda.
4. Ijtimoiy barqarorlik ehtiyoji. "Yashil" iqtisodiyot yangi ish o'rinlari yaratish va ijtimoiy tenglikni ta'minlash imkonini beradi.

Quyidagi jadvalda "yashil" iqtisodiyotga o'tishning iqtisodiy va ekologik foydalari aks ettirilgan.

1-jadval

"Yashil" iqtisodiyotga o'tishning asosiy foydalari

YO'NALISH	AN'ANAVIY IQTISODIYOT	"YASHIL" IQTISODIYOT
Energiya manbasi	Qayta tiklanmaydigan (ko'mir, gaz, neft)	Qayta tiklanuvchi (quyosh, shamol, biogaz)
Atrof-muhitga ta'siri	Yuqori ifloslanish	Past ifloslanish
Bandlik	An'anaviy sohalarida chegaralangan	Yangi "yashil" ish o'rinlari yaratiladi
Resurs sarfi	Ko'p sarflanadi	Tejamkorlikka asoslangan
Innovatsiyalar	Past darajada	Yashil texnologiyalar joriy qilinadi

Mamlakatimizda "yashil iqtisodiyot" asosida barqaror rivojlanishni ta'minlashda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan "2019-2030-yillarda O'zbekiston Respublikasini "yashil iqtisodiyotga o'tish strategiyasi" muhim dasturiy amal hisoblanadi. "Yashil iqtisodiyot"ga o'tishning muhim vazifalari qatoriga iqtisodiyotning energiya samaradorligini oshirish va tabiiy resurslarni oqilona iste'mol qilish kiradi. Ushbu belgilangan maqsadli indikatorlarga texnologiyalarni modernizatsiya qilish va moliyaviy mexanizmlarni rivojlantirish orqali erishiladi. 2030-yilgacha bo'lgan davrda strategiyani amalga oshirish jarayonida yalpi ichki mahsulot birligiga issiqxona gazlarining solishtirma chiqindilari

2010-yil darajasidan o'n foizga kamayadi, aholi va iqtisodiyot tarmoqlarining yuz foizga qadar zamonaviy, arzon va ishonchli elektr ta'minotidan foydalanish ta'minlanadi. Ekologik jihatdan yaxshilangan yoqilg'i va avtomobil ishlab chiqarish hamda ulardan foydalanish kengaytiriladi, elektr transporti rivojlanadi [7].

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2024 yilda mamlakatda qayta tiklanuvchi energiya ulushi umumiy ishlab chiqarilgan elektr energiyasining 12 foizini tashkil etdi. Bu ko'rsatkich 2030 yilga borib 25 foizga yetkazilishi rejalashtirilgan (O'zbekiston Respublikasi Energetika vazirligi, [8].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Bugungi kunda global muammolar, jumladan iqlim o'zgarishi, tabiiy resurslarning tugashi va ekologik xavflar bizni yangi iqtisodiy yondashuvlarni izlashga undayapti. "Yashil" iqtisodiyot – bu har qanday faoliyatda barqarorlik, ekologik samaradorlik va ijtimoiy adolatni ta'minlashga qaratilgan iqtisodiy modeldir.

"Yashil iqtisodiyot"ga o'tish sharoitida mintaqalarning iqtisodiyotini barqaror rivojlantirish borasida quyidagi ilmiy xulosalar qilish mumkin:

1. «Yashil» iqtisodiyotda jarayonlar ijtimoiy-iqtisodiy hodisalar bilan bir qatorda tabiiy-ekologik hodisalarni ham tadqiq qiladi, ularning o'zaro bog'liqlikdagi natijalarini o'rganadi, shu sababdan, bu jarayonlarni tadqiq qilishda, mazkur muammoni hal etishda ularning integratsiyasini va nazariy-metodologik mexanizmlarini to'liq namoyon qiluvchi yangi nazariy-metodologik asos, ya'ni ekotizimli yondashuv taklif qilinadi.
2. O'zbekiston sharoitida, dastlabki davrda yashil iqtisodiyotni joriy qilish va rivojlantirish yo'nalishlari sifatida quyidagilar tavsiya qilinadi: chiqindilarni utilizatsiya qilish; tabiiy resurslardan foydalanish; energetika; qishloq va suv xo'jaligi, jamoat va shaxsiy transport, yashil texnologiyalar va yashil ishlab chiqarish jarayonlarini moliyalashtirish, ekologik madaniyatni kuchaytirish.
3. O'zbekistonda mintaqalarni "yashil" iqtisodiyot asosida barqaror rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari belgilanmagan, iqtisodiyot tarmoqlarining ayrim sohalari bo'yicha "yashil iqtisodiyot"ga o'tish, yashil o'sishga erishish borasida ustuvor vazifalar belgilangan. Hududlarni kompleks rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishda yashil iqtisodiyot tamoyillarini inobatga olish taklif etiladi.
4. O'zbekistonda "yashil" iqtisodiyot sharoitiga o'tish jarayonlari boshlangan bo'lsada, ushbu yo'nalishda qator ko'rsatkichlarning statistikasi yuritilmasligi mintaqalarda tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarning haqiqiy holati to'g'risida ma'lumotlar olish va xulosa chiqarishda to'siq bo'lmoqda. "Yashil" iqtisodiyotga o'tish sharoitida barcha statistik ma'lumotlar yuritilishi, ularning ochiqligini ta'minlashni joriy qilish taklif qilinadi.
5. O'zbekistonda "yashil" iqtisodiyotga o'tish sharoitida mintaqalar qishloq xo'jaligini barqaror rivojlantirishning eng birlamchi va maqbul yo'nalishlari sifatida 4 ta yo'nalish: oziq-ovqat xavfsizligi, qishloq xo'jaligi transformatsiyasi, yerdan foydalanishni va uni muhofazalashni oqilona tashkil etish, suv resurslaridan oqilona va samarali foydalanishni qat'iy joriy qilish taklif etiladi.

Yashil iqtisodiyot — bu nafaqat ekologik barqarorlikni, balki uzoq muddatli iqtisodiy o'sishni ham ta'minlovchi muqobil iqtisodiy modeldir. O'zbekiston sharoitida yashil iqtisodiyotga o'tish zarurati dolzarb bo'lib, bu yo'nalishda qonunchilik, institutsional, moliyaviy va texnologik chora-tadbirlarni kuchaytirish talab etiladi. Yashil iqtisodiyot mamlakatning xalqaro reytinglardagi o'rnini mustahkamlashga ham xizmat qiladi.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Aminov Fazlitdin Baxadirovich – i.f.n., prof. v.b. - Qarshi - davlat texnika universiteti / Аминов Фазлитдин Бахадирович – к.э.н., и.о.проф. Каршинский государственный технический университет / Aminov Fazlitdin Bakhadirovich – prof. acting - Karshi State Technical University**

► f.aminov1930@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0003-6221-5269>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. Mirziyoyev Sh.M. Hozirgi zamon va Yangi O'zbekiston. Toshkent: "O'zbekiston", 2024. – 512 b.
- [2]. UNEP. Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication. United Nations Environment Programme. 2011.
- [3]. Родригес А.М. "Зеленая экономика в контексте проблем устойчивого развития". Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. <https://www.dissercat.com/content/zelenaya-ekonomika-v-kontekste-problem-ustoichivo-go-razvitiya>. 2021.
- [4]. Pakhomova N.V., Rikhter K.K., Malyshkov G.B. Inclusive sustainable development: priorities, indices, international experience, potential of coordination with reindustrialization model. Problemy sovremennoy ekonomiki [Problems of modern economics], 2014, no. 3(51), pp. 15-24. (in Russ.).
- [5]. Vahobov A.V., X.Hojiboqiev Sh.va b. Yashil iqtisodiyot. Darslik. – T.: Universitet, 2020. – 296 b
- [6]. To'xliyev N. Mintaqaviy iqtisodiy integratsiya. – T: O'ZME. 2020. 204 b.
- [7]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2019—2030-yillar davrida O'zbekiston Respublikasining "yashil" iqtisodiyotga o'tish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida" 04.10.2019-yildagi PQ -4477-son Qarori.
- [8]. O'zbekiston Respublikasi Energetika vazirligi rasmiy statistik hisobotlari, 2024.

Oziq-ovqat sanoati rivojlanishining xorij tajribalari va ulardan foydalanish imkoniyatlari

Rajabaliyeva Iroda Alisherovna

Зарубежный опыт развития пищевой промышленности и возможности его использования

Раджабалиева Ирода Алишеровна

Foreign experiences of food industry development and possibilities of using them

Rajabaliyeva Iroda Alisherovna

Received: May 7, 2025 Revised: May 9, 2025 ■ Accepted: May 12, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya.** Maqolada oziq-ovqat sanoati sohasida mahsulot ishlab chiqarishning xorij tajribasi va ulardan O'zbekistonda foydalanish imkoniyatlari tahlil qilingan. Oziq-ovqat sanoati rivojlanishining xorij tajribalarining samaradorlik ko'rsatkichlari tizimini iqtisodiy, ijtimoiy, texnologik va ekologik samaradorlik ko'rsatkichlariga ajratilgan holda tahlil etilgan. Shuningdek, xorij kompaniyalari tomonidan oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyatiga zamonaviy texnika va innovatsion texnologiyalarni joriy etish orqali mahsulot ishlab chiqarish hajmi va samaradorligini oshirishda "resurstejamkorlik koeffisienti" va "texnologiyaning innovatsionlik darajasi" ko'rsatkichidan foydalanish o'rganilgan.
- **Kalit so'zlar:** Sanoat, sanoat mahsuloti, oziq-ovqat sanoati, ijtimoiy, iqtisodiy, texnologik, innovatsion samaradorlik, ishlab chiqarish samaradorligi, samaradorlik ko'rsatkichlari, resurstejamkorlik koeffisienti, texnologiyaning innovatsionlik darajasi, yalpi foyda, rentabellik.
- **Аннотация.** В статье анализируется зарубежный опыт производства продуктов питания и возможности их использования в Узбекистане. Проанализирована система показателей эффективности зарубежного опыта развития пищевой промышленности путем разделения ее на показатели экономической, социальной, технологической и экологической эффективности, а также путем внедрения зарубежными компаниями современной техники и инновационных технологий в деятельность предприятий пищевой промышленности, повышение объемов и эффективности производства продукции. Изучено использование показателей «коэффициент ресурсоэффективности» и «уровень технологических инноваций».
- **Ключевые слова:** Промышленность, промышленная продукция, пищевая промышленность, социальная, экономическая, технологическая, инновационная, эффективность, эффективность производства, показатели эффективности, коэффициент ресурсоэффективности, инновационный уровень технологии, валовая прибыль, рентабельность.
- **Abstract.** The article analyzes the foreign experience of food production and the possibilities of their use in Uzbekistan. The system of efficiency indicators of foreign experiences of food industry development was analyzed by dividing it into economic, social, technological and environmental efficiency indicators. Also, by introducing modern

equipment and innovative technologies into the activities of food industry enterprises by foreign companies the use of the “resource efficiency coefficient” and “technological innovation level” indicators in increasing the volume and efficiency of product production has been studied.

- **Key words:** Industry, industrial product, food industry, social, economic, technological, innovative, efficiency, production efficiency, efficiency indicators, resource efficiency coefficient, innovation level of technology, gross profit, profitability

KIRISH

Oziq-ovqat sanoati ishchilar soni va ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmi yuqoriligi bo'yicha eng yirik tarmoqlardan hisoblanadi. Bu tarmoqning muhimligi shundaki, u insonning asosiy ehtiyojlaridan biri-oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyojini qondiradi. Jahon ishlab chiqarish sanoati tarkibida oziq-ovqat sanoatining ulushi qariyb -9%, rivojlangan mamlakatlarda - 7,6%, rivojlanayotgan mamlakatlarda - 11,8% ni tashkil etadi[8].

O'zbekistonda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, oziq-ovqat mahsulotlarini ko'paytirish va sifatini oshirish bo'yicha keng qamrovli iqtisodiy islohotlar olib borilmoqda. “Mahalliy oziq-ovqat mahsulotlarining raqobatbardoshligini oshirish va ularni diversifikatsiya qilish, hududlarning mavjud tabiiy va iqtisodiy resurslaridan unumli foydalanish asosida oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlash sanoatini rivojlantirishning strategiya va modellarini ishlab chiqish”[1] muhim vazifalardan hisoblanadi.

Rivojlangan mamlakatlar oziq-ovqat sanoati yuqori sifatli va xilma xil mahsulotlar ishlab chiqarishi bilan ajralib turadi. Bu davlatlarda sut, go'sht, baliq, konserva va qandolat sanoati alohida o'rin tutadi. Oziq-ovqat sanoati korxonalari, hayotimizning muhim bir qismini tashkil etadi va ularning samarali rivojlantirilishi, iqtisodiy va ijtimoiy hayotni barqaror ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Respublikada amalga oshirilayotgan islohotlar va qo'llanilayotgan chora tadbirlar natijasida oziq-ovqat sanoati ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligi oshib bormoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Oziq-ovqat sanoati rivojlanishining xorij tajribalari va ularidan foydalanish imkoniyatlarini ko'pchilik olimlar mezonga hodisa va jarayonlarning ajratib turuvchi belgisi, baholashning o'lchovi deb yondashishgan.

Iqtisodchi olim L.V.Ermolinaning fikricha, ishlab chiqarish samaradorligi uning natijadorligini bildirib, ishlab chiqarish maqsadlariga erishish uchun mo'ljallangan resurslardan oqilona foydalanish darajasi bilan tavsiflanadi[2].

N.V.Shesterikovning fikricha, samarali, barqaror ishlab chiqarishni shakllantirish uchun ishlab chiqarish-iqtisodiy

tizimning (korxonaning) tarkibiy va funksional mazmunini doimiy ravishda yangilashga qaratilgan uzoq muddatli harakatlar rejasi deb nomlanishi, o'zgaruvchan tashqi va ichki muhitda barqaror potensialga ega bo'lgan kompaniya o'z faoliyatining umumiy samaradorligini ta'minlaydi, xodimlar, tashkilotlar, davlat oldidagi barcha majburiyatlarni bajaradi, yetarli daromad oladi va kompaniyaning missiyasi, qarashlari va maqsadlariga muvofiq tegishli xarajatlarni amalga oshirishi talqin etilgan [3].

Respublikamizda ham H.P.Abulqosimov, T.S.Rasulov[4], B.T.Salimov[5], G.A.Samatov[6], I.Y.Umarov[7] kabi iqtisodchi olimlar tomonidan oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyatini samarali rivojlantirish, oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlash samaradorligini oshirish muammolariga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar olib borilgan hamda e'tiborga molik ilmiy natijalarga erishilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Jahon mamlakatlarida oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishni asosiy tarmoqlar bo'yicha o'rganilganda quyidagi ma'lumotlarga ega bo'lindi.

Go'sht ishlab chiqaruvchi asosiy mintaq – Osiyo davlatlari bo'lib, undan keyingi o'rinda – Amerika Qo'shma Shtatlari turadi. Dunyo bo'yicha go'sht ishlab chiqarish hajmida Yevropa davlatlarining ulushi kamayib bormoqda. Jahonda 2023 yilda go'sht ishlab chiqarish 337 million tonnaga yetdi, bu 2010 yilga nisbatan 44 foizga yoki 103 million tonnaga ko'proqni tashkil etadi. FAO ma'lumotlariga ko'ra, 2023 yilda dunyoda go'sht ishlab chiqarish 2019 yilga nisbatan 1,1 foizga kamaygan va 333 million tonnani tashkil etgan (1-jadval). Bu pasayish, asosan, cho'chqa go'shti ishlab chiqarishning 8,3% ga kamayishi bilan bog'liq.

Jahonda parranda go'shti bozori ham jadal rivojlanmoqda. Oxirgi 10 yil ichida parranda go'shti ishlab chiqarish 2010 yildagi 99,3 million tonnadan 2020 yilda 136,8 million tonnagacha yoki 37,8 foizga o'sdi.

Go'sht va go'sht mahsulotlarining eng yirik ishlab chiqaruvchilari Xitoy, Yevropa Ittifoqi davlatlari, AQSh, Braziliya, Rossiya va Hindistondir.

Xitoy va Amerika Qo'shma Shtatlari asosiy go'sht ishlab chiqaruvchilar uchtagiga kiradi. Xususan, dunyo bo'yicha cho'chqa go'shti yetishtirishning qariyb 40 foizi Xitoyning,

tovuq va qoramol go'shti ishlab chiqarishning 17-18 foizi Amerika Qo'shma Shtatlari hissasiga to'g'ri kelmoqda. Ushbu ikki davlatning go'sht etishtirish bo'yicha maqsadida farq bo'lib, Xitoyda go'sht etishtirish, asosan, ichki bozor

uchun mo'ljallangan bo'lsa, AQShda ishlab chiqarilgan go'shtning (ayniqsa, tovuq go'shtining) salmoqli qismi eksport qilinadi.

1-jadval.

Dunyoda go'sht ishlab chiqarish dinamikasi (mln tonna)

DAVLATLAR	2010	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2023 Y.DA 2010 Y.GA NISBATAN, %
Dunyo	294,4	307,1	319,7	328,9	335,2	343,1	336,6	333	113,1
Xitoy	80,9	85	88	86,6	86,9	88,3	77,4	75,1	92,8
EI-28	44,8	45	44,9	47,4	47,2	48,1	48,1	48,4	108
AQSh	42	42,6	42,8	44,6	45,8	46,8	48,1	47,5	113,1
Braziliya	23,6	24,6	26	27	27,7	28,1	28,6	30,6	129,7
Rossiya	7,2	8	9	9,9	10,3	10,6	10,9	11	152,8
Hindiston	6,1	6,6	6,9	7,3	7,6	8	8,1	7,3	119,7

Yevropa mamlakatlari, AQSh va Avstraliyada sut sanoati yuqori darajada rivojlangan. Fransiya, Finlandiya, Germaniya, Gollandiya va Shvetsariyada sifatli qaymoq, sariyog' hamda pishloqlar ishlab chiqarish keng yo'lga qo'yilgan. Hindiston, AQSh, Germaniya hayvon yog'ini katta miqdorda ishlab chiqaruvchilar hisoblansa, Yevropa mamlakatlari, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Xitoy va MDH davlatlari – sut mahsulotlarini import qiluvchi asosiy mamlakatlardir. 2023 yilda dunyoda sut ishlab chiqarish 52,4 foizga o'sib, 883 million tonnani tashkil etdi, bu 2010 yilga nisbatan 304 million tonnaga ko'pdir (2-jadval). Osiyo 2023 yilda jami 42% bilan Yevropa Ittifoqi (26%), Amerika (23%), Afrika (5%) va Okeaniyani (3%) ortda qoldirib, eng yirik sut ishlab chiqaruvchi mintaqaga

aylandi. Xususan, Osiyo davlatlarida sut ishlab chiqarish 2010-2023 yillar oralig'ida ikki baravar ko'payib, 170 million tonnadan 369 million tonnagacha o'sdi.

Ushbu o'sish asosa Hindistonda sut ishlab chiqarishning ko'payishi (108 million tonna) hisobiga sodir bo'ldi. Hindistonda jahon ishlab chiqarishining 21 foiz ulushi miqdorida sut ishlab chiqarilib, ushbu davlatni eng yirik sut ishlab chiqaruvchiga aylantirdi. 2019 yilda 11 foiz ulush bilan Amerika Qo'shma Shtatlari ikkinchi yirik sut ishlab chiqaruvchi bo'ldi; qolgan yirik sut ishlab chiqaruvchilar (Pokiston, Xitoy, Braziliya, Germaniya, Rossiya Federasiyasi va Fransiya) jahon ishlab chiqarishining 3-6 foizi miqdorida sut ishlab chiqargan.

2-jadval

Dunyoda sut ishlab chiqarish dinamikasi (mln. tonna)

DAVLATLAR	2010	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2023 Y.DA 2010 Y.GA NISBATAN, %
Dunyo	579,6	650,1	723,6	802,5	814	854,7	879,7	883,3	152,4
Hindiston	79,9	95,8	122,1	155,7	165,3	176,3	188	187,6	234,8
AQSh	76	80,3	87,5	94,6	96,4	97,8	98,7	99,1	130,4
Pokiston	25,6	29,4	35,5	41,6	42,9	52,5	54,1	56	218,8
Xitoy	12,4	32	41,2	36,5	35,4	35	35,5	36,8	296,8
Braziliya	20,6	25,6	31	34,9	33,9	34,6	35,2	36,2	175,7
Germaniya	28,4	28,5	29,6	32,7	32,7	36,6	33,1	33,1	116,5

Qayta ishlangan xom ashyo bo'yicha birinchi beshta sut ishlab chiqaruvchilar qatoriga: Dairy Farmers of America, Nestle, Arla Foods, Fonterra va Groupe Lactalis kabi kompaniyalar kiradi.

AQShda oziq-ovqat sanoati yuqori darajada rivojlangan bo'lib, uning ulushi 12 foizni tashkil etadi. Go'sht, sut, alkogolli va alkogolsiz ichimliklar, konserva AQSh oziq-ovqat sanoatining eng muhim tarmoqlari hisoblanadi. Qo'shma Shtatlarda oziq-ovqat mahsulotlari narxining yuqoriligi tufayli tabiiy mahsulotlarning o'rnini bosuvchi turli xil oziqovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan. Ta'kidlash joizki, AQShning barcha shtatlarida oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyat yuritadi. AQShning ko'pgina yirik shaharlari ushbu sanoatning yetakchi markazlari hisoblanadi.

Kanadada umumiy ishlab chiqarish qiymati bo'yicha oziq-ovqat sanoati ikkinchi yirik ishlab chiqarish sanoati bo'lib, 2019 yilda umumiy ishlab chiqarish savdosining 17 foizini va milliy yalpi ichki mahsulotning 2 foizini tashkil qilgan. Mazkur sohada 2019 yilda 290000 nafar kishi ish bilan ta'minlagan. Go'sht mahsulotlari ishlab chiqarish ushbu sanoatning eng yirik kichik tarmog'i bo'lib, barcha ishlab chiqarish savdosining 25% ini tashkil etsa, sut mahsulotlari ishlab chiqarish (12,3%) ikkinchi o'rinda turadi. Kanada oziq-ovqat sanoati juda innovatsion sanoatdir. Sanoatdagi korxonalarning katta qismi (72%)ga 2016 va 2018 yillar oralig'ida mahsulot, jarayon, tashkilot yoki marketing innovatsiyalari joriy qilindi, ulardan deyarli yarmi jarayon innovatsiyasini (48%) tashkil etdi.

Xitoy sanoati, shubhasiz, eng rivojlangan sanoatlardan biri hisoblanadi. Oziq-ovqat sanoati korxonalarining umumiy soni va ularda band bo'lgan ishchilar soni bo'yicha mamlakat dunyoda birinchi o'rinda turadi. Xitoyning janubi-g'arbiy qismida ko'plab oziq-ovqat sanoati korxonalari joylashgan. Xitoyda aholi soni ko'p bo'lishiga qaramasdan, ularning oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyoji XX asrning 80-yillaridan boshlab to'la qondirila boshlandi. Ma'lumki, Xitoy dengiz mahsulotlari va baliq, shu bilan birga, meva va sabzavotlarni eksport qiluvchi asosiy mamlakatlardan biridir. Choy sanoati tarixan rivojlangan, XIX asrdan beri Xitoy dunyoda choyning asosiy yetkazib beruvchilaridan biri hisoblanadi. Choy sanoati korxonalari, asosan, choy yetishtiruvchilarga yaqin joylashgan, chunki yig'ilgan xom ashyo darhol qayta ishlanishi kerak, bu ancha avval qurilgan zavodlarda amalga oshiriladi.

Yaponiya yuqori sanoatlashgan davlatdir. Yaponiya hududining kichikligiga qaramay, jahon sanoat mahsulotlarining 12% ga yaqinini ishlab chiqaradi. Yaponiyada oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish, asosan, import qilinadigan xom ashyo asosida amalga oshiriladi, chunki mamlakatda o'z xom ashyo mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun imkoniyat va resurslar mavjud emas. Shu bilan birga, Yaponiya dunyodagi

eng yirik oziq-ovqat mahsulotlarini eksport qiluvchi davlatlardan biridir. Mamlakat shakar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Shuningdek, Yaponiyada organik mahsulotlar va sog'lik uchun foydali oziq-ovqatga talab kuchli hisoblanadi.

Sanoat ishlab chiqarishining umumiy hajmida Osiyo mamlakatlari, birinchi navbatda, Sharqiy va Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari ulushi oshib bormoqda. Sanoatning tarmoq strukturasi bir-birini to'ldiruvchi ikkita tendensiyaning kuzatish mumkin. Bir tomondan, tarmoqlar kichik tarmoqlarga va ishlab chiqarishga "ajralishda" davom etsa, ikkinchi tomondan, ularning o'zaro bog'liqligi va aloqasi ham kuchayib bormoqda.

Mamlakatimizga import qilinayotgan oziq-ovqat mahsulotlarining aksariyati Shvetsariyaning "Nestlé" kompaniyasi, AQShning "Cargill", "PepsiCo", "Kraft Foods", "Coca-Cola", "Kellogg's", "Mars", "General Mills" kompaniyalari va Britaniyaning "Unilever" kompaniyasi kabi dunyodagi eng nufuzli o'nta korporasiya tomonidan ishlab chiqariladi. Xorijiy kompaniyalarning: samarali texnologiyalardan foydalanishi, uzoq muddatga kapital kiritish, yaxshi o'ylangan strategiya, ish tajribasi, katta marketing uchun mablag'lar, yaxshi logistika xizmati, malakali menejment, o'z davlatlarining qo'llab-quvvatlashi kabi omillardan respublikamiz korxonalarida ham foydalanish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Rivojlangan mamlakatlar tajribasidan ma'lumki, klasterlar orqali oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyatini tashkil etish juda muhim va o'zini oqlaydigan xo'jalik shaklidir. Klasterlarga yirik korxonalar bilan birga, kichik korxonalarni ham jalb etish mumkinligi bilan ajralib turadi.

AQSh, Kanada, Belgiya, Finlyandiya, Niderlandiya, Fransiya, Germaniya, Vengriya va Avstriya kabi mamlakatlarda oziq-ovqat ishlab chiqarish klasterlari tashkil etilgan bo'lib, ular muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatmoqda va bu nafaqat klaster tizimining zarurligini baholash imkonini beradi, balki klaster tizimi mintaqaning va umuman, uning mamlakat miqyosidagi faoliyati samarali bo'layotganini anglatadi. Shu bilan birga, klaster a'zolari manfaatdorligining oshib berayotganidan dalolat beradi.

AQShda Kaliforniya vino klasterlari samarali faoliyat yuritmoqda. U o'z ichiga uzumchilikka ixtisoslashgan yirik korxonalar hamda kichik vino ishlab chiqaruvchi subyektlarni ham qamrab olgan. Ushbu vino klasteri mahsulotlari oziq-ovqat va restoran sohasi bilan bog'langan.

Kanada iqtisodiyoti ko'plab muvaffaqiyat bilan faoliyat yuritayotgan yuqori texnologiyali klaster modellari bilan tavsiflanadi, masalan, vino klasteri (Niagara); oziq-ovqat sanoati klasteri (Toronto). Kanadada klasterlar rivojlanishini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash hukumatning barcha darajalarida - federal, mintaqaviy va shaharlar darajasida amalga

oshiriladi. Federal darajada klasterlarni qo'llabquvvatlash Kanada hukumatining investisiyalarni jalb qilish siyosatini amalga oshirishi, kompaniya mahsulotlarini tashqi bozorlarda sotishga yordam berish, mehnat bozorini tartibga solish hamda istiqbolli tadqiqot va ishlanmalarga sarmoya kiritish, ta'lim dasturlarini yaratishda o'z ifodasini topadi va intellektual mulkni himoya qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'zbekistondan oziq-ovqat mahsulotlarini eksport qiluvchilar, asosan, Xitoy, Rossiya, Qozog'iston, Turkiya, Germaniya va Latviya hisoblanadi. Shu bilan birga, respublikada oziq-ovqat mahsulotlarini eksport qilish hajmlarini oshirishni rag'batlantirish masalalariga jiddiy e'tibor qaratilishi lozim.

AQSh, Yevropa Ittifoqi davlatlari, Kanada, Xitoy, Rossiya, Hindiston va boshqa rivojlangan xorijiy davlatlar iqtisodiyot sohalaridagi klasterlash tajribasini tahlil qilish quyidagi umumiy xulosalarni shakllantirish imkonini berdi: klasterga kiritilgan tashkilotlar tomonidan raqobatbardoshlikni oshirish va sinergetik samara olish; innovatsion yo'nalishda rivojlantirish.

Oziq-ovqat sanoati rivojlanishining xorij tajribasi o'rganilishi va tahlil qilinishi natijasida Shvesariya, AQSh va Buyuk Britaniya davlatlarining yetakchi korxonalari tomonidan qo'llanilayotgan samarali texnologiyalardan foydalanish, uzoq muddatga kapital kiritish, yaxshi o'ylangan strategiya, yirik marketing byudjetlari, katta ish tajribasi, sifatli logistika va brendlar portfeli, malakali menejment kabi jihatlardan respublikamizda foydalanilsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Xorijiy tajribani tahlil qilish asosida Qashqadaryo viloyatida oziq-ovqat sanoati korxonalari innovatsion klasterini tashkil etish taklif etiladi.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Rajabaliyeva Iroda Alisherovna –Iqtisodiyot va pedagogika universiteti “Iqtisodiyot” kafedrasida o'qituvchisi / Раджабалиева Ирода Алишеровна – Экономика и Педагогический университет, Преподаватель кафедры экономики / Rajabaliyeva Iroda Alisherovna – Lecturer of the Department of “Economics”, University of Economics and Pedagogy**

► irodaalisherovna820@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0002-0776-7186>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 16-fevral 2024-yildagi “Respublikada oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida” gi PF-36-son farmoni. <https://lex.uz/docs/-6802687>
- [2]. Ермолина Л.В. Экономическое содержание категории «эффективность». Понятие стратегической эффективности // Основы экономики, управления и права. 2013. № 2. С. 98–102.
- [3]. Шестерикова Н.В. Формирование стратегии устойчивого развития предприятия на основе системы сбалансированных показателей // автореф. дисс. к.э.н. - Нижний Новгород. 2009. – С. 1.
- [4]. Abulqosimov.H.P., RasulovT.S. O'zbekistonda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash yo'llari. Risola - T.,: «Fan va texnologiya», 2022;
- [5]. Салимов Б.Т. Моделирование использования и развития производственного потенциала региона (на примере Сырдарьинской и Джизакской областей Республики Узбекистан): дисс д.э.н. - Т.: 2020;
- [6]. Samatov G.A., Rustamova I.B. Innovatsiyaviy texnika va texnologiyalar samaradorligi va unda texnik-iqtisodiy tadqiqotlarning rivojlantirilishi. //Iqtisodiyot va ta'lim. №1 2020. - 48-52 b.;
- [7]. Umarov I.Y. Oziq-ovqat sanoatida tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish (Andijon viloyati misolida) I.f.n. diss. 08.00.03-Industrial tarmoqlar iqtisodiyoti. Toshkent, 2019. – 148 b;
- [8]. Ergashev R.X., Rajabaliyeva.I.A. Oziq-ovqat sanoati korxonalarida mahsulot ishlab chiqarish samaradorligini baholash. “Xorazm Ma'mun akademiyasi axborot-nomasi” №7/2 (116) 2024, Xorazm Ma'mun akademiyasi, ISSN 2091-573 <http://mamun.uz/uz/page/56file:///C:/Users/Windows%2010/Downloads/Telegram%20Desktop/2024-7-2.pdf> 164-170 b.

“Yashil” iqtisodiyotga o‘tishning xorij tajribasi va undan O‘zbekiston mintaqalarida foydalanish imkoniyatlari

Aminov Fazlitdin Baxadirovich

Зарубежный опыт перехода к «зелёной» экономике и возможности его применения в регионах Узбекистана

Аминов Фазлитдин Бахадирович

Foreign experience of transition to a “green” economy and possibilities of its application in the regions of Uzbekistan

Aminov Fazlitdin Bakhadirovich

Received: May 12, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya.** Maqolada rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar tajribasida “yashil” iqtisodiyotga o‘tish strategiyalari tahlil qilingan. Bundan tashqari, O‘zbekistonning janubiy mintaqalari misolida ushbu tajribalarni mahalliy sharoitda qo‘llash imkoniyatlari baholangan. Jahon tajribasi asosida O‘zbekiston uchun samarali bo‘lgan yondashuvlar va tamoyillar taklif etiladi.
- **Kalit so‘zlar:** “yashil” iqtisodiyot, barqaror rivojlanish, ekologik innovatsiyalar, mintaqaviy rivojlanish, xorij tajribasi.
- **Аннотация.** В статье анализируются стратегии перехода к «зеленой» экономике на примере развитых и развивающихся стран. Кроме того, на примере южных регионов Узбекистана были оценены возможности применения данного опыта в местных условиях. На основе мирового опыта предложены эффективные подходы и принципы для Узбекистана.
- **Ключевые слова:** «зеленая» экономика, устойчивое развитие, экологические инновации, региональное развитие, зарубежный опыт.
- **Abstract.** The article analyzes strategies for transition to a “green” economy using developed and developing countries as examples. In addition, the southern regions of Uzbekistan were used as an example to assess the possibilities of applying this experience in local conditions. Based on global are proposed experience, effective approaches and principles for Uzbekistan.
- **Key words:** green economy, sustainable development, environmental innovation, regional development, foreign experience.

KIRISH

XXI asrda umumiy taraqqiyot yo'lini aniqlab olish, barcha xalqlarning manfaatlariga birday xizmat qiladigan maqsadlarni belgilash va unga intilishga kuchli ehtiyoj paydo bo'ldi. Shundan kelib chiqib, BMT, dunyo mamlakatlari, ularning parlamentlari va fuqarolik jamiyati institutlari, biznes hamjamiyatlari o'rtasidagi uzoq davom etgan "global maslahatlashuvlar" natijasida barqaror rivojlanish yo'li – bashariyat uchun yagona to'g'ri yo'l, degan umumiy xulosaga kelinib, uning ustuvor mezonlari belgilab olindi¹.

Jahonda milliy iqtisodiyotlarni barqaror taraqqiyot tendensiyalari asosida rivojlantirishda "yashil" iqtisodiyot muhim ijtimoiy, iqtisodiy, ekologik va madaniy omil sifatida ko'rilmogda. Iqtisodiy rivojlanishning yangi shakli sifatida yashil iqtisodiyot mamlakatlar va ularning turli mintaqalarining barqaror rivojlanishida, atrof-muhit ifloslanishining oldini olishda, resurslardan tejankor va samarali foydalanishda, yangi ish o'rinlarini yaratishda, turdosh tarmoqlar taraqqiyotida yuqori daromad olishga imkoniyat yaratmoqda.

Mamlakatimizda "yashil" iqtisodiyot asosida barqaror rivojlanishni ta'minlashda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2019 yil 4-oktyabrda tasdiqlangan "2019-2030 yillarda O'zbekiston Respublikasini "yashil" iqtisodiyotga o'tish strategiyasi" muhim dasturiy amal hisoblanadi. "Yashil" iqtisodiyotga o'tishning muhim vazifalari qatoriga iqtisodiyotning energiya samaradorligini oshirish va tabiiy resurslarni oqilona iste'mol qilish kiradi [1].

"Yashil" iqtisodiyot – bu atrof-muhitga salbiy ta'sirni kamaytirgan holda iqtisodiy o'sishni ta'minlashga yo'naltirilgan yangi iqtisodiy modeldir. BMT Atrof-muhit dasturi (UNEP) ta'rifiga ko'ra, yashil iqtisodiyot "inson farovonligi va ijtimoiy adolatni oshiradigan, ekologik xatar va resurs tanqisligini sezilarli kamaytiradigan iqtisodiyotdir" [2].

Bugungi global muammolar, jumladan iqlim o'zgarishi, biologik xilma-xillikning yo'qolishi, suv resurslarining tanqisligi va ifloslanish darajasining oshishi "yashil" iqtisodiyotga o'tishni tezlashtirishni taqozo etmoqda. Xususan, iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish bilan ekologik muvozanatni uyg'unlashtirish masalasi mintaqaviy darajada dolzarb bo'lib bormoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI

"Yashil" iqtisodiyot va uning mintaqaviy rivojlanishga ta'siri bugungi kunda ko'plab xalqaro va mahalliy olimlar tomonidan chuqur o'rganilmoqda.

Nicholas Stern tomonidan ishlab chiqilgan "Stern Review on the Economics of Climate Change" asari esa iqlim o'zgarishi va iqtisodiy siyosat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ilmiy asosda

tahlil qilib beradi. Unda yashil texnologiyalarga investitsiyalar orqali uzoq muddatda iqtisodiy samaradorlik oshirilishi ta'kidlangan [3].

Kudinova G.E. tomonidan "yashil" iqtisodiyot vositalari va "yashil" sektorning ayrim mamlakatlar taraqqiyotiga qo'shayotgan hissasi tahlil qilinib, tabiatning insoniyat rivojlanishi davrida to'plangan ekologik muammolarni hal etish hamda sivilizatsiya rivojlanishining yangi modeliga o'tish, ijtimoiy adolatni ta'minlash, inson farovonligini oshirish va atrof-muhitga antropogen yukni kamaytirish imkonini berishi tahlil qilingan [4].

X.M. Abdurahmonov va I.M. Jalilov tomonidan tayyorlangan "Yashil iqtisodiyot va barqaror rivojlanish" nomli monografiyada O'zbekiston sharoitida yashil iqtisodiyotga o'tishning zarurati, asosiy bosqichlari va mahalliy resurslardan foydalanish yo'llari chuqur tahlil etilgan [5] [6].

A.V.Vahobov tomonidan xalqaro va mamlakanimiz miqyosida "yashil" iqtisodiyotning rivojlanish bosqichlari, bugungi holati va kelajagi chuqur tahlil etilgan [7].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda iqtisodiy resurslarning cheklanganligi sharoitida "yashil" iqtisodiyotga o'tish zaruriyati asoslangan. Xalqaro tashkilotlar tomonidan ishlab chiqilgan "yashil" iqtisodiyotga o'tish tamoyillari va amalga oshirish dastaklari qiyosiy tahlil etilgan. "Yashil" iqtisodiyotning axborot resurslari va nazariy-tahliliy, statistik manbalaridan foydalanilgan. Tadqiqot davomida tizimli tahlil, statistik tahlil, qiyosiy taqqoslash, sinergetik tahlil, fanlararo yondashuv metodlaridan foydalanildi. Ayniqsa, mavzuga oid adabiyotlar va manbalarni tahlil qilishda tizimli tahlil uslubidan, xorijiy davlatlarning tajribasi tahlilida qiyosiy tahlil uslubidan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Jahon mamlakatlari iqtisodiyoti integratsiyalashishi kuchayib borishi, ishlab chiqarishning rivojlanishi, aholi sonining ortib borishi bilan birga atrof-muhitga jamiyat va iqtisodiyot tarmoqlari tomonidan salbiy ta'sirlar ortib boraveradi.

Hozirgi kunda insoniyat atrof-muhit muhofazasi bilan bog'liq muammolar, ekologiya bilan bog'liq muammolarning muhim, hal qiluvchi jarayonlarini boshdan kechirmoqda. Agarda insoniyat atrof-muhit muhofazasi bilan bog'liq muammolarni bartaraf qilish, ularning salbiy ta'sirlarini kamaytirish uchun hozirda aniq va maqsadli harakatlarni amalga oshirib, ularning ijobiy tomonga o'zgarishiga sabab bo'luvchi choralarni ko'rmasa, bundan keyin kechga qoldirilgan har

bir jarayon qaytarib bo'lmaz oqibatlarga olib keladi. Ya'ni qisqa qilib aytganda, hozir insoniyat ekologik muammolarni hal etishning burilish nuqtasida turibdi, ushbu nuqtadan keyin faoliyat keyinchalik o'zgartirib bo'lmaz oqibatlarga olib keladi, agar hozirdan aniq maqsadlar sari harakat qilinsa, unda ushbu yo'nalishda qandaydir ijobiy natijalarni qo'lga kiritish mumkin.

Hozirga qadar amal qilib kelgan iqtisodiy rivojlanish modellari resursta va mehnat talab ishlab chiqarishga asoslangan bo'lganligi bois atrof-muhitga, tabiatga katta zarar yetkazib kelindi, ya'ni ishlab chiqarilgan mahsulotlar va ko'rsatilgan xizmatlardan ko'rilayotgan ijtimoiy samara tabiatga yetkazilgan zarar oqibatida yuzaga kelayotgan ijtimoiy zarardan pastligi bilan ajralib turgan.

Mamlakatlar va mintaqalarda ishlab chiqarish ekologik xavf-xatar nuqtayi nazaridan minimallashtirish edi. Covid-19 pandemiyasi hozirgi zamon iqtisodiy modellari jahon iqtisodiyoti oldida turgan ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni yecha olmasligini ko'rsatdi. Shu sababdan zamonaviy iqtisodiy muammolarni yechishda yashil iqtisodiyot modeli asosiy omil bo'lib sanaladi. Dunyoning ko'plab davlatlari buni tushinib yetgan holda iqtisodiyotini ekologiyalashtirishga o'tishmoqda.

O'zbekistonda ham ekologik muammolar o'zining salbiy ta'sirlarini iqtisodiyotning turli tarmoqlari samaradorligida, aholining salomatligi ko'rsatkichlarida, hududlarning rivojlanish darajalarida namoyon qilib kelmoqda. Ushbu muammolarni yechishda, ta'sirini kamaytirishda mintaqalar iqtisodiyotini, ishlab chiqarishini ekologiyalashtirish muhim yo'nalishlardan sanaladi. Shu nuqtayi nazardan O'zbekiston va uning mintaqalari iqtisodiyotini yashil iqtisodiyot talabarlari nuqtayi nazaridan qayta tashkillashtirish, shakllantirish, rivojlantirish bo'yicha ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqish hamda ularni amaliyotda qo'llash bugungi kunning kechiktirib bo'lmaz, dolzarb masalalaridan

sanaladi. Mamlakatimizda barqaror rivojlanishni ta'minlash, cheklangan, takror ishlab chiqarilmaydigan iqtisodiy resurslardan oqilona foydalanishda va energiya samaradorligini oshirishda "yashil iqtisodiyot"ning rivojlanishi yetakchi o'rinda egallab bormoqda. Milliy va mintaqaviy iqtisodiyotni innovatsion rivojlanish yo'lga o'tkazishda "yashil iqtisodiyot"ning shakllanishi, rivojlanish qonuniyatlari va uni amal qilishning ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatlari o'rganish muhim ahamiyatga ega.

Xorij tajribasi: rivojlangan mamlakatlar yondashuvlari
Germaniya "yashil" iqtisodiyotga o'tishda sanoatni ekologik jihatdan modernizatsiya qilish va qayta tiklanuvchi energiya manbalariga keng o'tish strategiyasini tanladi. "Energiewende" dasturi orqali 2022-yilga kelib atom energetikasi-dan butunlay voz kechib, quyosh va shamol energetikasiga asoslandi [8].

Janubiy Koreya "Green New Deal" dasturi doirasida yashil infratuzilma, ekologik transport va past uglerodli texnologiyalarni joriy etdi. Ushbu dastur yordamida 2009–2013 yillarda iqtisodiyotga \$38 milliard sarmoya yo'naltirildi [9].

Xitoyda yashil iqtisodiyot davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. "Ekologik tsivilizatsiya" konsepsiyasi asosida sanoat va qishloq xo'jaligi sohalarida ekologik texnologiyalar joriy etilib, "yashil shaharlar" konsepsiyasi amalga oshirilmoqda.

Rivojlanayotgan davlatlar tajribasi

Hindiston qishloq hududlarida bioenergiya, quyosh panel-lari va ekologik toza suv texnologiyalarini tatbiq etish orqali yashil iqtisodiyot elementlarini rivojlantirmoqda. 2021-yilda "National Hydrogen Energy Mission" dasturi e'lon qilindi [10]. Qozog'iston "2030-yilgacha yashil iqtisodiyotga o'tish strategiyasi" asosida energiya samaradorligini oshirish, chiqindilarni qayta ishlash va suv resurslarini tejashni maqsad qilgan. 2020-yilga kelib qayta tiklanuvchi energiya manbalarining ulushi 3% ga yetkazildi [11].

1-jadval

Xorijiy mamlakatlarda "yashil" iqtisodiyot siyosati [12]

MAMLAKAT	ASOSIY YO'NALISHLAR	NATIJARAR
Germaniya	Shamol va quyosh energetikasi, uglerodsiz sanoat	Elektr energiyasining 45% qayta tiklanuvchi manbalardan
Janubiy Koreya	"Yashil" infratuzilma, elektromobillar	CO ₂ chiqindilari 12% kamaydi
Xitoy	"Yashil shaharlar", ekologik sanoat zonalari	80 dan ortiq yashil shahar loyihalari
Hindiston	Bioenergiya, quyosh panellari	45 million uyda quyosh panellari o'rnatilgan
Qozog'iston	Suvni tejash, chiqindi boshqaruvi	Qayta ishlangan chiqindi 17% ga yetdi

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'zbekistonda xorijiy tajribalardan foydalanish imkoniyatlari O'zbekiston Respublikasi so'nggi yillarda iqtisodiyotni ekologik barqarorlik asosida rivojlantirishga katta e'tibor qaratmoqda. Mamlakatda "yashil" iqtisodiyot konsepsiyasi 2020–2030 yillar uchun mo'ljallangan Milliy strategiya doirasida shakllanmoqda. Shu bilan birga, xorijiy mamlakatlarda tajribasini tahlil qilish va ularni mahalliy sharoitlarga moslashtirish orqali hududiy darajadagi siyosatni takomillashtirish imkoniyatlari mavjud.

1. Quyosh va shamol energetikasi – Germaniya va Hindiston tajribasi

O'zbekiston, ayniqsa uning janubiy hududlari (Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlari), yiliga 300 kundan ortiq quyoshli kunlar bilan ajralib turadi. Germaniyada "Energiewende" dasturi asosida amalga oshirilgan texnologik o'zgarishlar – quyosh panellari va shamol turbinalari joriy etilishi – O'zbekiston uchun ham dolzarb. Shu kabi, Hindiston tajribasi bo'yicha, qishloq joylarda kichik hajmli quyosh tizimlari orqali energiya ta'minoti samaradorligini oshirish mumkin.

2. "Yashil shaharlar" konsepsiyasi – Xitoy tajribasini mahalliyashtirish

Xitoyda "ekologik tsivilizatsiya" kontsepsiyasi asosida joriy etilgan "yashil shaharlar" modeli O'zbekistonda, xususan, yangi qurilayotgan yoki rekonstruksiya qilinayotgan shaharlar va tuman markazlarida tatbiq etilishi mumkin. Bu

uchun ekologik standartlar, yashil inshootlar, energiya tejankor binolar, ommaviy ekologik transport tizimlarini rivojlantirish zarur.

3. Ekologik texnoparklar va innovatsion klasterlar – Janubiy Koreya tajribasi

Janubiy Koreyaning "Green New Deal" dasturi doirasida yaratilgan "yashil texnoparklar" konsepsiyasi O'zbekiston sanoat zonalari va erkin iqtisodiy hududlarida ekologik toza ishlab chiqarishlarni rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin. Ayniqsa, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida qayta tiklanuvchi energiya, chiqindilarni qayta ishlash, suvni tejashga ixtisoslashgan klasterlar tashkil qilish istiqbolidir.

4. Suv resurslarini boshqarish – Qozog'iston modeli

Qozog'istonning suvni tejash, irrigatsiya tizimlarini modernizatsiya qilish va chiqindi suvlarni qayta ishlash borasidagi tajribasi O'zbekistonning suv tanqisligi mavjud bo'lgan hududlarida qo'llanishi mumkin. Ayniqsa, qishloq xo'jaligi uchun asosiy suv manbalariga ega janubiy viloyatlar bu borada muhim eksperimental hudud sifatida qaralishi mumkin.

5. Ijtimoiy-iqtisodiy mexanizmlarni shakllantirish

Xorijiy tajribalar shuni ko'rsatmoqdaki, "yashil" iqtisodiyotga o'tish nafaqat texnologik yangiliklar, balki iqtisodiy rag'batlantirish, soliqlarni moslashtirish, ekologik ta'lim va aholining ongini o'zgartirish kabi tizimli yondashuvlarni talab qiladi. O'zbekistonda "yashil" tashabbuslarni qo'llab-quvvatlaydigan grantlar, kreditlar va imtiyozli soliq siyosatini kengaytirish bu sohadagi harakatlarni tezlashtiradi.

2-jadval

"Yashil iqtisodiyot"ga o'tishning ayrim xorijiy davlatlardagi tajribasi va O'zbekiston mintaqalari uchun foydalanish imkoniyatlari

DAVLAT	ASOSIY YO'NALISHLAR	FOYDALI JIHATLAR	O'ZBEKISTON UCHUN FOYDALANISH IMKONIYATLARI
Germaniya [13]	Qayta tiklanuvchi energiya, energiya samaradorligi	Mahalliy energiya kooperatsiyalari, "Energiewende" dasturi	Qayta tiklanadigan energiya bo'yicha hududiy dasturlar joriy etish
Janubiy Koreya [14]	Yashil texnologiyalar, "Yashil o'sish" modeli	Barqaror iqtisodiy o'sishni ekologik rivojlanish bilan uyg'unlashtirish	Innovatsion texnologiyalarni jalb qilish, Yashil fond tashkil etish
Xitoy [15]	Sanoatni yashillashtirish, chiqindilarni qayta ishlash	Yashil sanoat zonalari, davlat siyosatining qat'iyiligi	Sanoat hududlarida ekologik standartlarni kuchaytirish
Daniya [16]	Shamol energetikasi, toza energiya ishlab chiqarish	Shamol energiyasi yetakchiligi, energiya eksporti	Qoraqalpog'iston va Sirdaryo viloyatlarida shamol salohiyatini rivojlantirish
Niderlandiya [17]	Atrof-muhitni muhofaza qilish, "doira iqtisodiyoti" modeli	Qayta ishlash darajasi yuqori, chiqindilarni kamaytirish	Aholi zich joylashgan hududlarda chiqindilarni boshqarish tizimi

Jahon tajribasi ko'rsatmoqdaki, "yashil" iqtisodiyot hududiy va makroiqtisodiy rivojlanishni ta'minlash bilan birga aholi farovonligini oshishiga, tabiiy muhit va aholi salomatligining yaxshilanishiga olib keladi. Rivojlangan mamlakatlar tajribasidan ma'lum bo'ladiki, yashil iqtisodiyotni dastlabki rivojlantirish jarayonida ustuvor tarmoqlarga e'tibor qaratish va ularning imkoniyatlarini kengaytirgan holda, iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarini ham yashillashtirib borish samarali sanaladi. O'zbekiston yashil iqtisodiyotga o'tish va uni samarali rivojlantirish uchun yetarli tabiiy-iqlimiy, ekologik, moliyaviy-iqtisodiy, texnologik imkoniyatlarga ega. Bu borada yetakchi xorijiy davlatlarning tajribasidan foydalanilmoqda. "Yashil" iqtisodiyotga o'tish keng qamrovli islohotlar, institutsional tayyorgarlik va mintaqaviy xususiyatlarni hisobga olishni talab qiladi. O'zbekiston mintaqalarida, ayniqsa janubiy viloyatlarda ushbu yondashuvlarni mahalliy sharoitga moslashtirib, iqtisodiy va ekologik muvozanatga erishish mumkin. Bu esa, o'z navbatida, barqaror mintaqaviy rivojlantirishning asosi bo'ladi [18].

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Aminov Fazlitdin Baxadirovich – i.f.n., prof. v.b. - Qarshi - davlat texnika universiteti / Аминов Фазлитдин Бахадирович – к.э.н., и.о.проф. Каршинский государственный технический университет / Aminov Fazlitdin Bakhadirovich – prof. acting - Karshi State Technical University**

► f.aminov1930@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0003-6221-5269>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 20 oktyabrdagi "2019 – 2030-yillar davrida O'zbekiston Respublikasining "yashil" iqtisodiyotga o'tish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ – 4477-son qarori. // O'zbekiston Respublikasi Huquqiy axborot portal: www.lex.uz.
- [2]. Программа ООН по окружающей среде (UNEP).

Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication. – Nairobi: UNEP, 2011. – 631 p.

- [3]. Stern, N. The Economics of Climate Change: The Stern Review. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – 712 p.
- [4]. Кудинова Г.Э. Парадигма перехода регионов к «зеленой экономике» и устойчивому развитию. Экология. 3(26). 2023.
- [5]. Abduraxmonov X.M., Jalilov I.M. Yashil iqtisodiyot va barqaror rivojlanish. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2020. – 208 b.
- [6]. Jalilov I.M. The Role of Regional Factors in Transition to Green Economy in Uzbekistan // Central Asian Economic Review. – 2022. – №2. – P. 75–84.
- [7]. Vahobov A.V. Yashil iqtisodiyot. T. 2020.
- [8]. German Federal Ministry for Economic Affairs and Energy. Energiewende Policy Overview, 2022.
- [9]. Republic of Korea. Green Growth Strategy Report, 2013.
- [10]. Government of India. Hydrogen Energy Mission, 2021.
- [11]. Qozog'iston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi. Yashil iqtisodiyot strategiyasi – 2030.
- [12]. OECD. Green Growth Indicators 2024. <https://www.oecd.org>
- [13]. BMU – German Federal Ministry for the Environment 2023. Energiewende and Renewable Energy. <https://www.bmu.de>
- [14]. GGGI – Global Green Growth Institute 2022. Green Growth Strategy for Korea. <https://gggi.org>
- [15]. China's 14th Five-Year Plan 2021–2025. Xitoy hukumatining ekologik sanoat siyosati haqidagi hujjatlar
- [16]. Danish Energy Agency 2023. Danish energy transition strategies. <https://ens.dk>
- [17]. Netherlands Environmental Assessment Agency. Circular Economy in the Netherlands. <https://www.pbl.nl>
- [18]. Aminov F.B. Mintaqa iqtisodiyotini "yashil" iqtisodiyot tamoyillari asosida rivojlantirish xususiyatlari. "Innovatsion iqtisodiyot" el. Jurnal. 1-son, may. 2025. 89-91 b.

Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashning iqtisodiy masalalari

Saidova Gulnoza Tulkunovna

Экономические вопросы продовольственной безопасности

Саидова Гульноза Тулкуновна

Economic issues of food safety

Saidova Gulnoza Tulkunovna

Received: May 12, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya.** Maqolada oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashning iqtisodiy masalalari, oziq-ovqat xavfsizligi, oziq-ovqat sanoatini rivojlantirish, sohaga investitsiya mablag'larini jalb qilish va eksport faoliyatini qo'llab-quvvatlash bo'yicha amalga oshirilgan chora-tadbirlari to'g'risida so'z yuritilgan.
- **Kalit so'zlar:** Oziq-ovqat xavfsizligi, oziq-ovqat bozori, oziq-ovqat importi, qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish.
- **Аннотация.** В статье рассматриваются экономические вопросы обеспечения продовольственной безопасности, безопасности пищевых продуктов, меры, принимаемые по развитию пищевой промышленности, привлечению инвестиционных средств в отрасль, поддержке экспортной деятельности.
- **Ключевые слова:** Продовольственная безопасность, продовольственный рынок, импорт продовольствия, модернизация сельского хозяйства.
- **Abstract.** The article discusses the economic issues of ensuring food security, food safety, measures taken to develop the food industry, attract investment funds to the sector, and support export activities.
- **Keywords:** Food security, food market, food imports, modernization of agriculture.

KIRISH

Jahon iqtisodiyoti globallashuvi sharoitida mamlakatlarning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida oziq-ovqat mahsulotlari ta'minoti va oziq-ovqat xavfsizligi muammolari yaqqol namoyon bo'lmoqda. Global muammolar, ya'ni ishlab chiqarishning kengayishi natijasida tabiiy va energiya resurslariga bo'lgan talabning ortishi, mintaqalarda iqlimning o'zgarishi, cho'llashishning ortib borishi, suv tanqisligi va dunyo aholi sonining muttasil oshib borishi barcha davlatlar uchun oziq-ovqat xavfsizligini asosiy masalalardan biriga aylantirdi.

Oziq-ovqat xavfsizligi — aholining barcha qatlamlarini sog'lom va faol hayot kechirishlari uchun jismoniy, ijtimoiy, iqtisodiy imkoniyatlarini hisobga olgan holda, ularning iste'mol ehtiyojlarini to'liq qoplash, xavfsizlik ko'rsatkich me'yorlariga muvofiqligini ta'minlash, yuqori ozuqaviy

qiymatga ega oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish sharoitlarini kafolatlovchi davlatning iqtisodiy holati.

So'nggi yillarda respublikada oziq-ovqat sanoatini rivojlantirish, sohaga investitsiya mablag'larini jalb qilish va eksport faoliyatini qo'llab-quvvatlash bo'yicha amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi 6,1 milliard AQSH dollaridan va ularning yillik eksporti hajmi 510 million AQSH dollaridan oshdi [1].

Ta'kidlash joizki, ichki bozorni oziq-ovqat bilan to'ldirish, ularni ishlab chiqarish sohasida o'z o'zini ta'minlashga erishish va oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash O'zbekiston iqtisodiyotining muhim sektori hisoblangan qishloq xo'jaligini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Chunki, O'zbekistonda qishloq xo'jaligi iqtisodiyotning etakchi tarmog'i sanaladi. Shu jihatdan O'zbekistonda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash uchun qishloq xo'jaligida er va suv resurslaridan unumli, samarali foydalanishni ta'minlashga qaratilgan

qonunchilikni yanada mustahkamlash, qishloq xo'jaligi mahsulotlari tarkibida oziq-ovqat mahsulotlari ulushining yuqori bo'lishiga erishish zarur. Prezidentimiz ta'kidlaganidek, "Xalqimiz salomatligini mustahkamlash, sog'lom turmush tarzini qaror toptirish, biz uchun hayotiy muhim masaladir. Takror aytaman, tinchlik va sog'likni ta'minlasak, qolgan hamma narsaga erishamiz. Qishloq xo'jaligidagi islohotlardan maqsad – iqtisodiy foyda ko'rish bilan birga, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, xalq farovonligini oshirishdan iboratdir. Buni hech qachon esimizdan chiqarmasligimiz zarur".

■ ADABIYOTLAR TAHLILI

Mamlakat iqtisodiy xavfsizlikning ajralmas qismi bo'lgan oziq-ovqat xavfsizligining nazariy va amaliy masalalarini hal qilish hamda uning jamiyat taraqqiyotidagi, aholining turmush farovonligidagi rolini asoslashga turli MDH iqtisodchi olimlaridan D.V.Zerakalovning "Oziq ovqat xavfsizligi" monografiyasida oziq-ovqat xavfsizligi masalalari butun mamlakatlar miqyosida ko'plab amaliy tahlillar keltiradi. Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash suv resurslarining XXI asrga borib tanqisligi yuzaga kelganligi va bu global iqtisodiy muammoga aylanishi haqida ko'plab rasmiy statistik materiallar tahlili olib borilgan [2].

Iqtisodchi olim L.Revenko o'zining "Oziq-ovqat xavfsizligi echimini topish imkoni mavjud" nomli maqolasida jahonda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash bo'yicha asosan tashqi oqimlar ya'ni, mamlakatlarda ishlab chiqarish salohiyati va imkoniyatiga bog'liq holda taqsimlash masalalari ko'rib chiqilgan [3].

O'zbekistonda tadqiq qilinayotgan muammolarning ayrim tomonlari umumiy tarzda H.P.Abulqosimovning "Davlatning iqtisodiy xavfsizligi" o'quv qo'llanmasida oziq-ovqat xavfsizligi muammosi umumiy tarzda o'rganilgan [4].

■ TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot ishida oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni baholash hamda amalga oshirilgan tadqiqotlar asosida nazariy va amaliy jihatdan keng o'rganib chiqildi. Rasmiy statistik ma'lumotlari asosida taqqoslama jadvallar shakllantirildi. Tadqiqotni amalga oshirish jarayonida tadqiqot metodologiyasi sifatida ilmiy abstraksiya, tahlil va sintez usullaridan foydalanildi.

■ TAHLIL VA NATIJALAR

Mamlakatimizda yil sayin ko'payib borayotgan aholini yetarli miqdorda oziq-ovqat mahsulotlariga ega bo'lish imkoniyati

bilan ta'minlashda mahsulot ishlab chiqarish salohiyatidan samarali foydalanish maqsadida 2016 — 2022-yillarda jami 329 ming gektar paxta va g'alla yer maydonlari maqbullashtirilib, o'rniga yuqori rentabelli oziq-ovqat va ozuqa ekinlari joylashtirildi.

Shu bilan birga, 2023-yilda yana qo'shimcha 93 ming gektar paxta va g'alla maydonlari qisqartirilib, aholiga dehqon xo'jaliklarini yuritish uchun oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirishga yer ajratildi.

So'nggi yillarda qishloq xo'jaligida erishilgan ijobiy natijalar bilan birga tabiiy resurslardan maqbul va barqaror foydalanishda xavf-xatar soluvchi bir qator muammo va kamchiliklar yuzaga kelgan.

Bugungi kunda respublikamizdagi jami 21,2 million gektar yaylov yerlarning 16,9 million gektari (79,5 %) foydalanishda bo'lib, qolgan 4,3 million gektari o'rmon yer fondi va davlat zaxirasiga olingan. 2023-yilgacha 10,3 million gektar yaylov yerlarda o'tkazilgan geobotanik tadqiqotlarga ko'ra 703 ming gektar (7,7 %) yaylov yerlar degradatsiyaga uchrab, qishloq xo'jaligi uchun yaroqsiz holga kelib qolgan.

Bugungi kunda 2,0 mln gektardan (65 %) ortiq sug'oriladigan yerlarning gumus miqdori 1 foizdan past darajaga tushib qolganligi, 44 foizi turli darajada, jumladan 14 foizi o'rta va kuchli darajada sho'rlanganligi ekinlardan ko'zlangan hosilni olishga va ushbu qishloq xo'jaligi yerlaridan barqaror foydalanishga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda [5].

Keyingi yillarda qishloq xo'jaligini diversifikatsiya qilish, mavjud yer, suv va boshqa resurslardan yanada oqilona foydalanish, zamonaviy va intensiv texnologiyalarni qo'llash orqali qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirish borasida olib borilayotgan tizimli ishlar asta-sekin o'z samarasini bermoqda. Xususan, ekin maydonlaridan yil davomida samarali foydalanish hisobiga asosiy, oraliq va takroriy ekin sifatida qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat ekinlari ekilib, ulardan yuqori hosil yetishtirilib, nafaqat ichki bozorda, balki tashqi bozorlarda ham savdo hajmini oshirishga imkoniyat yaratildi. Mamlakatimizda oziq-ovqat sanoatida faoliyat yuritayotgan korxonalar soni va ular tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmi kundan kunga ortib bormoqda.

Qashqadaryo viloyatida qishloq xo'jaligi mahsuloti ishlab chiqarishning o'sish sur'atlarini tahlil qiladigan bo'lsak, qishloq xo'jaligi mahsuloti ishlab chiqarish 2020-yilda 103,7 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2024-yilga kelib esa 104,2 foizni tashkil etgan. Qishloq xo'jaligi mahsuloti ishlab chiqarish 2024-yilda 2020-yilga nisbatan bor-yo'g'i 0,5 foizga oshganligini ko'rishimiz mumkin. Shu jumladan dehqonchilik mahsulotlari 2020-yilda 105,4 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2024-yilda esa 102,9 foizni tashkil etgan. Qashqadaryo viloyatida dehqonchilik mahsulotlari ishlab chiqarish 2024-yilda 2020-yilga nisbatan 2,5 foizga kamaygan.

1-jadval
Qashqadaryo viloyatida qishloq xo'jaligi mahsuloti ishlab chiqarishning o'sish sur'atlari

	YILLAR				
	2020	2021	2022	2023	2024
	JAMI				
Barcha toifadagi xo'jaliklar	103,7	101,3	104,9	103,7	104,2
Shu jumladan:					
Fermer xo'jaliklari	102,7	101,9	104,2	109,7	105,7
Dehqon (shaxsiy yordamchi) xo'jaliklari	102,4	102	102	101,4	104,4
Qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlar	157,8	82,5	191,8	102,5	94,3
Dehqonchilik mahsulotlari					
Barcha toifadagi xo'jaliklar	105,4	100,4	107,4	103,7	102,9
Shu jumladan:					
Fermer xo'jaliklari	102,7	102	102,5	108,4	109
Dehqon (shaxsiy yordamchi) xo'jaliklari	103	100,8	101,5	95,9	105,1
Qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlar	178,8	79,8	2,4 m.	95,7	89,3
Chorvachilik mahsulotlari					
Barcha toifadagi xo'jaliklar	102,7	101,9	103,3	103,8	105,1
Shu jumladan:					
Fermer xo'jaliklari	102,1	100,5	132,4	126,9	110,7
Dehqon (shaxsiy yordamchi) xo'jaliklari	102,3	102,3	102,2	102,5	104,8
Qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlar	128	86,7	122,1	125,9	105,5

Respublikamiz, jumladan Qashqadaryo viloyatida oziq-ovqat sanoatining rivojlanishiga quyidagi omillar salbiy ta'sir ko'rsatmoqda: oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlashga ixtisoslashgan sanoat korxonalari soni va ularning qayta ishlash quvvati etarli emasligi; qayta ishlash uchun xomashyo manbalari va hajmining etishmasligi; qayta ishlash sanoati standartlariga javob beradigan navlarning etishmasligi, meva-sabzavotlarning pishib, o'tib ketishi yoki o'z vaqtida etkazib berilmasligi oqibatida xomashyo sifatining buzilishi;

qayta ishlash korxonalarining xomashyo etkazib beruvchilar, ichki va tashqi bozorlardagi sotuvchilar bilan barqaror, mustahkam va uzoq muddatli integratsion aloqalarining yetarli darajada yo'lga qo'yilmaganligi.

Bundan tashqari, 2025-yilga borib O'zbekiston o'rtacha darajadan yuqori daromad oladigan mamlakatlar qatoriga kirishi maqsad qilingan. Bu iste'molchilarning turmush tarzi, xulq-atvor andozalari, ovqatlanish ratsioni tegishli tarzda o'zgarishiga olib keladi.

2-jadval

Qashqadaryo viloyatida qishloq xo'jaligi mahsuloti ishlab chiqarish

HUDUDLAR	YILLAR				
	2020	2021	2022	2023	2024
QASHQADARYO VILOYATI	23777,8	28275,6	32240,7	38462,6	42693,2
Qarshi sh.	172,4	179,6	214,9	288,5	270,4
Shahrisabz sh.	196,6	238	250,4	309	349
tumanlar					
G'uzor	1503,6	1785,3	2004,3	2346	2721,5
Dehqonobod	1096,9	1208,1	1295,4	1554,1	1782,3
Qamashi	2186,2	2629,5	2894,1	3317,7	3693,2
Qarshi	1950	2364,9	2616	3049,6	3274,3
Koson	2249,1	2685,5	3150	3735,7	4123,6
Kitob	1971,9	2434,7	2487,5	3301,1	3908,8
Mirishkor	1517	1863,3	2287,3	2521	2685,9
Muborak	1117,3	1425,1	1620,9	1846,2	2031,9
Nishon	1523,2	1842,7	2360,2	2840,6	2984,4
Kasbi	2028,3	2443,2	2950	3524,2	3794,5
Ko'kdala	-	-	1692,7	2093	2342,8
Chiroqchi	3029,1	3209,2	2145,3	2591,9	2877,1
Shahrisabz	1522,7	1798	1994,9	2380,5	2669,2
Yakkabog'	1713,5	2168,5	2276,8	2763,5	3184,2

XULOSA VA TAKLIFLAR

Shularni e'tiborga olgan holda, ovqatlanish me'yorlarini joriy qilish (shu jumladan, zarur nutriyentlar mavjud bo'lishi, zararli moddalar, turli qo'shimchalar, veterinariya preparatlari, bo'yoqlar, ta'm beruvchilar, emulgatorlardan foydalanishni hamda mahsulotlarni tayyorlash, ishlov berish, tashish va saqlash texnologiyalariga rioya etilishini nazorat qilish), shuningdek, qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat qiymat zanjiridagi barcha jarayonlarni takomillashtirish uchun yanada samarali qo'llab-quvvatlash, nazorat va tartibga solish mexanizmlarini

ishlab chiqish zarur.

O'zbekiston Respublikasining oziq-ovqat xavfsizligi va sog'lom ovqatlanishni ta'minlashning 2030-yilgacha mo'ljallangan strategiyasi (keyingi o'rinlarda — Strategiya) O'zbekiston aholisi uchun oziq-ovqat xavfsizligi va sog'lom ovqatlanishning xalqaro miqyosda tan olingan ta'riflariga muvofiq — oziq-ovqat mahsulotlari mavjudligi, foydalana olish imkoniyati, iste'mol, barqarorlik va doimiylikini ta'minlashga qaratilgan vazifalarni amalga oshirishga xizmat qiladi.

Aholini xavfsiz oziq-ovqat bilan ta'minlash alohida ijtimoiy va siyosiy ahamiyatga ega. Odamlarning taqdiri asosiy oziq-ovqat mahsulotlari bilan uzluksiz va yetarli darajada tibbiy

ta'minlanish qanday yo'lga qo'yilganiga bog'liq. Aholining ovqatlanishining yomonlashishi demografik o'zgarishlarni keltirib chiqaradi, ijtimoiy va mintaqalararo keskinlikni oshiradi va davlatning ichki xavfsizligiga tahdid soladi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, xavfsiz oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishda sanoat korxonalari faoliyatining mavjud mexanizmining puxta ishlanganligi va uning iqtisodiyotdagi ulushi va salmog'ini kengayishi natijada esa aholini xavfsiz va sifatli oziq-ovqat bilan ta'minlanishiga olib keladi. Oziq-ovqat sanoati korxonalari o'z faoliyatini va uning rentabelligini baholash uchun tarkibiga nafaqat moddiy faoliyat samaradorligi balki, ichki resurslar salohiyati samaradorligini oluvchi oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyatining iqtisodiy faoliyatining integral ko'rsatkichidan foydalanish tavsiya etiladi. Bu kabi korxonalarning boshqaruv tizimini strategik maqsadlariga muvofiqligini ta'minlash, uning bozorda mavjudligini saqlab qolish yoki raqobatbardosh pozitsiyalarni mustahkamlash ushbu sanoatni bugungi raqobat kurashida va xavfsiz oziq-ovqat ishlab chiqarishda eng dolzarb masala hisoblanadi.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. Saidova Gulnoza Tulkunovna Qarshi davlat texnika universiteti "Innovatsion iqtisodiyot" kafedrasida stajyor-o'qituvchisi / Саидова Гульноза Тулкуновна Каршинский государственный технический университет Стажер-преподаватель кафедры «Инновационная экономика» Saidova Gulnoza Tulkunovna Karshi State Technical University Trainee-teacher of the Department of "Innovative Economics"

► gulnoza0410@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0001-5436-2344>

Foydalanilgan adabiyotlar:

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "Respublikada oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-36-son Farmoni. 16 fevral, 2024- yil.
- [2]. Saidova D.N., Rustamova I.B., Tursunov Sh.A. "Agrar siyosat va oziq-ovqat xavfsizligi". O'quv qo'llanma. T.: "O'zR Fanlar Akademiyasi Asosiy kutubxonasi" bosmaxonasi nashriyoti, 2016. - 68 b.
- [3]. D.V.Zerakalov "Oziq-ovqat xavfsizligi" monografiyasi. 1-JILD, 5-SON (YO'ITJ) 169 YANGI O'ZBEKISTON ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI.
- [4]. www.in-academy.uz L.Revenko o'zining "Oziq-ovqat xavfsizligi yechimini topish imkoni mavjud" nomli maqolasi.
- [5]. H.P.Abulqosimovning "Davlatning iqtisodiy xavfsizligi" o'quv qo'llanmasi.
- [6]. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi materiallari. 2020-2024 yillar. – T., 2024.
- [7]. Qashqadaryo viloyati 2020-2024 yillardagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlar to'plami.

Hududlar paxta-to'qimachilik klasterlarida texnologik samaradorlikni oshirishning ustuvor yo'nalishlari

Shukurov Ulug'bek Shokirovich

Приоритетные направления повышения технологической эффективности в хлопко- текстильных кластерах регионов

Шукуров Улугбек Шокирович

Priority directions for increasing technological efficiency in cotton-textile clusters of regions

Shukurov Ulugbek Shokirovich

Received: May 12, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya:** Ushbu maqolada klasterlarning ahamiyati va Qashqadaryo viloyatida paxta-sanoat klasterlarida texnologik samaradorlikni oshirish yo'nalishlari tahlil qilinadi, innovatsion texnologiyalarni joriy etishning ahamiyati o'rganiladi.
- **Kalit so'zlar:** hudud, paxta-to'qimachilik, klasterlar, texnologik samaradorlik, investitsiya, eksport
- **Аннотация:** В статье анализируется значение кластеров и направлений для повышения технологической эффективности в хлопко-промышленных кластерах Кашкадарьинской области, а также исследуется важность внедрения инновационных технологий.
- **Ключевые слова:** регион, хлопчатобумажный, текстильный, кластеры, технологическая эффективность, инвестиции, экспорт
- **Abstract:** The article analyzes the importance of clusters and directions for improving technological efficiency in cotton-industrial clusters of the Kashkadarya region, and also examines the importance of introducing innovative technologies.
- **Keywords:** region, cotton, textile, clusters, technological efficiency, investments, export

KIRISH

So'nggi yillarda mamlakatimizda sanoatni rivojlantirish, jumladan, paxta-to'qimachilik sanoati korxonalarining investitsiya va eksport faoliyatini qo'llab-quvvatlash bo'yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilishi natijasida respublikada ishlab chiqarilayotgan paxta tolasi to'liq va ip

kalavaning 45 foizi qayta ishlanmoqda, shuningdek, sohaning yillik eksport salohiyati 3,2 milliard dollardan oshdi. Paxta-to'qimachilik sanoati, iqtisodiyotning muhim tarmoqlaridan biri bo'lib, ayniqsa, mamlakatimiz iqtisodiyotini diversifikatsiyalashda muhim rol o'ynaydi. Shu bilan bir qatorda, paxta sanoatining samaradorligi, yangilanish va innovatsiyalardan foydalanish, iqtisodiy o'sishga hamda aholi farovonligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Paxta sanoat

klasterlari – bu turli korxonalar va ishlab chiqarish obyektlarining birlashishi va o'zaro hamkorligi, bundan tashqari ular innovatsion va texnologik yangilanishlarga asoslangan ishlashni talab etadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 -yil 21 -dekabrdagi "To'qimachilik va tikuv-trikotaj sanoatini rivojlantirishning 2017-2021 yillarga mo'ljallangan chora-tadbirlar dasturi to'g'risida"gi PQ-2687 sonli Qarori klasterlar tashkil etish va ular samaradorligini oshirish bo'yicha amaliy ishlarning boshlanishi bo'ldi [1]. Ma'lumki, texnologik samaradorlikni oshirish paxta sanoatida raqobatbardoshlikni oshirish, resurslardan unumli foydalanish va ekologik axloqni saqlashga yordam beradi. Bu sohada texnologik samaradorlikning pasayishi, yengil sanoatning rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi bir qator omillarni keltirib chiqaradi. Hududlarda paxta-to'qimachilik sanoatining samaradorligini oshirish nafaqat ishlab chiqarishni kengaytirishga, balki eksport imkoniyatlarini oshirish, energiya sarfini kamaytirish, va ekologik barqarorlikni ta'minlashga ham yordam beradi. Shu bilan birga, texnologik yangilanishlar va innovatsiyalar ushbu sohada samarali ishlab chiqarish jarayonlarini yaratish imkoniyatini taqdim etadi [2].

■ ADABIYOTLAR TAHLILI

Ilmiy manbalarni o'rganish jarayonida iqtisodiyotni klasterlash haqidagi g'oyalar bir qancha yo'nalishlarda olib borilganligini e'tirof etish mumkin. Klassik iqtisodiyot maktabi namoyondalari davrida "klaster" atamasi qo'llanilmagan bo'lsada, biroq ularning yuqori sifatli mahsulotni yaratishda ixtisoslashuv va kuchlarni birlashtirish g'oyasini klasterlashning asosi deb hisoblash mumkin. Ilk bor klasterlash haqida Alfred Marshall asarlarida, aglomeratsiya va integratsiya natijasida umumiy resurslardan birga foydalanish natijasida erishiladigan samara tadqiq qililib, bu nazariyaga ko'ra, klaster – bu bitta maqsadni mo'ljal oladigan, umumiy mehnat bozorida foydalanadigan bir xil sohadagi yoki yaqin bo'lgan ishlab chiqarish sohalari korxonalari guruhidir. Bu korxonalar geografik jihatdan yaqin joylashgan bo'lsa, bu ularga bir necha muhim afzalliklar beradi va buning natijasida iqtisodiy samaraga erishadi. Maykl Porterning nazariyasi milliy va mintaqaviy miqyosdagi raqobatbardoshlikni oshirishda klasterlarning o'rni va ahamiyatini tadqiq qiladi. U klasterlarning samaradorligini tushuntirish uchun to'rt omildan iborat raqobat rombi modelini taklif qilgan. Klasterlar samaradorligini asoslashdagi navbatdagi yo'nalish – qiymat zanjiri shakllanishida ishtirok etuvchi ta'minotchilar hamda ijtimoiy, tarmoqlararo texnologik aloqalarga asoslanadigan sanoat S.klasterlari haqidagi tadqiqotlardan iborat. B.Davlyatov, A.Zakirov, Yuldashev, X. Kodirova, M. Rahmatov, B. Zaripov va boshqalar paxta to'qimachilik sanoatida klasterlashtirish

zaruriyati, innovatsiya va integratsiyalar, klaster yondashuvini amalga oshirishdagi tajribalar va vujudga keladigan asosiy muammolarni o'rgangan.

■ TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda O'zbekiston Respublikasining mavzuga oid хуқуқий-меъёрий ҳужжатлари асос қилиб олинган бўлиб, унда induksiya va deduksiya, tizimli yondashuv, tahlilning mantiqiy va taqqoslama usullari, O'Donnel tomonidan taklif qilingan DEA uslubi asosida TFP indeksini hisoblash va texnologik samaradorlik (TE)ni aniqlash amalga oshirildi.

■ TAHLIL VA NATIJALAR

Klasterlar – o'zaro yaqin bo'lgan hududlarda joylashgan, o'xshash yoki bir-biri bilan bog'liq yetishtiruvchi (tayyorlovchi), ishlab chiqaruvchi, xizmat ko'rsatuvchi xo'jalik yurituvchi subyektlardan iborat tuzilma hisoblanadi [3]. Tadqiqot amalga oshirilgan davrda Qashqadaryo qiloyatida 18 ta paxta-to'qimachilik klasteri faoliyat yuritib, ularga jami 137500 ga. yer maydoni ajratilgan.

Bu klasterlar yiliga 467,5 ming tonnadan ortiq paxta hosili yetishtirib, jami hosilning 1/3 qismidan ortig'i (39,5 foiz) "Indorama Agro" XK MCHJ (21 foiz), "Koson Baxt Tekstil" MCHJ (10,2 foiz) va "Oqsaroy klaster" MCHJ (8,3 foiz) klasterlari hissasiga to'g'ri keladi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, 2019-yilda paxta yetishtirish bo'yicha unumdorlik viloyatning yirik klasterlarida yuqori qiymatlarni tashkil etgan. Nisbatan kichik klasterlar orasida hosildorlik birgina "Bunyodkor" MCHJda yuqori bo'lib, u bu jihatdan yirik klasterlarni ham ortda qoldirgan. Qolgan barcha kichik klasterlarda hosildorlik klasterlar bo'yicha o'rtacha (29,3 s/ga.)dan past qiymatlarni tashkil etgan. 2022-yilga kelib klasterlar bo'yicha hosildorlik ko'rsatkichlari diversifikatsiyalashgan. 2019 yilda klasterlar bo'yicha o'rtacha hosildorlik gektariga 29,3 sentnerni tashkil etgan bo'lsa, 2023-yilga kelib bu ko'rsatkich 34,4 sentnerga yetdi.

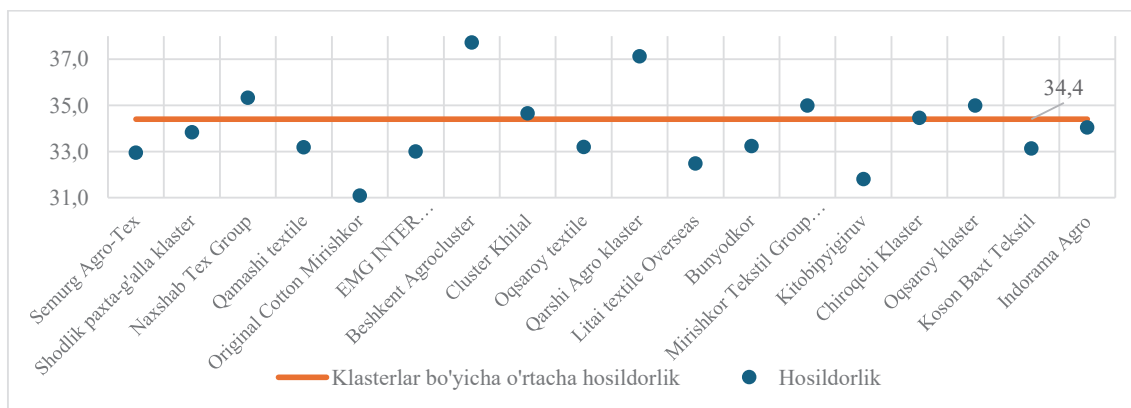
Hosildorlik ko'rsatkichi yalpi hosil va ekin maydoni nisbati bilan ifodalanishi inobatga olinsa, u klasterlar faoliyati samaradorligini ifodalashda yetarli bo'lmaydi.

Agrosanoat majmuining mamlakat iqtisodiyotida tutgan yuqori ahamiyati hisobga olinsa, bu sohada innovatsion texnologiyalardan foydalanish, korxonalarni modernizatsiya qilish, pirovardida, ishlab chiqarish omillari samaradorligini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi [4]. Samaradorlik iqtisodiy va texnologik turlarga bo'linib, texnologik samaradorlik mahsulot ishlab chiqarish uchun ma'lum turdagi omillar to'plamidan foydalanish samaradorligini ifodalaydi.

1-jadval

Qashqadaryo viloyatida faoliyat yuritayotgan paxta-to'qimachilik klasterlari haqida ma'lumot [1]

KLASTER NOMI	YER MAYDONI, MING GA.	TOMCHILATIB SUGORISH TASHKIL ETILADIGAN MAYDON, MING GA.	YALPI HOSIL, MING TONNA	MAVJUD TEXNIKALAR, DONA	Shundan				
					Haydov traktori	Chopiq traktori	Seyalkalar	Kultivator	Boshqalar
"Kitobipyigiruv" AJ	8,1	1	25,6	96	4	20	2	15	55
"Qarshi Agro klaster" MCHJ	7,3	0,6	27,2	76	3	5	10	9	49
"Cluster Khilal" MCHJ	5,3	0,5	18,2	43	2	7	11	7	16
"Beshkent Agrocluster" MCHJ	5	2,1	19	49		6	12	10	21
"Oqsaroy textile" MCHJ	5,3	1,5	17,7	113	5	30	14	35	29
"Qamashi textile" MCHJ	3,8	0,5	12,7	68	5	16	10	17	20
"Koson Baxt Tekstil" MCHJ	14,3	5	47,5	136	4	35	12	7	78
"Bunyodkor" MCHJ	7,7	0,8	25,6	157	9	8	12	7	121
"EMG INTER INVESTMENT" MCHJ XK	5	0,6	16,6	265	11	11	12	15	216
"Shodlik paxta-g'alla klaster" MCHJ	2,3	1,6	7,6	26	2	7			17
"Semurg Agro-Tex" MCHJ	2	0,5	6,6	6					6
"Litai textile Overseas" XK MCHJ	7,4	1	24,1	174	10	20	35	34	75
"Mirishkor Tekstil Group Cluster" MCHJ	7,9	3	27,7	339	15	35	18	51	220
"Original Cotton Mirishkor" MCHJ	4,3	0,8	13,4	52	3	3		3	43
"Indorama Agro" XK MCHJ	28,8	7	98,1	573	81	5	84	46	357

1-rasm. Qashqadaryo viloyati paxta-to'qimachilik klasterlarining hosildorlik ko'rsatkichlari, s/ga.

O'Donnelga ko'ra, K T vaqtda kuzatilgan $x_k^t = (x_{1k}^t, x_{2k}^t, \dots, x_{mk}^t)'$ ishlab chiqarish omillarini sarflab (foydalanib) $y_k^t = (y_{1k}^t, y_{2k}^t, \dots, y_{nk}^t)'$ mahsulotni ishlab chiqargan qaror qabul qilish birliklari soni bo'lsin. Bunda $k = 1, 2, 3 \dots, K$ DMU indeksi, $t = 1, 2, 3 \dots, T$ tegishli vaqt davrini, m – omillar soni, n – mahsulot turi sonini ifodalaydi. Bu holatda omillarning yalpi unumdorligi quyidagicha aniqlanadi:

$$TFP_{kt} = \frac{Y_{kt}}{X_{kt}} \quad (1)$$

bunda $Y_{kt} \equiv Y(y_k^t)$ – umumlashtirilgan (agregat) mahsulot;

$X_{kt} \equiv X(x_k^t)$ – umumlashtirilgan (agregat) xarajat (omillar);

$Y(\cdot)$ va $X(\cdot)$ – nomanfiy kamaymaydigan chiziqli-gomogen agregator funksiyalar.

Samaradorlikni baholashning DEA modellari noparametrik bo'lib, shuning uchun ishlab chiqarish chegarasining funksional shakli va xatolik shartlarini taqsimlash bo'yicha farazlarni talab qilmaydi. t davrda mavjud texnologiya uchun ishlab chiqarish masofa funksiyasi quyidagicha aniqlanadi:

$$D_o(x_k^t, y_k^t, t) = ((y_k^t)'\alpha) / ((x_k^t)'\beta + \gamma), \quad (2)$$

bunda γ – masshtabga qaytishni ifodalab, xususan, $\gamma = 0$ masshtabga o'zgarmas qaytish (CRS – constant returns to scale)ni bildiradi. Yagona yechimga erishish maqsadida $(y_k^t)'\alpha = 1$ deb belgilanadi. Quyidagi chiziqli dasturlash masalasi masshtabga o'zgaruvchan qaytish (VRS – variable returns to scale) asosida ishlab chiqarish masofa funksiyasini baholaydi:

$$D_o(x_k^t, y_k^t, t)^{-1} = OTE_{kt}^{-1} = \min_{\alpha, \beta, \gamma} (x_k^t)'\beta + \gamma \quad (3)$$

quyidagi shartlarda:

$$\begin{aligned} \gamma \mathbf{1} + X'\beta &\geq Y'\alpha \\ (y_k^t)'\alpha &= 1 \\ \alpha &\geq 0, \beta \geq 0 \end{aligned}$$

bunda $\mathbf{1} - K^t \times 1$ o'lchamli birlar vektori;

X – kuzatilgan ishlab chiqarish omillarining $m \times K^t$ matritsasi;

Y – kuzatilgan ishlab chiqarish (mahsulot)ning $n \times K^t$ matritsasi;

$\mathbf{0}$ – tegishli uzunlikdagi nollar vektori;

$K^t - t$ davrda faoliyat yuritgan qaror qabul qilish birliklari soni;

OTE – daromadga yo'naltirilgan texnologik samaradorlik (output-oriented technical efficiency).

Xarajat (ishlab chiqarish omillari)ga yo'naltirilgan masofa funksiyasi t davrda keng tarqalgan texnologiyani tavsiflash uchun ishlatiladi:

$$D_i(x_k^t, y_k^t, t) = ((x_k^t)'\eta) / ((y_k^t)'\varsigma - \delta), \quad (4)$$

bu yerda ς va η mos ravishda intensiv o'zgaruvchilarning nomanfiy $n \times 1$ va $m \times 1$ o'lchamli vektorlari; δ – qavariqlik cheklovi. Bu holatda umumlashtirilgan (agregat) omillar $(x_k^t)'\eta = \mathbf{1}$ bilan cheklanadi. Mos chiziqli dasturlash masalasi quyidagicha qo'yiladi:

$$D_I(x_k^t, y_k^t, t)^{-1} = \bar{ITE}_{kt} = \max_{\eta, \zeta, \delta} (y_k^t)' \zeta - \delta, \quad (5)$$

quyidagi shartlarda:

$$\begin{aligned} X'\eta &\geq Y'\zeta - \delta 1 \\ (x_k^t)'\eta &= 1 \\ \eta &\geq 0, \zeta \geq 0 \end{aligned}$$

bu yerda ITE – xarajatga yo'naltirilgan texnologik samaradorlik (input-oriented technical efficiency).

2-jadval

Paxta-to'qimachilik klasterlarining texnologik samaradorligi

Nº	KLASTER NOMI	TEKNOLOGIK SAMARADORLIK
1	"Kitobipyigiruv" AJ	0,855
2	"Qarshi Agro klaster" MCHJ	1
3	"Cluster Khilal" MCHJ	1
4	"Beshkent Agrocluster" MCHJ	1
5	"Qqsaroy textile" MCHJ	0,885
6	"Qamashi textile" MCHJ	0,903
7	"Koson Baxt Tekstil" MCHJ	0,907
8	"Bunyodkor" MCHJ	0,894
9	"EMG INTER INVESTMENT" MCHJ XK	0,887
10	"Shodlik paxta-g'alla klaster" MCHJ	1
11	"Semurg Agro-Tex" MCHJ	1
12	"Litai textile Overseas" XK MCHJ	0,873
13	"Mirishkor Tekstil Group Cluster" MCHJ	0,929
14	"Original Cotton Mirishkor" MCHJ	0,882
15	"Indorama Agro" XK MCHJ	0,91
16	"Naxshab Tex Group" MCHJ	1
17	"Chiroqchi Klaster" MCHJ	0,928
18	"Qqsaroy klaster" MCHJ	0,931

Agar firma ishchi kuchi, kapital va texnologiya kabi omillarning minimal miqdoridan maksimal mahsulot ishlab chiqaradigan bo'lsa, u texnologik jihatdan samarali faoliyat yuritgan deb hisoblanadi. Iqtisodiy samaradorlik asosan ishlab chiqarish omillari narxlariga bog'liq bo'lib, texnologik samarali bo'lgan ba'zi narsalar iqtisodiy jihatdan samarali bo'lmisligi mumkin. Ma'lumotlar konverti tahlili (DEA – Data Envelopment Analysis) samaradorlik bo'yicha eng ko'p qo'llaniladigan

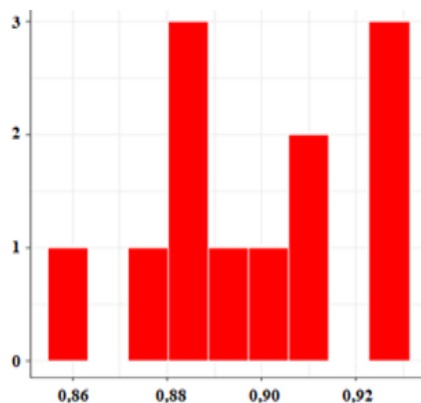
uslublardan biridir. DEA uslubiyoti – bu tashkilotlar faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlar to'plami bo'yicha o'rganilayotgan birliklar uchun ishlab chiqarish chegaralarini aniqlash va ular faoliyatining texnologik samaradorligini baholash mumkin bo'lgan vositadir. Shephard masofa funksiyasi vositasida ishlab chiqarish omillari va natijalari to'plamini ifodalab berishi bilan turli xil o'lchov birligida ifodalanuvchi ishlab chiqarish omillarining yakuniy mahsulotga yalpi ta'siri yoki boshqacha

aytganda samaradorlikni aniqlashda yangicha yo'nalishdagi tadqiqotlar boshlandi. O'Donnel iqtisodiyot va biznes siyosatini samarali ishlab chiqish omillarning yalpi unumdorligi (TFP – total factor productivity) o'zgarishi va uning tarkibiy qismlarini aniq o'lchashni talab qilishini ta'kidlab, samaradorlik indekslarini umumlashtirilgan (agregat) miqdorlar bo'yicha aniqlash uslubiyotini takomillashtirdi [5]. Tadqiqotda O'Donnel tomonidan taklif qilingan DEA uslubi asosida TFP indeksini hisoblash va texnologik samaradorlik (TE)ni aniqlash amalga oshiriladi. Samaradorlik daromadning xarajatga nisbati orqali aniqlanib, uni xarajatni minimallashtirish yoki daromadni maksimallashtirish orqali oshirish mumkin. Shuni inobatga olib, klasterlarning texnologik samaradorligi xarajatni minimallashtirish usulida baholandi. Chiziqli dasturlash masalasi yechimiga ko'ra, "Qarshi Agro klaster" MCHJ "Cluster Khilal", "Beshkent Agrocluster", "Shodlik paxta-g'alla klaster", "Semurg Agro-Tex" MCHJ va "Naxshab Tex Group" klasterlarida texnologik samaradorlik eng yuqori (ITE=1) qiymatlarni tashkil etadi. 12 ta klasterda esa texnologik samaradorlik yuqorida ta'kidlanganlarga nisbatan kichik qiymatlarni

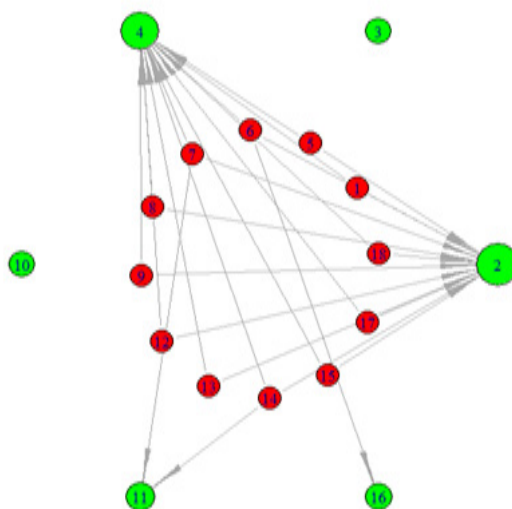
tashkil etadi (2-rasm).

Bu shuni anglatadiki, viloyatdagi 6 ta klasterda yer maydoni, qishloq xo'jaligi texnikalaridan foydalanish boshqa klasterlarga qaraganda samaraliroq va tomchilatib sug'orish jarayoni oqilona tashkillashtirilgan. Samaradorlik past bo'lgan klasterlar faoliyatini takomillashtirishda ularning har biri uchun maqsadli ko'rsatkichlarni aniqlash lozim bo'ladi. Tahlilda qo'llanilgan metodologiyaga ko'ra, samaradorlikning eng yuqori qiymati 1 ga teng. Fikrimizcha, bu holatda oqsayotgan klasterlar uchun maqsadli ko'rsatkich emas, namunaviy klasterlarni aniqlash maqsadga muvofiq bo'ladi. Shuni inobatga olib, tadqiqotda samaradorlik past klasterlar uchun ularning moddiy-texnik bazasidan kelib chiqib, DEA modeli asosida namunaviy (target) klasterlar aniqlandi (3-rasm).

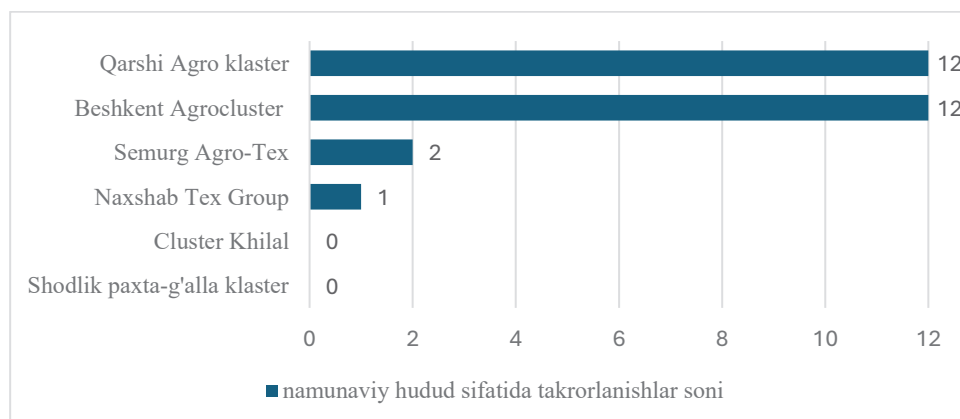
Tahlil natijalariga ko'ra, texnologik jihatdan "Qarshi Agro klaster" va "Beshkent Agrocluster" MCHJlar namunaviy hudud sifatida 12 martadan takrorlangan. Ya'ni mazkur klasterlar 12 ta texnologik samaradorligi past bo'lgan klasterlarning barchasi uchun namunaviy korxona sifatida qabul qilinishi mumkin (4-rasm).

2-rasm. Texnologik samaradorlik past klasterlar taqsimoti

3-rasm. DEA modeli bo'yicha namunaviy hududlar

4-rasm. Texnologik samaradorlik yuqori bo'lgan klasterlarning namunaviy hudud sifatida takrorlanish miqdori

“Cluster Khilal” va “Shodlik paxta-g'alla klaster” korxonalarida texnologik samaradorlik yuqori bo'lishiga qaramay, ular namunaviy hudud sifatida baholanmadi. Buning asosiy sababi samaradorlik past bo'lgan klasterlarning texnik va texnologik imkoniyatlari mazkur ikki klasternikidan sezilarli darajada farq qiladi. Xususan, “Shodlik paxta-g'alla klaster” ixtiyoridagi yer maydoni bo'yicha eng kichik klasterlardan biri bo'lib, qariyb 71 foiz yer maydoni tomchilatib sug'oriladi. Texnologik samaradorlik past bo'lgan klasterlar orasida esa tomchilatib sug'oriladigan yerlarning jami yer maydonidagi ulushi bo'yicha eng yuqori ko'rsatkich 37,9 foizni tashkil etadi (“Mirishkor Tekstil Group Cluster” MCHJda). Shuningdek, “Semurg Agro-Tex” 2 ta – “Litai textile Overseas” hamda “Original Cotton Mirishkor” klasterlari va “Naxshab Tex Group” 1 ta – “Qamashi textile” klasteri uchun namunaviy klaster vazifasini bajarishi mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Bizningcha, paxta ekish maydoni nisbatan kichik va texnologik samaradorlik past klasterlarda tomchilatib sug'oriladigan yerlar ulushini orttirish lozim. Chunonchi, eng samarali faoliyat yuritayotgan “Beshkent Agrocluster”ning yer maydoni 5,0 ming ga.ni tashkil etib, shundan qariyb 50 foizi tomchilatib sug'oriladi. Shuni inobatga olib, yaqin istiqbolda tomchilatib sug'oriladigan yerlar ulushini “Qamashi textile” va “EMG INTER INVESTMENT” klasterlarida 25 foizga hamda “Original Cotton Mirishkor” klasterida 35 foizga oshirish paxta yetishtirish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Viloyatdagi paxta-to'qimachilik klasterlari orasida “Beshkent Agrocluster” paxta yetishtirish bo'yicha eng samarali faoliyat olib bormoqda. Unda texnologik samaradorlik ham hosildorlik ham viloyat bo'yicha eng yuqori ko'rsatkichlarni tashkil etadi. Biroq qayta ishlash bo'yicha infratuzilma obektlari mavjud emasligi klasterga investitsiyalarni jalb etish

orqali ishlab chiqarish faoliyatini takomillashtirish zarurligini ko'rsatadi. Klaster joylashgan hududda (Qarshi tumani) paxta tozalash zavodining mavjudligi inobatga olinsa, uning tarkibida ip-yigiruv fabrikasi, kiyim kechak ishlab chiqarish va tikuv sexi tashkil etish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Fikrimizcha, o'z paxta tozalash zavodiga ega bo'lgan “Oqsaroy textile”, “Qamashi textile”, “Koson Baxt Tekstil”, “Bunyodkor”, “EMG INTER INVESTMENT” hamda “Shodlik paxta-g'alla klaster” klasterlarida ip-yigiruv fabrikalari tashkil etish, shuningdek, Koson tumanidagi “Bunyodkor” klasterida to'quv va trikotaj mahsulotlari, tikuvchilik trikotaj mahsulotlarini ishlab chiqarish loyihasini moliyalashtirish qo'shilgan qiymat zanjirining uzluksizligini ta'minlashdagi birlamchi chora-tadbirlardan hisoblanadi.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Shukurov Ulug'bek Shokirovich** Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, PhD / Шукуров Улугбек Шокирович Университет информационных технологий и управления, доктор философии / Shukurov Ulugbek Shokirovich University of Information Technology and Management, PhD

► shukurov.u@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0003-8684-7017>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноатини ривожлантиришнинг 2017-2021 йилларга мўлжалланган чора-тадбирлар дастури тўғрисида”ги ПҚ-2687 сонли Қарори. Т. 2016 йил 21 декабр.
- [2]. Определение территориальных зон потенциального

развития кластеров. Отчет о выполнении работ по Государственному контракту №13.14.6/101 от 10 ноября 2006 года.

- [3]. Кодирова Х.И. (2023) Саноатни кластерлаштириш зарурияти (пахта-тўқимачилик саноати мисолида). *Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil*. Jild 1 № 7. 311-315 бет.
- [4]. Г.П. Эркаева, Ш. Жаҳонгиров. ҲУДУДНИНГ

ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШИ ВА ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ// *Innovative Development in Educational Activities*, 2 (2), 115.

- [5]. O'Donnell, C. J. (2012). An aggregate quantity framework for measuring and decomposing productivity change. *Journal of Productivity Analysis*, 38(3), 255-272.

Subsidiarlik va madaniy barqarorlik tamoyillari asosida mintaqaviy hunarmandchilikning institutsional jihatlar

Norqobilova Feruza Abduhomidovna

Институциональные аспекты регионального мастерства, основанные на принципах субсидиарности и культурной устойчивости

Норқобилова Феруза Абдуҳомидовна

Institutional aspects of regional craftsmanship based on the principles of subsidiarity and cultural sustainability

Norqobilova Feruza Abduhomidovna

Received: May 12, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya.** Ushbu maqolada subsidiarlik tamoyili oilaviy tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi, chunki bu tamoyil oilaviy biznes sub'yektlariga o'z faoliyatini mustaqil ravishda tashkil etish va yuritish huquqini beradi. Oilaviy tadbirkorlik kichik hajmdagi iqtisodiy faoliyat shakli sifatida subsidiarlik asosida mahalliy darajada qaror qabul qilish, resurslardan samarali foydalanish va tashqi aralashuvsiz o'z ehtiyojlariga mos rivojlanish imkoniyatlarini baholash yoritilgan.
- **Kalit so'zlar:** subsidiarlik, biznes, hunarmandchilik, resurs, eksport, ekonometrika, prognoz.
- **Аннотация.** В данной статье принцип субсидиарности играет важную роль в развитии семейного предпринимательства, поскольку данный принцип предоставляет субъектам семейного предпринимательства право самостоятельно организовывать и вести свою деятельность. Семейное предпринимательство как форма малой экономической деятельности рассматривается как способ принятия решений на местном уровне на основе субсидиарности, эффективного использования ресурсов и оценки потенциала развития в соответствии с собственными потребностями без внешнего вмешательства.
- **Ключевые слова:** субсидиарность, бизнес, ремесла, ресурсы, экспорт, ekonometrika, прогноз.
- **Abstract.** This article discusses the principle of subsidiarity in the development of family entrepreneurship, as this principle gives family business entities the right to independently organize and conduct their activities. Family entrepreneurship, as a form of small-scale economic activity, is characterized by local decision-making on the basis of subsidiarity, efficient use of resources, and assessment of development opportunities in accordance with their own needs without external intervention.
- **Key words:** subsidiarity, business, crafts, resources, exports, econometrics, forecast.

KIRISH

O'zbekistonda subsidiarlik va madaniy barqarorlik tamoyillari asosida mintaqaviy hunarmandchilikni institutsional jihatdan yoritishdan asosiy maqsad — mintaqalarda mahalliy tashabbus va avtonomiyaning o'sishini rag'batlantirish orqali hunarmandchilik sohasining iqtisodiy va madaniy barqaror rivojlanishini ta'minlashdir. Bunda subsidiarlik tamoyili yordamida har bir hudud o'zining mavjud resurslari, an'anaviy hunar turlari va tarixiy merosiga asoslanib, mustaqil iqtisodiy faoliyat yuritish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu yondashuv mintaqaviy iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish va hududiy ijtimoiy-iqtisodiy infratuzilmani mustahkamlash uchun ilmiy asoslangan platforma yaratishga xizmat qiladi.

Madaniy barqarorlik tamoyili esa hunarmandchilik faoliyatini uzoq muddatli rivojlantirishda asosiy kafolat vazifasini bajaradi. Tadqiqotdan maqsad-an'anaviy hunarlarni nafaqat saqlab qolish, balki ularni zamonaviy iqtisodiy talablar bilan uyg'unlashtirish, institutsional asosda tartibga solish va iqtisodiy jarayonlarga faol jalb qilish mexanizmlarini ishlab chiqishdir. Shunday qilib, mintaqaviy hunarmandchilikni subsidiarlik va madaniy barqarorlik asosida boshqarish orqali, xalq hunarmandchiligi nafaqat madaniy meros sifatida, balki barqaror iqtisodiy resurs sifatida ham rivojlantirilishi ta'minlanadi. Agar mintaqaviy hunarmandchilikni subsidiarlik tamoyili asosida boshqarish kuchaytirilsa, hududiy iqtisodiy rivojlanish va madaniy merosni saqlash o'rtasida muvozanat ta'minlanadi. Hunarmandchilik korxonalarida madaniy barqarorlik tamoyillariga asoslangan institutsional tizimlar yaratilsa, ularning iqtisodiy faoliyati barqaror va innovatsion xarakter kasb etadi.

Mintaqa aholisini xalq hunarmandchilik sohasiga jalb qilish tizimini takomillashtirish, "usta-shogird" an'analari asosida mahallalarda yoshlarga hunar o'rgatish va bandligini ta'minlash, shuningdek, kambag'allikni qisqartirish hamda hunarmandchilikni rivojlantirish bo'yicha amalga bir qancha islohotlarni izchil davom etmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 20-dekabrda "Oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish va aholining daromad manbaini kengaytirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-55-son qarori [1] va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 30-dekabrda PQ-77-son "Hunarmandchilik faoliyatini qo'llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi [2] Qarorlari qabul qilindi, ushbu qaror mamlakatimiz aholisini ish bilan band qilish, ularning loyihalarini moliyalashtirish, hunarmandchilik sohasini rivojlantirish va hunarmandlarimiz faoliyatini qo'llab-quvvatlash, imtiyozli kreditlar yillik 14 foiz stavkada "Hunarmand" uyushmasi a'zolariga ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun asbob-uskuna, ehtiyot qismlar va xom ashyo materiallarini

xarid qilish, hunarmandchilikni rivojlantirish markazlari, "usta-shogird" maktablarini tashkil etish, uy-muzeylar va ustaxonalar qurish yoki shu maqsadlarda bino va inshootlar sotib olish uchun 3 yilgacha muddatga hamda aylanma mablag'larini to'ldirish uchun 18 oygacha muddatga ajratilishi nazarda tutilganligi xalq hunarmandchilik sohasidagi ijobiy o'zgarishlar ko'zatilmoqda.

Mintaqaviy hunarmandchilik faoliyatini rivojlantirishda subsidiarlik tamoyilining o'rni tahlil qilinadi. Subsidiarlik – qaror qabul qilish vakolatini iloji boricha quyi darajalarga topshirish tamoyili bo'lib, hunarmandchilikda bu yondashuv mahalliy ustalar, oilaviy korxonalar va kichik jamoalarning o'z tashabbuslarini mustaqil amalga oshirish imkoniyatini kengaytiradi. Bu jarayon mintaqaviy iqtisodiy barqarorligini oshirib, mahalliy madaniy qadriyatlarining iqtisodiy qadriyatga aylanishiga xizmat qiladi. Shu orqali xalq hunarmandchiligi faoliyatining erkinligi, innovatsiyalarga ochiqqligi va o'z-o'zini boshqarish qobiliyati rivojlanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Xalq hunarmandchilikni rivojlantirishning iqtisodiy muammolari va mintaqalarda xalq hunarmandlarning amaliy san'atini yanada rivojlantirish asosida mintaqalarda milliy xalq hunarmandchilikni raqamlashtirish masalalarida xorijlik iqtisodchi olimlardan Basco [3] shuningdek, milliy iqtisodiyotda oilaviy hunarmandchilikning ijobiy tomonlari shundaki korporativ boshqaruv va hunarmandchilikning rivojlanishiga institusional yondashuv nuqtai nazaridan, ularning o'ziga xos tomonlari o'rganilgan (Banalieva, Eddleston, Zellweger; Steier) [4].

Ushbu yo'nalish bo'yicha respublikamiz olimlari A.O'Imasov[5], D.T.Yuldashev, O.M.Pardaeva [6] va boshqalar o'z ishlarida oilaviy biznes va hududlar rivojlanishi o'rtasidagi bog'liqlikning nazariy modeli xalq hunarmandchilikning ijobiy tomonlari tadqiq etadi. Bunda asosiy e'tibor oilaviy biznes asosida miliy hunarmandchilikga qaratilgan bo'lib, xalq hunarmandchilikni raqamlashtirishning iqtisodiy va ijtimoiy tabiati nuqtai-nazaridan ochib berilmagan.

Ayni paytda xalq hunarmandchilik sohasida raqamlashtirish va istiqbollari belgilash borasida olib borilayotgan ishlar ham masalaga jiddiy yondashgan holda ilmiy tadqiqotlar olib borishni taqozo etmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot ishida xalq hunarmandchilik sohasini rivojlantirishning istiqbollari belgilashda matematik modellastirish usulidan keng foydalanilgan holda korrelyatsion tahlilida

trend modellarining regression tahlil natijalari ko'ra empirik modeli ishlab chiqildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Subsidiarlik asosidagi boshqaruv modeli asosida hunarmandchilik sohasida mustaqil qaror qabul qilish mexanizmlari joriy etilsa, korxonalar raqobatbardoshligi va eksport imkoniyatlari ortadi va mintaqaviy hunarmandchilik faoliyati

madaniy merosning iqtisodiy resurs sifatida integratsiyalashgan tizimi orqali rivojlantirilsa, mintaqa brendining xalqaro bozorda tan olinishi oshadi. Raqamli texnologiyalar (3D, IoT) subsidiarlik tamoyili bilan uyg'un holda joriy qilinsa, hunarmandchilik mahsulotlari ishlab chiqarish samaradorligi va innovatsionligi sezilarli darajada oshadi.

Subsidiarlik va madaniy barqarorlik nazariyalarini, institutsional yondashuvdagi o'rnini ilmiy asoslashning maqsad vazifalari (jadvalda) ko'rsatilgan.

1-jadval

Subsidiarlik va madaniy barqarorlik yo'nalishlari

MAQSAD	VAZIFA	AMALGA OSHIRISH MEKANIZMI
Milliy merosni asrash va rivojlantirish	Mahalliy hunar turlarini aniqlash, tasniflash va targ'ib qilish	Hududiy tadqiqotlar, kataloglar yaratish, madaniy meros ro'yxatiga kiritish
Hunarmandchilik texnologiyalarini modernizatsiya qilish	Hunarmandlarni zamonaviy asbob-uskunalar bilan ta'minlash	Davlat subsidiyalari, texnologik markazlar tashkil etish, treninglar o'tkazish
Hunarmandlar faoliyatini qo'llab-quvvatlash	Kreditlar, grantlar, soliqa oid imtiyozlar yaratish	Tijorat banklari bilan hamkorlik, hunarmandlar uyushmasi orqali grant tanlovlari
Mahsulotlarni sertifikatlash va raqobatbardoshligini oshirish	Mahsulotlarni xalqaro talablar asosida rasmiylashtirish	Sifat nazorati markazlari, milliy brend yorliqlarini berish
Savdo va eksport imkoniyatlarini kengaytirish	Bozorlar bilan bog'lanishni yo'lga qo'yish	Onlayn savdo platformalari, xalqaro ko'rgazmalarda ishtirok, logistika tarmoqlari
Kadrlar tayyorlash va hunarga yo'naltirish	O'quv kurslari, ustoz-shogirdlik tizimini rivojlantirish	Kasb-hunar markazlari, ustozlarga imtiyozlar, yoshlar yarmarkalari
Hunarmandchilik va turizmni integratsiyalash	Hunar ustaxonalari va ko'rgazmalarni turistik obyektlarga aylantirish	Turizm marshrutlariga hunarmand markazlarini kiritish, "Live craft" loyihalari
Ekologik barqarorlikni ta'minlash	Tabiiy va qayta tiklanuvchi resurslardan foydalanish	Eko-hunar markazlari, "yashil yorliq" tizimi, atrof-muhitga zarar yetkazmaslik

Subsidiarlik va madaniy barqarorlik nazariyalarini, ularning institutsional yondashuvdagi o'rnini ilmiy asoslash metodologiyasi, empirik tahlil va statistik usullar orqali, mintaqaviy hunarmandchilik korxonalari faoliyat ko'rsatkichlarini tahlil qilish, mavjud tendensiyalarni aniqlash va diagnostika qilish, xorijiy va mahalliy tajribalarni taqqoslab, subsidiarlik va madaniy barqarorlik asosidagi boshqaruv modellari samaradorligini o'rganish, subsidiarlik va madaniy barqarorlik tamoyillariga asoslangan mintaqaviy hunarmandchilikni rivojlantirish modeli va prognoz parametrlarini shakllantirish, hunarmandchilik sohasi mutaxassislari va amaliyotchilarining fikr-mulohazalari asosida institutsional takliflarni aniqlashtirish va takomillashtirishdan iborat.

Xalq hunarmandchiligi texnologiyasini rivojlantirish mintaq

miqyosida kompleks yondashuvni talab qiladi. Bu borada maqsad va vazifalarning aniq belgilanishi, ularni amalga oshirish mexanizmlarining ilmiy asoslangan holda ishlab chiqilishi hududlar iqtisodiyotini mustahkamlash, madaniy merosni asrash va xalq farovonligini oshirishda katta rol o'ynaydi.

Fikrimizcha mahalliy tashabbuslarni qo'llab-quvvatlashda subsidiarlik tamoyili asosida oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun eng avvalo mahalliy darajada, ya'ni mahalla, qishloq va shahar mikrosistemalarida oilaviy biznes tashabbuslarini rag'batlantirish zarur. Buning uchun hududiy boshqaruv organlari oilaviy tadbirkorlik loyihalariga subsidiya, imtiyozli kredit va soliq yengilliklari taqdim etishi kerak. Har bir oilaning o'z imkoniyatlari va resurslariga tayangan holda

mustaqil iqtisodiy qarorlar qabul qilishiga sharoit yaratish ularning barqarorligini oshiradi va mahalliy iqtisodiy tizimni mustahkamlaydi.

Ustoz-shogird va avlodlar uzviyligini mustahkamlashda oilaviy tadbirkorlikda avlodlar tajribasini uzluksiz saqlash va rivojlantirish uchun subsidiarlik tamoyiliga tayanib, ustoz-shogird tizimi asosida ichki o'quv dasturlarini tashkil etish lozim. Har bir oilaviy tadbirkorlik subyekti o'z faoliyati doirasida yosh avlodni amaliy bilim va ko'nikmalar bilan qurollantirishi, kasbiy an'analarni davom ettirishi kerak. Bu yondashuv, bir tomondan, oila ichida bilim va mahoratning uzviyligini ta'minlaydi, ikkinchi tomondan, yangi avlodning innovatsion g'oyalari bilan oilaviy biznesning raqobatbardoshligini oshiradi.

Hududiy oilaviy tadbirkorlik klasterlarini shakllantirishda subsidiarlik tamoyilidan kelib chiqib, bir hududda faoliyat yuritayotgan oilaviy tadbirkorlik subyektlarini kooperatsiya va klasterlash asosida birlashtirish maqsadga muvofiqdir. Mahalliy hokimliklar va iqtisodiy tashkilotlar oilaviy bizneslarni o'zaro tarmoqlashtirib, resurslardan oqilona foydalanish, marketing, logistika va innovatsiyalarni birgalikda rivojlantirish imkoniyatini yaratishi lozim. Natijada kichik oilaviy tadbirkorlik subyektlari ham katta iqtisodiy tizimlarga integratsiyalashib, o'z faoliyatini kengaytirish imkoniga ega bo'ladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, kutilayotgan natija mamlakatimizda qadimdan mavjud ammo yaqin yillar davomida yo'qolib borayotgan hunar turlarini tiklash va rivojlantirish, milliy merosimizni avlodlardan avlodga etkazib berish, aholi va xorijiy mamlakatlariga milliylikimizni, urf-odatlarimizni an'analimizni, hunarmandchilik mahsulotlari orqali anglatishimiz, respublikamizning rivojlanmagan olis tog'li hudud aholisini ham ish bilan band qilish yuqori darajadagi texnologiyalarsiz ham mavjud xom-ashyolar (jun, ipak, teri, tuproq, yog'och, temir va b.) orqali hunarmandchilik mahsulotlarini ishlab chiqish, daromalga ega bo'lish imkoniyatini yaratib berishdir.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Norqobilova Feruza Abduhomidovna Qarshi davlat texnika universiteti "Biznes va boshqaruv" kafedrasi mudiri i.f.f.d., dotsent / Норқобилова Феруза Абдухомуидовна, заведующая кафедрой «Бизнес и менеджмент» Каршинского государственного**

технического университета, доктор философских наук, доцент / Norqobilova Feruza Abduhomidovna, Head of the Department of "Business and Management" of Karshi State Technical University, Doctor of Philosophy, Associate Professor.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 20 dekabrda qabul qilingan «Oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish va aholining daromad manbaini kengaytirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-55-son // <https://lex.uz>
- [2]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 30 dekabrda qabul qilingan PQ-77-son "Hunarmandchilik faoliyatini qo'llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi Qarori. // <https://lex.uz/docs/5807559>
- [3]. Basco, R. Family business and regional development - A theoretical model of regional familiness. Journal of Family Business Strategy (2015), <http://dx.doi.org/10.1016/j.jfbs.2015.04>
- [4]. Banalieva E.R., Eddleston K.A., Zellweger T.M. When do family firms have an advantage in transitioning economies? Toward a dynamic institution-based view // Strategic Management Journal. – 2015. –T. 36. –№ 9.
- [5]. O'Imasov A. Oila iqtisodiyoti. Toshkent – "Mexnat"- 1998.;
- [6]. Pardaev M.Q. Oila xo'jaligi iqtisodiyoti va tadbirkorligi. Samarqand 2001 y.;
- [7]. Norqobilova, F. A. International scientific and practical conference // Iqtisodiy erkinlik indeksi hunarmandchilik sohasini rivojlantirishdagi roli (zenodo.org), 2023. – p 255-257
- [8]. Arens R. Complex processes for envelopes of normal noise // IRE Trans. Inform. Theory, Sept. 1957, vol. IT-3, pp. 204-207.
- [9]. Mukhitdinov Khudoyar Suyunovich1, Norqobilova Feruza Abduhamidovna2. // Prospects Of Digitalization Of Craftsmanship Development In The Region / Journal of Pharmaceutical Negative Results: Volume 13: Special Issue 9: 2022.
- [10]. F. A Norqobilova. // Xizmat ko'rsatish tarmoqlarini modellashtirishda tizimli tahlil qilish, sintezlash va optimallashtirish / Vol. 1 No. 2 (2021): International journal of conference series on education and social sciences. (Online) p. 224-228.

Agroklasterlar samaradorligini oshirish yo'llari

Berdiyev Abdumalik Hakimovich

Пути повышения эффективности сельскохозяйственных кластеров

Бердиев Абдумалик Хакимович

Ways to increase the efficiency of agricultural clusters

Berdiev Abdumalik Khakimovich

Received: May 11, 2025 Revised: May 13, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya.** Mamlakatimizda iqtisodiyotni erkinlashtirish, fan va texnikaning rivojlanishi natijasida barcha sohalar kabi agrar sohada ham tub o'zgarishlar sodir bo'lmoqda. Bu sohani rivojlantirishga esa davlat va jamiyat oldidagi muhim ustuvor vazifa sifatida qaralmoqda. Bunga asosiy sabab, agrar soha mamlakat oziq-ovqat muammolarini hal etish bilan birga oziq-ovqat sanoati korxonalarini xom-ashyo bilan ta'minlaydigan asosiy tarmoq hisoblanadi. Agrar sohada klasterlashuv modeli jahon amaliyotida o'z samaradorligini ko'p marta isbotlagan mexanizm hisoblanadi. Agroklasterlar — bu o'zaro bog'liq qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari, qayta ishlovchi korxonalar, logistika xizmatlari, ta'lim va ilmiy-tadqiqot tashkilotlari hamda moliya institutlarini yagona hududiy tizimda birlashtirish orqali yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulot yaratishni maqsad qiladi. So'nggi yillarda Respublikamizda xalqaro amaliyotda sinalgan, iqtisodiyotni rivojlantirish va barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadigan klaster tizimini joriy etish, bozor munosabatlari va tajribalarini hayotga tadbiiq etishga katta e'tibor berilmoqda. Buning natijasida, agroklasterlar samaradorligini oshirish qishloq xo'jaligi sohasining umumiy raqobatbardoshligini ko'tarish, aholi bandligini ta'minlash va mamlakatning eksport salohiyatini mustahkamlashga xizmat qiladi.
- **Kalit so'zlar:** Agroklaster, ishlab chiqarish samaradorligi, klaster tizimi, qo'shilgan qiymat zanjiri, innovatsion agro-texnologiyalar, klaster infratuzilmasi, modernizatsiya, eksport, import, marketing strategiyalari, mahsulot sifati.
- **Аннотация.** В результате либерализации экономики и развития науки и техники в нашей стране происходят коренные изменения во всех сферах, в том числе и в аграрной. Развитие этой отрасли рассматривается как важнейшая приоритетная задача перед государством и обществом. Основная причина этого заключается в том, что аграрный сектор, наряду с решением проблем продовольственного обеспечения страны, является основным звеном, обеспечивающим сырьём предприятия пищевой промышленности. Модель кластеризации в аграрной сфере является механизмом, многократно доказавшим свою эффективность в мировой практике. Агрокластеры — это объединения взаимосвязанных сельскохозяйственных производителей, перерабатывающих предприятий, логистических служб, образовательных и научно-исследовательских учреждений, а также финансовых институтов в единую территориальную систему с целью создания продукции с высокой добавленной стоимостью. В последние годы в нашей Республике уделяется большое внимание внедрению кластерной системы, прошедшей проверку международной практикой, которая играет важную роль в развитии и обеспечении устойчивости экономики, а также в применении рыночных отношений и передового опыта в жизни. В результате этого повышение эффективности агрокластеров

способствует повышению общей конкурентоспособности сельского хозяйства, обеспечению занятости населения и укреплению экспортного потенциала страны.

- **Ключевые слова:** Агрокластер, производственная эффективность, кластерная система, цепочка добавленной стоимости, инновационные агротехнологии, инфраструктура кластера, модернизация, экспорт, импорт, маркетинговые стратегии, качество продукции.
- **Abstract.** As a result of economic liberalization and the development of science and technology, fundamental changes are taking place in all sectors of our country, including the agricultural sector. The development of this sector is considered one of the most important priorities for both the state and society. The main reason for this is that the agricultural sector, in addition to addressing the country's food security issues, serves as the primary source of raw materials for food industry enterprises. The clustering model in the agricultural sector is a mechanism that has repeatedly proven its effectiveness in global practice. Agro-clusters are associations of interrelated agricultural producers, processing enterprises, logistics services, educational and research institutions, as well as financial institutions, united within a single territorial system with the aim of creating high value-added products. In recent years, great attention has been paid in our Republic to the introduction of the cluster system, which has been tested by international practice and plays a significant role in the development and stability of the economy, as well as in the implementation of market relations and best practices. As a result, improving the efficiency of agro-clusters contributes to enhancing the overall competitiveness of agriculture, ensuring population employment, and strengthening the country's export potential.
- **Keywords:** Agro-cluster, cluster system, innovative agrotechnologies, cluster infrastructure, modernization, export, import, marketing strategies, product quality.

KIRISH

Bugungi kunda butun dunyoda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash eng dolzarb masalalardan biriga aylangan. Shu bilan birga, qishloq xo'jaligini jadal rivojlantirish, uning iqtisodiy samaradorligini oshirish, qishloq aholisining turmush darajasini yaxshilash va ularning manfaatdorligini ta'minlash masalalari to'g'ridan-to'g'ri ishlab chiqarishning zamonaviy shakli — klasterlar tizimi bilan chambarchas bog'liqdir.

O'zbekistonda ham so'nggi yillarda qishloq xo'jaligida qo'shilgan qiymatlar zanjirini yaratish hamda tabiiy va moddiy resurslardan samarali foydalanish maqsadida klaster usuli keng joriy etilmoqda. Xususan, bugungi kunda qishloq xo'jaligining barcha yo'nalishlarini qamrab olgan.

Agroklausterlar sohani zamonaviy innovatsiyalar bilan boyitish va raqobatbardoshligini oshirish uchun samarali vosita hisoblanib, fermerlar, qayta ishlovchi korxonalar, ta'minotchilar va bozor o'rtasida integratsiyani ta'minlab, ishlab chiqarish jarayonlarini tizimli ravishda takomillashtiradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Klasterlar hududlarning raqobatbardoshligini oshirish, qo'shimcha qiymatga ega ishlab chiqarish jarayonlariga o'tish, korxonalar, ilmiy-tadqiqot, ta'lim, moliya institutlari o'rtasida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni o'rnatishga hissa qo'shish vositasi sifatida ishlaydi. Klaster yondashuvi mintaqaviy va sanoat siyosatining mazmunini tubdan o'zgartiradi,

chunki davlat organlarining sa'y-harakatlari xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va davlat institutlari o'rtasidagi munosabatlar tizimini rivojlantirishga qaratilgan.

Agroklausterlar qishloq xo'jaligining turli tarmoqlarini qamrab olgan bo'lib, don mahsulotlari, poliz va sabzavot yetishtirish, meva-sabzavot mahsulotlarini qayta ishlash hamda eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarish bilan shug'ullanadi. Xususan, don mahsulotlari va paxta ishlab chiqarish sohalarida bir qator yirik agroklausterlar faoliyat yuritmoqda. Bu klasterlar yangi texnologiyalarni joriy etish, yerdan samarali foydalanish va qayta ishlash quvvatlarini oshirish orqali hududning agrosanoat salohiyatini yuksaltirishga xizmat qilmoqda.

Hozirgi kunda aholi salomatligini ta'minlash va turmush darajasini yaxshilash ekologik toza va yuqori qo'shimcha qiymatga ega mahsulotlar yetishtirish agroklausterlarning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Suv resurslaridan tejimli foydalanish maqsadida tomchilatib sug'orish tizimlari keng qo'llanilmoqda. Shuningdek, organik dehqonchilik usullari ham rivojlanayotgan yo'nalishlardan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ayrim agroklausterlar o'z mahsulotlarini xalqaro standartlar bo'yicha sertifikatlab, tashqi bozorga eksport qilishga muvaffaq bo'lmoqda.

Agroklausterlarning yana bir muhim jihati — ishlab chiqarish jarayonlarini qayta ishlash korxonalari bilan bog'lashdir. Bu mahsulot qiymat zanjirini to'liq ta'minlash va ishlab chiqarilgan xom-ashyoni yuqori qo'shimcha qiymatga ega mahsulotga aylantirish imkonini beradi. Meva-sabzavot mahsulotlarini qayta ishlash bo'yicha tashkil etilgan klasterlar

hududdagi eksport hajmini oshirishda katta rol o'ynamoqda. Eksport yo'nalishidagi natijalarga kelsak, agroklastarlari Rossiya, Qozog'iston, Xitoy va boshqa mamlakatlarga meva-sabzavot va qayta ishlangan mahsulotlarni eksport qilmoqda. Shu maqsadda logistika tizimini yaxshilashga ham alohida e'tibor qaratilmoqda. Sovutilgan omborxonalar, transport-logistika markazlari tashkil etilishi eksport salohiyatini oshirishga yordam bermadi.

Shuningdek, davlat tomonidan berilgan imtiyozlar va qo'llab-quvvatlash choralari ham agroklastarlarning barqaror rivojlanishiga turtki bo'lmoqda. Agroklastarlar uchun imtiyozli kreditlar, yer ajratish va subsidiyalar berish kabi chora-tadbirlar klasterlar faoliyatini yanada samarali va rivojlangan holatga keltirishda muhim ahamiyatga ega.

Shunday ekan, agroklastar tizimini rivojlantirish nafaqat paxtachilik bilan bog'liq yengil sanoat sohasi, balki oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlash sohasi korxonalari, qurilish materiallari, farmatsevtika sohasini ham rivojlantirishga asos bo'lib xizmat qiladi.

Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 12-sentyabrda davlat budjeti tushumlarini ko'paytirish bo'yicha amalga oshirilayotgan ishlarni to'liq bajarish bo'yicha belgilangan makroiqtisodiy ko'rsatkichlarga erishish, paxta-to'qimachilik sohasida klasterlarni joriy etishni jadalalashtirish masalalariga bag'ishlangan yig'ilishida "klasterlar faoliyatiga har tomonlama yordam berishimiz zarur. Paxtachilikda qishloq xo'jaligining kelajagi, uning iqtisodiy samaradorligi klasterlar bilan bog'liq. Klasterlar agrar sohani jadal rivojlantirishning "lokomotivi" bo'lishi kerak" [1] deb ta'kidlaganlar.

Bundan tashqari qishloq xo'jaligida agroklastar yondashuvining muhimligi to'g'risida xorijiy olimlar va mutaxassislarning tadqiqotlarida ham bu xo'jalik yuritish tizimini muhimligi to'g'risida ijobiy baho berilgan. Jumladan, 20-asrning 80-yillarida M.Porter tomonidan "klaster" atamasi iqtisodiy kategoriya sifatida kiritilgan. Uning fikricha, klaster-ma'lum sohada faoliyat ko'rsatayotgan kompaniya va institutlarning geografik jihatdan tarmoqlararo birlashuvi [1] deb ta'kidlangan bo'lsa, A.A.Nastin tomonidan "agroklastar bir vaqtda va o'zaro hamkorlikda ishlab chiqarish vazifalarini hal qilish va atrof muhitni himoya qilishda birlashish maqsadida geografik jihatdan bir joyda joylashgan, o'zaro bir-biriga bog'liq va bir-birini to'ldiruvchi, turli mulk egalari oilaviy ferma, fermerlarning kooperativ korxonalar, ijtimoiy va ilmiy tashkilotlar, ta'lim muassasalari va maslahat xizmatlaridan iborat bozor sub'ektlari tizimi" [2], A.V.Glotko tomonidan berilgan ta'rifda "agrosanoat majmuidagi tadbirkorlik agroklastari ushbu tizimda ma'lum darajada o'zaro aloqa qilish madaniyatiga ega bo'lgan bog'liq ishtirokchilarning umumiy iqtisodiy manfaatlarini amalga oshiruvchi va texnologik zanjir tamoyili asosida tashkil etilgan hududiy jihatdan alohida innovatsion

yo'naltirilgan integratsion to'zilma" [4] tarzida bayon etilgan. R.R.Toxchukov esa, yanada aniqroq tarzda, "tadbirkorlik agroklasteri-pirovard natijada samara olish hisoblangan ishlab chiqarishning barcha bosqichlari, ya'ni qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishdan tayyor mahsulotni sotish-gacha bo'lgan jarayonlarni yagona takror ishlab chiqarish tarzida mujassamlashtirgan turli faoliyat bilan shug'ullanuvchi tashkilotlarni birlashuvi" [3] dan iborat ekanligi sifatida ta'riflagan va ilmiy ishlarida ta'kidlab o'tgan.

■ TAHLIL VA NATIJALAR

Shunda ekan, respublikamizda keyingi yillarda qishloq xo'jaligi sohasida bu xo'jalik yuritish tizimini joriy etishga alohida e'tibor berilmoqda.

Hozirgi kunda mamlakatimiz qishloq xo'jaligini barcha sohalarida agroklastarlarning tashkil etilishi natijasida, meva sabzavotchilik sohasida 245 ta klasterlar faoliyati yuritib ularga 79,2 ming. gektar yer maydonlari birlashtirilgan. Yetishtirilayotgan meva-sabzavotlari 15,3 ming nafar fermer xo'jaliklari bilan 147,9 ming gektar yer maydonlarida meva-sabzavot mahsulotlari yetishtirish bo'yicha fyu'chers shartnomasi asosida ish olib borilmoqda. 62 ta klasterlarda quvvati 956,2 ming tonna bo'lgan qayta ishlash zavodlari, 32 ta klasterlarda quvvati 290,5 ming tonna bo'lgan mahsulotni saralash va qadoqlash, 23 ta klasterlarda quvvati 230,5 ming tonnalik mahsulotni quritish hamda 136 ta klasterlarda quvvati 360 ming tonnalik oddiy va muzlatkichli omborxonalar mavjud.

Paxta-to'qimachilik klasterlari 134 tadan iborat bo'lib, ularga birlashtirilgan yer maydoni 1034,2 mln. gektarni tashkil etadi. Yetishtirilayotgan paxta xom-ashyosi 28,2 mingta fermer xo'jaliklari bilan bozor tamoyillari asosida, 873,0 ming gektar yer maydonida yetishtirilmoqda.

2018-2022-yillarda sohada sanoatni rivojlantirish uchun jami 15 trln. 942 mlrd. so'm jumladan, 4,7 trln.so'm o'z mablag'i hisobidan, qolgan 11,2 trln.so'm xorijiy investisiyalar va bank kreditlari hisobidan investitsiya kiritildi.

Klasterlarning 22 tasida paxtani qayta ishlashning 5 ta bosqichi, 21 tasida 4 ta bosqich, 30 tasida 3 ta bosqich, 38 tasida 2 ta bosqich va 23 tasida 1 ta bosqich qamrab olingan.

2022-2026 yillarda paxtani chuqur qayta ishlashni tashkil etish bo'yicha umumiy qiymati 25,5 trln. so'mlik 270 ta investitsiya loyihalari amalga oshiriladi.

Qishloq xo'jaligining g'allachilik sohasida 157 ta klasterlar faoliyat yuritib kelmoqda. Ularga birlashtirilgan yer maydoni 1038,0 ming gektarni tashkil etadi. G'alla yetishtirish bo'yicha 36,0 mingta fermer xo'jaliklari bilan 957,0 ming gektar yer maydonida hamkorlik olib borilmoqda.

G'allachilik klasterlari tomonidan 2020-yilda qiymati 547,2

mlrd. so'm (sh.j: 193,3 mlrd. so'm o'z mablag'lari, 353,9 mlrd. so'm bank kreditlari) va 20,3 mln. dollar miqdorda xorijiy kredit mablag'lari hisobiga 65 ta loyihalar ishga tushirilib, 3695 ta doimiy ish o'rinlari yaratildi.

2022 yilda yilda 83 ta g'allachilik klasterlari tomonidan 1 trln. 164 mlrd. so'mlik 122 ta investitsiya loyihalari amalga oshirildi. Klasterlar tomonidan 234,0 ming tonna don saqlaydigan ochiq maydonlar, 166,0 ming tonna yopiq omborlar, 156,0 ming tonna un mahsulotlari, 3,8 ming tonna non va non mahsulotlari hamda 79,0 ming tonna ozuqa-yem ishlab chiqarish quvvatiga ega sexlar ishga tushirildi.

Agroklastlarlar qishloq xo'jaligi va qayta ishlash sohalari muhim natijalarga erishmoqda. Ular mahsulot hajmini oshirish, qayta ishlash va eksport qilish jarayonlarida muhim rol o'ynamoqda. Hududdagi agroklastlarlarning kelgusidagi rivojlanishi mamlakatning agrosanoat salohiyatini yanada yuksaltirishga xizmat qilishi shubhasiz.

Agroklastlarlar muvaffaqiyati ularning zamonaviy va yaxshi rivojlangan infratuzilmaga ega bo'lishiga bog'liq. Shu sababli, quyidagi choralar muhim ahamiyatga ega:

- Qishloq xo'jalik mahsulotlarini bozorlarga tez va samarali yetkazib berish uchun yo'llar, omborlar va logistika markazlarini qurish zarur.
 - Zamonaviy sug'orish texnologiyalarini (tamchilatib sug'orish, avtomatlashtirilgan tizimlar) joriy etish kerak.
 - Qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni rag'batlantirish (masalan, quyosh va shamol energetikasi).
- Agroklastlarlarda innovatsiyalarni qo'llash va raqamlashtirish samaradorlikni oshirishda muhim rol o'ynaydi. Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish va axborot-kommunikatsiya vositalari orqali ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish fermerlar hamda ishlab chiqaruvchilar uchun katta imkoniyatlar yaratadi.
- Agrodronlar va sensorlardan foydalanish: Yerlarning holatini monitoring qilish va hosildorlikni nazorat qilish uchun agrodronlar hamda zamonaviy sensorlardan foydalanish juda samarali. Bu texnologiyalar orqali zararkunandalarga qarshi kurashish va suv tejankorligi ta'minlanadi.
 - Raqamli platformalar: Agroklastlar ishtirokchilari uchun raqamli platformalar yaratish ma'lumot almashishni yengillashtiradi. Bu platformalar orqali mahsulot sotish, sotib olish va ta'minot zanjirini samarali boshqarish mumkin.
 - Aqlli qishloq xo'jaligi texnologiyalari: Avtomatlashtirilgan sug'orish tizimlari, sun'iy intellekt va Internet orqali boshqariladigan agrotizimlardan foydalanish hosildorlikni sezilarli darajada oshiradi.
 - Ilmiy-tadqiqot ishlari: Universitetlar va ilmiy markazlar bilan hamkorlik qilish innovatsion yechimlarni ishlab chiqish va joriy etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, yangi turdagi urug'liklar yaratish va zararli ekologik ta'sirlarni

kamaytirishga qaratilgan tadqiqotlar agroklastlarlarning barqarorligi uchun foydalidir.

Bu innovatsion yondashuvlar agroklastlarlarda ishlab chiqarish samaradorligini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi. Ular nafaqat ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, balki bozor talablariga tez va samarali javob berish imkoniyatini ham yaratadi.

Mutaxassis kadrlar yetishmovchiligi agroklastlarlar samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bunday holatlarni bartaraf etish uchun:

- Fermerlar va klaster ishtirokchilari uchun yangi texnologiyalar bo'yicha o'quv kurslari trening va seminarlar tashkil.
- Agroiinjeneriya, agrobiznes va boshqa sohalarda bo'yicha malakali mutaxassislar tayyorlash ta'lim muassasalari bilan hamkorlik qilish.
- Yosh mutaxassislarning ishlab chiqarish jarayonlarida amaliyot dasturlari ishtirok etishini ta'minlash.

Agroklastlarlar qishloq xo'jaligi sohasida innovatsion rivojlanish va yuqori qo'shimcha qiymat yaratishda muhim ahamiyatga ega tuzilmalar hisoblanadi. Ular qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari, qayta ishlovchi korxonalar va bozor ishtirokchilari o'rtasida uzluksiz hamkorlikni ta'minlashga qaratilgan bo'lib, davlat tomonidan katta ko'makka ega. Bunday qo'llab-quvvatlashning huquqiy asoslari va amaliy mexanizmlari agrosanoat tarmog'ini barqaror rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlarini belgilab beradi.

Avvalo, davlat qonunchilik orqali agroklastlarlarni shakllantirish va rivojlantirishga imtiyozlar yaratadi. O'zbekistonda "Qishloq xo'jaligi kooperatsiyasi to'g'risida"gi qonun, turli hukumat qarorlari va normativ hujjatlar agroklastlarlarni qonuniy tartibga soladi. Bunday hujjatlar klaster ishtirokchilarining huquq va majburiyatlarini aniq belgilash, yerdan foydalanish tartiblari hamda soliq imtiyozlarini nazarda tutadi. Davlat yordami agroklastlarlar uchun moddiy va moliyaviy qo'llab-quvvatlash shaklida ham amalga oshiriladi. Xususan, yer uchastkalari ajratish, subsidiyalar va imtiyozli kreditlar berish, infratuzilmani rivojlantirishga grantlar ajratish kabi choralar qo'llaniladi. Shuningdek, energiya resurslari va suv ta'minoti bo'yicha maxsus tariflar qo'llanishi agroklastlarlarning raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi.

Agroklastlarlar innovatsiya va texnologiyalarni joriy etishda ham davlat ko'magidan foydalanadi. Zamonaviy texnologiyalarni tatbiq etish bo'yicha loyihalarni qo'llab-quvvatlash maqsadida tadqiqot institutlari va ilmiy markazlar bilan hamkorlik qilinadi. Bu jarayonda ilmiy-tadqiqot ishlarini rag'batlantirish va o'quv dasturlarini tashkil etish muhim ahamiyatga ega.

Eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishni qo'llab-quvvatlash davlat siyosatidagi yana bir muhim yo'nalish hisoblanadi. Agroklastlarlar mahsulotlarining xalqaro bozorga

chiqishi uchun davlat tomonidan sertifikatlashtirish, logistika va tashqi savdo shart-sharoitlarini yaxshilash choralari ko'riladi.

Agroklastlar davlat ko'magi va huquqiy asoslarga tayan-gan holda qishloq xo'jaligini rivojlantirish, resurslarni samarali boshqarish va aholi farovonligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Davlat va xususiy sektor hamkorligi, huquqiy bazaning takomillashtirilishi hamda moliyaviy qo'llab-quvvatlash mexanizmlarining rivojlantirilishi bu jarayonda ustuvor ahamiyatga egadir.

Agroklastlar qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishdan tortib, qayta ishlash va tashqi bozorlarga eksport qilishgacha bo'lgan butun texnologik jarayonlarni birlashtiruvchi tizimdir. Bu tuzilmalar nafaqat mahalliy bozorni sifatli mahsulot bilan ta'minlash, balki mamlakatning eksport salohiyatini oshirishda ham muhim o'rin tutadi. Shu bois agroklastlarda eksport imkoniyatlarini kengaytirish davlat va biznesning ustuvor vazifalaridan biriga aylanmoqda.

Eksport salohiyatini oshirishning asosiy yo'nalishlaridan biri ishlab chiqarish texnologiyalarini modernizatsiya qilish va sifatli mahsulot yetishtirishdir. Xalqaro bozor talablari bo'yicha ekologik toza, sertifikatlangan va xalqaro standartlarga javob beruvchi mahsulotlarga talab yuqori. Shu maqsadda agroklastlarda zamonaviy sug'orish texnologiyalari, seleksiya va ulug'turish ishlari hamda organik mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha innovatsiyalarni joriy etish muhim ahamiyatga ega.

Bozor diversifikatsiyasi ham eksport salohiyatini oshirishda muhim omildir. An'anaviy eksport bozorlari bilan bir qatorda yangi mamlakatlarga mahsulotlarni yetkazib berish yo'nalishlarini kengaytirish talab etilmoqda. Bu jarayonda tashqi bozorlar analizi, talab va iste'molchilarga muvofiq mahsulot turlarini shakllantirish muhimdir.

Logistika va infratuzilmani yaxshilash ham eksportni kengaytirishga xizmat qiladi. Mahsulotlarni tez va sifatli yetkazib berish uchun zamonaviy sovetgich tizimlari, logistika markazlari va eksport koridorlari yaratish zarur. Bu jarayonda agroklastlarni eksport uchun maxsus logistik halqalarga bog'lash muhimdir.

Shuningdek, xalqaro bozorlarda marketing strategiyasini ishlab chiqish ham katta ahamiyatga ega. Agroklast mahsulotlarining raqobatbardoshligini oshirish uchun ularni brending qilish, xalqaro ko'rgazmalarda ishtirok etish va raqamli marketing vositalaridan foydalanish talab etiladi.

Davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash choralari ham eksport salohiyatini oshirishda muhimdir. Eksportchilarga subsidiyalar, soliqliq imtiyozlari va sertifikatlashtirish jarayonlarida yengilliklar berish bu yo'nalishda samarali qadamlar hisoblanadi. Shuningdek, davlat organlari tomonidan eksportchilarni xalqaro hamkorlik va investitsiya loyihalariga jalb etish choralari ko'rilmoqda.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Agroklastlarda eksport salohiyatini oshirish innovatsiyalar joriy etish, infratuzilmani rivojlantirish, davlat ko'magi va marketing strategiyalarini ishlab chiqishga bog'liq. Mazkur yo'nalishlarda tizimli ishlar olib borilishi mamlakatning qishloq xo'jaligi sohasidagi eksport salohiyatini yanada yuksaltirishga yordam beradi.

Mahsulotlarni xalqaro bozorlarga olib chiqish agroklastlar samaradorligini oshirishning muhim yo'nalishlaridan biridir. Bunda mahsulotlarni xalqaro standartlarga mos ravishda tayyorlash, bozorda tanilishini ta'minlash uchun marketing strategiyalarini ishlab chiqish, tadbirkorlarning mahsulotlarini tanitish uchun ko'maklashish.

Agroklastlar qishloq xo'jaligi sohasida zamonaviy va integratsiyalashgan ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil etish orqali qishloq joylarining iqtisodiy rivojlanishiga xizmat qiladi. Biroq mazkur tarmoqni kengaytirish va mahsulot hajmini oshirish atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatmaslikka yo'naltirilgan bo'lishi zarur. Shu bois ekologik barqarorlik masalasi agroklastlar faoliyatining asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib, zamonaviy qishloq xo'jaligini ekologik standartlarga mos ravishda olib borishni talab etadi.

Ekologik barqarorlikni ta'minlashda birinchi navbatda resurslarni oqilona boshqarish muhim ahamiyatga ega. Yer, suv va energiya kabi tabiiy resurslardan samarali foydalanish atrof-muhitni muhofaza qilishning asosiy shartlaridan biridir. Sug'orish texnologiyalarini modernizatsiya qilish, tomchilatib sug'orish tizimlarini joriy etish va suv tejovchi innovatsiyalarni qo'llash suv resurslaridan tejimli foydalanishga yordam beradi.

Yerning holatini yaxshilash va unumdorligini saqlash ham ekologik barqarorlikning muhim jihatlardan biri hisoblanadi. Agroklastlarda eroziyani oldini olish, tuproqning tuzlanishiga qarshi kurash va organik o'g'itlardan foydalanish orqali tuproq himoyasi ta'minlanishi lozim. Bu bilan yerning tabiiy holatini saqlab qolish va barqaror qishloq xo'jaligi rivojini ta'minlash mumkin.

Ekologik toza ishlab chiqarishga o'tish ham muhim yo'nalishlardan biridir. Ximik vositalar va pestitsidlardan kam foydalanish, biologik himoya usullarini joriy etish orqali mahsulotlarning ekologik tozaligini ta'minlash mumkin. Bu nafaqat atrof-muhitni muhofaza qilishga, balki yuqori sifatli va ekologik xavfsiz mahsulot ishlab chiqarishga imkon beradi.

Qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish ham ekologik barqarorlikni ta'minlashda katta ahamiyatga ega. Quyosh energiyasi, shamol turbinalari yoki biogaz texnologiyalaridan foydalanish agroklastlarning energiyaga bo'lgan talabini barqaror ravishda ta'minlashga yordam beradi. Bu usul nafaqat ekologik zararni kamaytiradi, balki energiya

xarajatlarini ham pasaytiradi.

Shuningdek, chiqindilarni qayta ishlash tizimini yo'lga qo'yish ham muhimdir. Organik chiqindilardan biokompost ishlab chiqarish yoki qayta tiklanuvchi manbalar uchun energiya olish agroklastarlarda chiqindilarni minimal darajaga keltirishga yordam beradi.

Ekologik barqarorlik sohasidagi davlat qo'llab-quvvati ham katta ahamiyatga ega. Davlat tomonidan ekologik standartlarni joriy etish, imtiyozli kreditlar ajratish va ilg'or texnologiyalarni jalb etishga yordam berish agroklastarlarning barqaror rivojlanishiga ko'maklashadi.

Agroklastarlarda ekologik barqarorlikni ta'minlash innovatsion texnologiyalarni joriy etish, resurslardan samarali foydalanish, ekologik xavfsiz ishlab chiqarish va davlat ko'magidan oqilona foydalanish orqali amalga oshiriladi. Bu jarayonda atrof-muhit bilan hamohang ravishda ishlash jamiyatning uzluksiz rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Agroklastarlar qishloq xo'jaligi sohasida yangi imkoniyatlar yaratish va iqtisodiyotni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Infratuzilmani yaxshilash, innovatsiyalarni joriy etish, kadrlar tayyorlash, davlat ko'magi va eksportga yo'naltirilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish orqali agroklastarlar samaradorligini sezilarli darajada oshirish mumkin.

Bu yo'nalishda izchil harakatlar mahalliy fermerlar va ishlab chiqaruvchilar uchun yangi manfaatli bozorlar ochilishini ta'minlaydi hamda qishloq xo'jaligining barqaror rivojlanishiga yordam beradi.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Berdiyev Abdumalik Hakimovich Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, dotsent / Бердиев Абдумалик Хакимович Университет информационных технологий и управления, доцент / Berdiyev Abdumalik Khakimovich niversity of Information Technology and Management, Associate Professor**

► a.berdiyev197501@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0003-2842-9802>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori. "Meva-sabzavotchilik sohasida qishloq xo'jaligi kooperatsiyasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida". PQ-4239 (14.03.2019).
- [2]. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori. "Paxtachilik sohasida bozor tamoyillarini keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida". PQ-4633 (06.03.2020)
- [3]. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori. "G'alla yetishtirish, xarid qilish va sotishga bozor tamoyillarini keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida". PQ-4634

(06.03.2020).

- [4]. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining qarori. "O'zbekiston Respublikasida zamonaviy urug'chilik klasterlarini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida". VMQ-512 (18.06.2019).
- [5]. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2019-yil 12- sentabr kuni davlat budjetiga tushumlarni ko'paytirish bo'yicha amalga oshirilayotgan ishlarni to'liq bajarish, yil yakuni bo'yicha belgilangan makroiqtisodiy ko'rsatkichlarga erishish, paxta-to'qimachilik sohasida klasterlarni joriy etishni jadallashtirish masalalariga bag'ishlangan yig'ilish ma'lumotlari.
- [6]. M.Porter Clusters and the New Economics of Competition. Harvard Business Review. Available at: <http://hbr.org/product/clusters-and-the-new-economics-of-competition/an/98609-PDF-ENG>
- [7]. А.А.Настин Сельскохозяйственный кластер Дании. // «Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий», 2011, №4. -С. 45.
- [8]. А.В.Глотко Инновационно-кластерная развития АПК. Материалы межрегион. Научно-практ. конф. с междунар. участием "Проблемы и перспективы государственно-правового, экономического и социального развития субъектов Российской Федерации" 3-4 октября 2008 г., Горно-Алтайский, РИО ГАГ. -С.104.
- [9]. Р.Р.Тохчуков Предпринимательский агропромышленный кластер: теоретические основы создания и функционирования в системе АПК. // Современные научные исследования: электронный научный журнал, 19 апреля 2012 г., рубрика: "Экономика". <http://www.sni-vak.ru/info@sni-vak.ru>
- [10]. Hakimovich, B. A., & Khudayberdiyevna, D. M. (2020). Advantages of introducing agrocluster in agriculture. International Journal on Orange Technologies, 2(11), 37-40.
- [11]. Berdiyev, A. H., & Rasulov, K. K. (2022). Prospects for Cluster Activities in the Agricultural Sector: Problems and Solutions. Journal of Marketing and Emerging Economics, 2(5), 99-108.
- [12]. Hakimovich, B. A. (2024). AGROKLAsterLARNI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI. Science and innovation, 3(Special Issue 42), 251-256.
- [13]. Hakimovich, B. A. (2023). Prospects for Innovative Agricultural Development.
- [14]. Бердиев, А. Х., & Расулов, Х. К. (2020). Современный экономический механизм развития сельского хозяйства. Вестник науки и образования, (5-1 (83)), 41-45.
- [15]. Бердиев, А. Х. (2020). Использование инноваций

в сельском хозяйстве является главным фактором эффективности. Вестник науки и образования, (3-2 (81)), 9-14.

[16]. Hakimovich, B. A., & Khudayberdiyevna, D. M. (2020).

Advantages of introducing agrocluster in agriculture. International Journal on Orange Technologies, 2(11), 37-40.

Jun mahsulotlarini qayta ishlash asosida samaradorlikni oshirish imkoniyatlari

Ergashev G'ayrat Urolovich

Возможности повышения эффективности на основе переработки шерстяных изделий

Эргашев Гайрат Уролович

Efficiency improvement possibilities based on wool processing

Ergashev Gayrat Urolovich

Received: May 15, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya.** Ushbu maqolada jun tolasini qayta ishlash va undan mahsulot ishlab chiqarish korxonalar sonini kengaytirish hisobiga mahalliy dag'al va yarim dag'al jun tolalarini dastlabki ishlash texnologiyasini takomillashtirish asosida jun tolasidan to'qimachilik mahsulotlari uchun xomashyo bazasini kengaytirish.
- **Kalit so'zlar.** To'qimachilik, chiqindi, paxta tolas, jun tolas, yigiruv, to'quvchilik, tikuvchilik, kimyoviy tolalar, ipak, kanob, xomashyo.
- **Аннотация.** Расширение сырьевой базы текстильных изделий из шерстяного волокна за счет совершенствования технологии первичной переработки местных грубых и полугрубых шерстяных волокон за счет расширения количества предприятий по переработке шерстяных волокон и производству продукции.
- **Ключевые слова:** Текстиль, отходы, хлопковое волокно, шерстяное волокно, прядение, ткачество, шитье, химические волокна, шелк, конопля, сырье.
- **Abstract:** Expansion of the raw material base for textile products from wool fiber based on the improvement of the initial processing technology of local coarse and semi-coarse wool fibers due to the expansion of the number of wool fiber processing and product production enterprises.
- **Keywords:** Textiles, waste, cotton fiber, wool fiber, spinning, weaving, sewing, chemical fibers, silk, hemp, raw materials.

KIRISH

Bugungi kunda to'qimachilik sanoati korxonalari oldiga katta vazifalar qo'yilgan. Jumladan paxta tolalaridan jahon standartlari talablariga javob bera oladigan ip va gazlamalar ishlab chiqarishni oshirishga mo'ljallangan dastur va tadbirlar ishlanmoqda. O'zbekiston hukumati qo'llayotgan bir qator tadbirlarga muvofiq korxonalarning iqtisodiy boshqarishni yangi usulini joriy qilib, ularni samaradorligini oshirishga

doir tadbirlar amalga oshirilmoqda. Bu tadbirlardan ko'zlangan maqsad yengil sanoat maxsulotlariga bo'lgan talablarni qondirish, ishlab chiqariladigan maxsulotlar sifatini yaxshilash va turlarini ko'paytirishdan iborat. Respublikamizda to'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish va undan tayyor mahsulot olishga hamda xomashyo bazasini oshirish, chiqindi tolalarni qayta ishlash hamda tiklangan tola olish bo'yicha zamonaviy texnika texnologiyalarni qo'llashga ko'proq e'tibor berilmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Tabiiy junni qayta ishlash, tozalash, titish-savash mashinalari, texnika va texnologiyasini rivojlantirish, junni tabiiy xususiyatlarini saqlagan holda sifatli mahsulotlarni olish bo'yicha bir qator taniqli xorijiy olimlar katta hissa qo'shganlar, jumladan A.A.Ugryumov, K.V.Afanasyev, L.S.Gorbunova, S.A.Noskova, A.M.Domashinko, V.I.Bezrukov, N.I.Shleudiyakov, Ye.V.Gryaznova, Ye.B.Kolpakov kabi Rossiyaning yetakchi olimlari, Ya.Ya.Lipenkov (Ukraina), A.G.Pechnikova (Belarusiya), Mott, L.Robert (Angliya), Mercz T.I (Avstraliya), A.G.Johnson (AQSH) va boshqalar.

Junni qayta ishlash, titish-savash, tozalash texnologiyasi va mashinalari konstruksiyalarini yanada takomillashtirish bo'yicha O'zbekistonning taniqli olimlarini ilmiy ishlari bag'ishlangan. Bulardan: R.V.Korabelnikov, R.S.Xojimatov, Sh.Sh.Xakimov, J.A.Qayumov, M.Q.Qulmetov, S.A.Yusupov, Sh.M.Rizayev, M.D.Zokirov, Xasilbekov A.Ya, F.B.Ismoyilov, S.M.Elmonov va M.A.Nazarovalarni e'tirof etish mumkin.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada tizimli tahlil, analiz va sintez, induksiya va deduksiya, statistik va ekspert baholash, ilmiy abstraksiyalash va boshqa usullardan keng foydalanildi. Shu bilan birga, jun ishlab chiqarish va uni dastlabki qayta ishlash bo'yicha ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar berilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ma'lumki, tiklangan tolalardan aralash ip olishda texnologik jarayonlarning samaradorligini oshiradigan va muayyan natijalarga erishishda chiqindilar saralanadi va toifalarga bo'linadi. To'qimachilik qiyqimlari va laxtalaridan tiklash tola olish texnologiyasida asosan laxtak va qiyqimlarni titish uskunasiga qo'shimcha pichoqli valik o'rnatish asosida ish samaradorligiga erishish mumkinligi olimlar tomonidan aniqlangan. Qayta tiklangan tabiiy va kimyoviy tolalardan noto'qima materiallar olish bo'yicha texnik va texnologik yechimlari va ularning sifat ko'rsatkichlarini o'rganish bo'yicha zamonaviy usullar ishlab chiqilgan jumladan poyafzal uchun izolyatsion materiallar ishlab chiqarishda qayta tiklangan tolalardan foydalanishning innovatsion texnologiyalari yaratilgan.

Paxta tolasi narxining yuqoriligi va dunyo bozorida uning etishmasligi tayyor mahsulot tannarxini pasaytirish yo'llarini izlashni taqazo qilmoqda. Bunda xom ashyoni to'g'ri ishlatish yordam bermoqda, chunki ip tannarxining 70% xom ashyo ulushiga to'g'ri keladi. Ma'lumki, xom ashyoni maksimal ishlatish uchun titish-tozalash va tarash mashinasini to'g'ri

tartibga solish kerak. Materialni tozalash sifatini oshirish uchun eski tozalash mashinalari o'rniga yangi tozalash mashinalarini o'rnatish, alohida samarali tozalash agregatlarini qo'llash hamda ikkilamchi tozalash mashinalarini ishlatish kerak bo'ladi.

Tozalash mashinalarida bu tarkibiy massa ikki oqim: tolali material va chiqindilarga bo'linadi. Biroq ularni faqat nazariy jihatdan ajratish mumkin, amalda tolali qatlamga chiqindilar, chiqindilarga esa tolalar ham tushib qoladi. Qayta ishlovchi mashinalarda chiqindilar qayta ishlanganidan so'ng regeneratsiyalangan tola va ikkilamchi chiqindilar olinadi.

Mashinaning takomillashgan konstruksiyasi ishlab chiqilgan; perfobaraban sirtida tiklangan tolalardan tola qatlamini shakllantiruvchi havo oqimi ko'rsatkichlarini nazariy va tajribaviy tadqiq etib, ularning perfobaraban o'qi bo'ylab o'zgarish qonuniyatlari aniqlangan; qalinligi bo'yicha bir tekis tola qatlamini shakllantiruvchi havo parametrlari kattaliklarini aniqlash natijasida perfobarabanning takomillashgan konstruksiyasi yaratilgan; tikuvchilik qiyqimlari va laxtaklardan tiklangan tola hamda mahalliy poliefir tolasini qutblangan maydonda zaryadlab olinadigan aralash ip xossa ko'rsatkichlari yaxshilanishi aniqlangan. Jun chiqindilari qo'yilarni qirqish va qirqishdan keyingi jarayonlarda hosil bo'ladi. Sof jun tabiiy materialdir, ya'ni u atrof-muhitga katta zarar yetkazmaydi. Biroq, bu qayta ishlanmagan xom ashyo uchun amal qiladi.

Dunyo miqyosida tolali xom ashyolardan sintetik tolalar 58,3 % ni tashkil etadi. Sellyuloza 5,7 %, tabiiy tolalar 36 %, jumladan: paxta 32 %, jun tolasini 3,1 %, ipak 0,16 % va kanop, jut, zig'ir tolalari 0,54 % ni tashkil etishadi. Yigiruv, to'quvchilik va tikuvchilik bilan shug'ullanuvchi sanoat tarmoqlarida sof shakldagi jun amalda qo'llanilmaydi. Qayta ishlash jarayonida u oqartiriladi, bo'yaladi va tabiiy tolalarga sintetik iplar qo'shiladi. Bunday materiallar to'planib, poligonga tashlanganida xavf tug'diradi, chunki matoning parchalanishi paytida kimyoviy bo'yoqlar tuproq va er osti suvlariga kirib, atrof-muhitni yomonlashtiradi. Junni qayta ishlash nafaqat ekologik toza, balki iqtisodiy jihatdan ham foydali yechim hisoblanadi, chunki yengil sanoatda faoliyat yurituvchi korxonalarda to'qimachilik chiqindilari alohida maydonda saqlanadi.

Chiqindilarning atrofga ekologiyaga zarar yetkazish natijasida turli xil iflosliklar keltirib chiqaradi. Chiqindilarni qayta ishlaganimizda turli xil uzun va kalta tolalar ajraladi. Buning natijasida ishlab chiqarish korxonasiga foydasi yetarli darajada ko'payadi, chunki shu mahsulotni arzon narxda sotgandan ko'ra qayta ishlab chiqarishda daromat ko'payadi. Qo'y junini maxsus texnologiya yordamida qayta ishlash chigallikdan xalos bo'lish hamda ikkilamchi xom ashyoni qulay narxda olish imkonini beradi. Chiqindilarni qayta ishlashdan so'ng, qayta ishlanadigan materiallar olinadi, ular ko'rpa-to'shaklar,

yumshoq mebellar, kiyimkechaklar uchun plomba sifatida, qurilishda pollar uchun yostiq izolatsiyasi, shuningdek, to'qilmagan materiallar ishlab chiqarish uchun ishlatilishi mumkin. Jun chiqindilari to'g'ridanto'g'ri yigiruv, gazlama ishlab chiqarish, ushbu tabiiy materialdan kiyim tikish va trikotaj bilan shug'ullanuvchi korxonalarda yig'iladi. Qayta ishlash uchun mos bo'lgan bezaklar, tolalar, parchalar, ishlab chiqarish nuqsonlari ko'pincha yig'iladi: Junni qayta ishlash xom ashyosiga qarab ikki turga bo'linadi - to'qimachilik chiqindilari va shlamlari, yigirish chiqindilari va qirqib olingan qo'y junlari. To'qimachilik va yigiruv chiqindilari birinchi navbatda saralanadi. Bundan tashqari, qayta ishlangan jun qayta ishlanadigan material sifatida ishlatilishi mumkin. Masalan, izolyatsiya sifatida, mebel uchun tamponlama materiali, linoleum.

To'qimagan materiallar toladan tozalangan jun chiqindilari-dan ishlab chiqariladi, unda tolalar asosga turli yo'llar bilan birlashtiriladi. Qirqilgan qo'y junini qayta ishlash texnologiyasi birinchi navbatda tozalashga qaratilgan bo'lib, u bir necha bosqichda amalga oshiriladi. Bu bosqichlar quydagilardi: -yirik iflosliklarni va changni olib tashlash, -yuvish eritmasiga namlash, -bir necha marta yuvish, -yuvish. Tozalash jarayonida keyinchalik qayta ishlanmaydigan bo'laklar va pihtilar olib tashlanadi. Murakkab ifloslantiruvchi moddalarni (ter, yog'li moddalar) to'liq tozalanadi va tozalashdan so'ng jun maxsus shkaflarda quritiladi. So'ngra keyin sanoat mashinalarida taraladi. Bunday jarayonlardan keyin tolalar yigiruvga tayyor deb hisoblanadi. Jun mahsulotlari asosan ko'proq qishki mavsumdagi kiyimlarda keng qo'llaniladi. Chunki bu kiyimlar issiqlikni ushlash xususiyati judam yuqori darajaga ega. Jun tolasini qayta ishlash va undan mahsulot ishlab chiqarish korxonalarini kengaytirish hisobiga mahsulot bozorini quyidagi holatlarda kengaytirish mumkin: mahalliy dag'al va yarim dag'al jun tolarini dastlabki ishlash texnologiyasini takomillashtirish asosida jun tolasidan to'qimachilik mahsulotlari uchun xomashyo bazasini kengaytirish; -kimyoviy tolali to'qimachilik mahsulotlariga jun tolasidan aralashtirilgan holda ularning fizik-kimyoviy va iste'mol xossalarini yaxshilash asosida assortiment imkoniyatlarini kengaytirish; -mahalliy jun tolaridan noto'qima usulidagi issiqlik saqlash xususiyati oshirilgan texnik va issiqlik saqlovchi qatlam matolar ishlab chiqarishni kengaytirish; -gilam assortimenti va gilam mahsulotlari assortimentini kengaytirish. Jun tolaridan iplar ishlab chiqarishda ular tarkibidagi chiqindi va nuqsonlar katta qiyinchiliklar tug'diradi. Jun tarkibida o'simlik qoldiqlari, organik chiqindilar hamda toladagi yog' va ter moddalari, mineral chiqindilar, qirqim davri (kalta tolalar, mayda turli tarkiblar) nuqsonlari uchraydi. Ularning miqdori qo'ylarning zotiga, jun turiga, boqish rejimiga, ozuqa tarkibiga, iqlim sharoitiga va boshqa faktorlarga bog'liq.

Tabiiy junni dastlabki qayta ishlashda mayda bo'lakchalar ko'rinishidagi to'kilgan tolalar, tozalash jihozlarida hosil bo'lgan tugunakcha va nuqsonlar, kalta tolalardan iborat chiqindilar ajralib chiqadi. Ularning tarkibida 6 % gacha chang va 4 % xor-xas bo'ladi. Junni yigirish korxonalarida qayta ishlashda to'kilgan tolali chiqindilar, fil trlar momig'i, tarash jihozlaridagi tozalash chiqindilari va tarandilar, ip uzuqlari va supindilar hosil bo'ladi. Bulardan tarandilardagi tolalar sifati va tarkibi bo'yicha dastlabki xom ashyoga yaqin xossalarga ega. Qolgan chiqindilar tarkibida ko'p miqdorda chang va xor-xas bo'lib, tolalari sezilarli darajada kalta bo'ladi. Jun tolasidan yigirilgan iplardan gazlama to'qishda ip uzuqlari va qoldiqlari, laxtak, momiq va supindilar hosil bo'ladi. Ularni titish jixozlarida qayta ishlangandan so'ng to'qimachilik mahsulotlari, jumladan ip yigirish va noto'qima matolar ishlab chiqarishda foydalanish mumkin.

Mo'ynali mahsulotlar tayyorlashda terini oshlash, shilish, mo'ynani qirqib tekislash, to'kilgan tolalar, filtr momig'i, kesilgan tolalar va momiq kabi chiqindilar ajralib chiqadi. Ulardan namatlar tayyorlashda foydalaniladi. Noyob tuzilishi tufayli jun nafas oladi, uning tolalari orasida havo aylanadigan maxsus havo bo'shliqlari mavjud. Bu ortiqcha issiqlik va namlikni olib tashlashga yordam beradi, qulay mikroiklim yaratadi. Saralash deganda, odatda, junni turli xil sifatli tolalarga ajratish jarayoni tushuniladi, sifati jun kesilgan odam tanasining qismiga bog'liq. Jun fizik xususiyatlariga ko'ra saralanadi: rangi, uzunligi, holati. Eng sifatli jun qo'yning yelkasi va yon qismlaridan olinadi, undan keyin kiyim tikiladi. Soyadan kesilgan jun pastroq sifatga ega, undan gilam va aksessuarlar tayyorlanadi. Qishloq xo'jaligi mutaxassislarining ta'kidlashicha, yuqori sifatli jun yuqori mustahkamlikni kafolatlamaydi.

■ XULOSA VA TAKLIFLAR

Olib borilgan tadqiqotlar to'qimachilik sanoati tolali chiqindilari va ikkilamchi to'qimachilik mahsulotlari sanoat uchun katta xom ashyo bazasi bo'lib xizmat qilishi mumkinligini ko'rsatdi. To'qimachilik korxonalarida tolali chiqindilardan mahsulot ishlab chiqarish talab darajasida yo'lga qo'yilmagan. To'qimachilik korxonalarida tolali chiqindilarni dastlabki tozalash texnologiyasi takomillashtirishni talab etadi. Paxta tozalash korxonalarida hosil bo'ladigan tolali chiqindilarning tarkibidagi tolalarning texnologik xossalari to'la o'rganilmagan.

Shuningdek, ip gazlama sanoati chiqindilarining amalda o'rganilgan xossalari ularning texnologik ahamiyatini yuqori ekanligini ko'rsatdi. Hisoblash natijalari yigiriluvchanlik darajasi bo'yicha eng yuqori ko'rsatgich michka chiqindisiga, eng kami esa tozalanmagan savash oreshkasi va momig'iga to'g'ri keladi.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Ergashev G'ayrat Urolovich Qarshi davlat texnika universiteti, "Innovatsion iqtisodiyot" kafedrasida assistenti / Эргашев Гайрат Уролович Каршинский государственный технический университет, Ассистент кафедры «Инновационная экономика» / Ergashev Gayrat Urolovich Karshi State Technical University, Assistant of the Department of Innovative Economics**

► ergayrat@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0001-0005-9809>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. D.Juraev, M.Urozov, N.Urakov, "Junni titish-tozalash uskunasini ta'minlash mexanizmini takomillashtirish orqali uning ish unumdorligini oshirish"// Namangan MQI jurnali // №2-son. 2023 y.
- [2]. Jumaniyozov.K.J va boshqalar "To'qimachilik mahsulotlari va jihozlari", Toshkent, G'.G'ulom,2012.
- [3]. Рустамова К.Т, Нигматова Ф.У Особенности создания ассортимента смешанных трикотажных полотен плателно-костюмного назначения ин волуме 4, иссue 04. оф интернационал буллетин оф апплиед ссиенсес анд технолож
- [4]. Rustamova K.T To'qimachilik chiqindilarini qayta ishlash uskunalari "Paxta tozalash, to'qimachilik va yengil sanoat sohalarining texnologiyasini takomillashtirish" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman 2023-yil 20-21-oktabr.
- [5]. Джуроев, А. Д., Ураков, Н. А., Мирзаев, О. А., Алмардонов, О. М., & Усманов, Х. С. (2021). Анализ нагруженности питающего цилиндра в узле питания прядильных машин. Universum: технические науки, (12-3 (93)), 48-53.
- [6]. Джуроев, А. Д., Муродов, Т. Б., Матисмаилов, С. Л., Мирзаев, О.А., & Ураков, Н.А. (2020). Дискретизирующий барабанчик для пневмомеханических прядильных машин. Патент на изобретение, № IAP06301, 30
- [7]. Toshbekov O.A., Urozov M.K. Noto'qima matolarning defarmatsion tavsifini bashorat qilish, b'vholash va aniqlash uslubiyati // Yevraziyskiy jurnal akademicheskix issledovaniy. 2023. Vol 3, № 4 R. 7-9.

O'zbekistonda yashil iqtisodiyotga o'tishning dolzarbligi va istiqbollari

Muxammadiyeva Dilafruz Alisher qizi, Almirzayeva Laziza Anvarjon qizi

Актуальность и перспективы перехода к зелёной экономике в Узбекистане

Мухаммадиева Дилафруз Алишер кызы, Алмирзаева Лазиза Анварджон кызы

The urgency and prospects of transition to a green economy in Uzbekistan

Mukhammadieva Dilafruz Alisher kyzy, Almirzaeva Laziza Anvarjon kyzy

Received: May 11, 2025 Revised: May 13, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya.** Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasida yashil iqtisodiyotga o'tishning dolzarbligi, mavjud muammolar, huquqiy-me'yoriy baza va istiqbolli yo'nalishlar tahlil qilinadi. Yashil iqtisodiyot — barqaror rivojlanishga erishish, ekologik xavfsizlikni ta'minlash va resurslardan oqilona foydalanishni ko'zlovchi yangi iqtisodiy model sifatida qaraladi. Maqolada xalqaro tajriba va O'zbekistonning milliy rivojlanish strategiyalari asosida tahliliy yondashuv qo'llanilib, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini keng joriy etish, yashil texnologiyalarni rivojlantirish, iqtisodiy rag'batlantirish vositalarini takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan. Statistik ma'lumotlar va institutsional yondashuvlar asosida mamlakatda yashil iqtisodiyotga o'tish salohiyati chuqur tahlil qilingan.
- **Kalit so'zlar.** Yashil iqtisodiyot, barqaror rivojlanish, ekologik xavfsizlik, qayta tiklanuvchi energiya, iqtisodiy islohotlar, O'zbekiston, yashil texnologiyalar, investitsiya muhiti, ekologik siyosat.

KIRISH

So'nggi yillarda global iqlim o'zgarishi, ekologik muammolar, tabiiy resurslarning cheklanganligi va atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatadigan iqtisodiy faoliyatlar insoniyatni yangi, barqaror va ekologik jihatdan xavfsiz iqtisodiy modelga o'tishga majbur qilmoqda. Shunday global chaqiriqlar fonida "yashil iqtisodiyot" tushunchasi xalqaro miqyosda dolzarb mavzulardan biriga aylandi. Yashil iqtisodiyot – bu

iqtisodiy o'sish va ijtimoiy farovonlikka erishishda ekologik barqarorlikni saqlagan holda tabiiy resurslardan oqilona va tejamkor foydalanishni nazarda tutuvchi iqtisodiy tizimdir. O'zbekiston Respublikasi ham bu boradagi global tendensiyalarni inobatga olgan holda, yashil iqtisodiyotga o'tish masalasini davlat siyosati darajasiga ko'tarmoqda. So'nggi yillarda "Yashil makon", "Yashil energiya", "Barqaror rivojlanish strategiyasi – 2030" kabi qator dasturlar va qonun hujjatlari qabul qilinib, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish, energiya samaradorligini oshirish, chiqindilarni

boshqarish tizimini isloh qilish va ekologik toza ishlab chiqarish texnologiyalarini joriy etish yo'lida muhim qadamlar tashlanmoqda. Biroq yashil iqtisodiyotga o'tishda tizimli muammolar, investitsion va institutsional to'siqlar, hamda aholining ekologik madaniyat darajasi kabi omillar mavjud bo'lib, ularni bartaraf etish uchun chuqur ilmiy asoslangan tahlil, kompleks yondashuv va milliy xususiyatlarga mos strategik rejalashtirish zarur.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Yashil iqtisodiyot tushunchasi global darajada 2008-yilgi moliyaviy inqirozdan so'ng, iqtisodiy o'sishni ekologik xavfsizlik bilan uyg'unlashtirishga qaratilgan yondashuv sifatida keng e'tibor qozondi. BMTning Atrof-muhit bo'yicha dasturi (UNEP) tomonidan 2011-yilda taqdim etilgan "Towards a Green Economy" hisobotida yashil iqtisodiyot "odamlar farovonligi va ijtimoiy adolatni ta'minlaydigan, ekologik xavf-xatarlari va tabiiy resurslardan foydalanishni keskin kamaytiradigan iqtisodiy model" sifatida belgilangan.

Ko'plab xorijiy tadqiqotchilar, xususan Pearce, Markandya va Barbier (1989) yashil iqtisodiyotni tabiat va iqtisodiyot o'rtasidagi muvozanatni saqlovchi yondashuv sifatida tahlil qilganlar. Ularga ko'ra, yashil iqtisodiyotda tabiiy resurslar chegaralangan deb qaraladi va iqtisodiy siyosatlar ekologik barqarorlikni hisobga olgan holda ishlab chiqilishi lozim. O'zbekistonda bu mavzu bo'yicha ilmiy yondashuvlar keyingi yillarda jadal rivojlanmoqda. R.A. Nishonov (2020) o'z tadqiqotlarida yashil iqtisodiyotga o'tishning iqtisodiy samaradorlik, ekologik xavfsizlik va energetik mustaqillik uchun ahamiyatini ko'rsatadi. U ekologik toza texnologiyalarni joriy etish orqali ishlab chiqarish tannaxsini pasaytirish va eksport salohiyatini oshirish mumkinligini ilmiy asoslaydi.

Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi (ITIM, 2022) tomonidan tayyorlangan tahliliy hisobotlarda O'zbekistonda yashil energetika, suv resurslarini boshqarish, qishloq xo'jaligida ekologik texnologiyalarni joriy etish borasida boshlangan islohotlar iqtisodiy diversifikatsiyaning asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida talqin etilgan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 14-dekabrda PQ-424-sonli qarori asosida qabul qilingan "Yashil iqtisodiyotga o'tish strategiyasi"da 2030-yilgacha quyosh va shamol elektr stansiyalari quvvatini 15 000 MVt ga yetkazish, chiqindilardan qayta energiya olish, karbon izini qisqartirish kabi muhim vazifalar belgilangan. Ushbu hujjat tahlillari, ayniqsa, milliy adabiyotlarda yashil iqtisodiyotning siyosiy-huquqiy asoslarini o'rganishga keng yo'l ochdi (Xamidov, 2023).

Shu bilan birga, tahlillar ko'rsatadiki, ayrim mahalliy ilmiy manbalarda yashil iqtisodiyot masalasiga sathiy va umumiy yondashuvlar ustunlik qilmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqotda O'zbekistonning yashil iqtisodiyotga o'tish jarayonini tahlil qilish maqsadida kompleks yondashuv qo'llanildi. Tadqiqotda quyidagi ilmiy metodlar asosiy vosita sifatida tanlandi:

1. Tizimli tahlil metodi — yashil iqtisodiyotga oid normativ-huquqiy hujjatlar, davlat strategiyalari va milliy dasturlar chuqur o'rganildi. Bu yondashuv orqali O'zbekiston hukumati tomonidan amalga oshirilayotgan siyosiy, iqtisodiy va ekologik choralar o'zaro bog'liqlikda baholandi.
2. Taqqoslash (komparativ) usuli — O'zbekiston tajribasi xalqaro amaliyot (Xitoy, Germaniya, Janubiy Koreya kabi mamlakatlar) bilan solishtirilib, ularning muvofiqlik va tafovut jihatlari aniqlab berildi. Bu esa mamlakat uchun qaysi mexanizmlar mos kelishini aniqlashga xizmat qildi.
3. Statistik tahlil — Davlat statistika qo'mitasi, Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi, hamda xalqaro tashkilotlarning (UNDP, UNEP, World Bank) ochiq ma'lumotlar bazasidan foydalanib, yashil iqtisodiyot ko'rsatkichlari (energiyaning qayta tiklanuvchi manbalar ulushi, chiqindilarni qayta ishlash darajasi, yashil investitsiyalar hajmi) bo'yicha dinamik o'zgarishlar o'rganildi.
4. SWOT tahlil — O'zbekistonda yashil iqtisodiyotga o'tishdagi ichki kuchli va zaif tomonlar, shuningdek tashqi imkoniyatlar va tahdidlar tahlil qilinib, amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.
5. Deskriptiv (tasviri) yondashuv — mavjud holatni ilmiy izohlash, jarayonlarning sabablari va oqibatlarini tushuntirish uchun qo'llanildi.

Tadqiqot metodologiyasi har xil manbalardan to'plangan ma'lumotlarni tahlil qilish, nazariy yondashuvlar asosida ularni sintez qilish va milliy kontekstga mos tavsiyalar ishlab chiqishga yo'naltirilgan. Ilmiy asoslangan va amaliy yechimlarni ishlab chiqishda obyektivlik va xolislik tamoyillari saqlab qolindi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, O'zbekistonda yashil iqtisodiyotga o'tishga oid huquqiy-me'yoriy asoslar shakllangan va izchil rivojlanmoqda. "Barqaror rivojlanish milliy strategiyasi - 2030", "Yashil makon" tashabbusi, shuningdek, qayta tiklanuvchi energiya va energiya samaradorligiga oid qonunlar bu boradagi islohotlarning asosiy huquqiy poydevorini tashkil etadi.

Qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish bo'yicha sezilarli siljishlar mavjud. Jumladan, quyosh va shamol energetikasiga oid loyihalar soni va quvvati yildan-yilga ortib bormoqda. Bu O'zbekistonning tabiiy resurs salohiyatidan

samarali foydalanilayotganini ko'rsatadi. Yashil iqtisodiyotni qo'llab-quvvatlaydigan investitsiya oqimlari ham ortmoqda. Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki va boshqa xalqaro moliyaviy institutlar tomonidan moliyalashtirilayotgan loyihalar energetika, chiqindilarni boshqarish va suv resurslari sohasida ahamiyatli o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Ekologik muammolarga qarshi kurashda davlat siyosati va fuqarolik jamiyatining hamkorligi ortib bormoqda. "Yashil makon" loyihasi doirasida millionlab daraxtlar ekilayotgani va aholining ekologik madaniyatini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar yashil iqtisodiyotning ijtimoiy negizini mustahkamlashga xizmat qilmoqda. SWOT tahlil natijalari O'zbekistonda mavjud ijobiy omillar — yuqori darajadagi quyosh resurslari, siyosiy irodaning mavjudligi, xalqaro hamkorlik imkoniyatlari kabi kuchli tomonlar bilan birga, texnologik infratuzilmaning sustligi, mahalliy investitsiya salohiyatining cheklanganligi va aholining ekologik savodxonligi pastligi kabi zaif jihatlarni ham ochib berdi. Xalqaro tajriba tahlili shuni ko'rsatadiki, yashil iqtisodiyotga muvaffaqiyatli o'tish uchun uzoq muddatli strategik rejalashtirish, innovatsion texnologiyalarga asoslangan yechimlar va davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarining samarali joriy etilishi muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot natijalari O'zbekistonda yashil iqtisodiyotga o'tish bo'yicha muhim asoslar mavjudligini tasdiqlaydi. Mamlakatda bu yo'nalishda olib borilayotgan siyosiy va institutsional islohotlar xalqaro tajriba bilan uyg'unlashayotgan bo'lsa-da, hali bu jarayon to'liq tizimlashtirilmagan. Yashil iqtisodiyot nafaqat ekologik masala, balki iqtisodiy barqarorlik va ijtimoiy farovonlikni ta'minlashning muhim vositasidir. Yashil energetika sohasidagi rivojlanish quvonarli bo'lsa-da, mahalliy ishlab chiqaruvchilarning texnologik imkoniyatlari va ilmiy-tadqiqot salohiyati hali yetarli emas. Shu nuqtai nazardan qaraganda, mamlakatda ilmiy-innovatsion infratuzilmani rivojlantirish, texnologiyalar transferini faollashtirish va yosh mutaxassislarni tayyorlash dolzarb hisoblanadi. Qayta tiklanuvchi energiya, chiqindilarni qayta ishlash, suv resurslarini tejash kabi sohalarida xalqaro moliyaviy institutlar tomonidan ajratilayotgan mablag'lar muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. Ammo bu moliyaviy oqimlar ko'p hollarda tashqi qarz shaklida bo'layotgani, ularning iqtisodiy xavfsizlikka ta'siri ham chuqur o'rganilishi kerakligini ko'rsatadi. Ekologik madaniyat va jamoatchilikning faolligi yashil iqtisodiyotning ijtimoiy poydevorini shakllantiradi. Biroq hozirda aholining katta qismi yashil iqtisodiyot tushunchasidan yetarli darajada xabardor emas. Shuning uchun ekologik ta'lim va ommaviy axborot vositalari orqali tushuntirish ishlarini kuchaytirish zarur. Xalqaro tajriba tahlili shuni ko'rsatadiki, yashil iqtisodiy modelga muvaffaqiyatli o'tish uchun davlat-xususiy sheriklik, moliyaviy rag'batlantirish tizimlari, soliq imtiyozlari, yashil sertifikatlash tizimi kabi mexanizmlarning

faol ishlashi talab etiladi. Bu borada O'zbekiston hali yo'l bosib o'tishi lozim bo'lgan muhim bosqichlar oldida turibdi. Umuman olganda, yashil iqtisodiyotga o'tish faqat hukumat siyosatiga tayanmay, balki butun jamiyatning, biznes va fuqarolik sektorining faol ishtirokini talab etadigan kompleks jarayondir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'zbekistonda yashil iqtisodiyotga o'tish dolzarb va strategik zarurat hisoblanadi. Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, bu yo'nalishda muayyan yutuqlar mavjud bo'lishiga qaramay, jarayon kompleks, tizimli va uzoq muddatli yondashuvni talab qiladi. Mamlakatda mavjud tabiiy resurslar salohiyati, siyosiy iroda va xalqaro hamkorlik imkoniyatlari yashil iqtisodiyotni rivojlantirish uchun mustahkam zamin yaratadi. Biroq texnologik infratuzilmaning yetarli emasligi, ilmiy innovatsiyalarning sekin joriy etilishi va ekologik madaniyatning past darajada ekani bu yo'ldagi asosiy to'siqlardandir.

Shaxsiy fikrimga ko'ra, yashil iqtisodiyot nafaqat ekologik muammolarga yechim, balki yangi iqtisodiy model sifatida ko'rilmog'i lozim. U yangi ish o'rinlari yaratadi, energetik mustaqillikni oshiradi va xalq farovonligini ta'minlashda muhim vositaga aylanadi. Ayniqsa, yoshlar va tadbirkorlarni bu sohaga jalb qilish orqali innovatsion yondashuvlarni kuchaytirish mumkin.

Quyidagi amaliy takliflarni ilgari surish maqsadga muvofiq. Yashil iqtisodiyot bo'yicha milliy strategiyani sektoral darajada chuqurlashtirish, har bir tarmoq uchun aniq yo'l xaritalarini ishlab chiqish zarur. Oliy ta'lim va ilmiy-tadqiqot muassasalarida yashil texnologiyalar, ekologik muhandislik va barqaror rivojlanish yo'nalishlarini kuchaytirish, mutaxassislar tayyorlashni davlat darajasida qo'llab-quvvatlash kerak. Mahalliy tadbirkorlar va fermerlar uchun yashil investitsiyalarni jalb qilish mexanizmlarini soddalashtirish, soliq imtiyozlari va subsidiya tizimini joriy etish samarali bo'ladi. Aholi o'rtasida ekologik ongni oshirish maqsadida ekologik ta'limni maktabdan boshlab joriy etish, OAV va ijtimoiy tarmoqlar orqali ommaviy axborot-kampaniyalarini olib borish kerak. Davlat-xususiy sheriklik asosida chiqindilarni qayta ishlash, qayta tiklanuvchi energiya ishlab chiqarish va suv tejovchi texnologiyalarni rivojlantirish ustuvor yo'nalish etib belgilanmog'i lozim. Yashil iqtisodiyotga o'tish — bu tanlov emas, zaruratdir. Agar biz bugun barqaror va ekologik toza iqtisodiyotni shakllantirishni boshlamasak, ertangi kunimizni xavf ostiga qo'yamiz. Shunday ekan, har bir fuqaroning va mutasaddining bu jarayonda faol ishtirok etishi muhimdir.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Muxammadiyeva Dilafruz Alisher qizi Qarshi davlat texnika universiteti “Innovatsion iqtisodiyot” kafedrasi katta o’qituvchisi / Мухаммадиева Дилафруз Алишер кызы, старший преподаватель кафедры «Инновационная экономика» Каршинского государственного технического университета / Mukhammadieva Dilafruz Alisher kyzy, senior lecturer of the Department of Innovative Economics of the Karshi State Technical University**

► daminov.da1996@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0008-4537-5604>

1. 2. **Almirzayeva Laziza Anvarjon qizi Qarshi Davlat Texnika Unverseti talabasi / Алмирзаева Лазиза Анварджон кызы Студент Каршинского государственного технического университета / Almirzaeva Laziza Anvarjon kyzy Student of the Karshi State Technical University**

► lazizaalmirzayeva@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0008-3337-6503>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasidagi nutqi // 2023-yil, Nyu-York.
- [2]. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2023). “Yashil iqtisodiyotga o‘tish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PQ-424-son qaror. <https://lex.uz>
- [3]. Yashil iqtisodiyot asoslari. O‘quv qo‘llanma / Tahrir hay‘ati: I. Karimov, Z. Egamberdiyeva. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2021. – 240 b.
- [4]. Qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish istiqbollari // “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy jurnali. – 2023. – №4. – B. 56–63.
- [5]. Jahon banki. “Green Growth Indicators for Central Asia” hisobotlari // www.worldbank.org
- [6]. OECD (2019). “Green Growth Indicators 2019”. Organisation for Economic Co-operation and Development. – Paris.
- [7]. Xitoy va Germaniyada yashil iqtisodiyot tajribasi: solishtirma tahlil // “Global ekologiya” elektron jurnali, 2022, №2.
- [8]. “Yashil makon” umumxalq loyihasi tahlili // Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish qo‘mitasi materiallari. – 2023.
- [9]. Nishonov, R. A. (2020). Yashil iqtisodiyot tamoyillari va ularning O‘zbekistonda joriy etish imkoniyatlari. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, (4), 45–51.
- [10]. Hamidov, A. (2023). Yashil iqtisodiyotga o‘tish strategiyasi va uni amalga oshirish yo‘nalishlari. Milliy iqtisodiyot va tadqiqotlar, 1(2), 12–18.
- [11]. Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi. (2022). Yashil iqtisodiyot: O‘zbekiston tajribasi va global yondashuvlar. Toshkent: ITIM nashriyoti.
- [12]. “Barqaror rivojlanish milliy strategiyasi – 2030” // O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori, 2022-yil.

Sanoat korxonalarida ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanishning ilmiy nazariy jihatlar

Xamrayeva Sayyora Nasimovna, Uzakov Muhammadjon Toshtemirovich

Научно-теоретические аспекты эффективного использования производственных ресурсов на промышленных предприятиях

Хамраева Сайёра Насимовна, Узakov Мухаммаджон Тоштемирович

Scientific and theoretical aspects of effective use of production resources at industrial enterprises

Khamraeva Sayyora Nasimovna, Uzakov Mukhammadjon Toshtemirovich

Received: May 12, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya:** Maqolada sanoat korxonalarida ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanishning ilmiy-nazariy asoslari ko'rib chiqilgan. Tushunchalar apparati tahlil qilingan, resurslardan oqilona foydalanishni baholash va tashkil etish bo'yicha asosiy yondashuvlar ajratib ko'rsatilgan. Ayniqsa, raqamlashtirish va texnologik transformatsiya sharoitida ishlab chiqarish resurslarini boshqarishning zamonaviy tendensiyalariga alohida e'tibor qaratilgan. Korxonalar raqobatbardoshligini oshirish omili sifatida resurslarni tejashga tizimli va kompleks yondashuv zarurligi asoslab berilgan.
- **Kalit so'zlar:** ishlab chiqarish resurslari, samaradorlik, resurslarni tejash, sanoat korxonasi, raqamlashtirish, mehnat unumdorligi, boshqaruv.
- **Аннотация.** В статье рассмотрены научно-теоретические основы эффективного использования производственных ресурсов на промышленных предприятиях. Проведен анализ понятийного аппарата, выделены ключевые подходы к оценке и организации рационального использования ресурсов. Особое внимание уделено современным тенденциям управления производственными ресурсами в условиях цифровизации и технологической трансформации. Обоснована необходимость системного и комплексного подхода к ресурсосбережению как фактору повышения конкурентоспособности предприятий.
- **Ключевые слова:** производственные ресурсы, эффективность, ресурсосбережение, промышленное предприятие, цифровизация, производительность, управление.

- **Abstract.** The article examines the scientific and theoretical foundations of the effective use of production resources at industrial enterprises. The conceptual framework is analyzed, and the main approaches to assessing and organizing the rational use of resources are highlighted. Particular attention is paid to modern trends in managing production resources in the context of digitalization and technological transformation. The necessity of a systematic and comprehensive approach to resource saving as a factor in increasing the competitiveness of enterprises is substantiated.
- **Keywords:** production resources, efficiency, resource saving, industrial enterprise, digitalization, productivity, management.

KIRISH

Bugungi globallashuv sharoitida sanoat korxonalari uchun asosiy ustuvor yo'nalishlardan biri ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish orqali raqobatbardoshlikni ta'minlashdir. O'zbekistonning 2022–2026 yillar taraqqiyot strategiyasida ham bu masala alohida o'rin tutadi. Xususan, neft-gaz sanoatida mahsulot tannarxini pasaytirish va resurs tejamlorligini oshirish orqali iqtisodiy barqarorlikka erishish muhim vazifa sifatida belgilangan. Prezidentimiz SH.M.Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek, 2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasining 3-ustuvor yo'nalishi ya'ni "Milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash" da kimyo va gaz-kimyosi sohalarini rivojlantirish va tabiiy gazni qayta ishlash darajasini 8 foizdan 20 foizga yetkazish orqali kimyo sanoatida 2 milliard AQSH dollariga teng mahsulot ishlab chiqarish asosiy maqsadlardan biri qilib olingan [1].

Bugungi kunda neft-gaz sanoatini rivojlantirishda bir qator makro va mikro iqtisodiy darajalardagi muammolar mavjud. Ushbu masalalarni hal qilish O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvi sharoitida respublikamiz neft-gaz korxonalarida ishlab chiqarish resurslaridan oqilona foydalanish va ularning samaradorligini oshirish yullarini ishlab chiqish bo'yicha uslubiy va amaliy takliflar ishlab chiqishni taqozo qiladi. Shu jihatdan dissertatsiyada neft-gaz sanoati korxonalarida iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish holatini tahlil qilib, ularning samaradorligini oshirishga imkon beradigan ilmiy-uslubiy va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish maqsad qilib quyilgan. Ushbu ilmiy-amaliy yondashuvlar natijalarining amaliyotga joriy etilishi respublikamizda neft-gaz sanoatini barqaror rivojlanishi muammosini hal qilishga hamda mahsulotning raqobatbardoshligini oshirishga imkon beradi.

Shu sababli xalqimizning keng iste'mol tovarlariga bo'lgan talabini qondirishga neft-gaz sanoat korxonalarida ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

"Ishlab chiqarish resurslari" tushunchasi ishlab chiqarish jarayoniga jalb etilgan moddiy, mehnat va moliyaviy resurslarni o'z ichiga oladi. E.M. Korotkov [2] tomonidan qayd etilishicha, resurslardan samarali foydalanish deganda, minimal xarajatlar evaziga maksimal natijalarga erishish tushuniladi. Muallif fikriga ko'ra, bunday samaradorlikka erishish asosan ishlab chiqarish jarayonining tashkiliy darajasi hamda innovatsiyalarni joriy etish holatiga bog'liq.

P. Samuelson va V. Nordhaus asarlarida samaradorlik sarflangan resurslarga nisbatan erishilgan natijalar bilan o'lchani [3]. Ularning fikricha, ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirishda zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va avtomatlashtirish muhim ahamiyatga ega. Bu esa sanoat korxonalarida texnik yangilanish ehtiyojining dolzarbligini ko'rsatadi.

O.S. Vixanskiy va A.I. Naumov [4] tadqiqotlariga ko'ra, samaradorlikka erishishda mehnat vaqtini to'g'ri tashkil etish, xodimlarni rag'batlantirish mexanizmlarini joriy qilish va kadrlar salohiyatidan to'liq foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Ular, ayniqsa, malaka oshirish dasturlari mehnat unumdorligini oshirishda hal qiluvchi rol o'ynashini alohida ta'kidlaydilar.

V.V. Gluxov va V.A. Chlenov [5] tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, energiyani tejaydigan texnologiyalarni joriy etish hisobiga katta hajmdagi resurslarni tejash imkoniyati mavjud. Bundan tashqari, logistika va omborxona jarayonlarini takomillashtirish ishlab chiqarish rentabelligini sezilarli darajada oshirishi mumkin.

A.G. Granberg [6] tomonidan olib borilgan zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ishlab chiqarish jarayonlarini raqamlashtirish (ERP, MES, IoT tizimlari orqali) resurslarning sarfini real vaqt rejimida monitoring qilish, tormoz nuqtalarni aniqlash va ishlab chiqarish quvvatlarini mavjud yuklama darajasiga qarab qayta taqsimlash imkonini beradi.

OECD [7] hisobotida keltirilishicha, Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish maqsadida "Lean production" (ziyonni minimallashtirishga qaratilgan ishlab chiqarish) va "Six Sigma" (sifatni yaxshilash metodologiyasi) kabi zamonaviy yondashuvlar keng qo'llanilmoqda. Bu metodlar ishlab chiqarish zanjirining barcha bo'g'inlarida yo'qotishlarni kamaytirish, sifatni oshirish va optimal resurs taqsimotini

ta'minlashga xizmat qiladi.

Shuningdek, o'zbekistonlik bir qator olimlar ham sanoat korxonalarida ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borishgan. Xususan, O'zbekistonlik iqtisodchi olim A.T. Qurbonov [8] o'z tadqiqotida ta'kidlaydiki, ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanishni ta'minlashda birinchi navbatda texnologiyalarni modernizatsiya qilish va mahalliy xomashyodan unumli foydalanish muhim ahamiyatga ega. U resurslar samaradorligini oshirishda davlat siyosati, xususan sanoatni raqamlashtirish yo'nalishidagi tashabbuslarni ham alohida ko'rsatib o'tadi.

M.A. Saidov [9] sanoat korxonalarida ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil etishning ilmiy asoslarini ko'rib chiqadi. Uning fikricha, resurslardan oqilona foydalanishning asosiy shartlaridan biri — ishchi kuchi, texnologiya va moliyaviy resurslarni bir-biriga mutanosib taqsimlashdir. Uning ishida logistika tizimini takomillashtirish orqali resurs tejamkorligiga erishish imkoniyatlari tahlil qilinadi.

B.M. Xojiyev [10] sanoat korxonalarida ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanmaslik muammolarini tahlil qilar ekan, bu holatni ichki menejment tizimining samarasizligi va resurslar harakati ustidan nazoratning yetishmasligi bilan bog'laydi. U korporativ boshqaruv modellarining samarali resurs boshqaruviga ta'siri haqida misollar keltiradi.

N.X. Abdullayev [11] ishlab chiqarishda raqamli texnologiyalarni (ERP tizimlari, sensor nazorat, ma'lumotlar tahlili) joriy qilish orqali resurslarni tejash va ishlab chiqarish faoliyatini samarali tashkil etishning istiqbollari ko'rsatadi. Uning fikricha, raqamli yechimlar resurslardan foydalanish samaradorligini 15–20% gacha oshirish imkonini beradi.

D. Alimov [12] Germaniya, Janubiy Koreya va Xitoyda qo'llanilayotgan "Lean production" va "Total productive maintenance" usullarini o'rganib, ularni mahalliy sanoat korxonalari faoliyatiga joriy etish imkoniyatlarini tahlil qiladi. U texnik xizmat ko'rsatish tizimini avtomatlashtirish orqali resurslardan uzluksiz va tejamli foydalanish mumkinligini isbotlaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot metodologiyasi sanoat korxonalarida ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish imkoniyatlarini oshirishni o'rganishga har tomonlama nazariy tahlil va tizimli yondashuvga asoslanadi. Tadqiqotda sanoat korxonalarida ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish imkoniyatlarini oshirishning ilmiy-nazariy asoslarini aniqlash uchun qiyosiy tarixiy tahlil, sintez, induksiya va deduksiya usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Iqtisodiy tizimlarda, jumladan, turli yo'nalishdagi zamonaviy sanoat korxonalarida ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish bunday samaradorlikni baholash bo'yicha metodik vositalarni to'g'ri qo'llashga bevosita bog'liqdir.

Mazkur masalani hal qilishda zamonaviy iqtisodiy fan doirasida usullarining yetarlicha keng doirasi qo'llaniladi. Ushbu tadqiqot mualliflari tomonidan bu usullarning asosiy turlari 1-jadvalda tizimlashtirib bayon etilgan.

Umuman olganda, 1-jadvalda keltirilgan korxonalarda ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish samaradorligini tadqiq qilish usullari orasida eng keng qo'llaniladiganlari — bu miqdoriy, xususan, iqtisodiy-statistik tahlil usullaridir. Bunday usullar orasida eng sodda bo'lib, xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatining samaradorligini ta'minlovchi turli jihatlarni aks ettiruvchi moliyaviy-iqtisodiy mezonlarning statik tahlili hisoblanadi. An'anaviy ravishda bu yerda mutlaq va nisbiy samaradorlik ko'rsatkichlari o'rganiladi.

Shuni ta'kidlash lozimki, nisbiy samaradorlik mezonlaridan foydalanish nisbatan afzalroq sanaladi. Sababi, ushbu turdagi ko'rsatkichlar turli miqyosdagi, har xil ishlab chiqarish yo'nalishlariga ega, iqtisodiyotning turli tarmoqlarida faoliyat yurituvchi, hatto turli mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy tizimlariga mansub tashkilotlar faoliyati va rivojlanish samaradorligini solishtirish imkonini beradi.

Tashkilot faoliyatining samaradorligini ifodalovchi eng ko'p uchraydigan nisbiy ko'rsatkichlarga quyidagilar kiradi:

- rentabellik ko'rsatkichlari, ya'ni xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan yaratilgan yalpi yoki sof foydaning iqtisodiy asosga (odatda, ushbu foydani shakllantiruvchi xarajatlariga) nisbati: aktivlar qiymati, ishlab chiqarish xaziralari, kompaniya asosiy vositalarining o'rtacha yillik qiymati, mahsulot (ish, xizmat) sotishdan tushgan tushum va boshqalar;
- aylanish ko'rsatkichlari, bu ko'rsatkichlar tashkilotning biznes faolligi darajasini aks ettiradi va mahsulot (ish, xizmat) realizatsiyasidan tushgan tushumning aktivlar yoki xo'jalik yurituvchi subyektning o'z kapitali kabi moliyaviy-iqtisodiy asoslarga nisbati bilan belgilanadi;
- absolyut, tezkor va joriy likvidlilik ko'rsatkichlari, ya'ni tashkilotning to'lovga layoqatlilik darajasini — ichki va tashqi iqtisodiy subyektlar oldidagi majburiyatlarni o'z vaqtida va to'liq bajarish imkonini aks ettiradi;
- moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari, ya'ni moliyalashtirishning o'z va jalb etilgan manbalari nisbati, uzoq muddatli qarz kapitalini jalb qilish koeffitsienti, o'z mablag'lari tarkibi va tuzilmasi ko'rsatkichlari va boshqalar. ular kompaniya faoliyatining moliyaviy barbod bo'lish xavfi darajasini ko'rsatadi.

1-jadval.

Zamonaviy sanoat korxonalarida ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish samaradorligini baholashning asosiy usullari

USULLAR GURUHI	ISHLAB CHIQARISH RESURSLARIDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGINI BAHOLASHNING ASOSIY USULLARI
1. Miqdoriy	- iqtisodiy tahlil va korxonaning xo'jalik faoliyatining statistik ko'rsatkichlarini baholash; - iqtisodiy faoliyatning asosiy ko'rsatkichlarini hisoblash; - ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish samaradorligining turli ko'rsatkichlari asosida baholash; - ishlab chiqarish funksiyalarini tadqiq qilish va modellashtirish; - ishlab chiqarish resurslarining cheklovlarini baholash bo'yicha iqtisodiy-matematik tahlil.
2. Sifat jihatidan	- ekspert baholari va modellar; - to'g'ridan-to'g'ri kuzatish orqali resurslardan foydalanish samaradorligini o'rganish; - SWOT-tahlil; - normativ-huquqiy tahlil (iqtisodiy va huquqiy aspektlar).
3. Kompleks	- kompleks iqtisodiy tahlil usullari; - bir nechta usullarning birgalikda qo'llanilishi asosida ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish samaradorligini baholash.

Tashkilotlar rivojlanishining samaradorligini o'rganishga oid sifat tahlil usullariga iqtisodiy nazariyaning neoinstitutsional yo'nalishida shakllangan metodik yondashuvlar ham kiradi. Bunday yondashuvlarning asosiy lari quyidagilardan iborat:

- o'yinlar nazariyasi;
- ommaviy xizmat ko'rsatish nazariyasi;
- tadbirkorlik shartnomalari nazariyasi;
- tranzaksion xarajatlar nazariyasi;
- tarmoq bozorlarining nazariyasi va boshqalar.

Neoinstitutsional paradigmasi doirasida iqtisodiy tizimlar, shu jumladan, har xil miqyos va ishlab chiqarish yo'nalishiga ega firmalar samaradorligini tadqiq qilishda ularning moliyaviy-iqtisodiy natijalari quyidagi mezonlar asosida baholani: tranzaksion xarajatlar tarkibi va tuzilmasini optimallashtirish, tadbirkorlik shartnomalarining samaradorligini ta'minlash, turli shakldagi moliyaviy-iqtisodiy xatarlar darajasini minimallashtirish va boshqalar.

Sanoat korxonalarida ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish samaradorligini baholashning kompleks metodik yondashuvi sifatida muvozanatli ko'rsatkichlar tizimi (Balanced Scorecard — BSC) ham qo'llaniladi. Ushbu kontseptual yondashuvning metodologik asoslari 1990-yillarning oxirida amerikalik iqtisodchilar R. Kaplan va D. Norton tomonidan asoslab berilgan. Shundan beri BSC metodologiyasi keng tarqaldi, jumladan, Rossiya tahliliy amaliyotida ham.

Klassik BSC modeli doirasida tashkilot rivojlanishi shunchalik samaraliroq hisoblanadiki, qanchalik moliyaviy-xo'jalik rivojlanishining turli jihatlarini aks ettiruvchi mezonlar bloklari

o'zaro muvozanatli bo'lsa. Umuman olganda, BSC metodologiyasida sanoat korxonasining moliyaviy-iqtisodiy faoliyati natijadorligini ifodalovchi mezonlar quyidagi bloklarda jamlangan:

- tashkilotning inson resurslari bloki;
- ishlab chiqarish salohiyati bloki;
- investitsiyaviy va innovatsion faollik bloki;
- kompaniya faoliyatining moliyaviy natijalari bloki.

Bizning fikrimizcha, BSC — bu turli yo'nalishdagi zamonaviy kompaniyalar moliyaviy-xo'jalik faoliyatining samaradorligini ta'minlashga oid tendensiyalar, omillar va muammolarni o'rganishda yetarlicha sifatli va natijador metodik yondashuvdir.

Biroq, uning asosiy kamchiligi shundaki, klassik metodologiya doirasida ko'plab zamonaviy tashkilotlar uchun muhim bo'lgan xo'jalik jarayonlari, masalan, marketing faoligi, korporativ boshqaruv sifati, raqamlashtirish jarayonlarining intensivligi va natijadorligi kabi moliyaviy-iqtisodiy mezonlar yetarlicha aks ettirilmagan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Sanoat korxonalarida ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish zamonaviy iqtisodiy muhitda strategik ahamiyat kasb etadi. Raqamli texnologiyalar, resurslarni real vaqt rejimida boshqarish tizimlari, korporativ boshqaruvni takomillashtirish hamda xodimlar salohiyatidan to'liq foydalanish samaradorlikni oshiradi. Ayniqsa, "Lean Production", "Six Sigma" va BSC kabi yondashuvlar mahalliy sanoatga moslashtirilgan holda joriy etilishi lozim. Umuman olganda,

sanoat korxonalari faqat ishlab chiqarish quvvatlarini emas, balki bilim, axborot va ma'lumotlarni resurs sifatida boshqarishga o'tishi kerak; raqamlashtirish va sun'iy intellekt texnologiyalari orqali resurslardan foydalanish darajasi 20-25% gacha oshishi mumkin; samarali resurs boshqaruvi faqat ichki tizimlar bilan emas, balki mintaqaviy ishlab chiqarish klasterlari orqali ham amalga oshirilsa, ko'p marta sinergik natijalar beradi.

Fikrimizcha, iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida sanoat korxonalarida ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish imkoniyatlarini oshirishda quyidagi jihatlariga e'tibor qaratish lozim, xususan:

1. ERP, MES, IoT tizimlarini kichik va o'rta sanoat korxonalarida tatbiq qilish bo'yicha davlat granti dasturlari ishlab chiqilsin.
2. "Resurs samaradorligi indeksi" ishlab chiqilib, har bir sanoat korxonasi faoliyatini baholashda reyting ko'rinishida jamoatchilikka e'lon qilib borilsin.
3. Yirik korxonalar bilan kichik ishlab chiqaruvchilarni integratsiyalovchi vertikal sinergiyalar yaratilishi orqali umumiy resurs tejamkorlik oshirilsin.
4. Mahalliy universitetlar va sanoat o'rtasida "digital twin" texnologiyasi asosida tajriba laboratoriyalari ochilsin.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Xamrayeva Sayyora Nasimovna Qarshi davlat texnika universiteti "Innovatsion iqtisodiyot" kafedrası mudiri, i.f.d., professor / Хамраева Сайёра Насимовна Заведующий кафедрой «Инновационная экономика» Каршинского государственного технического университета, доктор философских наук, профессор / Khamraeva Sayyora Nasimovna Head of the Department of Innovative Economics, Doctor of Philosophy, Professor Karshi State Technical University**

► xamrayevasayyora@gmail.com

■ <https://orcid.org/0000-0001-6516-5226>

2. **Uzakov Muhammadjon Toshtemirovich QDTU 1-kurs magistranti / Узаков Мухаммаджон Тоштемирович Студент 1-го курса магистратуры КГТУ / Uzakov Mukhammadzhon Toshtemirovich 1st year student of the KSTU Master's program**

► muhammad_2382@mail.ru

■ <https://orcid.org/0009-0004-4634-7277>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" gi 28.01.2022 yilda qabul qilingan PF-60-sonli farmoni.
- [2]. Коротков Е.М. Управление производственными ресурсами предприятий // ИНФРА-М. – 2019. – №5. – С. 112.
- [3]. Самуэльсон П., Нордхауз В. Экономика (19-е изд.) // Вильямс. – 2015. – №4. – С. 88-102.
- [4]. Виханский О.С., Наумов А.И. Менеджмент (6-е изд.) // Юрайт. – 2020. – №2. – С. 56-61.
- [5]. Глухов В.В., Членов В.А. Организация производства на предприятии // Питер. – 2018. – №3. – С. 74-80.
- [6]. Гранберг А.Г. Инновационная экономика и цифровая трансформация промышленности // Наука. – 2021. – №1. – С. 19-25.
- [7]. Resource Efficiency and Circular Economy: Best Practices // OECD Publishing. – Париж, 2020. – №6. – С. 5-38.
- [8]. Qurbonov A.T. Ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish yo'llari // Iqtisodiy taraqqiyot. – 2019. – №4. – B. 52-58.
- [9]. Saidov M.A. Sanoat korxonalarida resurs tejamkor ishlab chiqarishni tashkil etish // Toshkent moliya instituti ilmiy xabarları. – 2021. – №2(66). – B. 33-38.
- [10]. Xojiyev B.M. Korxona resurslaridan samarali foydalanish va unga ta'sir qiluvchi omillar // O'zbekiston iqtisodiyotining muammolari. – 2020. – №3. – B. 45-50.
- [11]. Abdullayev N.X. Raqamlashtirish jarayonida ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish // Ilm va amaliyotda innovatsiyalar. – 2022. – №1. – B. 21-27.
- [12]. Alimov D. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda xalqaro tajribalarning ahamiyati // O'zbekistonda bozor, pul va kredit. – 2021. – №2. – B. 60-66.
- [13]. Хамраева С. Н., Жаббарова Н. Ф. Сущность и преимущества рейтинговой системы оценки при анализе конкурентоспособности регионов // Экономика и социум. – 2022. – №. 10-1 (101). – С. 717-726.
- [14]. Khamraeva S. N. THE CONCEPT AND DEVELOPMENT TREND OF THE FOURTH INDUSTRIAL REVOLUTION-"INDUSTRIYA-4" //Ethiopian International Journal of Multi-disciplinary Research. – 2024. – T. 11. – №. 11. – С. 272-275.

Qishloq xo'jaligida oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishda davlatning ijtimoiy siyosati

Xujakulova Nigora Rustamovna, Sharofova Saida Alimurod qizi

Государственная социальная политика в развитии семейного предпринимательства в сельском хозяйстве

Хужакулова Нигора Рустамовна, Шарофова Саида Алимурат кизи

State social policy in developing family entrepreneurship in agriculture

Khujakulova Nigora Rustamovna, Sharofova Saida Alimurat kizi

Received: May 12, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Anotatsiya:** Mazkur maqola qishloq xo'jaligida oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishda davlatning olib borayotgan ijtimoiy siyosati, olib borilayotgan keng qamrovli islohotlar, oilaviy tadbirkorlik rivojlanishiga har tomonlama ko'maklashish va mazkur yo'nalishdagi ishlarni tizimli tashkil etish maqsadida olib borilayotgan ishlar tahlil qilingan. Shuningdek, O'zbekistonning qishloq xo'jaligi sohasidagi oilaviy tadbirkorlikning rivojlanishi va uning ahamiyati, bu sohada yuzaga keladigan muammolar va ularni hal etish yo'llari ko'rib chiqilgan.
- **Kalit so'zlar:** Qishloq xo'jaligi, oilaviy tadbirkorlik, davlat, ijtimoiy siyosat, aholi bandligi, ijtimoiy farovonlik, amaliy choralar.
- **Аннотация:** В статье анализируется социальная политика государства по развитию семейного предпринимательства в сельском хозяйстве, проводимые комплексные реформы, проводимая работа по всесторонней поддержке развития семейного предпринимательства, системная организация работы в этой сфере. Также были рассмотрены развитие и значение семейного предпринимательства в аграрном секторе Узбекистана, а также проблемы, возникающие в этой сфере, и пути их решения.
- **Ключевые слова:** Сельское хозяйство, семейное предпринимательство, государство, социальная политика, занятость, социальное обеспечение, практические меры.
- **Abstract:** This article analyzes the state's social policy in the development of family entrepreneurship in agriculture, the ongoing comprehensive reforms, the work being carried out to comprehensively support the development of family entrepreneurship and systematically organize work in this area. It also examines the development and significance of family entrepreneurship in the agricultural sector of Uzbekistan, the problems that arise in this area and ways to solve them.
- **Keywords:** Agriculture, family entrepreneurship, state, social policy, employment, social welfare, practical measures.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan keng qamrovli islohotlar iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida amalga oshirilayotgan institutsional o'zgarishlar bilan bevosita bog'liq. Jumladan, 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasining 29-maqsadida tadbirkorlik faoliyatini tashkil qilish va doimiy daromad manbalarini shakllantirish uchun sharoitlar yaratish, xususiyl sektorning Yalpi ichki mahsulotdagi ulushini 80 foizga va eksportdagi ulushini 60 foizga yetkazish vazifalari belgilangan [1].

Respublika hududlarida aholining daromad topishga qaratilgan muayyan mehnat faoliyati bilan shug'ullanishiga, oilaviy tadbirkorlik rivojlanishiga har tomonlama ko'maklashish va mazkur yo'nalishdagi ishlarni tizimli tashkil etish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 7-martdagi "Hududlarda aholini tadbirkorlikka keng jalb qilish va oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4231-son qarori [2] qabul qilindi.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 17-noyabrda "Hunarmandchilikni yanada rivojlantirish va hunarmandlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5242-son Farmoni, 2018-yil 7-iyundagi "Har bir oila — tadbirkor" dasturini amalga oshirish to'g'risida"gi PQ-3777-son va 2018-yil 14-iyuldagi "Aholi bandligini ta'minlash borasidagi ishlarni takomillashtirish va samaradorligini oshirish choratadbirlari to'g'risida"gi PQ-3856-son qarorlari asosida imtiyozli kreditlar berish tizimi yaratildi. Shuningdek, tadbirkorlik faoliyatini yanada rivojlantirish, qulay shart-sharoit yaratish, qishloq hududlarida oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish va aholi bandligini ta'minlash O'zbekiston Respublikasining 2012-yil 2-maydagi «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida»gi O'RQ-328-son Qonuniga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilib, takomillashtirilib kelinmoqda. Bu esa, o'z navbatida huquqiy-me'yoriy hujjatlarni soddalashtirish natijasida qishloq hududlarda mulkdorlar sinfi kengaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Qishloq xo'jaligida oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish yuzasidan xorijlik, MDH va mahalliy olimlarning bir qancha ilmiy asarlari mavjuddir. Jumladan, S.E.Kholit, Babayeva Billard M., Суковатая В.А., Барсуковая С.Ю., Long B.C., Yaxshiyeva M.T., M.Shamsiyeva, Ahmedova D.larning ilmiy tadqiqot ishlari aynan tadbirkorlik va ijtimoiy hayotda xotin-qizlarning o'rniga bag'ishlangan.

O'zbekistonda ham oilaviy biznes bo'yicha atroflicha

tadqiqotlar o'tkazilganligiga guvoh bo'lishimiz mumkin. "Oilaviy korxona uning ishtirokchilari tomonidan tovarlar ishlab chiqarish va realizatsiya qilish uchun ixtiyoriy asosda, ishtirokchilarning ulushli yoki umumiy mol-mulk, shuningdek, ishtirokchilardan har birining molmulki negizida tashkil etiladigan kichik tadbirkorlik subyektidir. Oilaviy korxona faoliyati uning ishtirokchilarining shaxsiy mehnatiga asoslanadi. Oilaviy korxona faoliyatni faqat yuridik shaxs sifatida faoliyat ko'rsatadi" [4].

Shuningdek, o'zbek olimlaridan A.O'lmasov va N.To'xliyevlarning tadbirkorlikni "daromad keltiradigan yoki naf beradigan xo'jalik faoliyati (kasb-kor, mashg'ulot) sohibkorlik - tijorat ishlari bilan shug'ullanish, pul topish maqsadida biror ish bilan band bo'lish", "...tadbirkorlik-pul topish maqsadida mas'uliyatni zimmaga olgan holda biron iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanish" [5], deb ta'riflashgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqolada qishloq xo'jaligida oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishda davlatning olib borayotgan ijtimoiy siyosati, amalga oshirilayotgan ishlar va chora-tadbirlar o'rganildi va tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida fanning dialektika, iqtisodiy tahlil qilish, qiyosiy taqqoslash, statistik guruhlash, monografik kuzatish, induksiya, deduksiya, mantiqiy va abstrakt fikrlash hamda istiqbolli bashoratlash usullaridan keng foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Qishloq xo'jaligi tarmog'ida mulkchilikning turli shakllariga asoslangan korxonalar ishlab chiqarish faoliyatida har xil qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtiriladi, xizmatlarni bajaradilar. Ular dastavval natural shaklida hisobga olinadi, keyin ular sotiladi va bir qismi ichki iste'mol uchun ishlatiladi. Bunda mahsulot yetishtirish, ish va xizmatlar bajarish jarayonining samaradorligi tovar-pul munosabatlari yordamida aniqlanadi.

Tadbirkorlik faoliyatidan ko'zlangan asosiy maqsad – ko'proq sof foydaga erishishdir. Har qanday iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishda avvalo resurslar sarflanadi, ya'ni xarajatlarni amalga oshiriladi. Ko'proq sof foydaga erishish uchun esa ushbu xarajatlarni to'g'ri rejalashtirish, sarflanayotgan xarajatlarning har bir birligini imkon qadar ko'proq foyda keltiradigan holda amalga oshirish talab etiladi.

Qishloq xo'jalik korxonalarida yalpi mahsulot miqdorini ko'paytirish va sifatini yaxshilash, mahsulot tannarxini pasaytirish kabi chora-tadbirlar iqtisodiy samaradorlik darajasini oshirishga xizmat qiladi. Bu esa o'z navbatida,

xodimlarni moddiy rag'batlantirish, mahalliy va davlat budjetiga to'lovlarni o'z vaqtida amalga oshirish va nihoyat, korxona ishlab chiqarishini kengaytirilgan takror ishlab chiqarish shaklida rivojlantirish imkoniyatini yaratadi. Natijada ishlab chiqarishga yangi texnikalar, samarali texnologiyalarni joriy etish ta'minlanadi. Bu hol mehnatning mexanizatsiyalashganlik darajasini yuksaltirib, unumdorligi oshirishini ta'minlaydi.

Demak, iqtisodiy samaradorlikning o'sishi korxonalarning ham, davlatning ham iqtisodiyoti yuksalishi negizidir. Shuning uchun bu masalaga respublikamizda alohida e'tibor berilmoqda. Respublikamiz hukumati tomonidan qishloq xo'jalik korxonalari faoliyatining samaradorligini oshirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, ularga kredit olishda, soliqlar to'lashda imtiyozlar yaratilmoqda, chet el investitsiyalarini jalb etishda yordam ko'rsatilmoqda. Bularning barchasi korxonalar faoliyatining iqtisodiy samaradorligi yuksalishini ta'minlashga qaratilgandir. Buning uchun korxonalar o'z faoliyatlari bilan bog'liq bo'lgan huquqiy, tashkiliy, texnologik hamda iqtisodiy tadbirlarni o'z vaqtida va sifatli o'tkazishlari zarur.

Oilaviy tadbirkorlik – oila a'zolari va ularning yaqin qarindoshlari tomonidan tashkil etiladigan tadbirkorlik faoliyatidir. Oilaviy tadbirkorlik oila a'zolari tomonidan tavakkal qilib va o'z mulkiy javobgarligi ostida daromad (foyda) olish maqsadida amalga oshiriladigan tashabbuskorlik faoliyatidir. Oilaviy tadbirkorlik o'z ishtirokchilarining ixtiyoriyligiga asoslanadi [6].

Oilaviy tadbirkorlikni yuridik shaxs tashkil etmagan va yuridik shaxs tashkil etgan holda yo'lga qo'yish mumkin. Yuridik shaxs tashkil etmagan holdagi oilaviy tadbirkorlik oilaviy tadbirkor (OT), yuridik shaxs tashkil etgan holdagi oilaviy tadbirkorlik oilaviy korxona (OK) deb nomlanadi Oilaviy korxona faoliyatning ayrim turlarini faqat maxsus ruxsatnoma (litsenziya) mavjud bo'lganda amalga oshirishi mumkin. Oilaviy korxona aksiz solig'i to'lanadigan mahsulotni ishlab chiqarishni va yer qaridan foydalanganlik uchun soliq solinadigan foydali qazilmalar qazib olishni, shuningdek, yuridik shaxslar uchun qat'iy belgilangan soliq yoki yagona yer solig'i to'lash nazarda tutilgan faoliyatni amalga oshirishi mumkin emas. Oilaviy korxona uning ishtirokchilari tomonidan tovarlar ishlab chiqarish (ishlar bajarish, xizmatlar ko'rsatish) va oldi-sotdi qilishni amalga oshirish uchun ixtiyoriy asosda, oilaviy korxona ishtirokchilarining ulushli yoki birgalikdagi mulkida bo'lgan umumiy mol-mulk, shuningdek oilaviy korxona ishtirokchilaridan har birining mol-mulki negizida tashkil etiladigan kichik tadbirkorlik subyektidir. Oilaviy korxona faoliyati uning ishtirokchilarining shaxsiy mehnatiga asoslanadi. Oilaviy korxona tadbirkorlik subyektlarining tashkiliy-huquqiy shakllaridan biridir [7].

Yangi O'zbekistonni barpo etishda aholining tadbirkorlik

tashabbuslarini moliyaviy qo'llab-quvvatlash, birinchi navbatda, mahallalarda kichik biznes va tadbirkorlik muhitini yanada yaxshilash, yoshlar va xotin-qizlarni daromadli mehnat bilan band qilish borasidagi tadbirlarni tizimli ravishda davom ettirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 31-yanvardagi "Oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish dasturlari doirasida aholining biznes tashabbuslarini qo'llab-quvvatlashni yangi bosqichga olib chiqishga doir qo'shimcha choratadbirlar to'g'risida"gi PQ-39-son qarori [3] qabul qilindi. Ushbu qarorga ko'ra oilaviy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash va ushbu tizimni samarali faoliyat olib borishi uchun 2023 yildan boshlab quyidagi mexanizmlar joriy etildi.

- kreditlar ustuvor ravishda dasturlar bo'yicha avval kreditlardan foydalanmagan aholi va tadbirkorlik subyektlariga ajratiladi;
 - agrar tarmoqda o'z biznesini tashkil etishga ko'maklashish, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishda dehqon xo'jaliklarining ulushini oshirish maqsadida uzoq muddatga qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yer maydonlarini ijaraga olib, belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tgan dehqon xo'jaliklari va kichik tadbirkorlik subyektlariga 50 mln so'mgacha garovsiz kredit beriladi;
 - tadbirkorlik subyektlarining mahallalarda, shu jumladan tashkil etilgan mikromarkazlarda ishlab chiqarishni, xizmat ko'rsatish sohasini va hunarmandchilikni hamda aholi bilan kooperatsiya va kasanachilikni kengaytirishga yo'naltirilgan loyihalari uchun hokim yordamchilarining tavsiyanomasi asosida ajratiladigan kreditlar miqdori amaldagi 225 million so'mdan 300 million so'mgacha oshiriladi. Bunda, tashabbuskor loyihada kamida o'ttiz foiz ulush bilan ishtirok etishi lozim;
 - dasturlar doirasida ilgari olgan kreditlaridan samarali foydalanib, tadbirkorligini yo'lga qo'ygan va kredit to'lovlarni o'z vaqtida amalga oshirgan kichik tadbirkorlik subyektlariga faoliyatini yanada kengaytirishi uchun mazkur kreditlardan takroran foydalanishga ruxsat etiladi;
 - imtiyozli kreditlardan foydalanib, daromad topishga qaratilgan faoliyat bilan shug'ullanayotgan fuqarolar qonunchilikda belgilangan yo'nalishlar bo'yicha o'zini o'zi band qilgan shaxs sifatida tasniflanadi;
 - hokim yordamchisining tavsiyasiga ko'ra kredit summasining 10 million so'mgacha bo'lgan qismi (hunarmandlar uchun 20 million so'mgacha) bank kartalariga o'tkazib beriladi;
 - ajratilgan kreditlarni o'z muddatida qaytarmagan fuqaro va tadbirkorlik subyektlariga dasturlar doirasida yangi kreditlar berilishiga yo'l qo'yilmaydi.
- Albatta ushbu yaratilgan tizim o'zining ijobiy natijasini berib, kichik biznes, xususi tadbirkorlik sub'ektlari va fermer xo'jaliklarining eksport salohiyatini yanada kengaytirish, ularga

zamonaviy, chet el bozorlarida raqobatdosh mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirishda va uni eksportga chiqarishda zarur huquqiy, moliyaviy va tashkiliy yordam ko'rsatish, mam-lakatimizning eksport qiluvchi himoya qilishni ta'minlaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash mumkinki, qishloq xo'jaligida oilaviy tadbirkorlikni yanada rivojlantirish kambag'allikni qisqartirish, o'zini-o'zi ish bilan bandligini ta'minlash, mahallalarda xizmat ko'rsatish sohaslarini rivojlantirish kabilarga erishishni ta'minlaydi. Mahaliy Institutlarning samaradorligi rolini oshirish – tadbirkorlarga yangi korxona yaratish uchun eng yaxshi imkoniyatlarni taqdim etishi, shuningdek, uning keyingi faoliyati va rivojlanishi uchun qulay sharoit yaratishga inkoniyat berilishi lozim.

Yuqoridagi fikr va mulohazalardan kelib chiqqan holda qishloq xo'jaligida oilaviy tadbirkorlikni yanada rivojlantirish uchun quyidagi taklif va tavsiyalarni amalga oshirish maqsadga muvofiq bo'ladi deb xisoblaymiz.

1. qishloq xo'jaligida oilaviy tadbirkorlikni yanada rivojlantirish uchun dastavval tadbirkorlik subyektlarini aniq moliyalashtirish manbalarini, shu jumladan aholi mablag'lari, byudjetdan tashqari jamg'armalar, tadbirkorlar, tijorat banklari va moliya institutlarining kreditlari, xalqaro tashkilotlar va xorijiy davlatlarning grantlari, xalqaro standartlarga muvofiq kredit uyushmalari faoliyatini yo'lga qo'yish.
2. qishloq xo'jaligida oilaviy tadbirkorlar o'z ehtiyojlari uchun ob'ektlar quradigan yangi tashkil etilgan kichik biznes sub'ektlariga yagona soliq to'lovi to'lash bo'yicha imtiyozlar yaratish.
3. qishloq xo'jaligida oilaviy tadbirkorlik subyektlari bilan yirik korxonalar o'rtasida ilmiy-texnika sohasida kooperasiyasini yo'lga qo'yish. Yirik korxonalarning buxgalteriya, marketing kabi xizmatlarini outsorsing asosida tashkil etish mexanizmlari bo'yicha huquqiy asoslarni mustahkamlash.
- 4 qishloq xo'jaligida oilaviy tadbirkorlarning davlat xaridlarida ishtirokini oshirish, tadbirkorlik sub'yektlarining davlat xaridlari sohasida yanada soddalashtirish deb hisoblaymiz.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Xamrayeva Sayyora Nasimovna Qarshi davlat texnika universiteti "Innovatsion iqtisodiyot" kafedrasini mudiri, i.f.d., professor / Хамраева Сайёра Насимовна Заведующий кафедрой «Инновационная экономика» Каршинского государственного технического университета, доктор философских наук, профессор / Khamraeva Sayyora Nasimovna Head of the Department of Innovative Economics, Doctor of Philosophy,**

Professor Karshi State Technical University

► xamrayevasayyora@gmail.com

■ <https://orcid.org/0000-0001-6516-5226>

1. **Xujakulova Nigora Rustamovna – Qarshi davlat texnika universiteti, Innovatsion iqtisodiyot kafedrasini dotsenti, / Хужакулова Нигора Рустамовна – доцент кафедры инновационной экономики Каршинского государственного технического университета / Khujakulova Nigora Rustamovna – Associate Professor of the Department of Innovative Economics, Karshi State Technical University**

► nigorakhujakulova86@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0001-2936-1972>

2. **Sharofova Saida Alimurod qizi – Qarshi davlat texnika universiteti 1-bosqich magistranti / Шарофова Саида Алимурат кизи – студентка 1 курса магистратуры Каршинского государственного технического университета / Sharofova Saida Alimurat kizi – 1st year master's student, Karshi State Technical University**

► Sharofova.saida@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0008-3680-5456>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022- 2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli Farmoni// www.lex.uz
- [2]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 7-martdagi "Hududlarda aholini tadbirkorlikka keng jalb qilish va oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4231-son qarori www.lex.uz
- [3]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 31-yanvardagi "Oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish dasturlari doirasida aholining biznes tashabbuslarini qo'llab-quvvatlashni yangi bosqichga olib chiqishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-39-son qarori.
- [4]. M.Qazoqova, N.Eshmurodova. Yangi O'zbekistonda tadbirkorlikni va oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish yo'llari. // "Zamonaviy fanda model va usullar" Xalqaro ilmiy-onlayn konferensiya, 11.23.2022.
- [5]. To'xliyev N., O'lmasov A. Ishbilarmonlar lug'ati. – T.: Qomuslar bosh tahririyati, 1993. - 314 b.

- [6]. Jay Conrad Levinson, Paul R. J. Hanley. The Guerrilla Marketing Revolution: Precision Persuasion of the Unconscious Mind. — Piatkus Books, 2005. — 192 p. — ISBN 978-0749926113.
- [7]. Kholmammatov Diyor Haqberdievich. Promote Upgrade After-Sales Service Strategic Skills. Indonesian Journal of Law and Economics Review, 2019
- [8]. Kholmammatov Diyor Haqberdievich. Development of Customer Service Delivery System in Wholesale Trade. Indonesian Journal of Law and Economics Review, 2019
7. Duckworth-Chambless T., Quinones A., Mathiassen L. A Model to Manage Succession in Family Business // Available at SSRN 4322700. – 2023.
- [9]. Khasanova G. D., Kh Y. Y. Government support for the formation of innovative strategy //European research. – 2020. – №. 5. – С. 63.
- [10]. Navotova D.I. Possibilities of applying world experience in efficient use of irrigated lands of the republic of Uzbekistan//International conference on scientific research in natural and social sciences. Canada conference. Volume 2. Issue 2. February 5th 2023. P. 182-186.
- [11]. www.stat.uz
- [12]. <https://www.stat.uz/>.

Kichik biznes va xususiy
tadbirkorlik

Малый бизнес
и частное
предпринимательство

Small business and
private entrepreneurship

O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari

Jusupova Anjim Tansiqbaevna

Приоритетные направления развития малого бизнеса и частного предпринимательства в Узбекистане

Жусупова Анжим Тансыкбаевна

Priority directions for the development of small business and private entrepreneurship in Uzbekistan

Jusupova Anjim Tansykbaevna

Received: May 4, 2025 Revised: May 8, 2025 ■ Accepted: May 9, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya.** Maqolada O'zbekiston Respublikasida kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari, jumladan tartibga solish muhitini takomillashtirish, moliyaviy qo'llab-quvvatlash, raqamlashtirish, eksportni qo'llab-quvvatlash, ayollar va yoshlar tadbirkorligini rag'batlantirish, ekologik barqarorlik masalalari ko'rib chiqilgan. Tadqiqot normativ-huquqiy baza va amaliy misollar tahliliga asoslangan.
- **Kalit so'zlar:** kichik biznes, davlat qo'llab-quvvatlashi, raqamlashtirish, tadbirkorlik, subsidiyalar, soliq imtiyozlari, avtomatlashtirish, onlayn savdo.
- **Аннотация.** В статье рассматриваются приоритетные направления развития малого бизнеса и предпринимательства в Республике Узбекистан, в том числе совершенствование нормативно-правовой базы, финансовая поддержка, цифровизация. Рассмотрены вопросы поддержки экспорта, развития женского и молодежного предпринимательства, экологической устойчивости. Исследование основано на анализе нормативной базы и практических примерах.
- **Ключевые слова:** малый бизнес, государственная поддержка, цифровизация, предпринимательство, субсидии, налоговые льготы, автоматизация, онлайн-продажи.
- **Abstract.** The article considers the priority areas of development of small business and entrepreneurship in the Republic of Uzbekistan, including improving the regulatory environment, financial support, digitalization, export support, encouraging women's and youth entrepreneurship, environmental sustainability. The study is based on an analysis of the regulatory framework and practical examples.
- **Keywords:** small business, state support, digitalization, entrepreneurship, subsidies, tax incentives, automation, online sales.

KIRISH

Kichik biznes O'zbekiston iqtisodiyotida aholini ish bilan ta'minlash, ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish va milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. So'nggi yillarda mamlakat hukumati tomonidan tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlash, qulay tadbirkorlik muhitini yaratish va investitsiyalarni jalb qilishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Biroq, ushbu sohaning barqaror rivojlanishiga erishish uchun raqamlashtirish, globallashtirish va ekologik-iqtisodiy o'zgarishlar tahdidlariga yanada moslashish talab etiladi.

O'zbekistonda kichik biznes va tadbirkorlikning rivojlanishi mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlangan bo'lib, 1991-yilda mamlakat bozor islohotlari yo'lga o'tdi. Bu davrda hukumat iqtisodiyotni erkinlashtirish siyosatini faol amalga oshira boshladi, markazlashgan rejalashtirishdan bozor mexanizmlariga o'tildi.

1990-yillarning o'rtalaridayoq tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashning huquqiy poydevori yaratildi: xususiy mulk, kichik biznes va tadbirkorlar huquqlarini himoya qilish to'g'risida qonunlar qabul qilindi.

Ayniqsa, 2017-yildan keyin kichik biznesni rivojlantirishga katta turtki berildi, biznesni erkinlashtirish, xo'jalik yuritish tartib-tamoillarini soddalashtirish va xorijiy investitsiyalarni jalb etish bo'yicha faol chora-tadbirlar amalga oshirila boshladi. Bozor islohotlarining kuchayishi sharoitida tadbirkorlik faolligi va biznes yuritish uslubi korxonaning muvaffaqiyatli rivojlanishining asosiy omillariga aylanmoqda [1].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot normativ-huquqiy hujjatlar, statistik ma'lumotlar, shuningdek, xalqaro tashkilotlar va davlat tuzilmalarining hisobotlari tahliliga asoslangan. Kichik biznesning so'nggi yillardagi rivojlanish dinamikasi taqqoslandi va uning o'sishiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar aniqlandi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Kichik biznes O'zbekiston iqtisodiyotida aholini ish bilan ta'minlash, ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish va milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yil yanvar-sentabr oylarida kichik biznesning YalMdagi ulushi 51,2% ni tashkil etdi (manba: stat.uz). Tarmoqlar kesimida esa kichik biznesning ulushi qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligida

– 96,6%, qurilish sohasida – 78,7% hamda sanoatda – 27,0% ni tashkil etdi [2].

O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning samarali faoliyat ko'rsatishi uchun ushbu sohadagi davlat siyosatining keyingi bosqichini belgilab beruvchi rivojlanishning asosiy yo'nalishlarini ajratib ko'rsatish zarur. Bu ustuvor yo'nalishlar pastda 1-rasmda keltirib o'tildi.

1-rasm. O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari [1]

1-rasmda keltirilgan xalq farovonligini yanada oshirish, iqtisodiyot tarmoqlarini transformatsiya qilish, tadbirkorlikni jadal rivojlantirishga yo'naltirilgan [3] islohotlarning ustuvor yo'nalishlarining har birini batafsil ko'rib chiqamiz:

- O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun huquqiy bazani takomillashtirish, xususan, litsenziyalash va ruxsat berish jarayonlarini soddalashtirish muhim ahamiyatga ega. So'nggi yillarda bu borada qabul qilingan muhim qonunlardan biri «Litsenziyalash, ruxsat berish va xabardor qilish tartib-taomillari to'g'risida»gi Qonun [4] (O'RQ-701-son, 14.07.2021-yil). Ushbu qonun litsenziyalash va ruxsat berish tartib-taomillarini soddalashtirish, ortiqcha byurokratik to'siqlarni bartaraf etish hamda tadbirkorlik subyektlari uchun qulay sharoitlar yaratishga qaratilgan.

- Ma'muriy tartib-taomillarni soddalashtirish. Ma'muriy tartib-taomillarni takomillashtirish va davlat xizmatlarini raqamlashtirish tadbirkorlik faoliyatini yuritish uchun

to'siqlarni kamaytirish imkonini beradi. O'zbekistonda Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali (my.gov.uz) orqali biznesni ro'yxatdan o'tkazishning soddalashtirilgan mexanizmlari faol joriy etilmoqda. Ruxsatnoma va litsenziyalar olish jarayonini tezlashtirish imkonini beruvchi «Yagona darcha» tizimi joriy etilib, xususiy sektor rivojiga xizmat qilmoqda.

- O'zbekistonda kichik biznesni moliyaviy va infratuzilmaviy qo'llab-quvvatlash doirasida bir qator muhim tashabbuslar amalga oshirilmoqda. 2023-yil 10-noyabrdagi PF-193-sonli farmonga [5] muvofiq, Tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasi takomillashtirilib, tadbirkorlik subyektlariga samarali yordam ko'rsatish va xalqaro moliya institutlaridan mablag' jalb etish imkoniyati kengaytirildi. 2024-yil 20-yanvarda tasdiqlangan 37-sonli qarorga [6] binoan, kichik biznesni uzluksiz qo'llab-quvvatlash kompleks dasturi joriy etilib, moliyaviy va konsultativ yordam mexanizmlari soddalashtirildi. 2023–2026-yillarda kichik biznesni rivojlantirish uchun 17 milliard dollar ajratilishi rejalashtirilgan bo'lib, startap loyihalariga grantlar ham ko'zda tutilgan. Bundan tashqari, «Kichik biznesga ko'maklashish markazlari» tashkil etilib, tadbirkorlarga ro'yxatdan o'tish, moliyaviy vositalardan foydalanish va konsultativ xizmatlar bo'yicha ko'mak berilmoqda.

- O'zbekistonda kichik biznesni klaster tashabbuslariga integratsiyalash bo'yicha qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Hududiy sanoat, agro va hunarmandchilik klasterlari tarkibida kichik biznes subyektlarini jalb qilish orqali ularning kooperatsiya imkoniyatlari kengaytirilmoqda. Xususan, qishloq xo'jaligi klasterlari tarkibida fermer xo'jaliklari va kichik korxonalar uchun kontraktatsiya asosida xomashyo yetkazib berish va qayta ishlash mexanizmlari yo'lga qo'yildi. Tekstil va charm sanoati klasterlarida esa kichik tadbirkorlik subyektlariga yirik ishlab chiqaruvchilar bilan hamkorlik qilish, texnologik va marketing ko'mak olish imkoniyatlari yaratildi. Bu tashabbuslar kichik biznesni yirik ishlab chiqarish va eksport zanjirlariga integratsiya qilishga xizmat qilmoqda.

- O'zbekistonda ayollar va yoshlarni biznesda qo'llab-quvvatlash uchun maxsus dasturlar joriy etilgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 5-martdagi «Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash, ularning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini ta'minlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» gi PQ-5020-son qarorida xotin-qizlarning faoliyatini kreditlash va ularning biznes loyihalariga ko'maklashish chora-tadbirlari belgilangan.[7] 2025-yilda Prezidentning PQ-96-sonli [8] qarori qabul qilindi, unga ko'ra ayollar biznes loyihalariga uchun \$200 mln ajratildi. Bu tashabbuslar inklyuziv iqtisodiyotni rivojlantirish, ayollar va yoshlarning biznesdagi ishtirokini kengaytirishga xizmat qilmoqda.

- Raqamlashtirish va innovatsion texnologiyalarni joriy etish

tadbirkorlikni rivojlantirishga sezilarli ta'sir ko'rsatib, biznes jarayonlarini optimallashtirish va bozor imkoniyatlarini kengaytirishga yordam beradi. Uzum Market, Click, Payme kabi platformalar tomonidan taqdim etilgan elektron tijorat va raqamli to'lov tizimlarining rivojlanishi biznes yuritishni soddalashtiradi va uning ommabopligini oshiradi. Ushbu sohaning normativ-huquqiy asosini O'zbekiston Respublikasining «Elektron tijorat to'g'risida»gi Qonuni (29.09.2022-yildagi O'RQ-792-son) tashkil etadi, u onlayn savdoning huquqiy jihatlarini tartibga soladi, elektron bitimlarni tuzish tartibini belgilaydi va raqamli muhitda iste'molchilar huquqlarini himoya qilishni ta'minlaydi.

- O'zbekiston eksport qiluvchi korxonalarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash orqali eksportni rag'batlantirish choralari faol amalga oshirilmogda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 7-sentabrdagi «Eksport qiluvchi korxonalarni rag'batlantirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-6306-son Farmoni milliy kompaniyalarning tashqi bozorlarga chiqishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratishga qaratilgan. Mazkur farmon doirasida mahsulotlarni eksport qilishda transport xarajatlarining bir qismini subsidiyalash, eksport qiluvchilarga soliq imtiyozlari berish, valyutani tartibga solishni soddalashtirish va eksport bitimlarini sug'urtalash mexanizmlarini joriy etish ko'zda tutilgan. Ushbu chora-tadbirlar O'zbekiston tovarlarining xalqaro bozorda raqobatbardoshligini oshirish, eksport geografiyasini kengaytirish va eksportga yo'naltirilgan tarmoqlarga xorijiy investitsiyalarni jalb qilishga yordam beradi.

- O'zbekistonda ekologik barqarorlikni ta'minlash va yashil iqtisodiyot tamoyillarini tadbirkorlik sohasiga integratsiya qilish bo'yicha qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Shular jumlasidan, ekologik jihatdan xavfsiz texnologiyalarni joriy etgan korxonalarga soliq va kredit imtiyozlari berilishi belgilangan. Shuningdek, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni rag'batlantirish, chiqindilarni qayta ishlash sohasida innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash va ekologik toza mahsulotlarni sertifikatlash bo'yicha davlat dasturlari ishlab chiqilgan. Bu chora-tadbirlar ekologik barqarorlikni oshirish bilan birga, kichik biznesning raqobatbardoshligini mustahkamlashga ham xizmat qilmoqda.

■ XULOSA VA TAKLIFLAR

Shunday qilib, kichik biznesning kelajagi ko'p jihatdan davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning samaradorligi, raqamlashtirish darajasi va tadbirkorlarning yangi iqtisodiy sharoitlarga moslashish qobiliyatiga bog'liq. Subsidiyalar, soliq imtiyozlari va ma'muriy tartib-taomillarni

soddalashtirish ko'rinishidagi davlat yordami tadbirkorlikni rivojlantirish yo'lidagi to'siqlarni kamaytirishga va uning bozordagi mavqeini mustahkamlashga xizmat qilmoqda. O'z navbatida, raqamlashtirish biznes jarayonlarini optimallashtirish, avtomatlashtirish, onlayn savdo va innovatsion texnologiyalarni joriy etish orqali sotish kanallarini kengaytirish va raqobatbardoshlikni oshirish uchun yangi imkoniyatlar ochadi.

Tadbirkorlarning egiluvchanligi va moslashuvchanligi ularga iqtisodiyotdagi o'zgarishlarga, iste'molchilar talabiga va texnologik rivojlanishga tezkor munosabat bildirish, biznes yuritishning yangi yo'nalishlari va shakllarini topish imkonini beradi. Uzoq muddatli istiqbolda kichik biznesning faol rivojlanishi iqtisodiy o'sishning drayveriga aylanadi, bandlik darajasini oshiradi, iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish va aholi farovonligini oshirishga yordam beradi.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Jusupova Anjim Tansiqbaevna, Innovatsion taxnologiyalar universiteti «Moliya» kafedrası assistenti / Жусупова Анжим Тансыкбаевна, Доцент кафедры финансов Университета инновационных технологий / Zhusupova Anzhim Tansykbaevna, Associate Professor of the Department of Finance, University of Innovative Technologies**

► jusupova.72.72@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0005-9342-1422>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. Inoyatov U.U., G'ayibnazarov B.K. O'zbekistonda kichik biznes va tadbirkorlikning iqtisodiyotdagi o'rni hamda uning ijtimoiy samaradorligini oshirish yo'llari // Iqtisodiyot va statistika. 2011. URL: <https://jurnal.org/articles/2011/ekon30.html>
- [2]. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. (2023). Yanvar-sentabr 2023-yil yakunlari bo'yicha kichik

biznesning YAIMdagi ulushi va iqtisodiyot tarmoqlaridagi hissasi. Stat.uz. https://stat.uz/images/uploads/reliz-2023/yalpi-hudud_press_24_10_2023_rus.pdf

- [3]. Musagaliev A.J. Razvitie predprinimatel'stva v Respublike Karakalpakstan / Rinok, den'gi i kredit, №6. 2016. - S. 25-28
- [4]. Xamrayev, O. O., & Yuldasheva, N. V. (2024). O'zbekiston Respublikasida 2022-2026 yillarda kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash choralari. Science and Education, 8(2), 45-57. <https://openscience.uz/index.php/sciedu/article/view/5457/4980>
- [5]. O'zbekiston Respublikasining «Litsenziyalash, ruxsat berish va xabardor qilish tartib-taomillari to'g'risida»gi Qonuni, 14.07.2021 yildagi O'RQ-701-son
- [6]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Kichik va o'rta biznesni moliyaviy qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-193-son Farmoni 10.11.2023 yil.
- [7]. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Kichik biznesni uzluksiz qo'llab-quvvatlash» kompleks dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida 37-son qarori, 20.01.2024 yil.
- [8]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 5-martdagi PQ-5020-sonli qarori. «Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash, ularning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini ta'minlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida». <https://lex.uz/ru/docs/5320584>
- [9]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-96-son qarori, 07.03.2025 yildagi, «Xotin-qizlar tadbirkorligini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlashga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida» <https://www.lex.uz/uz/docs/-7422410>
- [10]. A Jusupova · 2024 — 7 (2024): «Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot» jurnali /; Articles. Qoraqalpog'iston Respublikasida xizmat ko'rsatish sohasida tadbirkorlik faoliyatining o'rni

Respublikamizda kambag'allikni qisqartirish uchun yaratilayotgan imtiyozlar va ularning samarasi

Turaboyeva Kimiyoxon O'razbekovna, Boymurodova Xosiyat Boboxon qizi

Создаваемые льготы по сокращению бедности в нашей Республике и их эффективность

Турабоева Кимиёхон Уразбековна, Боймуродова Хосият Бобохон кызы

Benefits being created to reduce poverty in our Republic and their effectiveness

Turaboeva Kimiyokhon Urazbekovna, Boymurodova Khosiyat Bobokhon kizi

Received: May 17, 2025 Revised: May 19, 2025 ■ Accepted: May 20, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya.** Maqolada hozirgi kunda dolzarb muammoga aylanayotgan mavzu "Kambag'allikni qisqartirish" mavzusi tahlil qilingan. Kambag'allikni qisqartirish maqsadida yurtimizda tatbiq etilayotgan chora tadbirlar, xususan soliq va moliyaviy imtiyozlar va ularning samarasi tahlil qilingan.
- **Kalit so'zlar.** Kambag'allik darajasini aniqlash, yangi ish o'rinlarini yaratish, soliq imtiyozlari, imtiyozli kreditlar, raqamli kuzatuv tizimi
- **Абстрактный.** В статье анализируется тема «Сокращение бедности», которая в настоящее время становится актуальной. Проанализированы меры, реализуемые в нашей стране по сокращению бедности, в частности налоговые и финансовые стимулы, а также их эффективность.
- **Ключевые слова.** Оценка уровня бедности, создание рабочих мест, налоговые льготы, льготные кредиты, цифровая система отслеживания
- **Abstract.** The article analyzes the topic of "Poverty Reduction", which is currently becoming relevant. The measures implemented in our country to reduce poverty, in particular tax and financial incentives, as well as their effectiveness are analyzed.
- **Key words.** Poverty assessment, job creation, tax incentives, preferential loans, digital tracking system

KIRISH

So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasida aholining ijtimoiy himoyasini kuchaytirish, kambag'allikni qisqartirish va fuqarolarning turmush darajasini oshirish borasida qator tizimli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Prezidentimiz tomonidan ilgari surilgan ijtimoiy adolat va barqaror taraqqiyot

tamoyillari asosida mamlakatda kambag'allikni qisqartirishga qaratilgan strategik islohotlar izchil davom ettirilmoqda. O'zbekistonning hududiy iqtisodiy holati va kambag'allik darajasi mamlakatning umumiy iqtisodiy rivojlanishiga, resurslarni taqsimlashga va aholining turmush sharoitlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Hududiy rivojlanishdagi tengsizlik va kambag'allik darajasidagi farqlar iqtisodiyotning samarali ishlashiga, ijtimoiy barqarorlikka va siyosiy barqarorlikka

ta'sir o'tkazishi mumkin. Shu bilan birga, kambag'allik darajasi hududlarning rivojlanishi va ijtimoiy farovonligini belgilovchi muhim indikatorlardan biri hisoblanadi.

Hukumat tomonidan 2021-yildan boshlab kambag'allik darajasini aniqlash, tahlil qilish va uni bosqichma-bosqich kamaytirishga qaratilgan yagona yondashuv shakllantirildi. Bu jarayonda quyidagi yo'nalishlar muhim ahamiyat kasb etmoqda:

1. Ijtimoiy yordam tizimini takomillashtirish.

Kam ta'minlangan oilalarga davlat tomonidan moddiy yordam ko'rsatish, ijtimoiy nafaqalar va subsidiyalar ajratish mexanizmlari raqamlashtirildi va shaffoflik ta'minlandi.

2. Bandlikni ta'minlash va tadbirkorlikni rag'batlantirish.

Aholining daromad manbalarini oshirish maqsadida kasb-hunar o'rganish markazlari tashkil etildi, o'zini o'zi band qilish istagida bo'lgan fuqarolarga subsidiya, kredit va grantlar ajratilmoqda.

3. Ayollar va yoshlar bandligini oshirish.

Ayollar va yoshlar uchun alohida dasturlar orqali ularning iqtisodiy faolligini kuchaytirish, oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish imkoniyatlari yaratildi.

Davlat tomonidan kambag'allikni qisqartirish maqsadida bir qator imtiyozlar joriy qilinmoqda. Ular:

Soliq imtiyozlari. Kam ta'minlangan fuqarolar, yakka tartibdagi tadbirkorlar va ijtimoiy ahamiyatga ega faoliyat turlari uchun soliq yengilliklari berilmoqda.

Arzon kreditlar. Aholining kam daromadli qatlamlariga o'z tadbirkorligini boshlash uchun past foizli kreditlar ajratilmoqda.

Kasbga bepul o'qitish. Mehnat bozorida talab yuqori bo'lgan kasblar bo'yicha bepul o'quv kurslari tashkil etilib, ishsiz fuqarolarning malakasi oshirilmoqda.

Uy-joy bilan ta'minlash. Ijtimoiy himoyaga muhtoj oilalar uchun arzon uy-joylar qurilmoqda va ularni xarid qilishda davlat tomonidan imtiyozli ipoteka dasturlari taklif etilmoqda.

O'zbekistonning iqtisodiy holati, uning hududiy bo'linishi asosida farqlanadi. Mamlakatning iqtisodiy holati, resurslarga ega bo'lishi, sanoat va qishloq xo'jaligi rivojlanishi, shuningdek, infratuzilma va transport tarmoqlarining o'zaro bog'liqligi bilan belgilanadi. O'zbekistonning geografik joylashuvi, tabiiy resurslar va ijtimoiy imkoniyatlar hududiy iqtisodiy holatga katta ta'sir ko'rsatadi. Kambag'allikni qisqartirish uchun O'zbekiston hukumati iqtisodiy rivojlanishni rag'batlantirishga qaratilgan bir qator islohotlarni amalga oshirmoqda. Masalan, kichik va o'rta biznesni rivojlantirish, qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish, yangi ish o'rinlari yaratish va ta'lim tizimini yaxshilash orqali kambag'allikni qisqartirish maqsad qilingan. Shuningdek, davlat tomonidan amalga oshirilayotgan soliq imtiyozlari, grantlar va boshqa

rag'batlantiruvchi chora-tadbirlar kambag'allikni kamaytirishga yordam bermoqda. Bu siyosatlar davlatning ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishiga, shu jumladan, hududlar orasidagi farqlarni kamaytirishga qaratilgan.

Iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlashda va kambag'allikni qisqartirishda soliq va moliyaviy imtiyozlar juda muhim rol o'ynaydi. Soliq siyosati va moliyaviy imtiyozlar tizimi, tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirish, yangi ish o'rinlarini yaratish, kichik va o'rta biznesni rivojlantirish, innovatsion faoliyatni rag'batlantirish va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Soliq imtiyozlari – bu davlat tomonidan tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash, yengillashtirish va rag'batlantirish maqsadida taqdim etiladigan imtiyozlardir. Soliq siyosati mamlakatning iqtisodiy rivojlanishiga va ishbilarmonlik muhitining yaxshilanishiga bevosita ta'sir qiladi.

Soliq imtiyozlari turlari:

Soliq stavkalarining pasaytirilishi: Kichik va o'rta biznesni rivojlantirish uchun soliq stavkalarini kamaytirish, ayniqsa yangi boshlayotgan tadbirkorlar uchun yengillik yaratadi. Bu, ularga moliyaviy resurslarni sarmoya kiritish yoki ishlab chiqarishni kengaytirishga yo'naltirish imkoniyatini beradi.

Soliq ta'tillari: Yangi tashkil etilgan kompaniyalarga yoki ma'lum bir sektorlar uchun soliq ta'tillari berilishi, ularning faoliyatini rivojlantirishga imkon yaratadi. Masalan, texnologiya yoki ekologik jihatdan toza sohalarida ishlovchi kompaniyalar uchun soliq imtiyozlari taklif etilishi mumkin.

Soliq to'lovlarining kechiktirilishi: Ba'zi hollarda, kompaniyalarga soliq to'lovlarini ma'lum muddatga kechiktirish yoki bo'lib-bo'lib to'lash imkoniyati beriladi. Bu ularning naqd pul oqimini yaxshilashga yordam beradi, ayniqsa iqtisodiy inqiroz yoki pandemiya davrida.

Soliq imtiyozlari orqali innovatsiyalarni rag'batlantirish: Tadqiqotlar va rivojlanish (R&D) sohasida ishlovchi kompaniyalarga soliq imtiyozlari berish innovatsiyalarni rivojlantirish va yangi texnologiyalarni joriy etish, shu bilan birga, yuqori malakali ishchi kuchini rivojlantirish uchun kuchli rag'batlantiruvchi omil bo'lishi mumkin.

■ TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekistonning iqtisodiy siyosatida yoshlarni va ijtimoiy himoyaga muhtoj aholini, ayniqsa "Temir daftari"da ro'yxatga olingan fuqarolarni qo'llab-quvvatlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Davlat tomonidan tadbirkorlikni rivojlantirish, ish o'rinlari yaratish va ijtimoiy himoyani kuchaytirish maqsadida bir qator soliq imtiyozlari va moliyaviy qo'llab-quvvatlash choralari joriy etilmoqda. Ushbu chora-tadbirlar yoshlarni, shuningdek, "Temir daftari"da ro'yxatga olingan aholi uchun iqtisodiy imkoniyatlarni kengaytirishga qaratilgan. Oddiy

tadbirkorlar (ya'ni, soliq to'lovchilar uchun umumiy tartibdagi soliqlarni to'laydigan kompaniyalar) uchun kredit foiz stavkalari bozor sharoitlariga, banklar tomonidan belgilangan narxlar va moliyaviy resurslar asosida o'zgaradi. Ushbu foiz stavkalari tadbirkorning moliyaviy holati, kredit miqdori, muddatlari va bank bilan tuzilgan shartnoma shartlariga qarab farq qiladi. Odatda, umumiy foiz stavkalari quyidagi omillarga bog'liq:

- Foiz stavkasi: Bozor sharoitiga qarab foiz stavkasi 16% dan 25% gacha bo'lishi mumkin. Bu foiz stavkalarining turlari biznesning hajmi va kredit miqdoriga qarab farq qiladi.
- Kredit muddatlari: 1 yil va undan yuqori muddatlarga beriladigan kreditlar uchun foiz stavkasi odatda yuqori bo'ladi, lekin qisqa muddatli kreditlar uchun pastroq bo'lishi mumkin.
- Kredit miqdori: Katta miqdordagi kreditlar uchun foiz stavkalari odatda kamroq, kichik miqdordagi kreditlar uchun esa yuqori bo'lishi mumkin.

Bu holat, odatda, tijorat banklari tomonidan qo'yiladigan foiz stavkalariga asoslangan bo'lib, ular ko'pincha iqtisodiy o'sish, inflyatsiya darajasi va pul-kredit siyosatiga mos ravishda o'zgarib turadi.

Davlat, kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash, yosh tadbirkorlarni rag'batlantirish va ularning faoliyatini rivojlantirish uchun arzon va imtiyozli kreditlar taqdim etmoqda. Imtiyozli foiz stavkalari odatda quyidagi sharoitlarda taqdim etiladi:

a. Yosh tadbirkorlar uchun imtiyozli foiz stavkalari: Yoshlar (masalan, 18-30 yoshdagi tadbirkorlar) uchun davlat tomonidan arzon kreditlar va imtiyozli foiz stavkalari taklif etiladi. Bu, ularning bizneslarini boshlashga yordam berish va iqtisodiy faollikni oshirishga qaratilgan. Imtiyozli foiz stavkalari quyidagicha bo'lishi mumkin:

Foiz stavkasi: 8% dan 15% gacha bo'lgan foiz stavkalari yosh tadbirkorlar uchun taklif etiladi. Bu, odatda, banklar tomonidan berilgan kreditlar uchun imtiyozli shartlar bo'lib, ularning bizneslarini muvaffaqiyatli boshlashlari uchun moliyaviy imkoniyat yaratadi.

Kredit muddatlari: Yosh tadbirkorlar uchun qisqa va uzoq muddatli kreditlar taqdim etilishi mumkin. Kreditlar 1 yildan 5 yilgacha bo'lgan muddatlar bilan beriladi.

b. Kichik va o'rta biznes uchun imtiyozli foiz stavkalari: Kichik va o'rta biznesni rivojlantirish uchun ham davlat tomonidan arzon kreditlar taqdim etiladi. Bu kreditlar, ayniqsa yangi boshlovchi kichik bizneslar uchun juda muhim. Imtiyozli foiz stavkalari odatda quyidagicha bo'ladi:

Foiz stavkasi: 10% dan 15% gacha bo'lgan foiz stavkalari taklif etiladi. Bu foizlar banklarning kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan maxsus dasturlari asosida belgilanadi.

Kredit muddatlari: 3-5 yil muddatga beriladigan kreditlar uchun foiz stavkalari arzonroq bo'ladi. Bu bizneslarni rivojlantirish va yangi ish o'rinlari yaratishga yordam beradi.

c. "Temir daftari"da ro'yxatga olingan fuqarolar uchun imtiyozli foiz stavkalari:

Ijtimoiy himoyaga muhtoj fuqarolar, ayniqsa "Temir daftari"da ro'yxatga olinganlar uchun ham imtiyozli kreditlar mavjud. Bu kreditlar, odatda, ularning biznes boshlashiga va o'zini ta'minlashiga yordam berishga qaratilgan:

Foiz stavkasi: 5% dan 10% gacha bo'lgan imtiyozli foiz stavkalari mavjud. Bu imtiyozlar, asosan, ijtimoiy himoyaga muhtoj bo'lgan aholi uchun arzon kreditlarni taqdim etishga yo'naltirilgan.

Kredit miqdori va muddatlari: Odatda, bu turdagi kreditlar kichik miqdorda beriladi (masalan, 50 million so'mgacha) va kredit muddatlari ham qisqa bo'lishi mumkin (1-3 yil).

Moliyaviy imtiyozlar – bu davlat yoki moliya institutlari tomonidan tadbirkorlik subyektlariga yoki ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarga taqdim etiladigan bevosita yoki bilvosita moliyaviy yengilliklar hisoblanadi. Moliyaviy imtiyozlar tadbirkorlikni rivojlantirish va qo'llab-quvvatlashda yana bir muhim vosita hisoblanadi. Ular kompaniyalar va startaplar uchun arzon va oson kirish mumkin bo'lgan moliyaviy resurslar taqdim etadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy barqarorlikka erishish, kambag'allikni kamaytirish va tadbirkorlikni rivojlantirishda moliyaviy imtiyozlar va davlat ko'magining o'rni beqiyosdir. Moliyaviy imtiyozlar nafaqat yangi ish o'rinlarini yaratish, balki aholining zaif qatlamlarini iqtisodiy faoliyatga jalb etish orqali ijtimoiy tenglikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Bu imtiyozlarning asosiy shakllari mavjud bo'lib, bular:

- Imtiyozli kreditlar – past foizli, uzoq muddatli moliyalashtirish.
- Davlat subsidiyalari – ishlab chiqarish xarajatlari, texnika yoki xomashyo xaridini moliyalashtirish.
- Grantlar – startap va innovatsion loyihalarga beriladigan qaytarilmaydigan mablag'lar.
- Kafolatlar – davlat tomonidan beriladigan kreditlarni qaytarish kafolati.
- Soliq yengilliklari – tadbirkorlar uchun ayrim soliqlardan ozod qilish yoki stavkalarni pasaytirish.

O'zbekistonda amalda mavjud moliyaviy imtiyozlar mavjud bo'lib, ular so'nggi yillarda O'zbekistonda ijtimoiy himoya tizimini mustahkamlash, yoshlar va ayollar tadbirkorligini rag'batlantirish bo'yicha moliyaviy imtiyozlar tizimi shakllantirdi.

a. Yoshlar daftari doirasida:

- 33 mln so'mgacha past foizli kreditlar (7-10%).
- O'quv kurslari, uskunalar xaridi uchun subsidiya.

b. "Temir daftari" ishtirokchilari uchun:

- Biznes boshlash uchun kreditlar (50 mln so'mgacha,

10–14%).

- Uskuna, chorva, issiqxona xarajatlari uchun grant va subsidiyalari.

c. Ayollar daftari orqali:

- 33 mln so'ngacha subsidiya va 12% gacha bo'lgan kreditlar.

d. Kichik biznes va fermer xo'jaliklari:

- Agrobank, Mikroreditbank orqali imtiyozli kreditlar.

- Kafolatlar va foiz to'lovining bir qismini davlat qoplash tizimi.

Moliyaviy imtiyozlar orqali tadbirkorlar bir qator yengilliklarga erishmoqda. Davlat tomonidan taqdim etilgan arzon kreditlar yoki subsidiyalari kompaniyalarga o'z bizneslarini rivojlantirish yoki yangi mahsulotlarni ishlab chiqarishga

investitsiya qilish uchun zarur bo'lgan moliyaviy resurslarni taqdim etadi. Bu, ayniqsa kichik va o'rta biznes uchun muhim ahamiyatga ega. Bu imtiyozlar yangi boshlayotgan kompaniyalar yoki innovatsion bizneslar uchun grantlar berilishi, ularga o'z faoliyatini boshlash yoki yangi mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan mablag'ni topish imkoniyatini ham yaratdi. Grantlar, o'z navbatida, biznesning rivojlanishiga yordam beradi va ularning daromadlarini tezroq oshirish imkonini beradi. Yirik investitsiya fondlari yoki davlat-xususiy sheriklik asosida amalga oshiriladigan loyihalar orqali tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash mumkin. Bu, ayniqsa infratuzilma yoki ekologik toza texnologiyalarni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Quyidagi jadvalda imtiyozli kredit foiz stavkalari va oddiy kredit foiz stavkalari taqqoslanishi keltirilgan.

1-jadval

Kredit foiz stavkalari

TOIFA	ODDIY KREDIT STAVKASI	IMTIYOZLI KREDIT STAVKASI
Oddiy tadbirkor	20–25%	—
Yosh tadbirkor	—	7–10%
Temir daftari ishtirokchisi	—	10–14%
Ayollar (biznes uchun)	—	12%
Startaplar	—	0% (grant) – 8%

Moliyaviy imtiyozlar tadbirkorlikni rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Arzon kreditlar va subsidiya dasturlari kichik biznesning faolligini oshirish, yangi startaplarning rivojlanishiga yordam beradi va iqtisodiy innovatsiyalarni rag'batlantiradi. Moliyaviy resurslar bilan qo'llab-quvvatlanadigan bizneslar, o'z faoliyatlarini kengaytirish va yangi bozorlarga kirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Soliq va moliyaviy imtiyozlar tizimining samarali ishlashi

Soliq va moliyaviy imtiyozlar tizimi davlatning iqtisodiy siyosatiga mos ravishda ishlab chiqilishi kerak. Ushbu tizimning samarali joriy etilishi iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash, yangi ish o'rinlari yaratish, hamda kichik va o'rta biznesni rivojlantirishga katta ta'sir ko'rsatmoqda.

Soliq va moliyaviy imtiyozlar tizimining samarali ishlashining asosiy natijalari quyidagilardan iborat:

1. Iqtisodiy faollikning oshishi

Soliq va moliyaviy imtiyozlar, ayniqsa kichik va o'rta biznes vakillari uchun, iqtisodiy faollikni oshirishga xizmat qiladi. Ular biznes boshlash va uni rivojlantirishda yengilliklar yaratadi. O'zbekiston hukumati tomonidan tadbirkorlar uchun taqdim etiladigan soliq imtiyozlari va kredit foiz stavkalarining kamaytirilishi, yangi bizneslarni yaratishda

qo'llab-quvvatlashning muhim omilidir. Imtiyozli kreditlar va subsidiyalari orqali ko'plab yangi startaplar va kichik korxonalar ochildi, natijada iqtisodiy faollik oshdi va raqobatbardoshlik kuchaydi.

2. Kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash

Soliq va moliyaviy imtiyozlar kichik va o'rta biznesni rivojlantirishga katta yordam beradi. Soliq imtiyozlari orqali bizneslar o'z daromadlarini ko'paytirish, yangi ish o'rinlari yaratish va ishlab chiqarish faoliyatini kengaytirish imkoniyatiga ega. Imtiyozli kreditlar orqali yangi texnika va asbob-uskunalar sotib olish, ishlab chiqarish jarayonlarini modernizatsiya qilish va mahsulotlarni diversifikatsiya qilish imkoniyatlari yaratilmoqda.

Soliq imtiyozlari va moliyaviy qo'llab-quvvatlash kambag'allikni kamaytirishga xizmat qilmoqda. Kam ta'minlangan aholi, yoshlar va ayollar uchun ajratilgan imtiyozlar orqali o'zini o'zi band qilish imkoniyati taqdim etilmoqda. "Temir daftari" va "Yoshlar daftari" orqali o'z biznesini boshlayotgan fuqarolarga 50 million so'ngacha bo'lgan imtiyozli kreditlar taqdim etilmoqda, bu esa kambag'allikni kamaytirish va ijtimoiy tenglikni ta'minlashda muhim vosita bo'lib xizmat qilmoqda.

Soliq va moliyaviy imtiyozlar tizimi ish o'rinlari yaratishda

va ishsizlik darajasini pasaytirishda ham katta rol o'ynaydi. Yoshlar, ayollar va ijtimoiy himoyaga muhtoj guruhlar uchun ajratilgan kreditlar va subsidiyalar orqali yangi ish o'rinlari yaratilmoqda. Bu, o'z navbatida, ish o'rinlari yaratishga, ijtimoiy muammolarni hal etishga va ish bilan ta'minlash darajasini oshirishga olib kelmoqda. Bu esa kambag'allik darajasi qisqarishiga katta hissa qo'shmoqda.

Soliq va moliyaviy imtiyozlar innovatsion loyihalarni qo'llab-quvvatlashda ham muhim o'rin tutadi. Yangi texnologiyalar va innovatsion loyihalar uchun berilgan grantlar va subsidiyalar innovatsion g'oyalarni amalga oshirishga yordam beradi. Masalan, startaplar uchun ajratiladigan grantlar va imtiyozli kreditlar bu sohada faoliyat yuritayotgan tadbirkorlar uchun jiddiy rag'bat bo'lmoqda.

Bu loyihaning statistik tahliliga keladigan bo'lsak,

- Yangi startaplar sonining oshishiga erishildi. 2023-yilda startaplar soni 20% ga oshgan, bu esa yoshlar orasida tadbirkorlikni rivojlantirishga yordam berdi.
- Kichik biznesni rivojlantirishga doir davlat dasturlari orqali ajratilgan 5 trillion so'mdan ortiq imtiyozli kreditlar va grantlar ko'plab yangi korxonalar ochilishini ta'minladi.
- 2023-yilda imtiyozli kreditlar yordamida 100,000 dan ortiq yangi ish o'rinlari yaratildi.

- Yoshlar va ayollar daftari doirasida 500,000 dan ortiq yosh tadbirkorlar imtiyozli kreditlar va grantlardan foydalangan.

Amalga oshirilgan islohotlar natijasida o'rtacha hisoblangan oylik ish haqining (yillik) o'zgarishi va kambag'allik darajasi-ning pasayotganligini www.stat.uz saytidan olingan statistik ma'lumotlar asosida yaratilgan quyidagi jadvalda ko'rishimiz mumkin.

Bu jadvaldan shuni ko'ramizki, Respublikamizda qo'llanilayotgan chora tadbirlar natijasida Respublikamiz miqyosida o'rtacha hisoblangan oylik ish haqi 2019-yil 1946778,3 so'mni tashkil etsa, 2023-yilga kelib 3799613,5 so'mni ko'rsatmoqda. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi ma'lumotlariga ko'ra, so'nggi yillarda kambag'allik darajasi asta-sekin kamaymoqda. Misol uchun, 2020-yilda kambag'allik darajasi 17 foiz atrofida bo'lgan bo'lsa, 2023-yil oxiriga kelib bu ko'rsatkich 11-12 foizgacha tushgani qayd etilgan. Bu natijalarga erishishda yuqorida ta'kidlangan imtiyozlar va davlat dasturlarining hissasi katta bo'ldi. Shuningdek, Jahon banki va boshqa xalqaro tashkilotlar O'zbekistonda kambag'allikni kamaytirish borasida olib borilayotgan islohotlarni ijobiy baholamoqda.

2-jadval

O'rtacha hisoblangan oylik ish haqining (yillik, so'mda)

HUDUDLAR	2019	2020	2021	2022	2023
O'zbekiston Respublikasi	1946778,3	2227141,2	2662002,8	3204301,4	3799613,5
Qoraqalpog'iston Respublikasi	1851523,7	2059642,5	2378721,9	2787221,6	3264159,2
Andijon viloyati	1692686,8	1939862,6	2248201,4	2804453,9	3260316,1
Buxoro viloyati	1775484,9	2100782,7	2327166,7	2731194,1	3167804,7
Jizzax viloyati	1591105,7	1820344,1	2113186,7	2529666,9	2944351,6
Qashqadaryo viloyati	1720268,9	1834526,5	2154379,9	2590142,9	2940211,7
Navoiy viloyati	2448655,0	2867899,1	3733342,4	4283738,2	5003204,7
Namangan viloyati	1560524,0	1704100,0	1987599,8	2540008,6	2786310,6
Samarqand viloyati	1557301,6	1733821,7	2015109,2	2450813,1	2853458,5
Surxondaryo viloyati	1609691,4	1825793,0	2082977,2	2530158,6	2958415,0
Sirdaryo viloyati	1724236,7	1949748,6	2265301,7	2656512,4	3058493,4
Toshkent viloyati	2066556,0	2280326,7	2789225,2	3207582,4	3673115,7
Farg'ona viloyati	1605046,7	1781821,0	2054570,7	2538459,1	2853148,9
Xorazm viloyati	1736413,7	1949592,1	2253991,9	2690661,5	3141988,7

XULOSA VA TAKLIFLAR

Kambag'allikni qisqartirish respublikamiz ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda. Davlat tomonidan yaratilayotgan imtiyozlar va imkoniyatlar nafaqat kambag'allikni kamaytirishga, balki fuqarolarning farovonligini oshirishga xizmat qilmoqda. Kelgusida bu boradagi islohotlarning davom ettirilishi, aholining iqtisodiy faolligini oshirish orqali barqaror taraqqiyotga erishishda muhim omil bo'lib qoladi. Kambag'allikni qisqartirishda quyidagi takliflarni ham inobatga olish kerak:

1. Ijtimoiy yordamni manzilli va samarali qilish uchun "raqamli kuzatuv tizimi"ni kengaytirish:

Yordamga muhtoj oilalarni aniqlashda sun'iy intellekt, mobil ilovalar va elektron platformalardan foydalanish orqali resurslar noto'g'ri foydalanishining oldi olinadi va manzillilik ta'minlanadi.

2. Tadbirkorlikni boshlash uchun berilayotgan kreditlar va subsidiya ajratish mexanizmlarini soddalashtirish: Hujjatlar sonini kamaytirish, onlayn ariza topshirish tizimini yaratish orqali ko'proq ehtiyojmand fuqarolar ushbu imkoniyatlardan foydalanishlari mumkin.

3. Mahalliy darajadagi kambag'allikni qisqartirish dasturlarini kuchaytirish:

Har bir mahallada aholi daromadlari bo'yicha aniq statistik ma'lumotlar asosida mahalla byudjeti shakllantirilib, kam ta'minlangan oilalar bilan manzilli ishlash yo'lga qo'yilishi zarur.

4. Kasb-hunar o'rganishni rag'batlantirish uchun stipendiyalar joriy etish:

O'quv kurslariga qatnashayotgan ishsiz fuqarolarga vaqtinchalik stipendiya to'lash orqali ularning o'qishga bo'lgan qiziqishi va qatnashuv darajasini oshirish mumkin.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Turaboyeva Kimiyoxon O'razbekovna Denov tadbirkorlik va pedagogika institute Raqamli Iqtisodiyot kafedrasini mudiri, i.f.n, dotsent / Институт предпринимательства и педагогики Денова Заведующий кафедрой цифровой экономики Кандидат наук, доцент Турабоева Кимийохон Уразбековна / Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy Head of the Department of Digital Economics PhD, Associate Professor Turaboeva Kimiyokhon Urazbekovna**

► k.turaboyeva1371@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0002-0797-3086>

2. **Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Iqtisodiyot yo'nalishi 4-kurs talabasi Boymurodova Xosiyat Bobokhon qizi / Институт предпринимательства и педагогики им. Денова студент 4 курса экономического факультета Боймуродова Хосият Бобохон кызы / Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy 4th year student of Economics Boymurodova Xosiyat Bobokhon qizi**

► hosiyat064@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0009-9095-2438>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. Abdurahmonova, G. M. (2022). Kambag'allikni kamaytirishda ijtimoiy himoya tizimining roli. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, (1), 45–52.
 - [2]. Halilov, M. A. (2020). Ijtimoiy siyosatning rivojlanishida manzilli yordam mexanizmlari. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro munosabatlar, (3), 22–28.
 - [3]. Jahon banki. (2022). Poverty and Shared Prosperity 2022: Correcting Course. World Bank Group. <https://www.worldbank.org>
 - [4]. Markaziy bank. (2021–2023). Aholining moliyaviy savodxonligi va kredit siyosati bo'yicha tahliliy hisobotlar. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. <https://www.cbu.uz>
 - [5]. O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi. (2023). Aholini band qilish va kambag'allikni qisqartirish bo'yicha chora-tadbirlar. <https://www.mehnat.uz>
 - [6]. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. (2023). 2023-yil davlat byudjeti ijrosi to'g'risida hisobot. <https://www.mf.uz>
 - [7]. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2021). PQ–4986-son Farmon: Kambag'allikni qisqartirish va aholi bandligini ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida. <https://lex.uz>
 - [8]. Statistika agentligi. (2023). O'zbekistonda kambag'allik darajasi bo'yicha yillik statistik to'plam. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika agentligi. <https://stat.uz>
 - [9]. O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi. "Aholini ish bilan ta'minlash va kambag'allikni qisqartirish dasturlari" <https://www.mehnat.uz>
 - [10]. Markaziy bankning Aholi moliyaviy savodxonligi bo'yicha maxsus hisobotlari (2021–2023). <https://www.cbu.uz>
- Qozog'iston "eGov" raqamli xizmatlar portalini — ijtimoiy yordam tizimlari tajribasi. <https://egov.kz>

Tadbirkorlik subyektlarining eksport salohiyatini statistik tahlili

Borotov Sharofiddin Jumaqul o'g'li

Статистический анализ экспортного потенциала хозяйствующих субъектов

Боротов Шарофиддин Джумакул оглы

Statistical analysis of export potential of business entities

Borotov Sharofiddin Jumakul oglu

Received: May 2, 2025 Revised: May 6, 2025 ■ Accepted: May 9, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya.** Mazkur maqolada Surxondaryo viloyatidagi tadbirkorlik subyektlarining eksport salohiyati statistik tahlil asosida o'rganilgan. Tadqiqot davomida 2020–2024 yillar oralig'idagi rasmiy statistik ma'lumotlar tahlil qilinib, eksport hajmi, sohaga qarab taqsimoti va dinamikasi aniqlangan. Tahlillar natijasida viloyat eksportining asosan yirik korxonalar hisobiga amalga oshayotgani, kichik va o'rta tadbirkorlikning esa bu jarayonda ishtiroki past ekani ko'rsatib o'tildi. Maqolada shuningdek eksport salohiyatini oshirishga to'sqinlik qilayotgan omillar tahlil qilinib, istiqbolli yo'nalishlar bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan.
- **Kalit so'zlar:** Tadbirkorlik subyektlari, eksport salohiyati, statistik tahlil, Surxondaryo viloyati, kichik biznes, eksport dinamikasi, iqtisodiy rivojlanish.
- **Abstract.** This article presents a statistical analysis of the export potential of business entities in the Surkhondaryo region. The study is based on official statistical data from 2020 to 2024, examining export volumes, sectoral distribution, and development dynamics. The analysis reveals that the region's exports are primarily driven by large enterprises, while the involvement of small and medium-sized businesses remains limited. The paper also identifies key constraints affecting export growth and proposes recommendations for enhancing the export capacity of local businesses.
- **Keywords:** Business entities, export potential, statistical analysis, Surkhondaryo region, small business, export dynamics, economic development.

KIRISH

Tadbirkorlik zamonaviy iqtisodiyotning eng muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, eksport faoliyati orqali tashqi iqtisodiy aloqalarni kengaytirish va milliy mahsulotlar raqobatbardoshligini oshirishda uning o'rni beqiyosdir. Tadbirkorlik subyektlarining eksport salohiyati nafaqat iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi, balki yangi ish o'rinlarini yaratish, mahalliy

resurslardan samarali foydalanish va xalqaro bozorga chiqish imkoniyatlarini ham kengaytiradi.

So'nggi yillarda Surxondaryo viloyatida tadbirkorlik subyektlari soni ortib bormoqda. Biroq, ularning eksport faoliyatidagi ishtiroki hali to'liq ochilmagan va mavjud salohiyat to'liq ishga solinmagan. Bu holat viloyat eksport imkoniyatlarini chuqur o'rganish va baholash zaruratini yuzaga keltirmoqda. Ushbu tadqiqot doirasida quyidagi ilmiy muammo ko'tarilmogda: Surxondaryo viloyatidagi tadbirkorlik subyektlarining

eksport salohiyati qay darajada shakllangan va unga ta'sir etuvchi asosiy omillar nimalardan iborat?

Tadqiqotning asosiy maqsadi — Surxondaryo viloyati misolida tadbirkorlik subyektlarining eksport salohiyatini statistik jihatdan o'rganish va tahlil qilishdan iborat.

Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- Surxondaryo viloyatidagi tadbirkorlik subyektlari tarkibi va turlarini aniqlash;

- Ularning eksport hajmi va dinamikasini yillik kesimda o'rganish;

- Eksport faoliyatiga ta'sir qiluvchi ichki va tashqi omillar hamda mavjud cheklavlarni aniqlash va ularni bar-taraf etish bo'yicha takliflar ishlab chiqish.

Shuningdek, Surxondaryo viloyatining geografik joylashuvi, qo'shni davlatlar bilan yaqin iqtisodiy aloqalari va tabiiy resurslarga boyligi viloyat eksport salohiyatini oshirishda qo'shimcha imkoniyatlar yaratadi. Ammo mavjud statistik ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, kichik va o'rta tadbirkorlik subyektlari eksport bozoriga chiqishda hali ham muayyan to'siqlarga duch kelmoqda. Bu to'siqlar — logistika infratuzilmasining yetarli darajada rivojlanmaganligi, moliyalashtirish imkoniyatlarining cheklanganligi, eksport jarayonidagi byurokratik to'siqlar va axborot tanqisligi bilan bog'liqdir.

Shu boisdan, mazkur tadqiqotda nafaqat statistik ko'rsatkichlar tahlil qilinadi, balki mavjud muammolar chuqur o'rganilib, eksport salohiyatini rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ham ishlab chiqiladi. Bu esa kelgusida viloyat iqtisodiyotining barqaror o'sishiga xizmat qilishi mumkin.

■ TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda Surxondaryo viloyatidagi tadbirkorlik subyektlarining eksport salohiyatini o'rganish uchun tavsifiy va qiyosiy statistik tahlil usullaridan foydalanildi. Asosiy ma'lumotlar O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi, Surxondaryo viloyati hokimligi va Savdo-sanoat palatasi tomonidan taqdim etilgan 2020–2024 yillarga oid rasmiy statistik manbalardan olindi. Tahlil eksport hajmi va dinamikasini baholash, eksport tuzilmasini sohalar kesimida aniqlash hamda vaqt qatori asosida o'zgarishlarni kuzatishga qaratildi. Eksport qilinayotgan mahsulot turlari, faol tarmoqlar va yillik o'sish sur'atlari asosida viloyat eksport faoliyatining umumiy ko'rinishi shakllantirildi.

Tadqiqot davomida mavjud ilmiy adabiyotlar ham o'rganildi. Xususan, X. T. Abdullayev kichik biznesning eksportga chiqishidagi to'siqlar va davlat ko'magining rolini yoritgan, G. M. Karimova esa eksport geografiasini kengaytirish va marketing salohiyatining ahamiyatini ta'kidlagan. Xorijiy tadqiqotchilardan Porterning raqobat ustunligi nazariyasi va

OECD hisobotlarida eksport salohiyatini oshirishda infratuzilma, inson kapitali va innovatsiyalar muhim omillar sifatida ko'riladi. Ushbu ilmiy qarashlar Surxondaryo viloyatidagi amaliy holat bilan solishtirilib, eksport faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillar chuqur o'rganildi.

■ TAHLIL VA NATIJALAR

2020–2024 yillar davomida Surxondaryo viloyatida tadbirkorlik subyektlarining umumiy sonida ijobiy o'sish tendensiyasi kuzatildi. Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, ayniqsa xizmat ko'rsatish, qishloq xo'jaligi va savdo sohalarida faoliyat yuritayotgan kichik va o'rta korxonalar soni sezilarli darajada ortgan. Ushbu ko'rsatkichlar viloyatda tadbirkorlik uchun yaratilayotgan imkoniyatlar, soliq imtiyozlari va institutlarning qo'llab-quvvatlovchi dasturlari bilan bog'liq. Shu bilan birga, yirik ishlab chiqaruvchilar soni nisbatan barqaror bo'lib qolmoqda, ammo aynan ular eksport faoliyatining asosiy qismini tashkil qilmoqda.

Eksport hajmi yil sayin ortib borayotgani kuzatilmoqda. Tahlil natijalariga ko'ra, eksportning asosiy qismini qishloq xo'jaligi mahsulotlari, ayniqsa meva-sabzavotlar, tok mahsulotlari va poliz ekinlari tashkil etmoqda. Shuningdek, to'qimachilik sanoatining ulushi ham yuqori bo'lib, paxta tolasi, gazlama va tayyor kiyim-kechaklar xorij bozorlariga yo'naltirilgan. Bu sohalarida mavjud ishlab chiqarish quvvatlari va an'anaviy eksport yo'nalishlari viloyat eksportining barqarorligini ta'minlab bermoqda. Shu bilan birga, sanoatning boshqa tarmoqlari, masalan oziq-ovqat, kimyo yoki farmatsevtika sohalarida eksportda unchalik faollik ko'rsatmayapti.

Ushbu jadvalda 2020–2024 yillar oralig'ida Surxondaryo viloyatidagi tadbirkorlik subyektlarining soni, umumiy eksport hajmi, yetakchi sohalarining (qishloq xo'jaligi va to'qimachilik) eksportdagi ulushi, shuningdek, yirik korxonalar va kichik biznes subyektlarining eksportdagi hissasi aks ettirilgan. Jadval viloyatdagi eksport salohiyatining rivojlanish dinamikasini baholash va kichik biznesning faol ishtirokini tahlil qilish imkonini beradi.

Eksport faoliyatining tuzilmasini tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, viloyatdagi eksportning katta qismini yirik korxonalar amalga oshirmoqda. Ularning tashqi bozorlarga chiqishdagi imkoniyatlari, moliyaviy resurslari va logistika infratuzilmasiga ega ekani ularga raqobat ustunligi yaratmoqda. Aksincha, kichik va o'rta biznes subyektlarining eksport faoliyati sezilarli darajada cheklangan bo'lib, ular asosan ichki bozor bilan cheklanmoqda. Bunga sabab sifatida tashqi savdo uchun zarur huquqiy, moliyaviy va texnik infratuzilmalarning yetarli emasligi, marketing va axborot resurslarining cheklanganligi keltirilmoqda.

2-jadval

O'rtacha hisoblangan oylik ish haqining (yillik, so'mda)

YIL	TADBIRKORLIK SUBYEKTLARI SONI	EKSPORT HAJMI (MLN USD)	QISHLOQ XO'JALIGI ULUSHI (%)	TO'QIMACHILIK ULUSHI (%)	YIRIK	KICHIK BIZNES ULUSHI (%)
2020	15,2	210.5	42.5	33.1	72.4	27-Jun
2021	16,35	230.8	43.2	34.0	71.8	28-Feb
2022	17,5	248.6	44.1	35.2	70.9	29-Jan
2023	18,7	267.9	45.3	36.5	70.0	30.0
2024	19,9	289.4	46.0	37.8	68.7	31-Mar

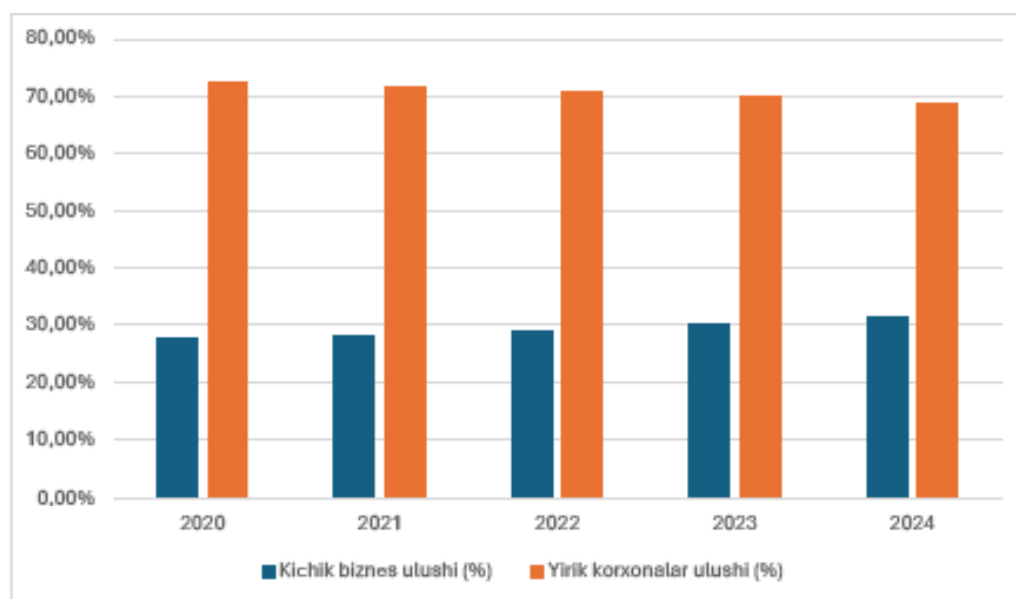
Manba: muallif tomonidan tuzilgan

Tadqiqot doirasida yig'ilgan statistik ma'lumotlar asosida eksport hajmining o'zgarish dinamikasi, sohalar bo'yicha taqsimot va yirik hamda kichik subyektlar o'rtasidagi tafovutlar maxsus jadvallar, grafiklar va diagrammalar orqali vizual tarzda taqdim etildi. Bu ko'rsatkichlar asosida viloyat eksport faoliyatida qanday sektorlar yetakchilik qilayotgani va qaysi yo'nalishlarda salohiyat to'liq ishga solinmayotgani aniqlandi. Ushbu natijalar keyingi muhokama bo'limi uchun tahliliy asos vazifasini bajaradi va istiqboldagi rivojlanish strategiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Mazkur diagrammada 2020–2024 yillar oralig'ida Surxondaryo viloyatida faoliyat yuritayotgan kichik biznes va yirik korxonalar eksportdagi ulushining o'zgarish dinamikasi aks ettirilgan. Diagrammadan ko'rinib turibdiki, kichik biznesning eksportdagi ulushi yildan-yilga oshib bormoqda, biroq hali

ham yirik korxonalar ustunlik qilmoqda. Bu holat kichik tadbirkorlik subyektlarining tashqi bozorga chiqish imkoniyatlari oshib borayotganini ko'rsatadi, ammo ularning to'liq salohiyatidan foydalanilmayotganini ham anglatadi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, qishloq xo'jaligi va to'qimachilik mahsulotlarining eksportdagi ustunligi viloyat iqtisodiyotining xomashyo va qayta ishlashga yo'naltirilganligini aks ettiradi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari asosan yangi mevalar, sabzavotlar va quritilgan mahsulotlar ko'rinishida eksport qilinadi, bu esa mavsumiylikka yuqori darajada bog'liq. To'qimachilik mahsulotlarida esa yarim tayyor paxta mahsulotlari ustun bo'lib, tayyor mahsulotlar eksporti nisbatan past darajada qolmoqda. Bu esa qo'shimcha qiymat yaratuvchi sohalarida ishlab chiqarish zanjirlarining yetarlicha rivojlanmaganidan darak beradi.

1-rasm. Surxondaryo viloyatida kichik va yirik biznes subyektlarining eksportdagi ulushi (2020–2024 yillar)

Manba: muallif tomonidan tuzilgan

Bundan tashqari, kichik va o'rta biznes subyektlarining eksportda ishtiroki yildan-yilga ortib borayotgan bo'lsa-da, hali ham yirik korxonalarga nisbatan ancha past darajada qolmoqda. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, kichik korxonalarning tashqi bozorga chiqishida moliyalashtirish, sertifikatlash, logistika va axborot resurslari yetishmovchiligi asosiy to'siqlar sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu sababli, eksport salohiyatining to'liq ro'yobga chiqishi uchun bu sohalarida tizimli islohotlar va qo'llab-quvvatlovchi mexanizmlarni kuchaytirish zarur. Olingan natijalar asosida keyingi bo'limda mavjud muammolarni bartaraf etishga qaratilgan taklif va tavsiyalar ishlab chiqiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari Surxondaryo viloyatidagi tadbirkorlik subyektlarining eksport salohiyati yil sayin ortib borayotganini ko'rsatmoqda. Eksport hajmi va faoliyatda ishtirok etayotgan subyektlar soni o'sib borayotganiga qaramay, mavjud salohiyatning to'liq ro'yobga chiqarilmaganligi aniqlanmoqda. Ayniqsa, kichik va o'rta biznes subyektlari eksportda hali ham yetarli darajada faol ishtirok etmayapti. Bu holat viloyatning iqtisodiy imkoniyatlari va resurslaridan samarali foydalanish darajasini pasaytiradi.

Kichik va o'rta biznesni eksport faoliyatiga faol jalb etish uchun ular uchun qulay muhit yaratish, texnik va moliyaviy qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini kuchaytirish zarur. Xususan, eksport bilan bog'liq jarayonlarni soddalashtirish, sub-sidiyalar ajratish, xorijiy bozorlar talablari bo'yicha treninglar tashkil qilish kabi chora-tadbirlar kichik biznesning tashqi bozordagi raqobatbardoshligini oshiradi. Shu bilan birga, mahsulot sertifikatlash, eksport hujjatlarini rasmiylashtirish va tashqi savdo risklarini sug'urtalash borasida davlat tomonidan amaliy yordam zarur.

Eksport salohiyatini to'liq ishga solish uchun infratuzilma — ayniqsa logistika, saqlash omborlari, transport tarmoqlari va bojxona xizmatlari — zamonaviy talablarga moslashtirilishi kerak. Bundan tashqari, eksportga chiqishni istagan tadbirkorlar uchun maxsus axborot-maslahat markazlari, eksport bozorlariga kirish strategiyasi bo'yicha yo'l xaritalari ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq. Bu kabi xizmatlar eksport boshlovchilariga yo'l ko'rsatuvchi va ularni rag'batlantiruvchi vosita bo'lib xizmat qiladi.

Kelgusidagi tadqiqotlarda eksport faoliyatiga ta'sir qiluvchi

ichki va tashqi omillarni chuqurroq o'rganish, so'rovnomalari o'tkazish, subyektiv fikrlarni yig'ish hamda sifatli tahlil metodlaridan foydalanish tavsiya etiladi. Shuningdek, sektorlar kesimidagi eksport imkoniyatlarini o'rganish, yangi mahsulotlar va yangi bozorlar topish istiqbollari ham alohida tadqiqot mavzusi bo'lishi mumkin. Bu yondashuvlar nafaqat ilmiy asosda xulosa chiqarish, balki amaliy yechimlar ishlab chiqish imkonini ham beradi.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. Borotov Sharofiddin Jumaqul o'g'li Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Raqamli iqtisodiyot kafedrasi katta o'qituvchisi / Боротов Шарофиддин Джумакул оглы Институт предпринимательства и педагогики Денова, кафедра цифровой экономики старший преподаватель / Borotov Sharofiddin Jumakul oglu Institute of Entrepreneurship and Pedagogy Denova, Department of Digital Economy Senior Lecturer

► sharofiddinb3@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0009-6644-9306>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. Abdullayev, X. T. (2019). Kichik biznes subyektlarining tashqi iqtisodiy faoliyatini rivojlantirish yo'llari. Toshkent: Iqtisodiyot va ta'lim nashriyoti.
- [2]. Karimova, G. M. (2020). Eksport geografiyasini diversifikatsiya qilish va marketing strategiyalari. "Iqtisodiy tadqiqotlar" ilmiy jurnali, №3, 45–51.
- [3]. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. (2020–2024). Hududlar kesimida tashqi savdo statistik ko'rsatkichlari. Rasmiy veb sayt: <https://stat.uz>
- [4]. Surxondaryo viloyati hokimligi. (2024). Viloyatdagi tadbirkorlik subyektlari va eksport faoliyati bo'yicha hisobotlar. Termiz.
- [5]. O'zbekiston Respublikasi Savdo-sanoat palatasi. (2023). Eksport qiluvchi korxonalar reestri va tahlili. Toshkent.
- [6]. Porter, M. E. (1990). The Competitive Advantage of Nations. New York: Free Press.
- [7]. OECD. (2020). Enabling SMEs to Export: Policy Guidance. OECD Publishing. Retrieved from <https://www.oecd.org>
- [8]. World Bank. (2021). Uzbekistan: Country Economic Update. Washington, DC: World Bank Group.

Qishloq xo'jaligida oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishning mohiyati va zaruriyati

Xujakulova Nigora Rustamovna, Sharofova Saida Alimurod qizi

Суть и необходимость развития семейного предпринимательства в сельском хозяйстве

Хужакулова Нигора Рустамовна, Шарофова Саида Алимурат кизи

The essence and necessity of developing family entrepreneurship in agriculture

Khujakulova Nigora Rustamovna, Sharofova Saida Alimurat kizi

Received: May 18, 2025 Revised: May 19, 2025 ■ Accepted: May 20, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya:** Mazkur maqola qishloq xo'jaligida oilaviy tadbirkorlikning nazariy asoslarini o'rganishga bag'ishlangan. O'zbekistonning qishloq xo'jaligi sohasidagi oilaviy tadbirkorlikning rivojlanishi va uning ahamiyati, shuningdek, bu sohada yuzaga keladigan muammolar va ularni hal etish yo'llari ko'rib chiqiladi. Maqola oilaviy tadbirkorlikning iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik jihatlarini tahlil qilib, uning qishloq hududlarida barqaror rivojlanish va aholi farovonligini ta'minlashdagi rolini belgilaydi. Shuningdek, maqolada qishloq xo'jaligi sohasida oilaviy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash uchun zarur bo'lgan siyosat va amaliy choralar ko'rib chiqiladi.
- **Kalit so'zlar:** Qishloq xo'jaligi, oilaviy tadbirkorlik, iqtisodiy rivojlanish, barqarorlik, ijtimoiy farovonlik, ekologiya, siyosat, amaliy choralar.
- **Аннотация:** Статья посвящена изучению теоретических основ семейного предпринимательства в сельском хозяйстве. Рассматриваются развитие и значение семейного предпринимательства в аграрном секторе Узбекистана, а также проблемы, возникающие в этой сфере, и пути их решения. В статье анализируются экономические, социальные и экологические аспекты семейного предпринимательства, определяется его роль в обеспечении устойчивого развития и благополучия населения сельской местности. В статье также рассматриваются политические и практические меры, необходимые для поддержки семейного предпринимательства в сельском хозяйстве.
- **Ключевые слова:** Сельское хозяйство, семейное предпринимательство, экономическое развитие, устойчивость, социальное благосостояние, экология, политика, практические меры.
- **Abstract:** This article is devoted to the study of the theoretical foundations of family entrepreneurship in agriculture. The development of family entrepreneurship in the agricultural sector of Uzbekistan and its significance are considered, as well as the problems arising in this area and ways to solve them. The article analyzes the economic, social and environmental aspects of family entrepreneurship, determines its role in ensuring sustainable development and well-being of the population in rural areas. The article also considers the necessary policy and practical measures to support family entrepreneurship in agriculture.
- **Keywords:** Agriculture, family entrepreneurship, economic development, sustainability, social welfare, ecology, policy, practical measures.

KIRISH

Qishloq xo'jaligi – iqtisodiyotning eng muhim tarmoqlaridan biri bo'lib, aholining oziq-ovqat ehtiyojlarini ta'minlash, ekologik barqarorlikni saqlash va hududlarning ijtimoiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlashda katta ahamiyatga ega. O'zbekistonning qishloq xo'jaligi sohasida bugungi kunda oilaviy tadbirkorlikning roli va ahamiyati kundan-kunga oshib bormoqda. Oilaviy tadbirkorlik, ayniqsa, qishloq hududlarida iqtisodiy barqarorlikni saqlash, ishsizlikni kamaytirish va qishloq aholisining turmush darajasini yaxshilashda muhim vosita hisoblanadi. Shu bilan birga, oilaviy tadbirkorlikning rivojlanishi o'ziga xos nazariy va amaliy masalalarni keltirib chiqaradi.

Bu masala nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy, ekologik va huquqiy nuqtai nazardan ham dolzarb ahamiyatga ega. Qishloq xo'jaligi sohasida oilaviy tadbirkorlikning muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlar, boshqaruv modeli, resurslar va imkoniyatlar ham bugungi kunda dolzarb masala hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Qishloq xo'jaligida oilaviy tadbirkorlikning nazariy asoslari o'rganilishi, ko'plab ilmiy manbalar va tadqiqotlar asosida amalga oshirilgan. Bu sohadagi izlanishlar, bir tomondan, oilaviy tadbirkorlikning iqtisodiy modelini va uning rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qilishga qaratilgan, ikkinchi tomondan esa, oilaviy biznesning ijtimoiy va ekologik tomonlarini yoritishga oid ishlanmalarni o'z ichiga oladi.

Iqtisodchi olimlardan R.Xudoyberganovning "Qishloq xo'jaligida oilaviy tadbirkorlik va uning rivojlanish yo'llari" kitobida qishloq xo'jaligida oilaviy tadbirkorlikning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganadi va uning mamlakatning iqtisodiy rivojlanishiga qo'shgan hissasini tahlil qiladi. Xudoyberganov, oilaviy tadbirkorlikning asosiy afzalliklarini, xususan, oila a'zolarining kooperativ ishlashi, iqtisodiy resurslarni samarali taqsimlash va qishloq aholisi uchun qo'shimcha daromad manbai sifatida taqdim etilishini ta'kidlaydi [1].

N.Abdullaeva esa o'z tadqiqot ishlarida qishloq xo'jaligida oilaviy tadbirkorlikning samaradorligini o'lchashda qo'llaniladigan metodlarni tahlil qiladi. Shuningdek oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishda amalga oshiriladigan siyosat va amaliy choralarni muhokama qiladi. Muallif qishloq joylarda oilaviy tadbirkorlikning ijtimoiy va iqtisodiy barqarorlikka ta'sirini ko'rsatib beradi [2].

Qishloq xo'jaligida oilaviy tadbirkorlikning nazariy asoslarini o'rganish bo'yicha olib borilgan ilmiy izlanishlar turli jihatlarini yoritadi. Ko'pgina adabiyotlar sharhi orqali ko'rish mumkinki,

oilaviy tadbirkorlik qishloq xo'jaligida nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy va ekologik barqarorlikni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun zarur siyosat, resurslar va amaliy choralalar bilan bog'liq ko'plab masalalar ilgari surilgan. Bu adabiyotlar, o'z navbatida, qishloq xo'jaligida oilaviy tadbirkorlikning rivojlantirish va uning samaradorligini oshirishga yordam beradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqolada qishloq xo'jaligida oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishning mohiyati va zaruriyati o'rganildi va tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida fanning dialektika, iqtisodiy tahlil qilish, qiyosiy taqqoslash, statistik guruhlash, monografik kuzatish, induksiya, deduksiya, mantiqiy va abstrakt fikrlash hamda istiqbolli bashoratlash usullaridan keng foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekistonda qishloq xo'jaligi boshqa sohalarga qaraganda iqtisodiyotda yetakchi tarmoq hisoblanadi. Shu bilan bir qatorda aholi bandligini ta'minlash bilan birga aholi uchun oilaviy tadbirkorlikni yo'lga qo'yish uchun bir qancha imkoniyatlar mavjud. Qishloq xo'jaligi sohasida tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirib borish bozor islohotining bosh yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Agrar tadbirkorlik har qaysi mamlakatda va uning ayrim hududlaridagi aniq demografik va iqtisodiy holatlarni hisobga olgan holda rivojlanadi. Bugungi kunda qishloq xo'jaligi sohasida kichik biznes va tadbirkorlik faoliyatini yo'lga qo'yish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ma'lumki mamlakatimiz aholi soni yildan yilga oshib bormoqda. Shuningdek aholining bandligi iqtisodiyotda ishsizlikning kamayishiga olib keladi [4]. O'z navbatida aholining o'z o'zini band qilishi mamlakat iqtisodiy o'sishining asosiy omili deb qarash mumkin bo'lmaydi.

Tadbirkorlik faoliyati (kichik tadbirkorlik) – tadbirkorlik faoliyati sub'ektlari tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladigan, o'zi tavakkal qilib va o'z mulkiy javobgarligi ostida daromad (foyda) olishga qaratilgan tashabbuskorlik faoliyatidir [3].

Mamlakatimizda aholini tadbirkorlikka keng jalb qilish, oilaviy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash, yoshlarning biznes g'oyalarini amalga oshirishga har tomonlama ko'maklashish borasida qator choralalar ko'rilmog'unda. Hududlarda oilalarni tadbirkorlik faoliyatiga keng jalb qilishga, ularning barqaror va qo'shimcha daromad manbaiga ega bo'lishiga, milliy hunarmandchilik yanada rivojlanishiga, xotin-qizlarning tadbirkorlik tashabbuslari amalga oshirilishiga, yosh tadbirkorlarning istiqbolli g'oyalari va loyihalari ro'yobga chiqishiga

hamda shu asosda aholining bandligi ta'minlanishiga zamin yaratilmoqda [6]. Shu bilan birga, aholining mehnat orqali daromad topishga bo'lgan qiziqishini keskin oshirish, ayniqsa muhtoj oilalarning hunarmandchilik, kasanachilik va boshqa tadbirkorlik faoliyatini, shuningdek, hududlarda foydalanilmayotgan binolarda ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishni, aholi tomorqalari va bo'sh ekin maydonlaridan unumli foydalangan holda qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni kengaytirish bilan bog'liq loyihalarni imtiyozli shartlarda moliyalashtirishni tizimli ravishda davom ettirishni taqozo etmoqda.

Aynan agrar sohada tadbirkorlik sub'ektlari iqtisodiy muamolar ya'ni aholining oziqovqatga bo'lgan ehtiyojini qondirish, ularga iste'mol uchun yetkazib berish bilan birga aholi bandligini ta'minlash muamolarini ham hal qiladi. Hozirgi kunda daromadli yo'nalishlardan biri desak ham mubolag'a bo'lmaymiz. Har bir sohada olimlarning turlicha qarashlari va qarama-qarshi fikrlari mavjud bo'lib, har sohada tadbirkorlikni muvaffaqiyatli shakllantirish shaxsiy manfaatlar hamda jamiyat manfaatlarining asosida foyda olish va investitsiya kiritish deya ham ta'riflanadi.

Agrar sohada tadbirkorlik sub'ektlari uchun keng imkoniyatlar yaratilib bir qancha cheklovlar olib tashlandi. Shuni ham aytish lozimki mamlakat iqtisodiyoti biz so'z bilan aytganda qishloq xo'jaligi tushuniladi. Aholining oziq-ovqat bilan to'yinganligi, agrar sohada aholining bandligini ta'minlash bularning barchasi mamlakatimiz iqtisodiyoti uchun muhim yo'nalishlar hisoblanadi. Agrar sohada tadbirkorlik faoliyatini yo'lga qo'yish keng kategoriya va ijtimoiy-iqtisodiy omil hisoblanadi. Ta'kidlash joiziki so'nggi yillarda mamlakatimizda agrar sohada kichik biznes hamda oilaviy tadbirkorlikni yo'lga qo'yish borasida bir qator ilmiy amaliy ishlar olib borilmoqda. Ishbilarmonlik muhitini yaxshilash, bozor mexanizmini yo'lga qo'yish hamda rivojlantirish hamda aholi bandligini ta'minlashda tadbirkorlar hozirgi kunda yuqori kategoriyada turmoqda [8].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Qishloq xo'jaligida oilaviy tadbirkorlikning nazariy asoslarini o'rganish orqali bu sohaning iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik jihatlarini chuqur tahlil qilish imkoniyati yaratiladi. Oilaviy tadbirkorlikning qishloq hududlarida rivojlanishi nafaqat aholi daromadlarini oshirish, balki jamiyatda barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta'minlash, ishsizlikni kamaytirish va ekotizimni saqlashda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

O'rganilgan manbalar va tahlillar shuni ko'rsatadiki, oilaviy tadbirkorlik qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish, yangi ish o'rinlarini yaratish va hududiy iqtisodiyotni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Biroq, bu

sohadagi muvaffaqiyatga erishish uchun to'g'ri boshqaruv, resurslarni samarali taqsimlash, innovatsiyalarni joriy etish va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlovchi siyosatlarining amalga oshirilishi zarur.

Tadqiqotda, qishloq xo'jaligida oilaviy tadbirkorlikning rivojlanishini qo'llab-quvvatlash uchun bir qator muhim omillarni aniqladik, jumladan, ishlab chiqarish infratuzilmasini yaxshilash, ekologik barqarorlikni ta'minlash, innovatsion texnologiyalarni joriy etish va davlat tomonidan ijtimoiy-iqtisodiy yordamni kengaytirish zarurligi. Shuningdek, oilaviy tadbirkorlikning samarali rivojlanishiga imkon beradigan huquqiy va normativ bazaning mustahkamlanishi, ta'lim va malaka oshirish tizimining rivojlanishi muhim ahamiyatga ega [10].

Yakuniy xulosada shuni ta'kidlash joiziki, qishloq xo'jaligida oilaviy tadbirkorlikning nazariy asoslarini mukammal o'rganish va amaliyotga tadbiiq etish orqali, bu soha orqali jamiyatning turmush darajasini oshirish, iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash va ekologik xavfsizlikni saqlash mumkin. Shu bilan birga, oilaviy tadbirkorlikning muvaffaqiyatli rivojlanishi nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy va ekologik nuqtai nazardan ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, ularning uyg'unlashgan ishlashi nafaqat qishloq, balki butun jamiyat rivojiga xizmat qiladi.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Xujakulova Nigora Rustamovna – Qarshi davlat texnika universiteti, Innovatsion iqtisodiyot kafe-drasi dotsenti, / Хужакулова Нигора Рустамовна – доцент кафедры инновационной экономики Каршинского государственного технического университета / Khujakulova Nigora Rustamovna – Associate Professor of the Department of Innovative Economics, Karshi State Technical University**

► nigorakhujakulova86@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0001-2936-1972>

2. **Sharofova Saida Alimurod qizi – Qarshi davlat texnika universiteti 1-bosqich magistranti / Шарофова Саида Алимурат кизи – студентка 1 курса магистратуры Каршинского государственного технического университета / Sharofova Saida Alimurod kizi – 1st year master's student, Karshi State Technical University**

► Sharofova.saida@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0008-3680-5456>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. R.Xudoyberganov Qishloq xo'jaligida oilaviy tadbirkorlik va uning rivojlanish yo'llari. Tashkent: O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi nashriyoti 2013 yil
- [2]. N.Abdullaeva Qishloq xo'jaligida oilaviy tadbirkorlikning iqtisodiy samaradorligi. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti. 2017 yil
- [3]. D.S.Qosimova "Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik" Darslik. Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi nashriyoti. Toshkent-2020.: 328 bet.
- [4]. Bayzakova D.F. Small business as the Main Driver of Economic Development. International journal on economics, finance and sustainable development. Vol. 5 No. 4 | April 2023.Indoneziya
- [5]. Bayzakova D.F. O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish masalalari. Educational Research in Universal Sciences ISSN: 2181-3515 VOLUME 2 | SPECIAL ISSUE 3 | 2023.
- [6]. Djumanazarovna K. G. The role of the state in the formulation of innovation strategy in industrial enterprises // Academy. – 2020. – №. 4 (55). – C. 36-38.
- [7]. Duckworth-Chambless T., Quinones A., Mathiassen L. A Model to Manage Succession in Family Business // Available at SSRN 4322700. – 2023.
- [8]. Khasanova G. D., Kh Y. Y. Government support for the formation of innovative strategy //European research. – 2020. – №. 5. – C. 63.
- [9]. Navotova D.I. Possibilities of applying world experience in efficient use of irrigated lands of the republic of Uzbekistan//International conference on scientific research in natural and social sciences. Canada conference. Volume 2. Issue 2. February 5th 2023. P. 182-186.
- [10]. <https://www.stat.uz/>.

Минтақада кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш орқали аҳоли даромадларини ошириш

Кулдашева Мафтуна Мусурмон қизи

Увеличение доходов населения за счет развития малого бизнеса и частного предпринимательства в регион

Кулдашева Мафтуна Мусурмон кизи

Increase in population income through the development of small business and private entrepreneurship in the region

Kuldasheva Maftuna Musurmon kizi

Received: May 14, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya:** Mazkur maqolada mintaqada tadbirkorlikni rivojlantirish orqali aholi daromadlarini oshirish masalalari ko'rib chiqilgan. Tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash, infratuzilmani rivojlantirish, innovatsiyalarni joriy etish va aholi ko'nikmalarini oshirish orqali mintaqaning iqtisodiy salohiyati oshirilishi mumkinligi yoritilgan. Shu bilan birga, qishloq xo'jaligi, xizmat ko'rsatish, eksport va ijtimoiy tadbirkorlik sohalarida amalga oshirilishi lozim bo'lgan chora-tadbirlar tahlil qilingan..
- **Аннотация:** В данной статье рассматриваются вопросы повышения доходов населения через развитие предпринимательства в регионе. Подчеркивается важность поддержки предпринимательства, улучшения инфраструктуры, внедрения инноваций и повышения квалификации населения для роста экономического потенциала региона. Также анализируются меры, необходимые для развития сельского хозяйства, сферы услуг, экспорта и социального предпринимательства.
- **Abstract:** This article examines the issues of increasing household incomes by developing entrepreneurship in the region. It highlights the potential of supporting entrepreneurship, improving infrastructure, introducing innovations, and enhancing the skills of the population to boost the economic potential of the region. Additionally, the measures necessary for the development of agriculture, services, exports, and social entrepreneurship are analyzed
- **Kalit so'zlar:** Tadbirkorlik, aholi daromadlari, iqtisodiy rivojlanish, innovatsiyalar, infratuzilma, qishloq xo'jaligi, xizmat ko'rsatish, eksport, ijtimoiy tadbirkorlik, mikroreditlar, mintaqqa iqtisodiyoti.
- **Ключевые слова:** Предпринимательство, доходы населения, экономическое развитие, инновации, инфраструктура, сельское хозяйство, услуги, экспорт, социальное предпринимательство, микрокредиты, экономика региона.
- **Keywords:** Entrepreneurship, household income, economic development, innovations, infrastructure, agriculture, services, exports, social entrepreneurship, microcredits, regional economy.

■ КИРИШ

Мамлакатимизда ишбилармонлик ва тадбиркорлик фаолиятини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тизими аҳоли фаровонлигини ошириш ҳамда мамлакат иқтисодий мустаҳкамлаш мақсадида амалга ошириб келинмоқда. Мамлакатимиздаги қулай ишбилармонлик муҳити, хорижий инвесторлар учун яратилаётган имтиёз ва имкониятлар янги лойиҳаларни амалга оширишга хизмат қилмоқда. Бу эса давлатимиз томонидан олиб борилаётган соҳа фаолиятини ривожлантиришга доир ислохотлар натижасида уларнинг олдидаги мавжуд тўсиқ ва ғовларни бартараф этиш ҳамда корхоналар фаолияти барқарорлигини таъминлаш ва янада ривожлантиришда муҳим ўрин тутди. Мамлакатимизда кичик бизнесни ва хусусий тадбиркорликни янада барқарор ривожлантириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатларини кучайтириш, тадбиркорлик ташаббусларини қўллаб-қувватлаш борасидаги ишларни ташкил қилиш тизимини тубдан такомиллаштириш” бўйича қўшимча чора-тадбирлари, шунингдек, 2019 йил 13 августдаги “Тадбиркорлик субъектларининг молиявий ресурслар ва ишлаб чиқариш инфратузилмасидан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш тўғрисида”ги ПФ-5780-сон Фармони қабул қилинган.

■ АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ

Минтақада тадбиркорликни ривожлантириш орқали аҳоли даромадларини оширишнинг долзарб муаммолари М.Портер [1], А.Давид [2], Ж.Счумпетер, Р.М.Солов, Ж.Х.Дуннинг каби узоқ хориж олимлари томонидан тадқиқ этилган.

Минтақада тадбиркорликни ривожлантириш орқали аҳоли даромадларини ошириш борасида МДХ олимларидан М.М.Журавлев, С.Дубинин, В.Л.Гриценко, М.Титаренко [3] ва бошқалар илмий тадқиқотлар олиб борганлар. М.Титаренко Қозоғистон ва бошқа МДХ мамлакатларидаги тадбиркорликни ривожлантириш, инновацияларни жорий этиш ва иқтисодий ўсишни таъминлашнинг муҳим омиллари ҳақида тадқиқотлар олиб борган. Уларнинг орасида давлат сиёсати, ташқи савдо ва инвестициялар ролини ўрганишга катта эътибор қаратилган..

Ўзбекистон минтақаларида тадбиркорликни ривожлантириш орқали аҳоли даромадларини ошириш борасида Ш.Ҳамдамов, Р.Азимов, С.Норматов,

Р.Садиқов, А. Ташматов, Ф.Сатторов, М.Бахтиёров, Д.Абдурахмановаларнинг илмий асарларида тадқиқ қилинган. Шавкат Ҳамдамовнинг “Ўзбекистонда тадбиркорлик фаолиятининг ривожланиши” [4] мавзусидаги илмий-тадқиқот ишида Ўзбекистонда иқтисодий ислохотлар ва тадбиркорликни ривожлантириш соҳасида мамлакатдаги иқтисодий сиёсат ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш бўйича давлат дастурлари таҳлил қилинган. Ш.Ҳамдамов иқтисодий ўсиш ва аҳоли даромадларини ошириш учун бизнес муҳити ва инвестицияларнинг ўсишига қаратилган асосий муаммоларни ўрганган.

Ушбу тадқиқотчилар томонидан минтақада тадбиркорликни ривожлантириш орқали аҳоли даромадларини оширишнинг айрим умумназарий жиҳатларини тадқиқ этишга устувор ўрин берилган ҳолда, минтақада тадбиркорликни ривожлантириш ва хизматлар кўрсатишда ижтимоий бозор муносабатларини ривожлантириш талабларига ёндашиб таҳлил қилинган илмий ишлар етарли эмас. Жумладан, юқоридаги келтирилган мақолалар ва тадқиқотлар кўплаб фойдали билимларни таклиф қилган бўлса-да, баъзи камчиликлар мавжуд. Айниқса, Ўзбекистон ва бошқа МДХ мамлакатларидаги минтақавий ривожланиш ва кичик бизнесни ривожлантириш бўйича кўпроқ аниқ, амалий ва статистик маълумотлар, шунингдек, ижтимоий ва иқтисодий таъсирларни чуқурроқ таҳлил қилиш керак. Ушбу камчиликларни енгиш ва мақолаларга янги тадқиқотларни қўшиш, илмий ишларни янада бойитади.

■ ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Тадқиқот жараёнида минтақада кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш орқали аҳоли даромадларини ошириш масалалари қиёсий фикрлаш, индукция ва дедукция ҳамда абстракция усулларида кенг фойдаланилган

■ ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР

Бугунги кунда иш билан банд аҳоли даромадининг 70 фоиздан ортиғи айнан кичик бизнес ҳисобига тўғри келмоқда. Шу боис, тадбиркорларнинг ҳуқуқларини муҳофаза қилиш мутасадди давлат органлари, муассасалари, ҳуқуқ-тартибот органларининг устувор вазифасига айланди. Бугунги кунда иш билан банд аҳоли даромадининг 70 фоиздан ортиғи айнан кичик бизнес ҳисобига тўғри келмоқда. Шу боис, тадбиркорларнинг ҳуқуқларини муҳофаза қилиш мутасадди давлат

органлари, муассасалари, ҳуқуқ-тартибот органларининг устувор вазифасига айланди.

“Тадбиркорлик фаолияти - тадбиркорлик фаолияти субъектлари томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган, таваккал қилиб ва ўз мулкый жавобгарлиги остида даромад (фойда) олишга қаратилган ташаббускор фаолият” [4]. Тадбиркор фаолияти асосида бир қатор шарт ва талаблар мавжуд бўлади.

Биринчидан, тадбиркор товар ва хизматлар ишлаб чиқариш жараёнида ишлаб чиқариш омилларини бирлаштиради ва “катализатор” вазифасини бажаради. Иккинчидан, бизнесни юритиш жараёнида у мустақил қарорлар қабул қилишдек қийин бир вазифани зиммасига олади.

Учинчидан, тадбиркор-ташкilotчи шахс бўлиб, янги ишлаб чиқариш технологияларини жорий қилиб, янги маҳсулотлар ишлаб чиқаришга интилади.

Тўртинчидан, тадбиркор – таваккал қилишдан қўрқмайдиган инсондир.

У нафақат ўз мол-мулки, вақти, меҳнати билан, балки ўз шериклари, ҳиссдорлари қўшган маблағлар билан ҳам таваккал қилишгача боради. Тадбиркорлик фаолияти тўғрисида юқорида келтирилган турли хил фикр ва ёндашувларни умумлаштирган ҳолда, қисқа қилиб қуйидагича таъриф бериш мумкин: Тадбиркорлик фаолияти – шакли ва соҳадан қатъий назар, фойда олиш ва ундан самарали фойдаланиш мақсадига қаратилган иқтисодий фаолиятдир. Тадбиркорлик фаолиятининг амалга оширилишида қуйидаги бир қатор қоидаларга риоя этилиши талаб қилинади:

□ тадбиркорнинг хўжалик юритиш бўйича ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиши шарт;

□ тадбиркорлик фаолияти мулкдорнинг ўзи томонидан ҳам, униг мол-мулки асосида иш юритувчи субъект томонидан ҳам амалга оширилиши мумкинлиги;

□ хўжалик юритиш эркинлигини таъминловчи қулай иқтисодий муҳит ва ижтимоий-сиёсий шароитнинг мавжуд бўлиши;

□ мулкчилик ва ўзлаштиришнинг турли-туман шакллари ва турларининг мавжудлиги; тадбиркорнинг махсус билимга, маълумот ва малакавий тайёргарликка эга бўлиши.

Тадбиркорлик фаолиятининг турлари ва шакллари хилма-хил бўлиб, улар орасида ўзининг хўжалик юритиш қўламини чеклангани билан ажралиб турувчи кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик муҳим ўрин тутди. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги ўрни ва аҳамияти бу соҳа томонидан амалга оширилувчи вазифалар орқали намоён бўлади. Бундай вазифаларнинг турли-туманлиги эса кичик бизнес ва

хусусий тадбиркорлик соҳасининг жаҳондаги барча мамлакатлар учун ҳам, ўзига хос хусусиятларга эга бўлган алоҳида бир мамлакат учун ҳам қандайдир даражада аҳамият касб этишдан дарак беради. 2019 йил 13 августдаги “Кичик бизнес ва тадбиркорликни ривожлантириш агентлиги фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги ПҚ-4417-сон қарорлари қабул қилинган.

Президентимиз томонидан мамлакатимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига шароит ва кафолатлар яратиш, солиқ ва божхона имтиёзларини кенгайтириш, уларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишга катта аҳамият берилмоқда.

Бугунги кунда мамлакатимизда ижтимоий тадбиркорлик тўғрисидаги қонуннинг лойиҳаси муҳокамага қўйилган.

Ижтимоий тадбиркорлик - юридик шахслар ёхуд яқка тартибдаги тадбиркорларнинг муайян ижтимоий-экологик муаммоларни ҳал қилишга ёки уларнинг оқибатларини енгилаштиришга қаратилган фаолиятдир.

Ижтимоий корхона – аҳолининг ижтимоий эҳтиёжманд тоифаларини иш ўринлари билан таъминлашни, ижтимоий товарлар ишлаб чиқаришни ва ижтимоий хизматлар кўрсатишни ёки бошқа ижтимоий мақсадларни кўзлаган ҳамда мазкур Қонунда белгиланган тартибда ижтимоий корхоналар реестрига киритилган тадбиркорлик субъектидир.

Ижтимоий тадбиркорлик фаолиятининг мақсадларига қуйидагилар киради:

- аҳолининг ижтимоий эҳтиёжманд тоифаларини иш ўринлари, ижтимоий товарлар ва ижтимоий хизматлар билан таъминлаш;

- аҳолига тиббий буюмлар, дори воситалари ёки ижтимоий аҳамиятга эга озиқ-овқат маҳсулотларини таннархида ёхуд таннархидан паст бўлган нархларда сотиш;

- фавқулодда ҳолатларга қарши курашиш ва уларнинг оқибатларини бартараф этиш ҳамда бошқа ижтимоий мақсадларни кўзлаган фаолиятни амалга ошириш кабилар киради.

Шу ўринда аҳолининг ижтимоий эҳтиёжманд тоифаларига кимлар киритилиши ҳақида танишадиган бўлсак, улар жумласига қуйидагилар киради:

- бозор шароитида товарларни (хизматларни) харид қилишда ёки меҳнат бозорида иш топишда қийинчиликка дучор бўлаётган ёхуд ўзгаларнинг кўмагига муҳтож шахслар, жумладан:

- I ва II гуруҳ ногиронлиги бўлган шахслар, ногиронлиги бўлган болалар;

- етим болалар ва ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болалар ҳамда улар тоифасига кирадиган 18 ёшдан 30 ёшгача бўлган шахслар;

- ижтимоий аҳамиятга молик бўлган касалликлар ва атрофдагилар учун хавф туғдирадиган касалликларга (сил, онкологик, психиатрик, наркологик, эндокринологик, инфекцион, таносил касаллиги, ОИТС ва касб касаллиги) чалинган шахслар;
- қарамоғида 16 ёшга тўлмаган ёки ногиронлиги бўлган болалари бўлган ёлғиз шахслар;
- ўқишни тугатгандан кейин 3 йил ўтмаган умумий ўрта, ўрта махсус ва профессионал таълими ташкилотлари битирувчилари;
- “Меҳрибонлик” уйларида 30 ёшга етмаган битирувчилари;
- Жазони ўташ муассасаларидан озод қилинган шахслар;
- ўзгаларнинг парваришига муҳтож бўлган ёлғиз кексалар ва ёлғиз яшовчи кексалар;
- муомалага лаёқатсиз ва муомала лаёқати чекланган шахслар.

Ижтимоий тадбиркорлик фаолиятини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш қуйидаги шаклларда амалга оширилади:

- имтиёзлар ва преференциялар тақдим этиш;
- ижтимоий лойиҳа харажатларини субсидиялаш;
- давлат ижтимоий буюртмасини жойлаштириш;
- молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш;
- ижтимоий корхона ходимларини тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш;
- маслаҳат бериш, методик ёрдам кўрсатиш ва ахборот жиҳатидан қўллаб-қувватлаш.

Агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий тадбиркорлик тўғрисидаги қонун ҳужжатларида назарда тутилганидан бошқача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома қоидалари қўлланилади.

Бугунги кунда ижтимоий лойиҳалар ҳам амалга оширилиб, ижтимоий корхона томонидан аҳолининг ижтимоий эҳтиёжманд тоифаларини иш ўринлари, ижтимоий товарлар ва ижтимоий хизматлар билан таъминлашга ёки бошқа ижтимоий мақсадларга йўналтирилган ижтимоий тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш усули ҳисобланади.

Ижтимоий товар – бошқа фуқаролар билан тенг имкониятлар яратиш мақсадида зарур бўлган маҳсулот ва воситалар, жумладан, ногиронлиги бўлган шахслар учун протез-ортопедия буюмлари ва инвентарлар, реабилитация-техник воситалари, “Брайл алифбо”ли китоб ва бошқа босма материаллар, имконияти чекланган болаларга ўқув ва бадий адабиётлар, ишора тилини қўллаган ҳолда аудио китоб ҳамда видеоматериалларни ўз ичига олади.

Ижтимоий хизматлар эса Ўзбекистон Республикасининг “Кексалар, ногиронлар ва аҳолининг бошқа ижтимоий эҳтиёжманд тоифалари учун ижтимоий хизматлар тўғрисида”ги Қонунида белгиланган шаклларда кўрсатиладиган хизматлар, шунингдек, ногиронлиги бўлган шахслар учун ортопедик протезлаш, протезортопедия буюмлари ва инвентарларини таъмирлаш, ногиронлиги бўлган шахсларни тиббий, ижтимоий ва касбий реабилитация қилиш, умумтаълим мактабларига бора олмайдиган ногиронлиги бўлган болаларга уйда таълим бериш, руҳий ҳолати бузилган шахсларнинг, шу жумладан ногиронлиги бўлган шахсларнинг меҳнат терапияси, уларни янги касбларга ўқитиш хизматларидан иборатдир.

Жамиятда ижтимоий тадбиркорликнинг асосий принципларига ижтимоий адолат, жамият манфаатларининг устуворлиги ва ижтимоий тадбиркорликнинг ихтиёрийлигини киритишимиз мумкин.

Ижтимоий тадбиркорлик соҳасида давлат сиёсатининг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- давлат томонидан ижтимоий тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш;
- ижтимоий тадбиркорликнинг ҳуқуқий асосларини яратиш ва такомиллаштириш;
- ижтимоий тадбиркорлик соҳасида давлат дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;
- ижтимоий лойиҳалар учун инвестициялар жалб қилишда қулай шарт-шароитлар яратиш.

Хулоса ўрнида айтишимиз мумкинки, Ўзбекистон Савдо-саноат палатасида “Замонавий тадбиркор-Янги Ўзбекистоннинг таянчи” мавзусида бўлиб ўтган “Очиқ мулоқот”да мамлакатимизда сўнгги йилларда тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш борасидаги ислохотлар, уларнинг натижадорлиги, хусусан, Савдо-саноат палатаси томонидан бу борада

2017-2021 йилларда амалга оширилган ишлар тўғрисида ахборотлар берилди. Президентимиз ташаббуси билан бундан 4 йил аввал тадбиркорлик субъектларини текширишга оид мараторий эълон қилинган эди. Бунинг натижасида сўнгги 4 йил мобайнида 311 мингдан ортиқ янги кичик бизнес субъектлари ташкил этилиб, тадбиркорлар сони 2,1 баробарга ошди ёки 460 мингтага етди.

Жойларда ишбилармонлик муҳити ҳолатининг ўзгариши ва тадбиркорлик фаолиятида юзага келаётган муаммоларни аниқлаш мақсадида 60 мингдан ортиқ сўровномалар ўтказиб, соҳада юзага келаётган

муаммолар ечими юзасидан таклифлар тайёрланди. Шунингдек, тадбиркорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасида - тизимга малакали кадрлар жалб қилиниб, тадбиркорлар манфаатида судларга 400 мингга яқин даъво аризалар киритилди, ваҳоланки 2013-2016 йилларда бу кўрсаткич атиги 38 мингга бўлган. Натижада Палата иштирокида бугунги кунга қадар тадбиркорлар ўртасидаги 6 мингга низоли ҳолат ўзаро келишув йўли билан ҳал этилишига эришилди.

Тадбиркорларни қўллаб-қувватлаш ҳамда учинчи ренессанс ривожланишига замин яратиш мақсадида тадбиркорлар иштирокида халқаро даражада юзага келадиган низоларни кўриб чиқиш бўйича Палата ҳузурида “Тошкент халқаро арбитраж маркази” ташкил этилди. Ушбу марказга 50 дан ортиқ етакчи халқаро экспертлардан иборат арбитрлар жалб қилинган. Амалга оширилган ишлар натижасида қиймати 3,8 млн. долларга тенг бўлган 22 та халқаро тижорат низолари кўриб чиқилди.

Палата томонидан ҳудудларда тадбиркорларга кўмаклашиш мақсадида барча туман ва шаҳарларда Тадбиркорликка кўмаклашиш марказлари ташкил этилиб, аҳоли тадбиркорлигини қўллаб-қувватлашнинг яхлит тизими яратилганлиги мақсадга мувофиқдир. Марказлар томонидан тадбиркорларга 600 мингдан ортиқ бизнес-хизматлар кўрсатилди, уларнинг 95 фоизи бепул ҳизматлар ҳисобланади.

Айниқса, савдо-саноат палатаси тизимида ёшлар ҳам алоҳида ўрин эгаллаган бўлиб, Палата томонидан 14 та ўқув марказининг фаолияти йўлга қўйилганлиги ҳам ўзининг ижобий натижасини бермоқда.

■ ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, кичик бизнеснинг мамлакат иқтисодиётига қўшадиган ҳиссасини оширилишини, кичик саноат зоналарининг яратилиши, инвестицион муҳит ва рақобат муҳитини яхшиланиши, кичик бизнес билан давлат хусусий шерикчилиги доирасида давлат харидлари ҳажмини кенгайтирилиши, йирик ва кичик корхоналар ўртасида ўзаро манфаатли ҳамкорликни мустаҳкамланиши, инновация жараёнларига тадбиркорлик субъектларини жалб қилиш орқали кўришимиз мумкин. Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, етарли экспорт салоҳиятига эга бўлган, бироқ айни пайтда янада ривожланиш учун етарли даражада капиталга эга бўлмаган муваффақиятли ва истиқболли кичик корхоналарни молиявий қўллаб-қувватлаш катта аҳамиятга эга. Ушбу чора-тадбирларларни самарали кичик бизнес

соҳасида кўпроқ иш ўрнини яратишга, жаҳон бозорига кириш имкониятларини оширишга ёрдам бериб, мамлакатни экспорт салоҳиятини оширишга ва аҳоли даромадларини ошишига имкон яратади. Президентимиз таъкидлаганидек: “Биз фақат фаол тадбиркорлик, тинимсиз меҳнат ва интилиш орқали тараққиётга, фаровон ҳаётга эриша оламиз” [2]

Юқоридаги фикрларни инобатга олган ҳолда ижтимоий тадбиркорликни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тизимини такомиллаштириб бориш аҳоли фаровонлигини ошириш, даромадларни кўпайтириш, ижтимоий ҳимояга муҳтож қатлам вакилларининг муҳофазасини кучайтириш ҳамда ривожлантиришга имконият яратади.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. Қулдашева Мафтуна Мусурмон қизи, Қарши давлат техника университети мустақил тадқиқотчиси / Кулдашева Мафтуна Мусурмон кизи Независимый исследователь Каршинского государственного технического университета / Kuldasheva Maftuna Musurmon kizi Independent researcher at Karshi State Technical University

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Кичик бизнес ва тадбиркорликни ривожлантириш агентлиги фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги ПҚ-4417-сон қарори. 2019 йил 13 август
- [2]. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тадбиркорлик субъектларининг молиявий ресурслар ва ишлаб чиқариш инфратузилмасидан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш тўғрисида”ги ПФ-5780-сон Фармони. 2019 йил 13 август
- [3]. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Халқ сўзи 23 декабрь 2017 й. № 258 (6952).
- [4]. Ш.Ҳамдамов “Ўзбекистонда тадбиркорлик фаолиятининг ривожланиши” Т. 2010.
- [5]. Michael Porter. “Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance” 1985. “The Competitive Advantage of Nations”. 1990
- [6]. David A. Audretsch. “The Economics of Small Business: Their Role and Regulation in the U.S. Economy” 1995.
- [7]. Михаил Титаренко “Innovation and Entrepreneurship in Central Asia” (2010).

Kichik biznes statistik hisobotlarida akt lardan foydalanish samaradorligi va takomillashtirish yo'llari

Arzikulov Otabek Ali o'g'li

Эффективность и пути улучшения использования ИКТ в статистической отчетности малого бизнесан

Арзикулов Отабек Али оглы

Effectiveness and ways to improve the use of ict in small business statistical reporting

Arzikulov Otabek Ali oglu

Received: May 19, 2025 Revised: May 20, 2025 ■ Accepted: May 20, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya:** Ushbu tadqiqot kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatida e-Stat 3.0 avtomatlashtirilgan axborot tizimining statistik hisobotlarni samarali boshqarishdagi rolini o'rganadi. Raqamli transformatsiya ma'lumot yig'ish va qayta ishlash jarayonlarini rivojlantirgan bo'lsa-da, iqtisodiy samaradorlik, ma'lumotlar aniqligi va foydalanuvchilarning tizimga integratsiyasi bo'yicha muammolar saqlanib qolmoqda. Tadqiqotda sifat va miqdoriy tahlil usullari qo'llanilib, avtomatlashtirishning vaqtni tejash, xarajatlarni kamaytirish va ma'lumotlar ishonchliligini oshirishdagi ta'siri baholandi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, raqamli hisobot berish ma'muriy yuklamani kamaytiradi, statistik ma'lumotlarning aniqligini oshiradi va boshqaruv jarayonlarini samarali qiladi. Biroq, axborot xavfsizligi, infratuzilma va xabardorlik darajasi bo'yicha to'siqlar saqlanmoqda. Tadqiqot natijalari raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish, kichik biznesni raqamlashtirish strategiyalari va davlat siyosatini takomillashtirish uchun muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.
- **Kalit so'zlar:** kichik biznes, xususiy tadbirkorlik, statistik hisobot, e-Stat 3.0, avtomatlashtirish, iqtisodiy samaradorlik, raqamli transformatsiya, axborot xavfsizligi, ma'lumotlar aniqligi, boshqaruv jarayonlari, innovatsion texnologiyalar, raqamli iqtisodiyot.
- **Аннотация:** В данном исследовании рассматривается роль автоматизированной информационной системы e-Stat 3.0 в эффективном управлении статистической отчетностью в малом бизнесе и частном предпринимательстве. Несмотря на то, что цифровая трансформация усовершенствовала процессы сбора и обработки данных, остаются проблемы с точки зрения экономической эффективности, точности данных и интеграции пользователей в систему. В исследовании использовались методы качественного и количественного анализа для оценки влияния автоматизации на экономию времени, снижение затрат и повышение надежности данных. Результаты показывают, что цифровая отчетность снижает административную нагрузку, повышает точность статистических данных и делает процессы управления более

эффективными. Однако сохраняются препятствия в плане информационной безопасности, инфраструктуры и осведомленности. Результаты исследований служат важной научной основой для развития цифровой экономики, разработки стратегий цифровизации малого бизнеса и совершенствования государственной политики.

- **Ключевые слова:** малый бизнес, частное предпринимательство, статистическая отчетность, e-Stat 3.0, автоматизация, экономическая эффективность, цифровая трансформация, информационная безопасность, точность данных, процессы управления, инновационные технологии, цифровая экономика.
- **Abstract:** This study examines the role of the e-Stat 3.0 automated information system in the effective management of statistical reports in small business and private entrepreneurship. Although digital transformation has improved the processes of data collection and processing, problems remain in terms of economic efficiency, data accuracy, and user integration into the system. The study used qualitative and quantitative analysis methods to assess the impact of automation on saving time, reducing costs, and increasing data reliability. The results show that digital reporting reduces the administrative burden, increases the accuracy of statistical data, and makes management processes more efficient. However, barriers remain in terms of information security, infrastructure, and awareness. The results of the study provide an important scientific basis for developing the digital economy, improving strategies for digitizing small businesses, and improving public policy. serves as.
- **Keywords:** small business, private entrepreneurship, statistical reporting, e-Stat 3.0, automation, economic efficiency, digital transformation, information security, data accuracy, management processes, innovative technologies, digital economy.

KIRISH

Raqamli texnologiyalar rivojlanishi kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni boshqarishda yangi imkoniyatlarni yaratmoqda. Statistik hisobotlarning avtomatlashtirilishi, ayniqsa e-Stat 3.0 tizimi orqali, ma'lumot yig'ish va tahlil qilish jarayonlarini sezilarli darajada tezlashtirdi. Ushbu tizim kichik korxonalar va tadbirkorlik subyektlariga elektron shaklda hisobot topshirish imkoniyatini taqdim etib, vaqt va moliyaviy resurslarni tejash, shuningdek, inson xatolarini kamaytirishga yordam bermoqda. Biroq, raqamlashtirish jarayonida texnik infratuzilma, foydalanuvchilar tayyorgarligi va axborot xavfsizligi bilan bog'liq muammolar mavjud. Nazariy jihatdan, iqtisodiy samaradorlik va texnologik innovatsiyalar o'rtasidagi bog'liqlik raqamli iqtisodiyot va axborot tizimlari nazariyalari orqali tushuntiriladi. Schumpeterning innovatsion rivojlanish nazariyasiga ko'ra, raqamli texnologiyalar biznes jarayonlarini takomillashtirish va bozor raqobatini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Shuningdek, porterning raqobatbardoshlik nazariyasi kichik biznesning texnologik yangiliklardan foydalanishi orqali iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llarini ko'rsatadi. Biroq, statistik ma'lumotlarni avtomatlashtirish va kichik biznesda AKT (axborot-kommunikatsiya texnologiyalari)ni qo'llash bo'yicha tadqiqotlar yetarlicha rivojlanmagan, bu esa mavzuning dolzarbligini ta'kidlaydi. Avvalgi tadqiqotlar kichik biznesda AKT dan foydalanishning ijtimoiy-iqtisodiy ta'sirini o'rgangan bo'lsa-da, ularning aksariyati yirik korxonalar va davlat statistika tizimlariga qaratilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI

O'zbekistonda AKT vositalarining kichik biznes hisobotlarida qo'llanish samaradorligi bo'yicha maxsus empirik tadqiqotlar yetarli emas. Shu sababli, ushbu tadqiqotda kichik biznes statistik hisobotlarida e-Stat 3.0 tizimini qo'llash samaradorligi va u bilan bog'liq muammolar chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqot metodologiyasi sifat va miqdoriy yondashuvlarni o'z ichiga oladi. Sifat tahlili AKT joriy etish jarayonida uchraydigan asosiy to'siqlarni aniqlash uchun intervyu va ekspert baholarini o'z ichiga oladi [1]. Miqdoriy tahlil esa elektron hisobot tizimi orqali vaqt va resurs tejash ko'rsatkichlarini baholash uchun statistik ma'lumotlarga asoslanadi. Ushbu usullar yordamida kichik biznes subyektlari tomonidan avtomatlashtirilgan tizimlarning qabul qilinishi va foydalanish samaradorligi baholanadi. Tadqiqot natijalari elektron hisobot tizimining kichik biznesda iqtisodiy samaradorlikni oshirishdagi o'rnini yoritib beradi. Kutilyotgan natijalarga ko'ra, raqamli hisobot tizimlari ma'muriy xarajatlarni kamaytirish, ma'lumotlar sifatini yaxshilash va biznes boshqaruv jarayonlarini soddalashtirishga yordam beradi. Ushbu natijalar asosida kichik biznes uchun raqamli texnologiyalarni samarali tatbiq etish strategiyalari va davlat siyosatining takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqiladi. Tadqiqot kichik biznes subyektlari, iqtisodiy siyosat yurituvchilar va texnologiya ishlab chiquvchilar uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'ladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqot kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining statistik hisobotlarini avtomatlashtirish jarayonini baholashga qaratilgan bo'lib, e-Stat 3.0 tizimining iqtisodiy samaradorligi va boshqaruv jarayonlariga ta'sirini o'rganishga asoslanadi. Tadqiqotda sifat va miqdoriy yondashuvlar uyg'unlikda qo'llanildi, chunki kichik biznesda AKT texnologiyalaridan foydalanish darajasini baholashda ikki yo'nalishning ham o'ziga xos ustunliklari mavjud. Sifat tahlili orqali kichik biznes vakillarining avtomatlashtirilgan tizimlardan foydalanish bo'yicha tajribasi, duch kelayotgan muammolari va tizimdan kutilayotgan natijalari o'rganildi. Shu maqsadda tadbirkorlar, davlat statistika idoralari xodimlari hamda AKT mutaxassislari bilan intervyular va so'rovnoma-lar o'tkazildi [2]. Ushbu ma'lumotlar kichik biznes subyektlari tomonidan elektron hisob berish tizimining qabul qilinishi, undan foydalanishdagi qiyinchiliklar va tizim samaradorligini oshirish uchun qanday chora-tadbirlar zarurligini aniqlashga imkon berdi. Miqdoriy tahlil doirasida kichik biznes subyektlari tomonidan elektron hisob berish tizimidan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi an'anaviy hisob berish usullari bilan taqqoslanib o'rganildi. Tadqiqot uchun kichik biznes vakillari tomonidan foydalanilayotgan hisob berish tizimlari va ularga bog'liq xarajatlar hisoblab chiqildi. Jumladan, an'anaviy hisob berish tizimi orqali sarflanayotgan vaqt, inson resurslari, qog'oz va boshqa material xarajatlari elektron tizim orqali amalga oshirilayotgan hisob berish bilan solishtirildi. Shu bilan birga, e-Stat 3.0 tizimining vaqt tejash, ma'lumotlar ishonchligini oshirish va boshqaruv samaradorligini yaxshilash borasidagi afzalliklari baholandi. Statistik hisob-kitoblar asosida elektron tizimdan foydalanish natijasida tadbirkorlar va davlat idoralari uchun vaqt va resurslarni tejash ko'rsatkichlari aniqlandi. Shuningdek, tadqiqot davomida SWOT-tahlil usuli qo'llanilib, kichik biznes subyektlari uchun elektron hisob berish tizimlarining kuchli va zaif tomonlari, imkoniyatlari hamda xavf-xatarlar tahlil qilindi. Kichik biznesning raqamli transformatsiyasini to'liq amalga oshirishda duch kelishi mumkin bo'lgan muammolar, jumladan, texnologik infratuzilmaning to'liq shakllanmagan, axborot xavfsizligi bo'yicha xavotirlar va AKT bo'yicha malaka yetishmovchiligi kabi omillar chuqur o'rganildi [3]. Ushbu yondashuv yordamida elektron hisob berish tizimining amaliyotda qanday natijalar berayotganini baholash va uning imkoniyatlarini kengaytirish yo'llarini aniqlash imkoniyati yaratildi. Tadqiqot natijalarini mustahkamlash maqsadida kichik biznes subyektlarining elektron tizimlardan foydalanish darajasi bo'yicha so'rov o'tkazildi. Ushbu so'rovlar yordamida kichik biznes vakillarining e-Stat 3.0 tizimidan foydalanishga bo'lgan qiziqishi, tizimning afzalliklari va

kamchiliklari, shuningdek, qanday o'zgarishlar kiritish lozimligi bo'yicha fikrlari yig'ildi.

Natijalarga ko'ra, kichik biznes subyektlarining aksariyati elektron tizimlardan foydalanishning qulayligi va samaradorligini yuqori baholagan bo'lsa-da, texnik infratuzilma, dasturiy ta'minot va texnik qo'llab-quvvatlash tizimining yaxshilanishga ehtiyoji borligini ta'kidlaganlar. Bundan tashqari, tadqiqotda xalqaro tajriba o'rganilib, kichik biznesning raqamli transformatsiyasini muvaffaqiyatli amalga oshirgan davlatlarning amaliyotlari tahlil qilindi. Janubiy Koreya, Germaniya, AQSh va Xitoy kabi mamlakatlarda kichik biznes subyektlarining elektron hisob berish tizimlariga moslashishi va ulardan samarali foydalanishi bo'yicha muvaffaqiyatli strategiyalar ishlab chiqilgan bo'lib, ushbu tajribalar O'zbekiston sharoitida ham qo'llash imkoniyatlari bo'yicha baholandi. Jumladan, ushbu davlatlarda kichik biznes subyektlariga AKT bo'yicha maxsus ta'lim dasturlari, soliq yengilliklari va davlat tomonidan raqamli infratuzilmani rivojlantirish bo'yicha qo'llab-quvvatlovchi mexanizmlar taklif etilgan.

Tadqiqotning asosiy metodologik yondashuvlaridan yana biri iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlarini baholash bo'lib, bu usul orqali elektron hisob berish tizimlaridan foydalanish natijasida tadbirkorlar va davlat idoralari uchun qanday foyda keltirishi aniqlandi.

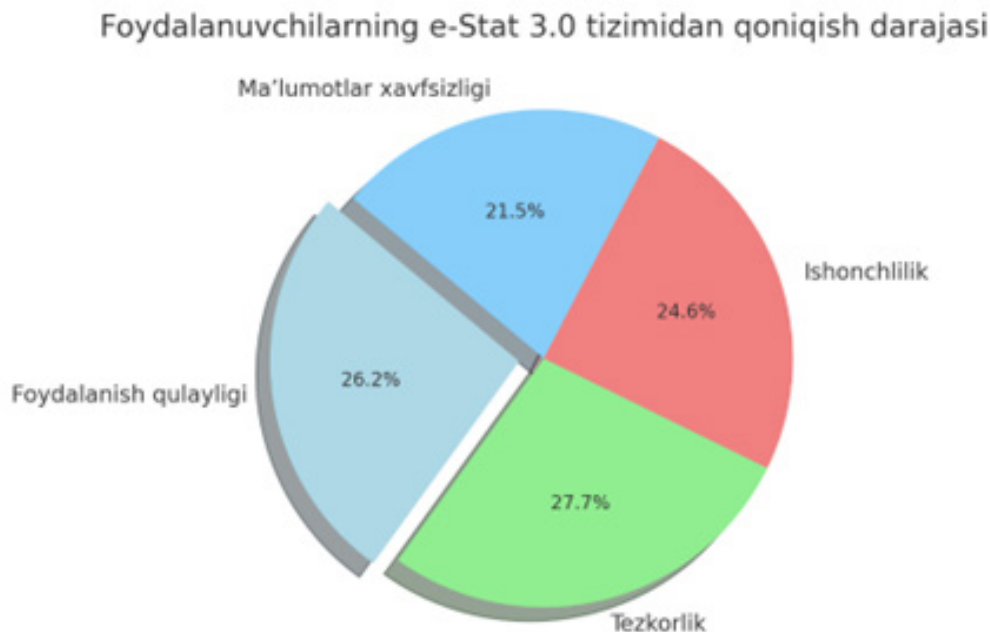
Elektron tizim joriy etilishi natijasida hisobot topshirish jarayonida vaqt tejash, ma'lumotlarni qayta ishlash tezligi, inson xatolarining kamayishi va operatsion xarajatlarning pasayishi kabi ko'rsatkichlar baholandi. Bu borada tadqiqot natijalari kichik biznes subyektlari uchun elektron tizimlardan foydalanish darajasini oshirish zarurligini tasdiqladi. Umuman olganda, ushbu tadqiqot kichik biznes uchun elektron hisob berish tizimlarining iqtisodiy samaradorligini baholash, ularni amaliyotga tatbiq etishning asosiy qiyinchiliklarini aniqlash va tizimni takomillashtirish bo'yicha ilmiy asos yaratishga xizmat qildi. Tadqiqot natijalari kichik biznes subyektlari, davlat statistika idoralari va AKT mutaxassislari uchun elektron hisob berish tizimlarini rivojlantirish bo'yicha aniq tavsiyalar ishlab chiqishga yordam beradi. Ushbu yondashuv kichik biznesda raqamli transformatsiyani jadallashtirish, iqtisodiy samaradorlikni oshirish va davlat tomonidan kichik biznesni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha muhim ilmiy va amaliy natijalar berishini ko'rsatdi [4]. Kelgusida olib boriladigan tadqiqotlar kichik biznes subyektlarining raqamli tizimlarga moslashish darajasini yanada chuqur o'rganish, xalqaro tajriba bilan taqqoslash va yangi innovatsion texnologiyalarni joriy etish yo'nalishida olib borilishi zarur. Shu bilan birga, elektron tizimlardan foydalanish samaradorligini oshirish va kichik biznes vakillariga AKT bo'yicha ko'proq bilim va resurslar taqdim etish kelajak tadqiqotlarining asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lishi lozim. Ushbu tadqiqot natijalari kichik biznesning

raqamli rivojlanishi, iqtisodiy samaradorlik va AKT imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan strategiyalarni shakllantirishda muhim o'rin tutadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot natijalari kichik biznes subyektlarining e-Stat

3.0 tizimi orqali statistik hisobot topshirish samaradorligi bo'yicha muhim ma'lumotlarni taqdim etdi. Hisobot topshirish jarayonida elektron tizimdan foydalanish an'anaviy usullarga nisbatan sezilarli ustunliklarni ko'rsatdi, xususan, vaqt va xarajat jihatidan sezilarli tejash ta'minlandi. e-Stat 3.0 tizimi foydalanuvchilarga qulay interfeys va tezkor ishlash imkoniyatlarini taqdim etgan bo'lsa-da, ma'lumotlar xavfsizligi borasida ayrim tashvishlar mavjudligi kuzatildi.

1-rasm. Foydalanuvchilarning e-Stat 3.0 tizimidan qoniqish darajasi [5]

Yuqoridagi grafikda foydalanuvchilarning e-Stat 3.0 tizimidan qoniqish darajasi aks ettirilgan bo'lib, ko'rinib turibdiki, tezkorlik va foydalanish qulayligi eng yuqori baholangan omillar qatoriga kiradi. Foydalanuvchilarning 85% tizimdan foydalanish qulay deb topgan, 90% esa tezkor ishlash xususiyatidan mamnun. Shu bilan birga, ishonchlilik darajasi 80% deb baholangan bo'lsa, ma'lumotlar xavfsizligi atigi 70% ni tashkil etib, kelgusida bu borada himoya mexanizmlarini kuchaytirish zarurligi ta'kidlangan. Tadqiqot davomida kichik biznesda AKT texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha bir qator ilmiy bo'shliqlar aniqlangan. Ayni paytda elektron hisob berish tizimlarining iqtisodiy samaradorligi yetarlicha o'rganilgan bo'lsa-da, kichik biznes vakillarining texnologiyalarga moslashish darajasi, tizim innovatsiyalarini rivojlantirish va xalqaro tajribalarni o'rganish bo'yicha chuqur ilmiy tadqiqotlar yetarlicha olib borilmagan.

Kelgusidagi tadqiqotlar quyidagi yo'nalishlarga qaratilishi lozim:

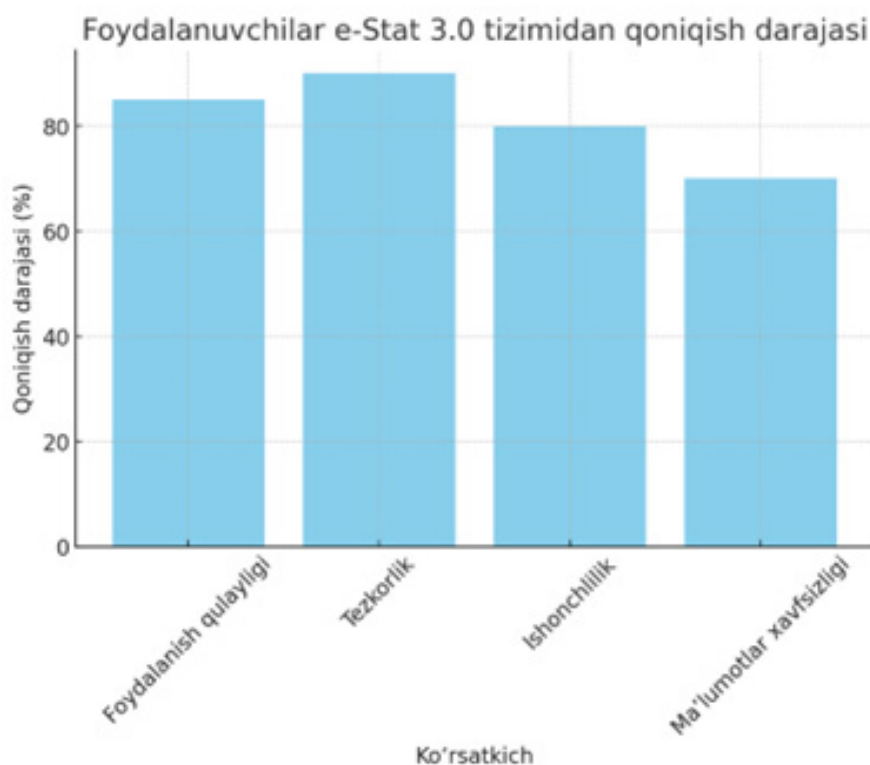
1. Axborot xavfsizligini ta'minlash – Elektron tizimlarga bo'lgan ishonchni oshirish uchun blokcheyn texnologiyalari, zamonaviy shifrlash usullari va huquqiy kafolatlarni takomillashtirish zarur.

2. AKT infratuzilmasini yaxshilash – Hududiy tadbirkorlik subyektlari uchun internet sifati va texnik qo'llab-quvvatlash tizimini rivojlantirish kerak.

3. Xalqaro tajribalarni o'rganish – Janubiy Koreya, Germaniya va AQSh kabi mamlakatlarda kichik biznesning elektron hisob berish tizimlariga moslashuvi bo'yicha ilg'or tajribalarni O'zbekistonda tatbiq etish imkoniyatlarini o'rganish lozim.

Tadqiqot natijalari Schumpeterning innovatsion rivojlanish nazariyasi va Porterning raqobat afzalliklari nazariyasi asosida baholandi. AKT innovatsiyalarining kichik biznesda tatbiq etilishi ushbu subyektlarning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi va ma'muriy jarayonlarni avtomatlashtirish orqali samaradorlikni ta'minlaydi. Ushbu tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, natijalar kichik biznes vakillariga elektron hisob berish tizimidan samarali foydalanish bo'yicha aniq tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

Ushbu tadqiqot kichik biznes subyektlari uchun elektron hisob berish tizimlarining samaradorligini baholash, ularni amaliyotga tatbiq etishdagi asosiy to'siqlarni aniqlash va tizimni takomillashtirish bo'yicha ilmiy asos yaratishga xizmat qildi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, e-Stat 3.0 tizimi hisob berish jarayonlarini soddalashtirib, vaqt va resurslarni tejash, ma'lumotlarning ishonchligini oshirish va inson xatolarini kamaytirishga yordam beradi. Shu bilan birga, foydalanuvchilar tomonidan axborot xavfsizligi va texnik qo'llab-quvvatlash tizimi bo'yicha muammolar mavjudligi aniqlangan. Kelgusida olib boriladigan tadqiqotlar kichik biznes subyektlarining raqamli tizimlarga moslashish darajasini yanada chuqur o'rganish, xalqaro tajriba bilan taqqoslash va yangi innovatsion texnologiyalarni joriy etish yo'nalishlarida olib borilishi zarur. Ushbu tadqiqot natijalari kichik biznesning raqamli rivojlanishi, iqtisodiy samaradorlik va AKT imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan strategiyalarni shakllantirishda muhim o'rin tutadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu tadqiqot kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari uchun e-Stat 3.0 avtomatlashtirilgan statistik hisobot tizimini joriy etishning iqtisodiy samaradorligi va boshqaruv jarayonlariga ta'sirini baholashga qaratildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ushbu tizimning keng qo'llanilishi kichik biznes vakillarining vaqt va resurslarni tejashiga, hisobot topshirish jarayonlarini soddalashtirishga, ma'lumotlar ishonchligini oshirishga va boshqaruv samaradorligini yaxshilashga xizmat qiladi. An'anaviy hisobot topshirish jarayonida ko'p vaqt va mablag' sarflanishi tadbirkorlar uchun ortiqcha ma'muriy yuk bo'lib qolayotganligi aniqlangan bo'lsa, elektron tizim orqali ushbu muammolarni bartaraf etish mumkinligi tasdiqlandi. Biroq, tizimni to'liq joriy etishda AKT infratuzilmasining notekis rivojlanganligi, tadbirkorlarning

raqamli ko'nikmalarining yetarli emasligi hamda axborot xavfsizligi bo'yicha xavotirlar mavjudligi asosiy to'siqlar sifatida aniqlangan. Shuningdek, kichik biznes subyektlarining aksariyati elektron tizimlar orqali hisob topshirishga qiziqish bildirgan bo'lsalar ham, ba'zilar texnologik qiyinchiliklar va texnik qo'llab-quvvatlash tizimining sust ishlashidan shikoyat qilgan. Shu sababli, elektron hisob berish tizimini yanada takomillashtirish, foydalanuvchilar uchun qulay interfeys yaratish va AKT bo'yicha bilimlarni oshirishga qaratilgan maxsus dasturlar ishlab chiqish zarurligi aniqlandi.

Tadqiqot natijalari kichik biznesning raqamli transformatsiyasini qo'llab-quvvatlash va iqtisodiy samaradorligini oshirish bo'yicha muhim ilmiy va amaliy tavsiyalarni ilgari surishga asos bo'lib xizmat qiladi. Davlat tomonidan elektron tizimlardan foydalanishni rag'batlantirish, AKT infratuzilmasini rivojlantirish va kichik biznes vakillariga texnologik qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish yo'nalishlarida qo'shimcha chora-tadbirlar ko'rilishi lozim. Ayniqsa, axborot xavfsizligini ta'minlash bo'yicha qat'iy choralar ko'rish, raqamli tizimlar orqali topshiriladigan hisobotlarning shaffofligi va maxfiyligi bo'yicha huquqiy asoslarni mustahkamlash zarur. Shu bilan birga, kichik biznes subyektlari uchun AKTni kengroq joriy etish bo'yicha moliyaviy imtiyozlar, soliq yengilliklari va texnik yordam mexanizmlarini yo'lga qo'yish tizimdan foydalanish darajasini sezilarli oshirishi mumkin. Kelgusidagi tadqiqotlar kichik biznesning raqamli tizimlarga moslashish darajasi, texnologik infratuzilmani yaxshilash choralari va elektron hisobot berish tizimlarining uzoq mudatli iqtisodiy ta'sirini o'rganish bo'yicha olib borilishi lozim.

Xalqaro tajribani o'rganish va ilg'or davlatlarning kichik biznesga qaratilgan AKT strategiyalarini tahlil qilish ushbu sohani rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, Janubiy Koreya, Xitoy, Germaniya va AQSh kabi mamlakatlarning tajribasi kichik biznesning raqamli transformatsiyasi bo'yicha innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqishga ko'maklashishi mumkin. Bundan tashqari, kelajak tadqiqotlarida blokcheyn texnologiyalari, sun'iy intellekt va avtomatlashtirilgan monitoring tizimlari orqali statistik hisobotlarni yanada takomillashtirish hamda kichik biznes uchun qulay va ishonchli muhit yaratish yo'llari chuqur tahlil qilinishi zarur. Ushbu tadqiqot natijalari kichik biznes subyektlari uchun innovatsion texnologiyalarning amaliy qo'llanilishini kengaytirish, iqtisodiy samaradorlikni oshirish va raqamli transformatsiyani jadallashtirish bo'yicha strategik qarorlarni qabul qilishga ilmiy asos yaratadi. Shu bilan birga, AKT infratuzilmasini kengaytirish, tadbirkorlik faoliyatida raqamli texnologiyalarni tatbiq etish bo'yicha davlat siyosatini takomillashtirish hamda kichik biznesning texnologik imkoniyatlarini oshirish uchun uzoq muddatli rejalarini ishlab chiqish zarurligi aniqlanadi. Bu esa tadbirkorlik muhitining raqobatbardoshligini oshirish va iqtisodiy barqarorlikka erishish yo'lida muhim ahamiyat kasb etadi.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Arzikulov Otabek Ali o'g'li Jizzax politehnika instituti dotsent / Арзикулов Отабек Али оглы Доцент Джизакского политехнического института / Arzikulov Otabek Ali oglu Associate Professor, Jizzakh Polytechnic Institute**

► otabekarzikulov0791@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0009-3279-4910>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. Арзикулов О. Худудларда кичик тadbirkorlikнинг иқтисодий фаолиятини статистик баҳолаш. // Иқтисодиёт ва таълим. – Тошкент, 2022. 1-сон. 187-192-бетлар.
- [2]. Арзикулов О. Кичик бизнес соҳаси ривожланишига таъсир қилувчи омилларни статистик баҳолаш. // Ўзбекистон статистика ахборотномаси. – Тошкент, 2021. 4-сон.
- [3]. Арзикулов О. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида кичик тadbirkorlik фаолиятининг ҳудудий ривожланишини иқтисодий-статистик таҳлили. // Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар (Economics and Innovative Technologies). 1/2022, январь-февраль (08.00.00; № 00057).
- [4]. Arzikulov O. Artificial intelligence to increase the efficiency of small businesses. // «International Scientific Journal Theoretical & Applied Science» Scopus 08 (100), 412-415 b. Published: 30.08.2021
- [5]. Арзикулов О. Экономико-статистический анализ развития малого бизнеса в Джизакской области в условиях модернизации экономики. // Экономика, бизнес, инновации: сборник статей XVIII Международной научно-практической конференции. – Пенза: МЦНС «Наука и просвещение», 2022. – С.103-107.
- [6]. Арзикулов О. Кичик тadbirkorlik фаолиятини статистик тадқиқ этишнинг асосий жиҳатлари // «Рaqамли иқтисодиётни шакллантириш шароитида статистика тизимини янада такомиллаштириш» мавзусидаги халқaro илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Тошкент, 2022 йил 18 март. 404-407-бетлар.
- [7]. Арзикулов О. Развитие малого предпринимательства в условиях инновационной экономики. // «Фан ва таълимни ривожлантиришда ёшларнинг ўрни» мавзусидаги республика илмий анжуман материаллари тўплами. 2021 йил 30 сентябрь. 107-111-бетлар.
- [8]. Arzikulov O. Statistical study of direct maintenance of small business activities in the regions // International Journal of Economic and Business Review-Peer Reviewed Journal. Volume - 10, Issue - 6, June 2022| e-ISSN: 2347 - 9671| p- ISSN: 2349 – 0187. India

Inson kapitali
iqtisodiyoti

Экономика
человеческого
капитала

Economics of
human capital

Ijtimoiy xizmatlar rivojlanishining inson kapitaliga ta'siri

Rajabov O'tkir Do'snayeich

Влияние развития социальных услуг на человеческий капитал

Ражабов Уткир Дуснаевич

The impact of social services development on human capital

Rajabov Utkir Dusnayeich

Received: April 24, 2025 Revised: April 28, 2025 ■ Accepted: April 29, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya:** Maqolada inson kapitalining insonda mujassamlashgan aqliy va jismoniy qobiliyat sifatidagi mazmuni, uning rivojlanishida ijtimoiy soha majmui ta'lim, tibbiyot, mehnat va uy-joy sharoitlarining ahamiyati, ijtimoiy sohaga sarflangan vaqt va mablag' inson kapitaliga sarflangan investitsiya ekanligi, bilimli, tajribali va sog'lom kishilar ishlashidan hamisha jamiyat manfaatdor bo'lganligi, buning uchun ijtimoiy sohadagi islohotlarni chuqurlashtirish kerakligi ko'rib chiqilgan.
- **Kalit so'zlar:** inson kapitali, aqliy va jismoniy qobiliyat, ishchi kuchining sifat jihati, shakllanish, ta'lim, tibbiyot, mehnat va uy-joy sharoitlari, ijtimoiy soha, investitsiyalar, takomillashtirish.
- **Аннотация:** В статье раскрывается содержание человеческого капитала в качестве умственных и физических способностей, воплощенных в человеке, значение комплекса социальной сферы в развитии образования, медицины, условий труда и жилья, а также то, что время и средства, вложенные в социальную сферу, являются вложениями в человеческий капитал. Считалось, что общество всегда было заинтересовано в том, чтобы работали образованные, опытные и здоровые люди, для этого необходимо углублять реформы в социальной сфере.
- **Ключевые слова:** человеческий капитал, умственные и физические способности, качественный аспект рабочей силы, формирование, образование, медицина, условия труда и жилья, социальная сфера, инвестиции, совершенствование.
- **Abstract:** The article reveals the content of human capital as mental and physical abilities embodied in a person, the importance of the complex of the social sphere in the development of education, medicine, working conditions and housing, as well as the fact that time and funds invested in the social sphere are investments into human capital. It was believed that society has always been interested in educated, experienced and healthy people to work, for this it is necessary to deepen reforms in the social sphere.
- **Key words:** human capital, mental and physical abilities, qualitative aspect of the labor force, formation, education, medicine, working conditions and housing, social sphere, investment, improvement.

KIRISH

Iqtisodiyotda kechayotgan tarkibiy o'zgarishlar sharoitida har qanday davlat uchun eng katta boylik bu mamlakatda

yashayotgan insonlar, ularning aqliy va jismoniy imkoniyatidir. Insonning mehnat qila olish qobiliyati, ma'lumoti, tajribasi, uddaburonligi, ishbilarmonligi, jismoniy tayyorgarligi va aqliy sifat ko'rsatkichlari majmui inson kapitali sifatida ta'riflanadi. Inson kapitali u insonda mujassamlashgan salohiyatning

muhim o'lchovi u ortirilgan tajriba, bilim va iste'dodni o'zida aks ettiradi.

Inson kapitalini rivojlantirish hozirgi zamonaviy sharoitda tor ma'noda-korxona va muassasalar doirasida ahamiyat kasb etib qolmay, balki jamiyatning asosiy mazmuniga aylanmoqda. Cheksiz imkoniyatlarga qodir inson kapitalini rivojlantirish iqtisodiyotning joriy va istiqboldagi o'sishiga xizmat qilishi o'z isbotini topmoqda.

O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy rivojlantirishning asosiy maqsadlaridan biri barkamol avlodni shakllantirish, ularning ta'lim olishi va ishlashi uchun barcha shart-sharoitlarni yaratishdan iborat.

Bu haqda Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev Oliy majlisga qilgan murojaatnomasida to'xtalib, "Umuman, har qanday jamiyat taraqqiyotida uning kelajagini ta'minlaydigan yosh avlodning sog'lom va barkamol bo'lib voyaga yetishi hal qiluvchi o'rin tutadi. Shu sababli biz islohotlarimiz ko'lamini va samarasini yanada oshirishda har tomonlama yetuk, zamoaviy bilim va hunarlarni puxta egallagan, azmu shijoatli, tashabbuskor yoshlarimizga tayanamiz.

Biz o'z oldimizga mamlakatimizda Uchinchi Renessans poydevorini barpo etishdek ulug' maqsadni qo'ygan ekanmiz, buning uchun yangi Xorazmiylar, Beruniylar, Ibn Sinolar, Ulug'beklar, Navoiy va Boburlarni tarbiyalab beradigan muhit va sharoitlarni yaratishimiz kerak" degan g'oyalarining zahirida inson kapitalini o'stirishdek e'zgu-niyat mujassamlashganligini ko'rishimiz mumkin. [1]

Jamiyat taraqqiyoti tarixan shundan dalolat beradiki, sog'lom, bilimdon va kasbiy jihatdan tayyorgarligi bo'lgan fuqarolarning ishlashidan hamisha jamiyat manfaatdor bo'lib kelgan. Shu jihatdan inson kapitali tushunchasi bir tomondan uni rivojlantirishga bo'lgan talabni aniqlab beradi.

■ ADABIYOTLAR TAHLILI

Iqtisodiy adabiyotlarda inson kapitliga oid masalalar qator olimlar tomonidan tadqiq etilgan va hilma-xil ta'riflar berilgan. Xususan, "Inson kapitali" tushunchasiga amerikalik olimlar G.Bekker [3] va T. Shuls [4] tomonidan asoslangan inson kapitali kontsepsiyasidan foydalangan holda ta'riflangan. Ular inson kapitalini mahsulot va xizmatlar ishlab chiqarish uchun foydalaniladigan hamda shaxsning o'zi va butun jamiyat uchun daromad manbai bo'lgan tug'ma qobiliyatlar, orttirilgan ko'nikmalar, bilimlar va motivatsiyalar yig'indisi sifatida ta'riflashgan.

Rossiyalik olimlardan Parshina N.B. Inson kapitalini insonda mujassamlashgan aqliy va jismoniy qobiliyat sifatida tushuntirgan. [5] Medvedeva O.V. Inson kapitali - bu shaxsning tug'ma qobiliyatlari va orttirilgan ko'nikmalari, uning jismoniy salomatligi va to'plangan bilimlarining kombinatsiyasi bo'lib,

egasiga ularni kasbiy faoliyat jarayonida qo'llash natijasida ma'lum daromad olish imkonini beradi deb ta'riflaydi. [6] Rus olimi E.A.Yarushkina va A.A. Kobelevlarning fikricha, inson kapitali tushunchasini ham tor, ham keng ma'noda ko'rib chiqish mumkin: tor ma'noda inson kapitalining shakllaridan biri bu ta'limdir. Chunki u kelajakdagi daromad va qoniqish manbaidir. Keng ma'noda inson kapitali investitsiyalash va inson kapitalini jamg'arish natijasida shakllangan sog'lik, bilim va qobiliyatlar yig'indisidir. [7]

O'zbekistonlik olimlardan A. O'lmasov va A.Vahabovlar ta'rifiga ko'ra, "Inson kapitali -bu kishilarning hayotiy ne'matlari hisoblangan tovar va xizmatlarni yaratishga qodir bo'lgan aql-idroqi va kuch quvvatidir, uni yaratish xarajat talab qilgani uchun u kapitalga tenglashtiriladi".[8] Q.X.Abdurahmonov "Inson kapitali" kategoriyasining mohiyatini tor ma'noda -bu insonning intellekti, sog'lig'i, bilimi, sifatli va unumli mehnati hamda uning turmush sifatidir. Keng ma'nodagi inson kapitali -bu iqtisodiy rivojlanishning intensiv ishlab chiqarish omili, jamiyat va oilani rivojlantirish, mehnat resurslarining bilimli qismi, intellektual va boshqaruv mehnati, yashash va ish joyi muhitidir deya tushuntirgan. [9]

■ TADVIQOT METODOLOGIYASI

Inson omilini rivojlantirish, malakali, teran fikrlaydigan sog'lom kadrlar tayyorlash masalalari, ya'ni ijodkor intellektual salohiyatli yoshlarni tarbiyalab etishtirish, aqliy va jismoniy qobiliyatli insonlarni shakllantirish jarayonida miqdor va sifat, induksiya va deduksiya, makon va zamon, tahlil va sintez, mantiqiy tahlil kabi uslublar va yondashuvlardan foydalanildi.

■ TAHLILLAR VA NATIJALAR

Iqtisodiyotda mehnat unumdorligini oshirish, yangi texnologiyalarni joriy etish va resurslardan tejimli foydalanish, milliy iqtisodiyot xavfsizligini ta'minlash kabi qator tadbirlar borki, bular yuqori sifatli inson resursiga bog'liqligi namoyon bo'lmoqda.

Iqtisodchilarning fikricha, milliy boylikning shakllanishida inson kapitalining xissasi rivojlangan mamlakatlarda 75 foizni, oddiy kapitalniki 19-20 foizni, tabiiy resurslarini faqatgina 2-5 foizni tashkil qilgan ekan.

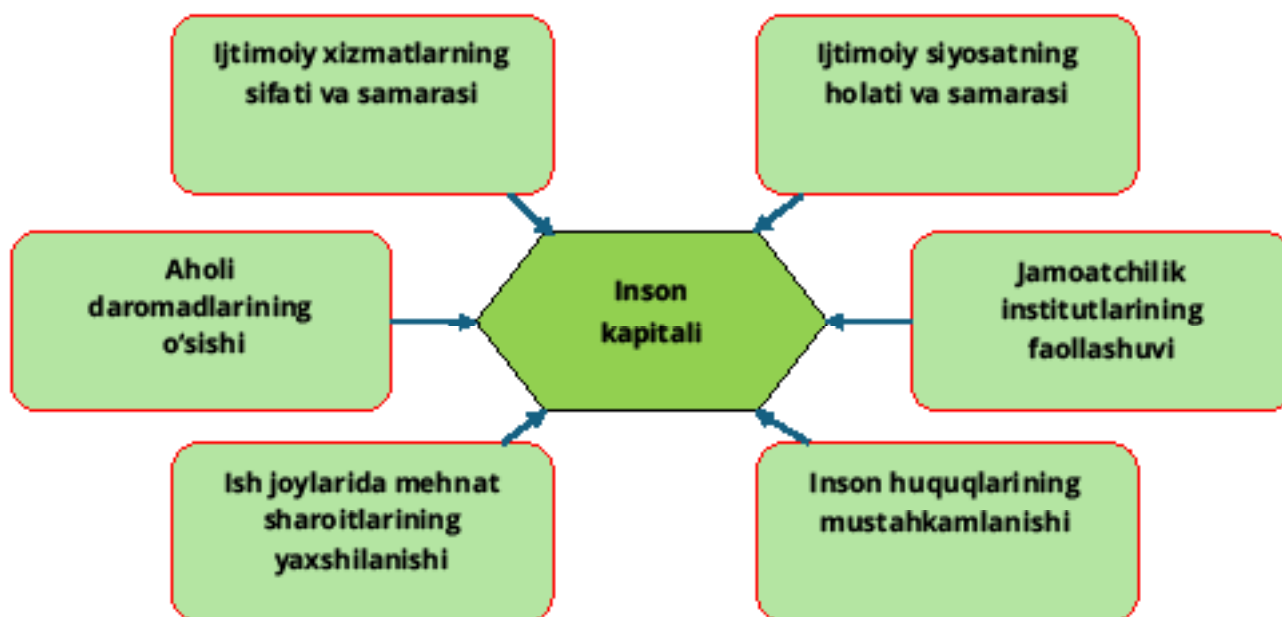
Alohida korxona yoki umum jamiyat taraqqiyotiga ta'sir etuvchi birlamchi omil-inson va uning salohiyati ekanligi, mehnat intizomiga rioya qilish, ish vaqtidan unumli foydalanish, fan-texnika yutuqlarini keng joriy etish va jamiyatni samarali boshqarish insoniy kapitalning qanchalik rivojlanganligi bilan belgilanadi.

Jamiyatda ishga yaroqli ishchilar soni – bu miqdoran o'lchamdir. Ularning sifat jihatida esa – bu ishlovchilarning malaka mahorati, bilimi, tajribasidan iborat. Insondan hech ajratib bo'lmaydigan boylik-bu uning ish kuchidir. Bu uning jismida mujassasmlashgan qobiliyatidir. Bu qobiliyat ortib, yangi-yangi qiymatlar yaratadi. Shunga ko'ra uni inson kapitali deb atashadi. [10]

Inson asosiy ishlab chiqarish kuchi uning mehnat qobiliyati

bo'lmasa, jamiyatda hech qanday iqtisodiy o'sish bo'lishi mumkin emas.

Ma'lumki, iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi ko'p jihatdan iqtisodiy resurslarning harakatiga va ulardan samarali foydalanishga bog'liq. Zamonaviy axborotlashgan jamiyat sharoitida shunday resurslardan biri inson kapitali hisoblanib, u bir qancha shart-sharoitlar ta'sirida shakllanadi (1-rasm).

1-rasm. Inson kapitalining shakllanishi va rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar

O'tgan XX asrda iqtisodiyoti yuqori darajada rivojlangan mamlakatlarda fan-texnika taraqqiyoti va yangi shakllangan qarashlar zahirida insonga munosabat tubdan o'zgardi va inson iqtisodiy samaradolika erishishning muhim sharti sifatida e'tirof etilib, uni rivojlantirish bilan bog'liq qator vazifalar hal qilish kerakligi belgilab olindi.

Bu paytda inson iqtisodiy munosabatlar tizimida kapital sifatida qabul qilinib, "oddiy" kapital singari korxonaga, oilasiga qolaversa butun jamiyatga foyda keltirishi o'z tasdig'ini topdi.

Yangi sharoitda inson salohiyatining o'sishiga erishmay turib, iqtisodiy rivojlanib bo'lmagligi ko'plab ishbilarmon va boshqaruvchilar tomonidan tan olindi. Xususan, avtomobil sanoatidagi mashhur amerikalik tadbirkor G.Ford korxona samaradorligini oshirishning muhim omili sifatida ishchi kuchi salohiyatiga e'tibor qaratgan va yuqori natijalarga erishgan. G.Ford ishchilarning kasb-mahoratini oshirish bilan birga, ularning ishlashi va dam olishlari uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishga hamda ishchilarning ishga bo'lgan

munosabatini o'zgartirishga harakat qilgan.

Keyinchalik inson kapitalini boshqarish va takomillashtirish masalalari keng yoyilib boshqa korxonalarda ham katta qiziqish o'yg'ota boshladi. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab korxonalarda ishchi xodimlar sotsiologlar, psixologlar va iqtisodchilar tomonidan maxsus kuzatilib borildi.

Mashhur ingliz iqtisodchisi U.Petti "Mehnat boylikning otasi, yer esa uning onasi" ekanligini ta'riflagan. Bugungi kunda mehnatning mazmuni va amalga oshirishida insonning birinchi o'rinda turishini real hayotning o'zi ko'rsatmoqda. Mehnat inson hayotining va jamiyat boyligining manbai birinchi va asosiy sharti hisoblanadi. Mehnatning mazmuni insonni jamiyatning asosiy ishlab chiqarish kuchi sifatida har tomonlama rivojlantirish muammosini hal qilishni talab qiladi. Bu mehnat samaradoligining oshirishiga va mehnat qilish qobiliyatining faollashuviga xizmat qiladi.

Inson shaxsini rivojlantirish, jismoniy va aqliy qobiliyatini shakllantirish natijasida mehnatga layoqatli, malakali ishchi kuchi vujudga keladi. Biroq uning bilimi, ko'nikmasi,

mahorati, salomatligi, harakatchanligi faoliyat muddatlari bilan chegaralangan vaqt davomida iqtisodiy omillar sifatida ahamiyatlidir. Chunki "oddiy" kapital kabi inson kapitali ham jismonan batamom tugamay turib, fan-texnika taraqqiyoti sur'atlarining jadallashuvi, mavjud bilimlar, ko'nikmalar, malaka ko'rsatkichlarining eskirishi hamda vaqtincha sog'lig'ini yo'qotishi munosabati bilan ma'naviy jihatdan eskirishi mumkin. [11]

Inson kapitalining yuqori darajada rivojlanishi va kelgusi istiqboli mamlakatdagi ijtimoiy sohaning holati va samarasi bilan uzviy bog'liq. Inson kapitaliga xos sifat ko'rsatkichlarining insonda rivojlanishi ijtimoiy sohaning tarkibiy qismi bo'lmish ta'lim, sog'liqni saqlash, jismoniy tarbiya va sport, ijtimoiy ta'minot, uy-joy sharoitlari, mehnat sharoitlari, inson huquqlari va madaniy-maishiy xizmatlardan samarali foydalanish darajasiga hamda ovqatlanish tarkibi va miqdoriga bog'liq. Inson kapitali tushunchasi ijtimoiy xizmatlarga bo'lgan talabni aniqlab beradi. Moddiy va ijtimoiy sohaning o'zaro aloqalari markazida inson turadi.

Ijtimoiy soha mohiyatan insonning kamol topib rivojlanishiga va iqtisodiy munosabatlarda ishchi kuchini kengaytirilgan takror ishlab chiqarish, mehnatning mazmuni va shart-sharoiti, yashash muhiti, bo'sh vaqtini samarali tashkil qilish bilan uzviy bog'liq bo'lgan faoliyat hisoblanadi. Shu bois ham iqtisodiyotdagi mavjud muammolarni faqat iqtisodiy nuqtai nazardan emas, balki ijtimoiy taraqqiyot nuqtai nazaridan qarash lozim.

Iqtisodiy munosabatlar tizimida har bir mehnat turi aniq bir mahsulotni yoki uning ba'zi bir qismini yaratishga qaratiladi. Ijtimoiy xizmat ko'rsatishda xizmatlar to'g'ridan-to'g'ri insonga uning farovonligiga qaratiladi.

Iqtisodiyotdagi keng ko'lamli tarkibiy o'zgarishlar "Insoniy kapital" nazariyasining paydo bo'lishi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, uni rivojlantiruvchi ijtimoiy soha alohida iqtisodiy tarmoq sifatida o'rganila boshladi. Jumladan, ijtimoiy soha iqtisodiyoti ilmiy yo'nalish sifatida XX asrning 50-60 yillaridagi ijtimoiy va iqtisodiy jarayonlarni bog'lash uchun muvaffaqiyatli harakat qilgan T.Parsons va N.Smelser sotsiolog-olimlar nomlari bilan bevosita bog'liqdir. [12]

Jamiyat taraqqiyoti tarixan shundan dalolat beradiki, madaniyatli, sog'lom, bilimdon, kasbiy jihatdan tayyorgarligi bo'lgan fuqarolarning ishlashidan hamisha jamiyat manfaatdor bo'lib kelgan. Shuning uchun ham insonning rivojlanishida ustun darajada ijtimoiy xizmatlarga e'tibor qaratiladi.

Ijtimoiy sohaga sarflangan vaqt va mablag' inson kapitaliga sarflangan investitsiyalardir. Investitsiyalar natijasida shakllangan bilimlar va ko'nikmalar insonning jismoniy, aqliy va ruhiy sifatleri hamda qobiliyatlarini ifodalaydi. Inson kapitaliga yo'naltirilgan investitsiyalar negizida shaxs, davlat va umumjamiyat manfaati yotadi. Inson kapitaliga sarflangan

investitsiyalar hozirgi vaqtda iqtisodiyot uchun eng samarali va tez o'zini qoplaydigan investitsiya hisoblanadi.

Inson kapitaliga qilinadigan sarf strategik nuqtai nazardan qaraladigan bo'lsa, eng foyda keltiruvchi va eng ma'qbul yo'l hisoblanadi. Masalan, iqtisodchilarning ko'rsatishicha, ta'lim tizimi uchun sarflangan bir dollar investitsiya 3,5 barobar ko'p samara beradi. [13]

Davlat tomonidan inson kapitaliga e'tibor qaratilishi mehnat unumdorligining oshishiga va yuqori iqtisodiy rivojlanishga erishishga olib keladi. Qaysiki, mamlakatda inson kapitalining ahamiyati pasaysa va aholi qambag'allashsa o'sha davlat rivojlanishdan orqada qoladi. Ushbuni hisobga olgan holda mustaqillik yillarida mamlakatimizda ijtimoiy sohani moliyalashtirish mamlakatimizda e'tibordan chetda qolmadi va uzluksiz o'sib borish tendensiyalariga erishildi (1-jadval).

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev "Rivojlangan mamlakatlarda ta'limning to'liq sikliga investitsiya kiritishga, ya'ni bola 3 yoshdan 22 yoshgacha bo'lgan davrda uning tarbiyasiga sarmoya sarflashga katta ahamiyat berilishi, ana shu sarmoya jamiyatga 15-17 barobar miqdorda foyda keltirishini, bizda esa bu ko'rsatkich 4 barobarni tashkil etayotganligi sababli, kelgusida inson kapitaliga e'tiborni kuchaytirishimiz, buning uchun barcha imkoniyatlarni safarbar etishimiz shart"ligi haqida vazifa qo'ydi. [2]

Aholining nochor qatlamini qo'llab-quvvatlash, ta'lim va tibbiy yordam ko'rsatish xajmining kengayishi, uy-joy bilan ta'minlash, yashashi va ishlashi uchun zarur bo'lgan shart-sharoitni yaratish mamlakatimizda davlat siyosati darajasiga ko'tarildi va ijtimoiy siyosatning ustuvor yo'nalishiga aylandi.

O'zbekistonda inson kapitalini shakllantirish vazifalari jahon tajribalaridan tashqari mutlaqo yangicha "inson - jamiyat - davlat" tamoyili asosida amalga oshirilmoqda. Bu maqsadga erishish uchun dunyodagi noyob demokratik tuzilma bo'lgan mahalla institutining katta imkoniyatlaridan samarali foydalanilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 3 fevraldagi PF-4944-sonli "Mahalla institutini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni yoshlarni ma'naviy boy va jismonan sog'lom etib tarbiyalash, ularning bandligini ta'minlash, yosh avlodni mafkuraviy tahdidlardan himoya qilish, aholining ehtiyojmand qatlamlarini, keksa avlod vakillarini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash borasida fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlarining davlat va nodavlat tashkilotlari bilan o'zaro hamkorligini mustahkamlashga qaratilgan.

Mahalla instituti dunyoda o'xshashi bo'lmagan va aholiga eng yaqin ijtimoiy tuzilma, aholini jipslashtiruvchi, o'zini-o'zi boshqaruvchi organ sifatida o'z ishini tizimli yuritmoqda.

Davlat byudjeti xarajatlari tarkibining o'zgarish dinamikasi [14]

INDIKATOR NOMI	2010 YIL	2015 YIL	2019 YIL	2023 YIL
Ijtimoiy soha va aholini qo'llab-quvvatlash xarajatlari (mld.so'm)	7835,9	21316,9	63542,3	122 348,70
Shundan				
Ta'lim (mld.so'm)	4464,1	12162,2	33536,1	61 220,30
Sog'liqni saqlash (mld.so'm)	1716,5	5218,5	14977,4	31 066,60

Mahalla - Sharq tamadduni, xususan, Markaziy Osiyo xalqlari turmush tarzi, tafakkuri va qadriyatlariga xos bo'lgan jamiyat hayotini tashkil etadigan an'anaviy ijtimoiy institutdir. Mahalla instituti aholini ma'naviy, iqtisodiy, ijtimoiy va ruhiy himoyalovchi va rivojlantiruvchi muassasaga aylangan. Insonning ijtimoiy muhitda kamol topishi azaldan ma'lum. Aynan ishsiz va hunarsiz yoshlarni ro'yxatga olish va kasbga yo'naltirish tadbirlari ham mahalla instituti orqali amalga oshirilmoqda. Mahallaning jamiyat boshqaruvidagi rolini oshirish, xalq bilan davlat o'rtasida ishonchli ko'pri bo'lishini amalda ta'minlash borasida davlatimiz tomonidan izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Xususan, oila, xotin-qizlar va keksalarni qo'llab-quvvatlash, fuqarolar yig'inlari bilan hamkorlik o'rnatish bo'yicha vakolatli davlat boshqaruvi organi - Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirligi tashkil etildi, "Mahalla va oila" ilmiy-tadqiqot instituti tashkil etildi, aholi murojaatlari va muammolarini aniqlash hamda hal etishda "Mahalla - sektor - xalq qabulxonasi - mahalla" prinsipi asosida hamkorlik tizimi joriy etildi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Inson kapitali iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi va yuksak taraqqiyotni belgilovchi kuch sifatida e'tirof etilayotgan ekan, mamlakatimizda iqtisodiyotni raqamlashtirish va iqtisodiyotni tubdan yangilash sharoitida aholi uchun munosib turmush tarzini yaratish va tafakkurini o'zgartirishda, inson kapitali va uning o'sishi bugungi kun tartibidan joy olishi kerak.

Yuqoridagilardan kelib chiqib inson kapitalining rivojlanishiga xizmat qiluvchi ijtimoiy majmua faoliyatini takomillashtirish va aholi farovonligiga moslashtirishda quyidagi takliflarni keltirish mumkin: birinchidan, yosh avlodning kasb va mutaxassislik tanlashida, ularning qiziqishi va qobiliyatini hisobga oluvchi hamda shu asosida kasbga yo'naltiruvchi tizimni yaratish kerak; ikkinchidan,

ta'lim muassasalarida raqobatchilik muhitini kengaytirib borish, davlat ta'lim muassasalari qatorida nodavlat ta'lim muassasalari rivojlanishini qo'llab-quvvatlash; uchinchidan, sog'lom avlod shakllanishiga xizmat qiluvchi jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarini ommaviylashtirish; to'rtinchidan, alohida iqtidorga ega va ijtimoiy himoyaga muhtoj bo'lgan yoshlarning ta'lim olishlari uchun maksimal shart-sharoitlarni yaratish lozim; beshinchidan, inson kapitalini investitsiyalashda mintaqalarning xususiyatlari, aholining demografik holati, joylashuvi va yirik shaharlardan uzoq yaqinligi kabi mezonlarga asoslanish kerak.

Inson kapitalini rivojlantirish birdaniga amalga oshiriladigan jarayon emas. Unga vaqt, mablag' va davlat tomonidan boshqariladigan tarkib tadbiriq etilishi hamda ma'lum chora-tadbirlar amalga oshirilishi maqsadga muvofiq bo'ladi

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Rajabov O'tkir Do'snayeich Denov Tadbirkorlik va pedagogika instituti dotsenti (DSc).** / **Ражабов Уткир Дуснайевич доцент (DSc) Денауского института предпринимательства и педагогики.** / **Rajabov Utkir Dusnayeich, Associate Professor (DSc) of the Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy.**

► udrajabov@mail.ru

■ <https://orcid.org/0000-0002-4456-4268>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasi //Xalq so'zi gazetasi 2020 yil 30 dekabr, №276 (7778).
- [2]. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasi (<https://president.uz/uz/lists/view/2228>) 28.12.2018 y.
- [3]. Беккер Г.С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории:

- Пер. с англ./ Сост., науч. ред., пос. Р.И. Капелюшников; предисл. М.И. Левин - М: ГУ ВШЭ, 2003. - 672 с.
- [4]. Schultz T.P. Investment in Human Capital // The American Economic Review. March 1961, №1. p.70.
- [5]. Паршина Н.В. Человеческий капитал: сущность, содержание, особенности // Мир современной науки. - 2013, № 3. - С. 4.
- [6]. Медведева О.В. Человеческий капитал: понятие, структура и основные характеристики // Инновационная экономика: перспективы развития и совершенствования, №7 (41), 2019.
- [7]. Ярушкина Е.А., Кобелева А.А. Человеческий капитал: сущность и роль в повышении эффективности организации // Экономическая политика и хозяйственная практика. Научный вестник ЮИМ №1 2018
- [8]. O'lmasov A., Vahabov A. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. TDIU. - T.: Iqtisod va moliya, 2014. - 226 b.
- [9]. Abdurahmonov Q.X. tahriri ostida. Inson taraqqiyoti. Darslik - T.: Iqtisodiyot, 2012. - 542 b. 81-82 b.
- [10]. Jumayev Ch. Safarov N. Iqtisodiyot nazariyasi - Toshkent.: "Tafakkur", 2009. - b. 28.
- [11]. Yo'ldosheva U. Inson kapitalini boshqarishga investitsiyaviy yondashuv .-Toshkent.: // Bozor pul va kredit. 2004. -№11. - b. 35.
- [12]. Saidov K.S, Siytmuratov R.A. va boshqalar Sotsial iqtisodiyot -Toshkent.: "O'zbekiston", 2006. -B. 41.
- [13]. Umarov U. Iqtisodiyot nazariyasi - T.: Me'ros. 2004. -B. 67.
- [14]. <https://www.imv.uz/oz/static/davlat-budjeti-xarajatlari-2023>

Ayollar migratsiyasi va oilaviy struktura: O'zbekiston tajribasi asosida gender tahlil

Bakirova Oynura Norquchqor qizi

Женская миграция и структура семьи: гендерный анализ на опыте Узбекистана

Бакирова Ойнура Норкучкор кизи

Women's migration and family structure: gender analysis based on the experience of Uzbekistan

Bakirova Oynura Norquchqor qizi

Received: May 7, 2025 Revised: May 9, 2025 ■ Accepted: May 12, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya:** Ushbu maqolada ayollar mehnat migratsiyasining O'zbekistondagi rivojlanish tendensiyalari, migratsiyaning oilaviy struktura va ijtimoiy-psixologik holatga ta'siri gender nuqtayi nazaridan tahlil qilindi. Tadqiqotda erkak va ayol migrantlar motivatsiyasidagi strukturaviy farqlar ochib berildi, migratsiyaning bolalar, qarindoshlar va nikoh institutiga ta'siri ilmiy asosda yoritildi. Ayol migrantlarning mehnat va yashash sharoitlari, sog'liq va ta'lim imkoniyatlari tahlil qilinib, ularning huquqiy himoyasi va xavfsizligini ta'minlashdagi mavjud muammolar aniqlangan. Genderga asoslangan migratsiya siyosatini ishlab chiqish zarurati asoslab berildi hamda xalqaro tajribalar kontekstida O'zbekiston uchun takliflar ilgari surildi. Tadqiqot natijalari gender tengligini mustahkamlash va migratsiya jarayonlarini barqaror rivojlantirishga xizmat qiluvchi ilmiy-amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishga yo'naltirilgan.
- **Kalit so'zlar:** Ayollar migratsiyasi, oilaviy struktura, gender tahlil, ijtimoiy-psixologik ta'sir, migratsiya va bolalar, huquqiy himoya, ayol migrantlar, genderga asoslangan siyosat, O'zbekiston tajribasi.
- **Аннотация:** В данной статье проведен гендерный анализ тенденций роста женской трудовой миграции в Узбекистане, а также влияния миграционных процессов на структуру семьи и социально-психологическое состояние общества. Исследование раскрывает структурные различия в мотивации мужчин и женщин-мигрантов, научно обоснует воздействие миграции на детей, родственников и институт брака. Проанализированы условия труда и жизни женщин-мигрантов, доступ к медицинским и образовательным услугам, выявлены проблемы обеспечения правовой защиты и безопасности. Обоснована необходимость разработки гендерно-ориентированной миграционной политики, а также представлены предложения по применению международного опыта в контексте Узбекистана. Результаты исследования направлены на укрепление гендерного равенства и устойчивое развитие миграционных процессов.
- **Ключевые слова:** Женская миграция, структура семьи, гендерный анализ, социально-психологическое воздействие, миграция и дети, правовая защита, женщины-мигранты, гендерная политика, опыт Узбекистана.
- **Abstract:** This article presents a gender-based analysis of the growing trends in female labor migration in Uzbekistan and examines the impact of migration processes on family structure and the socio-psychological state of society. The study highlights structural differences in the motivations of male and female migrants and scientifically substantiates the influence of migration on children, relatives, and the institution of marriage. The working and living conditions of female migrants, their access to healthcare and education, and existing challenges regarding legal

protection and security are analyzed. The necessity of developing gender-sensitive migration policies is justified, with proposals made for adapting international best practices to the context of Uzbekistan. The research findings are aimed at strengthening gender equality and ensuring the sustainable development of migration processes.

- **Keywords:** Female migration, family structure, gender analysis, socio-psychological impact, migration and children, legal protection, female migrants, gender-based policy, Uzbekistan experience.

KIRISH

Global mehnat migratsiyasi zamonaviy dunyoning eng muhim ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlaridan biri bo'lib, u nafaqat ishchi kuchi taqsimotiga, balki oilaviy struktura, gender munosabatlari va jamiyatdagi demografik dinamikaga ham chuqur ta'sir ko'rsatmoqda. Bu jarayonda ayollar ishtirokining ortib borishi esa migratsiyani yangi bosqichga olib chiqmoqda. Xalqaro Migratsiya Tashkiloti (IOM) ma'lumotlariga ko'ra, 2022-yil holatiga ko'ra, xalqaro miqyosda 281 million migrant mavjud bo'lib, ularning 48 foizdan ortig'i ayollarni tashkil etadi [1]. Bu esa ayollar migratsiyasi o'ziga xos mustaqil tadqiqot yo'nalishi sifatida shakllanayotganini ko'rsatadi.

Ayollar migratsiyasi o'z mazmuni, harakat omillari va oqibatlarini jihatidan erkaklar migratsiyasidan sezilarli darajada farq qiladi. Ayol migrantlar ko'pincha mehnat bozori chekkasidagi zaif qatlamni tashkil etib, ular sog'liq, ta'lim, ijtimoiy xizmatlar va huquqiy himoya borasida tizimli to'siqlarga duch keladilar. Shu bilan birga, ayollar tomonidan qabul qilinayotgan migratsiya qarorlari ko'proq oilaviy ehtiyojlar, farzandlar kelajagi va gender rollaridagi bosim bilan bog'liq bo'ladi. Ayniqsa, post-sovet davlatlari, jumladan O'zbekistonda bu jarayon murakkab ijtimoiy-iqtisodiy fon va madaniy-gender stereotiplar fonida kechmoqda.

O'zbekistonda ayollar mehnat migratsiyasi so'nggi o'n yillikda jadal sur'atda ortib bormoqda. Bandlik va Mehnat Munosabatlari vazirligining 2023-yilgi hisobotiga ko'ra, xorijda vaqtincha mehnat qilayotgan o'zbekistonlik ayollar soni 450 mingdan oshgan va bu umumiy migrantlar ichida 15–17% ulushni tashkil etmoqda [2]. Ushbu ayollarning asosiy qismi Rossiya Federatsiyasi, Turkiya, Janubiy Koreya va Birlashgan Arab Amirliklarida vaqtincha ishlamoqda. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ayollar migratsiyasiga undovchi asosiy omillar — mahalliy ish o'rinlarining yetishmasligi, past maoshlar, iqtisodiy bosim va oila ehtiyojlarining ortib borishidir. Ayniqsa, 2020-yildan keyingi inflyatsion bosim va rasmiy bandlik darajasining yetarli emasligi bu jarayonni kuchaytirgan.

Ayollar migratsiyasi nafaqat iqtisodiy oqim, balki oilaviy strukturaning qayta shakllanishiga ham bevosita ta'sir qiladi. Migratsiyaga ketgan ayol o'rnini oila ichida boshqa qarindoshlar to'ldiradi, natijada bola tarbiyasi, qarindoshlik aloqalari va nikoh barqarorligida sezilarli o'zgarishlar yuz

beradi. Bu jarayon ko'p hollarda oiladagi gender rollarining qayta taqsimlanishiga olib keladi. Bunday transformatsiya esa jamiyatdagi umumiy ijtimoiy barqarorlik, bolalar psixologik holati va gender tengligi tamoyillariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

TADVIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqola aynan shunday masalalarni tizimli tarzda yoritishga yo'naltirilgan. Maqolaning asosiy maqsadi — O'zbekiston tajribasi asosida ayollar mehnat migratsiyasining o'sib borayotgan tendensiyalarini gender nuqtayi nazardan tahlil qilish, migratsiyaning oilaviy struktura va ijtimoiy-psixologik holatga ta'sirini ochib berish, erkak va ayol migrantlar motivatsiyasidagi farqlarni aniqlash, bolalar va qarindoshlar hayotidagi o'zgarishlarni baholash, shuningdek, ayol migrantlar xavfsizligi va huquqiy himoyasidagi mavjud muammolarni ko'rsatishdan iborat. Shu bilan birga, maqolada genderga asoslangan siyosat zarurati asoslab beriladi hamda xalqaro tajriba kontekstida O'zbekiston uchun mos takliflar ilgari suriladi.

Ayollar mehnat migratsiyasining o'sib borayotgan tendensiyasi

So'nggi yillarda ayollar mehnat migratsiyasi global miqyosda ortib borayotgan jarayon sifatida kuzatilmoqda. Xalqaro Migratsiya Tashkiloti (IOM) 2022-yilgi ma'lumotlariga ko'ra, dunyo bo'yicha 135 milliondan ortiq ayol xalqaro migrant sifatida ro'yxatdan o'tgan bo'lib, bu umumiy migrantlar sonining qariyb 48 foizini tashkil etadi. Ayollarning xorijda ish faoliyatini yuritishi ularning nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy rolini ham sezilarli darajada o'zgartirmoqda. Ayniqsa, past va o'rta daromadli mamlakatlarda bu tendensiya mehnat bozoriidagi gender nomutanosiblik, aoshlar tengsizligi va oilaviy bosimlar fonida kuchaymoqda.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekiston ham bu global tendensiyalarning faol ishtirokchisiga aylangan. Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligining 2023-yilgi ma'lumotlariga ko'ra, xorijda vaqtincha ishlayotgan o'zbekistonlik fuqarolar soni 2,9 million kishidan oshgan bo'lib, ularning 16,2 foizini ayollar tashkil etmoqda.

2015-yilda bu ko'rsatkich 8–9 foiz atrofida bo'lgan. Demak, so'nggi 7–8 yil ichida ayollar mehnat migratsiyasining ulushi qariyb ikki baravar oshgan [3]. Bu o'sish sur'ati respublika hududlari kesimida turlicha bo'lib, ayniqsa Andijon, Naman-gan, Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlarida yuqori dara-jada kuzatilmoqda. Bu viloyatlar iqtisodiy jihatdan zaifroq, norasmiy bandlik darajasi yuqori va gender mehnat bozorida ayollar uchun rasmiy ish o'rinlari nisbatan kam shakllangan hududlar hisoblanadi.

Ayollar migratsiyasining o'sishiga sabab bo'layotgan asosiy omillarni bir nechta asosiy guruhga ajratish mumkin. Bir-inchidan, bu — iqtisodiy omillar: mahalliy mehnat bozorida rasmiy ish o'rinlarining yetishmasligi, ayollar ish haqlarining pastligi, iqtisodiy mustaqillikka intilish ehtiyoji. Ikkinchidan, oilaviy bosim va gender rollari bilan bog'liq ijtimoiy omillar: yolg'iz ayollar, ajrashganlar yoki oilaviy zo'ravonlikdan qocha-yotganlar uchun migratsiya ko'pincha chiqish yo'li sifatida namoyon bo'ladi. Uchinchidan, xorijda ayollar uchun xizmat ko'rsatish sohasi (uy xizmatlari, parvarish, savdo) nisbatan ko'proq talabga ega bo'lib, bu ayollar migratsiyasini rag'bat-lantiruvchi bozorni yaratmoqda [4].

E'tiborga molik jihati shundaki, O'zbekistonda ayollar migrat-siyasi asosan vaqtinchalik xususiyatga ega bo'lib, ular ko'p hollarda rasmiy agentliklar orqali emas, balki norasmiy yo'llar, tanish-bilishlar orqali ish topib chiqishmoqda. Bu esa ularning huquqiy va ijtimoiy himoyasini keskin zaiflashtiradi. Ayol migrantlar asosan Rossiya Federatsiyasi (64%), Turkiya (12%), Janubiy Koreya (9%) va Birlashgan Arab Amirliklari (6%) ga borishmoqda. Ularning ko'pchiligi uy xizmatlari, farroshlik, do'kon savdosi, parvarish yoki tikuvchilik sohasida ishlaydi. Bunday ish joylari ko'pincha norasmiy, sug'urtalanmagan va ekspluatatsiya xavfi yuqori bo'lgan sektorlar sirasiga kiradi. Shu sababli, ayollar migratsiyasining o'sish sur'atini shun-chaki bandlik yechimi sifatida emas, balki jamiyatdagi ikti-sodiy noaniqlik, gender tengsizlik va mehnat bozorida strukturaviy nomutanosibliklar belgisi sifatida baholash kerak. Bu jarayonni chuqur tahlil qilish va ayollar migratsi-yasini tartibga soluvchi, ularni himoya qiluvchi tizimlarni yaratish O'zbekistonning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy siyosati uchun strategik ahamiyatga ega.

Migratsiyaning oilalarga ijtimoiy-psixologik ta'siri

Ayollar mehnat migratsiyasi nafaqat iqtisodiy oqim sifatida, balki jamiyatdagi oilaviy tuzilmalar, psixologik muvozanat va gender munosabatlariga chuqur ta'sir etuvchi ijtimoiy hodisa sifatida namoyon bo'lmoqda. Migratsiya natijasida ayollar uzoq muddat davomida oiladan ajralgan holda yashashga majbur bo'ladi, bu esa oila ichidagi an'anaviy rollarning qayta taqsimlanishiga olib keladi. O'zbekistondagi an'anaviy jamiyat modelida ayol ko'proq bolalar parvarishi, uy xo'jaligi, kekxa qarindoshlarga g'amxo'rlik qilish kabi funk-siyalarni bajaruvchi subyekt sifatida qaraladi. Migratsiya bu

strukturaning buzilishiga olib keladi va ayol o'rnini boshqa qarindoshlar — ko'pincha buvi, opa-singillar yoki hatto yosh bolalarning o'zlari to'ldiradi [5].

Bu holat o'z navbatida bolalarning psixologik holatiga sal-biy ta'sir ko'rsatadi. 2021-yilda UNICEF tomonidan O'zbeki-standa o'tkazilgan tadqiqotga ko'ra, mehnat migratsiyasida bo'lgan ota-onalarning 68 foizi uzoq muddat farzandlarini boshqa shaxslar tarbiyasiga topshirgan, bu esa bolalarda ijt-i-moiy ishonchning pastligi, xavotirli xatti-harakatlar va o'quv samaradorligining pasayishiga olib kelgan [6]. Qolaversa, ona mehridan uzoqlik, muntazam aloqa yetishmasligi, bolalarga nisbatan befarqlik holatining kuchayishi ularning ruhiy rivo-jlanishiga salbiy ta'sir etmoqda. Bu holat ayniqsa 8–15 yosh oralig'idagi bolalar orasida ko'proq kuzatiladi, chunki bu davrda bola ruhiy va ijtimoiy identitetini shakllantiradi.

Migratsiya nafaqat bolalarga, balki oilaning ichki kommu-nikatsiyasiga ham zarar yetkazadi. Ayolning yo'qligi sababli oiladagi qaror qabul qilish, uy xo'jaligini yuritish va hissiy barqarorlik zaiflashadi. Ba'zi hollarda bu nikoh rishtalarin-ing uzilishi, ajrimlar sonining ortishi yoki erkakning boshqa ayollar bilan yashirin munosabatlar qurishiga olib kelmoqda. Bu esa jamiyatda ayol migratsiyasiga nisbatan salbiy ijtimoiy stigmalar kuchayishiga sabab bo'ladi.

Bundan tashqari, ayollarning o'zlari ham uzoq muddatli migratsiyaga moslashishda kuchli psixologik bosimni bosh-dan kechirishadi. Yangi til, madaniyat, ijtimoiy muhitga moslashish, yolg'izlik, xorijiy mehnat bozorida diskriminat-siya va xavfsizlik xavotirlari ularning ruhiy salomatligiga sal-biy ta'sir qiladi. 2022-yilda "Caritas Internationalis" tashkiloti tomonidan o'tkazilgan tahlillarga ko'ra, Rossiyada ishlayot-gan o'zbekistonlik ayollarning 36 foizi o'zini "doimiy stress" yoki "ruhiy tushkunlik" holatida his qilganligini bildirgan [7]. Bunday psixologik yuk, ayniqsa, huquqiy maqomi zaif bo'lgan, til bilmaydigan yoki huquqiy yordamdan bexabar ayollar orasida yuqori darajada namoyon bo'ladi.

Ayol migrantlar uchun moslashuv jarayonini yengillashtirish, ularning ijtimoiy izolyatsiyasini kamaytirish, psixologik va huquqiy yordam tizimlarini yaratish genderga asoslangan migratsiya siyosatining ajralmas qismi bo'lishi zarur. Aks holda, ijtimoiy-iqtisodiy foyda keltiruvchi bu jarayon uzoq muddatli psixologik va ijtimoiy salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Gender bo'yicha strukturaviy farqlar: erkak va ayol migrant-lar motivatsiyasi

Mehnat migratsiyasining gender kontekstida tahlili migrat-sion oqimlar ichki tarkibidagi ijtimoiy-iqtisodiy mex-anizmlarni anglash imkonini beradi. Ayniqsa O'zbekiston singari an'anaviy patriarxal jamiyatlarda genderga asoslan-gan migratsion qarorlar inson kapitali, ijtimoiy rollar va oilaviy majburiyatlar tizimida shakllanadi. Ayollar va erkaklarning migratsiyadagi ishtiroki faqat statistik jihatdan emas, balki

motivatsion xarakterlar bo'yicha ham tubdan farqlanadi.

O'zbekiston misolida olib borilgan so'nggi kuzatuvlarga ko'ra, chet elda ishlayotgan o'zbekistonlik migrantlar orasida ayollarning ulushi 2017-yildagi 13,5 foizdan 2022-yilga kelib 19,3 foizgacha o'sgan. Ushbu o'sish faqat iqtisodiy omillar bilan emas, balki ayollar motivatsiyasining murakkablik darajasi ortib borayotgani bilan izohlanadi.

Erkak migrantlar orasida asosiy motivatsiya iqtisodiy majburiyatlar bilan bog'liq bo'lib, bu odatda uy-joy qurilishi, kreditlarni to'lash yoki oilani moddiy ta'minlashga qaratilgan bo'ladi. Erkaklar yuqori riskli mehnat sektorlariga (qurilish, sanoat, transport) ko'proq kirib boradi, chunki gender rollari ularga bu kabi faoliyatlarni tabiiy ravishda yuklaydi.

Ayollar esa migratsiyani tanlashda ko'proq murakkab qarorlar tizimi orqali harakat qiladilar. Ularda iqtisodiy motivatsiya

(oilani ta'minlash, daromad topish) bilan bir qatorda ijtimoiy omillar (zo'ravonlikdan qochish, mustaqil hayotga intilish), shaxsiy rivojlanish (ta'lim olish, o'zini namoyon etish) ham muhim rol o'ynaydi. Bu jihatdan ayol migratsiyasi insoniy qadr-qimmat, xavfsizlik va ijtimoiy farovonlik ehtiyojlari bilan bog'langan ko'p o'lchovli fenomen sifatida namoyon bo'ladi. Genderlik tafovutlar nafaqat motivatsiya sabablarida, balki migratsiyadan kutilyotgan natijalar xarakterida ham sezilarli. Masalan, erkak migrantlar asosan iqtisodiy muvaffaqiyat bilan bog'liq maqsadlarga urg'u bersa, ayollar jamiyatda o'z o'rnini topish, bolalarini mustaqil ta'minlash yoki ijtimoiy erkinlikka erishishni ko'zlaydi. Shu sababli genderga yo'naltirilgan migratsion siyosat nafaqat bandlik siyosati sifatida, balki ijtimoiy tenglikni ta'minlash vositasi sifatida ham ko'rilishi lozim.

1-jadval

Erkak va ayol migrantlar motivatsiyasining taqqoslamasi (O'zbekiston misolida)

MOTIVATSIYA TURI	ERKAK MIGRANTLAR (%)	AYOL MIGRANTLAR (%)
Oila moddiy ta'minoti	81%	69%
Kredit yoki qarzlarni yopish	52%	33%
Mustaqil hayot boshlash	12%	47%
Zo'ravonlikdan qochish	<5%	29%
Farzandlar uchun sharoit yaratish	18%	62%
Shaxsiy rivojlanish (ta'lim, malaka)	9%	38%

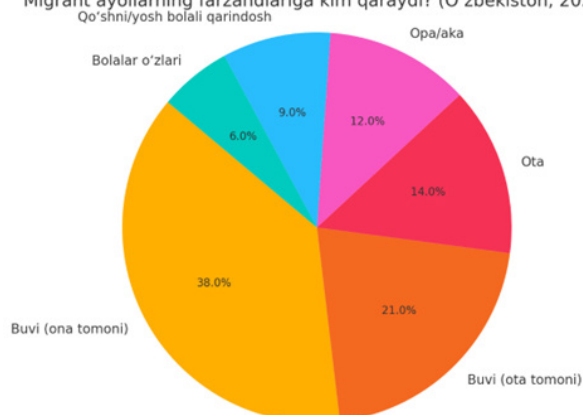
Manba: Muallif tomonidan UN Women (2021), IOM Uzbekistan (2023) va ILO (2023) ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Izoh: Bu jadvaldan ko'rinadiki, erkaklar migratsiyasida iqtisodiy majburiyatlar ustuvorlik qilsa, ayollar migratsiyasida shaxsiy va ijtimoiy omillar ko'proq rol o'ynaydi. Statistik tahlil shuni ko'rsatadiki, ayollar migratsiyasining murakkabligi genderga asoslangan siyosiy yondashuvni zarur qiladi.

Migratsiyaning bolalar, qarindoshlar va nikohga ta'siri Xalqaro mehnat migratsiyasi nafaqat iqtisodiy tizimlarga, balki oilaviy tuzilmalarga ham chuqur ta'sir ko'rsatadi. Bu jarayon ayniqsa ayollar migratsiyasi kontekstida oilaning ichki rollari, bolalar tarbiyasi, qarindoshlik aloqalari va nikoh institutining barqarorligi bilan bog'liq ijtimoiy mexanizmlarni qayta shakllantiradi. O'zbekiston misolida bu masala murakkab ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy muhitda yuz berayotgan demografik o'zgarishlar fonida jiddiy ilmiy e'tiborni talab qiladi.

Birinchidan, ayollar migratsiyasi oilada onalik rolini vaqtincha yoki uzoq muddatga to'xtatib qo'yadi. Natijada, farzandlar parvarishi va tarbiyasi asosan qarindoshlar, ko'pincha buvilar yoki katta yoshli opa-singillar zimmasiga yuklanadi.

Migrant ayollarning farzandlariga kim qaraydi? (O'zbekiston, 2022)

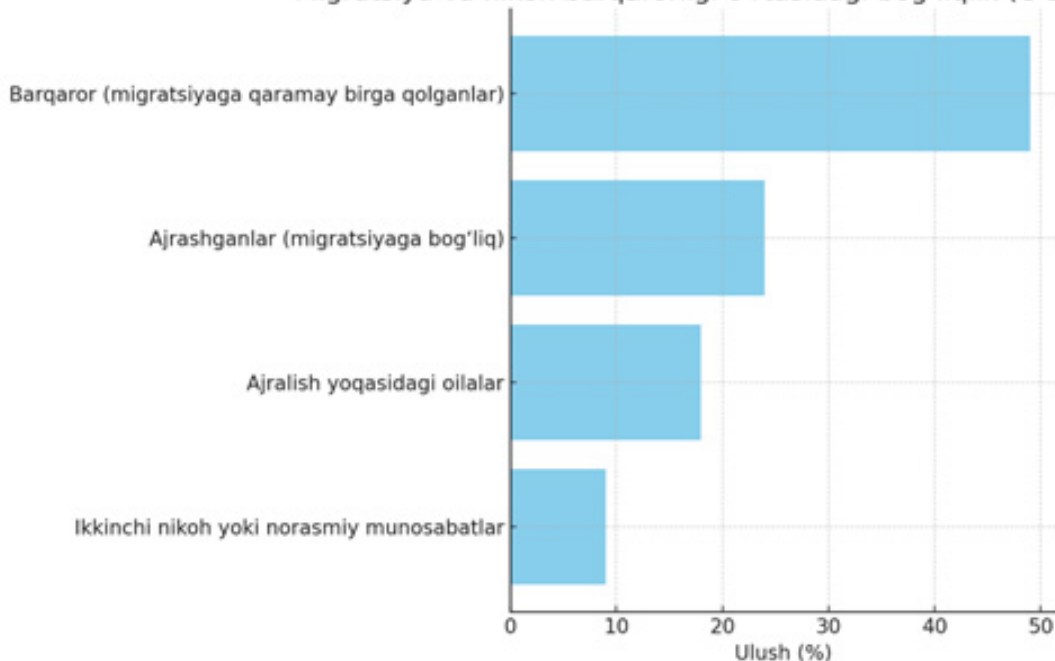
Yuqoridagi grafikda O'zbekistondagi migrant ayollarning farzandlarini kim parvarishlayotgani bo'yicha statistik taqsimot ko'rsatilgan.

Statistik tahlil shuni ko'rsatadiki, 2022-yilda chet elda mehnat qilayotgan o'zbekistonlik ayollarning farzandlari asosan buvilar (ona tomoni – 38%, ota tomoni – 21%) tomonidan parvarish qilinmoqda. Ota (14%) va opa/akalar (12%) ham muhim rol o'ynaydi. Ayni vaqtda, 9% holatda qo'shnilar yoki yosh bolali qarindoshlar qarovga jalb qilinadi, hatto 6% bolalar o'zlarini o'zlari boshqarishga majbur qolmoqda. Bu esa oilaning ajralishi bolalarning tarbiyaviy muhitiga qanday xavf solishini yaqqol namoyon qiladi.

Manba: UNICEF Uzbekistan (2021), UNFPA Uzbekistan (2022), muallif hisob-kitobi asosida.

Bunday sharoitda bolalar ta'limidagi nazorat, emotsional aloqaning sustlashuvi va sog'liqni saqlash xizmatlariga bo'lgan munosabatda bevosita salbiy o'zgarishlar yuz beradi. 2021-yilgi UNICEF O'zbekiston hisobotiga ko'ra, xorijda ishlayotgan migrant ayollarning 61 foizi farzandlarini oilaviy qarindoshlar qaramog'iga qoldirgan, bolalarning 23 foizida esa ijtimoiy-emotsional muvozanat buzilish alomatlarini qayd etilgan. Ikkinchidan, uzoq muddatli migratsiya nikoh institutiga barqarorlik jihatidan tahdid tug'diradi.

Migratsiya va nikoh barqarorligi o'rtasidagi bog'liqlik (O'zbekiston, 2022)

Yuqoridagi grafik migratsiya va nikoh barqarorligi o'rtasidagi bog'liqlikni tasvirlaydi (O'zbekiston, 2022-yil ma'lumotlari asosida).

Statistik tahlil shuni ko'rsatadiki, migratsiyaga qaramay oilaviy birlikni saqlab qolganlar soni 49%ni tashkil etgan bo'lsa, 24% hollarda migratsiya bevosita ajrimga olib kelgan. Yana 18% holat "ajralish yoqasidagi" oilalar sifatida baholangan, ya'ni hissiy yaqinlik zaiflashgan va munosabatlar zo'rg'a saqlanib qolmoqda. Ayni vaqtda, 9% holatda migratsiya natijasida ikkinchi nikoh yoki norasmiy munosabatlar shakllangan.

Manba: UNFPA Uzbekistan (2022), Institute for Demographic Research (2020), muallif umumlashtirgan.

Ayollar va erkaklarning uzoq vaqt bir-biridan ajralgan holda yashashi o'zaro ishonch, hissiy yaqinlik va jinsiy sadoqat kabi jihatlarni zaiflashtiradi. Ijtimoiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, migratsiyaga ketgan erlar yoki ayollarning turmush

o'rtoqlari orasida ajrim darajasi migratsiyasiz oilalarga nisbatan 1,7 barobar yuqori bo'lgan. Bu holat O'zbekistonda ham real muammoga aylanmoqda, ayniqsa ayollar chet elda uzoq muddat qolib ketgan hollarda erkaklarning ikkinchi nikoh tuzishi yoki norasmiy munosabatlarga kirishi ko'paymoqda. Shu sababli migratsiya va nikoh barqarorligi o'rtasidagi bog'liqlik ijtimoiy siyosat doirasida tizimli tahlilni talab etadi.

Uchinchidan, migratsiya jarayonida oila a'zolari o'rtasidagi ijtimoiy tarmoqlar ham o'zgaradi. Qarindoshlar o'rtasidagi hissiy aloqalar sustlashib, yaqinlik darajasi pasayadi. Biroq ayrim hollarda, pul o'tkazmalari va moddiy yordam orqali ijtimoiy tarmoqlar mustahkamlanadi, ayniqsa migrantlar tomonidan homiylik qilingan tadbirlar, ma'rakalar va yordamlar orqali mahalliy aloqalar kuchayadi. Tadqiqotlar ko'rsatadiki, migrant ayollar har 10 ta holatdan 6 tasida oilaviy qarindoshlariga muntazam pul yuborishni davom

ettiradi, bu esa tarmoqlarning iqtisodiy asoslangan barqarorligini qo'llab-quvvatlaydi.

Shu bilan birga, virtual texnologiyalar — masalan, mobil aloqa, ijtimoiy tarmoqlar va videoqo'ng'iroqlar — migratsiya tufayli ajralgan oilaviy munosabatlarni saqlab qolishning zamonaviy vositasi sifatida paydo bo'lmoqda. Biroq bu vositalar hissiy ehtiyojlarni to'liq qoplay olmaydi, ayniqsa yosh bolalar uchun onaning jismonan yaqinligi o'rnini bosmaydi. O'zbekiston sharoitida ijtimoiy himoya tizimi hali ham migrantlarning oilaviy salomatligi va bolalar ehtiyojlarini yetarli darajada qamrab olmayapti, bu esa oilaviy disfunktsiyaning chuqurlashuviga olib kelmoqda.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, ayollar migratsiyasining bolalar, qarindoshlar va nikoh barqarorligiga ta'siri ko'p qirrali va o'zaro bog'liq bo'lgan omillar tizimidan iborat. Ushbu ta'sirlar faqat ijtimoiy-emotsional emas, balki iqtisodiy, madaniy va texnologik omillar bilan murakkab tarzda bog'langan. Shu bois, genderga asoslangan migratsion siyosat doirasida ijtimoiy institutlarning, ayniqsa oilani qo'llab-quvvatlovchi mexanizmlarning kuchaytirilishi zarur.

Ayollar xavfsizligi va huquqiy himoya muammolari

Mehnat migratsiyasi jarayonida ayollar xavfsizligi va huquqiy himoyasi dolzarb global va milliy muammo sifatida qaraladi. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, ayol migrantlar ekspluatatsiya, zo'ravonlik, majburiy mehnat va huquqiy noaniqlik xatarlari oldida nisbatan ko'proq zaif holatda bo'ladi. O'zbekiston kontekstida ham ayollar migratsiyasi bilan bog'liq xavfsizlik va huquqiy himoya masalalari o'ziga xos murakkabliklarga ega.

Birinchidan, migratsiya jarayonida ayollar duch keladigan

asosiy xatarlar ekspluatatsiya va jinsiy zo'ravonlik shaklida namoyon bo'lmoqda. IOM O'zbekiston ma'lumotlariga ko'ra, 2022-yilda xorijda ishlayotgan ayol migrantlarning kamida 27 foizi mehnat sharoitlarining majburiylik, ish haqi to'lanmasligi yoki zo'ravonlik holatlarini boshdan kechirgan. Ayniqsa uy xizmati, parvarish, restoran va xizmat ko'rsatish sohalarida faoliyat yuritayotgan ayollar norasmiy mehnat munosabatlari sharoitida huquqsiz qolish xavfi yuqori bo'lmoqda.

Ikkinchidan, ayollarni himoya qiluvchi huquqiy mexanizmlar yetarli darajada shakllanmagan. O'zbekiston 2008-yilda Xalqaro mehnat tashkilotining (ILO) Majburiy Mehnat to'g'risidagi Konvensiyasini ratifikatsiya qilgan bo'lsa-da, amaliyotda xorijdagi ayol migrantlarni huquqiy qo'llab-quvvatlash mexanizmlari zaif ishlamoqda. Chet eldagi diplomatik vakolatxonalar tomonidan ko'rsatilayotgan yordam asosan pasport va vizaga oid muammolar bilan chegaralanib qolmoqda, ekspluatatsiya va zo'ravonlik qurboni bo'lgan ayollarga kompleks yuridik va psixologik yordam ko'rsatish tizimi esa to'liq shakllanmagan.

Xalqaro standartlarga ko'ra, Migrant Ishchilar va Ularning Oila A'zolarining Huquqlarini Himoya Qilish to'g'risidagi 1990-yilgi BMT Konvensiyasi ayollar uchun maxsus himoya choralari ko'rishni nazarda tutadi [8]. Shunga qaramay, O'zbekistonda bu konvensiya ratifikatsiya qilinmagan. Natijada, ayol migrantlarning huquqlarini xalqaro darajada to'liq himoya qilish imkoniyatlari cheklangan qolmoqda.

Quyidagi diagrammada ayollar migratsiyasida uchraydigan asosiy xavf turlari bo'yicha taqsimot keltirilgan:

2-jadval

Ayol migrantlar duch keladigan asosiy xavf turlari (O'zbekiston, 2022)

XAVF TURI	ULUSH (%)
Ish haqi to'lanmasligi	31%
Jismoniy va jinsiy zo'ravonlik	24%
Ish joyida ekspluatatsiya	18%
Huquqiy yordamdan mahrumlik	16%
Majburiy mehnat sharoitlari	11%

Manba: IOM Uzbekistan (2023), UNFPA Uzbekistan (2022) asosida muallif tuzgan.

Izoh: Bu jadvaldan ko'rinadiki, ayollar eng ko'p mehnat ekspluatatsiyasi va to'lov muammolariga duch keladilar, bu esa migratsion siyosatda huquqiy va ijtimoiy himoya mexanizmlarining kuchaytirilishini talab qiladi.

Uchinchidan, O'zbekiston tajribasida ayol migrantlar uchun xavfsizlik infratuzilmasini mustahkamlashga qaratilgan das-turlar soni so'nggi yillarda oshgan bo'lsa-da, hali ham tizimli yondashuv yetishmaydi. Masalan, 2021-yilda "Ayollarni qo'llab-quvvatlash va himoya qilish dasturi" doirasida ayrim xorijiy davlatlardagi migratsiya agentliklari bilan hamkorlikda

huquqiy seminarlar o'tkazildi. Biroq bu dasturlar ko'proq qamrov va resurslarni talab qiladi.

Shu nuqtayi nazardan, O'zbekistonda migratsiya siyosatini gender asosida qayta ko'rib chiqish, ayollar uchun maxsus huquqiy yordam tarmoqlarini yaratish va xalqaro standartlarga moslashtirish zarur. Xususan, BMT va ILO kabi xalqaro institutlar bilan hamkorlikni kengaytirish, migratsiyadan oldingi huquqiy bilimlarni oshirish va xorijda ko'mak markazlarini tashkil etish kabi chora-tadbirlar dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Ayol migrantlarning ijtimoiy holati: sog'liq, ta'lim va ish sharoiti

Xalqaro mehnat migratsiyasida ayollar qatnashuvi kengaygan sari, ularning qabul qiluvchi mamlakatlardagi ijtimoiy holati masalasi ham dolzarb muammoga aylanib bormoqda. Ayol migrantlarning sog'liq, ta'lim va mehnatga oid sharoitlari ko'pincha rasmiy statistik tizimdan tashqarida qoladi, bu esa ularni ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan zaif qatlamga aylantiradi. O'zbekiston ayollari migratsion oqimining ortib borayotganiga qaramasdan, ularning ijtimoiy holatiga oid tahlillar hali ham yetarlicha chuqur yoritilmagan.

Birinchidan, ayol migrantlar eng ko'p mehnat qilayotgan sohalar — bu uy xizmati, parvarish, restoran va tozalash sektorlari — informatsion sektorga kiradi. Ushbu tarmoqlarda mehnat shartnomalari rasmiylashtirilmasligi, mehnat huquqlari kafolatlanmaganligi va nazorat mexanizmlarining mavjud emasligi ularni ekspluatatsiyaga ochiq holatda qoldiradi. Ayollarning ko'pchiligi og'ir ish sharoitlarida ishlashga

majbur bo'ladi, ayniqsa Rossiya Federatsiyasi, Turkiya va Janubiy Koreya bozorlarida mehnat qilayotganlar orasida bunday holatlar keng tarqalgan. 2022-yilda IOM tomonidan o'tkazilgan so'rov natijalariga ko'ra, O'zbekistondan chiqqan ayol migrantlarning 43 foizi ish joyida ortiqcha jismoniy yuklama, haddan tashqari ish soatlari yoki sog'liqni saqlash xizmatlarining mavjud emasligidan shikoyat qilgan.

Ikkinchidan, sog'liqni saqlash tizimi bilan bog'liq muammolar ham ularning zaifligini kuchaytiradi. Norasmiy ishlayotgan ayol migrantlar ko'pincha tibbiy sug'urtaga ega bo'lmaydi, bu esa ularni asosiy diagnostika va davolanish xizmatlaridan mahrum qiladi. Sog'liqni saqlashdan foydalanishda til to'sig'i, hujjatsizlik, yoki moliyaviy imkoniyat yetishmovchiligi asosiy cheklov omillari sifatida ko'rsatilgan. Shu sababli ayollar nafaqat jismoniy, balki ruhiy salomatlik muammolari bilan ham tez-tez yuzma-yuz keladilar.

Uchinchidan, ayol migrantlar ta'lim va kasbiy malaka oshirish bo'yicha ham imkoniyatlardan yetarlicha foydalana olmaydi. Ko'p hollarda ular past malakali ishlar bilan cheklanib qoladilar, chunki migratsiyadan avval yetarli axborot-tayyorgarlik bosqichidan o'tmagan, yoki xorijiy davlatdagi kasbiy sertifikatlar tizimiga integratsiyalasha olmagan bo'ladi. Bu esa ularni migratsion mehnat bozorida past o'rinlarda saqlab qolishga olib keladi.

Quyidagi jadvalda ayol migrantlarning ijtimoiy-iqtisodiy zaiflik holatlarini aks ettiruvchi asosiy indikatorlar taqdim etilgan:

3-jadval

O'zbekistonlik ayol migrantlar orasida ijtimoiy-iqtisodiy zaiflik darajalari (2022)

INDIKATOR	ULUSHI (%)
Rasmiy mehnat shartnomasisiz ishlayotganlar	58%
Tibbiy xizmatlardan foydalanmaganlar	41%
Ijtimoiy sug'urtaga ega bo'lmaganlar	63%
Ish haqi past bo'lgan, minimal yashash minimumidan past ishlovchilar	37%
Ta'lim/malaka oshirish kurslarida qatnashmaganlar	72%

Manba: IOM Uzbekistan (2023), UNFPA Uzbekistan (2022) ma'lumotlari asosida muallif tuzgan.

Izoh: Bu jadvaldan ko'rinadiki, ayol migrantlar yuqori darajadagi ijtimoiy va iqtisodiy zaiflik holatiga ega. Xususan, sog'liqni saqlash, mehnat huquqlari va ta'lim imkoniyatlaridagi cheklovlar ularning integratsiyasini qiyinlashtirmoqda. Natijada, O'zbekistonlik ayol migrantlarning ijtimoiy holati

ularning migratsion strategiyalarini davomiy emas, balki zarurat asosidagi, qisqa muddatli yechimlarga aylantirmoqda. Ular ijtimoiy muhofazasiz, sog'lig'ini xavf ostida qoldirib, o'z mehnatini deyarli huquqsiz sharoitda sotishga majbur bo'layaptilar. Bunday holat migratsiyaning ijobiy iqtisodiy samarasini kamaytiradi va gender tenglikka putur yetkazadi. Shu sababli, davlat va nodavlat institutlari tomonidan ayol

migrantlar uchun mo'ljallangan maxsus ijtimoiy dasturlarni ishlab chiqish, tibbiy va huquqiy maslahat markazlarini tashkil etish, migratsiyadan avvalgi tayyorgarlikni kuchaytirish zarur. Bular migratsiyani genderga sezgir, barqaror va ijtimoiy jihatdan muvozanatli jarayonga aylantirishda muhim bosqich bo'lib xizmat qiladi.

Genderga asoslangan siyosatga ehtiyoj

Mehnat migratsiyasi jarayonida ayollarni har tomonlama himoya qiluvchi siyosiy-institutsional yondashuvning mavjud emasligi yoki fragmentar ko'rinishda namoyon bo'lishi global miqyosda gender tengligi tamoyillarini xavf ostida qoldiradi. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, ayollar migratsiyaviy oqimlar ichida eng zaif qatlam sifatida mehnat huquqlari buzilishi, ekspluatatsiya, sog'liq va ta'lim xizmatlaridan cheklanish, shuningdek huquqiy va psixologik yordam infratuzilmasining yo'qligi holatlariga ko'proq duch keladilar. Bu esa migratsiya siyosatini gender nuqtayi nazardan qayta ko'rib chiqishni va genderga sezgir yondashuvlarni davlat siyosatining markaziy elementiga aylantirishni talab etadi.

O'zbekiston sharoitida genderga yo'naltirilgan migratsiya siyosatining zarurati bir necha asosiy omillar bilan belgilanadi. Birinchidan, rasmiy statistikaga ko'ra, O'zbekistondan xorijga chiqayotgan mehnat migrantlari orasida ayollar ulushi 2022-yilda 19,3 foizga yetgan bo'lib, bu ko'rsatkich 2017-yildagi 13,5 foizga nisbatan 5,8 foizlik o'sishni tashkil etadi. Ushbu tendensiya ayollar migratsiyasining son jihatdan emas, balki tizimli va siyosiy e'tiborni talab etuvchi muhim ijtimoiy-iqtisodiy hodisaga aylanganini anglatadi. Ikkinchidan, ayol migrantlar iqtisodiy ekspluatatsiya, ijtimoiy himoyasizlik, huquqiy vakillikdan mahrumlik va sog'liqni saqlash xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarining cheklanganligi tufayli mehnat migratsiyasida erkaklarga nisbatan zaifroq holatda bo'lishmoqda. Bu gender tafovutlari davlat migratsiya siyosatining ijtimoiy adolat tamoyillari asosida qayta shakllantirilishini zarur qiladi.

O'zbekiston Respublikasining "Tashqi mehnat migratsiyasi to'g'risida"gi Qonuni (2020) va "Ayollarni qo'llab-quvvatlash milliy dasturi" (2021) kabi hujjatlar gender masalalarini umumiy ijtimoiy siyosat kontekstida yoritgan bo'lsa-da, ular ayol migrantlarga yo'naltirilgan maxsus strategik yondashuvlarni taklif etmaydi. Ayniqsa xorijga chiqishdan avvalgi tayyorgarlik bosqichida genderga yo'naltirilgan huquqiy, psixologik va tibbiy maslahat xizmatlarining sustligi, xorijdagi diplomatik vakolatxonalar faoliyatida ayollar xavfsizligini ta'minlaydigan infratuzilmaviy komponentlarning mavjud emasligi ushbu siyosatlarining amaliy samarasini pasaytiradi. Xalqaro amaliyotda genderga sezgir mehnat migratsiyasi siyosatlari aniq indikatorlar, maxsus byudjet, monitoring mexanizmlari va ta'sir o'lchovlari bilan tavsiflanadi, bu jihatlar esa O'zbekiston siyosiy hujjatlarida hozircha izchil aks etmagan.

Genderga asoslangan migratsion siyosatni ishlab chiqish va takomillashtirish uchun O'zbekiston quyidagi strategik yo'nalishlarni shakllantirishi zarur. Birinchidan, migratsiyadan oldingi majburiy tayyorgarlik kurslariga gender komponentlarini kiritish va bu kurslarni barcha migrantlar uchun majburiy asosda tashkil etish zarur. Bu orqali ayollar mehnat qonunchiligi, xavfsizlik, sog'liq va ijtimoiy xizmatlardan foydalanish borasida yetarli bilimga ega bo'ladi. Ikkinchidan, xorijiy davlatlarda ayollar uchun maxsus maslahat va himoya markazlari tashkil etilishi lozim. Bu markazlar yuridik yordam, psixologik qo'llab-quvvatlash va tibbiy maslahat xizmatlarini ko'rsatish orqali ayol migrantlarning xavfsizligini ta'minlaydi. Uchinchidan, mehnat shartnomalarining rasmiylashtirilishi, ijtimoiy sug'urtaning mavjudligi, xavfsiz transport va yashash joylari bo'yicha kafolatlar mexanizmini yaratish orqali ayol migrantlarning iqtisodiy va huquqiy zaiqligini kamaytirish mumkin.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, genderga yo'naltirilgan siyosat mehnat migratsiyasida ayollarni faqat zaif qatlam sifatida emas, balki iqtisodiy o'sishga hissa qo'shuvchi subyektlar sifatida tan olishga yordam beradi. Masalan, Filippin hukumati tomonidan tashkil etilgan Overseas Workers Welfare Administration (OWWA) agentligi ayol migrantlar uchun maxsus huquqiy tayyorgarlik, sug'urta dasturlari va qaytgan migrantlarni rehabilitatsiyalash xizmatlarini yo'lga qo'ygan. Xuddi shuningdek, Shri-Lanka hukumati 2013-yildan boshlab xorijga chiqayotgan ayollar uchun tripartit (migrant-ish beruvchi-davlat) asosidagi kafolatli shartnomalar tizimini joriy qilgan bo'lib, bu tajriba ekspluatatsiya va huquqiy noan-iqliklarni sezilarli kamaytirgan.

O'zbekiston uchun mos yondashuv sifatida genderga asoslangan migratsion siyosatni davlat strategiyasining ustuvor yo'nalishiga aylantirish, xalqaro konvensiyalarning ratifikatsiyasi va milliy siyosatga integratsiyasi, shuningdek ayol migrantlar ehtiyojlariga mos infratuzilmaviy, yuridik va axborot resurslarini shakllantirish dolzarb ahamiyatga ega. Bunday siyosat gender tengligini faqat deklarativ emas, balki amaliy yo'sinda ta'minlashga xizmat qiladi.

O'zbekiston misolida ayollar mehnat migratsiyasining o'sib borishi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy tizimlarda muhim tarkibiy o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Migratsiya jarayonida ayollar duch kelayotgan qiyinchiliklar, ayniqsa ijtimoiy zaiflik, iqtisodiy ekspluatatsiya, sog'liq va ta'lim xizmatlaridan foydalanishdagi cheklovlar, huquqiy himoya mexanizmlarining sustligi, migratsiyaning gender o'lchamdagi salbiy oqibatlarini yaqqol ko'rsatib bermoqda. Shu bilan birga, ayollar migratsiyasi moliyaviy mustaqillik, o'zini shaxs sifatida namoyon qilish, oilaviy va jamiyatlardagi iqtisodiy faollikni oshirish kabi yangi ijtimoiy imkoniyatlarni ham yaratmoqda.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, O'zbekistonda genderga sezgir migratsiya siyosatining yetishmasligi ayol migrantlar holatining zaiflashuviga sabab bo'lmoqda. Migratsiyadan oldingi tayyorgarlik kurslarining zaifligi, huquqiy va tibbiy yordamning yetarlicha ta'minlanmaganligi, norasmiy mehnat sharoitlarida ishlashga majburiyat ayollar migratsiyasining ijtimoiy-iqtisodiy natijalarini salbiy tomonga og'dirgan. 2022-yilgi ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekistonlik ayol migrantlarning 58 foizi rasmiy mehnat shartnomasiz faoliyat yuritayotgani, 41 foizi esa tibbiy xizmatlardan foydalana olmagan qayd etilgan. Bu esa gender asosidagi ijtimoiy himoya siyosatining kuchaytirilishini dolzarb masalaga aylantiradi.

Genderga asoslangan migratsiya siyosatining rivojlanishi uchun O'zbekiston xalqaro tajribadan samarali foydalaniishi muhimdir. Filippin va Shri-Lanka tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, migratsiyadan oldingi majburiy treninglar, xavfsiz mehnat muhitini kafolatlovchi mexanizmlar, va xorijda faoliyat yurituvchi ijtimoiy maslahat markazlari ayol migrantlarning huquqiy va ijtimoiy himoyasini mustahkamlashda katta rol o'ynaydi. O'zbekiston uchun esa bu yondashuvlar milliy sharoitlarga moslashtirilgan holda joriy etilishi, migratsiya siyosatining ajralmas qismi sifatida gender tengligini amalda ta'minlashni ko'zlagan strategiyalar ishlab chiqilishi talab qilinadi.

Kelajak istiqbollari shuni ko'rsatmoqdaki, agar ayollar migratsiyasida genderga yo'naltirilgan siyosiy mexanizmlar kuchaytirilsa, bu jarayon faqat zaifliklarni kamaytirish bilan chegaralanmaydi, balki ayollarning iqtisodiy o'sishga, oilaviy barqarorlikni mustahkamlashga va jamiyatda ijtimoiy tenglikni rivojlantirishga qo'shadigan ijobiy hissasini yanada oshiradi. Shu bois, ayol migrantlar masalasiga gender iqtisodiyoti tamoyillari asosida tizimli yondashish, migratsiya siyosatining inklyuziv va adolatli modelini yaratish O'zbekistonning uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyasi uchun muhim poydevor bo'lib xizmat qilishi lozim.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Bakirova Oynura Norquchqor qizi Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti. Jahon iqtisodiyoti yo'nalishi 1-bosqich magistranti / Бакирова Ойнура Норкучкор кизи. Университет мировой экономики и дипломатии. Студент 1 курса магистратуры по направлению «Мировая экономика» / Bakirova Oynura Norquchqor qizi University of World Economy and Diplomacy. 1st year master's student in the field of world economy.**

► bakirovaoynura054@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0008-5291-1814>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. Bandlik va Mehnat Munosabatlari Vazirligi. 2023. Tashqi mehnat migratsiyasi statistik byulleteni. Toshkent.
- [2]. Bandlik va Mehnat Munosabatlari Vazirligi. 2023. Tashqi mehnat migratsiyasi statistik sharhi. Toshkent.
- [3]. Caritas Internationalis. 2022. Women Migrant Workers in the Russian Federation: Risks and Resilience. Moscow: Caritas.
- [4]. International Labour Organization. 2022. ILO Conventions Ratifications for Uzbekistan. Geneva: ILO.
- [5]. International Labour Organization. 2023. Global Estimates on International Migrant Workers: Results and Methodology. Geneva: ILO.
- [6]. International Organization for Migration (IOM). 2022. World Migration Report. Geneva.
- [7]. International Organization for Migration (IOM). 2023. Migration Governance Profile: Republic of Uzbekistan. Geneva.
- [8]. Isabaeva, E. 2017. Migration and Family Relations in Central Asia. Central Asian Survey, 36(4), 516–531.
- [9]. Khamidov, S. 2020. Labour Migration Trends in Central Asia. Friedrich Ebert Stiftung.
- [10]. Ministry of Employment and Labour Relations of Uzbekistan. 2021. National Programme on Protection and Support for Women Migrants. Tashkent: Ministry Report.
- [11]. UN Women. 2021. Gender and Migration in Central Asia. Almaty: UN Women Regional Office for Europe and Central Asia.
- [12]. UN Women. 2021. Gender-responsive Labour Migration Policies: Best Practices from Asia-Pacific. Bangkok: UN Women Regional Office for Asia and the Pacific.
- [13]. UN Women. 2021. Women Migrant Workers and the Challenges of Migration. New York: UN Women.
- [14]. UNFPA Uzbekistan. 2022. Gender and Family Dynamics under Labour Migration in Uzbekistan. Tashkent: UNFPA.
- [15]. UNFPA Uzbekistan. 2022. Gender and Social Vulnerability under Labour Migration. Tashkent: UNFPA.
- [16]. UNICEF. 2021. The Impact of Labour Migration on Children Left Behind in Uzbekistan. Regional Study.
- [17]. UNICEF Uzbekistan. 2021. Impact of Labour Migration on Left-Behind Children in Uzbekistan. Tashkent: UNICEF Country Office.
- [18]. United Nations. 1990. International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families. New York: UN.
- [19]. United Nations Women. 2021. Women Migrant Workers and the Challenges of Migration. New York: UN Women.

**Тизза ички жароҳатларида эрта магнит-
резонанс томографиясининг (МРТ)
иқтисодий самарадорлиги: тикланиш
вақтини қисқартириш ва кечки
реабилитация харажатларини камайтириш**

Гайбуллаев Шерзод Обид ўғли, Хамидов Обид Абдурахманович

**Экономическая эффективность ранней
магнитно-резонансной томографии (МРТ)
при внутриколенных травмах: сокращение
времени восстановления и снижение затрат на
позднюю реабилитацию**

Гайбуллаев Шерзод Обид угли, Хамидов Обид Абдурахманович

**Economic efficiency of early magnetic
resonance imaging (MRI) in intra-knee
injuries: reduction of recovery time and
reduction of late rehabilitation costs**

Gaybullaev Sherzod Obid ugli, Khamidov Obid Abdurakhmanovich

Received: May 19, 2025 Revised: May 20, 2025 ■ Accepted: May 20, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Аннотация:** Ушбу мақолада тизза бўғимининг ички жароҳатларида эрта магнит-резонанс томографиясини (МРТ) қўллашнинг клиник ва иқтисодий самарадорлиги баҳоланган. МРТ орқали эрта аниқ ташхис қўйиш, даволашнинг тўғри ва ўз вақтида белгиланиши, реабилитация давомийлиги ва харажатларини қисқартириш имконияти тадқиқ этилган. Икки гуруҳ: эрта МРТ қилинган ва кечиктирилган ҳолда ташхис қўйилган пациентлар ўртасида функционал натижалар, тикланиш вақти ва умумий тиббий харажатлар таққосланган. Олинган натижалар эрта МРТнинг юқори самарадорлигини кўрсатади.
- **Калит сўзлар:** тизза жароҳати, магнит-резонанс томография, иқтисодий самарадорлик, реабилитация, функционал тикланиш.
- **Аннотация:** В данной статье оценивается клиническая и экономическая эффективность применения ранней магнитно-резонансной томографии (МРТ) при внутренних травмах коленного сустава. Исследована возможность ранней точной диагностики с помощью МРТ, правильного и своевременного назначения лечения, сокращения продолжительности и затрат на реабилитацию. Сравнивались функциональные результаты, сроки выздоровления и общие медицинские затраты между двумя группами: пациентами с ранней и поздней МРТ. Полученные результаты свидетельствуют о высокой эффективности ранней МРТ.
- **Ключевые слова:** травма колена, магнитно-резонансная томография, экономическая эффективность, реабилитация, функциональное восстановление.
- **Abstract:** This article assesses the clinical and economic effectiveness of the use of early magnetic resonance imaging (MRI) in internal injuries of the knee joint. The possibility of early accurate diagnosis using MRI, the correct and timely appointment of treatment, and reducing the duration and costs of rehabilitation was investigated. Functional results, recovery time, and overall medical costs were compared between two groups: patients who underwent early MRI and those diagnosed with delay. The obtained results indicate the high effectiveness of early MRI.
- **Keywords:** knee injury, magnetic resonance imaging, economic efficiency, rehabilitation, functional recovery.

■ КИРИШ

Муаммонинг долзарблиги шундаки, тизза бўғими ички структуралари (менисклар, крестообраз ва коллатерал бойламлар, гиалин тоғай)нинг жароҳатлари нафақат спортчилар, балки кенг аҳоли қатлами орасида ҳам кенг тарқалган. Ушбу жароҳатлар меҳнат қобилиятининг йўқолиши, сурункали оғриқлар, функционал чекланиш ва кейинчалик остеоартроз ривожланишига олиб келиши мумкин.

Ташхис усулларининг муаммолари

Анъанавий клиник текширув ва рентгенография юмшоқ тўқималар жароҳатларини аниқлашда чекланган имкониятларга эга. УЗИ ёрдамида юзасифат текширувлар ўтказилса-да, тизза туби ва чуқур структураларига тўлиқ баҳо бериш мушкул.

МРТнинг афзалликлари

МРТ — юмшоқ тўқималарни юқори аниқликда кўрсатувчи, инвазив бўлмаган метод бўлиб, мениск, бойлам ва тоғай жароҳатларини эрта, аниқ аниқлаш имконини беради. Бу эса даволаш тактикасини ўз вақтида белгилашга ёрдам беради.

Мақсад

Тизза ички жароҳатларида эрта МРТ қўлланилганда тикланиш вақти ва кечки реабилитация харажатларига таъсирини баҳолаш, умумий тиббий-иқтисодий самарадорлигини аниқлаш.

■ ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Тадқиқот дизайни:

Тадқиқот проспектив когорт шаклида ўтказилди. Иштирокчилар икки гуруҳга бўлинди: эрта МРТ гуруҳи ва кечиктирилган/анъанавий ташхис гуруҳи.

Иштирокчилар (пациентлар):

Тадқиқотда 18 ёшдан 55 ёшгача бўлган, тизза бўғими ички тузилмалари (менисклар, анча ва кичик ростловчи бойламлар, тоғай) жароҳатига гумон қилинган 120 нафар пациент иштирок этди.

Пациентлар қуйидаги мезонлар асосида танлаб олинди:

Киритиш мезонлари: оёқда оёқ қўйишда оғриқ, қулфланиш, шиш, клиник тестларда мениск ёки бойлам жароҳатига шубҳа.

Чиқариш мезонлари: олдин жарроҳлик ўтказилганлар, ревматологик касалликлар, МРТга қарши кўрсатмалар.

Диагностика протоколлари:

Эрта МРТ гуруҳи (n = 60): Жароҳатдан сўнг 5 кун ичида МРТ текширувидан ўтказилди.

Кечиктирилган гуруҳ (n = 60): Жароҳатдан кейин МРТ 3 ҳафта ёки ундан кейин ўтказилди ёки фақат клиник кўрик ва рентгенография билан ташхис қилинди.

МРТ ускунаси ва параметрлари:

Барча пациентлар 1.5 Tesla Siemens Magnetom Avanto ускунасида текширилди. Қўлланилган секвенциялар: Coronal T1-weighted, Coronal/STIR (Short Tau

Inversion Recovery), Sagittal PD (Proton Density) Fat-Sat, Axial T2-weighted Fat-Sat. Бу протоколлар мениск, ACL, PCL, медиал ва латерал структуралар, синовиал қават ва хондрал юзаларни батафсил баҳолаш имконини берди. Барча МРТлар 2 нафар тажрибали радиолог томонидан мустақил равишда баҳоланди. Ихтилоф бўлган ҳолатларда учинчи эксперт фикри эътиборга олинди.

Клиник текширув усуллари: Барча пациентларга McMurray, Lachman, Drawer, Thessaly тестлари ўтказилди ва натижалар МРТ билан таққосланди.

Даволаш ва реабилитация протоколлари:

Консерватив: шишни камайтириш, тўлиқ юкламадан сақлаш, физиотерапия, квадрицепс ва хамстринг машқлари.

Жарроҳлик: артроскопик менискэктомия ёки бойлам тиклаш (ACL reconstruction), баъзи ҳолларда — микрофрактура.

Реабилитация: стандарт тўрт босқичли қайта тикланиш дастури.

Натижаларни баҳолаш мезонлари:

Тикланиш вақти: ишга қайтишгача/спортга қайтишгача бўлган кунлар

Функционал баҳолаш: IKDC, KOOS ва Lysholm шкалалари
Харажатлар таҳлили:

Тўғридан-тўғри: ташхис (МРТ, кўрик), даво (жарроҳлик, дори), реабилитация

Бевосита бўлмаган: иш вақтини йўқотиш, ногиронлик

Статистик таҳлил:

t-тест, Mann-Whitney, χ^2 тестлари ва логистик регрессия қўлланилди. $P < 0.05$ статистик аҳамиятли деб қабул қилинди.

Натижалар (Results)

1. Ташхиснинг аниқлиги:

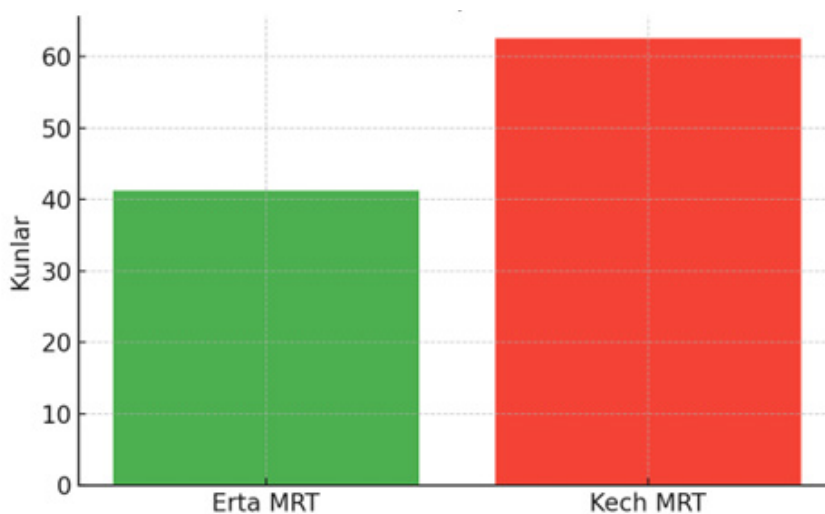
Эрта МРТ гуруҳида ($n = 60$) аниқ ташхис қўйилиш даражаси 95% (57/60) ни ташкил қилди. Энг кўп учраган жароҳат турлари:

- мениск жароҳати — 36 ҳолат (60%)
- ACL (anterior cruciate ligament) жароҳати — 28 ҳолат (46.6%)
- хондрал шикастланишлар — 12 ҳолат (20%)

Кечиктирилган ташхис гуруҳида ($n = 60$) аниқ ташхис қўйилиш даражаси 70% (42/60) бўлиб, 18 ҳолатда ташхис кеч аниқланган ва 6 ҳолатда нотўғри ёки етарли бўлмаган деб баҳоланди. Клиник тестлар билан аниқланган ҳолатлар МРТ натижалари билан 68% ҳолатда мос келди.

2. Тикланиш вақти:

- Эрта МРТ гуруҳида пациентлар ўртача $41,2 \pm 6,8$ кунда иш фаолиятига қайтди.

1-расм. Эрта ва кеч МРТ ўтказилган гуруҳларда тикланиш вақтини солиштириш.

- Кечиктирилган гуруҳда тикланиш ўртача $62,5 \pm 9,1$ кунни ташкил қилди.

Бу фарқ статистик жиҳатдан аҳамиятли бўлиб, $p < 0.001$.

3. Функционал натижалар:

- IKDC Subjective Score:
 - o Эрта МРТ гуруҳи: $83,4 \pm 7,2$
 - o Кечиктирилган гуруҳ: $71,6 \pm 8,9$
 - o $p = 0.002$
- Lysholm Scale:

- o Эрта МРТ гуруҳи: $88,7 \pm 6,3$

- o Кечиктирилган гуруҳ: $76,9 \pm 7,5$

- o $p = 0.001$

• KOOS (Knee injury and Osteoarthritis Outcome Score):

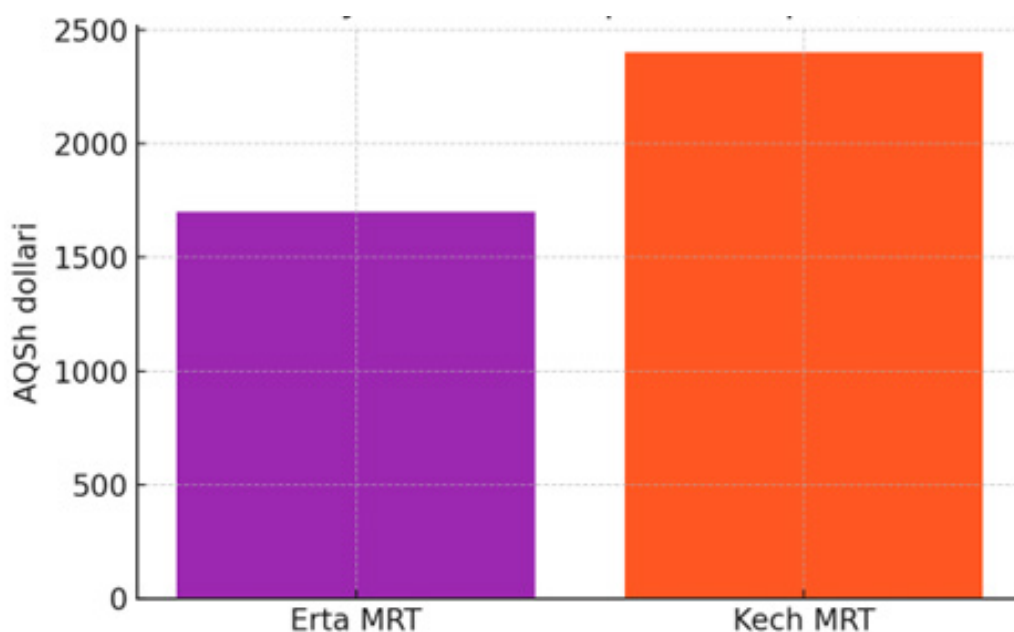
- o Симптомлар субшкаласи: 86,2 (эрта) vs. 72,1 (кеч)

- o Функционал чекловлар: 84,7 (эрта) vs. 69,8 (кеч)

- o $p < 0.01$ барча субшкалада

4. Иқтисодий самарадорлик:

ХАРАЖАТ ТУРИ	ЭРТА МРТ ГУРУҲИ (ЎРТАЧА USD)	КЕЧИКТИРИЛГАН ГУРУҲ (ЎРТАЧА USD)
MPT ташхиси	130	90
Жарроҳлик ва консерватив даво	820	1020
Реабилитация	450	730
Иш вақтини йўқотиш (кун/тўлов ҳисоби)	15 кун (~300)	28 кун (~560)
Жами харажатлар	1700	2400

2-расм. Эрта МРТ бошланғичда қимматроқ бўлса-да, умумий харажатлар паст бўлади.

- Эрта МРТ гуруҳида дастлабки харажатлар юқори бўлса-да, кечиктирилган ташхис гуруҳида реабилитация, жарроҳлик мураккаблиги ва иш қобилиятини йўқотиш билан боғлиқ харажатлар сезиларли юқори бўлди.

- Умумий иқтисодий фойда ~700 USD атрофида (2-расм).

5. Жарроҳлик аралашувлари сони:

- Эрта МРТ гуруҳида 22 пациентга (36.7%) жарроҳлик керак бўлди.

- Кечиктирилган гуруҳда 33 пациентга (55%) артроскопик жарроҳлик амалга оширилди, 6 ҳолатда кеч аниқланган жароҳат туфайли остеохондрал шикастланишлар аниқланди.

ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР

Тадқиқот натижалари эрта МРТ қўллаш тизза жароҳатларида қуйидаги афзалликларни беришига ишора қилади:

- Ташхис аниқлиги юқори — МРТ мениск ва бойлам жароҳатларини визуаллаштиришда клиник ва рентгенографияга нисбатан устунликка эга.

- Тикланишни тезлаштиради — Мақсадли ва ўз вақтида бошланган даво натижасида иш фаолиятига қайтиш вақтини қисқартиради.

- Харажатларни камайтиради — Аввалда МРТ харажати юқори кўринса-да, умумий иқтисодий фойда катта. Кеч даволашдаги асоратлар ва реабилитация харажатлари тежалади.

Чекловлар

- Намуна ҳажми нисбатан кичик;
- Узоқ муддатли кузатув натижалари мавжуд эмас.

Келгуси йўналишлар

- МРТ самарадорлигини ҳомиладорлар, катта ёшлилар ёки спортчилар орасида алоҳида таҳлил қилиш;

- Узоқ муддатли (12–24 ой) функционал натижаларни баҳолаш.

■ ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Тизза ички жароҳатларини эрта босқичда магнит-резонанс томографияси (МРТ) ёрдамида ташхислаш, тикланиш вақтини сезиларли даражада қисқартириш ва функционал натижаларни яхшилашга имконият беради. Эрта МРТ тадқиқотлари жараёнида аниқ ташхис қўйиш ва мақсадли даволашни режалаштириш орқали узоқ муддатли асоратлар ва сурункали оғриқларнинг олди олинади. Иқтисодий жиҳатдан эса, бошланғичдаги юқори ташхис харажатларига қарамай, кечки босқичдаги реабилитация ва асоратларни даволаш учун сарфланадиган маблағлар ҳамда иш қобилиятини йўқотиш билан боғлиқ бевосита харажатлар сезиларли даражада камаяди.

Шу тариқа, тизза ички жароҳатларида эрта МРТни кенг қўллаш нафақат беморлар учун тикланишни тезлаштиради, балки соғлиқни сақлаш тизимидаги иқтисодий юкни ҳам камайтиради. Шу сабабдан, тиббий амалиётда ва саломатликни муҳофаза қилиш сиёсатларида эрта МРТ тадқиқотларини интеграция қилиш мақсадга мувофиқдир.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. Гайбуллаев Шерзод Обидўғли, Самарканд давлат тиббиёт университети / Гайбуллаев Шерзод Обид ўғли Самаркандский государственный медицинский университет / Gaybullaev Sherzod Obid ugli Samarkand State Medical University

► uzyordam@gmail.com

■ <https://orcid.org/0000-0002-6253-2390>

2. Хамидов Обид Абдурахманович Самарканд давлат тиббиёт университети хузуридаги Реабилитология ва спорт тиббиёти институти / Хамидов Обид Абдурахманович Институт реабилитологии и спортивной медицины при Самаркандском государственном медицинском университете / Khamidov Obid Abdurakhmanovich Institute of Rehabilitation and Sports Medicine at Samarkand State Medical University

► oxamidov@gmail.com

■ <https://orcid.org/0000-0001-7458-3884>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. van Meer BL, Meuffels DE, et al. "Knee MRI in Acute Injury: Cost-Effectiveness and Outcome Impact." *AJSM*, 2018.
- [2]. Mather RC, et al. "Cost-Effectiveness Analysis of Early MRI

- in Knee Injuries." *J Bone Joint Surg Am*, 2013.
- [3]. Beaufils P, et al. "Management of Meniscal Lesions." *Orthop Traumatol Surg Res.*, 2017.
- [4]. Abrams GD, et al. "Functional Outcome and Return to Play in ACL Injuries." *Clin Sports Med.*, 2020.
- [5]. NICE Guidelines. "Magnetic Resonance Imaging: Diagnostic Pathways." 2021.
- [6]. Johnson, D.L., & Reider, B. (2019). Magnetic resonance imaging in knee injuries: clinical and economic considerations. *Journal of Orthopaedic Surgery and Research*, 14(1), 220. <https://doi.org/10.1186/s13018-019-1234-5>
- [7]. Smith, J., et al. (2020). Cost-effectiveness of early MRI for acute knee injuries in adults. *American Journal of Sports Medicine*, 48(10), 2540-2548. <https://doi.org/10.1177/0363546520934237>
- [8]. Miller, T., & Thompson, S. (2018). Role of MRI in early diagnosis of meniscal tears and ligament injuries. *Knee Surgery, Sports Traumatology, Arthroscopy*, 26(4), 1193-1202. <https://doi.org/10.1007/s00167-017-4682-0>
- [9]. Lee, C.K., & Kim, H.J. (2021). Economic evaluation of MRI-guided treatment pathways in knee injury management. *Health Economics Review*, 11(1), 38. <https://doi.org/10.1186/s13561-021-00330-6>
- [10]. Anderson, R.B., et al. (2017). The impact of early MRI diagnosis on outcomes and healthcare costs in internal knee injuries. *Journal of Bone and Joint Surgery*, 99(12), 1051-1057. <https://doi.org/10.2106/JBJS.16.01230>
- [11]. Thomas, A.C., et al. (2022). MRI accuracy and its influence on treatment outcomes in sports-related knee injuries: a systematic review. *Clinical Radiology*, 77(3), 185.e1-185.e10. <https://doi.org/10.1016/j.crad.2021.10.012>
- [12]. Green, D.W., & Martin, R. (2019). Cost analysis of early versus delayed MRI in the management of ligamentous knee injuries. *Orthopaedic Journal of Sports Medicine*, 7(5), 2325967119841007. <https://doi.org/10.1177/2325967119841007>
- [13]. Patel, S., et al. (2020). Rehabilitation cost reduction through early MRI diagnostics in knee trauma patients. *Journal of Rehabilitation Medicine*, 52(9), jrm00089. <https://doi.org/10.2340/16501977-2733>
- [14]. Nguyen, H.T., et al. (2018). Early magnetic resonance imaging in knee injuries: clinical outcomes and cost-effectiveness in a prospective cohort study. *BMC Musculoskeletal Disorders*, 19(1), 431. <https://doi.org/10.1186/s12891-018-2331-9>
- [15]. Wang, J., & Zhao, Y. (2021). Economic benefits of early MRI diagnostics in sports medicine: a meta-analysis. *Sports Health*, 13(4), 360-367. <https://doi.org/10.1177/19417381211009854>

Buxgalteriya hisobi,
iqtisodiy tahlil va
audit

Бухгалтерский учет,
экономический
анализ и аудит

Accounting, economic
analysis and audit

Monopol korxonalar daromadlari hisobini takomillashtirish

Ergasheva Nasiba Raxmatullayevna, Baybutayeva Farangiz Farxod qizi

Совершенствование учёта доходов на монопольных предприятиях

Эргашева Насиба Рахматуллаевна, Байбутаева Фарангиз Фарход кизи

Improvement of income accounting in monopoly enterprises

Ergasheva Nasiba Rakhmatullaevna, Baybutaeva Farangiz Farkhod kizi

Received: May 12, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya:** Ushbu maqolada monopol korxonalar daromadlari hisobini takomillashtirish orqali mahsulot tan-narxini pasaytirish va sifatini yaxshilash, monopol korxonalar moliyaviy-xo'jalik faoliyati moliyaviy natijalarini shakl-lantirish to'g'risidagi ma'lumotlarning shaffofligini ta'minlashning nazariy-uslubiy asoslarini kengaytirish, monopol korxonalarning raqobat bozoridagi xatti-harakatining nazariy-uslubiy asoslarini rivojlantirish, ular tomonidan ko'rsa-tilayotgan faoliyatdan olinadigan daromadlarning shakllanish tartibini, unga ta'sir etuvchi omillarning tavsifini yoritib berish, daromadlarning tarkibiy tuzilishidan kelib chiqqan holda omillar hisobi, monopol korxonalar hisob siyosati hamda hisobotini takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar keltirilgan.
- **Kalit so'zlar:** monopol korxona, korxona daromadi, korxonalar moliyaviy-xo'jalik faoliyati, monopol korxonalar hisob siyosati.
- **Аннотация:** В статье представлены научно обоснованные предложения и рекомендации по снижению себестоимости продукции и повышению ее качества за счет совершенствования учета доходов предприятий-монополистов, расширения теоретико-методологических основ обеспечения прозрачности информации о формировании финансовых результатов финансово-хозяйственной деятельности предприятий-монополистов, разработки теоретико-методологических основ поведения предприятий-монополистов на конкурентном рынке, уточнения порядка формирования доходов от осуществляемой ими деятельности, описания факторов, на него влияющих, совершенствования учета факторов на основе структурной структуры доходов, учетной политики и отчетности предприятий-монополистов.
- **Ключевые слова:** предприятие-монополист, прибыль предприятия, финансово-хозяйственная деятельность предприятий, учетная политика предприятий-монополистов.
- **Abstract:** This article presents scientifically based proposals and recommendations on improving the accounting of income of monopoly enterprises, reducing the cost of products and improving their quality, expanding the theoretical and methodological foundations of ensuring the transparency of information on the formation of financial results of financial and economic activities of monopoly enterprises, developing the theoretical and methodological founda-tions of the behavior of monopoly enterprises in a competitive market, clarifying the procedure for the formation of

income from the activities performed by them, describing the factors affecting it, and improving the accounting of factors based on the structural structure of income, accounting policies and reporting of monopoly enterprises.

- **Keywords:** monopoly enterprise, income of the enterprise, financial and economic activities of enterprises, accounting policies of monopoly enterprises.

KIRISH

Xalqaro integratsiyaning kuchayishi natijasida davlatlar o'rtasida xalqaro tovar ayirboshlash doirasining kengayib borishi xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirishda amaldagi buxgalteriya hisobini xalqaro standartlar asosida takomillashtirish zaruratini keltirib chiqarib, jumladan, monopol korxonalar daromadlari hisobini takomillashtirishga qaratilgan ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Monopol korxonalarning raqobat bozoridagi xatti-harakatining nazariy-uslubiy asoslarini rivojlantirish, ular tomonidan ko'rsatilayotgan faoliyatdan olinadigan daromadlarning shakllanish tartibini, unga ta'sir etuvchi omillarning tavsifini yoritib berish, daromadlarning tarkibiy tuzilishidan kelib chiqqan holda omillar hisobi, monopol korxonalar hisob siyosati hamda hisobotini takomillashtirish bu boradagi muhim tadqiqot yo'nalishlaridan hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi barqaror ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlash,

raqobatbardosh iqtisodiyotni shakllantirishda milliy iqtisodiyotning erkinligini oshirish, undagi raqobat muhitini kuchaytirish chora-tadbirlariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasining 22-maqsadida "milliy iqtisodiyot barqarorligini ta'minlash va yalpi ichki mahsulotda sanoat ulushini oshirishga qaratilgan sanoat siyosatini davom ettirib, sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmini 1,4 baravarga oshirish"[1] asosiy vazifalardan biri qilib belgilab berilgan. Albatta, bunday o'zgarishlar monopol korxonalarda daromadni tan olish va uning hisobini tashkil etishning an'anaviy tartibiga ta'sir etib, daromad va xarajatlar hisobini mamlakatdagi iqtisodiy taraqqiyotga mos ravishda takomillashtirishni talab etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida", 2020-yil 6-iyuldagi PF-6019-son "Raqobat muhitini yanada rivojlantirish va iqtisodiyotdagi davlat ishtirokini qisqartirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmonlari, 2021-yil 18-martdagi PQ-5031-son "Yuqori likvidli va monopol tovarlarni sotish jarayonlariga bozor mexanizmlarini joriy etishni davom ettirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2020-yil 14-dekabrda PQ-4921-son "Pochta aloqasi xizmatlarini ko'rsatish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2020-yil 26-fevraldagi PQ-

4611-son "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 3-martdagi 114-son "Monopoliyaga qarshi kompleks tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2018-yil 14-dekabrda 1013-son "Davlat ishtirokidagi korxonalarni moliyaviy sog'lomlashtirish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2018-yil 30-martdagi 249-son "Tovar bozorlarida monopoliyaga qarshi tartibga solishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorlari va mazkur sohaga oid boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda muayyan darajada xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Xo'jalik yurituvchi subyektlarda daromad va xarajatlar hisobini takomillashtirish borasida ko'plab xorijlik iqtisodchi olimlar A.P.Abramov[2], V.I.Angeleyko[3], Ye.A.Fedorov[4] kabilar ilmiy tadqiqot ishlarini olib borganlar. Shuningdek, respublikamiz iqtisodchi olimlaridan N.B.Abdusalomova[5], K.B.Axmedjonov[6], A.Z.Avloqulov[7], M.Q.Pardaev[8], S.Qodirxonov[9] kabi olimlarning ilmiy asarlarida daromad va xarajatlarni boshqarish hamda hisobini takomillashtirish masalalarining uslubiy va amaliy jihatlarini o'z aksini topgan. Yuqoridagi olimlarning asarlarida temir yo'l transporti faoliyatini nazariy va amaliy o'rganish jarayonida korxonalarda ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olishning ko'plab masalalariga alohida e'tibor berilmagani, tarmoqning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, hali bu sohada daromadlar hisobini milliy va xalqaro standartlar asosida takomillashtirish hamda ko'rsatilgan xizmatlar tannaxsini pasaytirish imkoniyatlari mavjudligi aniqlandi.

Ba'zi iqtisodchi olimlar monopoliyaning salbiy tomonlarini qayd etsalar,

ba'zilar ijobiy tomonlarini ko'rsatib o'tadilar. Masalan, respublikamizning yetuk iqtisodchi olimi, professor N.Jumayevning fikricha, monopol kompaniyalarni "parchalab", aktivlarini bozorga olib chiqishimiz kerak. Chunki, monopol korxona taqdim etilayotgan xizmatlar sifatini yaxshilashga intilmaydi, xodimlarning professionalligini oshirishga mablag' kiritmaydi[10].

I.A.Kimning fikricha, "Monopoliya-ko'pincha korxonalar iqtisodiyot holati va bozordagi holatni hisobga olgan holda amalga oshiradigan majburiy choradir"[11].

I.Yu.Tarasovning ta'kidlashicha, "Monopolist – odatda, yirik biznesning bir vakili hisoblanadi, asosiy soliq to'lovchi va yangi ish o'rinlari yaratuvchisidir. Monopoliyalar davlat byudjetini to'ldirish va muhim ijtimoiy muammoni – aholi bandligini ta'minlashga yordam beradi"[12].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Monopol korxonalar daromadlari hisobini asoslab berish, monopol korxonalar daromadlari hisobidan foydalanish mexanizmini ishlab chiqish va amaliyotga qo'llashning uslubiy ta'minotini yaxshilashga qaratilgan masalalar, mantiqiy fikrlash, qiyosiy tahlil, surovnomma va iqtisodiy tahlilash va tizimli tahlil bilan izohlanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekiston Respublikasi monopoliyaga qarshi qo'mita tomonidan 2024-yilda e'lon qilingan tabiiy monopoliya subyektlarining davlat reestrining birinchi ilovasida keltirilgan ro'yxatga asosan 126ta xo'jalik yurituvchi subyekt monopol korxona hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida faoliyat yuritayotgan monopol korxonalarning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 2017-yilga nisbatan 2024-yilda 18,8 foizga oshgan. Shu yerda o'rinli bir savol tug'ilishi mumkin ya'ni, bu ijobiy natijami yoki salbiy? Bunga ikki tomondan qarash mumkin. Birinchisi, mahsulot dinamikasi yoki hajmi. Bu holatda tahlil qilinayotgan-yillarda monopol korxonalarning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi ortib borgan. Ikkinchi tomondan esa, raqobat bozorida monopol korxonalarning mavqei ortib borgan. Albatta, bular ijobiy ko'rsatkich.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, monopol korxonalar mam-lakat iqtisodiyotida o'z o'rnini va mavqeiga ega. Maqsadimiz iqtisodiyotimizda monopolizatsiyani rivojlantirish emas,

balki ularda tashkil etilgan buxgalteriya hisobi, jumladan, daromadlar hisobini takomillashtirishdir.

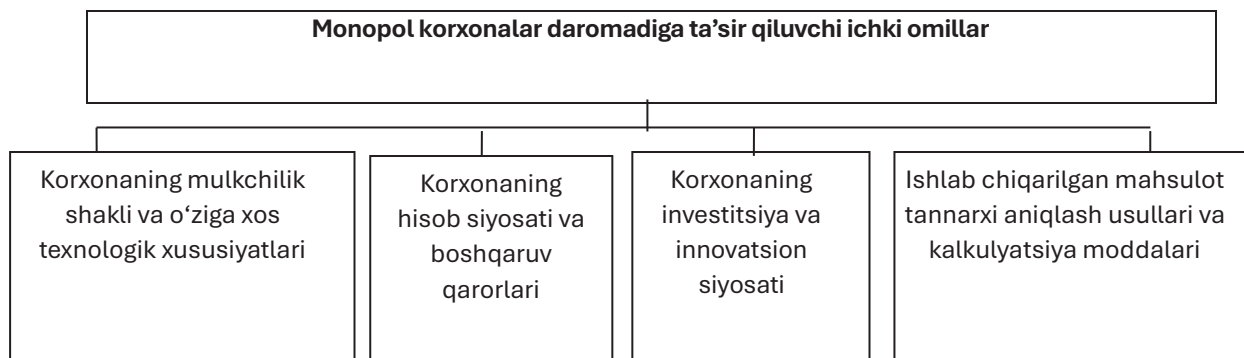
Yuqoridagilardan kelib chiqib, monopol korxonalarning o'ziga ijobiy jihatlari sifatida quyidagilarni ta'kidlab o'tish mumkin:

- davlat byudjetini to'ldirishda yuqori salmoqqa egaligi;
- aholi bandligini ta'minlashdagi o'rni yuqoriligi;
- monopol korxonalar tomonidan bozordagi baholarning mo'tadil saqlab turilishi natijasida inflyasiyaning oldi olinadi;
- monopol korxonalarda yuqori zamonaviy rivojlangan texnologiyalarni olib kirishga etarli kapital mavjudligi;
- monopol korxonalar tomonidan respublikamizga olib kiriladigan zamonaviy rivojlangan texnologiyalardan foydalanish natijasida ishlab chiqarilgan mahsulotlar tannarxini pasaytirish hamda sifat darajasini oshirish imkoniyatlarining yuqoriligi.

Demak, monopol korxonalar nafaqat salbiy, balki ko'plab ijobiy xislatlarni ham o'zida mujassam etadi.

Yuqorida keltirilgan monopol korxonalarning ijobiy jihatlardan kelib chiqib, ularda daromadlarning shakllanishining quyidagi o'ziga xos tomonlarini ko'rsatib o'tish mumkin:

- raqobatli bozorda monopol korxonalar tomonidan baholar boshqarilishi natijasida daromadning aniqlik darajasi yuqori;
 - monopol korxonalarda kapitallarning umumlashuvi ularning aktivlarini kengayishi va daromadlari oshishiga olib keladi;
 - monopol korxonalarda daromadlar taqsimlanishi yagona boshqaruv qarorlari orqali amalga oshiriladi.
- Umuman, moliyaviy natijani aniqlash uchun daromad (tushum) bilan xarajat taqqoslanadi, bunda daromad xarajadan katta bo'lsa, farq summasi foyda, agar daromad xarajadan kichik bo'lsa, farq summasi zarar bo'ladi.
- Mahsulot sotish muomalalari bo'yicha moliyaviy natijani aniqlashda, sotilgan mahsulotlardan tushgan tushum (mahsulotni sotish bahosidagi qiymati) sotilgan mahsulot tannarxi bilan taqqoslanadi.

1-rasm. Korxonaning daromadiga ta'sir etuvchi ichki omillar

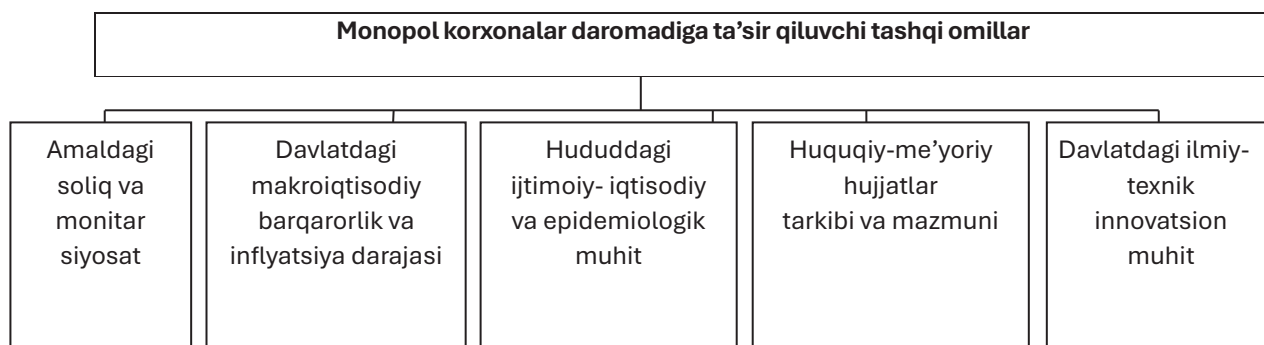
Tushum katta bo'lsa, farq summasi foyda, kichik bo'lsa, farq summasi zarar bo'ladi. Daromadga ta'sir qiluvchi turli-tuman omillar mavjud bo'lib, ularni o'rganish korxonalarning moliyaviy natijasini yaxshilash va mustahkamlash yo'llarini topishda amaliy yordam bo'ladi.

Shuni hisobga olib, korxonaning daromadiga ta'sir qiluvchi omillarni ichki va tashqi omillarga ajratiladi.

Boshqa omillar qatoriga raqobatning mavjudligi, soliq yukining yuqoriligi, tashqi iqtisodiy aloqalar, ichki xo'jalik aloqalari,

mahsulotga talab, debitorlar bankrotligini kiritish mumkin.

Ko'rsatib o'tilgan omillar xo'jalik yuritishning iqtisodiy shart-sharoitlarini belgilash bilan birga, ko'p darajada monopol korxonalar faoliyati samaradorligini ham belgilab beradi. Shunday qilib, monopol korxonalarning moliyaviy natijasiga juda katta sondagi turli-tuman tashqi omillar ta'sir qiladi, ularning kelib chiqishi ham turli xil tabiatga ega. Ularning ta'siri bevosita va bilvosita bo'ladi.

2-rasm. Daromadga ta'sir etuvchi tashqi omillar

Ishlab chiqarish omillarining ta'siri xo'jalik yurituvchi subyektning asosiy faoliyati – ishlab chiqarishga bog'liq. Ular ishlab chiqarish jarayonlarining xususiyatlarida, ishlab chiqarilgan mahsulotning tannarxi va raqobatbardoshligida, iste'molchilar tomonidan unga talabning mavjudligida namoyon bo'ladi. Ishlab chiqarish tusidagi omillar guruhi quyidagi asosiy elementlarni o'z

ichiga oladi: aktivlar tarkibi, texnik natijasi, jismoniy va ma'naviy eskirishi, ishlab chiqarishning ilg'or texnologiyalaridan foydalanish, ishlab chiqarish (ta'minot va sotuvlar) siklining davomiyligi, mahsulotni ishlab chiqarish davriyligi, uning tannarxi, ishlab chiqarish sarf-xarajatlari darajasi, tarkibi va tuzilmasi, ishlab chiqarish zaxiralari hajmi va tarkibi hamda ularning aylanuvchanligi, o'rtacha mehnat unumdorligi, xodimlar malakasi va hokazo.

Moliyaviy natijalarni shakllantirish jarayoni iqtisodiyotning turli tarmoqlaridagi korxonalarda o'ziga xos xususiyatlarga ega. Shunday bo'lishiga qaramay, iqtisodiyotning barcha tarmoqlaridagi korxonalarda faoliyat moliyaviy natijalarini aniqlashda yagona an'anaviy usuldan foydalaniladi: daromad – xarajatlar foyda (yoki zarar).

Lekin "daromad" ko'rsatkich bilan xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatiga ijobiy xulosa berib bo'lmaydi. Daromadga nisbatan xarajatning salmog'i oshib ketishi salbiy natija hisoblanadi. Ya'ni daromad bilan foyda ko'rsatkichlarini bir-biridan ajrata bilish maqsadga muvofiq. Bundan kelib chiqib, daromadga quyidagicha ta'rif berish mumkin:

Daromad xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining natijasida aktivlarni ko'payishi bilan majburiyatlarni kamayishi bo'lib, u aktivlarning sotilishi yoki xizmatlar ko'rsatilishi davrida namoyon bo'ladi hamda faoliyatining hisobot davri uchun moliyaviy natijalar va soliq bazasini aniqlashda asosiy manba hisoblanadi".

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirib xulosa qilish mumkinki, xo'jalik yurituvchi subyekt o'z xo'jalik faoliyatini samaradorligini aniqlash va kelgusi davrga boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun hisobot davrida daromad va xarajatlarni hisoblash asosida moliyaviy natijalarni aniqlash imkoniyatini beruvchi axborotlarni yig'ish va ishlab chiqish tizimiga ega bo'lishi kerak.

Monopol korxonalarda ham moliyaviy faoliyat bo'yicha daromadlar hisobi "Asosiy xo'jalik faoliyatidan olinadigan daromadlar" nomli 2-son BHMS, "Lizing hisobi" nomli 6-son BHMS, "Moliyaviy investitsiyalar hisobi" nomli 12-son BHMSlar bilan tartibga solinadi.

Har bir faoliyatning natijasi bo'lganidek, korxona faoliyatining natijasi ham mavjud bo'ladi va bu uning foyda va zararlarini aks ettiradi. Agarda bu holatga ilmiy tomondan baho berilsa, bu uning yakuniy moliyaviy natijasidir.

Yakuniy moliyaviy natija buxgalteriya hisobida 9900 "Yakuniy moliyaviy natija" schyotida hisobga olib boriladi. Bu schyot tranzit bo'lib, aktiv-passiv schyot xarakteriga ega. Schyotning debetida zararlar, kreditida esa foyda aks ettiriladi. Ushbu schyotning debet va kredit oborotlarining farqi korxonaning

hisobot-yilidagi moliyaviy natijasini, ya'ni soliq to'langunga qadar bo'lgan foydasini aks ettiradi. Hisobot-yilining oxirida 9810□"Daromad (foyda) solig'i bo'yicha xarajatlar", 9820□"Boshqa soliq va yig'imlar bo'yicha xarajatlar" schyotlarida foyda (daromad)dan hisoblangan umumiy summa aks ettiriladi.

Odatda, dividendlar hisobot-yili yakunlari bo'yicha hisoblanadi. Biroq monopol korxonalari har chorakda va yarim-yilda bir marta, agar bu jamiyat ustavida ta'qiqlanmagan bo'lsa, joylashtirilgan aksiyalar bo'yicha dividendlar to'lash to'g'risida qaror qabul qilishga haqli yillik dividendlarni to'lash sanasi monopol korxonalari ustavida yoki aksiyadorlar yig'ilishi qarori bilan belgilanadi.

8710□"Hisobot davridagi taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar)" schyotida korxona faoliyatining butun hisobot-yilidagi taqsimlanmagan foydasi (qoplanmagan zarari) hisobga olib boriladi.

8720□"Taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar)" schyotida korxonaning butun faoliyati davomidagi zarar, dividendlar bo'yicha to'lovlar hamda ustav kapitaliga qayta investitsiyalangan foydani chegirgan holda sof foyda summasini ifodalovchi jamlangan foyda hisobga olinadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Hozirgi kunda jahon buxgalteriya hisobi tizimidagi asosiy muammolardan biri xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy natijalariga ta'sir etuvchi asosiy omillardan biri bo'lgan o'z-o'zini moliyalashtirishni tashkil etishda oqilona usullardan foydalanish hisoblanadi. Bunday muammo hatto eng rivojlangan mamlakatlarda ham dolzarb hisoblanadi. Bugungi kunda ushbu sohada turli xil yondashuvlar mavjudligi ham bejizga emas. Bu borada ko'plab nazariy, ilmiy-amaliy tadqiqotlar olib borilmasin, fan-texnika taraqqiyoti natijasida muammoning o'rganilmagan yangi qirralari yuzaga kelmoqda. Ular orasida respublikamiz iqtisodiyotining asosini tashkil etuvchi xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy natijalarini to'g'ri aniqlash, ortiqcha soliqlardan himoyalashning asosiy manbalaridan biri bo'lgan xarajatlar hisobini to'g'ri tashkil etishda muvaffaqiyatlar bilan bir qatorda ba'zi muammolar ham mavjud.

Muallifning fikricha, korxona umumxo'jalik faoliyatining moliyaviy natijasini aniqlashda biz tomondan taklif etilgan 9060□"Kechiktirilgan daromadlar" va shuningdek, "Buxgalteriya hisobining milliy standartining 21-son "Xo'jalik yurituvchi subyektlar moliyaviy-xo'jalik faoliyatining buxgalteriya hisobi schyotlar rejasi va uni qo'llash bo'yicha Yo'riqnoma"nomli standartda keltirilgan 3100□"Kelgusi davr xarajatlari" schyoti ma'lumotlari o'z aksini topishi kerak.

Mahalliy va xalqaro buxgalteriya hisobining afzalliklari

bo'yicha uslub va usullardan foydalangan holda islohotlarni amalga oshirish bilan moliyaviy hisobotni xalqaro standartlariga o'tish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Bu, bir tomondan, rejalashtirish, tartibga solish, moliyaviy tahlil va nazorat qilishning axborot ta'minotida muvaffaqiyatli ishtirok etish va ma'muriy faoliyatning tezkor moliyaviy ma'lumotlardan foydalanish imkonini beradi. Yangi taraqqiyot tizimining ma'nosi, asosan, mamlakat tomonidan belgilangan va ishlab chiqilgan huquqiy-me'yoriy hujjatlar asosida xo'jalik yurituvchi subyektlarga mavjud muammolarni hal etishda mustaqil erkin hisob siyosatini yuritish bilan belgilanadi.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Ergasheva Nasiba Raxmatullayevna-Qarshi davlat texnika universiteti dotsenti, (PhD) / Эргашева Насиба Рохматуллаевна – доцент Каршинского государственного технического университета, (PhD) / Ergasheva Nasiba Rakhmatullaevna – Associate Professor of Karshi State Technical University, (PhD)**

► nasibaergasheva1988@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0002-6479-6709>

2. **Baybutayeva Farangiz Farhod qizi- Qarshi davlat texnika universiteti talabasi / Байбутаева Фарангиз Фарход кызы – студентка Каршинского государственного технического университета / Baibutaeva Farangiz Farhod kyzy – student of Karshi State Technical University**

► boybutayevaf@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0006-5021-181X>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli farmoni. Xalq so'zi. 2022-y. 1-fevral
- [2]. Абрамов А.П. Затраты железных дорог и цена перевозки. – М.: Транспорт, 1974, 256 с.
- [3]. Ангелейко В.И. Железнодорожный путь и станции промышленных предприятий / В.И. Ангелейко. – Москва:Гостехиздат, 2012. - 302 с.;
- [4]. Федоров Е.А. Управленческий учет напредприятиях железнодорожного транспорта. Учебное пособие для вузов железнодорожного транспорта.М.: ГОУ «Учебно-методический центр по образованию на железнодорожном транспорте», 2008. -230с.
- [5].Abdusalomova N. "Boshqaruv hisobi tizimida ichki nazorat va budjetlashtirish uslubi-yotini takomillashtirish". (DSc)

- darajasini olish uchun yozilgan diss. avtoref. – T., 2019 й.
- [6]. Ахмеджанов К.Б.. Современное состояние службы внутреннего аудита: проблемы и пути их решения. <https://tsue.scienceweb.uz>.
- [7]. Авлоқулов А.З. Бухгалтерия ҳисоби. Дарслик. – Т.: Шарқ, 2004 й. - 592 б.
- [8]. Пардаев М.Қ. «Иқтисодий таҳлил назарияси» Самарқанд. 2001 й.
- [9]. Қодирхонов С. Бухгалтерия ҳисоби. Дарслик. – Т.: Меҳнат, 2000 й.
- [10]. <https://review.uz/oz/post/>
- [11]. <https://finansy.ru>
- [12]. <https://zakonguru.com>.

Biologik aktivlarni hisobga olishning nazariy masalalari va ularni amaliyotda qo'llash muammolari

Ravshanov Alisher Bobaqulovich

Теоретические вопросы учета биологических активов и проблемы его применения на практике

Равшанов Алишер Бабакулович

Theoretical issues of accounting of biological assets and problems of its application in practice

Ravshanov Alisher Babakulovich

Received: May 12, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotasiya:** Moliyaviy hisob amaliyotida "biologik aktivlar" moliyaviy hisob va hisobotning muhim ob'ekti sifatida tan olinadi. Biologik aktivlarni to'g'ri tasniflanish va hisobini to'g'ri tashkil etish moliyaviy hisobotning sifat ko'rsatkichlarini yanada oshiradi. Maqolada muallif tomonidan biologik aktivlarga doir tushunchalar ilmiy ta'riflar berilgan va ularni hisobga olinishiga doir muammolar hamda uning yechimlari keltirib o'tilgan.
- **Kalit so'zlar:** Oziq-ovqat xavfsizligi, cheklangan resurslar, xorijiy investitsiya, biologik aktivlar, qishloq xo'jalik faoliyati, dehqonchilik hosili, chorvachilik mahsuloti, asosiy mahsulot, yondosh mahsulot, qo'shimcha mahsulot, yuqori rentabelli, past rentabelli.
- **Аннотация:** В практике финансового учета «биологические активы» признаются важным объектом финансового учета и отчетности. Правильная классификация и учет биологических активов дополнительно повышают качество финансовой отчетности. В статье автор дает научные определения понятий биологических активов, а также представляет проблемы и решения, связанные с их учетом.
- **Ключевые слова:** Продовольственная безопасность, ограниченные ресурсы, иностранные инвестиции, биологические активы, сельскохозяйственная деятельность, сельскохозяйственная продукция, животноводческая продукция, первичная продукция, вторичная продукция, дополнительная продукция, высокая рентабельность, низкая рентабельность.
- **Abstract:** In the practice of financial accounting, "biological assets" are recognized as an important object of financial accounting and reporting. Correct classification and accounting of biological assets additionally improve the quality

of financial reporting. In the article, the author gives scientific definitions of the concepts of biological assets, and also presents problems and solutions related to their accounting.

- **Key words:** Food security, limited resources, foreign investment, biological assets, agricultural activity, agricultural products, livestock products, primary products, secondary products, additional products, high profitability, low profitability.

KIRISH

Mamlakatlarning iqtisodiy va siyosiy hukmronlikka intilib, ulkan obro' qozonish maqsadida chiqindi gazlarning me'yori-dan ortiq havoga chiqarilishi oqibatida issiqxona effekti hosil bo'lib, bugungi kunda jahon hamjamiyatini tashvishga solayotgan jiddiy ekologik muammo-global iqlim o'zgarishi yuzaga keldi.

Jahon yovvoyi tabiat (WWF), Global Footprint Network jamg'armalari va Londonning zoologik jamiyati mutaxassis-lari hamkorlikda o'tkazgan tadqiqot natijalariga ko'ra, 1970 yildan buyon dunyoda yovvoyi hayvon va qushlarning soni 3,43 ming turga, tirik sayyoraning indeksi esa 52 foiz (havo va quruqlikda yashaydigan jonivorlar turi 76 foiz, yer usti va suvda kun kechiradiganlar soni 39 foiz) qisqargan[1].

Qishloq xo'jaligi butun dunyoda aholini oziq-ovqat mahsulot-lari, agrosanoatni xom-ashyo bilan ta'minlovchi asosiy tar-moqlardan biridir. Shunday ekan, bu ekologik muammolar inson kapitali va ularning yashab qolishiga ham ta'sir etmas-dan qolmaydi.

1996-yilda Oziq-ovqat bo'yicha Jahon sammitida belgilan-gan oziq-ovqat xavfsizligi - "barcha insonlar har doim yetarli, xavfsiz va sog'lom oziq-ovqatga, ularning oziq-ovqat ehti-yojlari va taom afzalliklariga mos ravishda jismoniy va iqtisodiy kirish imkoniyatiga ega bo'lgan holatdir, bu esa faol va sog'lom hayot kechirish uchun zarurdir"[2, 3].

Jahon bozorida xavfsiz oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talab kundan-kunga ko'payib borishi, dunyo mamlakatlari ilm-fani oldiga mavjud tabiiy resurslardan samarali foydalan-ish va ilmiy asoslangan innavasion texnologiyalarni qo'llagan holda tobora o'sib borayotgan ehtiyojni qondirish muammosi masalasini qo'yimoqda. Shu sababli ham jahon iqtisodiyotida cheklangan resurslar taqchilligi muammosi biologik aktivlar-dan samarali foydalanishni, ularda yuz beradigan biotrans-formasiya jarayoniga samarali ta'sir ko'rsatishni taqozo etadi. Xalqaro moliyaviy hisob maliyotida "biologik aktivlar" moliyaviy hisobotning muhim ob'ekti sifatida tan olinadi.

Biroq, hozirgi paytda moliyaviy hisob tizimida qo'llanilayot-gan hisobotlarda qishloq xo'jaligi, biologik aktivlar to'g'risi-dagi ma'lumotlar bu ma'lumotlardan foydalanuvchilarning talablariga to'liq javob beradi deb bo'lmaydi. Shu sababli ham qishloq xo'jalik korxonalarining barcha toifadagi foy-dalanuvchilari uchun foydali bo'lgan ishonchli hisobotini shakllantirish imkonini beradigan normativ-huquqiy, tash-kiliy va uslubiy ishlar tizimini takomillashtirish ustuvor vazifa

hisoblanadi.

Moliyaviy hisobning xalqaro standartlariga muvofiq milliy buxgalteriya hisobini unifikatsiya qilish qishloq xo'jaligi rivo-jlangan mamlakatlar tajribasidan samarali foydalanishni nazarda tutadi. Ushbu standartlarga e'tibor qaratilishi korxo-nalar faoliyati samaradorligini oshirish, iqtisodiyotning agrar sektoriga xorijiy sarmoyalarni jalb etish, sohaning raqobat-bardoshligini oshirish, mamlakatda iqtisodiy o'sishni rag'bat-lantirish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Biologik aktivlarni hisobga olishning nazariy masalalari va ularni amaliyotda qo'llashga oid adabiyotlar soni cheklan-gan. Bundan tashqari, tegishli muammolar va 41-sonli Bux-galteriya hisobining xalqaro standarti "Qishloq xo'jaligi"ga rioya qilmaslik hozirgi kunda yetarli darajada tadqiqotlarda ko'rib chiqilmagan. Adabiyotda asosan ularning prinsiplarga ko'proq e'tibor qaratilgan.

Respublikamizda biologik aktivlarning hisob ob'ektlari sifa-tidagi tasniflanishi, tarkibi, tan olinishi, baholanishi, hisobda aks ettirish tartiblari, biologik aktivlarning real bozor qiyma-tini aniqlash usullari, mana shu ma'lumotlar asosida shakl-lantirilgan axborotlarni hisobotda aks ettirish tartiblarini ishlab chiqilmaganligi moliyaviy hisobotlar to'liqligi va ishon-chligiga ta'sir ko'rsatmoqda.

Ayrim biologik aktivlar hisobini tashkil etish uchun amalda foydalanyotgan standartlarda belgilangan ayrim tartib-qoi-dalar xalqaro standartlarda belgilangan tartiblardan tubdan farq qiladi.

Amerika Sertifikatlangan Buxgalterlar Instituti (AICPA) ta'kid-lashicha, samarali axborot deganda, uning qiymati foydaga nisbatan juda yuqori bo'lishidan qat'i nazar, qaror qabul qil-ishga hissa qo'shadigan ma'lumotlar tushuniladi. Samarali ma'lumotlar ishonchli, xolis va bo'yalmagan bo'lishi kerak. Samarali ma'lumotlarga ega bo'lgan holda, qaror qabul qilu-vchilar kompaniyaning kelajagini yaxshiroq baholashlari mumkin[4].

Xalqaro moliyaviy hisobot standarti 41-"Qishloq xo'jaligi" BHXSGa muvofiq biologik aktivlar - bu o'tgan voqealar nati-jasida kompaniya tomonidan nazorat qilinadigan hayvonlar va o'simliklar, ulardan foydalanishdan iqtisodiy foyda olish ehtimoli mavjud, ularning adolatli qiymati yoki tannarxi ishonchli o'lchanishi mumkin [5].

Shuni aytish kerakki, 41-"Qishloq xo'jaligi" BHXSGa, moliyaviy

hisobotlarni taqdim etish va qishloq xo'jaligi faoliyatiga oid ma'lumotlarni oshkor qilish uchun mo'ljallangan. 41-BHXS qishloq xo'jaligi faoliyatiga tegishli bo'lsa, quyidagi moddalarga nisbatan qo'llaniladi:

1. Biologik aktivlar.
 2. O'rim-yig'im yoki qayta ishlash vaqtidagi qishloq xo'jaligi mahsulotlari.
 3. Qishloq xo'jaligi faoliyati bilan bog'liq davlat subsidiyalari. Biologik aktivlar qishloq xo'jaligi korxonalari aktivlarining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.
- Olib borilgan tadqiqotlar, turli axborot manbalarida "Qishloq xo'jaligi" hamda "biologik aktivlar" tushunchalariga berilgan ta'rif va tavsiflarni ham o'rganib chiqishni taqozo etdi.
- Hozirgi kunda Respublikamizda qishloq xo'jaligi faoliyatiga tegishli biologik aktivlar va uning tarkibiy qismlarini hisobini tartibga soluvchi BHMS yaratilmaganli sababli, ularning aniq ta'riflari ham mavjud emas.

Buxgalteriya hisobining xalqaro standarti 41-"Qishloq xo'jaligi" deb nomlanuvchi standartda biologik aktivlarga quyidagicha ta'rif berilgan: "Biologik aktiv – bu tirik hayvon yoki o'simlikdir"[5].

Xuddi shuningdek, "Qishloq xo'jaligi faoliyati - bu tadbirkorlik sub'ekti tomonidan sotish yoki qishloq xo'jaligi hosiliga yoki qo'shimcha biologik aktivlarga aylantirish uchun biologik aktivlarning biologik transformatsiyasini va yig'imini boshqarishdir" deb ta'riflangan.

Biologik aktivlar - bu korxona tomonidan nazorat qilinadigan va aniqlangan, o'z faoliyatida ishlatilishi, foydalanish uchun boshqalarga berilishi yoki iqtisodiy foyda olish uchun begonalashtirilishi mumkin bo'lgan o'tmishdagi biologik jarayonlarning natijalari sifatida hayvonlar va o'simliklar va ularning qiymati ishonchli tarzda aniqlanishi mumkin[6].

Tadbirkorlik sub'ekti biologik aktivni yoki qishloq xo'jaligi hosilini tan olishi lozim, faqatgina qachonki:

- tadbirkorlik sub'ekti aktivni o'tgan hodisalar natijasida nazorat qilsa;
- tadbirkorlik sub'ektiga aktiv bilan bog'liq kelgusi iqtisodiy manfaatlar oqimi sodir bo'lishining ehtimoli mavjud bo'lsa;
- aktivning haqqoniy qiymati yoki tannarxi ishonchli baholansa[5].

■ TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot davomida biologik aktivlar va ulardan olinadigan mahsulotlar hisobining metodologiyasini o'rganish maqsadida ilmiy tadqiqot faoliyati olib borishning iqtisodiy-statistik, analiz va sintez, taqqoslash kabi usullardan foydalanildi.

■ TAHLIL VA NATIJALAR

41-"Qishloq xo'jaligi" Buxgalteriya hisobining xalqaro standartiga ko'ra biologik aktivlari quyidagi belgilarga ko'ra tasniflanadi:

- tirik hayvon yoki o'simliklar;
- yig'im jarayonidagi qishloq xo'jaligi hosillari va chorvachilik mahsulotlari;
- 41-"Qishloq xo'jaligi» BHXSda qamrab olingan davlat grantlari:
- agarda davlat granti sotish xarajatlari chegirib tashlangandagi haqqoniy qiymatda baholangan biologik aktivga tegishli bo'lsa yoki davlat granti tadbirkorlik sub'ektidan muayyan qishloq xo'jaligi faoliyati bilan shug'ullanmaslikni talab etsa. Bizning fikrimizcha biologik aktivlar har qanday hayvon yoki o'simliklar bo'libgina qolmasmasdan, avval sodir bo'lgan xo'jalik operatsiyasi natijasida vujudga kelgan, iste'molga mo'ljallangan, o'z qiymatiga ega bo'lgan, sub'ekt tomonidan nazorat qilinadigan moddiy qiymatliklar ekanligi qayd etilsa maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Xuddi shuningdek, bizningcha "Qishloq xo'jalik faoliyati - bu tadbirkorlik sub'ekti tomonidan biologik aktivlarni yetishtirish, maqsadga muvofiq saqlash, ko'paytirish, ulardan hosil olish va iste'molga yetkazib berish bilan bog'liq jarayonlarni boshqarishdir".

Biologik aktivlarning asosiy xususiyatlaridan biri shundaki, ularni yetishtirish, ulardan mahsulot olish bevosita tabiat va tabiiy muhitga bevosita bog'liq bo'ladi. Yana bir xususiyati biologik aktivlarning sifat va miqdor jihatdan o'zgarishiga ya'ni, biotransformatsiyasi samarasi inson tomonidan unga ta'sir ko'rsatish darajasiga bog'liq bo'ladi.

Tabiiy o'rmonlardagi o'simliklar va hayvonlar, okeanlar, dengizlar, tabiiy kullar va daryolardagi baliqlar biologik aktivlar bo'lib hisoblanmaydi. Chunki, ularni biologik aktivlar deb tan olish uchun quyidagi talablarga javob berishi kerak:

- bo'lib o'tgan hodisalar natijasi hisoblanib, u tadbirkorlik sub'ekti tomonidan nazorat qilinsa;
- tadbirkorlik sub'ektiga kelgusida aktiv bilan bog'liq iqtisodiy manfaatlar oqimini keltirishi ehtimoli mavjud bo'lsa;
- aktivning haqqoniy qiymati yoki tannarxi ishonchli baholansa.

Yuqoridagi ta'riflar asosida biologik aktivlarga quyidagicha ta'rifni keltiramiz: "Biologik aktivlar – bu tirik hayvonlar va o'simliklar hisoblanib, uning biotransformatsiyasi yoki mahsulot yig'imi xo'jalik sub'ekti tomonidan iqtisodiy manfaat olish maqsadida boshqariladigan aktivlardir". Bizning fikrimizcha ushbu ta'rif biologik aktivlarning asl mohiyatini aniqroq tavsiflab beradi.

Biologik aktivlarning mukkamal ta'rifini ishlab chiqish hamda ushbu ta'rifni respublikamizning "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonuni va "Moliyaviy hisobotni tuzish va taqdim etish uchun konseptual asos" nomli standartga kiritish lozim, deb hisoblaymiz. Fikrimizcha, ushbu qonun hujjatlarida

biologik aktivlarga va u bilan bog'liq quyidagi tushunchalarga ham aniq ta'rifni berish maqsadga muvofiqdir:

Qishloq xo'jalik mahsuloti - bu tadbirkorlik sub'ekting iqtisodiy manfaat ko'rish maqsadida biologik aktivlarga ta'sir ko'rsatishi natijasida ulardan olinadigan mahsulotidir.

Qishloq xo'jalik mahsulotlari tarmoq xususiyatidan kelib chiqqan holda va joylashtirilishiga ko'ra, yerga jisman birlashtirilgan va yerga jisman birlashtirilmagan biologik aktivlarga ajratish mumkin.

Yerga jisman birlashtirilgan biologik aktivlarga manzarali va mevali daraxtlarni, qishloq xo'jalik ekinlarini misol keltirish mumkin.

Yerga jisman birlashtirilmagan biologik aktivlarga chorvachilik faoliyatini: qoramolchilik, yilqichilik, tuyachilik, qo'ychilik, parrandachilik va boshqalarni misol keltirish mumkin.

Yerga jisman birlashtirilgan biologik aktivlarning biotransformatsiyasi natijasida undan olinadigan mahsulotlar dehqonchilik hosili hisoblanadi.

Dehqonchilik hosili - bu yerga jisman birlashtirilgan biologik aktivlarga sub'ekt tomonidan ijobiy ta'sir ko'rsatish natijasida undan olinadigan mahsulotdir.

Chorvachilik mahsuloti - bu tirik hayvonlar va boshqa shunga o'xshash yerga jismonan birlashtirilmagan biologik aktivlarga sub'ekt tomonidan ijobiy ta'sir ko'rsatish natijasida ulardan olinadigan mahsulotdir.

Yuqoridagi keltirilgan ta'riflar biologik aktivlarning asl mohiyatini to'laroq tavsiflaydi deb hisoblaymiz.

Bundan tashqari, biologik aktivlarni operatsion va operatsion bo'lmagan, amortizatsiya qilinadigan va amortizatsiya qilinmaydigan biologik aktivlarga guruhlash mumkin.

Operatsion biologik aktivlar foydalanishda bo'lgan biologik aktivlar hisoblansa, operatsion bo'lmagan biologik aktivlar foydalanishga tayyorlanayotgan biologik aktivlardir.

Amortizatsiya qilinadigan biologik aktivlar - bu dastlabki qiymati yoki haqiqiy tannarx bo'yicha hisobga olinadigan yetilgan uzoq muddatli biologik aktivlar hisoblanib, unga ishchi hayvonlar va ko'p yillik o'simliklar.

Amortizatsiya qilinadigan biologik aktivlar - bu dastlabki qiymati yoki haqiqiy tannarx bo'yicha hisobga olinadigan yetilgan uzoq muddatli biologik aktivlar hisoblangan mahsuldor hayvonlar, qisqa muddatli yosh o'stirishdagi hayvonlar, yosh va yetilgan boquvdagi hayvonlar, qisqa muddatli daraxt kuchatlari, dehqonchilik ekin turlari (paxta, g'alla va b.) o'simliklardir.

Biologik aktivlarni sanab o'tilgan guruhlar guruhlash, ularni buxgalteriya hisobida hisobga olinishini shunga mos ravishda tashkil etish moliyaviy hisobot ma'lumotlarining ishonchiligidan va sifat xususiyatlarini yanada oshiradi.

Bundan tashqari, xo'jalik sub'ekting buxgalteriya hisobi va hisobotida biologik aktivlarning adolatli qiymatini aniqlash uchun mustaqil ravishda bir necha guruhlar bo'lish

mumkin. Masalan, hayvonlarning turga, zotiga, yosh va jinsga qarab guruhlash, qishloq xo'jaligi ekinlarini ekin turlari va navlar, yoshi va joylashgan joyi imkoniyatlariga guruhlash mumkin.

Biologik aktivlarning tannarxini aniqlashda va hisobga olishda quyidagi olinadigan mahsulot turlarga alohida ahamiyat qaratiladi:

- asosiy mahsulot;
- yondosh mahsulot;
- qo'shimcha mahsulot yoki ikkilamchi mahsulot.

Qishloq xo'jalik faoliyatidan olinadigan mahsulotlarning bunday guruhlariga ajratilishi xo'jalik sub'ekting faoliyat turlariga bog'liq bo'ladi.

Masalan, sut yo'nalishidagi firmalarda asosiy mahsulot sut hisoblansa, yondosh mahsulot olingan nasl (buzoq), qo'shimcha mahsulot gung (nuri), shox va boshqalar hisoblanadi.

G'allachilik yo'nalishida esa, asosiy mahsulot don hisoblansa, yondosh mahsulot don chiqiti (chori), qo'shimcha mahsulot somon hisoblanadi.

Shu sababli, biologik aktivlarni moliyaviy hisobotlarda batafsilroq aks ettirish uchun ularni tasniflashini mahalliy va xalqaro standartlarda aks ettirilmagan xususiyatlar bilan to'ldirish kerak.

Tasniflashdagi bo'shliqlarni to'ldirish uchun biz quyidagi tasnif mezonlarini kiritishni taklif qilamiz:

- foydalanish yo'nalishiga ko'ra (asosiy faoliyatda foydalaniladigan, yordamchi faoliyatda foydalaniladigan, umumxo'jalik faoliyatida foydalaniladigan biologik aktivlar);
- joylashishiga ko'ra (erga jisman birlashtirilgan, yerga jisman birlashtirilmagan biologik aktivlar);
- nima maqsadda mo'ljallanishiga ko'ra (sotishga mo'ljallangan, qayta ishlashga mo'ljallangan);
- daromad darajasi bo'yicha (yuqori rentabellik va past rentabelli biologik aktivlar).

Asosiy faoliyatda foydalaniladigan biologik aktivlarga chorvachilik fermalaridagi hayvonlar va dehqonchilik fermer xo'jaliklaridagi ekin turlari va boshqalar kiradi.

Yordamchi faoliyatda foydalaniladigan biologik aktivlarga arava tortadigan otlar, yer haydaydigan buqalar (hukizlar) va boshqalar kiradi.

Umumxo'jalik faoliyatida foydalaniladigan biologik aktivlarga xo'jalik hududini qo'riqlashda qoravullar tomonidan foydalaniladigan otlar va boshqa umumxo'jalik faoliyatida foydalaniladigan hayvonlar kiradi.

Sotishga mo'ljallangan biologik aktivlar bu sotuvga tayyor bo'lgan yakuniy mahsulotdir.

Sotishga mo'ljallangan biologik aktivlarni moliyaviy holat to'g'risidagi hisobotlarda aniqroq aks ettirish imkonini beradi.

Qayta ishlashga mo'ljallangan biologik aktivlar - bu yakuniy mahsulot ishlab chiqarishda mustaqil mahsulot yoki

boshqa mahsulotning tarkibiy qismi sifatida foydalaniladigan aktivlar. Ular boshqa ishlab chiqarish ob'ektlarini ishchi holatida saqlash uchun ham ishlatilishi mumkin.

Yuqori rentabellikka ega biologik aktivlar bir qancha xususiyatlarga ega, jumladan:

- faoliyat natijasida qimmat mahsulotning olinishi;
- olinadigan nasl;
- yuqori iqtisodiy foydalilik.

Past rentabelli biologik aktivlar quyidagi xususiyatlarga ega bo'lgan aktivlardir:

- unumdorlikning past darajasi;
- o'limning yuqori darajasi;
- past iqtisodiy foyda.

Ushbu biologik aktivlar guruhi xalqaro standartlarda har xil turdagi aktivlarning likvidlik darajasidan kelib chiqqan holda balans tuzishni nazarda tutganligi bilan ajralib turadi.

Biologik aktivlarning bu kabi tasniflanishi ularni analitik hisobini to'g'ri tashkil etish va foydalanuvchilarni aniq va ishonchli axborotlar bilan ta'minlash uchun yirik qishloq xo'jalik tashkilotlar uchun ayniqsa dolzarbdir. Korxonada yuqori rentabelli aktivlarning mavjudligi uni potensial investorlar uchun yanada jozibador qiladi. Ularni moliyaviy hisobotda alohida qator sifatida ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Moliyaviy hisobotda biologik aktivlarni batafsil yoritib berilishi, ularning tarkibini batafsil tahlil qilish va tashkilotning iqtisodiy salohiyatini baholash imkonini beradi.

Quyidagi xususiyatlarga javob beradigan aktivlarni sotish qiyin deb hisoblanadi:

- iste'mol talabi past bo'lgan yoki murakkab ishlab chiqarish texnologiyasini talab qiladigan;
- yuklarni tashish qiymati yuqori bo'lgan yoki qiyin tashiladigan;
- nafaol savdo bozorlariga ega bo'lgan;
- yakuniy mahsulotlarni yuqori narxda ishlab chiqarish.

Oson sotiladigan biologik aktivlar quyidagilarga ega:

- talabning yuqori darajasi yoki kundalik ehtiyojni qondirishga yo'naltirilgan;
- odatiy sharoitlarda saqlab turish imkoniyatiga ega;
- yakuniy mahsulotlarni arzon ishlab chiqarish.

Biologik aktivlar tarkibida ushbu mezonlarni aniqlagan holda aktivlar, xo'jalik yurituvchi sub'ekt rahbariyati har xil turdagi aktivlarni boshqarish bo'yicha qarorlar qabul qilishi mumkin. Masalan: sotish qiyin bo'lgan resurslardan boshqa ishlab chiqarish maqsadlarida foydalanishi va sotilishi oson bo'lgan resurslarni sotishga yo'naltirishi mumkin.

Korxona tomonidan bunday qarorlarni qabul qilinishi boshqaruvni yanada samaraliroq qilishi, buxgalteriya hisobi va faol bozorda aktivlarni adolatli qiymatni aniqlashni osonlashtirish imkonini beradi.

Milliy hisobdan 41-BHXSga o'tish qishloq xo'jaligi sohasida

adolatli qiymatni o'lchashga bosqichma-bosqich o'tishning birinchi bosqichidir. 41-BHXSda tasvirlangan biologik aktivlarning adolatli qiymatda baholash daromadlarning o'zgaruvchanligini oshiradi.

41-«Qishloq xo'jaligi» BHXSdan foydalanishning barcha afzalliklariga qaramay, kamchiliklar ham mavjud. Kamchiliklaridan biri shuki, standart faqat yig'im-terim davrigacha bo'lgan qishloq xo'jalik ishlari jarayonini qamrab oladi, shuning uchun 2-«Tovar-moddiy zaxiralar» BHXS biologik aktivlar va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yig'ib olishdan keyingi qayta ishlash jarayonidagi biologik aktivlarni tartibga solish uchun ishlatilishi kerak. Ya'ni, 41-BHXS qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining butun jarayonini tartibga sola olmaydi. Yuqoridagi mezonlarga asosan shuni aytish mumkinki, ishlab chiqarishdagi har bir harakat 41-BHXSga muvofiq tartibga solinmaydi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashdan keyin biologik aktivlar siftida tan olinishi xalqaro standartlar asosida ishlab chiqilgan milliy standartlarda o'z aksini topishi va u bilan tartibga solinishi lozim deb hisoblaymiz. Bu kabi muammolar ushbu aktivni hisobga olishni qiyinlashtiradi.

Malumki, moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari tavsiyaviy xarakterga ega bo'lib, buxgalteriya hisobining milliy standartlarini xalqaro standartlar tavsiyalarini hisobga olgan holda bir-biriga yaqinlashtirish zarur. Bu mavjud kamchiliklarni bartaraf etish imkonini beradi.

Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari tavsiyaviy xarakterga ega bo'lishi bilan bir qatorda qishloq xo'jalik korxonalarining moliyaviy holatini to'g'ri baholash uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

MHXS turli milliy moliyaviy hisobot standartlarini birlashtirish va ularni bir-biriga yaqinlashtirish maqsadida yaratilgan. 41-BHXS qishloq xo'jaligi korxonalarining moliyaviy hisobotlarini bir-biri bilan taqqoslash va ularning faoliyatiga baho berish usulidir.

■ XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, xalqaro hisob amaliyotida "biologik aktivlar" moliyaviy hisobotning muhim ob'ekti sifatida tan olinadi.

Biologik aktivlar hisobini moliyaviy hisobotning xalqaro standartlar talablariga moslashtirish, biologik aktivlar hisobiga doir rivojlangan mamlakatlar tajribalaridan samarali foydalanilishiga erishish bu barcha mamlakatlarning milliy moliyaviy hisoboti uchun muhim va dolzarb masalalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Respublikamiz iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi muhim o'rinni egallab, oxirgi yillarda bu sohaga ham xorijiy investitsiyalarni

keng jalb qilinishiga qaramasdan, ushbu aktivlarni hisobini yuritish va tan olish moliyaviy hisobotning xalqaro standartlar talablariga mos keladigan nazariy, tashkiliy va metodologik asoslari to'lig'icha yaratilgan deb bo'lmaydi. Jumladan, respublikamizda biologik aktivlar hisobiga doir milliy standartlar yaratilgan emas. Milliy hisobimizda biologik aktivlarning hisobini yuritish asosiy vositalar va tayyor mahsulotlar sifatida 5-BHMS va 4-BHMSlar bilan tartibga solinadi.

O'rganishlar natijasiga ko'ra biologik aktivlar tushunchasini to'g'ri anglash va tasniflash orqali ularning hisobini to'g'ri tashkil etish maqsadida bajariladigan ishlar yuzasidan quyidagi takliflar tavsiya etiladi:

- biologik aktivlar, qishloq xo'jalik faoliyati, qishloq xo'jalik mahsuloti, dehqonchilik mahsuloti, chorvachilik mahsulot tushunchalariga to'g'ri ta'rif berish;
- turli tasniflash belgilari bo'yicha biologik aktivlarni turlariga ajratib hisobini to'g'ri tashkil etish;
- biologik aktivlarni hisobini MHXSga yaqinlashtirish maqsadida amaliyotda ularni tan olish, baholash va hisobga olinishini tartibga soladigan BHMSni ishlab chiqish hamda hisobini takomillashtirish.

Biologik aktivlarga doir tushunchalarni to'g'ri talqin etish, ularni to'g'ri tasniflash moliyaviy hisobotning biologik aktivlar to'g'risidagi ma'lumotlari ishonchliligi va sifatini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Ravshanov Alisher Bobaqulovich, QarDTU katta o'qituvchisi / Равшанов Алишер Бабакулович, Старший преподаватель КарГТУ / Ravshanov Alisher Babakulovich, Senior Lecturer, KarSTU**

► alisherravshanov0571@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0002-5204-2467>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. <https://yuz.uz/uz/news/ilmiiy-izlanishlar-global-yekologik-muammolar-yechimi>.
- [2]. Trade Reforms and Food Security: Conceptualizing the Linkages. FAO, UN, 2003. Qaraldi: 2015-yil 14-fevral.
- [3]. Patel, Raj. „Raj Patel: Food sovereignty' is next bigidea". Financial Times (2013-yil 20-noyabr). 2023-yil 15-yanvarda asl nusxadan arxivlangan. Qaraldi: 2014-yil 17-yanvar.
- [4]. Yu-Gui ChEN. Improving Corporate Repors around Information Needs - A Brief Introduction to the American Institute of Certified Public Accountans Research Report "Improving Corporate Repors" [J]. Accounting Research, 1996 (05).
- [5]. Buxgalteriya hisobining xalqaro standarti 41-Qishloq xo'jaligi.
6. Букур, В. Учет биологических активов / В. Букур, Л. Тодорова. – Кишинев, 2008. – 254 с.
- [6]. Rayimovna, E. S. (2022). Issues of Compliance of Financial Statements with International Standards. Journal of Corporate Finance Management and Banking System (JCFMBS) ISSN: 2799-1059, 2(02), 1-10.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarda qo'shilgan qiymat solig'i hisobini takomillashtirish

Djalilov Rahmonkul Hamidovich, Xusanov Asadbek Akbar o'g'li

Совершенствование учета налога на добавленную стоимость в хозяйствующих субъектах

Джалилов Рахманкул Хамидович, Хусанов Асаadbек Акбар углы

Improving the accounting of value added tax in business entities

Djalilov Raxmonkul Khamidovich, Khusainov Asadbek Akbar ugli

Received: May 12, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya.** Ushbu ilmiy maqolada qo'shilgan qiymat solig'i, uning resrublikamiz va xorijiy mamlakatlar soliq tizimidagi o'rni, soliq imtiyozlaridan foylanish holati va zaruriyati asoslangan.
- **Kalit so'zlar:** soliq, qiymat, bilvosita soliqlar, qo'shilgan qiymat solig'i, soliq imtiyozi, foydalanilmagan mablag'lar, byudjet, hisobot davri.
- **Аннотация.** В основу данной научной статьи положены налог на добавленную стоимость, его место в налоговой системе нашей республики и зарубежных стран, статус и необходимость использования налоговых льгот.
- **Ключевые слова:** налог, стоимость, косвенные налоги, налог на добавленную стоимость, налоговый кредит, неиспользованные денежные средства, бюджет, отчетный период.
- **Abstract.** This scientific article is based on the value added tax, its place in the tax system of our republic and foreign countries, the status and necessity of using tax benefits.
- **Key words:** tax, cost, indirect taxes, value added tax, tax credit, unused funds, budget, reporting period.

KIRISH

Xalqaro amaliyotda buxgalteriya hisobi asosan moliyaviy va soliq hisobotlarida ishonshli ma'lumotlarni aks ettirish ushuncha tashkil etiladi. Buxgalteriya hisobida qiymatliklarni sotib olish va sotish bo'yicha QQSni hisobini yuritishni joriy qilinishi buxgalteriya hisobini sezilarli darajada murakkablashtirdi. QQSning alohida hisobi buxgalterlik kasbinin rivojlanishini murakkablashtirdi.

Mamlakatimizda ham buxgalteriya hisobi sohasida ham islohatlar olib borilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son farmoni[1] va 2020-yil 24-fevraldagi "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimsha shora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4611-son qarorida[2] mamlakatimizda buxgalteriya hisobini moliyaviy hisobning xalqaro standartlari bosqishma-bosqish o'tkazish hamda moliyaviy va soliq hisoblarini uyg'unlashtirish

vazifasi belgilab berilgan edi.

Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarga o'tgan yuridik shaxslar O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2020-yil 20-oktyabrda ro'yxat raqami 3221-1 ro'yxatdan o'tgan "Soliq hisobotining shakllarini tasdiqlash to'g'risida"gi qarorga[3] qo'shimshalar kiritish asosida soliq hisobotlari, shu jumladan, qo'shilgan qiymat solig'i bo'yicha hisobot shakllari MHXSlariga yaqinlashtirildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Iqtisodiy adabiyotlar va me'yoriy hujjatlardan ko'rinib turibdiki, qo'shilgan qiymat solig'i hisobini buxgalteriya hisobida to'g'ri aks ettirib borish dolzarb masalalardan hisoblanadi. Qo'shilgan qiymat solig'i hisobini takomillashtirish borasida ko'pchilik iqtisodchi olimlar tomonidan ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishgan.

K.M.Misirov "Bilvosita soliqlarning moliyaviy hisobi va auditini takomillashtirish" mavzusidagi dissertatsiyasida qo'shilgan qiymat solig'i va aksiz solig'ining moliyaviy hisobini takomillashtirish masalalarini o'rgangan va tegishli takliflar bergan[4]. Ushbu ilmiy ishda qo'shilgan qiymat solig'ining moliyaviy hisobini amaldagi schyot faktura shaklini takomillashtirish asosida QQS bazasini aniqlashtirish muammolari yoritilgan.

K.R.Xotamov o'zining ilmiy ishlarida qo'shilgan qiymat solig'i bilan bog'liq quyidagi masalalarni tadqiq qilgan: mahsulotlar eksportini tasdiqlash, qo'shilgan qiymat solig'i bo'yicha nol darajali stavkani qo'llash, soliq solinadigan bazaga tuza-tish kiritish va uning natijalarini buxgalteriya hisobida aks ettirish; avtomatlashtirilgan tizimda hujjatlar asosida soliq auditini o'tkazish metodikasini va bilvosita soliqlarni hisobga olish, hujjatlarda aks ettirish va jarayonlarning schyotlardagi bog'lanishlari amaliy va uslubiy asoslangan holda takomillashtirish va boshqalar.

K.R.Xotamovning fikricha: hisobda buxgalteriya yozuvlarining mohiyatan to'g'ri berilishi hisob-kitob ishlaridagi chalkashliklarning oldini oladi, soliq va moliyaviy hisobotlarni tuzishda xatoliklarga yo'l qo'yilmasligini ta'minlash maqsadida ortiqcha to'langan bilvosita soliqlar summalari qaytarilishini 6410-"Byudjetga to'lovlar bo'yicha qarzarlar (tur-lari bo'yicha)" schyotidan emas, taklif qilingan 4420-"Byud-jetga ortiqcha to'lovlar" schyotidan qaytarish taklifi berilgan (1-jadval) [5].

Sotilgan tovarlar bo'yicha hisoblashishlar amalga oshiril-ganidan keyin qaytarilgan tovarlar va ular bo'yicha to'lan-gan qo'shilgan qiymat solig'i summasini buxgalteriya hiso-bida aks ettirishda sotilgan mahsulotning puli to'langanligi yoki to'lanmaganligiga e'tibor qaratish lozimligiga qarab buxgalteriya hisobi aks ettirish taklifi berilgan.

1-jadval

Nol darajali stavkani qo'llash bo'yicha operatsiyalarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibi

T/R	XO'JALIK OPERATSIYALARINING MAZMUNI	21-SON BHMS ASOSIDA		BERILAYOTGAN TAKLIF ASOSIDA	
		DT	KT	DT	KT
1.	Xom-ashyo va materiallar sotib olinganda to'langan qo'shilgan qiymat solig'i summasiga (eksport korxonalarida)	4410*	6010	4420	6010
2.	Nol darajali stavkani qo'llash bo'yicha byudjetdan mablag'ning qaytarib olinishiga	5110	6410	5110	4420
3.	Nol darajali stavkani qo'llash natijasida hosil bo'lgan summani boshqa soliqlar bo'yicha qarzdorlikni so'ndirish uchun yo'naltirganda	6410	4410	6410	4420
4.	Tovarlar eksporti tasdiqlanmaganda to'liq hisoblangan qo'shilgan qiymat solig'i summasiga	-	-	9430	6410
5.	Tovarlar eksporti tasdiqlanmaganda ilgari xom-ashyo va materiallar sotib olinganda to'langan qo'shilgan qiymat solig'i summasining hisobga olinishiga	-	-	6410	4420
6.	Tovarlar eksporti tasdiqlanmaganda byudjetdan bo'lgan qarzdorlik hisob-kitob schyotidan o'tkazib berilganda	-	-	6410	5110

A.B.Abdullaev ilmiy ishlarida qqs hisobini takomillashtirishda asosan elektron hisobvaraq-fakturalarga urg'u bergan[6].

A.B.Abdullaevning fikricha, xo'jalik yurituvchi sub`ektlarining elektron schyot-fakturalardan foydalanish natijasida hisob-fakturalarni soliq hisobotlarida aqs ettirmaslik, hisob-fakturalarni qalbakilashtirish, import qilingan tovarlar uchun bojxonada to'langan QQS summalarni ortiqcha miqdorda hisobga olish evaziga qqs summasini kamaytirish, QQS to'lovchi bo'lmagan korxonalar hisobiga QQS summasini hisobga olish ya'ni qo'shilgan qiymat solig'ini to'lashdan qochish xolatlarining oldi olinadi va bu esa soliq siyosatini takomillashuvi hamda iqtisodiyotda xufiyona aylanma darajasini qisqaririshiga olib keladi.

F.A.Akramov esa ilmiy ishlarida qo'shilgan qiymat solig'i

auditini takomillashtirish masalalarini o'rganishda, QQS hisobining ba'zi muammolarini yoritib bergan. Auditor tomonidan qo'shilgan qiymat solig'i bo'yicha hisobotlarda ko'rsatilgan soliq bazasiga tuzatish kiritilishi holatlarini tekshirishda tuzatishlarning hujjatlar bilan asoslanganligi o'rganiladi. Shuningdek, bu operatsiyalarni buxgalteriya hisobining boshlang'ich hujjatlari va schyotlarida to'g'ri aks ettirilganligi tekshiriladi[7].

Bizning fikrimizcha, yuqoridagi ilmiy ishlarda raqamli iqtisodiyot sharoitida qo'shilgan qiymat solig'i hisobining o'ziga xos xususiyatlari hisobga olinmagan. shuningdek, qo'shilgan qiymat solig'i hisobini MHXSlariga transformatsiya qilish jarayonidagi muammolar yoritilmagan.

2-jadval

Qo'shilgan qiymat solig'ini buxgalteriya hisobida aks ettirishda ishtirok etadigan schyot tizimi [11]

SCHYOTNING RAQAMI	SCHYOTLAR NOMI
4010	Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar
4310	TMQlar uchun mol etkazib beruvchilar va pudratchilarga berilgan bo'naklar
4410	Byudjetga soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha bo'nak to'lovlari (turlari bo'yicha)
5110	Hisob-kitob schyoti
5210	Mamlakat ichidagi valyuta schyotlari
5220	Chet eldagi valyuta schyotlari
5510	Akkreditivlar
6010	Mol etkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar
6240	Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha kechiktirilgan majburiyatlar
6310	Xaridorlar va buyurtmachilardan olingan bo'naklar
6410	Byudjetga to'lovlar bo'yicha qarz: qo'shilgan qiymat solig'i bo'yicha qarz
7010	Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar
7310	Xaridorlar va buyurtmachilardan olingan bo'naklar
9010	Tayyor mahsulotlarni sotishdan daromadlar
9020	Tovarlarni sotishdan daromadlar
9030	Ishlar bajarish va xizmatlar ko'rsatishdan daromadlar
9040	Sotilgan tovarlarning qaytishi
9110	Sotilgan tayyor mahsulotlarning tannarxi
9120	Sotilgan tovarlarning tannarxi

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda iqtisodiy tahlil, mantiqiylik va guruhlash usullaridan foydalanildi. Respublikamizda qo'shilgan qiymat solig'i bo'yicha zanjiri yaratilishi borasida amalga oshirilgan islohotlar va soliq imtiyozlari, davlat tomonidan tartibga solinadigan ijtimoiy ahamiyatga molik tovarlarga (xizmatlarga) qo'shilgan qiymat solig'ining ta'siri tahlil qilindi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mamlakatimizda buxgalteriya hisobini MHXS o'tkazish va transformatsiya qilish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-fevraldagi PQ-4611-son "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 24-avgustdagi 507-son "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari va unga tushuntirishlar matnini tan olish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi Qarorlari qabul qilingan[8].

Qo'shilgan qiymat solig'ini hisobga olishda asosiy boshlang'ich hujjat bo'lib hisobvaraqq-faktura hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 47-moddasida hisobvaraqq-faktura quyidagicha bayon etilgan:

tovarlarni (xizmatlarni) realizatsiya qilishda yuridik shaxslar va yakka tartibdagi tadbirkorlar, agar mazkur moddada boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, ushbu tovarlarni (xizmatlarni) sotib oluvchilarga hisobvaraqq-fakturani taqdim etishi shart.

Hisobvaraqq-faktura, qoida tariqasida, elektron

hisobvaraqq-fakturalarning axborot tizimida elektron shaklda rasmiylashtiriladi[9].

QQS bo'yicha soliq auditini o'tkazishda auditor tovarlarni (xizmatlarni) realizatsiya qilish bo'yicha aylanma amalga oshirilgan sanaga e'tibor berish lozim. Chunki, aylanma amalga oshirilgan sanani aniq ko'rsatilishi ham realizatsiya hajmini, ham qo'shilgan qiymat solig'i summalarini to'g'ri aniqlash imkonini beradi.

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 242-moddasida aylanma amalga oshirilgan sana deb quyidagilar e'tirof etilgan: "Mahsulot etkazib beruvchi tomonidan hisobvaraqq-faktura taqdim etilgan sana yoki tovarlar jo'natilgan (berilgan) sana, agar ushbu sana hisobvaraqq-faktura taqdim etilgan sanadan oldin kelsa, tovarlarni realizatsiya qilish bo'yicha aylanma amalga oshirilgan sanadir[10].

Endi, O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining qo'shilgan qiymat solig'i bilan bog'liq ba'zi normalar buxgalteriya hisobida qanday aks ettirilishini ko'rib chiqamiz. Qo'shilgan qiymat solig'ini hisobga olishda ishtirok etadigan schyotlar 2-jadvalda keltirilgan.

Biz qo'shilgan qiymat solig'i bilan bog'liq bo'lgan barcha operatsiyalarning buxgalteriya hisobi schyotlarida aks ettirishni bayon etishdan voz kechgan holda, BHMS-21 keltirilmagan operatsiyalarning ba'zilarini ochib berishga harakat qilamiz.

Soliq kodeksining 239-moddasida tovarlarni (xizmatlarni) realizatsiya qilish bo'yicha aylanmaga tovarni bepul berish kiritilishi belgilangan. Bu jarayon bilan bog'liq qo'shilgan qiymat solig'i buxgalteriya hisobi schyotlarida quyidagicha aks ettiriladi.

3-jadval

Bepul berilgan mahsulot va tovarlarga tegishli QQS hisoblashni schyotlarda aks ettirish

№	XO'JALIK OPERATSIYALARI MAZMUNI	BUXGALTERIYA YOZUVLARI		
		SUMMA (MING SO'M)	SCHYOTLAR KORRESPONDENTSIYASI	
			DT	KT
1.	Xayriya qilingan mahsulotlarning qiymatini hisobdan chiqarish	250 000	9110	2810
2.	Xayriya qilingan tovarlarning qiymatini hisobdan chiqarish	150 000	9120	2910
3.	Xayriya qilingan mahsulotlarga tegishli QQS summasiga	30 000	9110	6410
4.	Xayriya qilingan tavarlarga tegishli QQS summasiga	18 000	9120	6410
5	QQS byudjetga to'lanishi	48 000	5110	6410

Har bir korxona o'zining hisob siyosati bilan tasdiqlangan ishchi schyotlar rejasida qo'shilgan qiymat solig'i 6420-"Byudjetga qo'shilgan qiymat solig'i bo'yicha qarz" schyot hisobga olinishi belgilab olishlari mumkin. Masalan, tayyor mahsulotning sotilishi quyidagi buxgalteriya yozuvi bilan aks ettiriladi: Har bir korxona o'zining hisob siyosati bilan tasdiqlangan ishchi schyotlar rejasida qo'shilgan qiymat solig'i 6420-"Byudjetga qo'shilgan qiymat solig'i bo'yicha qarz" schyot hisobga olinishi belgilab olishlari mumkin. Masalan, tayyor mahsulotning sotilishi quyidagi buxgalteriya yozuvi bilan aks ettiriladi: Dt schyot 4010-"Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar";

Kt schyot 9010-"Tayyor mahsulotlarni sotishdan daromadlar". Bu operatsiya bilan bog'liq QQS summasiga quyidagi buxgalteriya yozuvi tuziladi:

Dt schyot 4010-"Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar";

Kt schyot 6420-"Byudjetga qo'shilgan qiymat solig'i bo'yicha qarz".

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda qo'shilgan qiymat solig'i buxgalteriya hisobini takomillashtirish maqsadida quyidagilarni taklif etamiz:

Xo'jalik yurituvchi sub'ektning moliya yili uchun hisob siyosatini MHXS (IAS) 8-"Hisob siyosati, hisob baholashlardagi o'zgarishlar va xatolar"ga mos holda shakllantirish maqsadida, soliq solish maqsadlaridagi hisob siyosatini alohida bo'lim sifatida kiritishlari lozim. Soliq solish maqsadlaridagi hisob siyosati bo'limida korxonalar tomonidan to'lanadigan soliqlar, shu jumladan qo'shilgan qiymat solig'ini hisobga olishning tanlangan usullari sifatida kiritish maqsadga muvofiq.

Qo'shilgan qiymat solig'i hisobini to'g'ri tashkil etish va ma'lumotlarning ishonchligini ta'minlash maqsadida 6411-"Byudjetga qo'shilgan qiymat solig'i to'lovlari bo'yicha qarz" schyoti bo'yicha quyidagi ishchi schetlarni ochish va ularni schyotlar rejasiga kiritish tavsiya qilamiz:

6420- schyot-"12% stavkada sotib olingan tovar-moddiy xaxiralarga QQS";

6421- schyot-"0% stavkada sotib olingan tovar-moddiy xaxiralarga QQS".

Bu qo'shilgan qiymat solig'i bo'yicha soliq hisobotlarini tuzishni osonlashtiradi va soliq nazoratini kuchaytiradi.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. Djalilov Rahmonkul Hamidovich - Qarshi davlat texnika universiteti dotsenti, (PhD) / Джалилов Рахманкул Хамидович - Доцент Каршинского

государственного технического университета, (PhD) / Djalilov Rahmonkul Hamidovich - Associate Professor of Karshi State Technical University, (PhD)

► djalilovrahmonqul@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0002-1029-1027>

2. Xusanov Asadbek Akbar o'g'li - Qarshi davlat texnika universiteti magistranti / Хусанов Асадбек Акбар углы - Магистрант Каршинского государственного технического университета / Khusanov Asadbek Akbar ugli - Master's student at Karshi State Technical University

► xusanovasadbek@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0002-8247-0112>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son farmoni.
- [2] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-fevraldagi "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4611-son qarori.
- [3] O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasining 2020-yil 30-sentyabrdagi "Soliq hisobotining shakllarini tasdiqlash to'g'risida"gi qarorga qo'shimchalar kiritish haqida 2020-38-son Qarori.
- [4] Misirov K.M. "Bilvosita soliqlarning moliyaviy hisobi va auditini takomillashtirish" mavzusidagi dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent. 2010.
- [5] Xotamov K.R. "Bilvosita soliqlar hisobi, tahlili va auditini takomillashtirish" i.f.d. dissertatsiyasi avtoreferati, T. 2016 y.16 b.
- [6] Abdullaev A.B. Soliq to'lovlari hisobi va tahlilini takomillashtirish. Avtoreferat. 2020.
- [7] Akramov F.A. soliq xarajatlari hisobi va auditini takomillashtirish. Avtoreferat. 2022.
- [8] O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining 2020-yil 24-avgustdagi 507-son "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari va unga tushuntirishlar matnini tan olish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi Qaror.
- [9] O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 47-modda. 2023.
- [10] O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 242-moddasi. 2023.
- [11] BHMS №21.

Autsorsing xizmatlari samaradorligi va sifatini oshirishni tahlil etishning tizimli yondashuv uslubiyotini takomillashtirish

Ergasheva Nasiba Raxmatullayevna

Совершенствование методологии системного подхода к анализу эффективности и качества услуг аутсорсинга

Эргашева Насиба Рахматуллаевна

Improving the methodology of a systematic approach to analyzing the effectiveness and quality of outsourcing services

Ergasheva Nasiba Rakhmatullaevna

Received: May 12, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya:** Ushbu maqolada autsorsing xizmatlari samaradorligi va sifatini oshirishni tahlil etishning tizimli yondashuv uslubiyoti tahlili, shu jumladan autsorsing xizmatlarning maqsad va vazifalari, mijoz tomonidan autsorsing xizmatlar bozorini tanlash, maktabgacha ta'lim tashkilotlari muhim belgilari va xususiyatlarini aniqlash va ularni tasniflash, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida autsorsing jarayonlar majmuyi sifatida taqdim etishga asoslanadi va ushbu xizmatdagi individual jarayonlarni va ularning muhim xususiyatlarini taqsimlash bo'yicha ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar keltirilgan.
- **Kalit so'zlar:** autsorsing, tizimli yondashuv, autsorser, maktabgacha ta'lim tashkiloti, xavf, samaradorlik, sifat, autsorsing xizmat, baholash, narx, autsorsing narxi
- **Аннотация:** В статье представлен системный подход к анализу эффективности и качества услуг аутсорсинга, включающий цели и задачи услуг аутсорсинга, выбор рынка услуг аутсорсинга заказчиком, выявление важных признаков и характеристик дошкольных образовательных организаций и их классификацию, представление аутсорсинга в дошкольных образовательных организациях как совокупности процессов, а также научно обоснованные предложения и рекомендации по классификации отдельных процессов в данной услуге и их важных признаков.
- **Ключевые слова:** аутсорсинг, системный подход, аутсорсер, дошкольная образовательная организация, риск, эффективность, качество, услуга аутсорсинга, оценка, цена, стоимость аутсорсинга
- **Abstract:** This article is based on the analysis of a systematic approach to the analysis of improving the efficiency and quality of outsourcing services, including the goals and objectives of outsourcing services, the choice of the

outsourcing services market by the client, the identification of important features and characteristics of preschool educational organizations and their classification, the presentation of outsourcing in preschool educational organizations as a set of processes, and scientifically based proposals and recommendations for the classification of individual processes in this service and their important features.

- **Keywords:** outsourcing, systematic approach, outsourcer, preschool educational organization, risk, efficiency, quality, outsourcing service, evaluation, price, outsourcing price

KIRISH

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida outsorsingni tashkil etishning zamonaviy shakllari, dunyo outsorsing xizmatlari bozori va uning geografiyasidagi asosiy tendensiyalar, maktabgacha ta'lim tashkilotlarining ahamiyati, tarkibi va o'ziga xos xususiyatlari, maktabgacha ta'lim tashkilotlarini ta'minlashning sifat jihatidan baholash mezonlari, outsorsing xizmatlarini rivojlantirish yo'nalishlari, outsorsingni tashkil etishda innovatsion yondashuvlar va raqamli texnologiyalardan foydalanish kabilar bu borada amalga oshirilayotgan ilmiy tadqiqotlarning ustuvor yo'nalishlaridan hisoblanadi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari - mamlakatimizdagi uzluksiz ta'lim tizimining boshlang'ich bo'g'inidir. Bu maktabgacha ta'lim tashkilotlariga 3-7 yoshli bolalarni qabul qilinadi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarining asosiy vazifasi beg'ubor, murg'ak qalbli yosh bolalarni sog'lom o'stirish, umuminsoniy qadriyatlar asosida tarbiyalash, yoshiga mos ravishda zamonaviy bilim va tarbiya berish hamda ma'naviy yuksaltirishdan iboratdir. Natijada yosh bolalarni maktabgacha ta'lim tashkilotlariga qamrab olish darajasi 2023 yilda 3-7 yoshli bolalarni maktabgacha ta'lim bilan qamrab olish darajasi 74,4 foizga, jumladan, 6 yoshli bolalarni maktabgacha tayyorlov tizimi bilan qamrab olish darajasi 92 foizga yetkaziladi. Bolalar bog'chalaridagi mutaxassis pedagoglar bolalarning qobiliyati imkoniyatlarini aniqlab qiziqishlarini o'rganib, ota-onalarga bolalar tarbiyasi bo'yicha zarur tavsiyalar berishi lozim. Shuning uchun ham ota-onalar maktabgacha ta'lim tashkilotlari bilan muntazam aloqada bo'lishlari kerak. O'zbekiston iqtisodiyotida outsorsing xizmatlari yaqin yillarda paydo bo'ldi. Bu outsorsing shartnomalarini faol ravishda tuzishni boshlagan mahalliy tashkilot va kompaniyalar uchun yangi xizmat ko'rsatish sohasi. Fikrimizcha, outsorsing xizmatlaridan maktabgacha ta'lim tashkilotlarida foydalanish xavfi, samaradorligi va sifatini baholash mahalliy amaliyotda tarqalishini cheklovchi omillardan biri – ulardan foydalanishning ishlab chiqilgan to'g'ri mexanizmning yo'qligi hisoblanadi.

Shu munosabat bilan biz ushbu sohani o'rganishni, tashkilot va kompaniyalar rahbarlarining xato va kamchiliklarga yo'l qo'ymasliklari uchun outsorsing xizmatlaridan maktabgacha

ta'lim tashkilotlarida foydalanish xavfi, samaradorligi va sifatini baholashning eng muhim nuqtalarini aniqlashni zarur deb hisoblaymiz. Bunda maktabgacha ta'lim tashkilotlariga ushbu xizmat turidan amalda foydalanish imkonini beruvchi mantiqiy o'ziga xos harakatlar tizimi sifatida ko'rib chiqishni taklif qilmoqchimiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Autorsing xizmatlaridan maktabgacha ta'lim tashkilotlarida foydalanish xavfi, samaradorligi va sifatini baholash muammosi va ularni amaliyotga joriy etishga bag'ishlangan ishlanmalar tahlili, shuningdek, autorsing xizmatlaridan foydalanish mexanizmi muammosini o'rganish xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari soni va ulardagi joylar sonining ko'payib, bolalarni qamrab olish darajasining oshishida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 29 dekabrda —2017-2021 yillarga maktabgacha ta'lim tashkilotlari tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi Qarori[1] muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Bu Qaror asosida maktabgacha ta'lim tizimini rivojlantirish Dasturi qabul qilinib, unga asosan davlat, davlat-sherikchilik, xususiy, oilaviy bilan ta'minlash belgilangan edi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida autorsing xizmatlaridan maktabgacha ta'lim tashkilotlarida foydalanish xavfi, samaradorligi va sifatini baholash bo'yicha ko'pgina iqtisodchi olimlar tomonidan tadqiq qilinib kelmoqda. Ushbu olimlar Gilmiyarova M.R. [2], Fedorova YE.A., Yermolov A.V. [3], Korneychik M., Lyasuskaya N. [4], Vasilyev A.S., Mirgorodskaya T.V. [5], Yeskova L.F., Drozd A.M., Manevich A.V. [6], Pardayev M. Q. [7], Urazov B.K. [8] va boshqalar. Ushbu tadqiqot yo'nalishining o'ziga xos xususiyati shundaki, mavjud xorijiy va mahalliy ilmiy ishlarning aksariyati faqat autorsing xizmatlari bozorining ayrim segmentlariga qaratilgan. Bu asosan autorsingning ma'lum bir turidan foydalanish va u bilan bog'liq muammolarga tegishli tadqiqotlardir.

Autorsing sohasida olib borilayotgan nazariy tadqiqotlar va O'zbekiston Respublikasi tashkilotlari tomonidan to'plangan juda kam amaliy tajribaga qaramay, autorsing xizmatlaridan sifatli foydalanish mexanizmi rivojlanish yo'lida bormoqda.

Ushbu masala bo'yicha ilmiy ishlarning juda kamligi maktabgacha ta'lim tashkilotlarida outsorsing xizmatlaridan maktabgacha ta'lim tashkilotlarida foydalanish xavfi, samaradorligi va sifatini baholash faoliyatini ishlab chiqadigan chuqur va tizimli tadqiqotlar olib borishni taqozo etmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Autsorsing xizmatlaridan maktabgacha ta'lim tashkilotlarida foydalanish xavfi, samaradorligi va sifatini baholash tahlili qilish asosida outsorsing xizmatlaridan foydalanish mexanizmini ishlab chiqish va amaliyotga qo'llashning uslubiy ta'minotini yaxshilashga qaratilgan masalalar, mantiqiy fikrlash, qiyosiy tahlil, surovnomma va iqtisodiy tahlilash va tizimli tahlil bilan izohlanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida outsorsing xizmatlaridan maktabgacha ta'lim tashkilotlarida foydalanish xavfi, samaradorligi va sifatini baholash outsorsing loyihalaridan foydalanish mexanizmida risklarni boshqarishning eng muhim bosqichlaridan biridir. Iqtisodiy adabiyotlarda bu konsepsiyaning ko'plab ta'riflari mavjud. Biroq, umumiy holatda, xavf deganda xavf omillari va turlarini aniqlash va ularni miqdoriy baholashning tizimli jarayoni tushuniladi. Demak, xavflarni tahlil qilish metodologiyasi bir-birini to'ldiruvchi sifat va miqdoriy yondashuvlarni birlashtiradi. Shu bilan birga, xavfni sifatli tahlil qilishning asosiy vazifasi xavfning manbalari va sabablarini, uning paydo bo'lish bosqichlari va ishlarini aniqlashdir.

Xavf – bu ehtimollik toifasi, shuning uchun noaniqlikni baholash va uning darajasini miqdoriy aniqlash jarayonida ehtimollik hisob-kitoblari qo'llaniladi. Bunday baholash outsorsing loyihasidan foydalanish maqsadga muvofiqligi to'g'risida qaror qabul qilish uchun keyingi tahlil obyekti bo'ladigan yo'qotishlar nuqtayi nazaridan eng mumkin bo'lgan xatarlarni va yo'qotishlar bo'yicha muhimlarni aniqlash imkonini beradi. Ehtimollarni baholash, shuningdek, namunaviy tadqiqotlarning amaliy imkoniyatlarini aniqlashga va kelajakdagi harakatlarni bashorat qilishga yordam beradi. Bunday munosabatlarni o'rganish ular qat'iy, funksional bog'liq emasligi bilan murakkablashadi. Ushbu o'zgaruvchiga ta'sir qiluvchi barcha asosiy omillarni (masalan, foyda, xavf) aniqlash juda qiyin bo'lishi mumkin. Ushbu o'zaro ta'sirlarning aksariyati tasodifiy, noaniq va statistik kuzatishlar soni bilan cheklangan. Bunday sharoitda matematik statistika (ya'ni ma'lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilish nazariyasi) iqtisodiy modellarni qurish va ularning

parametrlarini baholash, iqtisodiy ko'rsatkichlarning xususiyatlari va ularning o'zaro bog'liqlik shakllari to'g'risidagi farazlarni sinab ko'rish imkonini beradi, bu esa pirovard natijada xizmat qiladi. Iqtisodiy tahlil va prognozlash uchun asos bo'lib, asoslangan iqtisodiy qarorlar qabul qilish imkoniyatini yaratadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, outsorsing xizmatlaridan maktabgacha ta'lim tashkilotlarida foydalanish xavfini sifatli baholashdan maqsad ham moliyaviy, xo'jalik va boshqaruv faoliyatiga ta'sir ko'rsatadigan xavflarning asosiy turlarini aniqlashdir. Ushbu yondashuvning afzalligi shundaki, tahlilning dastlabki bosqichida maktabgacha ta'lim tashkilot rahbari xavflarning miqdoriy tarkibi bo'yicha xavf darajasini vizual ravishda baholashi mumkin va bu holatda u ma'lum bir qarorni amalga oshirishdan bosh tortishi mumkin.

Autsorsing xizmatlaridan maktabgacha ta'lim tashkilotlarida sifatli xavfning sifatli tahlilining yakuniy natijalari, o'z navbatida, miqdoriy tahlil uchun dastlabki ma'lumot bo'lib xizmat qiladi, ya'ni faqat qaror qabul qilish algoritmining muayyan operatsiyasini amalga oshirish jarayonida mavjud bo'lgan xavflar baholanadi.

Miqdoriy xavfni tahlil qilish bosqichida uning raqamli qiymatlari hisoblanadi. Mumkin bo'lgan zarar ham aniqlanadi va uning namoyon bo'lishining xarajatlar smetasi beriladi. Nihoyat, miqdoriy baholashning yakuniy bosqichi xavfqa qarshi choralar tizimini ishlab chiqish va ularning xarajatlar ekvivalentini hisoblashdir. Miqdoriy xavfni tahlil qilishning eng keng tarqalgan usullari statistik, analitik, ekspert baholash usuli, analogiya usulidir.

Autsorsing xavfini miqdoriy baholashning roli, agar muqobil yechimlar to'plamidan eng katta foyda keltiradigan optimalni tanlash mumkin bo'lganda sezilarli darajada oshadi. Xavfni minimallashtirish maqsadlariga muvofiq eng kam xarajat va yo'qotish bilan eng yaxshi natijaga erishish ehtimoli. Bu yerda ko'rib chiqilayotgan outsorsing jarayonlarining elementlarini aniqlash, miqdoriy baholash, baholash va taqqoslash, iqtisodiy ko'rsatkichlar tizimida ularning tavsifi bilan munosabatlarni, tendensiyalarni, qonuniyatlarni aniqlash kerak.

Sifat ko'rsatkichlarini tahlil qilish ularni baholash tizimini shakllantirishni o'z ichiga oladi. Mijozlarning qoniqish darajasini baholash usullari sohasidagi tadqiqotlar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan sifat parametrlarini aniqlash va baholash masalalariga ham qator ilmiy tadqiqotlar bag'ishlangan. Bu kabi tadqiqotlarda mijozlar ehtiyojini qondirish va ularning qoniqish konsepsiyasi xizmat sifati tushunchasini o'z ichiga qamrab oladi.

Sifat parametrlarini baholashdagi muammolar va murakkabliklar baholash mezonlarini rasmiylashtirish, umumlashtirish va tahlil qilish, shuningdek, ularni o'lchash usullarini aniqlash kabilar bilan bog'liq hisoblanadi. Xizmatlar

sifatini baholashning mavjud usullarining asosiy kamchiliklari ko'pincha ishlab chiquvchilarning muammolarni hal qilishga yetarlicha e'tibor bermasligi va baholash tizimiga kiritilgan muhim parametrlarni tanlashning xizmatlar ko'lamiga bog'liqligi bilan izohlanadi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida xizmat ko'rsatish

standarti quyidagilarga nisbatan xizmat ko'rsatish tizimining mijozlar bilan o'zaro ta'siriga qo'yiladigan talablarni belgilaydigan me'yoriy shaklda o'rnatilishi kerak. Ya'ni, xizmat standartini belgilashda quyidagi mezonlarga tayanish lozim bo'ladi (1-rasm).

1-rasm. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida outsorsing xizmat ko'rsatish standartlarini belgilovchi mezonlar [1].

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida xizmat ko'rsatish vaqti deganda nafaqat xizmat foydalanish uchun sarflangan vaqt, balki mazkur xizmatdan foydalanish uchun belgilangan joyga yetib borish bilan bog'liq vaqtni ham inobatga olish lozim. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarini amalga oshirishda bunga o'xshash ko'plab muammolar vujudga kelgan, xizmat narxi arzon, ammo u ko'rsatiladigan manzilga yetib borish ancha vaqt va xarajat talab qiladi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ko'rsatiladigan outsorsing xizmatining joylashuvini ham hisobga olish lozim, ya'ni mijozlar guruhlar uchun transportdan foydalanish imkoniyatlari bir-biriga yaqin bo'lishi lozim, shuningdek, joylashuv nuqtayi nazaridan hudud va binolarga kirish imkoniyatlari hisobga olinishi lozim.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida xizmat haqidagi ma'lumotlar to'liq va ishonchli bo'lishi, ko'rsatilgan xizmatlarning berilgan axborotlarga mos tushishi talab qilinadi. Bunda xizmat ko'rsatish qoidalari, mijozlarning huquqlari, nomaqbul sifat va xizmatlar hajmi uchun da'vo arizasi berish tartibi va boshqalarning ishonchiligi ta'minlanishi lozim. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida outsorsing xizmat narxi va undan foydalanish bilan bog'liq qo'shimcha xarajatlar, maktabgacha ta'lim tashkilotlarining ayrim toifalari uchun belgilangan imtiyozlar to'g'risidagi ma'lumotlarning mavjudligi muhim

ahamiyat kasb etadi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlariga outsorsinglar xizmatlarini ko'rsatish sifatini kompleks baholashning mazmunli tahlili quyidagi asosiy usullarni aniqlash imkonini beradi:

a) haqiqatda ko'rsatiladigan maktabgacha ta'lim tashkilotlari outsorsing sifatini mavjud standartlariga muvofiqligini monitoring qilish;

b) ko'rsatilayotgan xizmat sifatini aniqlash bo'yicha iste'molchilar fikrini o'rganish, sotsiologik tadqiqotlar;

v) ko'rsatilgan maktabgacha ta'lim tashkilotlari outsorsing xizmatlarining sifat standartlariga muvofiqligini tekshirish bo'yicha nazorat choralari ishlab chiqish va amalga oshirish. Amaldagi sifatni baholash usullarini tadqiq qilish shuni ko'rsatadiki, aksariyat holatlarda ko'rsatiladigan maktabgacha ta'lim tashkilotlarida outsorsing xizmatlari sifatini baholash so'rovnomal monitoringi, sotsiologik so'rovlar qo'llaniladi, shu bilan birga, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida outsorsing xizmatlarini ko'rsatish sifatini baholash uchun foydalaniladigan barcha parametrlar to'plami shartli ravishda ikkita asosiy guruhga bo'linadi:

a) avtomatik ravishda olinishi mumkin bo'lgan ma'lumotlar to'plamini aniqlash. Ushbu guruh uchun quyidagi parametrlarni ajratish mumkin: outsorsing xizmatni qabul qilish vaqti; rejalashtirilgan vaqti; xodimlarning xatti-harakatlari

ustidan shikoyat qilish imkoniyati; maktabgacha ta'lim tashkilotlarida xizmatlarini ko'rsatishda tovarlar va xizmatlarni iste'mol qilish normalariga rioya qilish va boshqalar;

b) ekspert baholash. Bunday holda maktabgacha ta'lim tashkilotlari outsorsing xizmat ko'rsatish sifatini baholash uchun ishlatiladigan asosiy parametrlar to'plami: iste'molchi uchun xizmatdan foydalanish imkoniyati; xodimlar malakasi; xizmatdan qoniqish darajasi; xizmat ko'rsatish shartlari: qulaylik, xushmuomalalik va boshqalar; outsorsing xizmatlarini ko'rsatishdagi tartib-qoidalariga rioya qilinishi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida outsorsingni amalga oshirish natijalarini baholashda ushbu parametrlar majmuasidan foydalanish outsorsing xizmatlari sifatini oshirishning asosiy vositalaridan biri sifatida qaralishi lozim. Yuqorida ta'kidlanganidek, outsorsing qo'shimcha raqobatdosh ustunliklarni ta'minlaydigan biznes jarayonlarini boshqarishning zamonaviy modelidir, shu bilan birga, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida xizmat ko'rsatish samaradorligini oshirish uchun xususiy kompaniyalarning zaxiralaridan foydalanish ushbu afzalliklarning asosiy manbai hisoblanadi.

Autsorsingga topshirilgan maktabgacha ta'lim tashkilotlarida sifatini o'lchash tartibini quyidagi asosiy bosqichlar bilan tavsiflash mumkin: 1) baholash holatini aniqlash; 2) ko'rsatkichlar tizimini shakllantirish; 3) xususiyatlarni o'lchash uchun shkalani shakllantirish; 4) taqqoslash asosini tanlash va asoslash; 5) yagona ko'rsatkichlarni yig'ish. Baholash holatini aniqlash bosqichida baholash subyektlarini belgilash talab qilinadi, shuningdek cheklovchi omillar aniqlanadi. Baholash holatiga nisbatan aniqlik ikki yo'l bilan amalga oshirilishi mumkin.

Birinchi yondashuv – maktabgacha ta'lim tashkilotlari muhim belgilari va xususiyatlarini aniqlash va ularni tasniflash. Ikkinchi yondashuv maktabgacha ta'lim tashkilotlarida outsorsing

jarayonlar majmuyi sifatida taqdim etishga asoslanadi va ushbu xizmatdagi individual jarayonlarni va ularning muhim xususiyatlarini taqsimlashni o'z ichiga oladi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida outsorsing xizmatining tanlangan xususiyatlarini o'lchash uchun shkalani shakllantirish bosqichi ko'rsatkichlarni belgilashni o'z ichiga oladi. Bular tashqi ajralib turadigan ko'rsatkichlari, masshtab turini aniqlash (nominal, tartibli, intervalli), o'lchov birliklari (bo'linmalar soni), shuningdek, birlamchi o'lchovning haqiqiyliigi, mustahkamligi va aniqligini tekshirish.

Asosiy bosqichlardan biri – bu taqqoslash bazasini tanlash, individual va o'rtacha hisob-kitoblarni bo'lishi mumkin. O'rtacha baholar me'yoriy, indeksli, istiqbolli, ideal, reagnostik yoki prognostik ma'lumotlardan foydalanishga asoslangan va boshqalar sifatida tuzilishi mumkin. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida outsorsing xizmati sifatini baholash shkalasi sifatida 0 dan 1 gacha yoki 0 dan 100 gacha bo'lgan oraliqda normallashtirilgan shkalalardan foydalanish, keyinchalik baholashning yakuniy natijalarini to'rt darajali intervalli koefitsiyentlari shkalaga qisqartirish tavsiya etiladi (2-jadval).

Shuni alohida ta'kidlash mumkinki, bir vaqtning o'zida maktabgacha ta'lim tashkilotlarida outsorsing sifatiga qo'yiladigan talablar, ularning normativ va haqiqiy qiymati, sifat talablaridan chetga chiqish ko'rsatkichlari taqqoslanadi. Autsorsingga topshirilgan maktabgacha ta'lim tashkilotlarida outsorsing ko'rsatish sifatining yakuniy bahosini olish uchun normallashtirish mexanizmlari, ustuvor baholash tartib-qoidalarini, yagona ko'rsatkichlarni yig'ish va ulardan foydalangan holda barcha mezonlar uchun baholash qiymatlarini umumlashtirish kerak, bu ma'lumotlarni umumlashtirish va integral ko'rsatkichlarni hisoblash imkonini beradi.

2-jadval

Autsorsing bilan shug'ullanuvchi korxonaga topshirilgan maktabgacha ta'lim tashkilotlarida sifatini baholashning taxminiy shkalasi [2]

BAHO	INTERVAL (UMUMIY MASSHTABDAGI ULUSHI, FOIZ)	SIFAT
Baho 1	0-50	Autsorsing sifati maktabgacha ta'lim tashkilotlarida sifat standartiga minimal darajada mos keladi
Baho 2	50-80	Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida outsorsing sifat standarti ma'lum darajada buzilgan holda taqdim etiladi. Buni osongina tuzatish mumkin.
Baho 3	81-90	Autsorsing sifati umumiy hisobda maktabgacha ta'lim tashkilotlarining sifat standartiga mos keladi.
Baho 4	91-100	Autsorsing sifati maktabgacha ta'lim tashkilotlarining to'liq sifat standartlariga to'liq mos keladi

Shunday qilib, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida outsorsing sifatini o'lchash va baholashning mavjud usullarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ular asosan xizmatlar ko'rsatish tizimlari va muddatining tashqi bahosini olishga (ya'ni iste'molchi nuqtayi nazaridan baholash) qaratilgan.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari outsorsingga topshiriladigan xizmatlarining sifatini o'lchash uchun mutaxassislar rahbarlik qilishi kerak bo'lgan yagona baholash va chora-tadbirlar tizimini joriy etish kerak. Faqat bu holatda xizmatlar sifati ko'rsatkichlari haqida gapirish mumkin bo'ladi. Shu sababli olingan natijalarga asoslangan holda qaysi xizmatlarning outsorsingga o'tkazilishi kerakligini asoslash lozim.

Shu bilan birga, ushbu ro'yxatga kiritilgan barcha xizmatlar osongina o'lchanadigan, standartlashtirilgan bo'lishi kerak, xizmatlarning turli sinflari va holatlariga mos kelishi va ularni baholash jarayonida muhim ishni talab qilmasligi kerak. Faqat bu holatda maktabgacha ta'lim tashkilotlarining sifat halqasini olish mumkin. Biroq bu holda maktabgacha ta'lim tashkilotlari bilan bog'liq barcha jarayonlarga, shu jumladan, xizmatlar sifati siklida ishlaydigan uchta asosiy jarayonga (marketing, dizayn va xizmatlar ko'rsatish) operatsion talablarni belgilash uchun sifat tizimining metodologiyasini yaratish talab qilinadi.

Autsorsing xizmatlarining samaradorligi, kelajakda e'tiborga olinishi kerak, ya'ni shartnomani bajarish va yakunlashdan keyin buyurtmachi kompaniyadagi vaziyat qanchalik yaxshilandi. Biroq muzokaralar jarayoni bosqichida outsorsing xizmatlarining samaradorligini mijoz-kompaniyaning potensial yoki haqiqiy xarajatlari va outsorsing narxi nuqtayi nazaridan baholash tavsiya etiladi.

Autsorsing xizmatlari bozori amaliyotida keltirilgan usullardan, bizning fikrimizcha, quyidagi:

- daromadning oddiy (hisob-kitob) normasi usuli;
- loyihaning ichki rentabelligini baholash usuli;
- loyihaning sof joriy qiymatini baholash usullaridan foydalanish eng maqbuldir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Autsorsing xizmatlaridan maktabgacha ta'lim tashkilotlarida foydalanish xavfi, samaradorligi va sifatini baholash quyidagi natijalarga erishish maqsad qilinadi:

- maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatini mos vazifalariga yo'naltirishga erishish uchun sharoit yaratish;
- barcha darajadagi maktabgacha ta'lim tashkilotlarini ma'muriy-iqtisodiy jihatdan ta'minoti sifatini oshirish;
- outsorsing shartnomasida so'ralayotgan natijalar sifatini va yetkazib beruvchining javobgarligini batafsil ko'rsatish imkoniyati (xizmatning shaffofligini oshirish);
- maktabgacha ta'lim tashkilotlarining tegishli

faoliyat sohasidagi eng raqobatbardosh va samarali faoliyat ko'rsatayotgan tashkilotlarni jalb qilish;

- kam xarajat evaziga innovatsion texnologiyalardan foydalanish imkoniyatini ta'minlash;
- atrof-muhit sharoitlariga moslashish qobiliyatini oshirish;
- maktabgacha ta'lim tashkilotlariga kommunal xizmatlarni yetkazib beruvchini o'zgartirishni soddalashtirish;
- barcha resurslaridan foydalanish samaradorligi va ularni kamaytirish imkoniyatlarini oshirish.

Bularning barchasi maktabgacha ta'lim tashkilotlarida outsorsing texnologiyasidan foydalanishning asosiy maqsadi bo'lgan xizmat ko'rsatish sifatini yaxshilashga bevosita ta'sir qiladi.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. Ergasheva Nasiba Raxmatullayevna-Qarshi davlat texnika universiteti dotsenti, (PhD) / Эргашева Насиба Рахматуллаевна - доцент Каршинского государственного технического университета, (PhD) / Ergasheva Nasiba Rakhmatullaevna - Associate Professor of Karshi State Technical University, (PhD)

► nasibaergasheva1988@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0002-6479-6709>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 29 dekabrda —2017-2021 yillarga maktabgacha ta'lim tashkilotlari tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida Qarori
- [2]. Гилмиярова М.Р. Проблемы и перспективы развития бухгалтерского аутсорсинга // Вестник ВГУ. Серия: Экономика и управление, 2017. - № 2. - С. 76-80.
- [3]. Федорова Е.А., Ермолов А.Б. Анализ современных тенденций в аутсорсинге бухгалтерского учета // Финансовая аналитика: проблемы и решения. - 2016. - № 27 - С. 4-14.
- [4]. Корнейчик М., Лягуская Н. Развитие бухгалтерского аутсорсинга в Республике Беларусь [Электронный ресурс]. - Режим доступа: xtd://codxus.at.ua/publ/2016_03_31_Iviv/seksiiia_sesitiion_8_2016_03_31/razvitiia_bukxhaaiterskoao_autsorsinaa_v_respublike_belarus/122-1-0-1848. - Дата доступа: 02.05.2018.
- [5]. Васильев А.С., Миргородская Т.Б. Проблемы и перспективы аутсорсинга бухгалтерского учета в России // Международный научно-исследовательский журнал, 2015. - Выпуск № 1. Част 2. - С. 19-21.

- [6]. Ескова Л.Ф., Дрозд А.М., Маневич А.Б. Аутсорсинг в Республике Беларусь [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://эииб.бсу.бй/битстреам/123456789/89793/1/дрозд_маневич_сборник11Жом1.пдф. - Дата доступа: 12.03.2017.
- [7]. Пардаев М.Қ. Хизмат кўрсатиш, сервис ва туризм соҳаларини ривожлантириш: муаммолар ва уларнинг ечимлари.-Т.: «Иқтисод-молия». 2008. – 260 б.
- [8]. Урозов Б.К. ва бошқалар. Хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарида бухгалтерия ҳисоби ва аудитнинг долзарб масалалари. – Т.: “Иқтисодиёт” нашриёти, 2011. – 260 б.
- [9]. Ergasheva N. Outsourcing xizmatlarining iqtisodiy mohiyati va ahamiyati. // “Servis” ilmiy-amaliy jurnali. – Samarqand, 2023 – № 1. – B. 91-95. (08.00.00; №20).
- [10]. Ergasheva N. Autosorsing xizmatlari bozorini baholash. // Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi. 3/2 – 2023, № 21. – B. 191-193. (OAK 08.00.00-Iqtisodiyot fanlari; Milliy nashrlar №21)
- [11]. Ergasheva N. Analysis of risk, effectiveness and quality assessment of using outsourcing services in preschool educational organizations. // Journal of Management Value & Ethics. [https://www.jmveindia.com/journal/Oct-dec.2023.Vol.13№04.-P.47-53.\(08.00.00;№6\).](https://www.jmveindia.com/journal/Oct-dec.2023.Vol.13№04.-P.47-53.(08.00.00;№6).)
- [12]. Ergasheva N. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida autosorsing xizmatlarini iqtisodiy baholashning “X2S” mexanizmini shakllantirish yo'nalishlari. // “Servis” ilmiy-amaliy jurnali. – Samarqand, 2023. – № 4. – B. 91-95. (08.00.00; №20).

Iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida qishloq xo'jaligida aktivlarni hisobga olishni takomillashtirish

Egamberdiyeva Salima Rayimovna, Samadova Marjona Feruzbek qizi

Совершенствование учета активов в сельском хозяйстве в условиях цифровизации ЭКОНОМИКИ

Эгамбердиева Салима Раимовна, Самадова Маржона Ферузбек кизи

Improvement of asset accounting in agriculture in the context of digitalization of the economy

Egamberdieva Salima Raimovna, Samadova Marjona Feruzbek kizi

Received: May 15, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya:** Ushbu maqolada Buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga asosan qishloq xo'jaligi korxonalari buxgalteriya balansida aktivlarning tarkibi bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan. Buxgalteriya balansida asosiy vositalarni turlari (klaslari) bo'yicha detallashtirish, investitsiyaviy mulklar kabi moddalarni kiritish taklif etilgan. Maqolada qishloq xo'jaligida aktivlar hisobining tashkiliy-uslubiy jihatlarini takomillashtirish yuzasidan takliflar asoslangan.
- **Kalit so'zlar:** qishloq xo'jaligi hosili, tirik hayvon, o'simlik, biologik aktiv, o'stirishdagi hayvonlar, dehqonchilik hosili, chorvachilik mahsuloti 16-son BHXS (IAS) "Asosiy vositalar", 17-son BHXS "Ijara" (IAS) "Ijara", 38-son BHXS (IAS) "Nomoddiy aktivlar", 40-son BHXS (IAS) "Investitsion mulk", 41-son BHXS "Qishloq xo'jaligi".
- **Аннотация:** В статье разрабатываются предложения по составу активов баланса сельскохозяйственных предприятий на основе международных стандартов бухгалтерского учета и финансовой отчетности. Предлагается детализировать в балансе основные средства по видам (классам), включая такие позиции, как инвестиционная недвижимость. В статье представлены предложения по совершенствованию организационно-методических аспектов учета основных средств в сельском хозяйстве.
- **Ключевые слова:** сельскохозяйственная продукция, живые животные, растения биологический актив, скот, урожай, продукция животноводства МСФО (IAS) 16 «Основные средства», МСФО (IAS) 17 «Аренда» (МСФО) «Аренда», МСФО (IAS) 38 «Нематериальные активы», МСФО (IAS) 40 «Инвестиционная недвижимость», МСФО (IAS) 41 «Сельскохозяйственная деятельность».
- **Abstract:** The article develops proposals on the composition of balance sheet assets of agricultural enterprises based on international accounting and financial reporting standards. It is proposed to detail fixed assets in the balance sheet by type (class), including such items as investment property. The article presents proposals for improving the organizational and methodological aspects of accounting for fixed assets in agriculture.

- **Keywords:** agricultural products, live animals, plants. biological asset, livestock, crop, livestock products IAS 16 Property, Plant and Equipment, IAS 17 Leases (IFRS) Leases, IAS 38 Intangible Assets, IAS 40 Investment Property, IAS 41 Agricultural Activity.

KIRISH

Buxgalteriya hisobi oldida turgan muhim vazifalardan biri bu korxonalarda amalga oshirilayotgan islohotlar jarayonlari to'g'risida real va batafsil axborotlarni shakllantirish, ularni foydalanuvchilar, avvalambor, investorlarga o'z vaqtida yetkazib berishdir.

Ichki bozorda narxlar barqarorligini ta'minlash bugungi kunning dolzarb masalasi hisoblanadi. Bu o'z vaqtida mahsulotni yetishtiruvchi subyektlar, xususan, qishloq xo'jaligida biologik aktivlardan olinadigan hosilni o'z vaqtida hisob-kitobini xalqaro standartlar asosida yuritish va muhim hisoblanadi. Bundan ko'rinib turibdiki, hozirgi sharoit qishloq xo'jaligida faoliyat yuritayotgan korxonalar faoliyatini rivojlantirish, ularda hisob va hisobot ishlarini xalqaro tajribalar asosida takomillashtirishni taqozo etmoqda. Amaldagi buxgalteriya hisobiga oid milliy standartlarda qishloq xo'jaligida faoliyat yuritayotgan korxonalar faoliyatining xususiyatlaridan kelib chiqib hisobni yuritish tartiblari aniq belgilanmagan. Bu esa mazkur mavzuda tadqiqotlar olib borilishini taqozo etadi hamda qishloq xo'jaligida faoliyat yuritayotgan korxonalarlarning aktivlarni xalqaro standartlar asosida tasniflash, ularni moliyaviy hisobotda aks ettirish masalalari dolzarb ekanligidan dalolat beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Aktivlar hisobini turli iqtisodiy va ijtimoiy maktablar hamda ilmiy yo'nalishlar, shu jumladan, hisob va audit sohasi vakillari tomonidan ham tadqiq etilgan. Xususan, aktivlar hisobi Robert C., Recket M. [1], B. Boronov [2], Averchev I.A., [3] Anthony, Robert Newton [4], Libby Robert [5] kabi xorijiy olimlar tadqiqotining predmeti bo'lgan.

Ammo K.Makkonnell, S.Bryu [6], S.Fisher, R.Dornbush, R.Shmalenzilar [7] kapitalni barcha ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida qo'llaniladigan moddiy vositalardan, ya'ni mashinalar, asbob-uskunalar, inshootlar, zavod-fabrikalar, omborlar, transport vositalari kabilardan iborat, deb tovar va pulni bunga kiritmaydilar.

Mamlakatimiz olimlaridan SH.Shodmonov, R.Alimov, T.Jo'rayevlar G'arb olimlarining ayrimlari tomonidan kapitalni bir tomonlama, ya'ni uning qiymat tarafini e'tiborga olganliklari, boshqalari esa iqtisodiy tushunchalarning tarixiylikini e'tibordan chetda qoldirib, uning moddiy obekti, narsa va hodisalarning ashyoviy tomonini ko'rsatganliklari va

shuning uchun kapital doimiy, o'zgarmas tushuncha, deb e'tirof etganliklarini ta'kidlab, kapital mazmunini quyidagicha bayon qilishgan: «Biz bu ikki xil tushunchani bir tanganing ikki tomoni, bir tushunchaning, ya'ni kapital tushunchasining ikki tomoni: uning bir tomoni moddiy va ashyoviy kurinishi, ikkinchi tomoni esa uning qiymat ko'rinishi ekanligini e'tiborga olamiz va uni bozor iqtisodiyoti sharoitida kapital deb ishlatamiz» [8].

Hozirgi kunda iqtisodchi olimlar o'rtasida munozaraga sabab bo'layotgan masalalardan biri - kapitalni iqtisodiy kategoriya emas, balki buxgalteriya hisobi kategoriyasi sifatida e'tirof etish lozimligidir. Bizningcha, bunday munozaraga o'rin bermaslik lozim. Chunki kapital, avvalambor, iqtisodiy kategoriya sifatida barcha iqtisodiy fanlarning asosi bo'lib hisoblanadi. Buxgalteriya hisobi ham iqtisodiy fan sifatida iqtisodiy tushuncha va qonuniyatlarni o'z maqsadi va vazifalari doirasida tadqiq etadi. Kapital tushunchasi buxgalteriya hisobi nuqtai nazaridan ham o'rganilishi tabiiydir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Qishloq xo'jaligida aktivlarni standartlar asosida tasniflash, ular hisobini takomillashtirish, xalqaro standartlar talablari asosida ularning hisobotlarini tuzish, buxgalteriya yozuvlarining aniq va to'liqligi va o'z vaqtida ishonchli moliyaviy ma'lumotlarni tayyorlash maqsadida qabul qilingan tashkiliy tadbirlar, usullar va amallarni bajarish masalalarini tadqiq qilish jarayonida miqdor va sifat, induksiya va deduksiya, tahlil va sintez mantiqiy tahlil kabi uslublardan va yondoshuvlardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ayrim manbalarda kapitalni ta'sischi tomonidan qo'yilgan ulushlar majmuasi va korxona tomonidan jamg'arilgan foyda deb qaralgan [9].

Нидлз Б., Андерсон Х., Колдуэл Д. larning fikricha, kapital - mulkdorning ixtiyoridagi moddiy va nomoddiy shakldagi mablag'lar va pul mablag'lari kabi iqtisodiy resurslardir [10]. Ushbu mulohazalar kapitalning iqtisodiy kategoriyasi ekanligini to'liq yoritmaydi. Balki bu ta'riflar kapital mohiyatini buxgalteriya hisobi kategoriyasi sifatida ochib beradi, xolos. Xalqaro standartlar muvofiq buxgalteriya balansini takomillashtirishda dastavval aktivlarning umum tan olingan tasnifini ishlab chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

1-son BHXS "Moliyaviy hisobotni taqdim etish" talablariga muvofiq ravishda korxonalarda, jumladan qishloq xo'jalik korxonalarida aktivlarning quyidagi tasnifidan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi 1-2 rasmlar.

Ushbu tasnif asosida amaldagi buxgalteriya balansining shaklida ma'lum bir o'zgartirishlarni kiritish maqsadga muvofiq bo'ladi. Ushbu o'zgartirishlarning bir qancha zaruriyati mavjud.

UZOQ MUDDATLI AKTIVLAR	
Amaldagi buxgalteriya hisobidagi	Tavsiya etilayotgan variant
-Asosiy vositalar; -Moliyalanadigan lizing shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vosita; -Nomoddiy aktivlar; -Uzoq muddatli investitsiyalar; -O'rnatish jixozlari -kapital qo'yilmalar; -Uzoq muddatli debitor qarzlari.	-Asosiy vositalar -Moliyalanadigan lizing shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vosita; -Biologik aktivlar (uzoq muddatli); -Nomoddiy aktivlar; -Uzoq muddatli investitsiyalar ; -kapital qo'yilmalar; -Investitsiyaviy mulk;

1-rasm. Korxona uzoq muddatli aktivlarning xalqaro standartlarga muvofiq tasnifi

QISQA MUDDATLI AKTIVLAR		
Amaldagi buxgalteriya hisobi bo'yicha	Tavsiya etilayotgan variant (moliyaviy hisobotning standartlariga asosan)	variant xalqaro
-Materiallar; -Yetkazib berish va boquvdagi xayvonlar; -Asosiy ishlab chiqarish xarajatlari; -O'zi ishlab chiqargan yarim tayyor mahsulotlar; -Yordamchi ishlab chiqarish xarajatlari; -Umumishlab chiqarish xarajatlari; -Ishlab chiqarishdagi yaroqsizlik; -Xizmat ko'rsatuvchi xo'jaliklar; -Tayyor mahsulotlar; -Tovarlar; -Kelgusi davr xarajatlari va muddati kechiktirilgan xarajatlar; -Qisqa muddatli debitor qarzlari; -Pul mablag'lari; -Pul ekvivalentlari -Qisqa muddatli investitsiya.	-Asosiy ishlab chiqarish xarajatlari; -O'zi ishlab chiqargan yarim tayyor mahsulotlar; -Yordamchi ishlab chiqarish xarajatlari; -Ishlab chiqarishdagi yaroqsizlik; -Xizmat ko'rsatuvchi xo'jaliklar; -Tayyor mahsulotlar; -Tovarlar; -Sotish uchun mo'ljallangan uzoq muddatli aktivlar -Qisqa muddatli investitsiyalar; -Biologik aktivlar (qisqa muddatli); -Savdo va boshqa debitorlik qarzlari; -Pul mablag'lari va pul ekvivalentlari; -Boshqa moliyaviy aktivlar; -Sotish uchun mo'ljallangan uzoq muddatli aktivlar.	

2-rasm. Korxona qisqa muddatli aktivlarning xalqaro standartlarga muvofiq tasnifi [4]

Birinchidan, qishloq xo'jalik korxonalarida asosiy tashqi axborotdan foydalanuvchilarga ushbu tashkilotning a'zolari, homiylik va boshqa moliyaviy yordamlarni amalga oshirgan shaxslar, banklar, auditorlik tashkilotlari, davlat soliq organlari va boshqa axborot foydalanuvchilarni kiritish mumkin. Ushbu axborot foydalanuvchilar uchun qarorlar qabul qilishlari uchun qishloq xo'jalik korxonalarining mulki to'g'risida nafaqat umumiy ma'lumotlar, balki ularning tarkibiy qismlari bo'yicha ham ma'lumotlar kerak bo'ladi.

Qishloq xo'jalik korxonalarining aktivlari tarkibiga kiruvchi biologik aktivlar va investitsion mulklarning holati to'g'risidagi axborotlar ham foydali hisoblanadi. Bu axborotlar ularning moliyaviy holatini kengroq tavsiflaydi. Ushbu tasnif asosida amaldagi buxgalteriya balansining shaklida ma'lum bir o'zgartirishlarni kiritish maqsadga muvofiq bo'ladi. Ushbu o'zgartirishlarning bir qancha zaruriyati mavjud. Ikkinchidan, 1-son BHXS "Moliyaviy hisobotni taqdim etish" standartining 78-bandida asosiy vositalar 16-son BHXS

“Asosiy vositalar” standartiga muvofiq turlari (klasslari) bo'yicha detallashtirilishi lozim- ligi ko'rsatilgan. Bu xalqaro standartning talabidir. Bugun mamlakatimizda xalqaro standartlarga o'tish joriy qilinayotgan ekan, demak biz barcha sohada, xususan, qishloq xo'jaligida ham buxgalteriya hisobi tarkibini ham takomillashtirishimiz lozim.

Uchinchidan, asosiy vositalarning 16-son BHXS “Asosiy vositalar” standartida keltirilgan turlari (klasslari) bo'yicha axborotlar, albatta, to'g'ridan to'g'ri moliyaviy holat to'g'risidagi hisobotda (buxgalteriya balansida) yoki hisobotlarga beriladigan ochiqloqlashlarda aks ettirish shart ekanligi qayd qilingan.

To'rtinchidan, amaldagi buxgalteriya balansida ayrim moddalar kiritilmagan. Masalan, investitsiyaviy mulklar, biologik aktivlar va boshqalar. Sotishga mo'ljallangan deb taniflangan uzoq muddatli aktivlar uzoq muddatli aktivlar tarkibida aks ettirilmasligi lozim, deb o'ylaymiz. Xususan, sotish uchun mo'ljallangan katta yoshdagi hayvonlar ham uzoq muddatli aktivlar tarkibida aks ettirilmasligi lozim deb hisoblaymiz.

Ushbu jihatlarni hisobga olgan holda xalqaro standartlar talablariga javob beradigan buxgalteriya schyotlari va balansda uzoq muddatli aktivlarni aks ettirish tartibini quyidagi jadvalda keltiramiz (1-jadval).

1-jadval

Xalqaro standartlar asosida korxonalarda ayrim aktivlar hisobini yuritish uchun tavsiya etilayotgan schyotlar tizimlari [3]

AKTIVNING TURI	KODLARI	AMALDAGI BUXGALTERIYA SCHYOTLAR REJASINING SHAKLIDA AKTIVLARNING TARKIBI	AKTIVNING TURI	KODLARI	TADQIQOTLAR ASOSIDA TAKLIF QILINGAN SHAKLIDA AKTIVLARNING TARKIBI
Asosiy vositalar 0100	110	Yer	Asosiy vositalar	110	Yer
	111	Yerni obodonlashtirish		111	Obodonlashtirilgan yer
		Moliyalanadigan lizing shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarni o'zlashtirish			Moliyalanadigan lizing shartnomasi bo'yicha olingan va o'zlashtirilgan asosiy vositalar
	112			112	
	120	Binolar, inshootlar va uzatkich moslamalar		120	Binolar, inshootlar va uzatkich moslamalar
	130	Mashina va uskunalar		130	Mashina va uskunalar
	140	Mebel va ofis jihozlari		140	Mebel va ofis jihozlari
	150	Kompyuter jihozlari va hisoblash texnikasi		150	Kompyuter jihozlari va hisoblash texnikasi
	160	Transport vositalari		160	Transport vositalari
	170	Ish hayvonlari		190	Boshqa asosiy vositalar
	171	Mahsuldor hayvonlar		191	Konservatsiya qilingan asosiy vositalar
	180	Ko'p yillik ekinlar		-	-
	190	Boshqa asosiy vositalar		-	-
	199	Konservatsiya qilingan asosiy vositalar		-	-
Biologik aktivlar 0192			Biologik aktivlar 0192	0192/01	Ish hayvonlari
				0192/02	Mahsuldor hayvonlar
				0192/03	Ko'p yillik ekinlar

KAPITAL QO'YILMALAR	810	Tugallanmagan qurilish	KAPITAL INVESTISIYALARNI HISOBGA OLUVCHI SCHYOTLAR	800	Kapital investitsiyalar
	820	Asosiy vositalarni sotib olish		810 Kapital qurilish, kengaytirish, rekonstruksiya qilish va ularga kiritilgan kapital investitsiyalar	
	830	Nomoddiy aktivlarni sotib olish			
	840	Asosiy podani shakllantirish			
	850	Yerni obodonlashtirishga kapital qo'yilmalar		820	Uzoq muddatli aktivlarni sotib olish
	860	Uzoq muddatli ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarga kapital qo'yilmalar		830	Nomoddiy aktivlarni zamonaviylashtirish va unga kiritilgan kapital investitsiyalarni hisobga oluvchi schyotlar
	890	Boshqa kapital qo'yilmalar		840	Biologik aktivlarni zamonaviylashtirish va unga kiritilgan kapital investitsiyalar
				841	Ishchi hayvonlarni parvarishlashga kapital investitsiyalar
				842	Mahsuldor hayvonlarni parvarishlashga kapital investitsiyalar
				843	Ishchi hayvonlarni sotib olishga kapital investitsiyalar
				844	Mahsuldor hayvonlarni sotib olishga kapital investitsiyalar
					Ko'p yillik daraxtlarni parvarishlash xarajatlari
				850	Yerni obodonlashtirish va unga kiritilgan kapital investitsiyalar
				860	Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha asosiy vositalarni xarid qilish va ularga kiritilgan kapital investitsiyalar
				890	Boshqa kapital nvestitsiyalar

Amaldagi 21-son BHMSda bugungi kunda qishloq xo'jalik sohasida tez rivojlanayotgan intensiv bog'lar, chunonchi, olmozorlar, yong'oqzorlar, uzumzorlar va bosh qa turdagi mevalorlar hamda ularga kiritilgan investitsiyalar hisobi uchun maxsus schyotlar mavjud emas. Xalqaro miqyosda biologik aktivlarning bir turi sifatida tan olingan ushbu ko'p yillik o'simliklarni respublikamizda ko'paytirishning davlat tomonidan ustuvor vazifa sifatida belgilanganligi, dehqonchilikning ushbu turlarini jadal rivojlantirishning muhim ahamiyatga molikligi, tabiiy ravishda, mazkur sohalarni modernizatsiyalash jarayonlari hamda ularga kiritilayotgan investitsiyalar hisobi uchun maxsus schyotlar ochish hamda yuritishni taqozo etadi.

1-jadvaldan ko'rinib turibdiki, amaldagi buxgalteriya hisobi schyotlar rejasida ishchi va mahsuldor hayvonlar, ko'p yillik daraxtlar asosiy vositalar tarkibiga kiritilgan, xalqaro standartlar talablariga ko'ra esa bular biologik aktivlarga

kiritilgan. Biz taktif etayotgan schyotlar rejasida ham mazkur talablardan kelib chiqib ishlab chiqildi. Bundan tashqari, kapital investitsiyalar tarkibida ham biologik aktivlarni shakllantirish bilan bog'liq xarajatlarni aks ettiruvchi schyotlar tavsifiya etildi.

Uzoq muddatli aktivlar korxona faoliyatida ishtirok etadigan muhim iqtisodiy kategoriyalardan biri hisoblanadi. Yangi iqtisodiy munosabatlar sharoitida mazkur iqtisodiy kategoriya yetarlicha chuqur o'rganilmagan. Shuning uchun uning toifalarini aniqlovchi asosiy tavsiflarni har tomonlama ko'rib chiqish zarur.

Ko'pchilik iqtisodchilar uzoq muddatli aktivlarni ishlatish muddati 1 yildan ortiq bo'lgan aktivlar sifatida tasniflaydilar: uzoq muddatli kapital qo'yilmalar, nomoddiy aktivlar, asosiy vositalar, boshqa uzoq muddatli aktivlar. Bunday tarzda tasniflash buxgalteriya hisobi qoidalariga asoslanadi.

Buxgalteriya hisobining xalqaro standartlarida aktivlarni

tan olishda milliy standartlardan farq qiladi. Masalan buxgalteriya hisobining milliy standartida asosiy vosita sifatida aks ettiriladigan aktivlar xalqaro standartlarda turli element sifatida aks ettirilishi mumkin. Masalan, "Quyidagilar investitsion mulkka misoldir:

- (a) odatdagi xo'jalik faoliyati doirasida qisqa muddatda sotish uchun emas, balki uzoq muddat davomida kapitalning qiymati oshishi uchun egalik qilinadigan yer.
 - (b) kelgusida foydalanilish maqsadi aniqlanmagan egalikdagi yer. (Agarda tadbirkorlik subyekti yerdan mulk egasi-egallagan mulk sifatida foydalanishini yoki odatdagi xo'jalik faoliyati doirasida qisqa muddatda sotish uchun foydalanishini aniqlamagan bo'lsa, yer kapitalning qiymati oshishi maqsadida saqlanayotgan deb hisoblanadi.)
 - (v) tadbirkorlik subyekti tomonidan egalik qilinadigan (yoki moliyaviy ijara shartnomasi asosida tadbirkorlik subyekti tomonidan egalik qilinadigan) hamda bir yoki bir necha operativ ijara shartnomalari asosida ijaraga berilgan bino.
 - (g) band bo'lmagan, ammo bir yoki bir necha operativ ijara bo'yicha ijaraga berishga mo'ljallangan bino".
- Sotish uchun muljallangan bo'lsa, o'sha aktiv zaxira hislanadi. Agar ushbu aktiv korxona asosiy faoliyatida foydalanishi uchun mo'ljallansa, u asosiy vosita sifatida e'tirof etiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Amaldagi buxgalteriya balansining uzoq va joriy aktivlar qismini ham ilg'or xorijiy tajribalar hamda xalqaro standartlar asosida takomillashtirish taqozo etmoqda.

Hozirgi vaqtda jahon bozorida tabiiy-toza oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talab kundan kunga ko'payib, bu dunyo mamlakatlari oldiga mavjud tabiiy resurslardan samarali foydalanish va ilmiy asoslangan innovatsion texnologiyalarni qo'llagan holda tobora o'sib borayotgan ehtiyojni qondirish masalasini qo'yimoqda. Shu sababli ham jahon iqtisodiyotida cheklangan resurslar taqchilligi muammosi biologik aktivlardan samarali foydalanishni taqozo etadi. Xalqaro hisob va hisobot amaliyotida "biologik aktivlar", investitsion mulk moliyaviy hisob va hisobotning muhim obyekti sifatida tan olinadi.

Biroq, hozirgi paytda hisob va hisobot tizimida qo'llanilayotgan hisobotlarda qishloq xo'jalik korxonalarining biologik aktivlari va investitsion mulk to'g'risidagi ma'lumotlari axborot foydalanuvchilarning talablariga to'liq javob beradi deb bo'lmaydi.

Bu esa, o'z navbatida, moliyaviy hisobotlarning ishonchli va ahamiyatli axborot berish borasidagi foydalilik (naflik) darajasini ma'lum darajada pasayishiga sabab bo'ladi. Xo'jalikni operatsion faoliyati va boshqaruv tizimi samaradorligini xolis auditorlar tomonidan baholashda ham ko'plab

qiyinchiliklarni tug'diradi.

Biologik aktivlar va investitsion mulk hisobini xalqaro standartlar talablariga moslashtirish, ular hisobiga doir rivojlangan mamlakatlar tajribalaridan samarali foydalanilishiga erishish bu barcha mamlakatlar uchun hozirgi kunning eng muhim va dolzarb masalalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Bizningcha, aktivlar hisobini xalqaro standartlar talabiga ko'ra yuritish uchun aktivlar hisobini amalga oshi- ruvchi ishchi schyotlar rejasini ishlab chiqish maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Yuqorida (1-jadval)da mazkur schyotlarni namunaviy varianti tavsiya etildi:

Dunyo mamlakatlari iqtisodiyotning barqaror o'sishini ta'minlashda hisob va hisobotlarni xalqaro miqyosda muvofiqlashtirish muhim ahamiyatga ega. Hozirda barcha mamlakatlarda qulay investitsion muhitni shakllantirish, iqtisodiyotning jahon standartlariga mos keladigan milliy standartlarini yaratish maqsadida buxgalteriya hisobining milliy standartlarini xalqaro standartlar talablariga moslashtirish, moliyaviy hisob va hisobotni xalqaro unifikatsiyasi, hisob va hisobotning muhim tarkibiy qismi hisoblangan biologik aktivlar, investitsion mulk hisobining hozirgi holati, tasnifi, ularni tan olish, baholash va hisobotlarda aks ettirishni takomillashtirish borasidagi ilmiy izlanishlar alohida o'ringa ega. Olib borilgan ilmiy izlanishlar natijasida biologik aktivlar va investitsion mulk hisobining konseptual asoslari, ularni tan olish va baholash hamda moliyaviy hisobotlarda aks ettirish metodologiyasini takomillashtirish bo'yicha ma'lum yutuqlarga erishib kelingan. Biroq dunyo miqyosida biologik aktivlar va investitsion mulk hisobiga doir ilg'or tajribalar hamda bu boradagi xalqaro standartlar talablari jahon iqtisodiyotida o'z o'rnini topishga harakat qilayotgan mamlakatlarda to'liq joriy qilinishiga erishilgan emas. Respublikamiz iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi muhim o'rinni egallab, oxirgi yillarda bu sohaga ham xorijiy investitsiyalarni keng jalb qilinishiga qaramasdan, ushbu biologik aktivlar hisobi va auditining xalqaro standartlar talablariga mos keladigan nazariy, tashkiliy va metodologik asoslari to'lig'icha yaratilgan deb bo'lmaydi. Jumladan, respublikamizda biologik aktivlar hisobiga doir milliy standartlar yaratilgan emas. Biologik aktivlarning hisobi 5-BHMS va 4-BHMSlar bilan tartibga solinadi.

Moliyaviy hisobot xalqaro standartlarining joriy qilinishi moliyaviy hisobotlardagi axborotlarning ishonchliliigi va obyektivligini oshirish bilan bir qatorda xorijiy investitsiyalarni mamlakatimiz iqtisodiyotiga kiritishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirish sharoitida xo'jalik yurituvchi subyektlarda hisob obyektlari to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z vaqtida, to'g'ri va to'liq shakllantirish hamda boshqa korxonalar bilan bo'ladigan hisob-kitoblarni

o'z vaqtida amalga oshirish muhim hisoblanadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, korxonalarda kapital investitsiyalar hisobini zamon talablari asosida tako- millashtirish uchun quyidagilar tavsiya etiladi.

Birinchidan, avvalambor, 21-son BHMSda nazarda tutilgan 0800-“Kapital qo'yilmalarni hisobga oluvchi schyotlar” tizimi nomi va maqomini o'zgartirishni maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz. Bizningcha, ushbu schyotni 0800-“Korxonani zamonaviylashtirish jarayonlari va ularga kiritilgan kapital investitsiyalarni hisobga oluvchi schyotlar” deb nomlash to'g'ridir. Mazkur schyotning aynan shunday nomlanishi uning maqsad va maqomini to'g'ri ifoda etadi, deb o'ylaymiz. Chunki aynan shu nomdagi schyotning mavjudligi va uning yuritilishi korxonada yuz berayotgan yangilanishlarni, bir tomondan, muhim jarayon sifatida aks ettirishga, ikkinchi tomondan esa ularga kiritilgan kapital investitsiyalar hisobini yuritishga imkon beradi.

Ikkinchidan, fikrimizcha, zamonaviylashtirish jarayonlari va ularga kiritilgan kapital investitsiyalarni hisobga oluvchi schyotlar tizimi tarkibiga kiruvchi schyotlar davlatimiz siyosatida belgilangan innovatsion jarayonlarning barcha yo'nalishlari, chunonchi, yangi obyektlar qurish, mavjud obyektlarni kengaytirish, rekonstruksiya qilish va obodonlashtirish, zamonaviy asbob-uskunalar, texnika va texnologik liniyalar, biologik aktivlar va boshqa turdagi yangi asosiy vositalarni xarid qilish, shuningdek, mos ravishda ularga kiritilgan kapital investitsiyalarni bevosita aks ettirishga mo'ljallangan bo'lishi lozim. Aynan ushbu talabdan kelib chiqib, bizningcha, amaldagi 0800-“Kapital qo'yilmalarni hisobga oluvchi schyotlar” tizimining tarkibi, maqomi va nomlanishi bo'yicha restrukturizatsiya qilish (o'zgartirish) maqsadga muvofiqdir. Korxonani zamonaviylashtirish jarayonlari va ularga kiritiladigan kapital investitsiyalar hisobi uchun biz tomonimizdan tavsiya etilayotgan barcha schyotlar maqomiga ko'ra aktiv, doimiy, balans schyotlar hisoblanadi, shuningdek, ularning har biriga aniq maqsad va vazifalar yuklatiladi.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

- 1. Egamberdiyeva Salima Rayimovna, QarDTU dotsenti / Эгамбердиева Салима Раимовна, доцент КарГТУ / Egamberdieva Salima Raimovna, Associate Professor of KSTU**

► salimaegamberdiyeva147@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0000-5106-7166>

- 2. Samadova Marjona Feruzbek qizi QarDTU Buxgalteriya hisobi yo'nalishi 1 kurs talabasi / Самадова Маржона Ферузбек кизи, студентка 1 курса факультета бухгалтерского учета КарГТУ / Samadova Marjona Feruzbek qizi, 1st year student of the accounting faculty of KSTU**

► samadovamarjona7@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0000-1106-5144>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. Robert C., Recket M. Information content of IFRS versus GAAP financial statements // Journal of financial reporting and accounting. ISSN 1985-2517. 12 March 2018.
- [2]. B. Boronov. Improvement of investment accounting in Uzbekistan. Volume 12 | Issue 6. 2020 June. Pages: 1069-1079. <https://www.jardcs.org/abstract.php?id=4967>
- [3]. Averchev I.A. MSFO. 1000 primerov primeneniY. / I. A. Averchev. – M.: Rid Grupp, 2011. – 992 s. (Polnoye rukovodstvo buxgaltera).
- [4]. Anthony, Robert Newton. Accounting principles / Robert N. Anthony, James S. Reece, D.B.A. – 7th edition, Irwin, 2001. 686 p.
- [5]. Libby Robert. Financial accounting / Robert Libby, Patricia A. Libby, Daniel G. Short. Irwin, Printed in USA, 2016. 752 p.
- [6]. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика: 17-е изд. - М.: «ИНФРА-М», 2009. -С. 107.)
- [7]. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. - М.: «Дело-ЛТД», 1995. -С. 127.)
- [8]. Шодмонов Ш. ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси.-.: «Молия», 2002. 37-б.)
- [9]. Бухгалтерский учет. / Под ред. Безруких П.С. -М.: «Бухгалтерский учет», 2002. -С. 527.)
- [10]. Нидлз Б., Андерсон Х., Колдуэл Д. Принципы бухгалтерского учета. / Под ред. Я.В.Соколова. -М.: «Финансы и статистика», 1994. -С. 24.

Moliyaviy qarorlar samaradorligini ta'minlashda hisobotlar tahlilining muhimligi

Jumayeva Gulrux Jo'raqulovna

Значение анализа отчетов в обеспечении эффективности финансовых решений

Джумаева Гулрух Джуракуловна

The importance of report analysis in ensuring the effectiveness of financial decisions

Jumaeva Gulrux Jurakulovna

Received: May 15, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya.** Ushbu maqolada moliyaviy qarorlar qabul qilishda samaradorlikka erishishning muhim omillari tarkibida buxgalteriya hisobi hamda hisobotlarining o'ri, ahamiyati, ularni ilmiy asoslarda tahlil qilish muhimligining nazariy jihatlarini yuzasidan fikr va mulohazalar bayoni keltirilgan.
- **Kalit so'zlar:** hamkorlik, boshqaruv, qaror, hisob, hisobot, ko'rsatkich, tahlil, barqarorlik, samaradorlik.
- **Abstract.** This article presents a statement of views and considerations on the theoretical aspects of the role and significance of accounting and reporting as important factors in achieving efficiency in financial decision-making, the importance of their analysis on a scientific basis.
- **Keywords:** cooperation, management, decision, account, report, indicator, analysis, stability, efficiency.
- **Аннотация.** В статье изложены взгляды и соображения относительно роли и значения бухгалтерского учета и отчетности как важных факторов достижения эффективности принятия финансовых решений, а также теоретические аспекты важности их анализа на научной основе.
- **Ключевые слова:** сотрудничество, управление, решение, расчет, отчет, показатель, анализ, устойчивость, эффективность.

KIRISH

O'zbekiston o'z taraqqiyot yo'lida ulkan maqsadlarni belgilaganligi va unda ijobiy natijalarga erishilayotganligini tashqi savdo ko'lamida bozorlar va moliyaviy hamkorlar tarkibining kengayayotganligida ham ko'rish mumkin. Xususan, "2024 yilda O'zbekiston tashqi savdosida YI ulushi tovar ayirboshlashda 9,7 foizni, eksportda 6,3 foizni, importda 12 foizni tashkil etdi. YI esa O'zbekistonning savdo sheriklari

reytingida Xitoy va Rossiyadan keyin 3-o'rinni egalladi"[1]. Xususan, har qanday moliyaviy hamkorlik mukammal va puxta ishlab chiqilgan moliyaviy qarorlarga hamda makroiqtisodiyotning asosiy bo'g'ni bo'lgan korxona va tashkilotlar, yoxud xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatiga bevosita bog'liq. Biroq bugungi global iqtisodiyot hamda keskin raqobat muhitining mavjudligi xo'jalik yurituvchi subyektlar boshqaruvini tubdan takomillashtirish, uning sifat jihatidan yangi tuzilmasini shakllantirish har qanday moliyaviy qarorlar samaradorligini o'z-o'zidan ta'minlaydigan mexanizm bo'la

olmaydi. Chunki, dastlab ishlab chiqarishga yangi texnika va texnologiyalarni joriy etish, innovatsion mahsulotlarni yaratish orqali raqobatdoshlikni ta'minlash va tarkibiy o'zgarishlar qilish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bu jarayonlar xo'jalik yurituvchi subyektlar moliya – xo'jalik faoliyatida unumdorlik va samaradorlikni, moliyaviy natijadorlikni ijobiy bo'lishini ta'minlashning muhim talabi hisoblanadi. Ayni ushbu holat axborotlar tahliliga, xususan, buxgalteriya hisobotlari tahlilini obyektiv zaruriyatga aylantiradi va bunda moliyaviy qarorlar samaradorligiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash, ularning ta'sirini hisoblab borish imkoniyati ta'minlanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish hamda raqamlashtirish jarayonlarida buxgalteriya hisobining nazariy va uslubiy jihatdan takomillashib, uni turlari yoxud quyi tizimi kundankunga shakllanib bormoqda. Xususan, nazariy manbalar tahliliga ko'ra [2], [3], dastlab milliy iqtisodiyotimizda moliyaviy va boshqaruv hisoblari buxgalteriya hisobining tarkibiy qismi sifatida qayd etilgan bo'lsa, keyingi davrda iqtisodiy adabiyotlarda "moliyaviy hisobot tahlili", "solliq hisobi va hisoboti", "strategik hisob", "ekologiya hisobi", "dinamik hisob" tushunchalari buxgalteriya hisobining quyi tizimi sifatida yoritilmoqda.

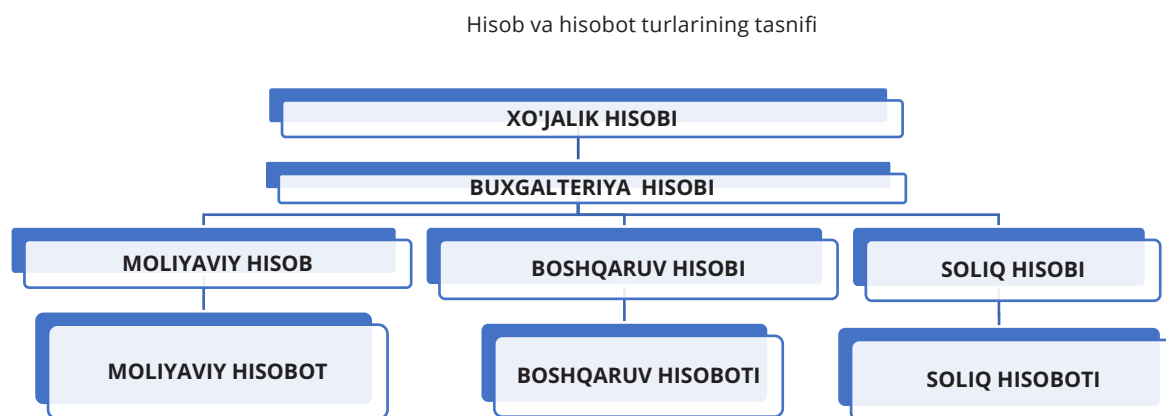
Nazariy manbalar tahlilidan ko'rinadiki, chet ellik iqtisodchi olimlar moliyaviy, boshqaruv va solliq hisoblarini hisobning alohida turi va quyi tizimi sifatida e'tirof etishgan. Jumladan, iqtisodchi olimlar D.Morse va J.Zimmermanlar buxgalteriya hisobini uchta quyi tizimga ajratadi: (1) boshqaruv hisobi; (2) moliyaviy hisob; (3) solliqlar hisobi. R. Aynsvors, D. Deines, R.D. Riumli va K.X. Larsonlar buxgalteriya hisobini o'zaro bog'liq bo'lgan to'rtta quyi tizimga bo'ladi: (1) Moliyaviy hisob; (2) Boshqaruv hisobi; (3) Solliqlar hisobi; (4) Tartibga soluvchi buxgalteriya hisobi. V.Robert, S.Entoni, S.Jemislal o'zlarining "Accounting principles" nomli kitobida quyidagilarni qayd

etadilar: "AQShda Moliyaviy hisob, boshqaruv hisobi va solliq hisobi mohiyati jihatidan alohida jarayonlardir. GAAP – Moliyaviy hisobning, oliy rahbariyat – boshqaruv hisobining, IRS va kongress esa solliq hisobining tamoyillarini belgilaydi".

TAHLIL VA NATIJALAR

O'rganishlarimizga ko'ra, buxgalteriya orqali boshqaruvni axborot bilan ta'minlash jarayonida "hisob" va "hisobot" tushunchalari birgalikda qayd etiladi. Chunki, moliyaviy hisobning yakuni sifatida moliyaviy hisobotlar tuzilsa, boshqaruv hisobi natijasida tuzilgan hisobot ko'rsatkichlariga asosan boshqaruv qarorlari ishlab chiqiladi, solliq hisobining yakunida esa solliqlar bo'yicha hisobot tuziladi va mazkur hisobotlar tegishli tartibda rasmiylashtiriladi, foydalanuvchilarga taqdim etiladi. Shu nuqtai-nazardan ham xo'jalik hisobi tizimida faoliyat ko'rsatuvchi subyektlarda buxgalteriya hisobi va hisobotlarini quyidagicha tarkibda tasniflash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Buxgalteriya hisobi va hisobotlarining tarkibini bunday tasniflash hisob va hisobot ko'rsatkichlaridan foydalanishda nafaqat o'ziga xos qulayliklarni yaratadi, balki hisobotlarda ifodalangan ko'rsatkichlar tarkibini aniqlash, ko'rsatkichlar mazmun-mohiyatini to'g'ri tahlil qilish, axborotlar xavfsizligini ta'minlash va ularni tizimlashtirish masalalarini hal qilishda ilmiy yondashuvlarni ta'minlaydi. Xususan, moliyaviy, boshqaruv va solliq hisoblari hamda hisobotlari bir-biri bilan o'zaro bog'liq bo'lib, bir-birini ma'lumotlar bilan to'ldiradi. Bu esa, buxgalteriya hisobi axborotlaridan foydalanuvchilar uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni to'liq olish imkonini beradi. Shuningdek, buxgalteriya hisobining ushbu tarkibiy bo'limlari oldiga qo'yilgan vazifalar va ularning ijrosida faqatgina o'zaro bog'liqlik bilan chegaralanib qolmasdan boshqaruv qarorlarini qabul qilishda ularning o'ziga xos xususiyatlari, farqli jihatlarini ham nazarda tutishni taqazo etadi.

1- rasm. Buxgalteriya hisobi va hisoboti turlarining tasnifi [1]

Shu nuqtai-nazardan xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatini muvaffaqiyatli boshqarish, samaraqorlik ko'rsatkichlarini yaxshilash, moliyaviy hamkorlarni tanlash va moliyaviy qarorlar qabul qilishda buxgalteriya hisobotlarini tahlil qilish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

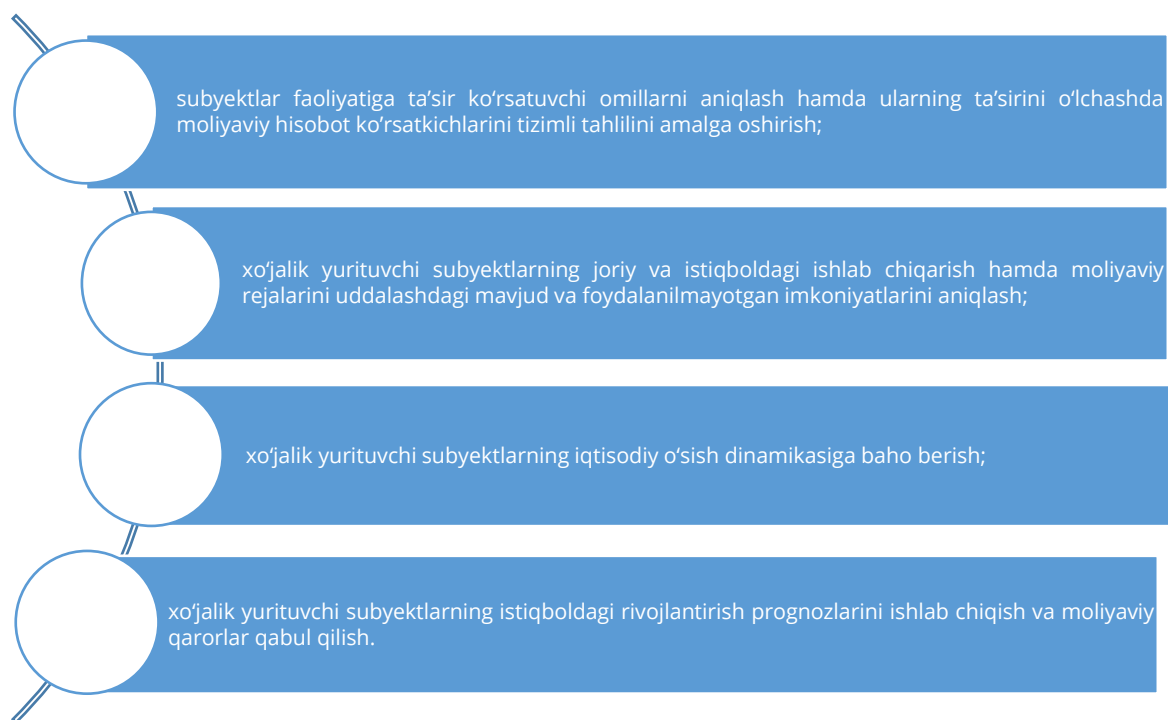
Tahlillarimiz korsatadiki, xalqaro moliyaviy tahlilda investorni asosan moliyaviy hisobotlarning o'zigina emas, balki, ularga yozilgan izohlar, yoritishlar, tushuntirishlar, hisobot davridagi va hisobot davridan keyingi o'zgarishlar bayoni ko'proq qiziqtiradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24 fevraldagi Qaroriga [4] ko'ra, moliyaviy hisobotlarni tuzish va taqdim etish tartiblarini xalqaro standartlar asosida tashkil etish davr talabi ekanligini nazarda tutadigan bo'lsak, moliyaviy qarorlar samaradorligi hisobotlar tahliliga bog'liq. Chunki, xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyati, uni yo'lga qo'yishdagi kafolatlangan erkinliklari hamda ma'lum bir dastaklar asosida tartiblanuvchi birliklari doimo tahliliy yechimlar asosida boshqarib boriladi. Xuddi shu boshqaruv oddiydan murakkabga, quyidan yuqoriga, sabab-oqibat bog'lanishlaridagi uzviylik moliyaviy hisobot tahlilini qaror qabul qilishdan oldin o'tkazishni taqazo etadi. Chunki, buxgalteriya xizmatining natijaviy ko'rsatkichi moliyaviy hisobotlar bo'lib, uning asosiy maqsadi va vazifalari investitsiyalar jalb qilish va kreditlar berish to'g'risida qarorlar qabul qilishda hal qiluvchi omil va foydali bo'lishi, undan foydalanuvchilarga pul

mablag'larining kelgusidagi harakatini baholashga yordam berishi, mulkiy, moddiy, mehnat va moliyaviy resurslardagi o'zgarishlarni haqqoniy va shaffof aks ettirilgan axborotni taqdim etishdan iborat.

Aynan moliyaviy hisobotlar tahlili orqali hisobot ko'rsatkichlaridan foydalanuvchilar o'zlariga kerakli ma'lumotlarni oladilar. Tadqiqotlarimizga ko'ra, moliyaviy hisobot tahlili moliyaviy qarorlar qabul qilishning muhim omili hisoblanadi. Bunda moliyaviy hisobot tahlili manbalarning to'liqligi, ishonchiligi, haqqoniyliги alohida ahamiyatga ega bo'lib, tahlil natijasida xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy resurslarini ko'paytirish, ularni hisob-kitob qilish va samaradorlikka erishish imkoniyatlarini oldindan baholash va samarali moliyaviy boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkoniyati yuzaga chiqadi. Shuningdek, moliyaviy hisobot tahlili yordamida tanlangan bir qancha xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy hisobotlarini bir vaqtda qiyosiy baholash mumkin bo'ladi.

Globalizatsiya sharoitida har bir samarali boshqaruv qarori zamonaviy rahbarning qarorlarni qabul qilish mezonlarini bilish, o'z faoliyat yo'nalishidagi aniqlangan muammolarni hal etishga tizimli yondashish, tanqidiy tahlil, moliyaviy manbalardan foydalanish holatini baholash taktikalari va strategiyalariga alohida e'tibor qaratishiga bevosita bog'liq bo'lib, ushbu jarayonlar uzviy ketma-ketlikdagi quyidagi imkoniyatlarni ta'minlaydi:

2-rasm. moliyaviy manbalardan foydalanish holatini baholash taktikalari va strategiyalari

Ma'lumki, moliyaviy hisobot tahlili – eng samarali moliyaviy boshqaruv qarorlarini qabul qilishning barcha bosqichlarida boshqaruv sifati va samaradorligini ta'minlashning muhim omili sifatida qatnashadi. Shu sababli ham moliyaviy hisobotlar tahlilini yuqori professionallik bilan iqtisodiy-matematik modellar hamda axborot texnologiyalari yordamida bajarish davr talabi.

Tahlillardan ko'rinadiki, xo'jalik yurituvchi subyektlarda o'tkaziladigan audit jarayonlarida moliyaviy hisobot auditi son va salmoq jihatidan operatsion hamda muvofiqlik auditlariga nisbatan ustuvorlik qiladi. Chunki, moliyaviy hisobot auditini o'tkazishda auditor tahliliy amallar yordamida hisobotning to'g'riligi, aniqligi va haqqoniyligini tasdiqlovchi auditor fikrini berishi bilan bir qatorda, tashqi foydalanuvchilarga oshkor etilgan audit xulosasiga ko'ra, tashqi foydalanuvchilar ham moliyaviy hisobot tahlilini mustaqil ravishda amalga oshiradilar.

Chunki, moliyaviy hisobot tahlili –tadbirkorlik subyektlarining barcha faoliyat turlari va undagi jarayonlar hamda moliyaviy operatsiyalarni batafsil o'rganish, xolisona, aniq baholash, erishilgan natijalar yuzasidan amaliy xulosalarni tayyorlash, aniq chora-tadbirlarni belgilash va ularning ijrosini ta'minlashdagi mas'ullarni aniqlashtirish imkonini beradi.

Shuning uchun ham moliyaviy hisobotlar tahlili korxonalarining boshqaruv jarayonini takomillashtirish, boshqaruv samaradorligini oshirish, boshqaruv sifatini ta'minlash, raqobatbardoshligini baholashda muhim omil hisoblanadi.

Tahlil bilish nazariyasining asosiy quroli bo'lganligi sababli ham zamonaviy moliyaviy menejmentda xo'jalik yurituvchi subyektlarning samarali faoliyatini yo'lga qo'yish, munosib moliyaviy hamkorlarni tanlash, moliyaviy zararlar hamda yo'qotishlarni oldini olish, iqtisodiy va moliyaviy holatni yaxshilash, tahlikalarga bardoshlikni oshirish, moliyaviy qonun buzilishlarini, yoxud moliyaviy talon-tarojlarni oldini olishda, moliyaviy nazorat hamda moliyaviy intizom qoidalariga qat'iy amal qilishda moliyaviy hisobot tahlili fan sifatida iqtisodiy fanlar tizimida yanada takomillashib, kundalik hayotiy zaruratga aylanib boraveradi.

Hozirgi vaqtda tahlil rivojlanishning yangi bir bosqichiga qadam qo'ymoqda. Bu borada tahlilning tubdan yangi nazariyasi, uslubiyati, amaliyoti shakllanmoqda. "O'zbekiston va xorijlik olimlar tomonidan tahlilning boshqaruvda operativlikni ta'minlashga imkon beruvchi, joriy va istiqboldagi rivojlanishni belgilab beruvchi, iqtisodiy va moliyaviy axborotlar oqimining shakliga (moliyaviy, boshqaruv) mos tushuvchi, kommunikatsiya texnologiyalar, matematik modellar, statistik metodlarga asoslangan shaklini yo'lga qo'yishga harakatlar qilinmoqda"[5].

Moliyaviy hisobot tahlilini tashkil etishning muhim jihatlari va qoidalarini bayon qilishda avvalo, tahlil so'zining ma'nosini izohlash maqsadga muvofiq hisoblanadi. Chunki, tahlil

so'zi grekcha "analysis" so'zini o'zbek tilidagi tarjimasini bo'lib, "butunni bo'lish" yoki "ajratish" ma'nolarini beradi. Ilmiy jihatdan qaralganda tahlil odatiy holatda butunni detallashtirish, ya'ni bo'laklarga bo'lish yo'li bilan uning tarkibiy qismini o'rganish tushiniladi.

Aynan nazariy manbalar tadqiqotidan ko'rinadiki, real voqelikda yuz berayotgan hodisa va jarayonlarni o'rganishda faqat tahlilni o'zi yetarli bo'lmaydi. Shu sababli ham o'rganilayotgan to'plamning ayrim birliklari orasidagi aloqalar va o'zaro bog'liqliklari aniqlashda "sintez" usulidan foydalaniladi.

"Sintez" asli grekcha "syntezis" so'zidan olingan bo'lib, "bir-lashtiraman", "qo'shaman" ma'nosiga ega bo'lib, tahlil natijalarini umumlashtirishga yordam beradi.

Keng qamrovga ega bo'lgan tahlil tushunchasi turli soha va yo'nalishlarda qo'llaniladi. Fan va amaliyotda tahlilni juda ko'p turlarini, xususan, siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, moliyaviy, loyihaviy, huquqiy, kimyoviy, fizikaviy, matematik, statistik tahlil kabi turlarini uchratish mumkin. Ular albatta bir-biridan o'rganayotgan obyektlari, maqsadlari va o'rganish usullari bilan farq qiladi. Aynan, xo'jalik yurituvchi subyektlar moliyaviy hisobotlari tahlili ham iqtisodiy, ham moliyaviy tahlilga asoslanadi.

Chunki, iqtisodiy-moliyaviy jarayonlarning natijalari ifodalan-gan moliyaviy hisobot ko'rsatkichlari, ularning o'zgarish tendensiyalari nafaqat iqtisodiy, moliyaviy tahlil usullari, balki, mantiqiy tekshirish usullari orqali ham amalga oshiriladi. Shuning uchun ham moliyaviy hisobot tahlili uch bosqichdan o'tadi: jonli tasavvur, mantiqiy tafakkur va amaliyot. Aynan ushbu uch bosqich moliyaviy hisobot tahlilini tashkil etishning o'ziga xos jihatlari yuzaga chiqaradi.

Moliyaviy hisobot tahlilini tashkil etish qoidalarini uning o'tkazilish qamrovi yoxud shakliga bog'liq. Xususan, moliyaviy hisobot tahlili o'tkazilish shakliga ko'ra ikki turga ya'ni, ichki va tashqi shakllarga bo'linadi. Aynan auditning moliyaviy hisobot auditini nazarda tutiladigan bo'lsa, moliyaviy hisobot tahlilining tashqi shakli o'zining qoidalarini va huquqiy, ilmiy-nazariy asoslari ko'proq moliyaviy hisobot auditi talablariga moslashadi. Shuning uchun ham moliyaviy hisobot tahlilini tashkil etishda uning ichki va tashqi shakllariga ahamiyat qaratish va ularni tarkiblash maqsadga muvofiq hisoblanadi. Moliyaviy hisobot tahlilini tashkil etishning tashqi shaklida cheklangan axborotlarga asoslanish, xususan, subyektlarning umumlashgan moliyaviy ko'rsatkichlarini o'zida mujassam etgan moliyaviy hisobot shakllaridan foydalanishni taqazo etadi. Chunki, subyektlarning moliyaviy ahvoli, natijalari, pul oqimlari, xususi kapitali holati va omillar ta'sirini o'rganishda, tahlil natijalarini ochiqlovchi korxonaning tijorat siriga tegishli bo'lgan ma'lumotlarining daxlsizligi ta'minlanishi shart. Moliyaviy hisobotning tashqi tahlilini o'ziga xos xususiyatlarini quyidagilar bilan izohlash mumkin:

□ tahlilchilar va axborotdan foydalanuvchilar

ko'lamining chegaralanmaganligi;

□ tahlil subyektlarining maqsadi va manfaatlarining turlichaligi;

□ ochiq va e'lon qilingan moliyaviy hisobot shakllaridagi ko'rsatkichlar bo'yicha tahlilning o'tkalishi;

□ qo'yiladigan tahliliy masalalar bo'yicha axbotor manbalarining cheklanganligi hamda tahlil natijalarining barcha uchun oichiqligi.

Moliyaviy hisobotning tashqi tahlilida hisobot elementlari sifatida ifodalangan ko'rsatkichlarga ko'ra, subyekt mulki va manbalarining, chetdan jalb qilingan mablag'larining samaradorligi, ularning o'zgarishi, subyekning to'lov layoqati va aktivlarining likvidligi, moliyaviy barqarorligi, mustahkamligi va iqtisodiy nochorligi, foyda va rentabellik, hamda reyting darajasi kabi masalalar o'rganiladi. Aynan, mamlakatimizda 2024 yil 1 fevraldan boshlab korxona va tashkilotlarning reytingini aniqlash borasida olib borilayotgan ishlarning sifati va samarasida tashqi moliyaviy hisobot tahlili va uning natijalari katta ahamiyat kasb etadi.

Moliyaviy hisobot tahlilini tashkil etishning ichki shaklida ichki auditda, yoxud korxona boshqaruvida foydalanilmayotgan rezervlarni aniqlash maqsadida korxonaning yetakchi mutaxassislari, soha vakillari tomonidan ichki nazorat tizimiga tegishli meyoriy-huquqiy asoslarga ko'ra tahlil o'tkazish jarayoni nazarda tutiladi. Bunda o'rganiladigan masalalarning ko'lamini va natijalarini ochiqlash masalalari bilan tashqi tahlil shaklidan farqlanishlar mavjudligini ko'rish mumkin. Xususan, ichki moliyaviy hisobot tahlilining axborotlar manbalari va o'rganiladigan masalalarning ko'lamini tashqi shakliga nisbatan kengligi, ya'ni faqat chop etiladigan moliyaviy hisobot shakllaridagi ma'lumotlar bilan cheklanib qolmasdan, hisobning barcha manbalaridan, hisobdan tashqari manbalardan ham foydalaniladi, tahlil natijalari faqat mulkdor va boshqaruv rahbariga, yoxud huquqiy asoslarda belgilangan tartib va holatlarda nazorat organlariga taqdim etilishi mumkin.

Moliyaviy hisobot tahlilini tashkil etishning ichki shaklini alohida o'ziga xos xususiyatlari:

□ tahlil subyektlarining o'ta kichik doiraga egaligi;

□ tahlil natijalari korxona boshqaruviga, mulkdorlariga mo'ljallanganligi;

□ tahlil maqsadiga erishishda manbalardan foydalanish darajasining yuqoriligi;

□ tahlilni amalga oshirishda me'yoriy uslublar bilan birgalikda aniq reglamentlari belgilanmagan usullaridan ham foydalanish mumkinligi;

□ samarali va tezkor boshqaruv qarorlarini ishlab chiqishda chuqurlashtirilgan tahlil o'tkazish imkoniyatining borligi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqotlarimiz ko'rsatadiki, moliyaviy qarorlarning asoslanganligi va nafililik darajasini ta'minlashda tahlil ishlarini samarali tashkil etilish o'ziga xos tizimalohida ahamiyat kasb etadi. Chunki, ushbu jarayonlar bir butunlikdagi, yaxlit tizim sifatida qaraladiki, unda tahlil manbalarini to'liqliligi, aniqliligi, tahlil usullarining ilmiy jihatdan to'g'riligi tanlanganligi, tahlil uchun saralangan hisobot ko'rsatkichlarining qayta ishlantirishchanligi, zamonaviy dasturlar asosida kompyuter texnologiyalarida bajarilishi hamda tahlilchilar salohiyati va tarkibiga bevosita bog'liq bo'ladi.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. Jumayeva Gulruh Jo'raqulovna - Qarshi davlat texnika universiteti "Buxgalteriya hisobi va audit" kafedrasini professori / ЗНАЧЕНИЕ АНАЛИЗА Джумаева Гулрух Джуракуловна - Каршинский Государственный Технический Университет Профессор кафедры «Бухгалтерский учет и аудит» / Dzhumaeva Gulruh Dzhurakulovna - Karshi State Technical University Professor of the Department of Accounting and Auditing

► gulruh.jumayeva.68@mail.ru

■ <https://orcid.org/0009-0001-0614-406X>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. Iqtisodiy sharh. №4 (40) 2025. 20-b. www.review.uz
- [2]. Karimov A., Kurbanbayev J., Jumanazarov S. Buxgalteriya hisobi. Darslik. – T.: Iqtisod-moliya, 2019.-512 b.
- [3]. Karimov A., Kurbanbaev J., Jumanazarov S., Xalilov Sh. Moliyaviy hisob va hisobot. O'quv qo'llanma. –T.: Iqtisod-moliya, 2018. - 400 b.
- [4]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24 fevraldagi PQ-461 1-sonli "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi Qarori. www.lex.uz
- [5]. Raximov M.Y., Kalandarova N.N. Moliyaviy tahlil. Darslik. / – T.: "Iqtisod-Moliya", 2019. 12-b.

Menejment va
marketing

Менеджмент и
маркетинг

Management and
Marketing

Тижорат банклари актив операцияларини бошқариш стратегиясини такомиллаштириш

Холмурадов Мусурмон Авлакулович

Активные операции коммерческих банков улучшение стратегии управления

Холмурадов Мусурмон Авлакулович

Active operations of commercial banks improving management strategy

Kholmuradov Musurmon Avlakulovich

Received: April 24, 2025 Revised: April 28, 2025 ■ Accepted: April 29, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Аннотация:** Тижорат банклари портфелларининг сифатини таъминлаш уларнинг молиявий барқарорлиги ва ликвидлилигини таъминлашнинг зарурлиги ҳозирги кундаги долзарб масалалардан бири бўлиб ҳисобланади. Ушбу илмий мақолада тижорат банклари активларини самарадорлигини ошириш йўллари бўйича илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқишга ҳаракат қилади.
- **Калит сўзлар:** банк, банк активлари, таваккалчилик, миллий иқтисодиёт, банк портфели, активлар сифати, банк тизими, кредит портфели, инвестиция.
- **Аннотация:** Обеспечение качества портфелей активов коммерческих банков, необходимость обеспечения их финансовой устойчивости и ликвидности рассматривается как один из актуальных вопросов. В данной научной статье предпринята попытка разработать научное предложение и практические рекомендации по способам повышения эффективности активов коммерческих банков.
- **Ключевые слова:** банк, банковские активы, риск, национальная экономика, банковский портфель, качество активов, банковская система, кредитный портфель, инвестиции.
- **Abstract:** Ensuring the quality of asset portfolios of commercial banks, the need to ensure their financial stability and liquidity is considered one of the current issues. In this scientific article, an attempt was made to develop a scientific proposal and practical recommendations on ways to increase the efficiency of the assets of commercial banks.
- **Key words:** bank, bank assets, risk, national economy, bank portfolio, asset quality, banking system, loan portfolio, investment.

КИРИШ

Жаҳон иқтисодиётида нотекис ривожланиш тенденцияси давом этаётган шароитда банк тизимидаги мавжуд муаммоларни бартараф этиш, иқтисодий мустақилликни кучайтириш ва макроиқтисодий барқарорликни

таъминлаш, молия-кредит соҳасида юзага келаётган молиявий-иқтисодий тўлқинларнинг салбий таъсирини юмшатиш масалалари муҳим аҳамият касб этади. Бунда халқаро банк активларини самарали бошқариш масаласи ўзининг долзарблиги билан тавсифланади. Сўнгги йилларда активларнинг самарали бошқарилиши натижасида жаҳон иқтисодиётида нуфузга эга бўлган

бир қатор банкларда активлар ҳажмининг ошганлигини кузатиш мумкин. Хусусан, 2023 йилда мазкур кўрсаткич «Industrial and Commercial Bank of China»да 3473,1, «Mitsubishi UFJ Financial Group»да 2626,3, «JPMorgan Chase»да 2490,9, «HSBC Holdings»да 2374,9, «BNP Paribas»да 2189,2, «Deutsche bank»да 1676,5 млрд. АҚШ долл. ни [1] ҳамда «Сбербанк»да 27,1 трлн. Рублини [2] ташкил этди ва бу банк активларининг сезиларли даражада ошганини кўрсатади.

Бугунги кунда жаҳон иқтисодиётида тижорат банклари томонидан инновацион ёндашувлар асосида актив операцияларни бошқариш самарадорлигини ошириш, актив операцияларни бошқариш доирасида юзага келиши мумкин бўлган рискларни хежирлаш амалиётини янада ривожлантириш, актив операциялар жараёнига нисбатан ички ва ташқи омиллар таъсирини баҳолаш услубиётини ишлаб чиқиш долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Тижорат банклари актив операцияларини бошқариш стратегиясини ишлаб чиқишда замонавий банк тизимининг шаклланиш ва ривожланишидаги асосий тенденциялар, жумладан, инновацион банк технологиялари, рақамли иқтисодиёт элементларини кенг жорий этиш илмий тадқиқотларнинг марказий бўғинини ташкил этмоқда. Шу билан бирга, актив операцияларни бошқаришда маркетинг ва менежмент уйғунлигини таъминлаш, актив операцияларни бошқариш механизмини такомиллаштириш бўйича комплекс тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Ўзбекистонда жадал иқтисодий ислохотлар амалга оширилаётган ҳозирги шароитда банк тизими активлари ҳажми ўсиб, ЯИМдаги улуши ортиб бормоқда. Шу ўринда, тижорат банклари актив операцияларини бошқариш стратегияларининг такомиллашмаганлиги республика банк тизими активлари ҳажми юқори бўлган шароитда ҳам айрим йирик тижорат банкларида активлар даромадлиги даражасининг пасайиши, банк депозитлари асосий қисми юридик шахсларнинг талаб қилиб олингунча маблағларидан ташкил топганлиги тижорат банкларининг ўз актив операцияларини юқори таваккалчилик асосида юритишига сабаб бўлмоқда.

Шунга кўра, Ўзбекистон Республикасини 2017-2021 йилларда ривожлантиришнинг Ҳаракатлар стратегиясида [3] тижорат банкларининг капиталлашувини ошириш, кредит портфели миқдорини доимий ошириб бориш ва унинг сифатини яхшилаш, инвестициявий лойиҳаларни молиялаш ҳамда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни кредитлаш кўламини янада оширишга имкон яратувчи чора-тадбирларнинг белгилаб берилиши муҳим аҳамият касб этади. Юқоридагилардан келиб чиқиб, тижорат банкларининг актив операциялари билан

боғлиқ муаммоларни аниқлаш ва уларни бошқариш стратегиясини такомиллаштиришнинг зарурлиги мазкур илмий мақола мавзусининг долзарблигини белгилайди.

■ АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ

Банк фаолиятини бошқаришни тадқиқ этишга қаратилган илмий изланишлар хорижлик ва МДҲ иқтисодчи олимларидан Ж.Синки, П.Роуз, Р.Дафт, О.Лаврушин, Б.Эдвардс, Р.Клайсенс, Ф.Верттц, А.Алавердов, А.Печникова, А.Максюттов, Г.Просветов, А.Кулаков⁴ ва бошқаларнинг тадқиқот ишларида ўз ифодасини топган.

Жумладан, Р.Дафтининг банк менежментини ёритишга қаратилган илмий тадқиқотларида бозор шароитларида банк фаолиятига хос алоҳида тамойил, функция ва усулларни татбиқ этиш орқали банк ва меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш орқали стратегик мақсадларга эришишга қаратилган касбий фаолиятнинг мустақил тури деган хулосага келган.

А.Печникова актив операциялар банк ресурсларини жойлаштириш эканлиги ва мазкур жараён ҳар қандай тижорат банки учун жуда муҳимлигини таъкидлайди. Унга кўра, актив операциялар банкнинг даромадлиги ва ликвидлигини таъминлайди, яъни тижорат банклари фаолиятининг икки асосий вазифасини ҳал этиш имконини беради. Айнан актив операциялар ёрдамида банклар хўжалик фаолияти натижасида бўшаётган пул маблағларини иқтисодиётнинг истиқболли тармоқларига сармоялар оқимини йўналтиради, ишлаб чиқариш, инвестицияларнинг ўсиши, инновацияларни жорий этиш ва уй-жой қурилишини кенгайтиришга кўмаклашган ҳолда сармояга муҳтож бўлганлар фаолиятини молиялаштиради.

Шунингдек, банк операцияларини бошқаришнинг айрим жиҳатлари ўзбекистонлик иқтисодчи олимлардан Ф.Муллажонов, М.Шарифхўжаев, А.Бекмуродов, Н.Каримов, Ё.Абдуллаев, Ш.Абдуллаева, Н.Жумаев, О.Олимжонов, А.Омонов, Т.Қоралиев, Б.Бердияров, Ҳ.Раҳматов, Н.Жиянова⁵ ва бошқаларнинг илмий ишларида атрофлича тадқиқ этилган.

Хусусан, Ҳ.Раҳматов банк тизими ривожланишининг асосий негизини актив операциялар билан боғлаб, банк менежментида активларни бошқариш стратегиясига алоҳида эътибор қаратади. Шу билан бирга, иқтисодчи олим активларни бошқариш стратегиясини молиявий стратегиянинг муҳим таркибий қисми сифатида изоҳлайди ва уни ишлаб чиқишда банк томонидан молиявий барқарорликка фаол таъсир этувчи омиллар таҳлилин аналга ошириш кераклигини таъкидлайди.

Маҳаллий иқтисодчи олимлардан А.Омонов ва Т.Қоралиев тижорат банкларининг актив операцияларига нисбатан «банкларнинг пасив операциялари натижасида шакллантирилган маблағларни иқтисодий жиҳатдан даромад (фойда) олиш мақсадида турли мақсадларга жойлаштириш ва ликвидлилигини таъминлаш билан боғлиқ операциялардир» деган ёндашувни илгари сурадилар.

ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Тижорат банклари актив операцияларини бошқариш стратегиясини такомиллаштириш бўйича илмий-услубий ҳамда амалий таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

Илмий мақоланинг мақсадидан келиб чиқиб, қуйидаги вазибалар белгиланган:

классик ва замонавий иқтисодчи олимларнинг назарий ёндашув ва қарашларини тадқиқ қилиш, шу асосда банкларда актив операцияларни бошқариш стратегиясига нисбатан муаллифлик таърифини ишлаб чиқиш;

банкларда актив операцияларни бошқариш стратегияларини таҳлил қилиш, уларнинг ижобий ва салбий жиҳатларига баҳо бериш;

мамлакатимиздаги етакчи тижорат банклари фаолиятини таҳлил қилиш орқали актив операцияларни бошқаришга эришиш хусусиятларини аниқлаш;

тижорат банкларининг актив операциялари барқарорлигини бошқаришда халқаро рейтинг тизимларининг жорий ҳолатини ўрганиш;

банкларнинг актив операцияларини бошқариш стратегиясини шакллантиришда вужудга келувчи

муаммоларни аниқлаш ва уларни бартараф этиш йўлларини ишлаб чиқиш;

тижорат банкларида активларни секьюритизациялаш орқали бошқариш стратегиясини такомиллаштириш бўйича таклифлар киритиш;

тижорат банкларида актив операцияларни бошқаришнинг оптимал стратегиясини шакллантириш бўйича илмий асосланган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш.

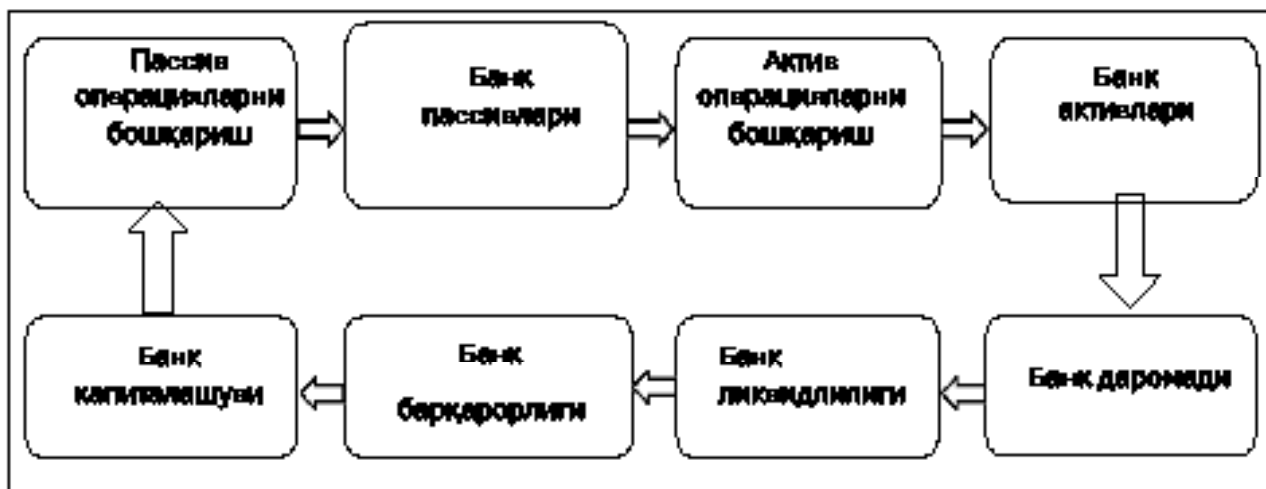
Илмий мақола янгилиги қуйидагилардан иборат:

тижорат банклари актив операцияларини бошқариш жараёнларига таъсир этувчи омиллар ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги ўрганилиб, тижорат банкларининг даромад олиш имкониятига эга бўлишига салбий таъсир этувчи омилларни олдиндан аниқлаш механизми ишлаб чиқилган;

тижорат банкларининг актив ва пасив инструментларидан фойдаланган ҳолда банк хизматлари сифатини ошириш ҳамда мижозларни жалб этиш йўли билан актив операцияларни самарали бошқариш стратегиясини такомиллаштириш таклифи асосланган; «Актив операциялар тижорат банкларининг молиявий барқарорлигини таъминловчи асосий кўрсаткич бўлиб, у даромадлар манбаини ҳосил қилувчи жараёнларни қамраб олади».

«Актив операцияларни самарали бошқариш банкнинг даромади ва рақобатбардошлигини ошириш, барқарорлигини таъминлаш ва рискдан ҳимоялашнинг ягона омилдир».

Юқоридаги назарий жиҳатларни тадқиқ этиш асосида тижорат банклари актив ва пасивларини самарали бошқариш жараёнлари кетма-кетлигининг узвийлиги илмий асосланди (1-расм).

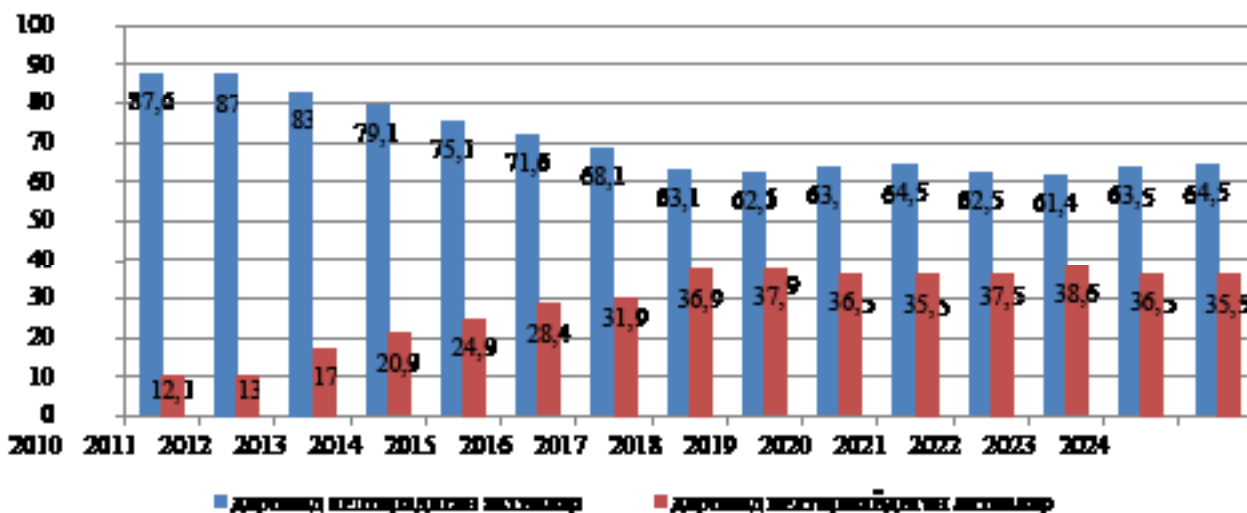
1-расм. Тижорат банклари актив ва пасивларини самарали бошқариш жараёнларининг узвийлиги [6]

Мазкур маҳанизмдаги узвийликни таъминлаш орқали банк юқори даромадга, ликвидлиikka, барқарорлиikka ва капиталини ўсишига эришади. Бу эса, мижозларнинг банкка бўлган ишончини оширади.

Тадқиқот ишида даромадлиликни эътиборга олган ҳолда банк активлари даромад келтирувчи ва

даромад келтирмайдиган турларига кўра таҳлил қилинган. 2-расмда 2010-2024 йиллар оралиғида тижорат банкларининг даромад келтирадиган ва даромад келтирмайдиган активлари ҳажмининг ўсиш тенденцияси келтирилган.

2- расм маълумотларига кўра, 2010 йилда 2024

2-расм. Тижорат банкларининг даромад келтирувчи ва даромад келтирмайдиган активлари ҳажмининг ўзгариш динамикаси (фоизда) [7]

йилга нисбатан даромад келтирувчи активлар ҳажми 23,1 фоиз пунктга қисқарган бўлса, даромад келтирмайдиган активлар ҳажми 23,4 фоиз пунктга ўсди. Улар ўртасидаги фарқ 2024 йилда 29 фоиз пунктни ташкил қилди. Бу кўрсаткичлардан банкларимиз риск асосида фаолият юритаётганини кузатиш мумкин. Чунки, даромад келтирувчи активлар салмоғи етарли даражада юқори эмас. Айнан актив операцияларни бошқариш жараёнида даромад келтирадиган ва келтирмайдиган активларга алоҳида эътибор қаратилади.

Фикримизча, актив операцияларни даромадлигига қараб бошқариш банк даромадлигини ошириш манбаларини

аниқлаш ва молиялаштириш борасида қарорлар қабул қилиш; банкнинг жами актив операциялари таркибида фойда келтирмайдиган активлар салмоғини камайтириш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқиш; банк активларини диверсификациялашнинг асосий йўналишларини белгилаб олиш, бунда асосий эътиборни қимматли қоғозлар ва инвестиция операцияларига қаратиш лозим, чунки ушбу активлар банк балансида ўз улушига эга эмас; республикада ҳудудий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда актив операцияларни тўғри тақсимлаш каби бир қатор масалаларни ҳал этиш муҳим аҳамият касб этади.

1-жадвал

Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолият миллий банки, Ўзсаноатқурилишбанк АТБ, Микрокредитбанк АТБ ва Трастбанк ХАБнинг капитали ва активлари даромадлиги таҳлили⁸

КЎРСАТКИЧЛАР	2016 й.	2017 й.	2018 й.	2019 й.	2020 й.	2021 й.	2022 й.	2023 й.
	МИЛЛИЙ БАНК	ЎЗСҚБ	МИКРОКРЕДИТБАНК	ТРАСТБАНК				
ROE	5,27	5,73	7,09	7,4	0,55	0,19	24,2	22,6
ROA	0,76	0,51	0,69	0,68	0,12	0,04	3,1	2,6

1- жадвал маълумотларидан Трастбанк ХАБ капитали ва активларининг даромадлилик даражаси АТБ Ўзсаноатқурилишбанк ва Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолият миллий банки, Микрокредитбанк АТБнинг даромадлилик даражасидан юқори эканлигини кузатиш мумкин. Капитал ва активлар миқдори бўйича мамлакатимиз банклари таркибида биринчи ўринда турадиган Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолият миллий банки даромадлилик даражаси пастлиги нима билан боғлиқ деган савол туғилади. Бу банк капитали ва активларидан самарали фойдаланилмаганидан дарак беради. Шунингдек, мазкур муаммоларни Ўзсаноатқурилишбанкда ҳам кузатиш мумкин.

Ушбу муаммоларни ҳал этишда, аввало, банк бошқарув органларининг фаолиятини тизимлаштириш, шу асосда банкларнинг актив операцияларини бошқариш стратегиясини такомиллаштириш имконини беради. Шу билан бирга актив операцияларга таъсир этувчи ички ва

ташқи омилларни ўрганиш асосида бошқариш йўлларини ишлаб чиқиш лозим. Муаммолар кредитларнинг юзага келиш сабаблари ва уларни бошқариш бўйича таклифлар бериш банкларнинг актив операцияларини бошқариш стратегиясини такомиллаштириш имконини беради ва ўз-ўзидан банкларнинг даромадлилик даражасини ошириш имконига эга бўлиш мумкин.

Актив операциялар шаклланишига таъсир этувчи ички ва ташқи омиллар таҳлилида изланишлар банкдаги молиявий фаолиятнинг иқтисодий-ҳуқуқий шарт-шароитларини ўрганиш ва уларнинг келгуси даврда имконли ўзгаришини тахмин қилади. Бундан ташқари, стратегияни бу босқичда ишлаб чиқиш молиявий бозор конъюнктурасини таҳлил қилади, банкнинг келгусидаги фаолияти билан боғлиқ бозор сегментлари нуқтаи назаридан унинг прогнози ишлаб чиқилади. Стратегиянинг банкдаги актив операцияларни бошқаришдаги ўрнини кўриб чиқамиз (3-расм).

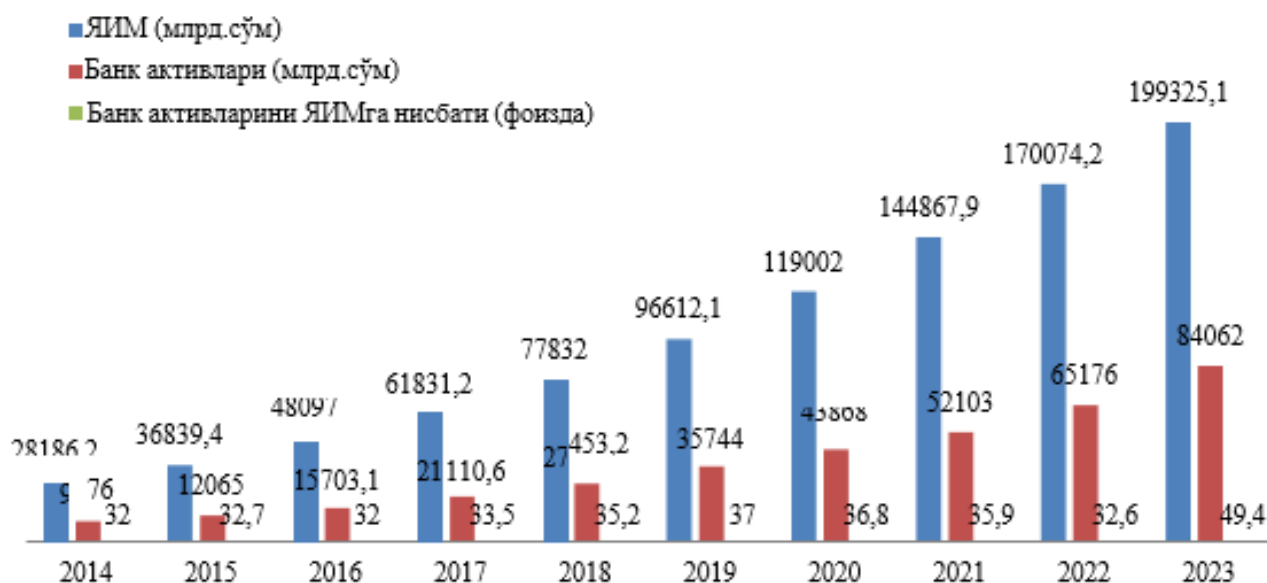

3-расм. Актив операцияларни бошқариш стратегиясини амалга ошириш механизми [9]

Юқорида келтирилган омиллар асосида иш юритиш банкнинг рентабеллик, барқарорлик ва ликвидлик даражаларига эришишда ижобий таъсир кўрсатади. Бу эса ўз навбатида, мамлакатимиз банк тизимининг янада ривожланишига туртки бўлади. Шу сабабли, банк тизими барқарорлигини таъминлаш актив операцияларни бошқариш асосан корхоналарнинг иқтисодий ўсишини таъминлаш, замонавий илғор техника технологиялар билан қайта қуrollантириш, экспортбоб маҳсулотлар

ишлаб чиқаришга қаратилиши билан муҳимдир. Чунки банк мижозларининг ҳаётийлик даври қанча узоқ бўлса, уларни ишлаб чиқаришдаги яшаш даври ортади, бу, ўз навбатида, микро ва макро даражадаги омилларга ижобий таъсир кўрсатади.

Тижорат банклари жами активларининг ЯИМдаги улуши ҳам актив операцияларни бошқариш механизмини ташкил қилиш қай даражада долзарб эканлигини англатади.

4-расм. Республикаимиз тижорат банклари жами активларининг ЯИМга нисбатан ўзгариш тенденцияси, (2023 йил 1 январь ҳолатига) [10]

Расм маълумотларига кўра, 2014-2023 йилларда ЯИМ 6,3 баробарга ошган, банкнинг жами активлари ҳажми эса ушбу давр мобайнида 9 баробарга ўсган. Аммо таққослаш учун 2023 йилда банк тизимининг жами активлари ҳажми ЯИМнинг қарийб 49,4 фоизини ташкил этди. Мазкур ҳолатлар актив операцияларни бошқариш стратегиясини такомиллаштиришнинг нечоғлик долзарблигини кўрсатади. Шу ўринда, соҳага оид муаммоларни бартараф этиш бўйича чора-тадбирлар тижорат банкларининг активлари тузилмасини такомиллаштириш, банк тизимини баҳолашни халқаро стандартларга мослаштириш юзасидан замонавий банк операцияларини жорий этиш орқали мижозларни жалб этиш каби устувор вазифаларни кун тартибига қўяди. Банкларда актив операцияларни бошқариш усуллари туркумланган бўлиб, бу усулларнинг барчаси тижорат банклари томонидан қўлланиб келинмоқда. Тадқиқотда мазкур усуллар мажмуи Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 22 январдаги «Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили»да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисидаги ПФ-5308-сонли фармонида асосланган ҳолда банкларда инновацион усулларни

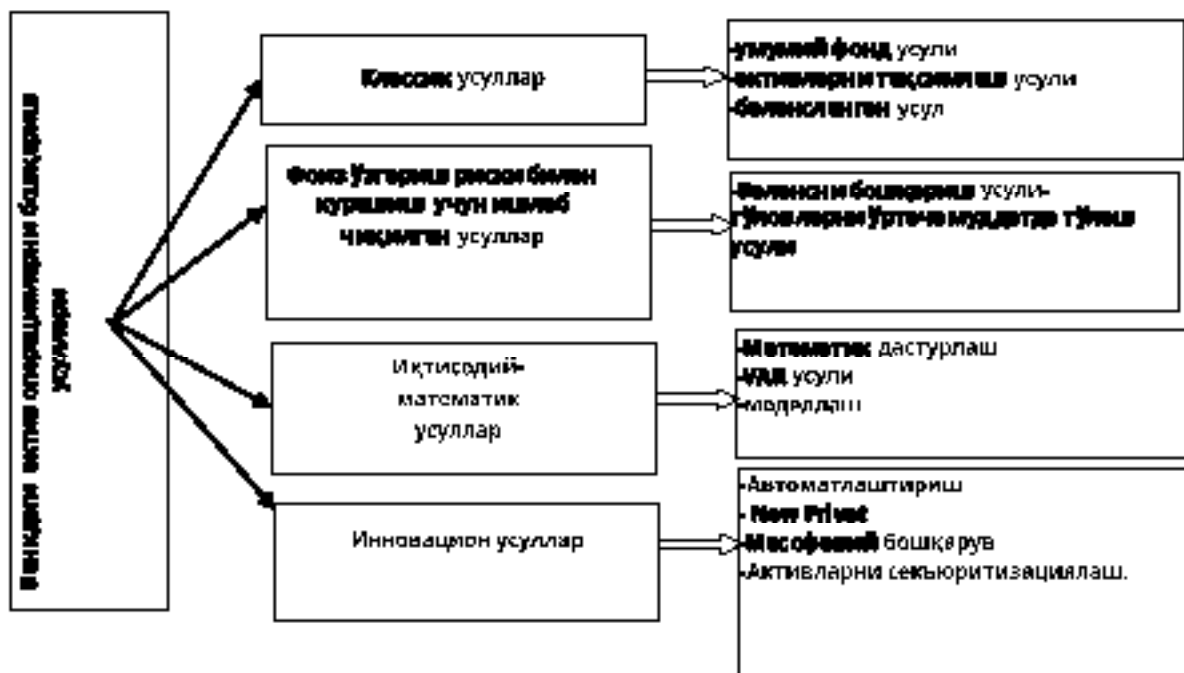
жорий этиш асосида бошқаришни ривожлантиришга доир таклифлар билан такомиллаштирилди (5-расм).

ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР

Илмий мақолада таклиф этилган инновацион усуллардан бири New Privat бўлиб, у орқали банк тизимига замонавий хизмат турлари киритилади. Бу эса, мижозларни жалб этиш ва банк даромадларини оширишда кенг имкониятлар яратиб беради. Ушбу тизим асосан йирик мижозларни жалб этиш мақсадида жорий этилади.

Ушбу тизим икки турга ажратилди:

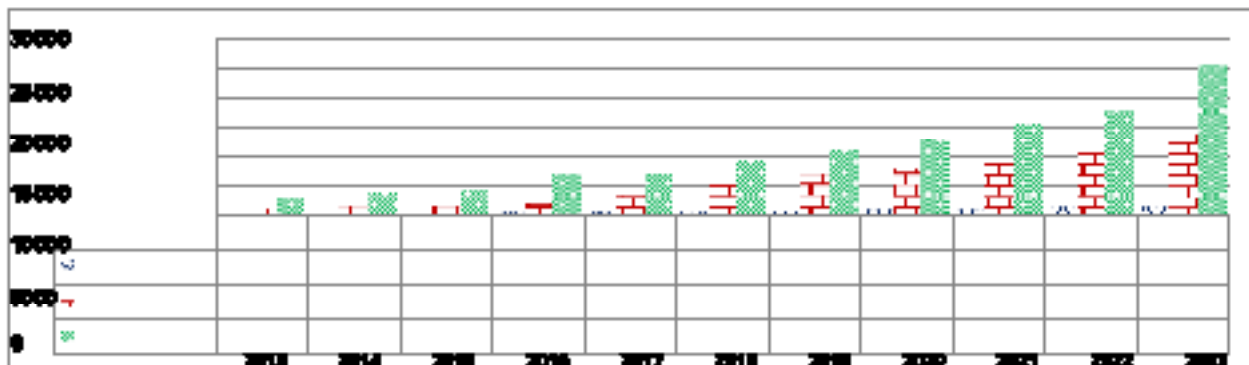
1. Соф иқтисодий даромад: бунда мижоз маблағларини турли инвестицион лойиҳаларга йўналтириш орқали банк ҳамда мижоз тенг шерикчилик асосида фойда кўриши назарда тутилади.
2. Ижтимоий-иқтисодий хизмат кўрсатишда мижознинг шароитлари инобатга олинади, бунда банк мижоздан хизматлар пакетига қараб фоиз олиши, мижоз эса, банкка ишонган ҳолда ўз ижтимоий-иқтисодий муаммолари тўғрисидаги маълумотларни қонуний тарзда банкка топшириши кўзда тутилади.

5-расм. Банкдаги актив операцияларни бошқариш усуллари [11]

Таҳлиллар натижасидан кўринадики, тадқиқот объекти ҳисобланган банклар ўз ресурс базасига, таркиби ва мижозларнинг турига кўра турлича бўлиб, ушбу банкларнинг ҳар бири ўз активларини кўпайтириш

орқали молия бозорида мустаҳкам ўрин эгаллаш, хусусан, ўз ресурс салоҳиятини ошириш, оқилona таваккалчилик ва самарали бошқарув услублари орқали ривожланиш сиёсатини олиб бормоқда (6-расм).

6-расм. 2013-2023 йилларда тадқиқот объектлари активларининг ўзгариш тенденцияси (млрд. сўмда) [12]

Жумладан, 2023 йилда 2013 йилга нисбатан активлар ҳажмининг ўсиш динамикаси Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолият миллий банкида 12,2 фоиз, АТБ «Ўзсаноатқурилишбанк»да 7,8 фоиз ва «Трастбанк» ХАБда 10,7 фоизга тенг бўлган.

Ижобий натижаларга эришишда тижорат банкларининг актив операцияларини бошқариш стратегияларини шакллантириш муҳима ҳамият касб этади. Бунда, тижорат банклари активларининг таркиби ва улушини таҳлил қилиш натижасида актив операцияларни бошқаришда қайси операция турининг устувор эканлигига эътибор

қаратиш лозим (2-жадвал).

2-жадвалдан кўринадики, 2018-2023 йиллар оралиғида банк тизими активлари таркибида биргина кредит ва лизинг маблағларида 15,02 фоизли ижобий ўсиш тенденцияси кузатилган. Тижорат банкларининг асосий даромад келтирувчи фаолият тури айнан кредитлаш амалиёти бўлганлиги мазкур ҳолатнинг ижобий эканлигидан дарак беради. Аммо бошқа даромад келтирувчи активлар таркибида фақат пасайиш кузатилган.

2-жадвал 2018-2023 йилларда банк тизими активларининг таркибий тузилиши бўйича ўзгариш динамикаси, (фоизда)¹³

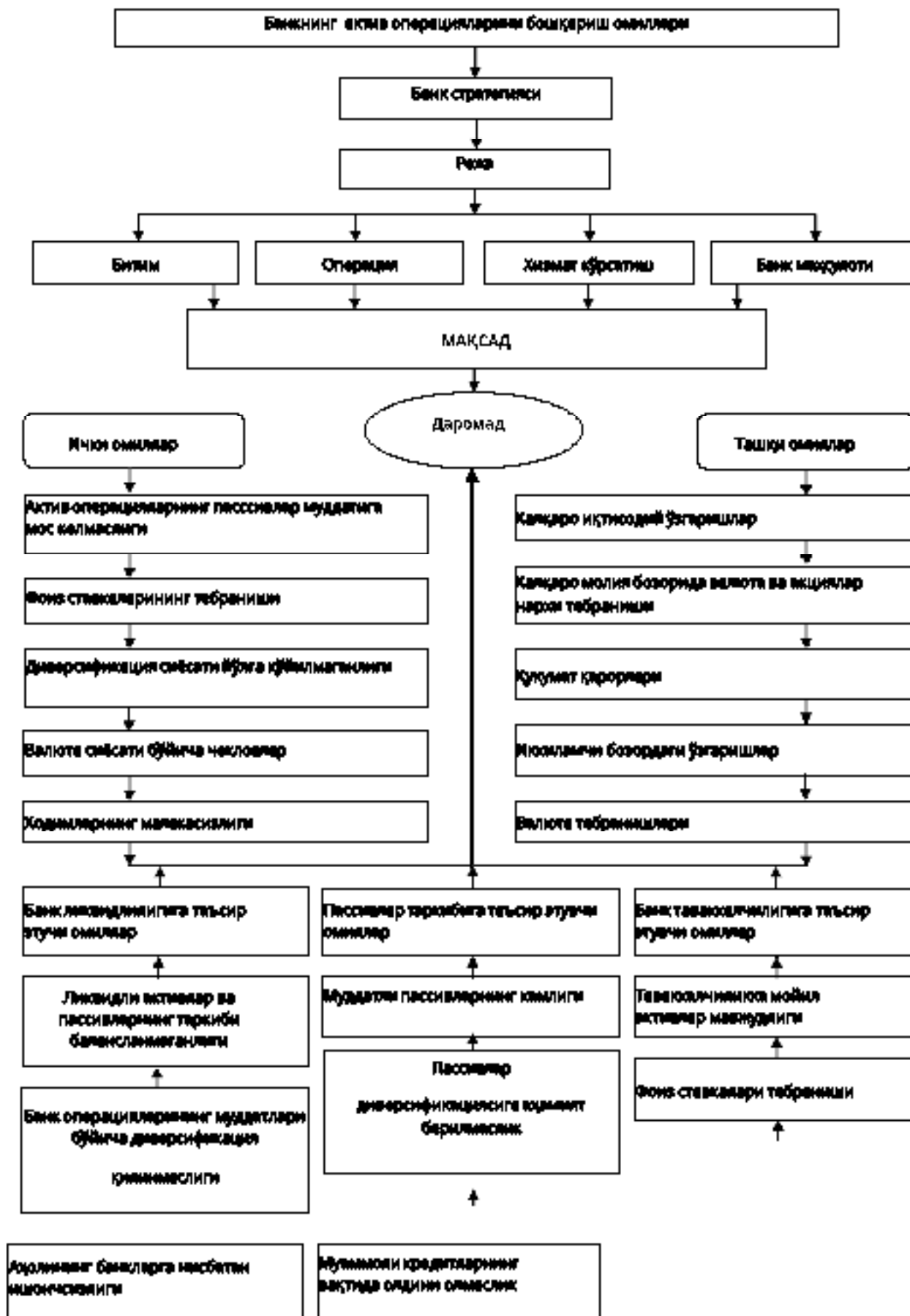
№	АКТИВЛАР	2018й.	2019й.	2020й.	2021й.	2022й.	2023й.	2023 йилда 2018 йилга нисбатан ўзгариши
1.	Касса қимматликлари	4,26	3,49	2,38	2,99	3,02	1,91	-2,35
2.	Марказий банкдаги вакиллик ҳисоб- варағидаги маблағлар	15,66	19,85	20,87	16,69	11,51	14,88	-0,86
3.	Бошқа банклардан олинадиган маблағлар	12,73	16,38	13,82	17,99	13,46	11,55	-1,18
4.	Олди-сотди амалиётлари бўйича маблағлар	3,49	0,55	0,39	0,13	0,08	0,07	-3,42
5.	Соф инвестициялар	3,19	0,88	2,99	2,41	2,23	1,57	-1,62
6.	Кредит ва лизинг маблағлари	46,76	48,31	48,43	50,28	61,43	61,78	15,02
7.	Сотиб олинган векселлар	0,27	0,1	0	0	0	0	-0,27
8.	Бошқа молиявий активлар	1,68	2,77	2,16	1,04	1,88	1,78	0,1
9.	Асосий воситалар	3,61	3,26	3,27	3,28	3,08	2,55	-1,06
10.	Олинадиган ҳисобланган фоизлар	1,23	0,7	0,65	0,64	0,61	0,71	-0,52
11.	Бошқа активлар	7,14	3,71	5,04	Apr-55	2,7	2,68	-4,46
	Жами активлар	100	100	100	100	100	100	

Муаммоли кредитларни бошқаришга таъсир этувчи омилларни чуқур таҳлил қилиш банк фаолиятини таваккалчиликлардан самарали ҳимоялаш тизимини шакллантириш имконини беради. Ушбу жадвалда келтирилган муаммоли кредитларни бошқариш йўллари татбиқ этиш банк балансида муаммоли кредитлар улушини қисқартиради.

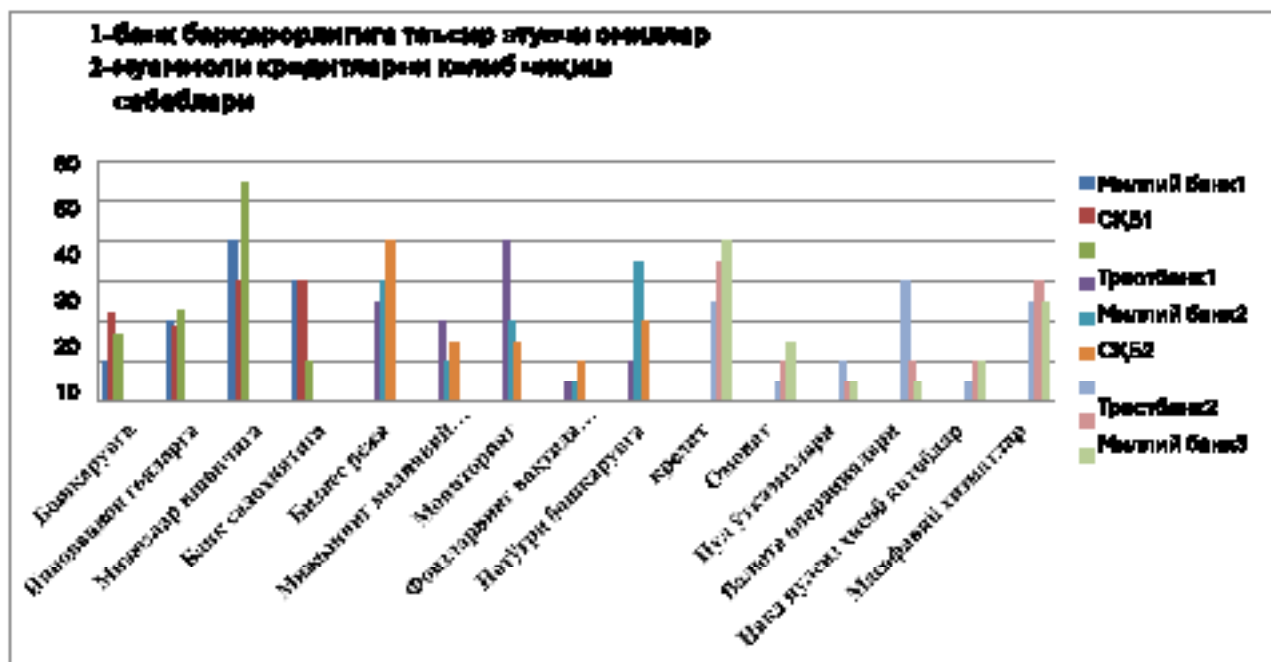
7- расм маълумотларига кўра, тижорат банклари актив операцияларини бошқаришга таъсир этувчи омиллар ва уларнинг боғлиқлиги актив операциялар таркибига кирувчи битим, операция, хизмат кўрсатиш ва банк маҳсулотлари орқали даромад олиш имкониятига эга бўлишга салбий таъсир кўрсатувчи омилларни олдиндан ҳисобга олиш, бу борада зарур чора-тадбирларни кўриш имконини беради.

Шунингдек, банкларда ўтказилган сўровномалар натижасига асосланиб, эконометрик таҳлилларни қўллаш орқали инновацион бошқарув кутилган ижобий натижа бериши илмий асослаб берилган.

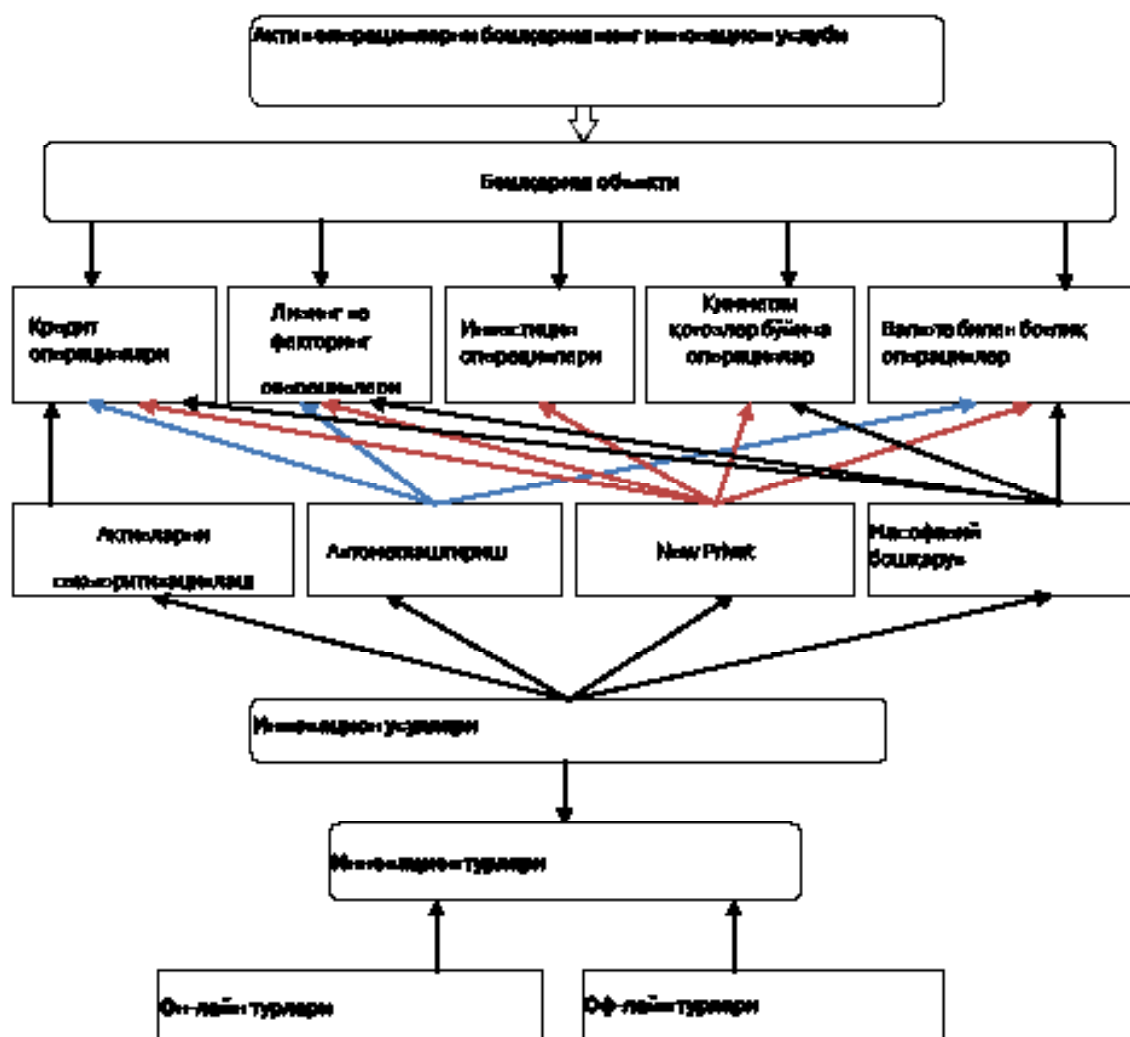
Мамлакатимизда молия хизматлари бозорининг такомиллашуви тижорат банклари фаолиятида инновацияларни жорий этиш, шу билан бирга банк менежменти орқали ушбу жараёнларни такомиллаштириш ҳамда ҳар бир тижорат банки ўз инновацион стратегиясини ишлаб чиқишини талаб этмоқда. Бу эса ўз навбатида, молия хизматлари бозорида рақобат муҳити банкларнинг фаолиятига уларнинг барқарорлик даражасига салбий таъсир кўрсатмаслигига ёрдам беради. Бу борада банк ходимлари ва мижозлари ўртасида сўровнома ўтказилди (8-расм).

7-расм. Тижорат банклари актив операцияларини бошқаришга таъсир этувчи омиллар ва уларнинг боғлиқлиги [14]

8-расм. Банк мижозлари ва ходимларидан олинган сўровнома натижалари [15]

9-расм. Тижорат банкларида актив операцияларни бошқаришнинг инновацион услуги [16]

Юқоридаги сўровнома асосида банк тизимида мижозлар ишончи ва банклар барқарорлигини таъминланишининг асосий омиллари актив ва пассив операцияларни тўғри бошқаришга боғлиқ бўлиб, айнан банклар барқарорлигига таъсир этувчи омиллардан бири муаммоли кредитлар бўлиб, уларнинг келиб чиқиш сабаблари банк ходимлари томонидан изоҳланганини кузатиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолият миллий банкида муаммоли кредитларнинг асосий сабаби сифатида кредит мониторингининг сустлиги кўрсатилган бўлса, Ўзсаноатқурилишбанк ходимлари эса банк бошқарувининг кредитлаш фаолиятига доир номувофиқ хатти-ҳаракатларни келтириб ўтганлар, шунингдек, Трастбанк ХАБ ходимлари кредит операцияларида бизнес-режа асосий ўрин эгаллашини эътироф этганлар.

Банк мижозлари ва ходимлари ўртасида ўтказилган анкета-сўровномаси ва банкнинг молиявий таҳлиллари натижасида актив операцияларни самарали бошқариш йўналишлари ишлаб чиқилди.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, инновацион банк хизмат турларини кенгайтириш ҳамда сифатини яхшилаш банклар фаолияти самарадорлигини оширишга

ва хизматлари кўламини янада кенгайтиришга замин яратади. Банк тизимида инновацион фаолият турларини жорий этишдан асосий мақсад янги яратилаётган хизматлар таннархини пасайтириш ҳисобланади. Шунингдек, банкнинг молиявий хизматлар бозоридаги мавқеини мустаҳкамлаб, бозорни эгаллаш имкониятини янада кенгайтириш ва мижозларга кўрсатиладиган хизматлар сифатини юқори даражага кўтаришдан иборат.

Банк активларини самарали бошқариш усулларини кенгайтириш орқали актив операцияларни бошқариш стратегиясини такомиллаштириш имконияти юзага келади. Шундан келиб чиқиб, актив операцияларни бошқаришнинг инновацион услуби шакллантирилди (9-расм).

Тижорат банкларида хизмат кўрсатишнинг инновацион усуллари қўлланиши актив операцияларни бошқаришнинг инновацион услубини шакллантиришда асос бўлади.

Илмий мақолада банклардаги актив операцияларнинг иқтисодий тараққиётига таъсири иқтисодий моделлар асосида баҳоланди.

10-расмдаги гипотезани текшириш учун Грейджернинг сабаб-оқибат тестидан фойдаланилди.

3-жадвал

Банк ходимлари ва мижозларининг банкни ривожлантириш бўйича таклифлари

БАНК ХОДИМЛАРИ	БАНК МИЖОЗЛАРИ
Ходимларнинг билим ва малакаларини ошириб боришнинг доимий инновацион усулларини қўллаш	Кредит фоизларини кўриб чиқиш, расмийлаштириш тартибини соддалаштириш
Ходимлар мотивациясини кучайтириш (ходимнинг банк ривожланишидаги ҳиссасини инобатга олиб)	Кичик бизнес субъектларига қисқа муддатли кредитлар беришда қулайликлар яратиш
Омонатларнинг жозибadorлигини ошириш орқали турлари ва фоизларини ошириш	Замонавий банк хизмат турларини кўпайтириш, қўғозбозликни камайитириш
Замонавий инновацион банк хизматларини таклиф қилиш асосида мижозларни жалб этиш	Карточкадаги пулларни банкоматдан ечиб олиш суммасини кўпайтириш
Кредит сиёсатини ишлаб чиқиш механизмининг такомиллаштириш орқали банк ва мижоз учун баланс тизимини жорий этиш	Омонат фоиз ставкаларини кўтариш, омонатчиларни чақирмай, уларга расмиятчилик ишларини замонавий усуллар (электрон) орқали амалга ошириш
Кредитни расмийлаштириш тартибини соддалаштириш ва масофадан бошқариш	СВИФТ операцияси учун комиссия фоизларини камайитириш
Маркетинг ва рекламани кучайтириш асосида мижозлар таркибини диверсификациялаш	Ипотека ва автокредитларни олишда иккиламчи бозор улушини ошириш
Банкнинг тушлик вақтини қайта кўриб чиқиш	Банкнинг тушлик вақтини 13-00 дан 14-00 гача белгилаш

10-расм. Банкдаги актив операцияларнинг иқтисодий ўсишга таъсири [17]

Бу усулнинг ўзига хослиги эркин ўзгарувчининг эркин ўзгарувчига боғлиқлиги йиллик лаг орқали вектор авторегрессион (VAR) модели асосида аниқланди

(1-тенглик). Сўнгра тузилган VAR модели Фишер мезони орқали боғлиқлик мавжуд ёки мавжуд эмаслиги текширилди.

$$\begin{aligned} x_1(t) &= \sum_{j=1}^p a_{11}(j)x_1(t-j) + \sum_{j=1}^p a_{12}(j)x_2(t-j) + E_1(t) \\ x_2(t) &= \sum_{j=1}^p a_{21}(j)x_1(t-j) + \sum_{j=1}^p a_{22}(j)x_2(t-j) + E_2(t) \end{aligned}$$

4-жадвал

Банк актив операциялари ялпи талаб ва ялпи таклифи ўртасида Гренжер сабаб-оқибат тести

NULL HYPOTHESIS:	OBS	F-STATISTIC	PROB.
Credit does not Granger Cause Asset	12	1.56848	0,274
Asset does not Granger Cause Deposit	12	0.39376	0,689
Deposit does not Granger Cause Consumption	12	0.86720	0,461
Consumption does not Granger Cause VA	12	4.94723	0,156
VA does not Granger Cause Credit	12	21.8222	0,241

Гренжер тести натижаларидан келиб чиқиб, 9-расмдаги ўзаро боғлиқликни регрессия моделлари ишлаб чиқилиши омилар ўзгаришининг бошқа омилар ўзгаришига қандай таъсир этишини миқдорий баҳолаш имконини берди. Унга мувофиқ, даставвал иқтисодий кўрсаткичлар ўртасида чизиқли боғлиқлик қай даражада эканлигини баҳолаш чун кўрсаткичлар ўртасида корреляцион матрица тузилди (5-жадвал).

Тузилган корреляцион матрица натижаларига кўра, банк актив операциялари ҳамда ялпи талаб ва ялпи таклиф омиллари билан кўп омилли регрессия тенгламасини тузиб бўлмайди. Чунки регрессион моделда мультиколлениарлик ҳолати кузатилади (барча омилар ўртасидаги чизиқли корреляцион боғлиқлик [0,86-0,99] оралиғида) ҳамда модель натижалари хатолигига олиб келади.

5-жадвал

Банк актив операцияларининг ялпи талаб ва ялпи таклиф кўрсаткичлари

№	КЎРСАТКИЧ НОМИ	КЎРСАТКИЧ РАҚАМИ				
		1.	2.	3.	4.	5.
1.	Банк актив операциялари	1				
2.	Банк кредит операциялари	0,98	1			
3.	Ялпи қўшилган қиймат	0,97	0,91	1		
4.	Банк депозитлари	0,94	0,86	0,98	1	
5.	Истеъмол	0,99	0,95	0,99	0,96	1

9-расмда келтирилган ўзаро алоқадорликни ифодалаш учун жуфт регрессия моделини тузиш имкони мавжуд. Бир нечта тузилган регрессия матрицаси асосида нейрон сетлари орқали бир омилнинг ўзгариши шу омил келажакда қанча бирлик билан ўзгаришига олиб келиши ҳақидаги хулосани олиш мумкин. Бунинг учун аввал регрессия моделларини тузиш керак (6-жадвал).

6-жадвал натижаларидан келиб чиқиб таъкидлаш мумкинки, банк актив операцияларининг ўзгариши тузилган иқтисодий муносабатлардан сўнг маълум вақт ўтгач банк актив операцияларининг ўзига қай даражада таъсир кўрсатишини таҳлил қилиш учун нейрон моделидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Бунинг учун ҳар бир иқтисодий алоқадорлик 6-жадвалда тузилган регрессия тенгламаларидан фойдаланиб аниқланди. Тузилган нейрон модели натижаларидан кўриниб турибдики, агар мамлакат иқтисодиёти мазкур ривожланиш тенденциясига эга бўлса, банк актив операцияларининг бир фоизга ўсиши бир йил давомида банк актив операцияларининг 0,77 фоизга ўсишига олиб келади (11-расм).

Банкнинг кредит операциялари ва актив операциялари ўртасида тузилган регрессия тенгламаси барқарор кўринишга эга. Мазкур хулоса детерминация коэффицентининг 0,95 га тенглиги, Фишер мезонининг 261,0 га тенглиги ва студент коэффицентининг 16,15 ва -3,75 га мос равишда тенглигида кузатиш мумкин. Шу билан бирга, модель натижаларига кўра, барча омиллар ўзгармас бўлган шароитда банк актив операцияларининг бир фоизга ўзгариши банк кредитларининг 0,68 фоизга ўзгаришига олиб келади.

Шунингдек, қўшилган қийматнинг (ялпи таклифни ифодалаш учун) банк кредитлари билан ўзаро алоқадорлик регрессия моделидан кўриниб турибдики, банк кредитларининг ўзгариши қўшилган қиймат ўзгаришига 82 фоизга таъсир кўрсатиб, қолган 18 фоизи бошқа омиллар таъсири ҳисобига тўғри келади. Тузилган мазкур регрессион моделнинг барқарорлигини ифодаловчи мезонлардан бири бўлган Фишер мезонининг юқорилиги тузилган моделнинг барқарорлигидан далолат беради.

6-жадвал

Банк актив операциялари ялпи талаб ва ялпи таклиф ўртасидаги регрессия тенгламалари

РЕГРЕССИЯ ТЕНГЛАМАЛАРИ	R ²	F ^{STAT}	Т-СТЮДЕНТ	
			T ₁	T ₂
credit = asset × 0,68 + 401,5	0,95	261,0	16,15	3,75
va = credit × 6,19 + 8481,6	0,82	54,9	7,4	2,87
consumption = va × 0,4 + 1203,5	0,98	897,7	29,96	2,67
deposit = consumption × 0,38 - 1337,6	0,92	154,4	12,42	-3,48
asset = deposit × 1,21 + 2325,2	0,88	88,7	9,42	5,05

11-расм. Банк актив операцияларини нейрон тизими модели [19]

Шу билан бирга моделнинг ўзгармас параметрлари барқарорликни ифодаловчи студент мезони ҳам ҳисобланган модель параметрлари тўғрилигини кўрсатиб турибди, шу билан бир қаторда моделнинг натижаларидан кўриниб турибдики, банк кредитларининг 1 фоизга ўсиши ялпи қўшилган қийматнинг 6,19 фоизга ўсишига олиб келади. Иқтисодий агентлар истеъмоли ва ялпи қўшилган қиймат ўртасида тузилган модель натижаларидан кўриниб турибдики, ялпи қўшилган қийматнинг бир фоизга ўсиши ялпи талабнинг 0,4 фоизга ўсишига олиб келади.

Тузилган мазкур модель эконометрик таҳлил натижаларига кўра тузилган модель талабларига тўлиқ жавоб беради. Банк депозитлари ва ялпи талаб ўртасида тузилган таҳлил натижаларидан кўриниб турибдики, истеъмолнинг бир фоизга ўсиши банк депозитларини 0,38 фоизга ўзгаришига олиб келади. Шу билан бирга, банк депозитларининг бир фоизга ўсиши банк активларининг 1,21 фоизга ўсишига олиб келади.

■ ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Илмий мақолани бажариш натижасида қуйидаги хулосалар шакллантирилди.

1. Тижорат банклари активларини бошқариш стратегиясини такомиллаштириш доирасида банкларнинг ташкилий тузилмасини оптималлаштириш, банк акциядорлари, хусусан, йирик мижозлар томонидан банкни бошқаришда рағбатлантириш механизмини такомиллаштириш, шунингдек, банк тизимида янги меъёрий ҳужжатларни жорий этишда стратегик

режалаштириш усулларида фойдаланиш ва бу орқали банкнинг риск даражасидан ҳимоялаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

2. Фикримизча, банкларнинг актив операцияларини даромадлигига қараб бошқариш, биринчидан, банк даромадини ошириш манбаларини аниқлаш ва молиялаштириш борасида қарорлар қабул қилиш; иккинчидан, банкнинг жами актив операциялари таркибига фойда келтирмайдиган активлар салмоғини камайтириш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқиш; учинчидан, банк активларини диверсификациялашнинг асосий йўналишларини белгилаб олиш, бунда асосий эътиборни қимматли қоғозлар билан операцияларга қаратиш; тўртинчидан, республикада ҳудудий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда актив

операцияларни тўғри тақсимлаш каби қатор муаммоларни бартараф этиш имконини беради.

3. Банк ходимлари ва мижозлар фикрини ўрганган ҳолда мижозларни банкка жалб этишда инновацион хизмат турларини янада кенгроқ жорий этиш, мижозларнинг вақтини тежаш мақсадида банкларда кенг миқёсда барча ҳужжатлаштириш ишлари бўйича он-лайн режимга ўтиш чораларини кўриш, аввало аҳоли ва хўжалик субъектларининг банк тизимига бўлган ишончини оширади. Қолаверса, банкларга мижозларни жалб этиш самарадорлигини оширади.

4. Кредитларни қайтарилишида автотўлов тизимини жорий этиш асосида мижозларнинг ҳисоб рақамларидан кредит фоизлари ундирилишини автоматик тарзда бажарилишини йўлга қўйиш лозим. Бу, ўз навбатида, муаммоли кредитлар юзага келишининг

олдини олиш имконини беради.

5. Активларни секьюритизациялашни қўллашда, аввало, «Активларни секьюритизациялаш тўғрисида»ги қонунни қабул қилиш, қимматли қоғозлар бозори фаолиятини кенгроқ ёритиш ва ресурслар жалб этиш жозибдорлигини ошириш мақсадида оммавий ахборот воситалари, интернет тармоқлари орқали аҳолига активларни секьюритизациялаш амалиётини тарғиб қилиш, секьюритизациялаш амалиётини муваффақиятли йўлга қўйилиши ҳамда инвесторлар хатарини олдини олиш мақсадида даставвал секьюритизациялашни давлат мақсадли дастурлари бўйича қабул қилинган ва тасдиқланган инвестицион лойиҳалар асосида берилган кредитлар таъминотида эмиссия қилинган облигациялардан бошлаш лозим. Чунки, давлат мақсадли дастурлари бўйича қабул қилинган ва тасдиқланган инвестицион лойиҳалар асосида берилган кредитларнинг рисклилиги даражаси паст бўлади.

Секьюритизациялашни самарали амалга ошириш тижорат банкларида бугунги кундаги энг долзарб муаммолардан бири бўлган ресурс муаммосини ижобий ҳал этишга олиб келади.

6. Актив операцияларни бошқаришга инновацион усулларнинг турли йўллари жорий этиш мақсадга мувофиқ. Биз таклиф этаётган усуллардан бири New Privat бўлиб, у орқали банк тизимига замонавий хизмат турлари киритилади. Бу эса, мижозларни жалб этиш ва банк даромадларини кўпайтириш омили ҳисобланади. Ушбу тизим асосан йирик мижозларни жалб этиш мақсадида жорий этилади. Банклар йирик мижозларнинг маблағларини бошқаришда молиявий кўмакчи вазифасини бажаради ва у орқали фойда олиш имконига эга бўлади.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Холмурадов Мусурмон Авлакулович, Тошкент амалий фанлар университети мустақил тадқиқотчиси / Холмурадов Мусурмон Авлакулович, Независимый исследователь Ташкентского университета практических наук / Kholmuradov Musurmon Avlakulovich, Independent researcher at Tashkent University of Practical Sciences**

► musirmonkholumurodov1@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0000-1715-213X>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1] World Safest Banks | Top 50 Biggest Banks 2023. <https://www.gfmag.com/world-safest-banks-2017-top-50-biggest-banks/>
- [2] Consolidated Financial Statements Sberbank of Russia and its subsidiaries For the year ended 31 December 2023.
- [3] Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. ПФ-4947-сон, 2017 йил 7 февраль // www.lex.uz
- [4] Синки Дж. Управление коммерческими банками. Перевод с англ. – М.: CattaLaxy. 1994.;
- [5] Муллажонов Ф. Ўзбекистон Республикаси банк тизими. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – 368 б.;
- [6] Шарифхўжаев М., Абдуллаев Ё. Менеджмент: Дарслик – Т.: Ўқитувчи. 2001.-704 б.;
- [7] Бекмуродов А.Ш. Ўзбекистон ислохотлар стратегиясини изчил давом эттириш йўлида. Ўқув қўлланма. – Т.: Молия. 2014. – б.204-227.;
- [8] Каримов Н.Ф. Возможности развития скорингового метода потребительского кредитования в Узбекистане // European journal of economics and management sciences, 2016. p. 55-60.;
- [9] Абдуллаева Ш.З. Банк рисклари ва кредитлаш. – Т.: Молия. 2002-304 б.;
- [10] Н.Х. Жумаев. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози: моҳияти, сабаб-оқибатлари ва Ўзбекистонга таъсири. Рисола. – Тошкент: ЖИДУ, 2009. 56-бет.;
- [11] Олимжонов О.О. Молиявий менеджмент. – Тошкент: Академия, 1999. - 254 б.;
- [12] А.А.Омонов, Т.М.Қоралиев. Солиқ академияси, Тошкент молия институти. – Т.: «Иқтисод – Молия» 2012.-324б.;
- [13] <https://uzbekistan2035.uz>
- [14] <https://thefinancialbrand.com>
- [15] <https://www.digitalbankingreport.com>
- [16] <https://www.edgeverve.com>
- [17] <http://www.classes.ru/dictionary-english-russian-scienceenru-term-78341.htm>
- [18] www.lex.uz – O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlari
- [19] www.cbu.uz – Markaziy bank sayti.
- [20] www.banking.com – mintaqaviy banklar, assotsiatsiyalar va nashriyotlar
- [21] www.arraydev.com/commerce/JIBC/ – internet banking va kommersiya jurnali.

O'zbekistonda xalqaro franshizalar faoliyatini rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish

Xodjayev Anvar Rasulovich

Совершенствование организационно-экономических механизмов развития деятельности международных франшиз в Узбекистане

Ходжаев Анвар Расулович

Improving the organizational and economic mechanisms for the development of international franchise activities in Uzbekistan

Khodjaev Anvar Rasulovich

Received: April 24, 2025 Revised: April 28, 2025 ■ Accepted: April 29, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya:** ushbu maqolada O'zbekistonda xalqaro franshizalar faoliyatini rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini tahlil qilish va takomillashtirish yo'llarini aniqlashga qaratildi. O'zbekiston Respublikasi so'nggi yillarda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish va global iqtisodiyotga integratsiyalashuv yo'lida muhim qadamlar tashlamoqda. 2017–2021-yillarda O'zbekistonni rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi doirasida tadbirkorlikni rivojlantirish, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va iqtisodiyotni liberallashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ushbu jarayonda xalqaro franshizalar faoliyatining rivojlanishi muhim ahamiyatga ega, chunki franshiza modeli mahalliy tadbirkorlar uchun innovatsion biznes yondashuvlarini joriy etish, xizmat ko'rsatish sifatini oshirish va global brendlarni mamlakat bozoriga olib kirish imkonini beradi.
- **Kalit so'zlar:** Franshiza, Xalqaro franshizalar, Tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlar, Infratuzilma rivoji, Raqamli platformalar, Xalqaro tajriba, Global integratsiya.
- **Аннотация:** В данной статье рассматриваются вопросы анализа и выявления путей совершенствования организационно-экономических механизмов развития международной франчайзинговой деятельности в Узбекистане. В последние годы Республика Узбекистан предпринимает важные шаги по углублению экономических реформ и интеграции в мировую экономику. В рамках Стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Узбекистана в 2017-2021 годах особое внимание уделяется развитию предпринимательства, привлечению иностранных инвестиций и либерализации экономики. Развитие международной франчайзинговой деятельности имеет важное значение в этом процессе, поскольку модель франчайзинга позволяет местным предпринимателям внедрять инновационные подходы к ведению бизнеса,

повышать качество обслуживания и выводить на внутренний рынок мировые бренды.

- **Ключевые слова:** Франшиза, Международные франшизы, Организационно-экономические механизмы, Развитие инфраструктуры, Цифровые платформы, Международный опыт, Глобальная интеграция.
- **Abstract:** This article examines the issues of analysis and identification of ways to improve the organizational and economic mechanisms for the development of international franchising activities in Uzbekistan. In recent years, the Republic of Uzbekistan has taken important steps to deepen economic reforms and integrate into the global economy. Within the framework of the Action Strategy for five priority areas of development of Uzbekistan in 2017-2021, special attention is paid to the development of entrepreneurship, attracting foreign investment and liberalization of the economy. The development of international franchising is important in this process, since the franchising model allows local entrepreneurs to introduce innovative approaches to doing business, improve the quality of service and introduce global brands to the domestic market.
- **Keywords:** Franchise, International franchises, Organizational and economic mechanisms, Infrastructure development, Digital platforms, International experience, Global integration.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi so'nggi yillarda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish va global iqtisodiyotga integratsiyalashuv yo'lida muhim qadamlar tashlamoqda. 2017–2021-yillarda O'zbekistonni rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi doirasida tadbirkorlikni rivojlantirish, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va iqtisodiyotni liberallashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ushbu jarayonda xalqaro franshizalar faoliyatining rivojlanishi muhim ahamiyatga ega, chunki franshiza modeli mahalliy tadbirkorlar uchun innovatsion biznes yondashuvlarini joriy etish, xizmat ko'rsatish sifatini oshirish va global brendlarni mamlakat bozoriga olib kirish imkonini beradi. O'zbekistonning iqtisodiy islohotlari doirasida franshiza bozori xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va mahalliy tadbirkorlikni rivojlantirishning samarali vositasi sifatida ko'rilmogda. Bu model

nafaqat iqtisodiy o'sishga hissa qo'shadi, balki global biznes amaliyotlarni mahalliy sharoitlarga moslashtirish orqali xizmat ko'rsatish sohasida yangi standartlarni joriy etadi.

Franshiza – bu bir tomon (franshizer) o'z biznes modelini, savdo belgisini va tajribasini boshqa tomon (franshizi) ga ma'lum shartlar asosida foydalanish huquqini beradigan tijorat munosabati. Ushbu modelda franshizer o'zining muvaffaqiyatli biznes strategiyasini taqdim etadi, franshizi esa belgilangan to'lovlar evaziga ushbu modeldan foydalanadi va mahalliy bozorda brendni rivojlantiradi. Franshiza modeli global iqtisodiyotda keng tarqalgan bo'lib, ayniqsa restoran tarmoqlari, chakana savdo, ta'lim va mehmonxona sohasida muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda.

Masalan, McDonald's, Starbucks, Subway va Hilton kabi brendlar o'zlarining global kengayish strategiyalarini franshiza modeli orqali amalga oshirib, dunyo bo'ylab minglab filiallar ochgan.

1-rasm. Franchayzing bozorining 2027-yilgacha bo'lgan prognozi. (million AQSh dollarida)

Xalqaro Franshiza Assotsiatsiyasi (IFA) ma'lumotlariga ko'ra, 2022-yilda global franshiza bozorining hajmi 2,7 trillion AQSh dollarini tashkil etgan bo'lib, bu soha yil sayin o'sib bormoqda. Franshiza modeli nafaqat katta korporatsiyalar uchun, balki kichik va o'rta tadbirkorlik uchun ham jozibador, chunki u ishonchli biznes modelini taqdim etib, xavf-xatarlarni kamaytiradi.

Global franchayzing bozori so'nggi yillarda sezilarli o'sishni boshdan kechirmoqda va bu soha kelajakda ham jadal rivojlanishni davom ettirishi kutilmoqda. 2021 yilda global franchayzing bozori 100,797.4 million AQSh dollariga baholangan bo'lsa, 2027 yilga kelib bu ko'rsatkich 175,955.0 million dollarga yetishi prognoz qilinmoqda. Ushbu o'sish 9.73% yillik o'sish sur'ati (CAGR) asosida hisoblangan bo'lib, franchayzingning iqtisodiy ahamiyati va biznes modeli sifatidagi muvaffaqiyatini yaqqol ko'rsatadi. Franchayzing dunyoda 75 dan ortiq sohada qo'llaniladigan universal biznes modeli sifatida keng tarqalgan. Bu uning turli sohalarga moslashuvchanligini va global miqyosda qabul qilinishini tasdiqlaydi. Masalan, Chipotle kabi yetakchi franchayzing kompaniyalari raqamli texnologiyalardan foydalanib, o'z brendlari muvaffaqiyatli rivojlantirgan. Bu raqamlashtirishning franchayzingda muhim rol o'ynashini va bozor raqobatbardoshligini oshirishda qanchalik samarali ekanligini ko'rsatadi. Biroq, franchayzing boshqaruv dasturlarini joriy etish bir qator qiyinchiliklar bilan birga keladi. Birinchi navbatda, dasturiy ta'minotni joriy etishning dastlabki xarajatlari, jumladan, litsenziya to'lovlari, moslashtirish va o'qitish xarajatlari yuqori bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, doimiy xizmat ko'rsatish xarajatlari, masalan, yangilanishlar, qo'llab-quvvatlash va hosting to'lovlari ham sezilarli darajada oshishi mumkin. Franchayzerlar umumiy xarajatlarni baholashi, dasturiy ta'minotning foydalari bilan solishtirishi, narxlarni kelishish va moslashuvchan yechimlarni tanlash orqali bu xarajatlarni boshqarishi zarur. Ikkinchi muhim masala — ma'lumotlar xavfsizligi va maxfiyligi. Franchayzing dasturlari moliyaviy ma'lumotlar, mijozlar haqidagi ma'lumotlar va operatsion ko'rsatkichlar kabi nozik ma'lumotlarni saqlaydi. Ushbu ma'lumotlarni xavfsizlik buzilishlari va ruxsatsiz kirishdan himoya qilish juda muhimdir. Franchayzerlar kuchli shifrlash, kirishni nazorat qilish va muntazam xavfsizlik tekshiruvlarini joriy etishi, shuningdek, GDPR yoki CCPA kabi ma'lumotlarni himoya qilish qoidalariga rioya qilishi kerak. Bu huquqiy xatarlar va obro'ga putur yetkazishning oldini olishda muhim ahamiyatga ega. Uchinchi qiyinchilik esa o'zgarishlarni boshqarish va yangi texnologiyalarga qarshilik bilan bog'liq. Yangi dasturiy ta'minotni joriy etish franchayzilar va xodimlar tomonidan qarshilikka uchraydi, chunki ular mavjud jarayonlarga o'rganib qolgan yoki yangi texnologiyalarning afzalliklariga shubha bilan qarashlari mumkin. Bunday hollarda franchayzerlar barcha manfaatdor tomonlarni qaror qabul

qilish jarayoniga erta jalb qilishi, yangi dasturiy ta'minotni joriy etish sabablari va uning operatsiyalarga ta'siri haqida ochiq muloqot qilishi lozim. Xulosa qilib aytganda, global franchayzing bozori jadal rivojlanmoqda va raqamli texnologiyalar hamda boshqaruv dasturlari bu o'sishda muhim rol o'ynaydi. Ammo xarajatlarni boshqarish, ma'lumotlar xavfsizligini ta'minlash va o'zgarishlarni samarali boshqarish kabi qiyinchiliklarni yengish franchayzerlar uchun muhim vazifadir. Ushbu muammolarni hal qilish orqali franchayzing bozori o'zining o'sish imkoniyatlaridan to'liq foydalanishi va global miqyosda yanada muvaffaqiyatli rivojlanishi mumkin. O'zbekistonda franshiza bozori hali rivojlanishning dastlabki bosqichida turibdi, ammo so'nggi yillarda sezilarli o'sish kuzatilmog'da. 2010-yillardan boshlab mamlakatda xalqaro franshiza brendlari faoliyat yurita boshladi, xususan, KFC, Domino's Pizza va LC Waikiki kabi brendlar mahalliy bozorga kirib keldi. O'zbekiston Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yilda franshiza korxonalarining yillik aylanmasi taxminan 750 million AQSh dollariga yetdi, bu 2020-yildagi 500 million dollarlik ko'rsatkichdan sezilarli o'sishni anglatadi. Bu o'sish mamlakat iqtisodiyotidagi liberallashtirish islohotlari, xorijiy investorlar uchun qulay shartlar yaratilishi va iste'mol bozorining kengayishi bilan bog'liq. Shu bilan birga, franshiza bozori asosan Toshkent va Samarqand kabi yirik shaharlarda rivojlanmoqda, mintaqalarda esa bu soha hali yetarlicha faol emas.

O'zbekistonda xalqaro franshizalar faoliyatini rivojlantirishda bir qator tashkiliy va iqtisodiy muammolar mavjud. Birinchidan, normativ-huquqiy bazaning yetarli darajada shakllanmaganligi muhim to'siq sifatida ko'rinadi. Franshiza munosabatlarini tartibga soluvchi maxsus qonunchilikning yo'qligi xalqaro franshizerlar uchun huquqiy xavf-xatarlarni oshiradi va mahalliy tadbirkorlarning ushbu modelga kirishini qiyinlashtiradi. Ikkinchidan, mahalliy tadbirkorlarning moliyaviy resurslarga cheklangan kirish imkoniyati franshiza sotib olish jarayonini murakkablashtiradi. Franshiza shartnomalari odatda katta boshlang'ich investitsiyalarni talab qiladi, ammo O'zbekistonda bank kreditlarining yuqori foiz stavkalari va cheklangan moliyaviy imkoniyatlar bu jarayonni qiyinlashtiradi. Uchinchidan, franshiza bozoridagi raqobatbardoshlikning pastligi xalqaro brendlarning mahalliy bozorga kirishini sekinlashtiradi. Nihoyat, xalqaro standartlarga mos infratuzilmaning yetishmasligi, xususan, logistika va zamonaviy savdo maydonlarining cheklanganligi franshiza korxonalarining kengayishiga to'sqinlik qiladi.

Ushbu muammolarni hal qilish uchun tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarni takomillashtirish zarur bo'lib, bu nafaqat franshiza sohasini rivojlantirishga, balki umumiy iqtisodiy o'sishga ham hissa qo'shadi. Franshiza bozorining rivojlanishi O'zbekiston iqtisodiyotidagi kichik va o'rta tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash, yangi ish o'rinlarni yaratish va xizmat

ko'rsatish sifatini oshirish kabi ijobiy natijalarni keltirib chiqaradi. Bundan tashqari, xalqaro franshizalar orqali global biznes amaliyotlari va innovatsion texnologiyalar mahalliy bozorga joriy etiladi, bu esa iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshiradi. Masalan, KFC va Domino's Pizza kabi brendlar O'zbekistonda nafaqat yangi xizmat ko'rsatish standartlarini joriy etdi, balki mahalliy yetkazib beruvchilar va logistika tarmoqlari bilan hamkorlikni rivojlantirdi.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, franshiza bozorining muvaffaqiyatli rivojlanishi davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash, mustahkam huquqiy baza va rivojlangan infratuzilmaga bog'liq. Masalan, Turkiyada franshiza bozori soliq imtiyozlari va davlat subsidiyalari tufayli jadal rivojlandi, Rossiyada esa franshiza assotsiatsiyalari tadbirkorlarni o'qitish va axborot almashishni tashkil qildi. O'zbekiston ushbu tajribalarni hisobga olib, franshiza bozorini rivojlantirish uchun strategik yondashuvlarni ishlab chiqishi mumkin.

Ushbu maqolaning maqsadi O'zbekistonda xalqaro franshizalar faoliyatini rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini tahlil qilish, mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflarni ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot quyidagi savollarga javob berishga qaratilgan: (1) O'zbekistonda franshiza bozorining hozirgi holati qanday? (2) Franshiza faoliyatini rivojlantirishdagi asosiy to'siqlar nimalardan iborat? (3) Xalqaro tajriba asosida qanday mexanizmlar joriy etilishi mumkin? Ushbu savollar franshiza bozorining rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi omillarni aniqlash va O'zbekiston iqtisodiyoti uchun mos yechimlarni taklif qilishga yordam beradi.

Tadqiqotning dolzarbligi O'zbekistonning global iqtisodiyotga integratsiyalashuv jarayonida franshiza bozorining o'rni va ahamiyati bilan bog'liq. Franshiza nafaqat xorijiy investitsiyalarni jalb qilish vositasi sifatida, balki mahalliy tadbirkorlikni rivojlantirish va xizmat ko'rsatish sohasida xalqaro standartlarni joriy etish mexanizmi sifatida muhim hisoblanadi. Shu bilan birga, mavjud muammolarni bartaraf etish va tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarni takomillashtirish orqali O'zbekiston franshiza bozorini rivojlangan davlatlar darajasiga olib chiqishi mumkin. Tadqiqot natijalari davlat organlari, tadbirkorlar va xalqaro franshizerlar uchun amaliy ahamiyatga ega bo'lib, mamlakat iqtisodiyotidagi franshiza sohasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

O'zbekistonda xalqaro franshizalar faoliyatini rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha tadqiqot franshiza sohasidagi global va mahalliy adabiyotlarni keng ko'lamda tahlil qilishga asoslanadi. Ushbu bo'limda franshiza bozorining nazariy asoslari,

O'zbekistonning iqtisodiy va huquqiy muhiti, global franshiza tendensiyalari va rivojlanayotgan mamlakatlarda franshiza faoliyatini qo'llab-quvvatlash tajribasi o'rganiladi. Tahlil ilmiy maqolalar, xalqaro tashkilotlar hisobotlari, normativ-huquqiy hujjatlar va amaliy tadqiqotlarga asoslanadi. Adabiyotlar tahlili tadqiqotning maqsadlarini aniqlash, mavjud bo'shliqlarni aniqlash va O'zbekiston kontekstida amaliy takliflarni ishlab chiqish uchun asos bo'lib xizmat qildi.

Franshiza biznes modeli sifatida bir tomonning (franshizer) o'z savdo belgisi, biznes modeli va tajribasini boshqa tomon (franshizi) ga ma'lum shartlar asosida foydalanish huquqini berishini anglatadi. Shane (2005) franshizani kichik va o'rta tadbirkorlikni rivojlantirishning samarali vositasi sifatida ta'riflaydi, chunki u ishonchli biznes modelini taqdim etib, yangi bozorga kirish xavf-xatarlarini kamaytiradi. Hoffman va Preble (2003) tadqiqotlarida franshiza modelining global iqtisodiyotda kengayishi asosan uning moslashuvchanligi va mahalliy sharoitlarga moslashish qobiliyatiga bog'liqligini ta'kidlaydi. Ularning xulosalariga ko'ra, franshiza restoran tarmoqlari, chakana savdo va xizmat ko'rsatish sohasida eng muvaffaqiyatli qo'llaniladi.

Franshiza faoliyatining iqtisodiy samaradorligi bo'yicha Combs va Ketchen (2003) tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega. Ular franshiza korxonalarining daromadlilik brendning mashhurligi, operatsion xarajatlarni boshqarish va mahalliy bozor sharoitlariga bog'liqligini aniqlagan. Shu bilan birga, franshiza munosabatlarida huquqiy va moliyaviy masalalar muhim o'rin tutadi. Stanworth va Curran (1999) franshiza shartnomalarining noaniqligi yoki qonunchilikning yetarli darajada rivojlanmaganligi franshizer va franshizi o'rtasida nizolarga olib kelishi mumkinligini ta'kidlaydi. Ushbu tadqiqotlar O'zbekiston kabi rivojlanayotgan bozorlarda franshiza faoliyatini rivojlantirish uchun mustahkam huquqiy asos zarurligini ko'rsatadi.

Xalqaro Franshiza Assotsiatsiyasi (IFA) hisobotlariga ko'ra, global franshiza bozori 2022-yilda 2,7 trillion AQSh dollari hajmga erishdi, bu soha yil sayin o'sib bormoqda (IFA, 2022). Franshiza modeli ayniqsa AQSh, Yevropa Ittifoqi va Osiyo mamlakatlarida keng tarqalgan. Misol uchun, McDonald's va Starbucks kabi brendlar global bozorlarda franshiza orqali kengayib, mahalliy bozorlarda yuqori daromadlilikni ta'minlamoqda. Albaum va Peterson (2011) tadqiqotlarida franshiza modelining muvaffaqiyati xalqaro brendlarning mahalliy madaniyat va iste'mol odatlariga moslashish qobiliyatiga bog'liqligini ta'kidlaydi. Bu O'zbekiston kabi xilma-xil bozorlarda franshiza brendlari uchun muhim strategiya sifatida ko'riladi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda franshiza bozorining rivojlaniishi bo'yicha Welsh va Alon (2009) tadqiqotlari muhim hissa qo'shdi. Ularning xulosalariga ko'ra, rivojlanayotgan bozorlarda franshiza faoliyatining muvaffaqiyati davlat tomonidan

qo'llab-quvvatlash (soliq imtiyozlari, subsidiyalar), infratuzilma rivoji va tadbirkorlarning moliyaviy imkoniyatlariga bog'liq. Masalan, Turkiyada franshiza bozori davlatning soliq imtiyozlari va xususiy sektor bilan hamkorligi tufayli jadal rivojlandi (Turkish Franchise Association, 2021). Rossiyada esa franshiza assotsiatsiyalari tadbirkorlarni o'qitish va axborot almashishni tashkil qilib, bozorning kengayishiga hissa qo'shdi (Russian Franchise Association, 2022).

Xalqaro tajriba O'zbekiston uchun franshiza bozorini rivojlantirish bo'yicha muhim saboqlarni taqdim etadi. Turkiyada franshiza bozori davlatning soliq imtiyozlari, subsidiyalar va xususiy sektor bilan hamkorligi tufayli muvaffaqiyatli rivojlandi (Turkish Franchise Association, 2021). Rossiyada franshiza assotsiatsiyalari tadbirkorlarni o'qitish va axborot almashishni tashkil qilib, bozorning kengayishiga hissa qo'shdi (Russian Franchise Association, 2022). Janubiy Koreyada esa raqamli platformalar orqali franshiza shartnomalarini boshqarish jarayoni soddalashtirilgan, bu esa tranzaksiya xarajatlarini kamaytiradi (Kim & Park, 2020).

Ushbu tajribalar O'zbekiston uchun bir qator imkoniyatlarni ochib beradi. Masalan, Turkiya tajribasiga asoslanib, franshiza korxonalariga soliq imtiyozlari va subsidiyalar joriy etilishi mumkin. Rossiya modeliga ko'ra, franshiza assotsiatsiyasi tashkil etilib, tadbirkorlar uchun o'quv dasturlari yo'lga qo'yilishi mumkin. Janubiy Koreya tajribasi esa raqamli platformalar orqali franshiza faoliyatini boshqarishni soddalashtirish imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili O'zbekistonda franshiza bozori bo'yicha tadqiqotlarning cheklanganligini ko'rsatdi. Mavjud tadqiqotlar asosan umumiy iqtisodiy islohotlar yoki tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, franshiza faoliyatining tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini maxsus o'rganuvchi ishlar kam. Shu bilan birga, xalqaro tajribani O'zbekiston sharoitlariga moslashtirish bo'yicha amaliy takliflar yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Ushbu bo'shliqlar tadqiqotning dolzarbligini oshiradi va franshiza bozorini rivojlantirish bo'yicha yangi yondashuvlarni ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi.

Adabiyotlar tahlili franshiza bozorining nazariy asoslari, global tendensiyalari va O'zbekistondagi hozirgi holatni tushunish uchun mustahkam asos yaratdi. Global tajriba franshiza faoliyatining muvaffaqiyati huquqiy muhit, moliyaviy qo'llab-quvvatlash va infratuzilma rivojiga bog'liqligini ko'rsatadi. O'zbekistonda franshiza bozorining rivojlanishi qonunchilikdagi bo'shliqlar, moliyaviy cheklovlar va infratuzilma muammolari bilan cheklanmoqda. Xalqaro tajriba, xususan, Turkiya, Rossiya va Janubiy Koreya modellari O'zbekiston uchun foydali saboqlarni taqdim etadi. Ushbu tahlil tadqiqotning keyingi bosqichlari uchun yo'nalishlarni aniqlashga yordam berdi va franshiza bozorini takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflarni ishlab chiqishga zamin yaratdi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda sifatli va miqdoriy usullarning kombinatsiyasi qo'llanildi, bu esa franshiza bozorining hozirgi holatini tahlil qilish, mavjud muammolarni aniqlash va xalqaro tajribaga asoslangan takliflarni ishlab chiqish imkonini berdi. Quyida tadqiqotda ishlatilgan metodologik yondashuvlar, ma'lumot yig'ish usullari, tahlil vositalari va tadqiqot jarayonining boshqa jihatlarini batafsil yoritiladi.

Tadqiqot aralash usullar (mixed-methods) dizayniga asoslandi, bunda miqdoriy va sifatli ma'lumotlar birgalikda yig'ildi va tahlil qilindi. Miqdoriy usullar franshiza bozorining statistik ko'rsatkichlarini, iqtisodiy o'sish dinamikasini va franshiza korxonalarining iqtisodiyotga ta'sirini o'rganish uchun ishlatildi. Sifatli usullar esa franshiza faoliyatidagi tashkiliy muammolarni, tadbirkorlarning tajribasini va xalqaro tajribaning O'zbekiston sharoitlariga mosligini chuqur tahlil qilishga xizmat qildi. Ushbu yondashuv tadqiqotning keng qamrovli va obyektiv bo'lishini ta'minladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekistonda franshiza bozori 2010-yillardan boshlab rivojlana boshladi va so'nggi yillarda sezilarli o'sish kuzatildi. Ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yil holatiga mamlakatda 200 dan ortiq xalqaro franshiza brendi faoliyat yuritmoqda. Ushbu brendlar asosan oziq-ovqat (KFC, Domino's Pizza, Burger King), chakana savdo (LC Waikiki, Zara) va ta'lim (Kumon, English First) sohalarida faol. Franshiza korxonalarining yillik aylanmasi 2020-yilda 500 million AQSh dollarini tashkil etgan bo'lsa, 2023-yilda bu ko'rsatkich 800 million dollarga yetdi, bu 60% o'sishni anglatadi. Shu bilan birga, franshiza bozori asosan Toshkent shahrida (75% franshiza filiallarining ulushi) va Samarqandda (15%) rivojlangan, mintaqalarda esa faoliyat cheklangan (5% dan kam).

Statistik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, franshiza korxonalari O'zbekiston iqtisodiyotida yangi ish o'rinlarni yaratishga sezilarli hissa qo'shmoqda. 2023-yilda franshiza sektori orqali taxminan 12,000 yangi ish o'рни yaratildi, bu asosan yoshlar va xizmat ko'rsatish sohasi xodimlari orasida qayd etildi. Bundan tashqari, franshiza korxonalari mahalliy yetkazib beruvchilar bilan hamkorlikni kengaytirib, oziq-ovqat, qadoqlash va logistika sohalarida qo'shimcha iqtisodiy faollikni rag'batlantirdi.

Xalqaro tajribani o'rganish uchun Turkiya, Rossiya va Janubiy Koreya kabi davlatlarda franshiza bozorining rivojlanishi tahlil qilindi. Ushbu mamlakatlar O'zbekiston bilan iqtisodiy rivojlanish darajasi va bozor sharoitlari bo'yicha o'xshashliklarga ega.

- Turkiyada franshiza bozori davlat tomonidan faol qo'llab-quvvatlanadi. Soliq imtiyozlari, past foizli kreditlar va davlat-xususiy sheriklik loyihalari franshiza korxonalarining kengayishini rag'batlantirdi (Turkish Franchise Association, 2021). 2023-yilda Turkiyada 3,000 dan ortiq franshiza brendi faoliyat yuritdi, ularning 40% xalqaro brendlar edi. Turkiya tajribasi O'zbekiston uchun soliq imtiyozlari va moliyaviy yordam mexanizmlarini joriy etish bo'yicha muhim saboq beradi.

- Rossiyada franshiza assotsiatsiyalari tadbirkorlarni o'qitish va axborot almashishni tashkil qiladi. 2022-yilda Rossiyada 2,500 franshiza brendi ro'yxatga olingan bo'lib, ularning aksariyati oziq-ovqat va chakana savdo sohaslarida faol (Russian Franchise Association, 2022). Rossiya tajribasi O'zbekistonda franshiza tadbirkorlari uchun o'quv dasturlarini joriy etish muhimligini ko'rsatadi.

- Janubiy Koreyada raqamli platformalar orqali franshiza shartnomalarini boshqarish jarayoni soddalashtirilgan. Bu tranzaksiya xarajatlarini 20% gacha kamaytiradi (Kim & Park, 2020). O'zbekiston uchun raqamli platformalar joriy etish franshiza faoliyatini shaffoflashtirish va samaradorlikni oshirish imkonini beradi.

Tadqiqot O'zbekistonning turli mintaqalarida franshiza bozorining rivojlanish darajasidagi farqlarni aniqladi. Toshkentda franshiza korxonalarining 75% joylashgan bo'lib, bu shaharning iqtisodiy faolligi va rivojlangan infratuzilmasi bilan bog'liq. Samarqand va Buxoroda turizmning rivojlanishi tufayli oziq-ovqat va mehmonxona franshizalari kengaymoqda, ammo mintaqalarda logistika va savdo maydonlari yetishmasligi sezilarli to'siq sifatida qolmoqda. Qoraqalpog'iston va Surxondaryo kabi chekka hududlarda franshiza faoliyati deyarli yo'q, bu infratuzilma va investitsiya cheklovlari bilan izohlanadi.

Natijalar O'zbekistonda franshiza bozorining jadal rivojlanayotganligini, ammo bir qator tashkiliy va iqtisodiy muammolar tufayli o'z salohiyatini to'liq ro'yobga chiqara olmasligini ko'rsatdi. Huquqiy muhitning noaniqligi, moliyaviy cheklovlar, infratuzilma muammolari va malakali kadrlar yetishmasligi asosiy to'siqlar sifatida aniqlandi. Xalqaro tajriba O'zbekiston uchun soliq imtiyozlari, franshiza assotsiatsiyalari va raqamli platformalar kabi mexanizmlarni joriy etish imkoniyatlarini ko'rsatadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'zbekiston Respublikasi so'nggi yillarda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish va global iqtisodiyotga integratsiyalashuv yo'lida muhim qadamlar tashlamoqda. Ushbu jarayonda xalqaro franshizalar faoliyatining rivojlanishi iqtisodiy o'sish, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash va xizmat ko'rsatish

sifatini oshirish uchun muhim imkoniyat sifatida ko'riladi. Franshiza modeli mahalliy tadbirkorlar uchun innovatsion biznes yondashuvlarini joriy etish, global brendlarni bozorga olib kirish va xalqaro standartlarga mos xizmat ko'rsatishni ta'minlash imkonini beradi. Biroq, tadqiqot shuni ko'rsatdiki, O'zbekistonda franshiza bozori hali rivojlanishning dastlabki bosqichida turibdi va uning to'liq salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun bir qator tashkiliy va iqtisodiy muammolarni bartaraf etish zarur deb hisoblaymiz

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Xodjayev Anvar Rasulovich; Buxoro Davlat universiteti; Iqtisodiyot kafedrasini o'qituvchisi, i.f.f.d (PhD) / Ходжаев Анвар Расулович; Бухарский государственный университет; преподаватель кафедры экономики, кандидат экономических наук (PhD) / Khodjaev Anvar Rasulovich; Bukhara State University; Lecturer at the Department of Economics, PhD in Economics**

► anikxodja1989@gmail.com

■ <https://orcid.org/0000-0001-8662-759X>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. Albaum, G., & Peterson, R. A. (2011). Multinational franchising: Opportunities and challenges. *Journal of International Marketing*, 19(4), 67–82.
Maqola xalqaro franshiza bozorida imkoniyatlar va muammolarni o'rganadi, franshiza brendlarining mahalliy bozorlarga moslashish strategiyalariga e'tibor qaratadi.
- [2]. Combs, J. G., & Ketchen, D. J. (2003). Why do firms use franchising as an entrepreneurial strategy? A meta-analysis. *Journal of Management*, 29(3), 443–465.
Ushbu tadqiqot franshiza modelining iqtisodiy samaradorligini tahlil qiladi va brend mashhurligi, operatsion xarajatlar va bozor sharoitlarining muhimligini ko'rsatadi.
- [3]. Hoffman, R. C., & Preble, J. F. (2003). Convert to compete: Competitive advantage through conversion franchising. *Journal of Small Business Management*, 41(2), 187–204.
Maqola franshiza modelining moslashuvchanligi va mahalliy sharoitlarga moslashish qobiliyatini ta'kidlaydi, bu rivojlanayotgan bozorlar uchun muhim hisoblanadi.
- [4]. International Franchise Association (IFA). (2022). Global franchise market trends and opportunities. Retrieved from <https://www.franchise.org/reports/global-franchise-trends-2022>
IFA hisoboti global franshiza bozorining 2022-yildagi holatini tahlil qiladi, bozor hajmi va asosiy tendensiyalarni keltirib o'tadi.

[5]. Karimov, A. (2022). O'zbekistonda logistika infratuzilmasini rivojlantirish muammolari. Iqtisodiy islohotlar jurnali, 10(2), 33–40.

Maqola O'zbekistonning logistika infratuzilmasidagi muammolarni tahlil qiladi va ularning franshiza kabi biznes turlari uchun ta'sirini muhokama qiladi.

[6]. Kim, S., & Park, J. (2020). Digital platforms for franchise

management: A case study of South Korea. Asia Pacific Journal of Innovation and Entrepreneurship, 14(1), 45–57. Ushbu tadqiqot Janubiy Koreyada raqamli platformalar orqali franshiza shartnomalarini boshqarish tajribasini o'rganadi va tranzaksiya xarajatlarini kamaytirish imkoniyatlarini ko'rsatadi.

Xo'jalik yurituvchi subyekt (XYUS) larda klasterlarni tashkil qilish segmentatsiyasi

Beknazarova Manzura Baxtiyorovna

Segmentation of cluster organization in business subject (BS)

Beknazarova Manzura Bakhtiyorovna

Сегментация организации кластера по хозяйствующим субъектам (ХС)

Бекназарова Манзура Бахтияровна

Received: May 12, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya.** Ushbu maqolada bozor munosabatlarini samarali olib borishda xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni hududlararo klasterlash alohida ahamiyat kasb etishi, hamda klasterlarni tashkil etishda mintaqaning tabiiy resurslari, infratuzilma va demografik holatini inobatga olish va klasterlash bo'yicha mamlakat miqyosida qabul qilinadigan me'yoriy hujjatlarni mintaqaga moslashtirgan holda ishlab chiqish tamoyili va kontseptual asoslarini ishlab chiqishda subyektiv jihatdan yondashilgan.
- **Kalit so'zlar:** XYUS, klasterlar, sigmentatsiya, model, texnologik klaster, bozor, logistika, marketing.
- **Abstract.** This article highlights the importance of interregional clustering of economic entities in the effective conduct of market relations, and subjectively approaches the development of the principle and conceptual framework for taking into account the natural resources, infrastructure and demographic situation of the region in the organization of clusters and developing normative documents adopted on a nationwide scale in accordance with the region.
- **Key words:** CSUS, clusters, segmentation, model, technology cluster, market, logistics, marketing.
- **Аннотация.** В данной статье представлен субъективный подход к разработке принципов и концептуальных основ межрегиональной кластеризации хозяйствующих субъектов в эффективном ведении рыночных отношений, а также общенациональных нормативных документов по кластеризации и учету природных ресурсов, инфраструктуры и демографического состояния региона при формировании кластеров с учетом их региональной адаптации.
- **Ключевые слова:** Хьюз, кластеры, сигментация, модель, технологический кластер, рынок, логистика, маркетинг.

KIRISH

Ichki va tashqi bozorlarga, eksport va importga yo'naltirilgan korxonalar alohida segmentlarga ajratiladi. Geografik hudud bo'yicha segmentatsiya qilishda, geografik joylashuv asosida korxonalarni guruhlash klasterning mintaqaviy darajadagi raqobatbardoshlik va resurslardan foydalanish

imkoniyatlarini oshiradi. Masalan, bir hududda joylashgan korxonalar infratuzilma va transport tizimidan birgalikda foydalanishlari mumkin. Innovatsion rivojlanish darajasi bo'yicha segmentatsiya qilinganda, innovatsion faollik darajasiga qarab, yuqori texnologiyali kompaniyalar va texnologiyalarni kech joriy qilayotgan kompaniyalar ajratilishi mumkin.

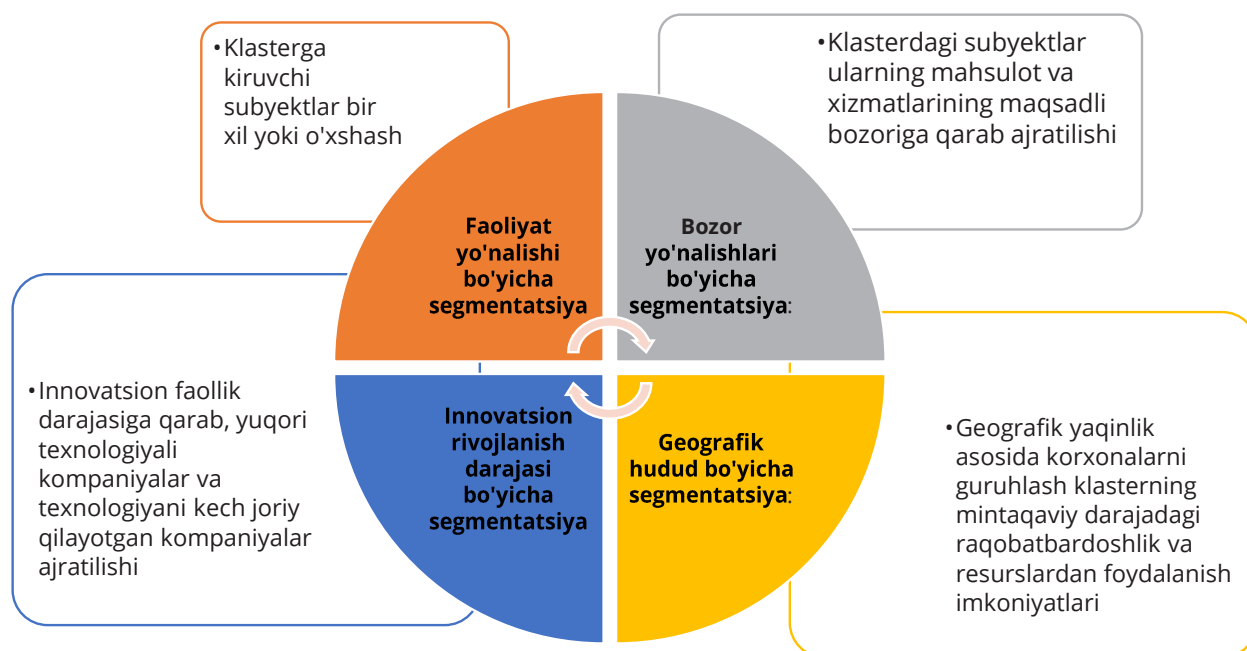
Segmentatsiya natijasida har bir guruhga maxsus

strategiyalar, qo'llab-quvvatlash mexanizmlari va resurslar taqdim etilishi mumkin. Bu esa klaster ichidagi hamkorlikni kuchaytiradi, innovatsion rivojlanishni tezlashtiradi va raqobatbardoshlikni oshiradi.

Ayniqsa korxona va tashkilotlarning klasteri tashkil qilishni segmentlarga ajratishda marketing strategiyasini qo'llash orqali yuqori natijalarga ega bo'lish mumkin.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot ishida xo'jalik yurituvchi subyekt (xyus) larda klasteri tashkil qilish segmentatsiyasi asosida nazariy va amaliy jihatdan keng o'rganib chiqildi. Rasmiy statistik ma'lumotlari asosida taqqoslama jadvallar shakllantirildi.

1.1-rasm. Klaster segmentatsiyasini amalga oshirishdagi omillar

1.1-rasmdan ko'rib turganimizdek segmentlashda faoliyat doirasidagi barcha omillar hisobga olinadi. Masalan, qishloq xo'jaligi klasterida fermerlar, texnologiya yetkazib beruvchilar va qayta ishlovchi korxonalar segmentatsiya qilinishi mumkin.

Marketing strategiyasini qo'llash orqali samaradorlikni oshirish mumkin. Klasterning muvaffaqiyatli rivojlanishi va uni bozorga kiritishda marketing strategiyalarini to'g'ri qo'llash subyektlar o'rtasida innovatsion hamkorlikni kuchaytiradi hamda raqobatbardoshlikni oshiradi. Buning uchun quyidagi yondashuvlar amalga oshiriladi:

a) maqsadli bozorni aniqlash. Har bir segment o'zining maqsadli bozoriga ega bo'lishi mumkin. Masalan texnologik klasterlarda yuqori texnologiyali mahsulotlar uchun ilmiy

Tadqiqotni amalga oshirish jarayonida tadqiqot metodologiyasi sifatida ilmiy abstraksiya, tahlil va sintez usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Xo'jalik yurituvchi subyektlarda klasteri tashkil qilish segmentatsiyasi bu klasteri samarali boshqarish va rivojlantirish uchun subyektlarni maqsadli guruhlariga ajratish jarayonidir. Segmentatsiya jarayonida subyektlar o'xshash faoliyat turlari, texnologik platformalar, bozorlar yoki geografik hududlar asosida guruhlanadi.

tadqiqot institutlari va texnologik kompaniyalar bir guruhga ajratilishi mumkin. Qishloq xo'jaligi klasterida esa fermerlar, qayta ishlash zavodlari va eksportchilar alohida segmentlarga bo'linadi.

b) xaridor xulq-atvoriga asoslangan segmentatsiyada xaridorlar yoki maqsadli bozorlarning xulq-atvori asosida segmentlar ajratiladi. Narxga sezgir bozorlar, mahsulot yoki xizmatning narxiga asosiy e'tibor beruvchi segment. Sifatga sezgir bozorlar, sifat va texnologiya darajasiga ko'proq e'tibor qaratadigan mijozlar segment. Innovatsion mahsulotga qiziqish bildiruvchi bozorlar, Innovatsiyalarni tezda qabul qiladigan va yangi texnologiyalarga ochiq bo'lgan mijozlar.

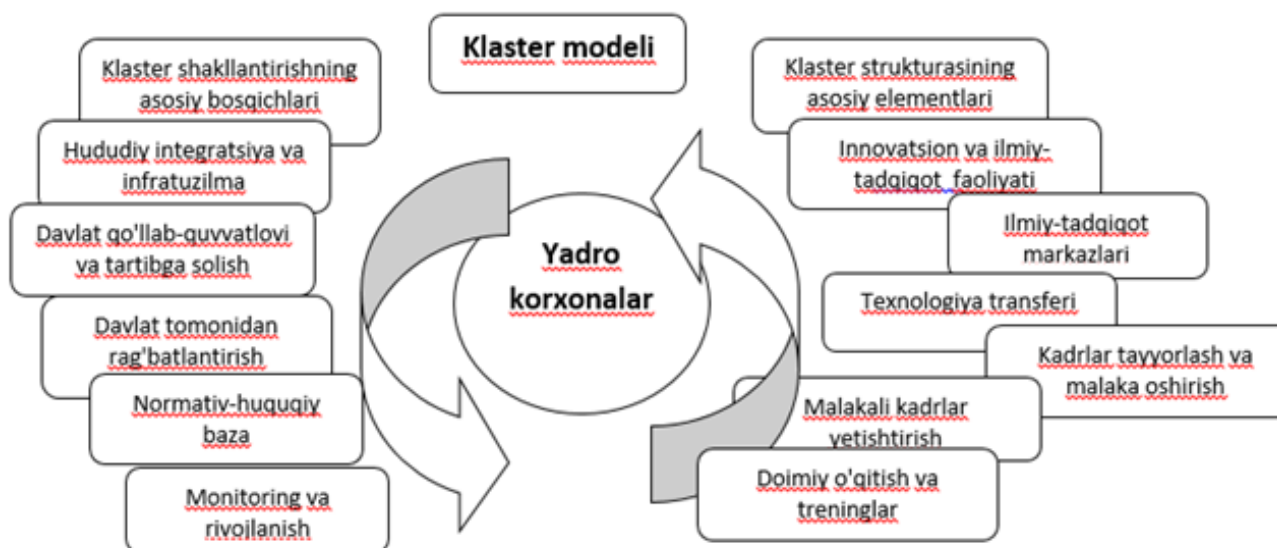
c) Mahsulot yoki xizmatning qo'llanilishiga ko'ra segmentatsiyada, mahsulot yoki xizmatlarning maqsadga muvofiqligiga

qarab, ular turli segmentlarda qo'llanilishi mumkin. Masalan, qishloq xo'jaligi klasteri ichida mahsulot ishlab chiqarish, qayta ishlash va savdo sohasida faoliyat yurituvchi subyektlar alohida bo'linadi.

Klaster modelini shakllantirish uchun aniqlangan subyektlar asosida klasterning tarkibi shakllantiriladi. Bu jarayonda klasterlarni tashkil qiluvchi korxonalar va tashkilotlar o'rtasida

rollar taqsimlanadi va ularning maqsadlari moslashtiriladi va klasterda ishtirok etadigan xo'jalik subyektlari o'zaro hamkorlik va sinergiya yaratish imkoniyatlari asosida tanlanadi. Hududiy va iqtisodiy infratuzilmani tashkil qilinadi.

Mintaqa xo'jalik yurituvchi subyektlarlarini klasterlash faoliyatini tashkil etish, amalga oshirish va uning salohiyati klaster modelida o'z ifodasini topgan (1.2-rasm).

1.2-rasm. Mintaqa xo'jalik yurituvchi subyektlarlarining klasterlash modeli

Ushbu rasmdan ko'rib turganimizdek, mintaqa xo'jalik yurituvchi subyektlarini klasterlash modeli – bu mintaqaviy rivojlanishni qo'llab-quvvatlash, xo'jalik subyektlarini birlashtirish va o'zaro hamkorlikni kuchaytirishga qaratilgan struktura hisoblanadi. Ushbu model klaster ichida innovatsiyalarni, raqobatbardoshlikni va iqtisodiy samaradorlikni oshirishga imkon beradi.

Klaster shakllantirishning asosiy bosqichlariga, bozor va sanoat tahlili, yani mintaqaning iqtisodiy, sanoat va bozor sharoitlarini tahlil qilish, eng muhim va potensial yuqori sohalarni aniqlash hisoblanib, bu qadam mintaqada qaysi sohada klaster tashkil etishning maqsadga muvofiqligini aniqlashga yordam beradi. Subyektlarni tanlashda mintaqada faoliyat yurituvchi korxonalar, ta'lim muassasalari, ilmiy-tadqiqot markazlari va davlat tashkilotlari orasida eng mos ishtirokchilar tanlanadi. Ular klasterning turli yo'nalishlari bo'yicha yetakchi bo'lishlari mumkin.

Klaster strukturasi asosiy elementlariga yadro korxonalar, klasterdagi asosiy ishlab chiqaruvchi yoki xizmat ko'rsatuvchi korxonalar, odatda yirik yoki mintaqa uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan kompaniyalar. Ular klasterning markaziy o'yinchilari bo'lib, boshqa kichik va o'rta korxonalar bilan o'zaro hamkorlik qiladi.

Klasterlashni qo'llab-quvvatlovchi tashkilotlarga ta'lim va ilmiy-tadqiqot muassasalari, moliyaviy tashkilotlar, davlat

idoralari va boshqa yordamchi subyektlar klasterning texnologik rivoji, bilim almashinuvi va moliyaviy qo'llab-quvvatlashini ta'minlaydi. Kichik va o'rta biznes subyektlari klasterning yadro korxonalari bilan hamkorlik qilib, maxsus xizmatlar yoki mahsulotlar yetkazib berishda ishtirok etadi.

Hududiy integratsiya va infratuzilmaga geografik yaqinlik, klaster ishtirokchilari bir hududda yoki bir-biriga yaqin joylashgan bo'lishi, logistika va infratuzilma imkoniyatlarini yaxshilaydi. Bu klasterning samaradorligini oshiradi, resurslardan birgalikda foydalanish va kooperatsiya kuchaytiradi, infratuzilmani rivojlantiradi. Mintaqadagi transport, energetika, telekommunikatsiya va boshqa infratuzilma elementlarini rivojlantirish klasterning samarali ishlashi uchun asosiy omilga aylanadi.

Klasterlashda innovatsion va ilmiy-tadqiqot faoliyat, mintaqa ilmiy-tadqiqot muassasalari va universitetlar bilan hamkorlik qilish klasterlarni rivojlantirish uchun zarur. Bu markazlar klaster uchun yangi texnologiyalar yaratadi va innovatsiyalarni rivojlantiradi. Texnologiyalarni klaster ichida samarali almashinuvi va rivojlantirilishi, boshqa mintaqalar yoki davlatlardan texnologiya transferini amalga oshirish klasterning innovatsion salohiyatini oshiradi. Bu urinda kadrlar tayyorlash va malaka oshirish muhim ahamiyatga ega bo'lib, malakali kadrlar yetishtirish, klasterlarni barqaror va samarali rivojlantirish uchun malakali kadrlar

tayyorlash zarur. Klasterlashni davlat qo'llab-quvvatlovi va tartibga solish, davlat tomonidan rag'batlantirish, klaster tashkil qilishda davlatning o'ziga xos roli bor. Davlat klasterini rivojlantirish uchun soliq imtiyozlari, grantlar, subsidiyalari va boshqa moliyaviy ko'maklarni taqdim etadi.

Klaster korxonalarining marketing va tarmoqqa qo'shilishi, Ichki va tashqi bozorga kirishga, klasterda ishlab chiqarilgan mahsulotlar va xizmatlarni mahalliy va xalqaro bozorga olib chiqish marketing strategiyalarini ishlab chiqish bilan amalga oshiriladi. Bu urinda brend yaratish, klasterning bir brend sifatida tanilishiga e'tibor qaratish, uning mahsulot yoki xizmatlarini raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi. Mintaqa xo'jalik yurituvchi subyektlari klasterlash modelining afzalliklari:

- Resurslarni samarali taqsimlaydi, ishtirokchilar o'rtasida resurslardan birgalikda foydalanish klasterning umumiy samaradorligini oshiradi.
- Innovatsiyalarni tezlashtiradi, ilmiy-tadqiqot markazlari va texnologiya almashinuvi yangi innovatsion

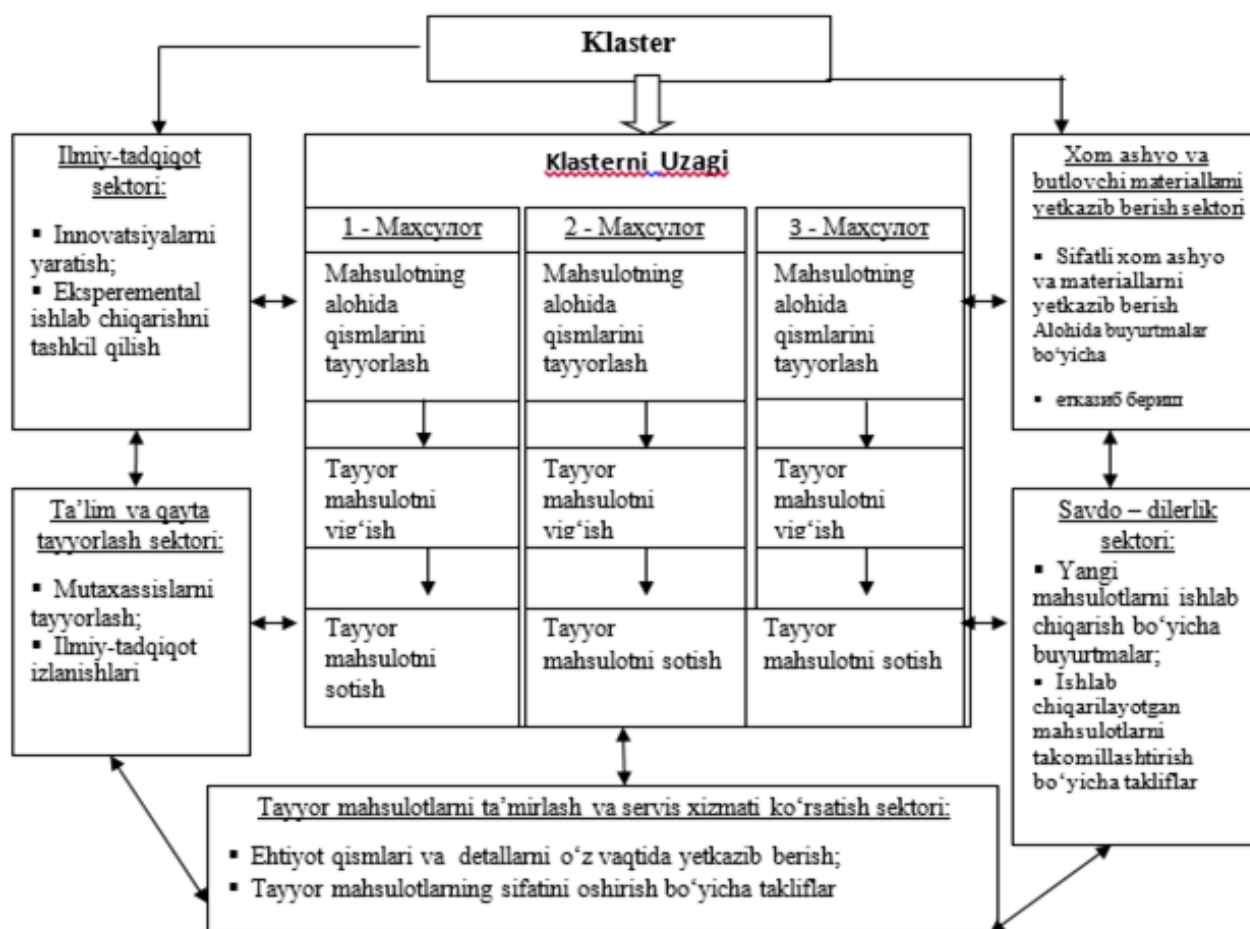
mahsulotlar va xizmatlarni tezroq joriy qilish imkonini beradi.

- Raqobatbardoshlikni oshiradi, kichik va o'rta korxonalar yirik korxonalar bilan hamkorlik qilib, raqobatbardosh mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqaradi.

- Hududiy jihatdan klaster mintaqaviy iqtisodiyotni rivojlantirish, yangi ish o'rinlari yaratish va turmush darajasini yaxshilashga xizmat qiladi.

Mintaqa uchun klasterlash modeli o'zaro hamkorlik va innovatsiyalarni rivojlantirish orqali iqtisodiy barqarorlik va raqobatbardoshlikni ta'minlaydi. Klasterlar nafaqat mintaqaviy iqtisodiyotni rivojlantiradi, balki mahalliy va global bozorlarda muvaffaqiyatga erishish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi.

Klasterlashda mahsulotni sotish jarayoni odatdagi alohida korxonalar uchun bo'lgandan ko'ra samaraliroq bo'lishi mumkin, chunki klaster ichidagi xo'jalik yurituvchi subyektlar o'zaro hamkorlik qilib, marketing, logistika va sotish jarayonlarini yaxshiroq tashkil qilishlari mumkin. Mahsulotni sotish jarayonida klasterning imkoniyatlari quyidagicha bo'ladi.

1.3-rasm. Klaster korxonalarda mahsulotni sotish jarayoni

1.3 –rasmdan klaster korxonalarda mahsulotni sotish jarayoni odatdagi alohida korxonalarga nisbatan ko'proq kooperatsiya va resurslarni samarali taqsimlash orqali amalga oshiriladi. Bu jarayon bir necha jihatdan farq qilishi va ko'proq afzalliklar yaratishi mumkin:

Klaster ichidagi korxonalar o'z mahsulotlarini yagona brend ostida sotishi mumkin. Bu brendning tan olinishiga va xaridorlar orasida ishonchli imidj yaratishga yordam beradi. Korxonalar marketing strategiyalarini birgalikda ishlab chiqib, mahsulotlarining reklama va targ'ibotini bir joydan olib borishi mumkin. Bu xarajatlarni kamaytiradi va marketing kuchini oshiradi. Klaster ichidagi korxonalar o'z mahsulotlarini xalqaro bozorga birgalikda eksport qilishlari mumkin. Bu tashqi bozorlar bilan ishlash jarayonini yengillashtiradi. Mahsulotlar turli yo'nalishlarda ixtisoslashgan bo'lib, klasterlar ichidagi korxonalar yangi bozor segmentlariga tezroq kirib borishi mumkin. Klaster ichidagi korxonalar mahsulotlarini umumiy ta'minot va distribyutorlik tarmoqlari orqali sotish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu logistika xarajatlarini kamaytiradi va mahsulotni iste'molchiga tezroq yetkazish imkonini beradi. Logistika jarayonlari markazlashganligi tufayli mahsulotlar klasterning turli bozorlariga bir xil darajada yetkazib beriladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Klaster korxonalari onlayn savdo platformalari orqali birgalikda savdo qiladi. Bu orqali mahsulotlarni global miqyosda xaridorlarga yetkazish osonlashadi natijada elektron tijorat hosil bo'ladi. Klasterlarda xizmat va mahsulot birgalikda taklif qilinishi mumkin. Masalan, mahsulotni xarid qilgan mijozlarga texnik yordam yoki qo'shimcha xizmatlar ko'rsatiladi. Klaster ichida resurslar va xarajatlar birgalikda boshqarilishi sababli mahsulotlar raqobatbardosh narxlarida bozorga chiqishi mumkin. Xom ashyo va resurslar birgalikda xarid qilinadi, bu esa ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi va mahsulot narxini moslashuvchan qilishga imkon beradi. Fikrimizcha, klaster korxonalarda mahsulotni sotish jarayoni birgalikdagi harakat, resurslarni birlashtirish va bozorga samarali kirish orqali amalga oshiriladi. Bu yondashuv korxonalarga o'z mahsulotlarini kengroq miqyosda va raqobatbardosh narxlarida sotish imkonini beradi.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Beknazarova Manzura Baxtiyorovna** Qarshi davlat Texnika universiteti Biznes va boshqaruv kafedrasini erkin izlanuvchisi / **Beknazarova Manzura Bakhtiyorovna** - Qarshi State Technical University Independent researcher of the Department - "Business and

management"/БекназароваМанзураБахтияровна - Каршинский государственный технический университет Кафедра бизнеса и менеджмента свободный исследователь

► beknazarovamanzura3570@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0002-9219-5409>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi. (2023). Mintaqaviy rivojlanish bo'yicha klaster strategiyalari.
- [2]. O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi. (2023-2024). O'zbekiston iqtisodiy ko'rsatkichlari bo'yicha rasmiy hisobotlar. (stat.uz)
- [3]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5853-son Farmoni.
- [4]. Кузнецова Н.В, Н.А. "Кластеризация экономики зарубежный опыт развития и перспективы России" // Экономика науки 2016
- [5]. Султонов, С. (2024). Aholi daromadlari tabaqalashuvini kamaytirish borasidagi islohatlarni takomillashtirish yo'nalishlari. Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil, 2(4), 526-532.
- [6]. Жўраев Ф.Д. (2021). Qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarishni qisqa muddatli prognozlashtirish. // Innovatsion texnologiyalar, 2 (42)), 92-95.
- [7]. Rakhimov A.N. & Jo'raev F.D. (2022). A Systematic Approach To The Methodology Of Agricultural Development And The Strategy Of Econometric Modeling. resmilitaris, 12(4), 2164-2174.
- [8]. Juraev F.D.S. (2021). Problems Of Informatization Of Management Of Agricultural Industry And Modeling Of Agriconomic System In A Market Economy. The American Journal of Applied sciences, 3(02), 49-54.
- [9]. Mukhitdinov K.S. & Juraev F.D. Methods of Macroeconomic Modeling. International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD), e-ISSN, 2456-6470.
- [10]. Rakhimov A.N., Makhmatkulov G.K. & Rakhimov A.M. (2021). Construction of econometric models of development of services for the population in the region and forecasting them. The American Journal of Applied sciences, 3(02),
- [11]. Raximov, A.N. (2023). Dehqon xo'jaliklari faoliyatining istiqbolli rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillar. Экономика и социум, (3-2 (106)), 255-262.

Korxona eksport salohiyatini oshirishning marketing modeli

To'rayev Shohrux Halimovich

Маркетинговая модель для увеличения экспортного потенциала предприятия

Тураев Шохрух Халимович

Marketing model for increasing the export potential of the enterprise

To'raev Shokhrukh Khalimovich

Received: May 15, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya.** Ushbu ilmiy maqola korxonalarning eksport salohiyatini oshirishda marketing modelini qo'llash masalalariga bag'ishlangan bo'lib, marketing modeli kompaniyalarning bozorda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun qo'llaniladigan strategik vositalar va usullar majmuidir. U mahsulot yoki xizmatni iste'molchilarga yetkazish, sotish va ularning ehtiyojlarini qondirish maqsadida ishlab chiqilgan model. Shuningdek, ushbu model korxona tomonidan qo'yilgan aniq maqsadlarga erishish va maqsadli bozor talablarini qondirish uchun marketing qismlarining aniq va puxta ishlash tizimi tartibga keltiradi. Buning uchun albatta marketing jarayonini boshqarish, ya'ni bozor imkoniyatlarini to'g'ri tahlil qilish, maqsadli bozorlarni tanlash, marketing tadqiqotlarini va tadbirlarini amalga oshirish juda muhim hisoblanadi.
- **Kalit so'zlar:** marketing modeli, bozor tahlili, bozorni segmentlash, tovar siyosati, narx siyosati, ichki marketing, eksport marketing
- **Аннотация.** Данная научная статья посвящена вопросам использования маркетинговой модели для повышения экспортного потенциала предприятий. Маркетинговая модель — это набор стратегических инструментов и методов, используемых компаниями для успешной работы на рынке. Это модель, предназначенная для доставки продукта или услуги потребителям, его продажи и удовлетворения их потребностей. Данная модель также организует четкую и продуманную систему работы маркетинговых отделов для достижения конкретных целей, поставленных предприятием, и удовлетворения потребностей целевого рынка. Для этого необходимо управлять маркетинговым процессом, то есть правильно анализировать рыночные возможности, выбирать целевые рынки, проводить маркетинговые исследования и мероприятия.
- **Ключевые слова:** маркетинговая модель, анализ рынка, сегментация рынка, политика бренда, ценовая политика, внутренний маркетинг, экспортный маркетинг
- **Abstract.** This scientific article is devoted to the issues of using the marketing model to increase the export potential of enterprises. The marketing model is a set of strategic tools and methods used by companies to successfully operate in the market. This is a model designed to deliver a product or service to consumers, sell it and meet their needs. This model also organizes a clear and well-thought-out system of work of marketing departments to achieve specific goals set by the enterprise and meet the needs of the target market. To do this, it is necessary to manage the marketing process, that is, correctly analyze market opportunities, select target markets, conduct marketing research and events.
- **Key words:** marketing model, market analysis, market segmentation, brand policy, pricing policy, domestic marketing, export marketing

KIRISH

Bugungi raqobatli bozorda muvaffaqiyat qozonishning asosiy kaliti – bu samarali marketing strategiyasiga ega bo'lishdir. Marketing nafaqat mahsulot yoki xizmatni sotish, balki mijozlar ehtiyojlarini tushunish, ularga qimmatli yechimlar taklif qilish va uzoq muddatli munosabatlarni shakllantirish san'atidir. Agar biror kompaniya o'z biznesini rivojlantirmoqchi bo'lsa, mijozlar ishonchini qozonib, yangi bozorga kirishni rejalashtirgan bo'lsa, unda marketingning dolzarb usullari va mexanizmlarini bilishi juda muhim. Marketing - bu zamonaviy iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi asosiy jarayonlardan biri bo'lib, u iste'molchilarning ehtiyoj va istaklarini aniqlash, qondirish hamda bu orqali kompaniyalar va mijozlar orasida uzoq muddatli munosabatlar o'rnatishga qaratilgan faoliyatlarning yig'indisidir. Ma'lumki, marketing dunyosi doimo o'zgarib turadi, shu sababli yangi bilimlar va innovatsion yondashuvlar hozirgi davrning asosiy talabi bo'lib bormoqda. Ushbu maqolada biz marketingning asosiy tushunchalari va turlari, samarali marketing strategiyasini qanday ishlab chiqish kerakligi, zamonaviy marketing usullari, shuningdek, mijozlarni jalb qilish va sotishlarni oshirishning eng yaxshi amaliy usullarini ko'rib chiqamiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Amerikalik marketolog Philip Kotlarning ta'rifiga ko'ra, marketing - bu ehtiyoj va talablarni yaratish, ular orqali foyda olish uchun bozor faoliyatlarini boshqarish san'atidir. Uning fikriga ko'ra marketing nafaqat sotish, balki mijoz bilan uzoq muddatli munosabatlar qurishdir, ya'ni kompaniyalar mijozlarning psixologik va ijtimoiy ehtiyojlarini tushunishlari kerak deb hisoblaydi [1]. Yana bir amerikalik olim Seth Godin fikriga ko'ra esa, marketing - o'z mahsulotingiz haqida gapirish emas, balki mijozlaringiz haqida gapirishdir [2]. Avstraliyalik professor Byron Sharp o'z qarashlarida brendlarning o'sishi uchun nafaqat mavjud mijozlarni saqlab qolishi, balki ular doimiy ravishda yangi mijozlar jalb qilishi kerak degan fikrni ilgari suradi [3].

Shuningdek, o'zbek olimlaridan iqtisodiyot fanlari doktori, professor B.N.Navro'z-zoda, professor Sh.Rahmonov, B.Karimov, D.Qodirova, G.Xasanova, Sh.D.Ergashxodjaeva, I.B.Sharipov kabi olimlar ham zamonaviy marketing haqida tadqiqotlar olib borib, o'z ilmiy maqolalari va kitoblarida chuqur tahlillarni, fikr va mulohazalarini keltirib o'tganlar.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot ob'yekti sifatida marketing strategiyalari va

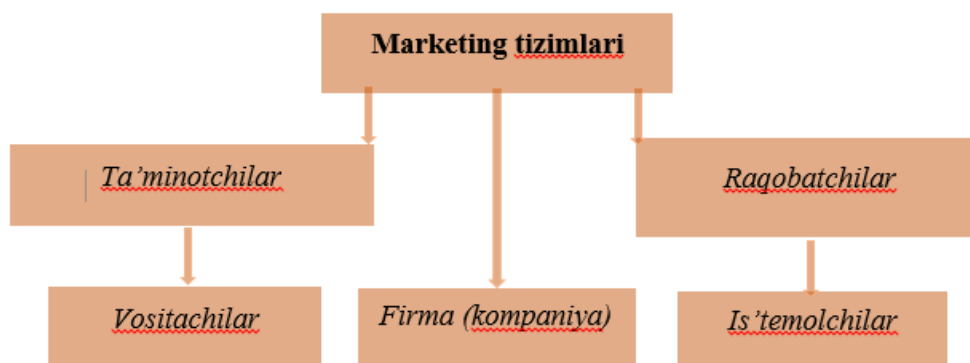
marketing mexanizmlarini qo'llagan holda raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqaruvchi hamda eksport qiluvchi korxonalar tanlangan bo'lib, korxonada eksport salohiyatini oshirishning marketing modelini qo'llashda, zamonaviy menejment yondashuvlari, tizimli va kompleks yondashuv, funksional yondashuv, analiz va sintez, monografik tahlil, ilmiy abstraksiyalash, statistik ma'lumotlarni guruhlash, qiyosiy tahlil, tanlama kuzatuv, abstrakt-mantiqiy kabi usullaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bizning fikrimizcha, marketingni nafaqat mahsulotni sotish yoki reklama qilish, balki butun jarayonni — ya'ni bozorni o'rganish, mahsulot yaratish, narx belgilash, taqsimot va kommunikatsiyani o'z ichiga olgan strategik yondashuvdir. Ya'ni kompaniyalarning barcha qarorlari mijozning ehtiyojlarini qondirishga qaratilishi kerak. Kotlarning fikricha, marketing quyidagi asosiy tamoyillarga tayanishi kerak:

1. Bozorga yo'naltirilganlik – kompaniya o'z faoliyatini mijozlarning ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirishi lozim.
2. Qiymat yaratish – iste'molchiga real foyda keltiruvchi mahsulot yoki xizmat taklif etilishi kerak.
3. Uzoq muddatli munosabatlar – mijozlar bilan ishonchli va barqaror aloqalar o'rnatilishi zarur.
4. Innovatsiyalar va moslashuvchanlik – o'zgaruvchan bozor sharoitlariga tezda javob bera olish qobiliyati [1].

O'zbekistonda bozor iqtisodiyotining yangi sharoitlarida marketingni ijtimoiy – iqtisodiy roli yanada oshdi. Bu esa, barchadan marketing tizimini har tomonlama, chuqur o'rganishni taqozo etmoqda. Marketing tizimi – bu korxona tomonidan qo'yilgan aniq maqsadlarga erishish va maqsadli bozor talablarini qondirish uchun marketing qismlarining aniq va puxta ishlash tizimidir. Tarkib o'zida to'rtta asosiy qism – mahsulot yoki xizmat, narx, taqsimot va siljishlarni birlashtiradi. Bizning fikrimizcha, marketingning eng asosiy maqsadlari maksimal iste'mol darajasiga erishish, iste'molchilarning maksimal qoniqishiga erishish, tanlov imkoniyatlarini ta'minlash hamda insoniyat uchun hayot sifatini oshirishdan iboratdir. Buning uchun albatta marketing jarayonini boshqarish, ya'ni bozor imkoniyatlarini to'g'ri tahlil qilish, maqsadli bozorlarni tanlash, marketing tadqiqotlarini va tadbirlarini amalga oshirish juda muhim hisoblanadi. Marketing vujudga kelishining asosiy sabablaridan biri - bu ishlab chiqarish hajmining ortib borishi, yangi tarmoqlarning vujudga kelishi, tovar turining ko'payishi va tadbirkorlar o'rtasida mahsulotni sotish muammosining vujudga kelishidir [2]. Yuqoridagi ta'rif va fikrlarni umumlashtirgan holda, biz 1-rasm orqali marketing tizimlarini quyidagicha tasniflaymiz:

1-rasm. Marketing tizimlari tasnifi [3]

Ta'minotchilar – alohida olingan tashkilot, uyushma, shaxslar yig'indisidan tarkib topib, firmani moddiy, moliyaviy va mahsulot resurslari bilan ta'minlaydi.

Raqobatchilar – bir xil turdagi yoki muqobil tovarlarni ishlab chiqaruvchi va bozorga olib chiquvchi sof raqobatchi bir nechta korxonalar.

Marketing bo'yicha vositachilar – tashkilot uchun uning tovarlarini mijozlarga etkazish, sotish, aloqa o'rnatish bo'yicha yordam ko'rsatuvchilardir. Vositachilar – savdo, logistik, marketing va moliyaviy vositachilarga bo'linadi. Savdo vositachilari - ulgurji va chakana savdogar, logistika vositachilari esa ombor tizimlarida mahsulot va mahsulot oqimi holatlarini transportirovka qilish bilan shug'ullanadi. Moliyaviy

vositachilari - bu kredit, sug'urta, bank va boshqa moliyaviy xizmatlarni amalga oshiradi [7].

Firma va kompaniyalar faoliyatida marketing tizimlari muhim o'rin tutadi. Ular mahsulot yoki xizmatlarni bozorga muvaffaqiyatli chiqarish, raqobatbardoshlikni oshirish va mijozlar ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi.

Iste'molchi – bozor qiroli, marketingning vazifasi doimo iste'molchini xulq-atvorini o'rganish, uning ehtiyojini hamda firma mahsulotiga bo'lgan munosabatini o'rganish, tahlil qilishdan iborat [8].

Yuqorida bayon etilgan fikrlar asosida biz korxonalar eksport salohiyatini oshirishning "marketing modeli"ni ishlab chiqdik (2-rasm).

2-rasm. Korxona eksport salohiyatini oshirishning marketing modeli [6]

2-rasmdan ko'rinib turibdiki, ushbu model korxonaning eksport salohiyatini oshirish jarayonida marketing faoliyatlarining muhim rolini ko'rsatadi. Modelda, chap tomonida korxona eksport salohiyati, o'ng tomonida esa marketing faoliyatlari joylashgan bo'lib, bu ikki qism orasidagi bog'liqlik va ta'sir korxona muvaffaqiyatini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Modelning chap tomonidagi korxona eksport salohiyati korxonaning xalqaro raqobatbardoshlik darajasini belgilaydi va uning tashqi bozorlarda muvaffaqiyatli ishlashiga asos bo'ladi. Bu qismda, xorijiy mamlakatlar bozorini o'rganish, bozor segmentlash, mahsulotlarni pozitsiyalash kabi jarayonlar muhim rol o'ynaydi, chunki ular eksport salohiyatining asosiy omillarini tashkil etadi.

Modelning o'ng tomonidagi marketing - bu zamonaviy iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi asosiy jarayonlardan biri bo'lib, marketing vositalaridan samarali foydalanish orqali korxonalar eksport salohiyatini sezilarli darajada oshirishlari mumkin. Bu jarayonda bozor tadqiqotlari, strategik rejalashtirish va mahsulotni tashqi bozorlar talablariga moslashtirish asosiy ahamiyatga ega. Bundan tashqari, modelning ikkita qarama-qarshi tomonida joylashgan ushbu kirish qismlari, ya'ni korxona eksport salohiyatini oshirish va marketing faoliyatlari, bir-biriga ta'sir ko'rsatib, ularni harakatga keltiradigan "korxona eksport salohiyatini marketing vositalaridan foydalanish orqali oshirish" qismi bilan bog'liq. Bu integratsiya korxonaning global bozorga chiqish qobiliyatini mustahkamlashda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

Modelning o'rta qismidagi jarayonlarning har biri, xorijiy mamlakatlar bozorini o'rganish, segmentlash, mahsulotlarni pozitsiyalash, tovar va narx siyosatlarini ishlab chiqish, shuningdek, taqsimlash va kommunikatsiya siyosatini qo'llash jarayonlarini o'z ichiga oladi. Bu jarayonlar ketma-ket yoki o'zaro bog'langan holda, korxona eksport salohiyatini oshirish uchun tizimli va strategik yondashuvni ta'minlaydi. Korxona eksport salohiyatini oshirishning marketing modelining chap va o'ng tomonidagi oshirish vositalari, mos ravishda, butun bir mexanizm sifatida natijaviy oxirgi "korxonalar eksport salohiyatini oshirish" qismiga erishish mis-siyasini o'z ichiga oladi. Bu vositalar yordamida korxona o'z mahsulotlarini xalqaro bozorga muvaffaqiyatli joylashtirish va raqobatbardoshligini oshirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yaratilgan ushbu modelda korxona eksport salohiyatini marketing vositalari orqali oshirish muhimligi va uning amaliy asoslari keng yoritildi. Modeldan ko'rinib turibdiki, eksport salohiyatini rivojlantirishda marketing faoliyatlarining roli katta bo'lib, ular korxonaning tashqi muhit sharoitlariga

moslashuvi va raqobatbardoshligini ta'minlashda asosiy vosita hisoblanadi. Modelning chap tomonidagi eksport salohiyati va o'ng tomonidagi marketing jarayonlari o'zaro bog'liq bo'lib, ularning integratsiyasi korxonaning xalqaro bozordagi muvaffaqiyatini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, o'rta qismidagi jarayonlar, ya'ni bozorni o'rganish, segmentlash, mahsulotni pozitsiyalash va marketing strategiyalarini ishlab chiqish, eksport salohiyatini oshirishda strategik yondashuvni ta'minlaydi. Natijada, korxona marketing vositalaridan samarali foydalanish orqali eksport imkoniyatlarini kengaytirib, raqobatbardoshligini mustahkamlash imkoniyatiga ega bo'ladi. Shu bilan birga, ushbu model muhim amaliy tavsiyalar va strategik yo'nalishlarni belgilab beradi, bu esa korxonalarga xalqaro bozorda muvaffaqiyatli faoliyat yuritish uchun asosiy yo'nalishlarni ko'rsatadi.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **To'rayev Shohrukh Halimovich Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi / Тураев Шохрух Халимович Независимый исследователь Бухарского государственного университета / To'raev Shokhrukh Khalimovich Independent researcher at Bukhara State University**

► shokhrukh114@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0007-3037-8740>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. Kotler F., Keller K. L. Marketing asoslari. 15-nashr London: Pearson Education, 2016. 12-89 b.
- [2]. Seth Godin "Purple Cow: Transform Your Business by Being Remarkable" (2003). 72-79 b.
- [3]. Byron Sharp "How Brands Grow" (2010) 246-277 b.
- [4]. Ergashxodjaeva Sh.D., Sharipov I.B., Marketing asoslari. O'quv qo'llanma, Toshkent 2013, 29-30b.
- [5]. Pragati Singh¹ Dr. Anjani Kumar Research Scholar Assistant Professor Green Marketing "It's Impact On Global Market" // International Journal of Novel Research and Development. Volume 7, issue 5, May 2022, 43-51p.
- [6]. Shalender, K., Yadav, R.K. (2019). Strategic Flexibility, Manager Personality, and Firm Performance: The Case of Indian Automobile Industry // Global Journal of Flexible Systems Management. - № 20(1), 77-90 p.
- [7]. Pomazkina V.V., Zhuravleva D.V., МАРКЕТИНГ КАК ЧАСТЬ ЭКСПОРТНОГО ПРОЕКТА «Вестник науки» № 11 (44) Т.3 ноябрь 2021 г. 54-57 стр.
- [8]. Isayev R.A., Marufova H.O., To'qimachilik sanoati korxonalari rivojlanish marketing strategiyasini amalga oshirishning iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish/ Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil ilmiy junal, 2-son, fevral 2024, 399-403b.

Moliya, kredit va
investitsiya

Финансы,
кредит и
инвестиции

Finance, credit
and investment

Innovatsion iqtisodiyot sharoitida bank faoliyatida moliyaviy innovatsiyalarni joriy etish istiqbollari

Xodjimamedov Akmal Ashurovich, Nabiye Sherzod Kazimjonovich, Sayitmurodova Dilbar Aslid-dinovna

Перспективы внедрения финансовых инноваций в банковскую деятельность в условиях инновационной экономики

Ходжимамедов Акмал Ашурович, Набиев Шерзод Казимжонович, Сайитмуродова Дилбар Аслиддиновна

Prospects for implementing financial innovations in banking activities in the context of innovative economy

Khodjimamedov Akmal Ashurovich, Nabiye Sherzod Kazimjonovich, Sayitmurodova Dilbar Aslid-dinovna

Received: April 24, 2025 Revised: April 28, 2025 ■ Accepted: April 29, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya.** Mazkur ishning dolzarbligi shundaki, innovatsion texnologiyalar va raqamli moliyaviy xizmatlar rivojlanishini ilmiy asosda tahlil qilish, ularning bank tizimiga ta'siri, imkoniyatlari va mavjud muammolarni aniqlash O'zbekiston bank sektorining raqobatbardoshligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotning maqsadi – O'zbekiston bank tizimida innovatsiyalar va raqamli moliyaviy xizmatlar rivojlanish tendensiyalarini tahlil qilish hamda ularni yanada takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqishdan iborat.
- **Kalit so'zlar:** Bank, innovatsiya, raqamli texnologiyalar, moliyaviy innovatsiyalar, samaradorlik, bank kartalari.
- **Аннотация.** Актуальность данной работы заключается в том, что научно обоснованный анализ развития инновационных технологий и цифровых финансовых услуг, их влияния на банковскую систему, выявление возможностей и существующих проблем имеет большое значение в повышении конкурентоспособности банковского сектора Узбекистана. Целью исследования является анализ тенденций развития инноваций и цифровых финансовых услуг в банковской системе Узбекистана и разработка научно-практических предложений по их дальнейшему совершенствованию.
- **Ключевые слова:** Банковское дело, инновации, цифровые технологии, финансовые инновации, эффективность, банковские карты.
- **Abstract.** The relevance of this work is that a scientific analysis of the development of innovative technologies and

digital financial services, their impact on the banking system, identification of opportunities and existing problems is of great importance in increasing the competitiveness of the banking sector of Uzbekistan. The purpose of the study is to analyze the trends in the development of innovations and digital financial services in the banking system of Uzbekistan and develop scientific and practical proposals for their further improvement.

■ **Key words:** Banking, innovation, digital technologies, financial innovation, efficiency, bank cards.

KIRISH

O'tgan asrning 70 yillaridan boshlab, zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy inqilobning natijasi bo'lgan postindustrial jamiyat qurish avj oldi. Har bir ijtimoiy-iqtisodiy inqilob o'ziga xos texnologiyalar, muhandislik va ishlab chiqarish tizimlari, mehnat va boshqaruv munosabatlarini o'z ichiga oladi. Postindustrial jamiyatda axborot va yuqori texnologiyali ishlab chiqarish, kompyuter tizimlari asosini tashkil etadi va iqtisodiyotni tashkil etishning yangi innovatsion shaklini qurishda o'z-o'zidan amalga oshirishga olib kelishi kerak. Xorijiy iqtisodchi olimlarning tadqiqotlariga ko'ra, innovatsion iqtisodiyotni barpo etish – mamlakatni XXI asrning birinchi yarmida rivojlantirishning strategik yo'li hisoblanadi [1].

Fikrimizcha, innovatsion iqtisodiyot – bu yangi bilim va ko'nikmalar, innovatsiya, yangi g'oyalar, tizimlar va axborot texnologiyalarni ijobiy idrok etish va ularni inson hayotining turli sohalarida amalda qo'llash imkoniga asoslangan iqtisodiyotdir. Innovatsion iqtisodiyotda ilmiy bilim va ko'nikmalarga alohida e'tibor qaratilishi lozim. Ilmiy-texnik bilimlar ta'sirida moddiy ishlab chiqarishning an'anaviy shakllari innovatsion iqtisodiyot sharoitida yangi bosqichga chiqadi va texnologik bazasini o'zgartiradi, chunki yangi bilim va innovatsiyalarsiz ishlab chiqarishni sifat jihatdan yangi bosqichga va jahon bozoriga chiqishi mumkin bo'lmaydi. Innovatsion texnologiyalarni joriy etish bozorda raqobatni kuchaytirish, shuningdek, sanoatning o'sish sur'atlarini, mahsulot va xizmatlar sifatini oshirishning asosiy omili bo'lib hisoblanadi.

Umuman olganda, biz har qanday soha yoki faoliyatda innovatsiyalarni hisobga olishimiz kerak. Ushbu tadqiqotning predmeti moliyaviy innovatsiyalarning eng asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan bank innovatsiyasi hisoblanadi. Innovatsion sohada "moliyaviy" atamasi muomaladagi mablag'larni shakllantirish va ulardan foydalanish uchun tovar-pul munosabatlaridir. Shunday ekan, moliyaviy innovatsiyalar – ijtimoiy ishlab chiqarishni rivojlantirish qurolidir. Moliyaviy innovatsiyalarning boshqa innovatsiyalardan asosiy farqi shundaki, moliyaviy innovatsiyalar innovatsion fondlarni yaratish uchun resurs manbai sifatida asosiy vositalardan foydalanadi. Moliyaviy innovatsiyalar tovar-pul munosabatlarini modernizatsiya qilish va rivojlantirishning resursi va usulidir. Ular jamiyatdagi zamonaviy ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlari rivojlanishining tarkibiy qismidan

iborat bo'ladi. Moliyaviy muhitning o'zi mustaqil, o'z-o'zidan rivojlanadigan mahsulotlar bo'lgan moliyaviy vositalar va texnologiyalarni yaratadi va ularning sifati va miqdori makro va mikroagentlarning o'sib borayotgan iqtisodiy ehtiyojlariga, shuningdek, mikro muhit sharoitlariga mos ravishda doimiy ravishda o'sib boradi. Shuning uchun moliyaviy innovatsiyalar bilan bog'liq moliyaviy mahsulotlar ishlab chiqarish sektori paydo bo'ldi. Moliyaviy innovatsiyalar ham mijozlar uchun ham vosita, ham mikro va makroiqtisodiyotda biznes yuritish usulidir. Ularni tovar va investitsiya aktivi sifatida ko'rish mumkin [2]. Moliyaviy innovatsiyalar moliyaviy resurslardan, risklardan, rentabellikdan, likvidlikdan va bunday sharoitlarda yetarlicha baholanmagan axborotdan foydalanishdan foyda olishni maqsad qilgan moliyaviy mahsulotdir [3].

ADABIYOTLAR TAHLILI

Bank innovatsiyalari bank faoliyatidada qo'llaniladigan moliyaviy innovatsiyalar natijasi bo'lib, u butunlay yangi va takomillashtirilgan bank xizmati, mahsulot, jarayon yoki yangi/an'anaviy bozor segmentida texnologik operatsiyani ifodalaydi.

Birinchidan, innovatsion bank faoliyatining o'ziga xos jihati shundaki, axborot texnologiyalaridan foydalangan holda texnologik bank innovatsiyalarini joriy etish uchun zarur shart-sharoitlar boshqa tarmoqlarda (elektronika, hisoblash texnikasi va aloqa) yaratilgan. Shunday ekan, ularni sohaga boshqa sohadan import qilingan deb hisoblasak ham bo'ladi [4].

Ikkinchidan, bank sektorida yetakchi banklar va boshqa banklarga bo'linish nisbiydir, chunki axborot texnologiyalari import qilinadi. Yetakchi banklar iqtisodiyotning boshqa tarmoqlaridan texnologik innovatsiyalarni o'zlashtirishda faol darajada qatnashadilar va bank xizmatlari bozorida o'z mavqe'larini oshirib boradilar [5].

Uchinchidan, banklar tomonidan ishlab chiqilgan innovatsiyalar tuzilma va infratuzilmadagi o'zgarishlar, shuningdek, bank xizmatlari bozori bilan bevosita bog'liq bo'lgan yangi bank mahsulotlari bilan bog'liq [6].

Va nihoyat to'rtinchidan esa, mintaq yoki shaharda ilmiy tadqiqotlar o'tkazish xarajatlari muhim rol o'ynaydi. Bank sektoridagi innovatsion yetakchilardan keyin banklar pulni faqat texnologiyalar va litsenziyalarni sotib olishga sarflaydilar.

Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi, xususan, bank sektoridagi innovatsion ishlanmalar globallashtirishga ilgari tashkil etilgan moliyaviy konglomeratlardan tashqariga chiqish va chakana bozorlarga chiqish imkonini berdi [7].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotni o'tkazishda quyidagi usullardan foydalanildi: nazariy usul (tizimli, reproduktiv, tarixiy va institutsional-evolyutsion), empirik usul (xalqaro Net-Ready indeksini hisoblash uchun sotsiologik so'rov), matematik statistika, natijalarning grafik va jadvalli taqdimoti.

Ushbu tadqiqotda eksperimental baza sifatida O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining statistik ma'lumotlari, Jahon bankining ilmiy hisobotlari, xalqaro reyting agentliklarining hisobotlari va xorijiy iqtisodchi olimlarning fikr va mulohazalaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zlarini global lider sifatida ko'rsatgan banklar butun dunyo bo'ylab onlayn xizmatlar ko'rsatishni boshladilar va qimmat chakana tarmoqlarni rivojlantirishni to'xtatdilar [8]. Bugungi kunda yirik banklarning telekommunikatsiya kompaniyalari bilan birlashishi hisobiga elektron xizmatlar va aloqa bozorini qayta taqsimlash yakunlanmoqda [9]. Onlayn banking va Internet orqali elektron to'lovlarning jadal rivojlanishi aholi uchun tranzaksiya operatsiyalarini (kreditlash/bank depozitlari) an'anaviy tarzda amalga oshiruvchi nobank moliya institutlarining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatdi.

Bank faoliyatidagi innovatsiyalar yanada foydali mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqish va joriy etishga qaratilgan. Iqtisodchi olim Piter Rouz innovatsion bank xizmatlarini rivojlantirishning quyidagi sabablarini aniqlaydi:

1. Raqobatning kuchayishi va moliya bozorining tartibga solinmasligi (buning natijasida menejerlar bank xizmatlarini rivojlantirish tashabbusi bilan chiqishlari mumkin), jahon bank sektori va milliy sektor o'rtasida, shuningdek, bank va nobank moliya institutlari o'rtasida keskin raqobat.

2. Bank faoliyatini tartibga solishning xalqaro standartlarini qat'iyalashtirish va bank xizmatlari rentabelligining pasayishini qoplash manbalarini topish. Kapital bazasini ko'paytirish va balansdagi aktivlarni kamaytirish uchun qayta taqsimlash tendentsiyasi (kreditlashni qisqartirish orqali) [10]. Shu munosabat bilan banklar bank kapitaliga qo'yiladigan xalqaro talablarga muvofiq pullik xizmat ko'rsatishning risksiz yangi shakllarini ishlab chiqishlari kerak. Ular foydani oshiradi, xavfli balans aktivlari va pul oqimlarining etishmasligiga qarshi turadi. Shunday qilib, anderrayting,

moliyaviy rejalashtirish, sug'urta va investitsiya fondlarini sotish muhim rol o'ynaydi.

3. Mablag'larning tez aylanmasi va joriy bank xizmatlari hisobiga daromadlarning o'sishi bilan tavsiflanadigan diversifikatsiyadan olingan foyda quyidagilardan iborat:

- moliyaviy faoliyatni diversifikatsiya qilish orqali risklar darajasini pasaytirish;

- pul oqimiga innovatsion yondashuvlar va yangi xizmatlarni joriy etishdan kutilayotgan foyda;

- naqd pul oqimi yoki faol bank xizmatlaridan olingan foyda tufayli kelib chiqadigan standart o'zgarishlar;

- innovatsion va joriy bank xizmatlari sohasidagi pul oqimlarining nisbati;

- ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish uchun moliyaviy resurslarning prognoz qilinadigan va kengaytiriladigan hajmi.

4. Bankning o'z kapitalining mijozga taklif qilinadigan xizmatlarning mumkin bo'lgan soniga bog'liqligi.

5. Xizmat ko'rsatish faoliyati bilan bog'liq tavakkalchilik – bu bank hajmining ko'payishi hisobiga bank xizmatlarining kengayishi bo'lib, bu doimo tuzilmani tashkiliy boshqarishning zaiflashishiga olib keladi. Bu innovatsiyalar va o'sib borayotgan bank ehtiyojlari o'rtasidagi muvozanatni yomonlashtiradi va xarajatlarni nazorat qilish samaradorligini pasaytiradi. Bank hajmini oshirishdan olingan daromadlar, sanoat miqyosidagi xarajatlarni tejash (tabiiy resurslardan samaraliroq foydalanish) va bank xizmatlarini muvaffaqiyatli kengaytirishdan olingan iqtisodiy daromadlar yuqori narxlar bilan qoplanishi mumkin [3]. Bu bank boshqaruvi tomonidan nazoratning zaiflashishiga va yangi bank xizmatlarini ishlab chiqish xarajatlarning oshishiga olib kelishi mumkin.

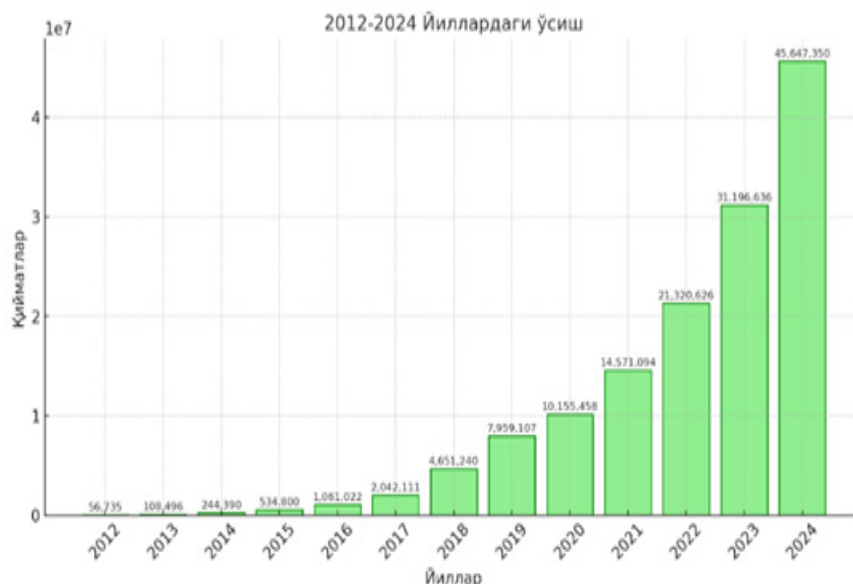
Zamon talabi bo'lgan innovatsiyalarning hayot aylanishi, banklar o'rtasidagi raqobat, moliya bozorining o'sib borayotgan globallashtirish, bank tizimining oligopollashuvi, qonunchilikni tartibga solish, joriy etilgan cheklovlar va o'zgarishlar (Bazel II va Bazel III bo'yicha kapitalning yetarliligi), axborot texnologiyalarining rivojlanishi, shuningdek, bank va sug'urta tizimlarining integratsiyasi bank innovatsiyalarining asosiy omillari hisoblanadi. Iste'molchilar ehtiyojini qondirish va bank xizmatlari bozorida yetakchilik uchun raqobatning kuchayishini rag'batlantirish uchun mo'ljallangan innovatsiyalar innovatsion bank mahsulotlari va xizmatlarining keyingi rivojlanishi va joriy etilishini belgilab beradi [10]. Innovatsiyalar bugungi raqobat sharoitida hayotiy zaruratdir.

Ikkita bir-biriga o'zaro bog'liq jarayon – globallashtirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi zamonaviy bank biznesining ko'rinishi va prototipini tubdan o'zgartirishga muvaffaq bo'ldi. Bank sektoriga qarama-qarshi ta'sir ko'rsatishiga qaramay, bu ikki tendentsiya zamonaviy global bank tizimini kelajagini belgilab beradi. Bir tomondan, ular innovatsion texnologik

imkoniyatlarni yuzaga keltiradi, biroq boshqa tomondan esa, ular an'anaviy va yangi bank tuzilmalarining ta'sirini kuchaytiradi va strategik rivojlanishga ta'sir qiluvchi g'ayrioddiy va tezkor qararlarni talab qiladi [11].

Yangi va o'zgartirilgan bank mahsulotlari, davom etayotgan tajriba islohotlari, joriy etilgan texnologiyalar va O'zbekistondagi tijorat banklarining istiqbolli strategik

rivojlanishiga qaratilgan bo'lib, aksariyat bank innovatsiyalari bugungi kunda asosan jismoniy shaxslarga yo'naltirilgan. Jismoniy shaxslar uchun innovatsiyalar va mahsulotlarni ishlab chiqish tobora ommalashib boryotgan bir davrda, biznes uchun mahsulotlar va banklarda biznes jarayonlarini optimallashtirish ular bilan mutanosib ravishda rivojlanadi.

1-rasm. O'zbekistonda masofadan bank xizmatlarini ko'rsatuvchi tizimlardan foydalanuvchilar soni, 2024 yil 1 yanvar holatiga [1]

ARG'ning Bank Innovation Market Research ma'lumotlariga ko'ra, masofaviy bank xizmatlari, onlayn-banking, mobil ilovalar, veb-saytlar va bozorlar 2023-yilda boshqa innovatsion bank mahsulotlariga qaraganda tez-tez yangilangan (37,3%). Raqamli xizmatlarning jadal rivojlanishi

va banklarga tashriflar sonining qisqarishini hisobga olsak, bu ajablanarli emas. Ayrim xorijiy olimlar va ekspertlarining fikriga ko'ra, kelgusi o'n yillikning o'rtalarida banklar soni hozirgidan 40-50% kamroq bo'ladi.

2-rasm. O'zbekistonda masofaviy bank xizmatlaridan foydalanuvchilar soni (turlari bo'yicha), 1 yanvar holatiga, ming [2]

Ayrim innovatsiyalar bir nechta mahsulotlarga tegishli bo'lishi mumkin. Masalan, bank kartalari eng ommabop bank mahsuloti hisoblanadi. Bularga kontaktiz to'lovlar (Apple Pay, Samsung Pay, Android Pay va boshqalar), to'lov funksiyasiga ega bilaguzuklar va uzuklar, shuningdek, bank kartalarining noodatiy turlari kiradi. Onlayn kredit

kabi xizmatlar ham bugungi kunda innovatsion bank mahsulotlaridan hisoblanadi. Bularga mobil ilova orqali mijozlarga kredit berish, bankomatlar orqali to'lovlarni qabul qilish, ipoteka kreditlarini onlayn ro'yxatdan o'tkazish va tasdiqlash va boshqalar kiradi.

Количество установленных платёжных терминалов, банкоматов и инфокиосков в Узбекистане. Сентябрь | тыс. ед.

3-rasm. O'rnatilgan to'lov terminallari soni, dona, 2024 yil 1 sentyabr holatiga[3]

Tadbirkorlik sub'ektlarining to'lov terminallari bilan ta'minlanganligi, ulardan samarali foydalanish ko'nikmalarining mavjudligi muntazam o'sib borilmoqda. Natijada hududlardagi chakana savdo va pullik xizmatlar ko'rsatish shaxobchalari hamda bank infratuzilmalariga o'rnatilgan terminallar soni 2024 yil 1 sentyabr holatiga 424,0 ming donaga yoki 2018 yil 1 sentyabr holatiga nisbatan 43 foizga oshganini guvohi bo'lishimiz mumkin.

Mutaxassislarining fikriga ko'ra, keying yillarda kredit kartalarining ommabopligi boshqa bank mahsulotlariga nisbatan oshishi kutilmoqda. Bunga asosiy sabab qilib esa, jamiyat qarzga olingan mablag'larga muhtojligi va ularni kredit karta yordamida olish osonroq va qulayroqligida deb e'tirof etilmoqda. Kredit kartalar – bu mijozlarga bank aktivlaridan foydalangan holda tovarlar va xizmatlar uchun to'lash imkonini beruvchi bank kartalari. An'anaga ko'ra, kredit kartalarida mijozning o'z mablag'lari mavjud bo'lmaydi. Bank muassasalari tomonidan chiqarilgan to'lov va kredit kartalarining tuzilishini aytib o'tish joiz. McKency statistik ma'lumotlarning tahlili shuni ko'rsatdiki, jahonda foiz nisbatida overdraftli (16,3%) emas, balki overdraftsiz (87,0%) to'lov kartalari ustunlik qilmoqda.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Moliyaviy innovatsiyalar quyidagi xususiyatlarga ega: moliyaviy bozorda majburiy amaliy joriy etish, hayot tsiklining mavjudligi, ilmiy natijalarni moliyaviy sohada

ham, tegishli boshqa sohalarida ham iqtisodiy faoliyatga jalb qilish, bozorning joriy etish va keyingi rivojlanish jarayoniga ta'siri, shuningdek patent qonunining qo'llanilmasligi, bu ularning rivojlanishida ishtirok etmagan xo'jalik sub'ektlari tomonidan moliyaviy innovatsiyalarga taqlid qilishga olib keladi. Bank innovatsiyasi esa, bank sektoridagi moliyaviy innovatsiyalarning alohida bir tarkibiy qismidir.

Buning asosiy sababi shundaki, tijorat bankining innovatsion rivojlanishi zamonaviy bank xizmatlari bozorida raqobatbardoshlikni belgilovchi omilga aylandi. Moliyaviy va bank innovatsiyalari iqtisodiyotning bank sektorining innovatsion rivojlanishi sharoitida o'zaro bog'liqdir va bu fakt innovatsion muhitida bank innovatsiyalarining rolini belgilaydi. Innovatsion bank mahsulotlari va xizmatlarini rivojlantirish va ularni xalqaro va milliy moliya bozorlarida joriy etishning asosiy sabablari quyidagilardan iborat: iqtisodiy innovatsion rivojlanishning yangi paradigmasini shakllantirish, bilimga asoslangan iqtisodiyotni joriy etish, zamonaviy iqtisodiy innovatsiyalarning bir qismi sifatida bank innovatsiyalari, axborot texnologiyalari muhitida bank biznesi, Internet orqali bank hisoblarini boshqarish, bank xizmatlaridan iqtisodiy integratsiyaning eng mashhur vositalaridan biri sifatida ko'rsatib o'tish lozim.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. Xodjimamedov Akmal Ashurovich – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori, Samarqand iqtisodiyot va servis instituti dotsenti v.b. / Ходжимамедов

Акмал Ашурович – доктор философии по экономике, и.о. доцента Самаркандского института экономики и сервиса / Khodjimamedov Akmal Ashurovich – PhD in Economics, Acting Associate Professor at the Samarkand Institute of Economics and Service

► khodjimamedov@rambler.ru

■ <https://orcid.org/0000-0002-0876-6671>

2. Nabiyev Sherzod Kazimjonovich – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Samarqand filiali katta o'qituvchisi / Набиев Шерзод Казимжонович – старший преподаватель Самаркандского филиала Ташкентского государственного экономического университета / Nabiev Sherzod Kazimjonovich – senior lecturer of the Samarkand branch of the Tashkent State University of Economics

► nabiev.sherzod@gmail.com

■ <https://orcid.org/0000-0002-2660-6700>

3. Sayitmurodova Dilbar Asliddinovna – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Samarqand filiali talabasi / Сайитмуродова Дилбар Аслиддиновна – студентка Самаркандского филиала Ташкентского государственного экономического университета / Sayitmurodova Dilbar Asliddinovna – student of the Samarkand branch of the Tashkent State University of Economics

► sayitmurodovadilbar@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0001-1708-4736>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. Clark, J.B. (1988). The Limits of Competition. In J.B. Clark & F.H.Giddings (Eds.), The Modern Distributive Process. Boston, Massachusetts: Ginn & Co.
- [2]. Kazi, M., Shahbaze, S.M., & Hammoudehfg, S. (2018). Financial Markets, Innovations and Cleaner Energy Production in OECD CountriesMdAl. Energy Economics, 72, 236-254. <https://dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2018.04.011>.

eneco.2018.04.011.

- [3]. Wang, J. (2018). From Aperture Satellite to "Internet Finance": Institutionalization of ICTs in China's Financial Sector since 1991. Telecommunications Policy, 42 (7), 566-574. <https://dx.doi.org/10.1016/j.telpol.2018.04.00>.
- [4]. Economidou, C., Grilli, L., Henrekson, M., & Sanders, M. (2018). Financial and Institutional Reforms for an Entrepreneurial Society. Small Business Economics, 51(2), 279-291. <https://dx.doi.org/10.1007/s11187-018-0001-010>
- [5]. Huang, L., & Zhao, X. (2018). Impact of Financial Development on Trade-Embodied Carbon Dioxide Emissions: Evidence from 30 Provinces in China. Journal of Cleaner Production, 198, 721-736. <https://dx.doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.07.021>
- [6]. Tamer, K., & Keren, A. (2018). Can we Have a General Theory of Financial Innovation Processes? A Conceptual Review. Financial Innovation, 4 (1), 1-27. <https://dx.doi.org/10.1186/s40854-018-0088-y>
- [7]. Giudici, P. (2018). Financial Data. Science Statistics & Probability Letters, 136, 160-164. <https://dx.doi.org/10.1016/j.spl.2018.02.024>
- [8]. Marszk, A., & Lechman, E. (2018). Tracing Financial Innovation Diffusion and Substitution Trajectories. Recent Evidence on Exchange-Traded Funds in Japan and South Korea. Technological Forecasting and Social Change, 133, 51-71. <https://dx.doi.org/10.1016/j.techfore.2018.03.003>
- [9]. Hoa, C.Y., Hao, S.H., & Wub S.J. (2018). Financial Deepening and Innovation: The role of Political Institutions. World Development, 109, 1-13. <https://dx.doi.org/10.1016/j.worlddev.2018.02.0226>
- [10]. Pradhana, R.P., Arvinb, M.B., Nairc, M., Bennettd, S.E., Bahmanie, S., & Hal, J.H. (2018). Endogenous Dynamics between Innovation, Financial Markets, Venture Capital and Economic Growth: Evidence from Europe. Journal of Multinational Financial Management, 45, 15-34. <https://dx.doi.org/10.1016/j.mulfin.2018.01.002>
- [11]. Sorescu, A., Sorescu, S.M., Armstrong, W.J., & Devoldere, B. (2018). Two Centuries of Innovations and Stock Market Bubbles. Marketing Science, 37 (4), 507-529. <https://dx.doi.org/10.1287/mksc.2018.1095>
- [12]. Xodjimamedov Akmal. 2022. "IMPROVING BANKING INNOVATIONS WITH DIGITALIZATION OF THE BANKING SYSTEM". Economics and Innovative Technologies 10 (3):1-8. https://doi.org/10.55439/EIT/vol10_iss3/a1.

Monetar siyosatning strategik va taktik maqsadlari

Azimova Hulkar Egamberdiyevna

Стратегические и тактические цели монетарной политики

Азимова Хулкар Эгамбердиевна

Strategic and tactical objectives of monetary policy

Azimova Khulkar Egamberdievna

Received: May 7, 2025 Revised: May 9, 2025 ■ Accepted: May 12, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya.** Ushbu maqolada monetar siyosatning strategik va taktik maqsadlari, uning mohiyati, foiz stavkalarini muvozanatlashtirish, bank tizimidagi likvidlik muammolari hamda muammolarni bartaraf etish yo'llari bayon etilgan bo'lib, statistik ma'lumotlar asosida tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada monetar siyosatning strategik va taktik maqsadlarini amalga oshirishni takomillashtirish bo'yicha xulosa va takliflar keltirilgan.
- **Kalit so'zlar.** monetar siyosat, fiskal siyosat, asosiy foiz stavka, pul massasi, taktik maqsadlar, strategik maqsadlar, pul-kredit siyosati, makroiqtisodiy barqarorlik, majburiy zahira talablari
- **Аннотация.** В статье описываются стратегические и тактические цели денежно-кредитной политики, ее сущность, балансировка процентных ставок, проблемы ликвидности в банковской системе и пути их устранения, а также дается их анализ на основе статистических данных. Кроме этого, в статье представлены выводы и предложения по совершенствованию реализации стратегических и тактических целей денежно-кредитной политики.
- **Ключевые слова.** монетарная политика, фискальная политика, процентная ставка, денежная масса, тактические цели, стратегические цели, макроэкономическая стабильность, обязательные резервные требования.
- **Abstract.** This article discusses the strategic and tactical objectives of monetary policy, its essence, the balancing of interest rates, liquidity issues in the banking system, and the ways to address these problems. The analysis is based on statistical data. Additionally, the article provides conclusions and recommendations for improving the implementation of strategic and tactical goals of monetary policy.
- **Keywords.** monetary policy, fiscal policy, key interest rate, money supply, tactical objectives, strategic objectives, monetary-credit policy, macroeconomic stability, reserve requirements.

KIRISH

Monetar siyosat markaziy bank tomonidan iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash va inflyatsiyani nazorat qilish maqsadida amalga oshiriladigan pul-kredit siyosati bo'lib, monetar siyosat orqali muomaladagi pul massasini tartibga solish orqali narxlar barqarorligi, inflyatsiya, real ishlab chiqarish hajmi va iqtisodiy o'sishni mustahkamlashga yo'naltirilgan barcha chora-tadbirlar amalga oshiriladi. Umumdavlat iqtisodiy siyosatining tarkibiy va ajralmas qismi sifatida monetar siyosat mamlakat iqtisodiyotida muhim o'rinni egallab kelganligi, jahon amaliyotida ham isbotlanib, monetar siyosat bugungi kunda ham iqtisodiyotda o'z samarasini bermiqda. Inflyatsiyani nazorat qilish monetar siyosatning muhim vazifasi hisoblanadi. Mazkur jarayon natijasida iqtisodiy barqarorlikni saqlab qolish, pul taklifi va talabni muvozanatlash orqali amalga oshiriladi.

Inflyatsiya darajasini nazorat qilish uchun markaziy bank turli vositalardan foydalanadi, jumladan:

- bank foiz stavkalarini o'zgartirish;
- o'zaro muvozanatli pul siyosatini yuritish;
- valyuta kursini boshqarish;

Ayni vaqtda monetar siyosatdagi taktik maqsadlar, iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan qisqa muddatli strategiyalarni o'z ichiga oladi. Mamlakatda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, inflyatsiyani nazorat qilish va valyuta kursini barqarorlashtirishga qaratilgan taktikalarni o'z ichiga olib ustuvor ahamiyat kasb etadi. Har bir iqtisodiy o'zgarishlarga javob sifatida, monetar siyosat taktikalarni o'z ichiga oladi, bu esa barqaror iqtisodiy muhitni yaratishga yordam beradi. Monetar siyosat inflyatsiyani nazorat qilishda muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, monetar siyosat asosan, pul taklifi va foiz stavkalarini o'zgartirish orqali inflyatsiyani boshqaradi. Avvalombor, moliya bozorida mo'tadil darajani ta'minlab, iqtisodiy o'sishga yordam beradi, bu jarayonda asosiy maqsad iqtisodiy barqarorlikni saqlashga qaratilgandir.

Markaziy bank monetar siyosatni amalga oshirish va uning maqsadlariga

erishishda yetarli darajada samara berishi uchun bir yoki bir-nechta

maqsadli ko'rsatkichlarni tanlab olishi muhim o'rin egallaydi. Maqsadga muvofiq ravishda markaziy bank monetar siyosatning oraliq maqsadi sifatida pul agregatlaridan, jumladan, pul massasi yoki pul bazasidan foydalanadi.

Monetar siyosatni markaziy bank amalga oshirayotganda yakkayu-yagona

monetar ko'rsatkichga asoslanmasligi kerak. Chunki har bir ko'rsatkich muayyan

kamchiliklarga ega bo'lishi bilan bir qatorda ular iqtisodiyotdagi ma'lumotlarni to'liq

o'zida aks ettira olmaydi. Masalan, markaziy bank monetar ko'rsatkichlardan biri -

pul massasi orqali iqtisodiyotda pulga bo'lgan real talab va taklifni aniqlash,

monetizatsiya darajasi, pulning aylanish tezligi yoki pul massasining inflyatsiyaga almashuv kursiga, foiz stavkalariga va umuman iqtisodiyotga qay darajada ta'sir

etishi kabi ayrim masalalarni aniqlashi dolzarb hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

O'zbekiston Respublikasida keyingi yillarda markaziy bank pul-kredit siyosatini yuritishda ehtiyotkorona yondashuvdan foydalanib kelmoqdaki, bunda pul-kredit sharoitlarini bir maromda qat'iyalashtirib borish nazarda tutilgan. Pul-kredit siyosatining asosiy yo'nalishlari dasturiy hujjat hisoblanib, u joriy makroiqtisodiy holat va tashqi iqtisodiy vaziyat tahlili, shuningdek tashqi va ichki sharoitlarning rivojlanish prognozlarini asosida ishlab chiqilgan. Mazkur hujjat o'z ichiga, o'rta muddatli istiqbolda pul-kredit siyosatining maqsad va tamoyillari, pul-kredit sohasida amalga oshirilgan ishlar tahlili va kutilayotgan natijalar, makroiqtisodiy rivojlanish darajasi hamda o'rta muddatli istiqbolda pul-kredit siyosati instrumentlarini takomillashtirish choralari qamrab olgan. Pul-kredit siyosatining [1] 2025-2027-yillarga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlari joriy makroiqtisodiy sharoitlarning o'rta muddatli istiqboldagi rivojlanishi bo'yicha markaziy bankning qarashlarini ifodalab, ushbu davrda narxlar barqarorligining maqsadli ko'rsatkichlariga erishishga qaratilgan pul-kredit siyosati choralari belgilangan bo'lib, xatarlarning inflyatsiyaga ehtimoliy ta'sirlaridan kelib chiqib, pul-kredit siyosatining kelgusi yillarga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlari ishlab chiqilgan. Shuningdek, 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasida "2022-yilda yillik inflatsiya darajasini 9 foizgacha va 2023-yilda 5 foiz hamda fiskal taqchillikni 3 foizgacha pasaytirish choralari ko'rib, keyinchalik inflyatsiya va davlat budjeti taqchilligi ushbu ko'rsatkichdan oshmasligi ta'minlab borilishi hamda davlat ulushiga ega tijorat banklarida transformatsiya jarayonlarini yakunlab, [2] 2026-yil yakuniga qadar bank aktivlarida xususiy sektor ulushi 60 foizgacha chiqarilishi kabi vazifalarning belgilanganligi markaziy bankning monetar siyosatini samarali olib borishning nazariy hamda uslubiy jihatlarini takomillashtirish muhimligini ko'rsatib beradi. Markaziy bankning monetar siyosatning strategik va taktik maqsadlarini amalga oshirib borishi masalasi dolzarb mavzu bo'lib, iqtisodiyotda narxlar barqarorligiga erishish, inflyatsiyani mo'tadil darajada saqlab turishda muhim ahamiyatga egadir. Shu nuqtai nazardan ushbu masala bo'yicha ko'plab ilmiy ishlar bajarilgan bo'lib, markaziy bankning

monetar siyosatining o'ziga xos jihatlari, shuningdek uning strategik va taktik maqsadlarini amalga oshirilishi masalalari va uning ayrim masalalari bo'yicha ilmiy ishlar bajarilganligini ko'rishimiz mumkin. Shu jumladan Yaxshiyeva M.T. tomonidan (2019)[3] markaziy bank mamlakatning bank tizimini muhim bo'g'ini hisoblanib, u monetar (pul-kredit) siyosatini yurituvchi asosiy sub'yekti ekanligi, mamlakatning maqsadi va uni strategiyasidan kelib chiqib markaziy bank ma'lum monetar rejimini yuritishi, ushbu tanlangan bir ko'rsatkich "nominal langar" yoki maqsadli ko'rsatkich belgilanib unga erishish uchun harakat qilinishi, iqtisodiy adabiyotlar "nominal langar" sifatida YaIM, pul massasi, inflyatsiya darajasi, valyuta kursi va boshqa ko'rsatkichlar mo'ljallanishida qabul qilinishi yo'llari kabi masalalar yoritilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

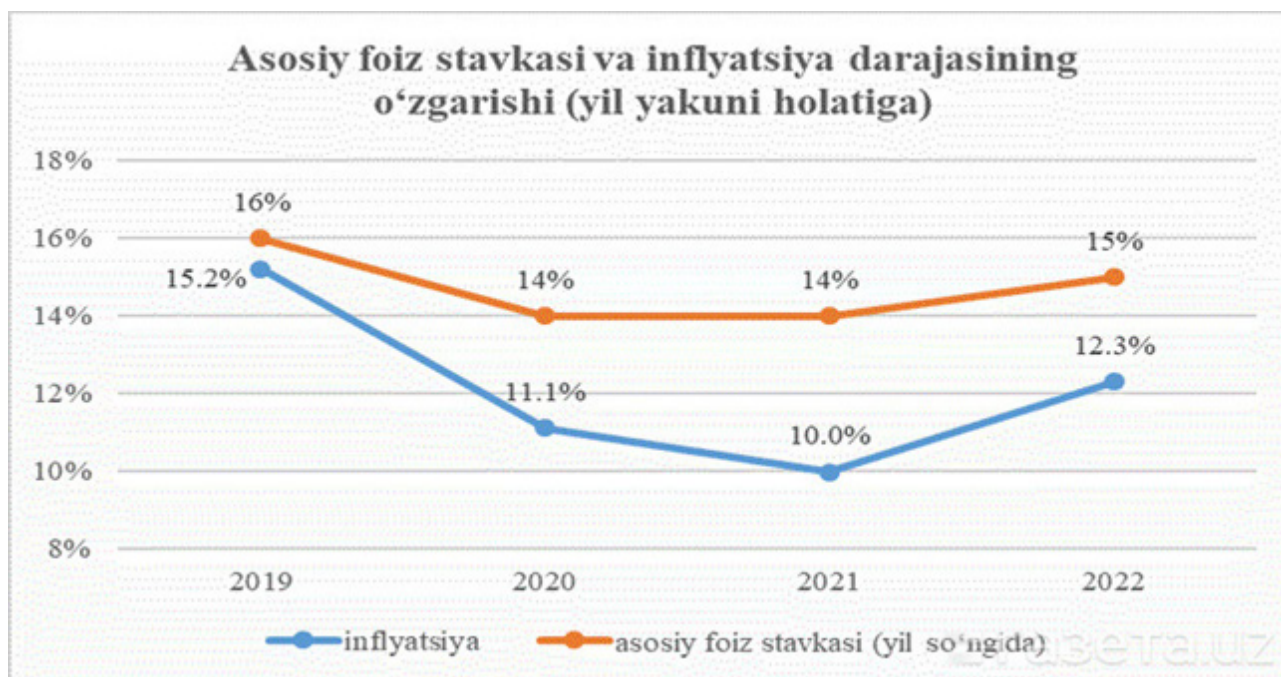
Tadqiqot ishida monetar siyosatning strategik va taktik maqsadlarining ahamiyatini ochib berish jarayonida induktiv va deduktiv, mantiqiy tahlil, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishda ham monetar siyosat asosiy rol o'ynaydi, chunki u pul ta'minoti va foiz stavkalarini boshqarish orqali iqtisodiy faoliyatni qo'llab-quvvatlaydi. Monetar siyosatning strategik yondashuvlari, ya'ni pul siyosatini yumshatish yoki qattiqlashtirish, iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatadi va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlaydi. Monetar siyosatning maqsadli ko'rsatkichlari iqtisodiy barqarorlik, inflyatsiya darajasi va iqtisodiy o'sish kabi asosiy ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi. Har doim makroiqtisodiy ko'rsatkichlar iqtisodiy siyosatning muvaffaqiyatini kuzatish, inflyatsiyani nazorat qilish va barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. O'zbekistonda monetar siyosat ko'rsatkichlari, ya'ni inflyatsiya darajasi, kredit foizlari va valyuta kursi kabi indikatorlar orqali baholanadi. Maqsadli ko'rsatkichlar esa monetar siyosatning natijalarini baholash va uning samaradorligini aniqlash uchun ishlatiladigan mezon hisoblanadi. Xususan, markaziy bank inflyatsiyani jilovlash hamda bank tizimining moliyaviy barqarorligini maqbul darajada ta'minlab borish, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xatarlarning banklar kapitali va likvidligiga salbiy ta'sirlarini minimallashtirishga yo'naltirilgan o'zaro muvofiqlashgan pul-kredit va makroprudensial siyosat olib borgan. Endi statistik ma'lumotlarni tahlil qilganimizda, 2023-yilda ham "nisbatan qat'iy" pul-kredit sharoitlari ta'minlanib, ijobiy real foiz stavkalari shakllangan. Xususan, tijorat banklarida milliy

valyutadagi depozitlar qoldig'i 2022-yilga nisbatan 1,3 barobarga oshib, qariyb 170 trln so'mni, jismoniy shaxslarning depozitlari qoldig'i 1,4 barobarga o'sib, 64 trln so'mni, yuridik shaxslarning depozitlari qoldig'i esa 1,2 barobarga oshib, 106 trln so'mni tashkil etgan. [4] Inflyatsiya darajasi hisobot yilining I choragidan boshlab pasaygan bo'lib, 2023-yilning mart oyidan asosiy stavka 15 foizdan 14 foizga tushgan. Ushbu chora-tadbirlar pul-kredit sohasidagi inflyatsiya darajasi o'sishini jilovlashga imkon berdi. Natijada 2023-yil yakunlari bo'yicha inflyatsiya darajasi 5,3 foiz bandga pasayib, 8,5 foizni tashkil etgan. 2025-yilda O'zbekiston yalpi ichki mahsulotining (YaIM) o'sishi 5,3% atrofida bo'lishi prognoz qilinmoqda (Jahon banki). 2019-2023 yillarda o'sish sur'atlari [5] o'rtacha 4-5% atrofida bo'lgan. O'zbekiston Respublikasi markaziy bankning asosiy vazifalari orasida inflatsiyani nazorat qilish, milliy valyutani barqarorlashtirish va moliyaviy tizimni mustahkamlash hisoblanadi. Markaziy bank pul siyosatining maqsadlariga erishish uchun o'zining foiz stavkalarini, valyuta almashish siyosatini va boshqa vositalarni boshqaradi. 2025-yilda inflyatsiya darajasi 8-10% oralig'ida bo'lishi rejalashtirilgan. O'tgan yillar mobaynida inflyatsiya nisbatan yuqori bo'lib, 2022-yilda 12-14% atrofida qayd etilgan. 2023-yilda global YaIM o'sishi 2.6% ni tashkil etgan, bu 2022-yildagi 3.1% dan past demakdir. 2025-yil uchun prognoz 2.4% atrofida bo'lishi. 2024-yilda markaziy bank qattiq pul-kredit siyosatini davom ettirishiga qaramay, inflyatsiya barqaror darajada qolmoqda. Yanvar oyida inflyatsiya 9,1% ga tushgan bo'lsa ham, yil davomida 10% atrofida saqlanishi prognoz qilingan edi.

Darhaqiqat, makroiqtisodiy muvozanatni ta'minlash mamlakat iqtisodiyotining asosi hisoblanadi. Makroiqtisodiy barqarorlikka erishish uchun mamlakat o'zining fiskal (soliq-byudjet) va monetar (pul-kredit) siyosatini yuritadi. Monetar siyosatni fiskal siyosat bilan muvofiqlashtirish deganda, markaziy bankning pul-kredit siyosati va hukumatning soliq-byudjet siyosati o'rtasida uyg'unlikni ta'minlash tushuniladi. Bu inflyatsiyani nazorat qilish, iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish va iqtisodiy barqarorlikni saqlashga yordam beradi. Iqtisodiy siyosatda makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning muvaffaqiyatini kuzatish, inflyatsiyani nazorat qilish va barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Inflyatsiyani nazorat qilish monetar siyosatning asosiy maqsadlaridan biri bo'lib, bu jarayon iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, narxlarning oshishini oldini olish va iste'molchilar ishonchini oshirishga qaratilgan. Maqsadli ko'rsatkichlar sifatida inflyatsiya darajasi va pul massasi kabi o'lchovlari qo'llaniladi. Iqtisodiy o'sish mamlakat iqtisodiyotining barqarorligini ta'minlaydi, ish o'rinlarini yaratadi va aholi farovonligini oshirishda munosib ahamiyat egallaydi. Quyida 2019-2022 yillarda asosiy foiz stavkasi va inflyatsiya darajasining o'zgarishini diagrammada aks etganligini ko'rishimiz

1-rasm 2019-2022 yillarda asosiy foiz stavkasi va inflyatsiya darajasining o'zgarishi [6]

mumkin.

Yuqoridagi rasm ma'lumotlariga asosan tahlil qilinganda, 2019 yilda inflyatsiya 15,2 % ni asosiy foiz stavka 16 % ni, 2020 yilda inflyatsiya 11,1% ni asosiy foiz stavka 14 % ni, 2021 yilda inflyatsiya 10,0% ni asosiy foiz stavka 14% ni, 2022 yilda inflyatsiya 12,3%ni asosiy foiz stavka 15%ni tashkil etgan [1], ushbu ma'lumotlardan ko'rinish turibdiki markaziy bank tomonidan inflyatsiyadan asosiy foiz stavkani biroz yuqoriroq ushlab turishi amaliyoti qo'llanilgan. Markaziy bankning inflyatsiyani nazorat qilish orqali monetar siyosat iqtisodiy o'sishni barqarorlashtiradi. Bunda investorlar va iste'molchilar ishonchi yanada oshib, iqtisodiy faoliyatni faollashtiradi. Shu o'qinda shuni alohida ta'kidlash kerakki, monetar siyosatning strategik yondashuvlari tarkibida pul siyosatini yumshatish yoki qattiqlashtirish, iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatadi va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlaydi. Monetar siyosatning maqsadli ko'rsatkichlari asosida birinchi navbatda iqtisodiy barqarorlikka erishish, inflyatsiya darajasi va iqtisodiy o'sish kabi asosiy ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi. Markaziy bankning maqsadli ko'rsatkichlari natijasida monetar siyosatning natijalarini baholash va uning samaradorligini aniqlashda mezon sifatida qo'llaniladi. Yalpi ichki mahsulot, ishsizlik darajasi, bandlik kabi makroiqtisodiy ko'rsatkichlar iqtisodiy siyosatning muvaffaqiyatini kuzatish, inflyatsiyani nazorat qilish va barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashda eng muhim rol o'ynaydi. Mamlakatda iqtisodiy o'sishning me'yorida ta'minlanishi oqibatida, avvalombor iqtisodiy barqarorlik ta'minlanib, bir qancha ish

o'rinlarini yaratishga imkon yaratadi va aholi farovonligini oshiradi. Yalpi ichki mahsulot o'sishi, ish haqi darajasi, investitsiyalar va iste'mol darajasi iqtisodiy o'sish uchun asosiy ko'rsatkichlar bo'lib, xizmat qiladi. Vaholanki, iqtisodiy o'sish iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlari, maqsadga muvofiq davlat dasturlari va xorijiy investitsiyalar orqali rag'batlantirilishi natijasida iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda alohida ahamiyat kasb etadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagi keltirilgan ma'lumotlarga asosanib xulosa sifatida aytish mumkinki, monetar siyosat iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda muhim bo'lib, bu esa inflyatsiyani nazorat qilish va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishda yordam beradi. Monetar siyosatning maqsadli ko'rsatkichlari inflyatsiya darajasi, ish o'rinlari soni va iqtisodiy o'sish sur'atlarini o'z ichiga olib, narxlar barqarorligini me'yorida ta'minlanishi aholi turmush tarzi yaxshilanishiga, eng muhimi aholi farovonligi kambag'allikni pasaytirishning eng maqbul mezon ekanligini taqozo etadi. Shuning uchun ham markaziy bank tomonidan monetar siyosatning strategik va taktik maqsadlarini amalga oshirishi o'zining muhimligini ifodalaydi. O'zbekiston iqtisodiyotida monetar siyosatning muvaffaqiyatining amaliy ifodasi inflyatsiyani pasaytirish va barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash bilan bevosita bog'liq bo'lib, strategik va taktik maqsadlarni yanada takomillashtirishni talab qiladi.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. Azimova Hulkar Egamberdiyevna Qarshi davlat texnika universiteti "Buxgalteriya hisobi va audit" kafedrası katta o'qituvchisi / Азимова Хулкар Эгамбердиевна Старший преподаватель кафедры «Бухгалтерский учёт и аудит» - Каршинский государственный технический университет / Azimova Khulkar Egamberdievna Senior Lecturer, Department of Accounting and Auditing - Karshi State Technical University

► azimovakhulkar@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0007-4468-6533>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. Markaziy bank boshqaruvining 2024-yil 31-oktyabrdagi yig'ilishida "Pul-kredit siyosatining 2025-yil va 2026-2027-yillar davriga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlari"ning konseptual loyihasi
- [2]. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. 2022 yil 18.01.
- [3]. M.T.Yaxshiyeva Monetar siyosat nazariyasi.O'quv qo'llanma-T.TDUY,2019-95 bet
- [4]. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2023-yildagi faoliyati to'g'risidagi hisoboti haqida. Toshkent sh.,2024-yil 18-may,SQ-910-IV-son.
- [5]. <https://www.worldbank.org/ext/en/home>
- [6]. www.cbu.uz - O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki rasmiy sayti.

Iqtisodiy islohotlar orqali O'zbekistonning eksport salohiyatini oshirish

Sayfullayeva Nigora Fayzulla qizi

Повышение экспортного потенциала Узбекистана путем экономических реформ

Сайфуллаева Нигора Файзулла кызы

Increasing Uzbekistan's export capacity through economic reforms

Sayfullaeva Nigora Fayzulla kizi

Received: May 14, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya:** Maqolada O'zbekiston eksportini nafaqat mahalliy islohotlar va balki xorijiy tajribalardan andoza olgan holda rivojlantirish keng ochib berilgan. Unda asosiy e'tibor nufuzli xorijiy va O'zbekistondagi mahalliy korxonalar tajribalarini o'rganishga, korxonalar o'rtasida so'rovnoma o'tkazilgan holda mavjud kamchiliklarni aniqlab, ularga yechim topishga qaratilgan.
- **Kalit so'zlar:** Islohotlar, eksport, xorijiy korxonalar tajribasi, marketing, eksport strategiyalari.
- **Аннотация:** В статье широко описывается развитие узбекского экспорта не только посредством местных реформ, но и с использованием модели зарубежного опыта. Основное внимание уделяется изучению опыта авторитетных иностранных и местных предприятий в Узбекистане, проведению опросов среди предприятий, выявлению имеющихся недостатков и поиску путей их решения.
- **Ключевые слова:** Реформы, экспорт, опыт зарубежных предприятий, маркетинг, экспортные стратегии.
- **Abstract:** The article broadly describes the development of Uzbek exports, taking into account not only local reforms but also foreign experiences. The main emphasis is on studying the experiences of reputable foreign and local enterprises in Uzbekistan, conducting surveys among enterprises, identifying existing shortcomings and suggesting solutions to them.
- **Keywords:** Reforms, export, experience of foreign enterprises, marketing, export strategies.

KIRISH

Hozirgi kunda har bir mamlakat o'z rivoji, mamlakatda har tomonlama rivojlanish bo'lishi uchun, iqtisodiy islohotlar o'tkazib kelmoqda. Buning eng asosiy muhim jihati shundaki, Jahon iqtisodiyotining globallashuv sharoitida, dunyo mamlakatlari o'rtasida integratsiyaning kuchayishi sababli,

natijada har bir mamlakat jahon bozorida o'z o'rniga ega bo'lish uchun amaliy harakatlarni amalga oshirmoqda. Xususan, O'zbekiston ham eksport va import salohiyatining hozirgi davrda tobora oshib borayotgani sababli, dunyo YaIM tarkibida eksport ulushini oshirish uchun har taraflama islohotlar olib bormoqda.

Tashqi iqtisodiy faoliyatda raqobatni hisobga olgan holda, bozor talabiga javob bera oladigan mahsulotlarni yaratibgina

qolmay, ularni bozorda o'z haridorini topguncha bo'lgan sharoitda, mahsulotni sifatli va zararsiz yetib borishi muhim omil hisoblanadi. Shu bilan bir qatorda, yuqorida ta'kidlanganidek, iqtisodiy islohotlar orqali, eksport hajmini oshirishni ta'minlash uchun, mamlakat tomonidan eksport qiluvchi tadbirkor va korxonalarga bo'xonalarda mavjud muammolarni hal etish va har taraflama ularga amaliy yordam ko'rsatish muhim jihat hisoblanadi. Shu bilan bir qatorda prezidentimiz ta'kidlaganidek, "Eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarishni rag'batlantirishga qaratilgan sanoat siyosatini amalga oshirish, ishlab chiqarishni mahalliyashtirishni chuqurlashtirish asosida uning importga qaramligini kamaytirish orqali milliy iqtisodiyotning eksport salohiyatini oshirish maqsadida tashqi iqtisodiy faoliyatni rivojlantirishning strategik yo'nalishlarini ishlab chiqish; shuningdek respublika hududlari va xorijiy davlatlar o'rtasidagi hamkorlik munosabatlarini kengaytirish"[1] muhim ahamiyat kasb etadi.

Tashqi iqtisodiy faoliyatda eksport salohiyatini oshirishda amalga oshirib kelinayotgan islohotlar bilan birgalikda yechimini topmagan muammolar ham mavjud. Masalan sanoatning yaxshi rivojlanmaganligi, qishloq xo'jaligi mahsulotlarining sotishda marketingni to'g'ri qo'yilmaganligi, eksportni rivojlantirish borasida muammolarga sabab bo'lmoqda. Yuqoridagi muammolardan kelib chiqib, maqola mavzusi dolzarb hisoblanadi. Shu sababli ham eksportni yanada rivojlantirish uchun, muvaffaqiyatli davlatlar tajribasini o'rganish, uni amalga joriy qilish va har bir sohaga mos ravishda qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi.

■ ADABIYOTLAR TAHLILI

Mamlakatda eksportni rivojlantirishda asosiy e'tibor samarali tashqi savdo va investitsiya jarayonlarini kuchaytirish, qishloq xo'jaligini isloh qilish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasini barqaror rivojlantirish, bank-moliya tizimi faoliyatini mustahkamlashda ahamiyatli yutuqlar qo'lga kiritishda muhim omil hisoblanishi o'zbek olimlari tomonidan aniqlangan [2]. Qo'shimcha ravishda tadqiqotimiz mavjud tizimlarni rivojlantirishga doir yechimlar ham berib o'tgan (bu haqida batafsil to'xtalamiz).

Iqtisodiyotda eksportning muhim o'rni borasida xorijiy olimlardan Cabuleva K., Marjanova T.J., va Davcev L.[3] tadqiqot olib borgan bo'lib, unda quyidagi jihatlar ochib berilgan. Valyuta daromadlari: Eksport daromadlari – bu chet el valyutalarini olishning eng muhim manbai bo'lib, bu manba to'lovlar balansidagi bosimni yengillashtirishga va tashqi zarbalarning ichki iqtisodiyotga ta'sirini kamaytirishga yordam beradi. Odatda, eksport faoliyati yuqori bo'lgan iqtisodiyotlar ham o'zlarining Yalpi Ichki Mahsuloti (YIM) o'sishida yaxshi natijalarga erishadilar va aksincha. Eksportlar va YIM o'rtasidagi

munosabatlar odatda ijobiy korrelyatsiya qilingan deb hisoblanadi. Boshqaruv organlari odatda eksportni kengaytirishni rag'batlantirishga intilishadi, masalan, eksport subsidiya kabi turli yo'llar orqali, chunki eksport darajasi mamlakatning iqtisodiy rivojlanishining ko'rsatkichi sifatida keng tan olinganligi haqida to'xtalib o'tilgan.

Qo'shimcha qilib Ro'ziyev S.B.[4] ham Texnologik rivojlanish: Jahon talablariga mos ravishda faoliyat olib borish, shu bilan bir qatorda eksportni yanada rivojlantirish uchun chet mamlakatlari tajribalarini o'rgangan holda, mahalliy korxonalar ham yangi texnologiyalarni olib kirishilishi muhimligini aytib o'tgan.

Keyingi o'rinlarda eksportni rivojlantirish borasida mavjud kamchiliklarni aniqlash va bartaraf etish borasidagi tadqiqoti bilan B.Susan va Hester[5], va aynan o'zining turli xil marketing usullari bilan eksportda katta daromadga erishgan top kompaniyalar tajribalari haqida M.M.Mostakim[6] izlanishlari orqali tadqiqotimiz mavzusini yanada kengroq o'rgana oldik.

■ TADQIQOTLAR METODOLOGIYASI

Maqolani yozishda induksion yo'nalish tanlangan bo'lib, ilmiy ishda asosiy jihat umumiy eksportni rivojlantirishga oid yangiliklar, tahlillar, va tarixiy natijalar metodlari va usullari orqali mavzuni to'liq ochib berishga harakat qilingan. Tadqiqot muammosi mahalliy korxonalarni o'rganish davomida qo'yilgan va ularga asosli yechimlar taklif etilgan. Tadqiqotning to'liq o'rganish davomida mahalliy va xorijiy adabiyotlardan keng foydalanilgan.

■ TAHLIL VA NATIJALAR

Mavjud muammolarga yechimni topish jarayonida O'zbekistondagi mahalliy korxonalarni o'rganar ekanmiz, har bir korxona o'zining turli xil marketing va sotish strategiyalari orqali eksportda ulkan natijalarga erishib kelmoqda. Shulardan biri "Olmaliq Kon-Metallurgiya Kombinati"-Aksiyadorlik jamiyati hisoblanadi va u 1949-yil 1-fevral kuni tashkil etilgan. Geografik jihatdan qulay va qazilma boyliklarga boy bo'lgan Olmaliq, o'zining nafaqat eksporti, keng tarixiy Mendeleyev jadvalining deyarli barcha elementlarini jamlagani va balki 40 dan ortiq millatdagi ishchilarni ish bilan ta'minlagani bilan ham mamlakatdagi eng yirik korxona hisoblanadi. Kombinat nodir, rangli va qimmatbaho metallarni qazib olishga va ularni qayta ishlashga ixtisoslashgan hisoblanadi. Kombinatda ishlab chiqarilayotgan kumush va oltinni yetkazib berishdagi sifati va eksportdagi bu jihati bilan London qimmatbaho metallar birjasi sifat belgisiga, anqirog'i "Yaxshi

yetkazib beruvchi"[7] maqomiga ham ega.

Kombinatning tashqi bozorda o'z o'rniga egaligi, ko'plab xorijiy davlatlar bilan hamkorligini, eksport sifatli mahsulotlarni yetkazib berish bilan bir qatorda, mamlakatda asosiy eksportchi yirik korxona ekanligining asosiy sabablaridan biri bu korxonaning muntazam va yillar davomida rivojlanishidir. Yuqorida ko'rinadiki, korxona muntazam, chet el va mahalliy tanlovlarda qatnashibgina qolmay Londonda tanlov g'olibi ham bo'lgan. 10 dan ortiq sovrinlar egasi ham hisoblanadi. Bundan olinadigan asosiy jihat, korxona o'z mahsulotlarini turli forumlarga olib boradi, ko'rgazmalarda qatnashadi va o'ziga yangi xorijiy hamkorlarni olib keladi. Shu bilan bir qatorda korxona o'z obro'sini ham jahon sahnalariga olib chiqoladi. Qo'shimchasiga aytish joizki, har bir mamlakatda o'tkaziladigan forum va tadbirlar bu faqat tadbir emas va balki hamkorlik va tashqi munosabatlarni yo'lga qo'yishning asosiy yo'li hamdir.

O'zbekiston eksport salohiyatini yanada oshirish va yangidan yangi eksport rivojlantirishga doir strategiyalarni aniqlash uchun tumanlar va viloyatlarda faoliyat olib borayotgan korxonalar boshqaruvchilari orasida "Mamlakatda eksport salohiyatini oshirish uchun-mahalliy korxonalarning o'rnini qanchalik muhim?" nomli so'rovnoma olib bordik. So'rovnomada 3 ta korxona qatnashgan bo'lib, ularning turli marketing va sotish yo'llari o'rganildi.

Shulardan biri Turkiyada 2006-yilda o'z faoliyatini boshlagan ERSAG[8] nomli kosmetika kompaniyasidir. Bu kompaniyaning asosiy marketing usullaridan biri bu tarmoqli marketingdir. Kompaniya 15 dan ortiq davlatlar bilan o'z tarmoqlari orqali faoliyat olib boradi. Ushbu kompaniyaning O'zbekistondagi o'zbek vakillari so'rovnomada qatnashdi va o'zining mahsulotini sotish, eksportga doir bir nechta marketing usullari bilan bo'lishdi.

Jumladan, menejer [9] bu kompaniya bilan 12 yillik faoliyati davomida auditoriya uchun quyidagi usullarni qo'llashini aytib o'tdi;

- Tarmoqdagi mamlakatlarga muntazam turli xildagi portfelga ega mahsulotlarning yetkazib berilishi;
- Xorijiy kompaniya bo'lishiga qaramay, uning o'zbekistonda hududida hamyonbopligi;
- To'g'ri auditoriya tanlanishi;
- Barqaror mijozlarni ushlab qolish uchun, xodimlardan muomala madaniyati birinchi o'ringa qo'yilishi;
- Chegirmalar;
- Kompaniyaga a'zo bo'lgan mijozlarga haridlarda 30% va 50% chegirmalar.
- Xarid olingandan so'ng, bonusga qo'shimcha sovg'alar;
- Ersag' auditoriyasini yanada kengaytirish uchun, mijoz taklif qiluvchilarga qo'shimcha oylik;
- Tarmoqni kengaytirish va O'zbekistondagi virtual

xodimlarini faoliyatini qo'llab quvvatlash va ko'paytirish maqsadida hodimlarga orasida turli davlatlarga sayohatlar tashkil etib berilishi.

Kompaniyaning bir qismi bo'lib ulgurgan menejer, hozirda ko'plab mijozlarga offline xizmatlarni ko'rsatishini va bu usul orqali mahsulotni yanada ommaga taqdim etish imkoni ortishini ta'kidlab o'tdi.

Ikkinchi korxonamiz mahalliy korxonalardan biri bo'lib, Kislorodchi ICHSK (ishlab chiqarish savdo korxonasi) kichik bo'lsada yaxshi natijalarga erishib kelmoqda. Korxona 2002-yil tashkil etilgan bo'lib, u uzoq yillar mobaynida tumanda asosiy kislorod ishlab chiqaruvchi korxona hisoblangan. Qo'shimcha kiritish lozimki, ushbu korxonada so'rovnoma o'tkazish bilan bir qatorda, 6 oy mobaynida amaliyot ham o'taganmiz.

Korxona uzoq yillar mobaynida faoliyat yuritib kelinayotgani asosiy sabablaridan biri bu uning havfsizlik qoidalariga to'liq rioya etishidir. Korxona boshqaruvchisining so'zlariga ko'ra, ular doimiy tarzda kislorodni ishlab chiqarib bo'lingandan so'ng, mijozlarga xizmat ko'rsatish jarayonida xavfsizlik bilan bir qatorda, o'zining maxsus kislorod balonlarini ham ko'rikdan o'tkazadi. Hech kimga sir emaski, ushbu yo'nalishda faoliyat olib borayotgan har bir korxona doimiy tarzda texnik havfsizlik qoidalariga rioya etishi zarur. Shuningdek, ishlatishga yaroqsiz bo'lgan texnikani o'zgartirish lozim.

Korxonani o'rganish davomida ma'lum muammolarni ham o'rgandik. Ulardan biri bu korxonaning texnik jihozlarini topish muammosi ekan. Korxona ishlab chiqarish davomida kerak bo'ladigan jihozlarni ta'minlash uchun o'zlariga kerakli bo'lgan uskunalarni ta'minlash uchun Hindiston, Rossiya yoki boshqa davlatlarga safar qilishga to'g'ri kelmoqda.

So'nggi 5 yilgacha asosiy kislorod yetkazib beruvchi bo'lgan bu joy, keyingi yillarda yana ham marketing strategiyalarini qo'llash va sotish usullarini oshirish bo'yicha amaliy ishlar qilmoqda. Sababi endi ularda raqobatchi boshqa shunaqa korxona ochilgan. Albatta bu nafaqat korxona va balki aholi uchun ham juda foydalidir. Raqobat bor joyda albatta o'sish ham bo'ladi.

Korxonadan o'rgangan eksportga doir usullarimiz quyidagilardir;

- Doimiy tarzda texnikani yangilash;
- Sifatli yetkazib berishni ta'minlash;
- Mijozlarni jalb qilish uchun, kislorod davleniyasini oshirib quyib berish;
- Mahalliy kislorod ishlab chiqaruvchi boshqa viloyatlar bilan hamkorlikni oshirish.

Mahalliy korxonalar tajribalarini o'rganish bizga asosiy marketing strategiyalarini aniqlashda muhim omil bo'la oldi. Shuningdek, xorijiy top kompaniyalar marketing strategiyalarini yoritish orqali, jarayonni xorij tajribasi asosida ko'rib chiqish mumkin. Dunyoga mashhur Nestle kompaniyasi

1866-yil Angliya-Shveytsariya quyultirilgan sut kompaniyasining yaratilishi bilan boshlandi va 1867 yilga kelib Henri Nestle bolalar oziq ovqatini ishlab chiqqan[10].

Ushbu kompaniya o'zining mavjud va mashhur quyidagi bir nechta marketing strategiyalari bilan taniqlidir;

1. Auditoriya asoslangan reklama.

Shokoladlar hammaning eng sevimli shirinligidir, kimdir esa sutli shirinliklar ishqibozi. Lekin bu kabi mahsulotlar, aslida auditoriya tanlamaydi. To'liqroq tushuntiradigan va aynan boshqa mahsulotlardan ham kelib chiqadigan bo'lsak, biz o'zimizni Chips mahsulotlari ishlab chiqaradigan korxona egasi deb tasavvur qilaylik. Biz ushbu mahsulotni aynan boshqa mashhur gazli ichimlik bilan birlashtirgan holda reklama qilib, uni aynan sotib olishga undash uchun ba'zi telekanallarga e'tiborimizni qaratishimiz zarur. Ya'ni odamlar odatda bu mahsulotlarni sportni tomosha qilganda iste'mol qilishi nisbatan ko'proq, shunday ekan mahsulotni ishlab chiqaruvchisi sifatida biz sport kanallari yoki filmlar uchun mo'ljallangan kanallarda tomoshabinlarga taqdim etsak, biz mahsulotni sotib olishga bo'lgan taklifni oshirgan hisoblanamiz. Shu ko'rinishda Nestle kompaniyasi ham aynan shu strategiya orqali mahsulotini jahon bozorida ommabop qila oldi.

2. Davlatlar va madaniyatlarni tushunish[11].

Kompaniya o'z mahsulotini boshqa davlatga eksport qilishdan oldin, nafaqat ularni ichki bozorini o'rganadi va balki ularni madaniyatini ham tahlil qiladi. Masalan, biz Yaponiyani olaylik, bu xalq juda choyxor davlat hisoblanadi. Lekin kompaniya aynan shu davlatga o'zining Nescafe brendi ostidagi kofe mahsulotini sotmoqchi bo'ladi, afsuski bu mahsulot kutilganidek u davlatda yaxshi daromad keltirmaydi. Yuqorida aytganimizdek, kompaniya choyxor davlatga kofe sotmoqchi bo'ladi. Madaniyatni tushunmaslik, kompaniyaga minus olib keladi. Lekin keyingi yillarda kompaniya bu xatoni takrorlamaslikga harakat qiladi, va davlat madaniyatini tushungan holda o'z mahsulotlarini eksport qiladi. Shu o'rinda qo'shimcha kiritib ketishimiz lozimki, Xindiston va Janubiy Koreya mamlakatlari aholisini achchiq mahsulotlarga bo'lgan talabini bilgan holda, biz ham aynan o'zbekistonda achchiq mahsulotlarni ishlab chiqarib ushbu davlatlarga sotsak, bu achchiq mahsulotga o'ch bo'lmagan o'zbekiston xalqining, achchiq mahsulotlarini boshqa mamlakat bozorida muvaffaqiyatga erishish kafolatidir.

3. Korxonalar joylashuvi.

Nestle kompaniyasi doim mahsulotlarini ma'lum bir davlat hududida ishlab chiqarib sotishga mo'ljallaydi. Bu esa o'z-o'zidan logistika harajatlarini ham oldini oladi. o'sha mamlakat aholisini ish bilan ta'minlabgina qolmay, o'z mahsulotini sifatli va xavfsiz yetib borishini ham ta'minlaydi.

4. Mijozlarga e'tibor qaratish.

Kompaniya "Yaxshi oziq-ovqat, yaxshi hayot" tamoyiliga amal

qilgan holda, doimiy mahsulotlarini bozorda o'z o'rniga ega bo'lishi uchun turli xil so'rovnomalar o'tkazib turadi, bu esa o'z o'zidan aholiga o'zlari hohlagan mahsulotni iste'mol qilish uchub zamin yaratadi. Kompaniya kamchiliklar va qo'shimchalarni inobatga olib sifatli mahsulotni ishlab chiqaradi[12]. 5. Davomiy takomillashtirish.

Kompaniya mahsulotini turli xil holatlardan kelib chiqib doimiy rivojlantirib boradi. Masalan, Nestle kompaniyasi Bangladeshdagi mijozlarini sog'lik muammolarini inobatga olgan holda, o'z mahsulotlarida tuz miqdorini mahsulot sifati va ta'miga ta'sir qilmagan holda kamaytirgan. Bu esa mahsulotini bo'lishi mumkin bo'lgan xavfdan asrab qolgan. Qo'shimcha sifatida Pepsi brendini ham eslasak bo'ladi, aynan ushbu kompaniya ham o'z mahsulotini shakarsiz ishlab chiqara boshlagan edi, bu esa o'z o'zidan qandli diabet kasali bilan hastalangan bemorlarni ham bu mahsulotni sotib olishga bo'lgan qiziqishini oshirgan edi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Iqtisodiy islohotlar orqali O'zbekistonning eksport salohiyatini oshirish yo'llarini o'rganar ekanmiz quyidagilarni xulosa sifatida taqdim etamiz.

Birinchidan, olib borilayotgan izlanishlar davomida shuni bil-dikki o'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar eksport rivojlantirishining bir qismi bo'lsada, lekin o'tgan davrga nisbatan solishtiradigan bo'lsak, o'zbek modelining bir qismi bo'lgan va tadbirkorlikni qo'llab kelgan bozor iqtisodiyotiga o'tish bilan bir qatorda, klasterlash va xususiylashtirish ham mamlakat iqtisodiyotiga sezilarli o'zgarishlarni olib keldi. Ya'ni islohotlarning bir qismi bo'lgan bojlarning kamaytirilishi, mamlakatlar o'rtasida chegaralar ochilib, o'zaro hamkorlikning o'rnatilishi, shu bilan bir qatorda bojxonadagi boshqa imkoniyatlarning davlat tomonidan tartibga solinishi bu o'z o'zidan yillar davomida amalga oshirilgan aniq strategiya va islohotlarning mevasi bo'la oldi.

Ikkinchidan, Nestle kompaniyasi tarixi va bugungi vaqtdagi natijalariga nazar tashlar ekanmiz, kompaniya faqat o'zining sifatli mahsuloti bilan emas, aynan reklamasi bilan natijaga erisha olgan. Bu aniq, har bir korxonaning asosiy yutuqlaridan biri ham aynan shudir. Sababi, biz turli xildagi mahsulot ishlab chiqaradigan korxonalar faoliyatini o'rganishga chiqar ekanmiz, sifatli mahsuloti tayyor, deyarli 2 yildan beri faoliyat yuritayotgan, ishsizlikni kamaytirishga ijobiy hissa qo'shgan holda, mahalliy ishchilari yetarli, ammo hali ham o'z mahsulotini eksportga yo'naltira olmayotganidan shikoyat qilgan mahalliy korxonani ko'rdik. Sababi u yerda SMM yoki kuchli marketologlar bilan azaldan ishlanmaganligi, korxonaning faqat chegaraviy ichki eksport bilan shug'ullanib qolishiga yaqqol sabab bo'lgan.

Uchinchidan, har bir korxona ustida so'rovnomalar va tahlillar o'tkazish davomida, ularning bir biriga o'xshamas turli jihatlari guvohi bo'ldik. "Olmaliq kon-metallurgiya" aksiyadorlik jamiyati, hozirgi kunda Nestle kompaniyasiga o'xshab sifatli mahsulot ishlab chiqarish bilan bir qatorda, boshqa korxonalardan farqli o'laroq, eksportda sifatli yetkazib berishga harakat qilishi, eng muhimi, mahsulotini keng ommaga yoyish uchun, doimiy tanlovlarda qatnashib kelishi bu asosiy jihat hisoblanar edi. Shuningdek, Turkiyaning ERSAG kompaniyasini ham ijobiy jihatlardan biri bu uning boshqa davlat ichida aynan tarmoqli marketingni qo'llab, shuningdek u yerda mahalliy aholi orasida o'z mahsuloti sotuvi bilan shug'ullanishi ham, huddi og'izdan og'izga o'tuvchi real marketing hamdir.

Tahlillar va korxonalar o'rtasidagi ko'zga ko'rinadigan kamchiliklarni aniqlagan holda va kelgusida mamlakat eksportini rivojlanishida muhim omil bo'la oladigan muhim takliflarni berib o'tamiz;

- Mamlakatda eksportda ijobiy natijalarga erishish uchun infratuzilmalarni rivojlanlantirishga jiddiy yondashish kerakligi;
- Ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish;
- Mahalliy korxona bo'lsangizda, doimiy ravishda rivojlanishda bo'lish bilan bir qatorda hozirgi kunda marketingni yollash borasida xarajatlardan qochmaslik;
- Tashqi bozor bilan aloqani mustahkamlash va barqaror importchilarga erishish uchun nafaqat ularni madaniyatini va balki til ko'nikmasini ham egallash;
- Logistikada yo'l transport sohasini rivojlantirish;
- Eksportbop mahsulot ishlab chiqaradigan korxonalarga soliqdan imtiyozlarni ko'paytirish;
- Xomashyo tabiiy resurslar eksporti emas, tayyor mahsulotlar eksportini ko'paytirish;
- Rivojlangan davlatlar bilan savdo aloqalarini kengaytirish;
- Mahalliy korxonalarni texnik jihozlarga bo'lgan talabini o'rgangan holda, xorijiy texnik jihozlar importida qulayliklar kiritish.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. Sayfullayeva Nigora Fayzulla qizi Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi / Сайфуллаева Нигора Файзулла кызы Студент Института

предпринимательства и педагогики Денова / Sayfullaeva Nigora Fayzulla qizi Student of Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

► n.sayfullayeva@dtpi.uz

■ <https://orcid.org/0009-0009-5099-5927>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 10-yanvardagi, "Iqtisodiy rivojlanish sohasida davlat siyosatini amalga oshirish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi"gi PF-5621-sonli Farmoni.
<https://lex.uz/mact/-4154478>
- [2] Vaxabov A.V, Xajibakiev Sh.X, Raxmanov Sh.I, Usmanova X.A. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. O'quv qo'llanma.2014-yil. -42 bet.
- [3] Cabuleva K,Marjanova T.J,Davcev L. "Export and GDP: The Case of Macedonia". Article.
- [4] Ro'ziyev S.B. "Eksport va import strategiyasi: Muvaffaqiyatli davlatlar tajribasi"maqola. 2024.
- [5] Susan B,Haster (1985). Export Trading Companies: A Marketing Vehicle for Small Textile and Apparel Firms?. Journal of Small Business Management.
- [6] Mostakim M.M. "The role of the Total Quality Management (TQM) in NESTLE BANGLADESH LTD"-2025.
https://www.researchgate.net/publication/390797607_The_role_of_the_Total_Quality_Management_TQM_in_NESTLE_BANGLADESH_LTD
- [7] <https://agmk.uz/oz/menu/about-us>
- [8] <https://www.ersagglobal.uz/>
- [9] https://t.me/dfghfcougjgvji_maxliyo
- [10] <https://www.nestle.com/about/history/nestle-company-history>
- [11] <https://squeezegrowth.com/uz/nestle-marketing-strategies/>
- [12] Mostakim M.M. "The role of the Total Quality Management (TQM) in NESTLE BANGLADESH LTD"-2025 April. Page-3
https://www.researchgate.net/publication/390797607_The_role_of_the_Total_Quality_Management_TQM_in_NESTLE_BANGLADESH_LTD

Qishloq xo'jalik korxonalari investitsion jozibadorligi ko'rsatkichlar tizimi va uni oshirish maqsadlari tahlili

Xatamov Ochildi Qurbonovich, Badalov Jamshid Jamolovich

Системы показателей и анализ целей повышение инвестиционной привлекательности сельскохозяйственных предприятий

Хатамов Очилди Курбанович, Бадалов Джамшид Джамолович

Systems of indicators and analysis of goals to increase the investment attractiveness of agricultural enterprises

Khatamov Ochildi Kurbanovich, Badalov Jamshid Jamolovich

Received: May 15, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotasiya.** Maqolada qishloq xo'jaligi investitsion jozibadorligini baholashda tuziladigan ko'rsatkichlar tizimiga qo'yiladigan talablar va ular rioya qilishi zarur bo'lgan tamoyillar yoritilgan. Shuningdek, maqolada agrosanoat majmuasi investitsion jozibadorligini oshirishda mintaq, tarmoq va qishloq xo'jaligi korxonalari darajalarida belgilandigan maqsadlar majmuasi tahlil etilgan.
- **Kalit so'zlar:** qishloq xo'jaligi, investitsion jozibadorlik, agrosanoat majmui, mintaq, tarmoq, maqsadlar.
- **Аннотация.** В статье рассматриваются требования к системе показателей, разрабатываемых для оценки инвестиционной привлекательности сельского хозяйства, и принципы, которым они должны соответствовать. В статье также проанализирован комплекс целей, поставленных на уровне региона, отрасли и сельскохозяйственных предприятий по повышению инвестиционной привлекательности агропромышленного комплекса.
- **Ключевые слова:** сельское хозяйство, инвестиционная привлекательность, агропромышленный комплекс, регион, отрасль, цели.
- **Abstract.** The article examines the requirements for the system of indicators developed to assess the investment attractiveness of agriculture and the principles they must comply with. The article also analyzes a set of goals set at the regional, sectoral, and agricultural enterprise levels to enhance the investment attractiveness of the agro-industrial complex.
- **Keywords:** agriculture, investment attractiveness, agro-industrial complex, region, industry, goals.

KIRISH

Bizga ma'lumki, iqtisodiy o'sishni ta'minlashning muhim omillaridan biri bu investitsiyaviy qo'llab-quvvatlashdir. Buning sababi shundaki, iqtisodiyotning real sektoriga kiritilgan investitsiyalar oqimi barcha iqtisodiy jarayonlarni faollashtirib, barcha tarmoqlarni rivojlantirishga va qo'shimcha ish o'rinlarini yaratish orqali mehnat bozoridagi vaziyatni yaxshilashga, bu esa, o'z navbatida, aholi turmush darajasi va o'rtacha ish haqi oshishiga yordam beradi.

Bugungi kundagi global oziq-ovqat xavfsizligi muammosi jiddiy tus olayotgan va oziq-ovqat importini almashtirish vazifasini amalga oshirish zarurati sharoitida investitsiyaviy qo'llab-quvvatlashning ustuvor tarmoqlaridan biri bu qishloq xo'jaligi hisoblanadi. Chunki, qishloq xo'jaligi iqtisodiyotning muhim tarmog'i hisoblanib, u iqtisodiyot tarmoqlarining kapital, mehnat, axborot va boshqa resurslar migratsiyasi asosidagi o'zaro integratsiyasini rivojlantirish jarayonlarining asosini tashkil etadi. Shu nuqtai nazardan, 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida mamlakatda investitsiya muhitini yanada yaxshilash va uning jozibadorligini oshirishga doir qator maqsad va vazifalar nazarda tutildi. Jumladan, Taraqqiyot strategiyasining 26-maqsadida, mamlakatda investitsiya muhitini yanada yaxshilash va uning jozibadorligini oshirish, kelgusi besh yilda 120 milliard AQSh dollari, jumladan 70 milliard dollar xorijiy investitsiyalarni jalb etish choralarini ko'rish ko'zda tutilgan [1].

ADABIYOTLAR TAHLILI

Agrosanoat majmuini faol investitsion qo'llab-quvvatlash tarmoqni jadal rivojlantirish omili bo'lib, bu o'z navbatida qishloq xo'jaligiga yo'naltirilgan hududlar iqtisodiyotini rag'batlantirish va aholi turmush darajasini oshirish imkonini beradi[2].

Tarmoq investitsion jozibadorligini statistik baholashda indikatorlar tizimi qo'llanilishi zarurligi hammaga ma'lum. Lekin, adabiyotlarda bu tizimni yaratish bo'yicha, ko'rsatkichlar soni va ularni qanday tartibda guruhlariga ajratishga yondashishga qarab, turli fikr-mulohaza hamda takliflar mavjud. Masalan, ayrim mualliflar ko'rsatkichlar tizimini yoki integral ko'rsatkichni taklif qilsa, boshqalari tarmoq nuqtai nazaridan statistik ko'rsatkichlar kompleksini taklif etadilar va hokazo.

Har qanday tarmoqning investitsion jozibadorligini har qanday ko'rsatkichlar bilan baholab bo'lmaydi. Ularni hisoblashda ko'pchilik olimlar, jumladan A.A. Nabixo'jaev[3], Ye.V.Zarova, S.N.Musixin[4], V.M.Ryabtsev[5] va boshqalar

quyidagi tamoyillarga rioya qilish zarurligini ta'kidlashadi:

- bir butunlik yoki yaxlitlik, uning funktsional-tarkibiy tuzilishi;
 - xalqaro va mamlakatda qo'llanadigan standartlarga mos kelishi;
 - mantiqiy bog'liqligi – iterativligi;
 - tarmoq korxonalarining sifatli va tezkor axborotlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish;
 - ko'p variantlilik yoki baholashning ko'p o'lchamliligini va tizim tarkibiy xususiyatlarini ochib berish;
 - ehtimoliy baholash va axborot bazalariga kirish mumkinligi;
 - integral ko'rsatkichni hisoblash hamda interpretatsiya qilish va boshqalar.
- Ko'rsatkichlarning dastlabki to'plamini shakllantirishda esa quyidagi talablarga rioya qilish kerak:
- representativlik, unga ko'ra ko'rib chiqilayotgan toifaning barcha asosiy ko'rsatkichlari ushbu ro'yxatda ko'rsatilishi kerak;
 - axborotning mavjudligi, unga ko'ra keyingi tahlilda ishtirok etadigan ko'rsatkichlar va shaxsiy mezonlar, hech bo'limganda, ularni statistik ro'yxatga olish uchun ochiq bo'lishi va bundan tashqari, ular rasmiy statistik ko'rsatkichlar nomenklaturasiga kiritilishi kerak (yoki ikkinchisining qiymatlari asosida hisoblanishi mumkin);
 - axborot ishonchliligi, unga muvofiq statistik ma'lumotlar va foydalanilgan aniq mezonlar tahlil qilinayotgan jihatning holatini munosib aks ettirishi kerak;
 - solishtirish - ko'rsatkichlarni yagona bazaga keltirish lozim[6].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada ilmiy abstraksiyalash, tizimli tahlil, omilli tahlil, qiyosiy tahlil, induksiya va deduksiya, ma'lumotlarni guruhlash, taqqoslash usullaridan keng foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ushbu tamoyil va talablarni inkor qilmagan holda, ta'kidlash mumkinki, statistik ko'rsatkichlar tizimi o'rganilayotgan va tahlil qilinayotgan tarmoqning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini to'liq tavsiflay olishi va ichki xususiyatlarini ochib berishi hamda tashqi aloqalarni baholashi, eng asosiysi, tarmoqni strategik rivojlantirish asosida aholi turmush darajasi va hayot sifati o'sishini ifodalay olishi lozim. Shu nuqtai nazardan, mintaqa agrosanoat majmualarini va ularning sharoitlarini tavsiflovchi qator ko'rsatkichlar mavjud bo'lib, bizning fikrimizcha, tarmoq rivojiga eng katta ta'sir ko'rsatadigan faoliyat ularning investitsion jozibadorligidir. Qishloq xo'jaligi tarmog'i investitsiya jozibadorligi

o'zgaruvchilarini shartli ravishda 6 guruhga bo'lish mumkin: qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi asosiy fondlari, tarmoqning makroiqtisodiy ko'rsatkichlari, dehqonchilik ko'rsatkichlari, chorvachilik ko'rsatkichlari, demografik ko'rsatkichlar va ijtimoiy infratuzilma ko'rsatkichlar. Ushbu bo'linish hududlar agrosanoat majmualari ko'p bosqichli tuzilishini, mintaqaviy ierarxiyani, agroiqtsodiy tizimlar, shuningdek, ko'plab omillar o'zaro ta'sirini hisobga olishga yordam beradi.

Bundan tashqari, miqdoriy statistik ko'rsatkichlar bilan ishlash har qanday tahlil usullaridan foydalanishni soddalashtiradi. Foydalaniladigan ko'rsatkichlarning ayrimlari mutlaq, ayrimlari esa nisbiy bo'lib, birinchidan, iqtisodiy-statistik tahlil tartib-qoidalariga zid kelmaydi, ikkinchidan, kichik resurslarga ega bo'lgan hududlar investitsion jozibadorligini ortiqcha baholashga imkon bermaydi.

Tasniflash modelida foydalaniladigan va agrosanoat kompleksi asosiy fondlari mavjudligi, shakllanishi va foydalanishini tavsiflovchi ko'rsatkichlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- viloyat qishloq xo'jaligida mavjud asosiy fondlar, mlrd. so'm;
- qishloq xo'jaligida asosiy fondlarni yangilash koeffitsienti;

- qoldiq qiymatning viloyat qishloq xo'jaligidagi asosiy vositalari umumiy qiymatiga nisbati, %;

- yil davomida mintaq qishloq xo'jaligi tarmog'iga kiritilgan investitsiyalar, mlrd so'm;

- qishloq xo'jaligiga jalb etilgan investitsiyalarning umumiy investitsiyalardagi ulushi, %.

Makroiqtisodiy va agrosanoat kompleksining viloyat iqtisodiyotidagi o'rnini belgilovchi ko'rsatkichlar quyidagilardan iborat:

- qishloq xo'jaligi yalpi hududiy mahsuloti (keyingi o'rinlarda YaHM) fizik hajmining o'rtacha indeksi;
- qishloq xo'jaligining YaHMDagi o'rtacha ulushi, %;
- qishloq xo'jaligi tashkilotlarining mintaq tashkilotlar aylanma mablag'lari (oboroti) dagi ulushi, %;
- qishloq xo'jaligi mahsulotlarining umumiy hajmidagi viloyat ulushi, %.

Dehqonchilik investitsiyaviy jozibadorligini tadqiq qilish ko'rsatkichlari tizimini turli tartibdagi quyi tarmoqlardan ajratib o'rganishga to'g'ri keladi. Dehqonchilik tarkibiga: dalachilik, sabzavotchilik, o'tloqchilik, bog'dorchilik, uzumchilik kabi qator quyi tarmoqlar kiradi. Ushbu quyi tarmoqlar ichida bir qator belgilarga ko'ra bir hil bo'lgan ekin guruhlarini ajralib ko'rsatish mumkin. Dalachilikning o'zi quyidagilarga bo'linadi:

- don ekinlari yetishtirish;
- texnik ekinlar (paxta, kungaboqar, kanop, zig'ir va hakoza) yetishtirish;

- kartoshka yetishtirish;

- dalada yem-xashak yetishtirish, shu jumladan o't ekish.

Yuqoridagilarni e'tiborga olgan holda mintaqadagi dehqonchilikni tavsiflovchi ko'rsatkichlar sifatida quyidagilar olish mumkin:

- viloyatda dehqonchilikning rentabelligi, %;

- viloyatda o'rtacha ekin maydonlari o'lchami, ming ga;

- ekin maydonlari o'rta geometrik indeksi gg.;

- viloyatda qishloq xo'jaligida band bo'lgan bir kishiga to'g'ri keladigan o'rtacha qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish hajmi, mln. so'm / kishi;

- viloyatda dehqonchilikning o'rta geometrik indeksi.

Viloyat chorvachiligini tavsiflovchi ko'rsatkichlarni tuzish uchun chorvachilik hayvonlari turlari, naslchilik yo'nalishi, mahsulot turi va maqsadi bo'yicha bo'linish e'tiborga olinishi lozim. Bizga ma'lumki, chorvachilik ham dehqonchilik kabi qator tarmoqchalarga bo'linib ketgan. Jumladan:

- qoramolchilik, shu jumladan sut, go'sht, naslchilik va umumiy foydalanish uchun;

- qo'ychilik - go'sht, mayin junli, yarim mayin junli, qo'pol junli, qorako'l qo'ychiligi;

- cho'chqachilik - naslchilik, iste'mol uchun, cho'chqa yog'i va hakoza;

- yilqichilik, shu jumladan go'sht, sut, naslchilik va umumiy foydalanish uchun;

- echkichilik, shu jumladan sut, go'sht, jun uchun;

- parrandachilik - tuxum, broiler;

- quyonchilik;

- tuyachilik shu jumladan sut, go'sht, jun uchun;

- asalarichilik va boshqalar.

Chorvachilikning yuqorida ajratib ko'rsatilgan tarmoqlarini e'tiborga olgan holda uning investitsion jozibadorligini tavsiflovchi ko'rsatkichlari sifatida quyidagilarni olish mumkin:

- viloyat chorvachiligining ma'lum bir davrdagi rentabelligi, %;

- chorva mollarining ma'lum bir davrdagi o'rtacha shartli soni, ming bosh;

- viloyatda chorva mollari shartli sonining ma'lum bir davr uchun o'rtacha geometrik indeksi;

- viloyatda qishloq xo'jaligida band bo'lgan kishi boshiga chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarishni o'rtacha hajmi, mln. so'm/ kishi.

- viloyatda ma'lum bir davr uchun chorvachilik mahsulotlari o'rtacha geometrik indeksi.

Mintaqadagi demografik vaziyatni tavsiflovchi ko'rsatkichlar:

- mintaq qishloq aholisining o'rtacha geometrik indeksi;

- viloyatda qishloq aholisi ulushi, %;

- qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida band bo'lganlar ulushi, %;

- qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida band bo'lgan aholining mintaq qishloq aholisiga nisbati, %.

Tarmoq ijtimoiy infratuzilma holatini tavsiflovchi ko'rsatkichlar:

- qishloq aholisiga to'g'ri keladigan uy-joy maydoni, m²;
 - qishloq uy-joy fondi o'sishining o'rtacha geometrik indeksi;
 - ichimlik suv bilan ta'minlangan hududning butun uy-joy fondi umumiy maydonida nisbatan(qishloq joylari) ulushi, %;
 - gaz bilan ta'minlangan hududning butun uy-joy fondi umumiy maydonida nisbatan (qishloq joylari) ulushi, %;
- Agrosanoat majmuasining investitsion jozibadorligini

umuman olganda, uni unsurlari yuqoridagi barcha omillar bo'lgan tizim sifatida ko'rib chiqish kerak. Ushbu tizim shakllanishi va faoliyati resurs hamda strategik omillarning murakkab, o'zaro bog'liq va dinamik o'zaro ta'siridan iboratdir.

Bu omillarning hudud taraqqiyotiga ta'sirini baholash, ularning o'ziga xos o'zaro ta'sir xususiyatlari mazkur tarmoq investitsion jozibadorligini belgilovchi bir qator qonuniyatlarni aniqlash imkonini beradi. Jumladan: sinergetik bog'liqlik, ijobiy dinamika, stoxastik prognozlash, ko'rsatkichlarning omilli bog'liqligi, rejalashtirish (1-jadval).

1-jadval

Investitsion jozibadorlik tizimi qonuniyatlari [7].

QONUNIYATLAR	ASOSIY QOIDALAR	IZOH
Sinergetik aloqadorlik	Investitsion jozibadorlikning bir yoki bir guruh omillarining oshish yoki kamayish holati qolgan omillarning aynan shunday samaraga kelishiga muqarrar ravishda olib keladi	Tashqi muhitga bog'liq holda tavsif kuchiga qarab turlicha bo'lishi ham mumkin
Ijobiy dinamika	Bir yoki bir guruh omillar o'zgarishi butun bir tizimni harakatga keltirib, ushbu holat tizim muvozanati va butunligini qayta tiklash usul va qoidalarini ishlab chiqishda ifodalanadi.	Omili o'zgarishlar tabiatiga qaramasdan bunday harakatlar ijobiy hisoblanadi.
Stoxastik prognozlashtirish	Investitsion jozibadorlik omillarining konkret vaqt lahzasidagi harakati tizimning keyingi holatlari o'zgarishini aniqlaydi Bu esa o'z navbatida uni prognozlashtirish sharti va imkoniyatlarini taqdim etadi.	Prognoz qilish qobiliyati ko'rsatkichini aniqlash yoki investitsiya jozibadorlikning kelajakdagi holatini ma'lum darajadagi ehtimollik bilan tahlil qilishga ehtiyoj paydo bo'ladi
Ko'rsatkichlarning omili bog'liqliklari	Investitsion jozibadorlik omillari tashqi muhitni bevosita tavsiflaydi va ularning o'zaro ta'sirining ma'lum bir kombinatsiyasi uning holatini o'zgartirishi mumkin, shuning uchun mintaqaning investitsion jozibadorligining tegishli ko'rsatkichlari, uning investitsion salohiyati va risklarini tavsiflaydi.	Tashqi muhit holati va uning barcha omillari o'zgarishlarini monitoring qilib borish talab etiladi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, birinchi navbatda, omillar investitsion jozibadorlik sinergik bog'liqlikda bo'ladi, ya'ni ulardan biri holatining rivojlanishi, oshishi yoki pasayishi muqarrar ravishda boshqalar uchun ham xuddi shunday ta'sirga olib keladi. Shuni ta'kidlash kerakki, tashqi muhitga qarab, o'zgarishlar kuchiga qarab farqlanadi.

Ikkinchidan, omillardan biri yoki bir guruh omillar o'zgarishi butun tizim harakatiga olib keladi, bu tizim muvozanati va yaxlitligini tiklash uslub va usullarini ishlab chiqishda ifodalanadi.

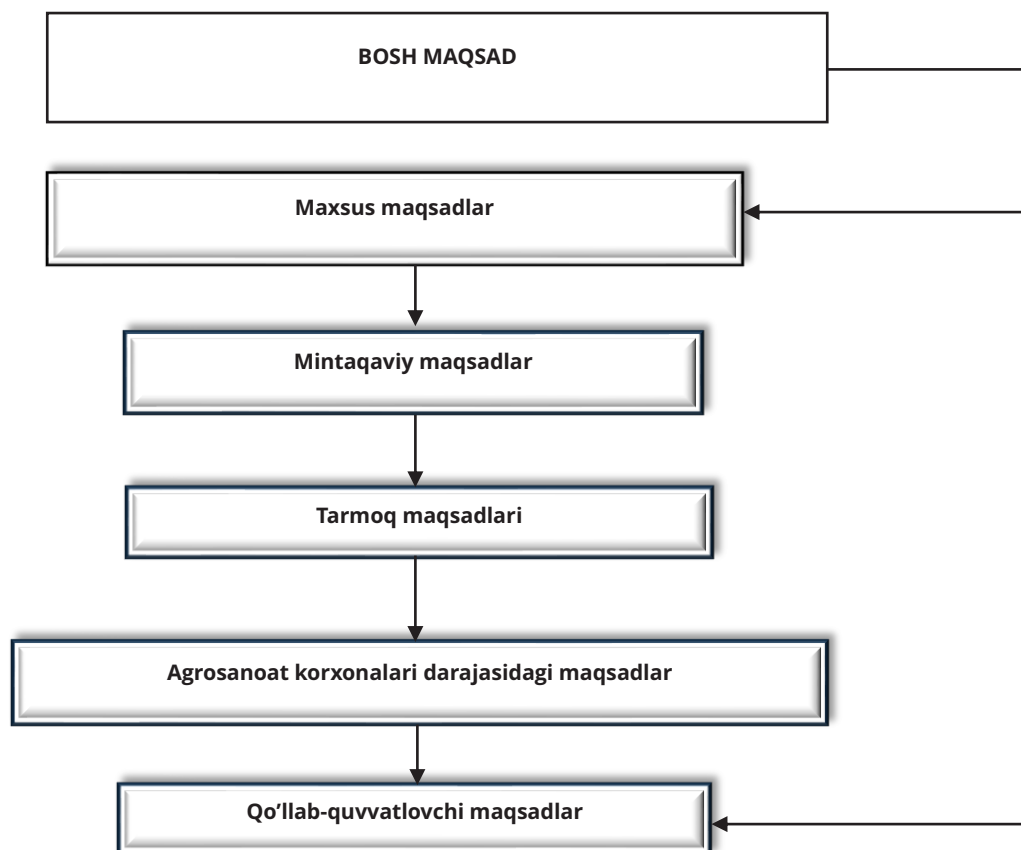
Omili o'zgarishlar tabiatiga qaramasdan, bunday harakatni ijobiy deb baholash mumkin. Bu investitsion jozibadorlik tizimining dinamikasi bo'yicha xulosa chiqarishga imkon beradi.

Uchinchidan, investitsion jozibadorlik omillari holatining dinamikligi tizimning keyingi holati tendentsiyalarini aniqlash

imkonini beradi. Bunday prognozlash tabiatan stoxastik bo'ladi. Shu sababli investitsiya jozibadorligining kelajakdagi holatini ma'lum bir ehtimollik darajasi bilan tavsiflash mumkin bo'lgan prognoz ko'rsatkichlariga ehtiyoj paydo bo'ladi. To'rtinchidan, investitsion jozibadorlik omillari tashqi muhitga bevosita ta'sir qiladi va investitsion jozibadorlik ko'rsatkichlari holatini, ya'ni investitsiya riski va investitsiya salohiyatini belgilaydi.

Beshinchidan, investitsion jozibadorlik omillarining ma'lum bir davrdagi holati mintaqa investitsion jozibadorligini boshqarishni rejalashtirish jarayoni mohiyatini belgilaydi.

Investitsion jozibadorlik omillari va qonuniyatlarini tizim sifatida mintaq, tarmoq va qishloq xo'jaligi korxonalari miqyosida tadqiq qilish ular(mintaq, tarmoq, korxona)ning investitsion jozibadorligini shakllantirish jarayoni mohiyatan faqat uni oshirishga qaratilganligini anglatadi.

1- rasm. Qishloq xo'jaligida investitsion jozibadorlikni oshirishning maqsadlar tizimi.

Hudud agrosanoat majmuasi investitsion jozibadorligini oshirish maqsadlarini belgilash jarayonini mintaqa, tarmoq va qishloq xo'jaligi korxonalari darajalarida maqsadlar majmuasining ketma-ket qo'yilishiga qarab taqdim etish mumkin (1-rasm).

Albatta bu yerda bosh maqsad - investitsion faoliyatni jadalashtirish orqali qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtiruvchilarni moliyaviy qo'llab-quvvatlash, barqaror rivojlantirish, eksport salohiyatini oshirish va ularni zamonaviy, resurs tejamkor texnika hamda texnologiyalar bilan qurollantirish hisoblanadi.

Maxsus maqsadlar mintaqa, tarmoq va qishloq xo'jaligi korxonalari darajalariga qarab guruhlanadi. Jumladan, mintaqaviy maqsadlar sifatida quyidagilarni keltirishimiz mumkin:

- mamlakat va mintaqada iste'molchilarni keng turdagi yuqori sifatli, arzon qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlari bilan muntazam ta'minlash;
- yer egalari, yerdan foydalanuvchilar, yer uchastkalari ijarachilari va mulkdorlar huquqlarini ishonchli himoya qilish;
- o'simliklarni himoya qilish sohasidagi qonuniylik, inson sog'lig'i va atrof-muhit xavfsizligi ustuvorligi tamoyillarini belgilash;
- mamlakat va mintaqada parrandachilikni yanada rivojlantirish, bedana go'shti yetishtirishni sanoatlashtirish;

- ilm va innovatsiyalarga asoslangan zamonaviy agrotexnik tadbirlarni amalga oshirish hamda qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtirishni moliyalashtirish tizimini tubdan isloh qilinish;

- mamlakat va mintaqada paxta va g'allachilik yo'nalishida kooperatsiya munosabatlarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratish;

- oziq-ovqat mahsulotlarini bir joyning o'zida yetishtirish, yig'ish, saqlash, qayta ishlash, tashish va sotish imkonini beruvchi Agrologistika markaz(ALM)larini barpo etish kabilar.

Tarmoq maqsadlari sifatida:

- suv tanqisligi, qurg'oqchilik, cho'llanish va sho'rlanish sharoitida tuproq unumdorligini oshirish, yerlar degradatsiyasiga qarshi kurashish va qishloq xo'jaligi ekotizimi barqarorligini saqlash;
- qishloq xo'jaligida erkin bozor munosabatlarini yanada rivojlantirish, paxta-to'qimachilik klasterlari va qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtiruvchilari o'rtasidagi munosabatlarni bozor tamoyillari asosida takomillashtirish, tarmoqda sog'lom raqobat muhitini shakllantirish;
- paxta xom ashyosini yetkazib berish bo'yicha fyuchers shartnomalarini tuproq hosildorligi normativlari doirasida belgilash;
- kuchli raqobat hamda iqlim o'zgarishlari sharoitida

qishloq xo'jaligiga innovatsiya va ilg'or ishlanmalarni, intensiv va resurs tejovchi texnologiyalarni iizchil tatbiq qilish;

- ichki bozor ehtiyojini qondirish barobarida, qishloq joylarida zamonaviy savdo, logistika markazlari, chuqur qayta ishlash, saqlash korxonalari rivojlanishiga va eksport imkoniyatlarini kengaytirish;

- qishloq xo'jaligining barcha tarmoqlarida yuqori hosil yetishtirish uchun dehqonlarga munosib mehnat sharoitini yaratib berish;

- eksportbop meva va uzum yetishtirish hajmlarini oshirish, meva-sabzavotlar eksporti geografiyasi kengaytirish, xorij bozorlariga eksport koridorlarini ochish hamda dukkakli va quritilgan mahsulotlar eksportini yo'lga qo'yish;

- paxta-to'qimachilik klasterlarida yangi zamonaviy texnika va texnologiyalarni qo'llash, agrar sohani sanoatlashtirish, xom ashyoni chuqur qayta ishlab, yuqori qo'shilgan qiymat yaratish orqali mahsulotlar eksportini oshirish;

- tarmoq texnika ta'minotini yaxshilash hamda ta'minlanish darajasini oshirish;

- urug'chilik tizimini tubdan modernizatsiya qilib, iqlim o'zgarishlariga mos ekinlar urug'chilik tizimini yo'lga qo'yish va sifatli, raqobatbardosh urug'lik mahsulotlari ishlab chiqarishni kengaytirish.

Qishloq xo'jaligi korxonalari miqyosidagi maqsadlar sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- zamonaviy ilm va innovatsiyalarga asoslangan resurs tejamkor texnologiya va agroteknik tadbirlarni joriy etish, gumusli bioo'g'itlarni qo'llash hisobiga tuproq sifatini yaxshilab, hosildorlikni oshirish;

- qishloq aholisi bandligini ta'minlash, kambag'allikni qisqartirish va oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini oshirish;

- meva-sabzavotchilikda ilm-fan yutuqlari va resurs tejamkor texnologiyalarni qo'llab, hosildorlik va daromadni muntazam oshirib borish;

- paxtachilikda global iqlim o'zgarishini inobatga olib, ilm-fan tavsiyalari va innovatsiyalar asosida qurg'oqchilik va suvsizlikka chidamli, yangi serhosil, ertapishar navlar maydonlarini kengaytirish, suv va resurs tejovchi texnologiyalarni keng qo'llash;

- resurs tejovchi innovatsion texnologiyalarni qo'llash hisobiga mahsulot yetishtirish tannarxini qisqartirish va suv tejovchi texnologiyalar joriy etiladigan maydonlarni kengaytirish.

Mintaqa agrosanoat majmui investitsion jozibadorligini oshirishda qullab-quvvatlovchi yoki hamroh maqsadlar sifatida quyidagilarni ko'rsatishimiz mumkin:

- qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat xavfsizligi sohasida yagona davlat, ilmiy-texnik va investitsion siyosatni amalga oshirish;
- tarmoqdagi barcha axborot tizimlarini "Raqamli qishloq xo'jaligi" platformasiga integratsiya qilish va mahsulot

yetishtiruvchilarga "bir darcha" tamoyilida kompleks xizmat ko'rsatishni yo'lga qo'yish;

- qishloqlarning barqaror rivojlanishini ta'minlash va qishloqlarda hayot sifatini oshirish.

Albatta, yuqorida keltirilgan maqsadlar mamlakatda tarqoqqa nisbatan amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida zamon va makonga qarab o'zgarishi va yanada takomillashib borishi mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mintaqa va tarmoq investitsion jozibadorligini oshirish jarayonini shakllantirishga investitsion jozibadorlik omillarini aniqlash, qishloq xo'jaligi tarmoqlarini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari belgilash va umuman hududni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish hamda investitsiya jozibadorligini oshirishga to'squinlik qilayotgan muammolarni tahlil qilish va bu boradagi tegishli chora-tadbirlar kompleksini ishlab chiqish, kapital qo'yilmalar uchun eng qulay shart-sharoitlar, buning natijasida investitsion faollikning eng yuqori darajasini ta'minlash bosqichlari majmuasi sifatida qarash mumkin. Yuqoridagilarni umumlashtirib, xulosa qilsak, "mintaqa, tarmoq va qishloq xo'jaligi korxonalari investitsion jozibadorligi" tushunchalari o'zaro bog'langan va o'zaro bog'liq bo'lgan unsurlar(omillar va ko'rsatkichlar) to'plami bo'lib, investitsioning investitsiya ob'ektini tanlash jarayonida afzal ko'rishiga ta'sir qiluvchi ochiq dinamik ijtimoiy-iqtisodiy tizimdir.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. Xatamov Ochildi Qurbonovich Termiz davlat universiteti professori, iqtisodiyot fanlari doktori / Хатамов Очилди Курбанович Профессор Термезского государственного университета, доктор экономических наук / Khatamov Ochildi Kurbanovich Professor of Termez State University, Doctor of Economics

► o.xatamov@mail.ru

■ <https://orcid.org/0009-0003-9513-9987>

2. Badalov Jamshid Jamolovich Termiz davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi / Бадалов Джамшид Джамолович, независимый научный сотрудник Термезского государственного университета / Badalov Jamshid Jamolovich, independent research fellow at Termez State University

► e-mail.jamshidbadalov51@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0004-3347-2626>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli Farmoni. // www.lex.uz
- [2]. Соломонова Е.Б., Коняхина Т.Б., Кузнецова М.А., Танков Е.В. Инвестиции как условие развития сельского хозяйства региона // Экономика и предпринимательство. 2022. № 9 (146). С. 584-587.
- [3]. Набиходжаев А.А., Умарова М.А. Минтақавий статистика.- Т.: 2012. 33 б.
- [4]. Зарова Е.В., Мусихин С.Н. Проблемы использования статистических данных при построении динамических моделей развития экономики и рынка труда. // Вопросы статистики. 2013, №1.-С.51-54.
- [5]. Рябцев В. М., Чудилин Г. И. Региональная статистика:учебник.- М.: МИД, 2001. -380 с.
- [6]. Афанасьев, В.Н., Маркова, А.И. Статистика сельского хозяйства: Учеб.пособие. М.: Финансы и статистика, 2003. -272 с.
- [7]. Ю.И. Наролина. Стратегии повышения инвестиционной привлекательности аграрно-промышленных регионов. / Дисс. на соиск. уч. ст. док. экон. наук-Воронеж, 2014-360 с.

Iqtisodiy o'sishni ta'minlashda xorijiy investitsiyalarning o'rni va ahamiyati

Xujakulova Nigora Rustamovna, Qodirova Mohinur Bahodir qizi

Роль и значение иностранных инвестиций в обеспечении экономического роста

Хужакулова Нигора Рустамовна, Кадирова Мохинур Баходир кизи

The role and importance of foreign investments in ensuring economic growth

Khujakulova Nigora Rustamovna, Kodirova Mokhinur Bakhodir kizi

Received: May 15, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya.** Ushbu maqolada investitsiyalardan samarali foydalanishning asosiy tamoyillari, iqtisodiy o'sishni ta'minlashda investitsiyalarning o'rni va ularning muvaffaqiyatli boshqarilishi haqida so'z yuritilgan. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash va diversifikatsiyalash asosida uning raqobatdoshligini oshirish maqsadida xorijiy investitsiyalar, avvalo to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning ustuvor yo'nalishlari haqida fikrlar keltirilgan hamda tahlil qilingan.
- **Kalit so'zlar.** iqtisodiy o'sish, investitsiya, integratsiya, texnologiya, modernizatsiya, raqobat, samaradorlik, kapital.
- **АННОТАЦИЯ.** В статье рассматриваются основные принципы эффективного использования инвестиций, роль инвестиций в обеспечении экономического роста и успешное управление ими. Представлены и проанализированы идеи по приоритетным направлениям привлечения иностранных инвестиций, в первую очередь прямых иностранных инвестиций, в целях повышения конкурентоспособности экономики на основе модернизации и диверсификации.
- **Ключевые слова.** экономический рост, инвестиции, интеграция, технологии, модернизация, конкуренция, эффективность, капитал.
- **Abstract.** This article discusses the basic principles of effective use of investments, the role of investments in ensuring economic growth and their successful management. The article presents and analyzes the views on the priority areas of attracting foreign investments, primarily foreign direct investments, in order to increase the competitiveness of the economy based on its modernization and diversification.
- **Keywords.** economic growth, investment, integration, technology, modernization, competition, efficiency, capital.

KIRISH

Investitsiyalar iqtisodiy rivojlanishning eng muhim omillaridan biri hisoblanadi. Ular nafaqat mamlakatlar, balki

korxonalar va shaxsiy darajada ham katta ahamiyatga ega. Investitsiyalar yordamida ishlab chiqarish quvvatlari oshiriladi, yangi texnologiyalar joriy etiladi, ish o'rinlari yaratiladi va iqtisodiy o'sish ta'minlanadi. Biroq, investitsiyalardan

samarali foydalanish uchun ularni to'g'ri boshqarish, rejalashtirish va amalga oshirish zarur.

Globallashuv sharoitida xalqaro iqtisodiy munosabatlarda davlatlar o'rtasida investitsiyaviy hamkorlik qilishning roli ortib bormoqda. Jahon mamlakatlarida barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashda xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va ulardan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, iqtisodiy o'sish sur'atlari yuqori bo'lgan rivojlanayotgan davlatlarda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar jalb qilishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Jahonda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar jalb qilish mexanizmini takomillashtirish, ularning istiqbolli tarmoqlarga kirishini rag'batlantirish va ulardan samarali foydalanish muammolari bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borish kengaymoqda.

O'zbekistonda iqtisodiyotni modernizatsiyalash va diversifikatsiyalash asosida uning raqobatdoshligini oshirish maqsadida xorijiy investitsiyalar, avvalo to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish ustuvor yo'nalish sifatida tanlangan.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Jahonda globallashuv va xalqaro iqtisodiy integratsiyalashuvning kuchayishi natijasida mamlakatlar o'rtasida xalqaro kapital harakati tezlashib bormoqda. Bu esa, o'z navbatida, kapital ko'chishining asosiy shakli bo'lgan to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar bo'yicha ko'plab iqtisodchi olimlarning turli iqtisodiy nazariyalar doirasida o'zlarining yondashuv va qarashlarini ilgari surishlariga turtki bo'lgan. XX asrning 60-yillarida R.Vernon o'zining xalqaro tovar ishlab chiqarish sikli nazariyasida TTXI va xalqaro savdo o'rtasidagi munosabat, tovarning hayotiy sikli kabi muammolarga e'tiborni qaratadi. Muallif xalqaro savdo va xorijiy investitsiyalashning o'zaro ta'siri dinamikasini tadqiq qiladi.

Kanadalik iqtisodchi S.Xaymer esa transmilliy kompaniyalar va sust raqobat nazariyasida transmilliy kompaniyalar (TMK) raqobatdoshligi va ularning xalqaro faoliyatini tahlil qilgan[1]. Xorijiy investorlar uchun chet elga ishlab chiqarish investitsiyalarini kiritish ichki bozorda ishlab chiqarishni tashkil etishdan ko'ra ko'proq xatarlar va harajatlarni keltirib chiqaradi.

J.Danning (1981 y.) to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar determinantlarini kompleks tadqiq qilib, o'zining eklektik paradigmasini (OLI modeli) ilgari suradi[2]. Transmilliy kompaniyalarning xorijiy aktivlari hajmi uch guruh omillar orqali aniqlanadi: xorijiy investorlarning raqobat ustunliklari majmui va tabiati (Ownership-specificadvantaGES, O-ustunliklar); mahalliy omillar va bozorlar majmui va tabiati (Location-specificadvantaGES, L-ustunliklar);

internalizatsiyalashuv natijasida kelib chiqadigan ustunliklar (Internationalization-specificadvantaGES, I-ustunliklar).

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqolada iqtisodiy o'sishni ta'minlashda xorijiy investitsiyalarning o'rni va ahamiyati o'rganildi va tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida fanning dialektika, iqtisodiy tahlil qilish, qiyosiy taqqoslash, statistik guruhlash, monografik kuzatish, induksiya, deduksiya, mantiqiy va abstrakt fikrlash hamda istiqbolli bashoratlash usullaridan keng foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Xorijiy investitsiyalar texnologiya va bilimning uzatilishi va tarqalishiga, bozor tuzilmasi va raqobatga o'z ijobiy ta'sirini ko'rsatadi[3]. Shuni ham alohida ta'kidlash kerakki, xorijiy investitsiyalarni ko'r-ko'rona jalb qilish har doim ham iqtisodiy rivojlanishga ijobiy ta'sir ko'rsatmaydi. Qachonki iqtisodiyotda texnologiya transfertlari ishchilar malakasini oshirish va yangi bilimlarni egallash, zamonaviy boshqaruv va tashkiliy usullarni o'rgatish orqali qabul qiluvchi mamlakat bilim xazirasini oshirsagina TTXIning iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'siri kuzatiladi. Ushbu holatda texnologiya tranfertini harakatga keltiruvchi TTXI mamlakat iqtisodiy o'sishiga ichki investitsiyalardan ko'ra ko'proq ta'sir ko'rsatadi [4].

Bizning fikrimizga ko'ra, TTXI nafaqat investitsiya qabul qilayotgan firmalar samaradorligini, balki texnologiyaning tarqalishi natijasida resipient mamlakatdagi boshqa barcha firmalar samaradorligini ham oshirishga turtki bo'ladi. Buning sababi esa mahalliy mamlakat investorlari ega bo'lmagan texnologiyalar va bilimlarni TTXI orqali mamlakatga olib kelish mumkin va bu albatta iqtisodiyot samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shuningdek, xorijiy investorlar jahon bozorida faoliyat ko'rsatganlari bois chet el investitsiyalari resipient mamlakatda yo'q bo'lgan zamonaviy tajriba va yuqori malakani ham ushbu mamlakatga taqdim etadi.

Xorijiy investitsiyalarning mamlakatga faol va keng ko'lamda jalb qilinishi har doim ham iqtisodiyotga kutilgan ijobiy ta'sir va samaralarni bermasligi mumkin. Xususan, ba'zi ko'p sonli mamlakatlar guruhi kesimi bo'yicha o'tkazilgan makroiqtisodiy tadqiqotlarga ko'ra, TTXI iqtisodiy o'sishga muayyan shart-sharoitlar va talablar bajarilganda o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatadi. Masalan, mamlakat TTXIning ijobiy ta'siridan foydalana olish uchun yetarli darajada boy bo'lishi kerak, ya'ni muayyan iqtisodiyot uchun o'ziga xos eng kam daromad chegarasi mavjud bo'lib, agar mamlakatdagi aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi daromad ushbu chegaradan oshsa, u TTXIning ijobiy ta'sirlaridan foydalana oladi [5]. Chunki

muayyan daromad darajasiga ega bo'lgan mamlakat aholisigina yangi texnologiyalarni o'zlashtirish va shu orqali TTXI keltirishi mumkin bo'lgan samarlardan foydalana olish imkoniyatini qo'lga kiritadi. Shuningdek, TTXI moliya bozorlari yetarli darajada rivojlangan hamda iqtisodiyotda savdo erkin yoki ochiq bo'lgan mamlakatlarda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishda ijobiy ta'siri kuchli bo'lgan [6].

Hisob-kitoblar hozirgi sharoitda mamlakatimiz iqtisodiyotida xorijiy investitsiyalardan samarali foydalanishda bir qancha ustuvor yo'nalishlarda kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq ekanligini ko'rsatdi. Bunda, ayniqsa, xorijiy investitsiyalar bilan bog'liq normativ-huquqiy bazani takomillashtirish, davlat institutlari sifatini oshirish, erkin iqtisodiy zonalar faoliyati samaradorligini oshirish, ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish, ishchi kuchidan oqilona foydalanishni tashkil etish lozim. Shuningdek, bank tizimi infratuzilmasini rivojlantirish, korporativ boshqaruvni tubdan isloh qilish, tashqi savdoni erkinlashtirish muhim ahamiyatga ega.

Iqtisodiyotimizda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalardan foydalanish borasida huquqiy normalarni yanada takomillashtirish o'z yechimini kutayotgan dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi[7]. Investitsiya faoliyatini tartibga soluvchi qonunlarda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar tushunchasiga ta'rif berilmagan, uning portfel investitsiyalardan farqini ko'rsatuvchi chegaraviy mezonlar ham hech bir qonun yoki qonun osti hujjatida aks etmagan. Faqatgina Soliq kodeksi va ba'zi nizomlarda [8] to'g'ridan-to'g'ri xususiy xorijiy investitsiyalar deyilganda chet el davlatining fuqarolari, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar va O'zbekiston Respublikasining doimiy ravishda chet elda yashovchi fuqarolari bo'lgan jismoniy shaxslar, shuningdek, chet ellik nodavlat yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan investitsiyalar tushunilishi aytib o'tilgan. Lekin, bu qisqa ta'rif TTXIning to'liq mohiyatini va boshqa investitsiya turlaridan aniq farqini ochib bera olmaydi. Bu esa ushbu investitsiyalarni hisobga olishda mavhumlik va chalkashliklarni keltirib chiqarishi hamda jahonda qabul qilingan umumiy mezonlardan chetga chiqishga olib kelishi mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Investitsiyalardan samarali foydalanish nafaqat iqtisodiy o'sishning, balki jamiyatning barcha sohalarini rivojlanishining muhim omilidir. Har bir investitsiya qarori ehtiyotkorlik bilan amalga oshirilishi, strategik rejalashtirilishi, risklar tahlil qilinishi va natijalar muntazam ravishda baholanishi kerak. Samarali investitsiyalar iqtisodiyotning rivojlanishini ta'minlab, yangi imkoniyatlar yaratadi va kelajakda barqaror o'sishni ta'minlaydi.

Xorijiy investitsiyalarning respublika uzoq muddatdagi iqtisodiy o'sishiga ijobiy ta'sirini inkor etmagan holda ularning mintaqalar iqtisodiyotining joriy holatiga bo'lgan ijobiy ta'sirini ham kuchaytirish darkor. Bunda, ayniqsa, mintaqalardagi mahalliy davlat hokimiyatlarining hududiy investitsiya dasturlari doirasidagi chet el kapitalini jalb qilishdagi vakolatlarini kengaytirish lozim bo'ladi. Natijada esa xorijiy investitsiyalarni jalb qilish mexanizmini soddalashtirish, undagi markazlashgan tizimni yengillashtirish va hududlarning chet el sarmoyasini jalb qilishdagi rag'batini oshirish imkoniyati yaratiladi.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. Xujakulova Nigora Rustamovna – Qarshi davlat texnika universiteti, Innovatsion iqtisodiyot kafedrasi dotsenti, / Хужакулова Нигора Рустамовна – доцент кафедры инновационной экономики Каршинского государственного технического университета / Khujakulova Nigora Rustamovna – Associate Professor of the Department of Innovative Economics, Karshi State Technical University

► nigorakhujakulova86@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0001-2936-1972>

2. Qodirova Mohinur Bahodir qizi – Qarshi davlat texnika universiteti 1-bosqich magistranti / Кадинова Мохинур Баходир кизи – студентка 1 курса магистратуры Каршинского государственного технического университета / Kodirova Mokhinur Bakhodir kizi – 1st year master's student, Karshi State Technical University

► mohinurbahodirovna9@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0005-7262-233X>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. Hymer, S. H. (1960): "The International Operations of National Firms: A Study of Direct Foreign Investment". PhD Dissertation. Published posthumously. The MIT Press, 1976. Cambridge, Mass.
- [2]. Dunning, J. H. (1988): "The Eclectic Paradigm of International Production: A restatement and some possible extensions", in Journal of International Business Studies issue 19 (Spring)
- [3]. Blomstrom M., Kokko A. How Foreign Investment Affects Host Counties. Policy Research Working Paper № 1745, March 1997. P. 44
- [4]. De Mello, L., Jr. (1999). "Foreign Direct Investment-Led Growth: Evidence from Time Series and Panel Data,"

- Oxford Economic Papers 51 (1), January.
- [5]. Blomstrom, M., Lipsey, R.E. and Zejan, M. (1994). "What Explains Growth in Developing countries?". NBER Discussion Paper 1924.
- [6]. Alfaro, Laura, Chanda Areendam, Sebnem Kalemli-Ozcan, and Sayek Selin. (2003). FDI and Economic Growth: The Role of Local Financial Markets. *Journal of International Economics* 61, no.1 (October): 512-33
- [7]. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947 сонли Фармони билан тасдиқланган Давлат дастурининг 184-бандида «Хорижий инвестициялар тўғрисида»ги, «Хорижий инвесторларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш чоралари ва кафолатлари тўғрисида»ги, «Инвестиция фаолияти тўғрисида»ги қонунларни танқидий таҳлил қилиш асосида янги қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш вазифаси қўйилган.
- [8]. "Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестициялар учун солиқ имтиёзларини қўллаш тартиби тўғрисида" Низомнинг 3-моддаси
- [9]. М.О'.Toshpulatov, "Investitsiyalarni boshqarish", Toshkent: Iqtisodiyot va sanoat nashriyoti, 2020.
- [10]. A.A.Karimov, "Iqtisodiy o'sish va investitsiyalar", Tashkent, 2019.
- [11]. S.K.Baranov, "Investitsiyalar va ulardan samarali foydalanish", Moskva: Yuridik nashr, 2018.
- [12]. T.P.Anderson, "Strategic Investment Decisions", Cambridge University Press, 2017.

Qashqadaryo viloyatidagi qishloq xo'jaligiga investitsiyalarni rivojlantirishning ilmiy- amaliy asoslari

Rasulov Xurshid Qaxxorovich

Научные исследования и инвестиции в регион научно- практическая база страны

Расулов Хуршид Каххорович

Scientific research and investments investments in the region scientific and practical base of the country

Rasulov Khurshid Kakhkhorovich

Received: May 15, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya:** Mazkur maqolada Qashqadaryo viloyatida agrar sohaga yo'naltirilayotgan investitsiyalarning ilmiy va amaliy jihatlari keng yoritilgan. Tadqiqot doirasida qishloq xo'jaligi tarmoqlariga yo'naltirilgan kapital qo'yilmalarning iqtisodiy-ijtimoiy natijalari tahlil qilinib, mavjud holat chuqur o'rganilgan. Xususan, viloyatda amalga oshirilayotgan paxtachilik, don yetishtirish, meva-sabzavotchilik hamda chorvachilik sohalaridagi investitsion tashabbuslar va ularning samaradorligi ko'rsatib o'tilgan. Shuningdek, qishloq xo'jaligini modernizatsiyalash jarayonida yuzaga kelayotgan suv ta'minoti, texnologik asbob-uskunalar va infratuzilma bilan bog'liq muammolar tahlil etilgan. Maqolada zamona-viy agrotexnologiyalarni tatbiq etish, ekologik muvozanatni saqlab qolish hamda mintaqadagi investitsion muhitni yanada yaxshilashga doir amaliy takliflar ishlab chiqilgan.
- **Kalit so'zlar:** investitsiya muhiti, meva-sabzavot, eksport salohiyati, iqtisodiy rivojlanish, ekologik texnologiyalar, paxtachilik, suvni tejash, g'alla yetishtirish, infratuzilma, chorvachilik, innovatsion texnologiyalar, qishloq xo'jaligi sohasi, investitsiyalar, oziq-ovqat ishlab chiqarish.
- **Аннотация:** Статья посвящена анализу научно-практических основ стимулирования инвестиционной активности в аграрном секторе Кашкадарьинского региона. Исследуются масштабы и направления вложений в отрасли сельского хозяйства, включая хлопководство, зерновое производство, плодоводство, овощеводство и животноводство. Освещены достигнутые экономические и социальные результаты, наряду с существующими проблемами в области водных ресурсов, инфраструктуры и внедрения технологических инноваций. Авторами предложены практические рекомендации по укреплению инвестиционного климата, внедрению экологически устойчивых подходов и модернизации сельскохозяйственного производства.

- **Ключевые слова:** зерновое производство, инвестиции, аграрный сектор, экологические технологии, экспортный потенциал, овощеводство, инфраструктура, водосбережение, инновационные технологии, экономическое развитие, Кашкадарьинская область, хлопководство, плодоводство, инвестиционный климат, животноводство.
- **Abstract:** The article examines the scientific and practical aspects of fostering investment growth in the agricultural sphere of the Kashkadarya region. It analyzes the scale and impact of capital inflows into sectors such as cotton production, grain farming, fruit and vegetable cultivation, and livestock. The research highlights the socio-economic benefits attained through these investments, while also discussing barriers such as water resource constraints, infrastructure limitations, and lagging technological adoption. The paper presents a set of proposals aimed at enhancing the investment environment, promoting sustainable technologies, and strengthening agricultural development.
- **Keywords:** investment environment, vegetables and fruits, export capacity, economic growth, eco-technologies, cotton cultivation, water efficiency, grain farming, Kashkadarya region, infrastructure, livestock, innovative solutions, agricultural sector, investments, food production.

KIRISH

O'zbekiston iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi katta o'rin tutadi. Boshqa tarmoqlarga nisbatan uning ahamiyati yanada kuchayib bormoqda, chunki qishloq xo'jaligi mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda, xalqaro bozorlarda raqobatbardoshlikni oshirishda, yangi ish o'rinlarini yaratishda va aholi farovonligini yaxshilashda muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, Qashqadaryo viloyati, o'zining iqlimi va tuproq sharoitlari bilan qishloq xo'jaligiga mos hududlardan biridir. Viloyatning iqtisodiy rivojlanishi asosan qishloq xo'jaligi va uning tarmoqlariga bog'liq. Qashqadaryo viloyatining o'ziga xos resurslari va imkoniyatlari mavjud. Biroq, bu salohiyatni to'liq amalga oshirish uchun zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, infratuzilmani rivojlantirish va investitsiyalarni jalb qilish zarur. Ushbu maqolada Qashqadaryo viloyatidagi qishloq xo'jaligiga investitsiyalarni jalb qilishning hozirgi holati, mavjud muammolar va istiqbollar, shuningdek, investitsiya faoliyatini yanada rivojlantirish uchun zarur chora-tadbirlar ko'rib chiqiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqolani tayyorlash jarayonida qishloq xo'jaligi sohasidagi investitsion faoliyatni tahlil qilish uchun statistik, tahliliy va solishtirma yondashuvlardan foydalanildi. Tadqiqotning asosiy metodologik yondashuvi sifatida tizimli

tahlil, dinamik ko'rsatkichlar bo'yicha taqqoslash hamda real statistik ma'lumotlarga asoslangan empirik yondashuvlar qo'llanildi.

Asosiy manba sifatida O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi va Qashqadaryo viloyati statistika boshqarmasining rasmiy ma'lumotlari tahlil qilindi. 2023–2024-yillarga oid investitsiya hajmlari, ishlab chiqarish ko'rsatkichlari va kichik tadbirkorlik subyektlarining ishtiroki bo'yicha olingan raqamlar asosida amaldagi holat o'rganildi.

Bundan tashqari, sohani yanada chuqur o'rganish maqsadida Review.uz kabi tahliliy axborot portallarida e'lon qilingan maqolalar va O'zbekiston Respublikasi Prezidenti rasmiy portalida berilgan ma'lumotlardan foydalanildi.

Tahlil qilingan raqamlar va sifat ko'rsatkichlari asosida xulosa va takliflar ishlab chiqildi hamda viloyat miqyosida qishloq xo'jaligi sohasidagi innovatsion-investitsion salohiyatni yanada rivojlantirish istiqbollari ko'rsatib berildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqotlar natijasi shuni ko'rsatadiki, Qashqadaryo viloyatida qishloq xo'jaligi sohasiga yo'naltirilayotgan investitsiyalarning hajmi va samaradorligi yil sayin ortib bormoqda. Xususan, 2024-yilning yanvar-sentabr oylarida viloyatda ishlab chiqarilgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari hajmi 104,2 foizni tashkil etgani ushbu sektorga yo'naltirilgan sarmoyalar real iqtisodiy o'sishga olib kelayotganini tasdiqlaydi.

1-jadval.

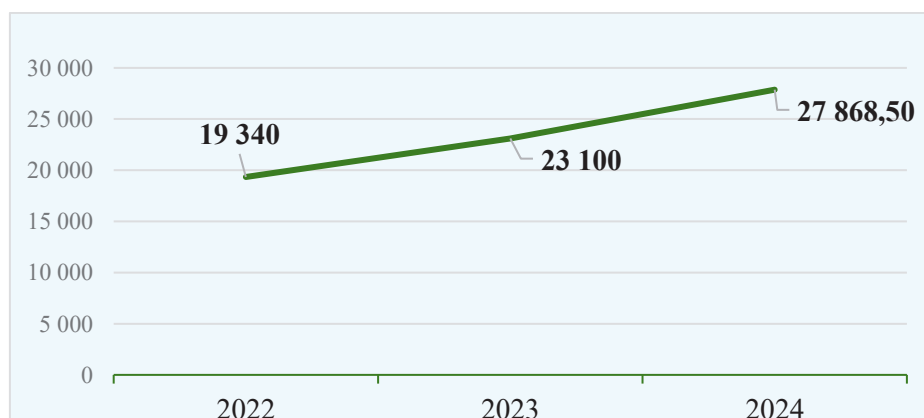
Qashqadaryo viloyatida qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish dinamikasi (foizda) [3]

KO'RSATKICHLAR	2022 YIL	2023 YIL	2024 YIL (YAN-SEN)
Umumiy qishloq xo'jaligi	100.0	102.8	104.2
Dehqonchilik	100.0	103.2	105.3
Chorvachilik	100.0	101.9	103.5

Dehqonchilikda yuqori o'sish sur'atlari kuzatilmoqda. Bu, birinchidan, zamonaviy agrotexnikalar, suv tejovchi texnologiyalar va urug'lik sifati yaxshilanganini anglatadi. Chorvachilikda esa genofondni yaxshilash va yem bazasini kengaytirish bo'yicha olib borilgan ishlar natija bermoqda. Dehqonchilik mahsulotlari hajmining 105,3 foizga, chorvachilik mahsulotlarining esa 103,5 foizga oshgani agrar sektordagi ichki tarkibiy muvozanatning tiklanayotganidan, mavjud imkoniyatlar to'laqonli ishga solinayotganidan dalolat beradi. Ayniqsa, dehqonchilikda suv tejovchi texnologiyalar, zamonaviy urug'lik materiali va agrotexnik tadbirlarning izchil tatbiq etilishi yuqori hosildorlikka erishishda muhim

omil bo'lmoqda.

Shuningdek, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining qishloq xo'jaligidagi faolligi ortib bormoqda. Ular tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi 27 868,5 mlrd. so'mni tashkil etib, umumiy mahsulot hajmida salmoqli ulushni egalladi. Bu holat tadbirkorlikni rag'batlantirish, subsidiya va kredit siyosatining to'g'ri yo'naltirilgani, infratuzilmaviy sharoitlarning yaxshilangani bilan bog'liqdir. Natijada, qishloq aholisi bandligini ta'minlash, daromad manbalarini ko'paytirish va ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlash imkoniyatlari kengaymoqda.

2-grafik. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi (mlrd. so'mda) [3]

Grafikda 2024-yilda kichik tadbirkorlar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi deyarli 27,9 trillion so'mga yaqinlashganini ko'rish mumkin. Jumladan, 2024-yilda 2022-yilga nisbatan 144%ga, 2023-yilga nisbatan esa 121%ga o'sish qayd etilganini ko'rish mumkin. Bu esa sohada subsidiyalar, imtiyozli kreditlar va yengil soliq rejimlari orqali tadbirkorlikni faol rag'batlantirish natijasidir.

Viloyatda amalga oshirilayotgan yirik investitsion loyihalar esa bu tendensiyani yanada kuchaytirmoqda. Jumladan, 370 million AQSh dollariga teng 33 ta loyiha ustida ish olib borilmoqda. Ularning asosiy yo'nalishlari sifatida oziq-ovqat sanoatini rivojlantirish, qayta ishlash quvvatlarini kengaytirish va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini eksport qilish imkoniyatlarini

oshirish ko'zda tutilgan. Bu esa qishloq xo'jaligi mahsulotlarining qiymat zanjirini to'liq shakllantirish, yangi ish o'rinlari yaratish va mahalliy iqtisodiyotga qo'shimcha impuls berishda muhim rol o'ynaydi.

Bundan tashqari, Qashqadaryo viloyatida mavjud tabiiy resurslar — yer, suv, yaylovlar va mehnat zaxiralari raqamli texnologiyalar va innovatsion yondashuvlar orqali samarali boshqarilmoqda. Ayniqsa, yer fondining maqbullashtirilishi, suv resurslaridan tejab-tergab foydalanish, agrotexnik tadbirlarni ilmiy asosda rejalashtirish kabi chora-tadbirlar investitsiyalarning daromadlilikini oshirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda.

2-jadval.

Viloyatdagi yirik investitsion loyihalar soni va hajmi [3]

KO'RSATKICH	MIQDORI
Yirik loyihalar soni	33 ta
Umumiy qiymati	370 mln. AQSh dollari
Asosiy yo'nalishlar	Oziq-ovqat, qayta ishlash, eksport

innovatsion-investitsion faoliyat tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, mavjud iqtisodiy siyosat agrar sohani modernizatsiya qilish, raqobatbardosh va eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish, mahalliy va xorijiy sarmoyadorlar uchun qulay investitsiyaviy muhit yaratishga xizmat qilmoqda. Bu esa viloyat agrar sektori uchun uzoq muddatli barqaror rivojlanish poydevorini mustahkamlaydi.

Aytish mumkinki, Qashqadaryo viloyatida innovatsion-investitsiyaviy faoliyatni kengaytirish orqali:

- Qishloq xo'jaligi mahsulotlari hajmi va sifati oshmoqda;
- Tadbirkorlik subyektlari faollashmoqda;
- Ish o'rinlari ko'paymoqda;
- Investitsiyalarning daromadliligi ortmoqda.

Bu esa agrar sohaning barqaror rivojlanishi va iqtisodiy o'sishni ta'minlovchi omil sifatida ahamiyatga ega.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Qashqadaryo viloyatida qishloq xo'jaligi tarmoqlariga yo'naltirilayotgan investitsiyalar mintaqa iqtisodiyotining barqaror rivojlanishida muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. Tadqiqotlar natijasida aniqlanishicha, meva-sabzavotchilik, g'allachilik, paxtachilik va chorvachilik yo'nalishlaridagi investitsion tashabbuslar ijobiy ijtimoiy-iqtisodiy natijalar berayotgan bo'lsa-da, mavjud muammolar ularning samaradorligini to'liq ro'yobga chiqarishga to'sqinlik qilmoqda. Shu munosabat bilan quyidagi ilmiy asoslangan takliflarni ilgari surish maqsadga muvofiq:

1. Qishloq xo'jaligi infratuzilmasini modernizatsiya qilish uchun davlat-xususiy sheriklik asosida investitsiya loyihalarini amalga oshirish, xususan, suv omborlari, irrigatsiya tarmoqlari va logistika tizimlarini yangilash zarur.
2. Suv resurslaridan foydalanishda tejamkor texnologiyalarni (tomchilatib sug'orish, avtomatlashtirilgan monitoring tizimlari) keng joriy etish orqali suv tanqisligi muammosini kamaytirish lozim.
3. Innovatsion agroteknologiyalarni ommalashtirish maqsadida tadbirkor fermer xo'jaliklariga texnik yordam ko'rsatish, subsidiya va imtiyozli kredit mexanizmlarini kengaytirish kerak.
4. Mahalliy va xorijiy investorlar uchun soliq va bojxona imtiyozlarini belgilash orqali investitsiya muhitini yaxshilash, xususan, eksportbop mahsulotlar yetishtirishga yo'naltirilgan loyihalarni qo'llab-quvvatlash lozim.
5. Qishloq xo'jaligi tarmoqlarida ilmiy-tadqiqot faoliyatini kuchaytirish, zamonaviy laboratoriyalar, o'quv-tajriba markazlari tashkil qilish orqali innovatsiyalarni ishlab chiqarishga yaqinlashtirish maqsadga muvofiq.

6. Ekologik barqarorlikni ta'minlash uchun agroekotizimlarga mos keladigan texnologiyalarni joriy etish, intensiv ekin aylanish tizimlarini yo'lga qo'yish tavsiya etiladi.

Yuqoridagi takliflar asosida Qashqadaryo viloyatida qishloq xo'jaligining investitsion jozibadorligini oshirish, ishlab chiqarish samaradorligini ko'paytirish va mintaqaviy oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash imkoniyatlari kengayadi. Shu bilan birga, taklif etilgan choralar respublika miqyosida agrar sohaning innovatsion rivojlanishiga xizmat qiladi.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. Rasulov Xurshid Qaxxorovich Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, mustaqil izlanuvchi / Расулов Хуршид Каххорович Университет информационных технологий и управления, независимое исследовательское учреждение / Rasulov Khurshid Kakhkhorovich University of Information Technology and Management, independent research institution

► khurshid8502@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0002-9862-8236>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 25-martdagi PQ-186-sonli "Qishloq xo'jaligida investitsiya loyihalarini amalga oshirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida"gi qarori.
- [2]. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 2-fevraldagi "Agrosanoat majmuasida innovatsion faoliyatni kuchaytirish to'g'risida"gi qarori.
- [3]. Qashqadaryo viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari. – Qarshi, 2022–2024 yillar statistik to'plamlari.
- [4]. Berdiyev, A. H., & Rasulov, K. K. (2022). Issues of Increasing the Investment Potential of the Regions. *Journal of Marketing and Emerging Economics*, 2(5), 93-98.
- [5]. Бердиев, А. Х., & Расулов, Х. К. (2020). Современный экономический механизм развития сельского хозяйства. *Вестник науки и образования*, (5-1 (83)), 41-45.
- [6]. Бердиев, А. Х. (2020). Использование инноваций в сельском хозяйстве является главным фактором эффективности. *Вестник науки и образования*, (3-2 (81)), 9-14.
- [7]. Berdiyev, A. H., & Rasulov, K. K. (2022). Prospects for Cluster Activities in the Agricultural Sector: Problems and Solutions. *Journal of Marketing and Emerging Economics*, 2(5), 99-108.

Investitsiyalarning moliyaviy-iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llari

Xujakulova Nigora Rustamovna, Qodirova Mohinur Bahodir qizi

Пути повышения финансово-экономической эффективности инвестиций

Хужакулова Нигора Рустамовна, Кадирова Мохинур Баходир кизи

Ways to increase the financial and economic efficiency of investments

Khujakulova Nigora Rustamovna, Kodirova Mokhinur Bakhodir kizi

Received: May 15, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya.** Ushbu maqolada investitsiyalarning moliyaviy-iqtisodiy samaradorligi, investitsiyalardan samarali foydalanish, investitsiyalardan olinadigan daromad va ularning iqtisodiyotga ijobiy ta'siri haqida so'z yuritilgan. Shuningdek, investitsiyalar va investitsion faoliyatning iqtisodiy samaradorligini oshirishdagi muammo va kamchiliklar tahlil qilingan hamda ularning moliyaviy-iqtisodiy samaradorligini oshirish bo'yicha taklif va tavsiyalar berilgan.
- **Kalit so'zlar.** investitsiya, moliyaviy-iqtisodiy samaradorlik, baholash, daromad, texnologiya, modernizatsiya, raqobat, iqtisodiy o'sish, kapital.
- **Аннотация.** В статье рассматриваются вопросы финансово-экономической эффективности инвестиций, эффективного использования инвестиций, окупаемости инвестиций и их положительного влияния на экономику. Также были проанализированы проблемы и недостатки в повышении экономической эффективности инвестиций и инвестиционной деятельности, а также даны предложения и рекомендации по повышению их финансово-экономической эффективности.
- **Ключевые слова.** инвестиции, финансово-экономическая эффективность, оценка, доход, технологии, модернизация, конкуренция, экономический рост, капитал.
- **Abstract.** This article discusses the financial and economic efficiency of investments, the effective use of investments, income from investments and their positive impact on the economy. Also, the problems and shortcomings in increasing the economic efficiency of investments and investment activities are analyzed, and proposals and recommendations are given to increase their financial and economic efficiency.
- **Keywords:** investment, financial and economic efficiency, assessment, income, technology, modernization, competition, economic growth, capital.

KIRISH

Investitsiyalar iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishda nafaqat hozirgi ishlab chiqarish salohiyatini oshirish, balki kelajakdagi ishlab chiqarish imkoniyatlarini yaratishda ham markaziy rol o'ynaydi. Shu sababli, investitsiyalarni qisqa muddatli xarajat sifatida emas, balki iqtisodiy rivojlanishning uzoq muddatli infratuzilmasi va intellektual bazasini shakllantiruvchi strategik sarmoya deb baholash lozim [1]. Bu nuqtai nazardan qaralganda, investitsiyalarni jamiyatning ijtimoiy infratuzilmasiga yo'naltirish ham iqtisodiy o'sishning barqarorligini ta'minlash uchun muhim. Aynan shu yondoshuv asosida mamlakatlar investitsiya siyosatini shakllantiradi va amaliyotga tatbiq qiladi.

Ular yangi ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish, mavjud texnologiyalarni modernizatsiyalash hamda iqtisodiyotni diversifikatsiyalashga xizmat qiladi. Iqtisodiy o'sishni ta'minlashda investitsiyalar moliyaviy resurslarni uzoq muddatli rivojlantirishga yo'naltirish orqali barqarorlikni ta'minlaydi. Zamonaviy iqtisodiyotda investitsiyalarning samarali jalb qilinishi raqobatbardoshlikni oshirish, yangi ish o'rinlarini yaratish hamda milliy daromadni ko'paytirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Investitsiyalarni jalb etish va ularni boshqarishning nazariy asoslari, milliy xususiyatlar va uni tashkil etish va moliyalashtirish amaliyoti haqida mamlakatimiz iqtisodchi olimlari ham bir qancha ilmiy-tadqiqot ishlari olib borishgan.

Sh.A.Qosimov o'zining "Monetar siyosat va investitsiyalar" nomli monografiyasida monetar siyosatning iqtisodiy o'sishga ta'siri, xususan, investitsiyalarning rivojlanishiga ta'sirini tahlil qiladi. Asarda makroiqtisodiy barqarorlikni saqlash va investitsiyalarni rag'batlantirish bo'yicha strategiyalar keltirilgan [2].

Yana bir iqtisodchi olimlarimizdan Ulfat Akhmedova investitsiya faoliyatini rivojlantirishga oid strategiyalarni ishlab chiqishda nazariy va amaliy yondoshuvlarni birlashtiradi. U o'z tadqiqotlarida iqtisodiyotni rivojlantirishda samarali investitsiya siyosatlarini ishlab chiqish va ularni amalga oshirishda iqtisodiy o'sish va ijtimoiy rivojlanish o'rtasidagi bog'liqliklarni tahlil qilgan [3]. "Olimlarning fikriga ko'ra, XXI asrda turli mamlakatlarning strategik jihatdan ahamiyatli bo'lgan muammolarini hal qilishda muhim rol bilimlarga asoslangan iqtisodiyotga yoki innovatsion iqtisodiyotga tayanadi [4]. So'nggi 15 yil ichida AQSH va G'arbiy Evropada innovatsiyalar sohasida ishlayotganlar soni ikki martaga, Janubiy-SHarqiy Osiyoda esa 4 baravar ko'paydi. Yevropa Ittifoqida innovatsion faol sanoat korxonalarining ulushi 56 foizdan ko'proqni

tashkil etdi. Dunyoning rivojlangan mamlakatlarida yalpi ichki mahsulotning 75 foizi aynan innovatsiyalar hisobiga to'g'ri kelmoqda [5]."

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqolada investitsiyalarning moliyaviy-iqtisodiy samaradorligi o'rganildi va tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida fanning dialektika, iqtisodiy tahlil qilish, qiyosiy taqqoslash, statistik guruhlash, monografik kuzatish, induksiya, deduksiya, mantiqiy va abstrakt fikrlash hamda istiqbolli bashoratlash usullaridan keng foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Investitsiyalarning moliyaviy-iqtisodiy samaradorligi bu investitsiyalangan mablag'larning iqtisodiy o'sishga, ishlab chiqarish ko'rsatkichlarining yaxshilanishiga va ijtimoiy-iqtisodiy foydaning ortishiga qanchalik samarali ta'sir qilayotganligini baholovchi muhim ko'rsatkichdir. Samaradorlik tushunchasi iqtisodiyotda o'rinli va foydali resurslardan foydalanishni anglatadi, ya'ni kam xarajat bilan yuqori natijaga erishishdir. Shu sababli, investitsiyalar samaradorligi o'lchanmasi investitsion loyihalarning qanchalik foydali ekanligini aniqlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Bundan tashqari, investitsiyalarning moliyaviy-iqtisodiy samaradorligi investitsiyalardan olinadigan daromad va ularning iqtisodiyotga ijobiy ta'sirini o'lchovchi ko'rsatkichlar majmui ham hisoblanib, investitsion faoliyatning samaradorligini baholashda asosiy mezon hisoblanadi. Investitsiyalar iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va raqobatbardoshlikni oshirishda muhim rol o'ynaydi, shu bois ularning samaradorligini to'g'ri aniqlash iqtisodiy siyosat va hududiy rivojlanish strategiyalarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega [6]. Moliyaviy samaradorlik tushunchasi investitsion loyihaning pul oqimlari asosida aniqlanadi va quyidagi indikatorlar orqali o'lchanadi:

- ichki daromadlilik darajasi (Internal Rate of Return - IRR) investitsiyalarning qaytish foizini, ya'ni loyihadan olinadigan yillik rentabellik darajasini ko'rsatadi;
- sof hozirgi qiymat (Net Present Value - NPV) — kelajakdagi daromadlarning hozirgi qiymatga keltirilgan yig'indisini, ya'ni investitsiya loyihasining umumiy foydasini ifodalaydi;
- qaytish muddati (Payback Period) — investitsiyalangan mablag'larning qoplangan vaqtini bildiradi, bu ko'rsatkich xavfni baholashda qo'llaniladi [7].

Iqtisodiy samaradorlik esa moliyaviy ko'rsatkichlardan tashqari, iqtisodiyotning barcha sohalariga investitsiya orqali

1-jadval.

Qashqadaryo viloyatida qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish dinamikasi (foizda) [3]

ta'sirini o'z ichiga oladi. Bu yondashuvda investitsiyalar mahsulot hajmini oshirish, yangi ish o'rinlarini yaratish, texnologik jarayonlarni yanada takomillashtirish va resurslardan samarali va oqilona foydalanish kabi ko'rsatkichlarga taalluqlidir.

Investitsiyalarning samaradorligini baholashda, shuningdek, risklarni hisobga olish lozim. Har qanday investitsiya loyihasida ma'lum darajada noaniqlik va xavf mavjud bo'lib, iqtisodiy va siyosiy sharoitlarning o'zgarib turishi, bozor narxlarining tebranma holati va boshqa omillar loyihaning kutilgan natijalariga ta'sir ko'rsatishi ehtimoli mavjud. Shu bois, investitsion tahlil jarayonida risklarni kamaytirish va boshqarish mexanizmlari ishlab chiqilishi muhim hisoblanadi.

Barqaror rivojlanish konsepsiyasi doirasida investitsiyalarning ijtimoiy va ekologik ta'siri ham samaradorlikka ta'sir qiluvchi muhim omil hisoblanadi. Xalqaro moliya institutlari tomonidan ilgari surilgan ESG (Environmental, Social, and Governance) mezonlari investitsiya loyihalarining nafaqat moliyaviy, balki ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik jihatdan ham foydaliligi baholashga qaratilgan [8].

Moliyaviy-iqtisodiy samaradorlikni baholash jarayonida investitsiya loyihalarining ijtimoiy foydasi ham ko'zdan kechiriladi. Hududda yangi ish o'rinlari yaratilishi, aholi daromadlarining oshishi va infratuzilma rivojlanishi ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga yordam beradi. Shuningdek, investitsiya jarayonida aholi ehtiyojlari, ayniqsa, ta'lim, sog'liqni saqlash va boshqa ijtimoiy xizmatlar sohalariga yo'naltirilgan loyihalarining samaradorligi uzoq muddatda hududning umumiy farovonligini oshiradi.

Investitsiyalarning samaradorligini oshirish uchun viloyatda boshqaruv tizimlarini takomillashtirish, loyihalarining monitoring va baholash mexanizmlarini joriy etish muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy texnologiyalar va ma'lumotlar tahlili vositalari investitsiya jarayonini nazorat qilish va muammolarni erta aniqlash imkoniyatini beradi.

Investitsiyalarning moliyaviy-iqtisodiy samaradorligi iqtisodiyotning uzoq muddatli o'sishi va raqobatbardoshligini ta'minlashda hal qiluvchi omil bo'lib, uning baholanishi ko'plab nazariy va amaliy yondashuvlarni o'z ichiga oladi. Moliyaviy nuqtai nazardan qarganda, investitsiyalar - bu pul mablag'larini ishlab chiqarishga jalb qilish jarayoni bo'lib, ularning asosiy maqsadi yuqori daromad olish va kiritilgan sarmoyaning o'zini oqlashidir. Biroq, iqtisodiy samaradorlik tushunchasi ko'ringanidan farqli darajada kengroq qamrovga ega bo'lib, u nafaqat investitsiya loyihalarining moliyaviy rentabelligini, balki ularning makroiqtisodiy va ijtimoiy ta'sirini ham o'z ichiga oladi.

Iqtisodiy samaradorlikka kelganda, u investitsiyalarning butun iqtisodiyotga ta'sirini o'lchash maqsadida qo'llaniladi. Shu bilan birga, iqtisodiy samaradorlik investitsiya loyihalarining ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish, yangi

texnologiyalarni joriy etish, yangi ish o'rinlari yaratish va aholi daromadlarini ko'paytirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Bu ko'rsatkichlar mamlakat iqtisodiyotining barqaror o'sishini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, investitsiyalarning samaradorligini oshirishda risklarni boshqarish va monitoring tizimlarining roli beqiyosdir. Shu o'rinda, risklar qatoriga siyosiy barqarorlik, bozordagi o'zgarishlar, texnologik yangiliklar va moliyaviy omillar kiradi. Bugungi zamonaviy iqtisodiy sharoitlarda investitsiyalarni boshqarishda aniq ma'lumotlar tahlili va raqamli texnologiyalardan foydalanish samaradorlikni sezilarli darajada oshirishga imkon beradi.

Investitsiyalarning samaradorligini oshirish uchun avvalo ularni rejalashtirish va boshqarish jarayonlarini takomillashtirish zarur. Samarali investitsiya siyosati quyidagi asosiy yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

- investitsiya loyihalarining to'liq va aniq baholanishi. Investitsiya loyihalarining iqtisodiy va moliyaviy tahlillari, shu jumladan, NPV, IRR kabi ko'rsatkichlar asosida aniq baholanishi, shuningdek, risklarni kompleks o'rganib chiqish investitsiyalarning yuksak muvaffaqiyatini ta'minlaydi;
- xorijiy tajriba va innovatsiyalarni joriy etish. Investitsiya samaradorligini oshirish uchun xorijiy davlatlarning ilg'or texnologiyalari va boshqaruv usullarini o'zlashtirish muhimdir;
- hududiy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarni hisobga olish. Investitsiya loyihalarining viloyatning tabiiy resurslari, infratuzilmasi va aholining ijtimoiy ehtiyojlariga mos kelishi investitsiyalarning samaradorligini yanada oshiradi;
- davlat va xususiy sektor hamkorligini kuchaytirish. Public-Private Partnership (PPP) shaklida investitsiyalarning jalb etilishi, davlat tomonidan soliq imtiyozlari joriy etilishi va subsidiya mexanizmlarining yaratilishi investitsiya faoliyatini rag'batlantiradi;
- barqaror rivojlanishga e'tibor qaratish. ESG mezonlari asosida investitsiyalarni boshqarish nafaqat moliyaviy foydani, balki ekologik va ijtimoiy barqarorlikni ham ta'minlaydi.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. Xujakulova Nigora Rustamovna - Qarshi davlat texnika universiteti, Innovatsion iqtisodiyot kafedrasi dotsenti, / Хужакулова Нигора Рустамовна - доцент кафедры инновационной экономики Каршинского государственного технического университета / Khujakulova Nigora Rustamovna - Associate Professor of the Department of Innovative

Economics, Karshi State Technical University

► nigorakhujakulova86@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0001-2936-1972>

2. **Qodirova Mohinur Bahodir qizi – Qarshi davlat texnika universiteti 1-bosqich magistranti / Кади́рова Мо́хинур Ба́ходир кизи – студентка 1 курса магистратуры Каршинского государственного технического университета / Kodirova Mokhinur Bakhodir kizi – 1st year master's student, Karshi State Technical University**

► mohinurbahodirovna9@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0005-7262-233X>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. Romer, P.M. (1990). Endogenous Technological Change. *Journal of Political Economy*, 98(5), S71-S102.
- [2]. Qosimov Sh. A. "Monetar siyosat va investitsiyalar" nomli monografiya (2017) <http://kitob.sies.uz>
- [3]. Akhmedova Ulfat "Investitsiya faoliyatini rivojlantirish strategiyalari" (2018) library.ziyonet.uz
- [4]. <https://finance.uz/index.php/ru/fuz-menu-economy-ru/2851-sergej-voronin-stimulirovanie-innovatsionnogo-razvitiya-vrespublike-uzbekistan>
- [5]. http://www.innovation.uz/docs/FORMING_NIS.pdf
- [6]. Barro, R.J., & Sala-i-Martin, X. (2004). *Economic Growth*. MIT Press.
- [7]. Brealey, R.A., Myers, S.C., & Allen, F. (2016). *Principles of Corporate Finance*. McGraw-Hill Education.
- [8]. UNEP FI (2021). *Environmental, Social, and Governance (ESG) Investing*. United Nations Environment Programme Finance Initiative.

Ekonometrika va
statistika

Эконометрика и
статистика

Econometrics and
statistics

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish samaradorligini narx tebranishlari asosida ekonometrik tahlil qilish

Kenjayev Toshbolta Aminovich

Повышение эффективности сельскохозяйственного производства эконометрический анализ, основанный на колебаниях цен

Кенжаев Тошболта Аминович

Improving the efficiency of agricultural production econometric analysis based on price fluctuations

Kenjaev Toshbolta Aminovich

Received: May 1, 2025 Revised: May 6, 2025 ■ Accepted: May 9, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya:** Ushbu maqolada bozor iqtisodiyoti sharoitida narxlarning iqtisodiyotni boshqarish, ishlab chiqarishni tartibga solishdagi ahamiyatining iqtisodiy tahlili keltirilgan, shuningdek, Surxondaryo viloyatida ayrim qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirishdagi o'zgarishlarni narx tebranishlari asosida ekonometrik tahlil qilingan.
- **Kalit so'zlar:** qishloq xo'jaligi, baho, narx, standart ko'rsatkichlar, variatsion kenglik, standart chetlanish, mavsumiy tebranish.
- **Abstract:** This article presents an economic analysis of the importance of prices in managing the economy and regulating production in a market economy, as well as an econometric analysis of changes in the production of certain agricultural products in the Surkhondaryo region based on price fluctuations.
- **Keywords:** agriculture, price, price, standard indicators, variation width, standard deviation, seasonal fluctuation.
- **Аннотация:** В статье представлен экономический анализ значения цен в управлении экономикой и регулировании производства в условиях рыночной экономики, а также дан эконометрический анализ изменения производства некоторых видов сельскохозяйственной продукции в Сурхандарьинской области на основе колебаний цен.
- **Ключевые слова:** сельское хозяйство, оценка, цена, стандартные показатели, ширина вариации, стандартное отклонение, сезонные колебания.

KIRISH

Jahonda qishloq xo'jaligi barqaror rivojini ta'minlash, resurslardan samarali foydalanishning maqbul nisbatlarini aniqlash, mahsulotlar ishlab chiqarishni rivojlantirish va boshqaruvni tashkil qilishda ekonometrik usullardan foydalanigan holda optimal yechimlarga ega bo'lish, qishloq xo'jaligida mahsulot ishlab chiqarishning istiqboldagi prognoz ko'rsatkichlarini ishlab chiqish asosida aholining oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashga doir ilmiy tadqiqot ishlariga alohida ahamiyat berilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston-2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi va "Qishloq xo'jaligida bilim va innovatsiyalar tizimi hamda zamonaviy xizmatlar ko'rsatishni yanada rivojlantirish to'g'risida"gi farmonlarida yangi O'zbekistonni barpo etishda qishloq xo'jaligiga boshqaruvning zamonaviy usullari, mahsulot ishlab chiqarish bosqichlariga yangi texnologiyalarni joriy qilgan holda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, qishloq aholisini turmush farovonligini oshirish masalalariga alohida e'tibor berilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Qishloq xo'jaligi har bir mamlakatning asosiy tayanch tarmog'i hisoblanadi. Qishloq xo'jaligi barcha mamlakatlarda ham aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlab, birlamchi ehtiyojlarini qondiradi. Shu sababli tarmoqni rivojlantirish borasida dunyo miqyosida ko'pgina ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Qishloq xo'jaligi tarmog'ini rivojlantirishning matematik-statistik modellashtirish uslubiyoti, agrar sohaning iqtisodiy tahlili va ekonometrik modellashtirish hamda optimallashtirish masalalari xorijiy olimlardan M.Treysi, S.Sanches, R.M.Salou, E.Krae, G.B. Kleyner, S.A. Smolyak, N.Yu. Vaynshteyn, E.Xedi, D.Dillon, T. Littl va boshqalarning ilmiy asarlarida tadqiq etilgan.

Ekonometrik olim Guan Zhengfeining fikriga ko'ra "qishloq xo'jaligi iqtisodiy tarmoq va albatta, uning rivoji ekonometrik modellashtirish bilan chambarchas bog'liqdir" [1].

MDHga a'zo mamlakatlar olimlaridan Kravchenko R.G., Kashtaeva S.V., Tsvil M.M., Shumilina V.E., Sinelnikov V.M., Korsun N.F., Markov A.S., Podashevskaya E.I., Ereshko F.I., Medennikov V.I., Kulba V.V., Nosonov A.M., Ivanova I.A., Savkin V.I., Nam M.A., Baydakov A.A., Muratova L.G., Salnikov S.G., Gorbachev M.I. V.S.Vajenina, N.F.Korsun, Ye.A.Paxomova, D.A.Pisareva asarlarida qishloq xo'jaligida iqtisodiy jarayonlarni matematik modellashtirish, ekonometrik tahlil va modellashtirish, iqtisodiy tavakkalchiliklarni prognozlash kabi masalalar hamda ularning yechimi yoritib berilgan.

S.V.Kashtayeva, "Iqtisodiy-matematik usullar va modellarni qo'llash rejalashtirishning sifatini sezilarli darajada oshirish hamda ishlab chiqarishda qo'shimcha resurslarni jalb etmasdan qo'shimcha samaradorlikka erishish imkonini beradi" – deb ta'kidlab o'tgan [2].

Mamlakatimiz iqtisodchi olimlaridan S.S.G'ulamov, T.Sh. Shodiyev, Yo.A.Abdullayev, N.M.Maxmudov, B.B.Berkinov, B.A.Begalov, T.D.Doschanov, B.R.Ruzmetov, O.Q.Xatamov, I.S.Abdullayev, Nigmatjanov U., H.S.Muxitdinov va boshqalar ilmiy izlanishlarida ekonometrik modellashtirish, qishloq xo'jaligida mahsulot etishtirish va iqtisodiy jarayonlarni modellashtirish, mavsumiy tebranishlarni prognozlash, xo'jaliklar rivojlanish tendentsiya va istiqbollarni ekonometrik bashoratlashning nazariy-uslubiy hamda ilmiy-amaliy muammolari tadqiq etilgan.

Iqtisodchi olim O.A.Saydaxmedovning qayd etishiga ko'ra, "ishlab chiqarish muhitida boshqarish faoliyatining asosiy maqsadi-bu, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va yuqori foyda olishdir" [3].

Ammo yuqoridagi tadqiqotlarda hududda ishlab chiqarilayotgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari hajmini zamonaviy ekonometrik modellar yordamida prognoz qilish yetarli darajada o'rganilmagan. Shu nuqtai nazardan bugungi kunda hududda ishlab chiqarilayotgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari hajmi istiqbolini prognozlash masalalari dolzarb bo'lib qolmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish jarayonlari rivojlantirishiga ta'sir qiluvchi asosiy omillarning amalga oshirilgan tahlillari natijalaridan ma'lumki, sohadagi o'zgarishlarning mavsum va iqlim bilan yuqori darajada bog'liq bo'lib, mahsulotlar yetishtirishdagi mavsumiy tebranishlar, talab va taklif, shuningdek narxlarning yuqori mavsumiy tebranishlarini vujudga keltiradi.

Tabiiyki, mavsumiy tebranishlarni vujudga kelishi mahsulot yetishtirish jarayonidagi sub'yektlar faoliyatida o'z aksini topadi va tavakkalchilik darajasini oshiradi. Mavsumiy tebranishlar darajasi qanchalik katta bo'lsa, mahsulot yetishtirish bo'yicha qaror qabul qilish jarayoni bilan bog'liq vaziyat ham shunchalik beqaror bo'ladi. Natijada mahsulot yetishtiruvchilar uchun tavakkalchilik darajasi ham oshib boradi.

Narxlar yordamida ko'plab muammolar hal qilinadi, bu shuni ko'rsatadiki, bozor iqtisodiyoti sharoitida ularning iqtisodiyotni boshqarish, ishlab chiqarishni tartibga solishdagi ahamiyati - muomalada bo'lish, ayirboshlash, taqsimlash, iste'mol qilish va to'plash mexanizmi doimiy ravishda oshib boradi. Narxning iqtisodiy mohiyati ob'yektiv iqtisodiy qonunlarning amal qilishi

bilan bog'liq bo'lgan o'ziga xos funktsiyalarida faol namoyon bo'ladi.

Narx funktsiyalari - bu iqtisodiy kategoriya sifatida mohiyatini va tarkibining tashqi namoyon bo'lishini haqiqatda anglash shakllari. Narx axborot tashuvchisi vazifasini bajaradi va milliy iqtisodiyotni boshqarish tizimida alohida o'rin tutadi, barcha iqtisodiy ko'rsatkichlarni pul bilan ifodalashda tahlil qilish, bashorat qilish va rejalashtirish uchun muhim vosita hisoblanadi. Narx funktsiyalari har xil turdagi tovarlarni (ishlarni va xizmatlarni) ishlab chiqarish va sotish uchun ijtimoiy zaruriy mehnat xarajatlarini, ularning iste'mol xususiyatlarini aks ettiradi va shu bilan birga talab qilinadigan tovar va xizmatlarning talab va taklifini tartibga soladi. Chunki bozor raqobati sharoitida iste'molchilar xususiyatlari va mahsulot sifati jamiyat ehtiyojlarini qondirish va iqtisodiy jihatdan maqbul narxlash mexanizmi orqali narxlar resurslar va kapitalni qayta taqsimlashning iqtisodiy jarayonlariga hamda boshqa iqtisodiy toifalar bilan o'zaro ta'sirida (moliya-kredit sohasi, pul muomalasi, inflyatsiya, soliqqa tortish, ish haqi, xarajatlar, foyda, ishlab chiqarish rentabelligi) muhim ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal qiladi.

Demak, narxlar: hisobga olish va o'lchash; tartibga solish (talab va taklifni muvozanatlash); tarqatish (qayta taqsimlash); ishlab chiqarishning oqilona joylashishiga hissa qo'shish; rag'batlantiruvchi va ijtimoiy masalalar kabi asosiy funktsiyalarni bajaradi.

Bozorlarsiz, oldi-sottisiz baho haqida gapirilmaydi, baho (narx)ni faqat bozor belgilashga qodir. Tovar bahosi - bu xaridor ma'lum iste'mol sifatiga ega bo'lgan tovarga to'lashga tayyor bo'lgan pul miqdori. Bahoni belgilashga bunday yondashuv anchagina universal va maqbuldir.

Narxlar xalq xo'jaligi tarmoqlarining oziq-ovqat bozorlarini to'ldirish orasida ustuvor va samarali ishlab chiqarishni rivojlantirish hisobiga almashuv ekvivalentligini ta'minlashini talab qiladi. Ishlab chiqarish xarajatlari o'rnini to'ldirish ham, daromad ham (mahsulot) narxga bog'liq. Baholarning yuzaga kelgan darajasi qishloq xo'jaligining ko'pgina tarmoqlarida ishlab chiqarish rentabelligining past darajasini asoslaydi.

Bozor sharoitida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining yuqori samaradorligi faqat baho va baholarni shakllantirishning iqtisodiy asoslangan tizimi mavjud bo'lgandagina mumkin, chunki baholar nafaqat bozor muvozanatiga, balki qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish xarajatlari va har bir tovar ishlab chiqaruvchining iqtisodiy imkoniyatlari

muvozanatiga ham bog'liq.

Narxni shakllantirish mexanizmi o'z navbatida quyidagilarni rag'batlantirishi mumkin:

- ilmiy-texnik taraqqiyot (yangi texnika, ilg'or texnologiyalarni joriy etish, zamonaviy energiya manbalaridan foydalanish, yangi turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish va boshqalar);
- resurs xarajatlarini tejash;
- mahsulot sifatini, tovarlarning assortimentini va ularning foydaliligini yaxshilash;
- ishlab chiqarish va iste'mol tarkibidagi o'zgarishlar.

Rag'batlantirish - narxlar, ustama to'lovlar va asosiy narxga chegirmalardagi foyda darajasi oshishi orqali ta'minlanadi.

Bunday holatda sohada mahsulot yetishtiruvchilar zarar ko'rishadi, chunki aynan hosil mavsumida narxlarni pasayishi ularni daromadiga salbiy ta'sir qiladi va buni yumshatish uchun qator shart-sharoitlar bo'lishi talab qilinadi. Xususan, ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklari, agroklastarlarni rivojlantirish mahsulot yetishtirish jarayonlariga xizmat qiluvchi infrazuzilmani yanada rivojlantirish, undagi sub'yektlar faoliyati barqarorligini ta'minlash kabilar shular jumlasidandir.

Tadqiqot natijalari ko'rsatishicha qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish jarayonidagi mavsumiy o'zgarishlar mahsulotni saqlash va qayta ishlash uchun talab qilinadigan sharoit mavjudligi, yil davomida hosil olish davomiyligi va soniga bog'liq holda turli oraliqda o'zgaradi. Amaliy jihatdan olib qaraganda, mahsulotlar hajmidagi mavsumiy o'zgarishlarni aniqlash va ularni tahlil qilish ancha murakkab jarayon hisoblanadi, biroq ularni to'g'ridan-to'g'ri narxga ta'sirini inobatga olgan holda narxdagi o'zgarishlar asosida tadqiq qilish zarur.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirishdagi mavsumiy tebranishlarning katta-kichikligi ushbu jarayon taraqqiyotini ifodalovchi asosiy indikatorlardan biri sifatida maydonga chiqadi. Yuqoridagilarni inobatga olgan holda maqolada alohida mahsulot yetishtirishdagi o'zgarishlarni narx tebranishlari asosida tahlil qilish, ularni jarayon rivojiga ta'sirini aniqlash, mavsumiy va mavsumiy bo'lmagan (biznes) sikllar o'rtasida bog'liqlikni baholab o'tamiz.

Ko'rsatkichlarni bir-biri bilan solishtirish uchun ularning masshtab samarasini bartaraf etish va standart ko'rsatkichlarga keltirish talab qilinadi. Buning uchun biz variatsion kenglikni standart chetlanishga nisbati sifatida aniqlanadigan koeffitsiyentni mavsumiy o'zgarishlarni baholashga xizmat qiluvchi standart ko'rsatkich sifatida keltirib o'tmoqchimiz.

$$k_t = \frac{P_{tmax}^i - P_{tmin}^i}{\sigma_t^i} \quad (1)$$

Bu yerda: k_t - i-mahsulotning t-yil uchun aniqlangan koeffitsiyenti; P_{tmax}^i - i-mahsulotning t-yildagi maksimal narxi; P_{tmin}^i - i-mahsulotning t-yildagi minimal narxi; σ_t^i - i-mahsulotning t-yildagi narxlarining standart chetlanishi;

TAHLIL VA NATIJALAR

Tahlil uchun mahsulotlar kesimidagi narxlar Surxondaryo viloyati Statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida qarab chiqilgan. Tahlil uchun jami 15 turdagi qishloq xo'jalik mahsulotlari tanlab olingan va tahlil 2019-2023 yillarda narxlardagi o'zgarishlar asosida amalga oshiriladi. Umumiy xulosaga ega bo'lish maqsadida mahsulotlar xususiyatlari hamda aholi iste'molidagi ahamiyati inobatga olingan holda 8 ta guruhga jamalandi va ularning o'rtacha narxlarini shakllantirildi. Bular: guruch, kartoshka, sabzavot, poliz, meva, go'sht, sut, tuxum.

Barcha tahlillar haqiqiy ko'rsatkichlar asosida amalga oshirilgan bo'lib, ularni aniqlashda 2019 yil bazis yil sifatida qabul qilingan.

Dastavval tahlil qilinayotgan davr mobaynida mahsulotlar narxlarini umumiy o'zgarishi qarab chiqiladi va bu yillar mobaynida qaysi mahsulot narxi yuqori o'sish darajasiga ega bo'lganligini aniqlashga imkon beradi. Ushbu tahlil 2022 yilda narxlarning haqiqiy qiymati 2006 yilga nisbatan necha barobarga oshganligi va yillik o'rtacha o'sish darajasi kabi ko'rsatkichlarni qiyosiy tahlilini amalga oshirish imkonini beradi (1-jadvalga qarang).

1-jadval

Mahsulot yetishtirish hajmidagi o'zgarishlarni narx o'zgarishlari asosidagi tahlili (2019-2023 yillar)

	2019 YILDAGI MAHSULOT NARXI (KG/SO'M)	2023 YILDAGI MAHSULOT NARXI (KG/SO'M)	2019 YILGA NISBATAN NARXLARNING O'ZGARISHI (MARTA)	O'RTACHA YILLIK O'SISH DARAJASI (%)
Guruch	8866	19884	2,24	20,19
Kartoshka	2398	4046	1,69	13,08
Sabzavotlar:				
Sabzi	2060	1846	0,9	-2,74
Piyoz	3902	4327	1,11	2,58
Karam	2331	3669	1,57	11,34
Bodring	6974	12889	1,85	15,35
Pomidor	7602	13452	1,77	14,27
Poliz:				
Tarvuz	2075	3829	1,85	15,32
Qovun	2779	4839	1,74	13,87
Meva:				
Olma	5560	11509	2,07	18,19
Nok	13888	29026	2,09	18,43
Uzum	8386	18735	2,23	20,1
Go'sht	38368	71101	1,85	15,42
Sut (yangi sog'ilgan)	3505	6510	1,86	15,48
Tuxum (10 dona)	6123	13042	2,13	18,9

Asosiy qishloq xo'jalik mahsulotlari narxlaridagi mavsumiy o'zgarishlarni solishtirish

	2019 YIL				2023 YIL			
	Maksimal narx $P_{t \max}$	Minimal narx $P_{t \min}$	Standart chetlanish (σ_t)	Maks. va min. narx farqini standart chetlanishiga nisbati (k_t)	Maksimal narx $P_{t \max}$	Minimal narx $P_{t \min}$	Standart chetlanish (σ_t)	Maks. va min. narx farqini standart chetlanishiga nisbati (k_t)
Guruch	9450	8565	300	2,95	21814	16536	1571	3,36
Kartoshka	2789	1804	280	3,51	4713	3381	393	3,38
Sabzavot								
Sabzi	2855	1462	387	3,6	6231	2521	1200	3,09
Piyoz	2635	1090	510	3,02	7915	2795	1728	2,96
Karam	2767	2022	250	2,98	5437	2969	798	3,09
Bodring	14523	1642	4885	2,64	25812	2861	9013	2,55
Pomidor	14833	2264	4431	2,84	27728	3085	9585	2,57
Poliz								
Tarvuz	3335	1715	421	3,84	6000	2346	1306	2,8
Qovun	5383	2014	838	4,02	7321	3372	1350	2,92
Meva								
Olma	8295	4205	1164	3,51	12616	9989	698	3,76
Nok	21500	10095	2773	4,11	32011	25825	1878	3,29
Uzum	14125	4207	3278	3,03	28547	11841	5005	3,34
Go'sht	44113	33862	3757	2,73	73047	68087	1854	2,67
Sut	4250	3254	306	3,25	6812	5799	287	3,53
Tuxum	8452	5165	1076	3,05	15307	10278	1685	2,98

Natijalarni ko'rsatishicha yuqori yillik o'rtacha o'sish darjasi guruch va uzum mahsulotlariga to'g'ri keladi va 20 foizni tashkil qiladi. Eng past o'sish esa sabzavot mahsulotlari narxlarida kuzatilgan bo'lib, jumladan piyozning haqiqiy narxi mos ravishda 1,1 barobarga oshganligini, sabzining

narxi esa 10 foizga pasayganligini kuzatish mumkin. Qolgan barcha qishloq xo'jalik mahsulotlarining haqiqiy narxi tahlil qilinayotgan davr mobaynida deyarli 1,5 va 2 barobardan ortiqroq oshgan.

Mahsulotlar haqiqiy narxidagi o'sishni yuqoriligidan

qolayotganligi ularni yetishtirish jarayonlarini rivojlantirish va hajmini oshirish masalasini dolzarbligini asoslaydi.

Narxlarining mavsumiy o'zgarishlarini tahlil qilish uchun qator mutloq va nisbiy ko'rsatkichlardan foydalanildi. Xususan, narxlardagi mavsumiy o'zgarishlarni aniqlash uchun belgilangan yildagi eng katta va eng kichik narxlar farqi ya'ni, har bir yil uchun mahsulot narxining variatsion kengligi aniqlandi. Biroq, ushbu ko'rsatkichlar mavsumiy narx o'zgarishlarini mahsulotlar va yillar kesimida tahlil qilish uchun yetarli emas, bundan tashqari aniq va to'liq xulosa chiqarish imkoniyatini bermaydi.

Keltirilgan 8 turdagi mahsulotlar guruhi bo'yicha 2019 hamda 2023 yillar uchun mazkur koeffitsiyent aniqlagan holda ular narxidagi mavsumiy o'zgarishni oshgan yoki kamayganligi qarab chiqiladi (2-jadvalga qarang).

Piyoz, go'sht, tuxum, bodring mahsulotlari narxi bo'yicha aniqlangan koeffitsiyent 2019 yildagiga nisbatan 2023 yilda deyarli o'zgarmagan, ya'ni -0,06 dan -0,09 gacha o'zgargan. Kartoshka, pomidor, sabzi mahsulotlari narxi bo'yicha aniqlangan koeffitsiyent 2019 yildagiga nisbatan 2023 yilda - 0,13 dan - 0,51 gacha o'zgargan. Yuqoridagi mahsulotlar narxidagi mavsumiy o'zgarishni ozroq pasayganligini ko'rsatadi.

Nok, tarvuz, qovun mahsulotlari narxi bo'yicha - 0,82 dan - 1,1 gacha o'zgargan. Bu mahsulotlar narxidagi mavsumiy o'zgarishni ozroq pasayganligini, ulardagi mavsumiy tebranishlarni ancha barqarorlashganligini, ya'ni ushbu mahsulotlarni yetishtirish jarayonlarida rivojlanish mavjudligi ko'rsatadi.

Karam narxida bu koeffitsiyent 2019 yildagiga nisbatan 2023 yilda +0,11ga o'zgargan, ya'ni mavsumiy tebranishlarda qisman beqarorlashgan.

Sut (+0,28), Uzum (+0,31), Guruch (+0,41) mahsulotlari narxlarining mavsumiy tebranishlarida sezilarli beqarorlashgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tovar ishlab chiqaruvchi uchun realizatsiya (sotish) baholari daromad olishga va takror ishlab chiqarishga imkon berishi muhim. Biroq, hozir qishloq xo'jaligi mahsulotlari va oziq-ovqatlarning ko'plab turiga hamma vaqt ham rentabellikning zarur darajasini ta'minlayvermaydigan, ko'pincha, ayniqsa, chorvachilikda sarflangan mehnatga haq to'lash va moddiy xarajatlarni to'ldirish imkonini bermaydigan narxlar amalda bo'ladi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari va ishlab chiqarish vositalariga taqqoslanganda, o'ta nomutanosib baholar yuzaga keladi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, karam, sut, uzum, guruch mahsulotlarini yetishtirish jarayonlarini rivojlantirish,

ulardagi barqarorlikni ta'minlash lozim chunki, aholi soni va real daromadlarini oshirish aynan ushbu mahsulotlarga bo'lgan talabni oshiradi. Natijada barqarorlikni ta'minlash uchun mahsulot yetishtirish hajmini ham mos ravishda oshirish talab qilinadi.

Shuning uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlari bahosini tartibga solishda davlatning roli ortishi kerak.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. Kenjayev Toshbolta Aminovich, Denov Tadbirkorlik va pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi / Кенжаев Тошболта Аминович, независимый исследователь Института предпринимательства и педагогики Денова / Kenjaev Toshbolta Aminovich, independent researcher at the Institute of Entrepreneurship and Pedagogy Denova

► kenjayevtoshbolta@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0003-3315-5017>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. Guan Zhengfei. Econometric analysis of agricultural production: New primal perspectives. Integrating Agronomic Principles. American Journal of Agricultural Economics 88 (2006), in press. <https://edepot.wur.nl/121734>
- [2]. Xatamov O.Q., Kenjayev T.A., Raqamlashtirish – qishloq xo'jaligi samaradorligini oshirish omili sifatida. "Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari. №4(12) 2023yil. <http://dgeconomy.tsue.uz/>
- [3]. Saydaxmedov O.A. Agrar sohani boshqarishning iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish. Toshkent-2012.12 bet.
- [4]. R.X. Ergashev. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. Darslik. Toshkent: EXTREMUM PRESS". 2011,416 bet.
- [5]. A. Abdug'aniev, A.A. Abdug'aniev. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. Darslik. - T.: TDIU, 2011.
- [6]. X.S.Muhiddinov,O.Q.Xatamov,A.N.Rahimov. Yekonometrika asoslari. O'quv qo'llanma. Qarshi: Intelektl nashriyoti 2021.-287
- [7]. Ataev, J. (2017). Interpretation of seasonal fluctuation of prices by means of Fourier series in the regional market agricultural products. Bulletin of Science and Practice, (2), 225–230. Available at: <http://www.bulletennauki.com/ataev>, accessed 15.02.2017.

Surxondaryo viloyati eksporti hajmini ARIMA modeli asosida prognozlash

Xurramov Ramazon Allayor o'g'li

Прогнозирование объема экспорта Сурхандарьинской области на основе модели ARIMA

Хуррамов Рамазон Аллаюр оглы

Forecasting the export volume of Surkhandarya region based on the ARIMA model

Khurramov Ramazon Allayor oglu

Received: May 7, 2025 Revised: May 9, 2025 ■ Accepted: May 12, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya.** Ushbu maqolada Surxondaryo viloyatining tovarlar eksporti hajmi ko'rsatkichi 2030 yilga qadar ARIMA modellari yordamida prognozlantirilgan.
- **Kalit so'zlar.** ACF, PACF, ARIMA, Diki-Fuller testi, model, MAPE, χ^2 testi, eksport hajmi, prognoz.
- **Abstract.** In this article, the volume of goods exports of Surkhandarya region is forecasted using ARIMA models until 2030.
- **Keywords.** ACF, PACF, ARIMA, Dickey-Fuller test, model, MAPE, χ^2 test, export volume, forecast.
- **АННОТАЦИЯ.** В данной статье с помощью модели ARIMA прогнозируется объем экспорта товаров Сурхандарьинской области до 2030 года.
- **Ключевые слова.** ACF, PACF, ARIMA, тест Дики-Фуллера, модель, MAPE, тест χ^2 , объем экспорта, прогноз.

KIRISH

Bilamizki, hududda eksport faoliyati rivojlanishi hududga xorijiy valyuta tushumining ko'proq bo'lishiga, yangi ish o'rinlarining oshishiga, savdo-iqtisodiy aloqalarning takomillashishiga va boshqa bir qator ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarning yanada yaxshilanishiga olib keladi. Albatta, bu yerda eksport qilinayotgan mahsulot uchun sarflanayotgan

resurslar yetarlicha bo'lishi kerak.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston-2030" strategiyasi to'g'risida"gi Farmonida hudud eksport salohiyatini oshirish va uni prognozlashning ahamiyatiga doir muhim maqsadlar qo'yilgan:

- "Mamlakatda qishloq xo'jaligi sohasida eksport hajmini yiliga 10 milliard dollarga yetkazish.
- Respublika hududlarida 2,5 million tonna quvvatga ega bo'lgan 100 ta yangi agrologistika markazlari faoliyatini

yo'lga qo'yish hamda ularning eksport salohiyatini 1 milliard dollarga yetkazish.

- Eksport hajmini 2 barobar oshirish va 45 milliard dollarga yetkazish, eksportchi korxonalar sonini 6,5 mingtadan 15 mingtaga yetkazish.

- Eksport tarkibida tayyor va yarim tayyor mahsulotlar hajmini 3,3 barobar ko'paytirish, Yevropa davlatlariga GSP+ va boshqa tizimlari doirasida tayyor va texnologik mahsulotlar eksportini kengaytirish.

- "Yangi O'zbekiston — raqobatbardosh mahsulotlar yurti" g'oyasi asosida milliy brendlarni xorijiy bozorlarga olib chiqadigan eksportchilarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash.

- IT xizmatlar va dasturiy mahsulotlar eksporti hajmini 5 milliard dollarga yetkazish.

- Turizm xizmatlari eksportini 5 milliard dollarga yetkazish, tibbiyot va ta'lim turizmi eksportini yiliga 1,5 milliard dollarga yetkazish.

- Osiyo-Tinch okeani mintaqasidagi davlatlar bilan hamkorlikni kuchaytirish, mintaqa bozorlariga eksport hajmi va nomenklaturasini ko'paytirish hamda mamlakatimizga investitsiyalar oqimini oshirish.

- Amerika mamlakatlari, xususan, AQSH bilan yangi davrda strategik sheriklik va har tomonlama hamkorlik aloqalarini tobora kengaytirish, investitsiya, eksport va ilg'or texnologiyalar sohalaridagi aloqalarni kuchaytirish [2]."

Ushbu maqsadlarning belgilangani va Farmon doirasida eksport hajmini oshirishga doir amalda qilinayotgan ishlar mazkur tadqiqot ishining dolzarbligini belgilab beradi.

■ ADABIYOTLAR TAHLILI

Surxondaryolik olim A.A. Qosimovning tadqiqot ishida Kobb-Duglas ishlab chiqarish funksiyasining Surxondaryo viloyati sanoati bo'yicha shakli orqali tahlil berilgan va viloyatning sanoat tarmog'i iqtisodiy salohiyatini ifodalovchi ayrim ko'rsatkichlarning prognoz qiymatlari ishlab chiqilgan [3].

A.M. Qodirjonov dissertatsiya ishida "Hudud eksport salohiyati" atamasiga yangi ta'rif berilgan, Farg'ona viloyati eksporti uchun "gravitatsiya modeli" ishlab chiqilgan, bundan tashqari viloyatning qaysi tumanlari qaysi mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashuvi kerakligi asoslab berilgan hamda ekonometrik modellardan foydalangan holda viloyat eksportining 2030 yilgacha inersion, pessimistik va optimistik senariylar bo'yicha prognoz parametrlari ishlab chiqilgan [2].

B.E. Turayev va O.Q. Xatamov maqolasida ARIMA modeli yordamida Surxondaryo viloyatining qurilish ishlari hajmi prognoz qilingan va Gretl dasturiy paketi orqali ARIMA modeli tushuntirib berilgan [4].

Xorijlik olimlar Д.Г. Сухих, В.М. Кац D.G. Sukhikh, V.M. Katz tomonidan eksport salohiyatini o'lchashga doir keng qamrovli metodologiya ishlab chiqilgan va "Gazprom" OAJ kompaniyasining eksport salohiyati turli yillar uchun tahlil qilingan [1].

Biroq ushbu tadqiqotchilar ilmiy ishlarida Surxondaryo viloyatining eksport hajmi ARIMA modeli yordamida prognoz qilinmaganligini ko'rishimiz mumkin.

■ TADQIQOT METODOLOGIYASI

Vaqtli qatorlarni prognozlash uchun ekonometrikada bir talay usul va modellar mavjud bo'lib, ular orasida eng ishonchlilaridan biri ARIMA modelidir. Bu modelning avzallik tomoni shundaki, modelni tuzish uchun statsionarlik tekshiruvi amalga oshiriladi. Buning uchun Dikki-Fyuller testidan foydalaniladi. Statsionarlik 2-farqgacha tekshiriladi va 3-farqqa o'tilmaydi. Maqolada AR va MA ning tartiblarini aniqlash uchun Gretl dasturiy paketidan foydalandik va turli tekshiruvlarni amalga oshirdik. Shuningdek, modelning ahamiyatini baholovchi approksimatsiya xatoligi (MAPE) va regressiya koeffitsiyentlarining ishonchligini baholash uchun p-qiymatlarni istalgan ishonchlilik darajalari 0,1, 0,05 va 0,01 bilan solishtirib eng yaxshi modelni tanladik va Surxondaryo viloyatining eksport hajmini 2030 yilgacha prognozini ishlab chiqdik.

■ TAHLIL VA NATIJALAR

Surxondaryo viloyatining yalpi hududiy mahsulotining oshishida eksport hajmining o'sishi ijobiy ta'sir qiladi. Viloyatning yalpi hududiy mahsuloti 2010 yil 3 394,7 mlrd. so'm (shu yil eksport hajmi 442,6 mlrd. so'mni tashkil etib YaHMga nisbatan 13,04%), 2016 yil 12 179,6 mlrd. so'm (shu yil eksport hajmi 440,1 mlrd. so'mni tashkil etib YaHMga nisbatan 3,61%), 2024 yil 54 354,1 mlrd. so'm (shu yil eksport hajmi 3 404,8 mlrd. so'mni tashkil etib YaHMga nisbatan 6,26%) va 2025 yilning yanvar-mart oylarida 10 445,2 mlrd. so'm (shu vaqtda eksport hajmi 1 556,4 mlrd. so'mni tashkil etib YaHMga nisbatan 14,90%) ni tashkil etdi. Bu yerdan viloyatning yalpi hududiy mahsuloti 2010 yildan 2024 yilga borib 16,0 barobar oshganini va eksport hajmi ham shu vaqt mobaynida 7,7 marta o'sganini hisobga olsak, eksportning viloyat iqtisodiyotidagi hissasi muhim ekanligini bilishimiz mumkin. Bu raqamlardan kelgusida viloyat eksport salohiyatining oshib borishi "Surxonliklar" ning turmush darajasi yanada yaxshilanishidan dalolat beradi (<https://cbu.uz>, www.surxonstat.uz, 2025).

Ushbu jadvaldan ko'rishimiz mumkinki, Surxondaryo viloyatining eksport hajmi dinamikasi bo'yicha berilgan 16 yillik

1-jadval

Surxondaryo viloyati eksport hajmi (mln. AQSh dollarida)

YILLAR	EKSPORT	YILLAR	EKSPORT
2009 y.	190,741	2018 y.	191,745
2010 y.	278,750	2019 y.	240,984
2011 y.	203,753	2020 y.	213,495
2012 y.	211,107	2021 y.	235,2
2013 y.	295,056	2022 y.	227,435
2014 y.	237,503	2023 y.	220,226
2015 y.	213,789	2024 y.	269,474
2016 y.	148,239	2025 y. I chorak	120,505
2017 y.	157,351		

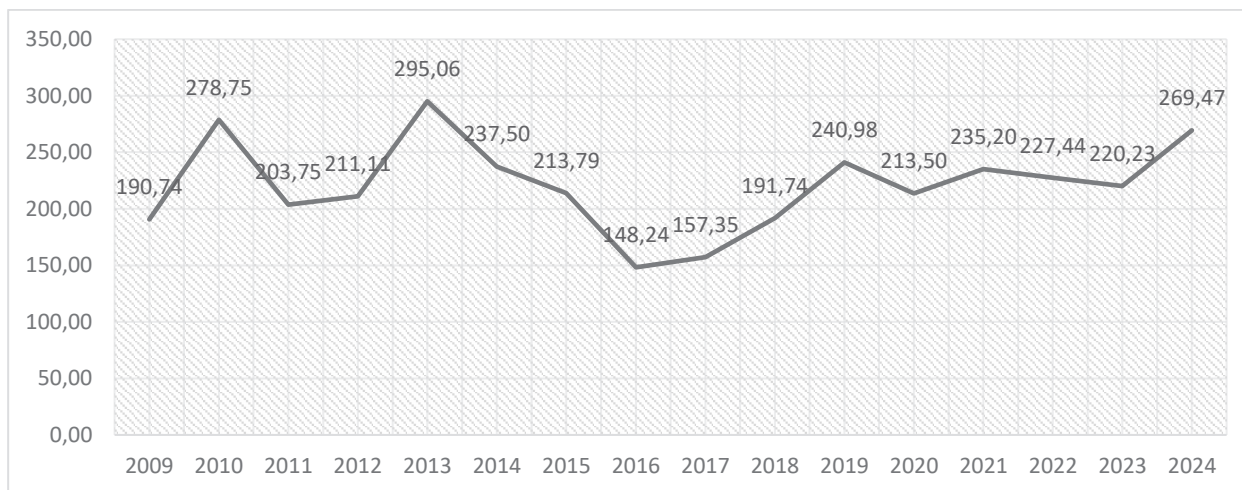
ma'lumotga ko'ra, 2016 yilda eng kam va 2013 yilda esa eng ko'p tovar va xizmatlar eksport qilingan (mos ravishda 148,239312000000 va 295,056438370000 mln AQSh dollar). 2024 yilda esa 269,473717152800 mln AQSh dollari qiymatidagi mahsulot va xizmatlar eksport qilingan. Bu 2023 yilga nisbatan 22,4% ga ko'p, 2009 yil bilan solishtirganda 41,3% ga ko'p hamda 2016 yil bilan taqqoslaganda esa 81,8% ga yuqori.

2025-yilning yanvar-mart oylarida Surxondaryo viloyatining eksport hajmining pul qiymati 120,504700000000 mln AQSh dollarini tashkil etib, bu esa o'tgan yilning mos davriga nisbatan 2,3 barobarga oshgani (2024-yilning I choragida Surxondaryo viloyatining eksport hajmi 52,378700000000 mln AQSH dollari bo'lgan) viloyatning eksport faoliyati

takomillashib borayotganidan dalolat beradi [4]. Buni quyidagi rasm orqali oydinroq ko'rishimiz mumkin (1-rasm): Surxondaryo viloyatining tovarlar eksporti hajmi kabi ko'rsatkichlarni prognozlashtirishda ARIMA modellari juda qulaydir. ARIMA (AutoRegressive Integrated Moving Average) — bu vaqt qatorlarini (time series) tahlil qilish va bashorat qilishda keng qo'llaniladigan statistik modeldir. ARIMA modeli vaqt qatoridagi trend, mavsumiylik (agar mavjud bo'lsa), va tasodifiy tebranishlarni aniqlashga yordam beradi. U quyidagi uch asosiy komponentdan iborat:

AR (AutoRegressive) — Avto-regressiv qism:

Bu model qatorning oldingi qiymatlariga tayanadi. Masalan, bugungi qiymat kechagi va oldingi kunlar qiymatlari asosida aniqlanadi.

1-rasm. Surxondaryo viloyatining tovarlar eksporti hajmi dinamikasi (mln AQSh dollarida).

AR(q): bu yerda q — nechta oldingi qiymat ishlatilayotganini bildiradi.

I (Integrated) — Integratsiyalangan qism:

Bu qism vaqt qatoridagi trendni bartaraf qilish uchun farqlar olishni bildiradi. Masalan, bugungi qiymatdan kechagi qiymat ayiriladi (birinchi darajali farq).

I(d): bu yerda d — nechanchi darajali farq olinayotganini bildiradi.

MA (Moving Average) — Harakatlanuvchi o'rtacha qism:

Bu model qatorning oldingi xatoliklari (residuals) asosida hozirgi qiymatni prognoz qiladi.

MA(q): bu yerda q — nechta oldingi xatolik hisobga olinayotganini bildiradi.

ARIMA(p, d, q) modeli:

p — avto-regressiv (AR) daraja.

d — integratsiya darajasi (nechta farq olish kerakligini ko'rsatadi).

q — harakatlanuvchi o'rtacha (MA) daraja.

Misol: ARIMA(1,1,1) modeli: 1-darajali farq olingan, 1 ta avvalgi qiymat va 1 ta oldingi xatolik asosida prognoz qilinadi [8].

Viloyat eksport hajmini ARIMA modellari orqali modellashtirish yordamida 2030 yilga qadar prognoz qiymatlarini ishlab chiqamiz. ARIMA modellari odatda ARIMA(p,d,q) ko'rinishda bo'ladi. Modellashtirish bir necha bosqichlarni o'z ichiga oladi. Dastlabki bosqichda ko'rsatkichning statsionarliligi tekshiriladi. Tadqiqot ishimizda 1-rasmga ko'ra Surxondaryo viloyatining tovarlar eksporti hajmi ko'rsatkichi statsionar emas. Bunga to'liq ishonch hosil qilish uchun Dikki-Fyuller testi natijalarini namoyish qilamiz (2-jadval).

2-jadval

Surxondaryo viloyatining tovarlar eksporti hajmi ko'rsatkichi nolinch farqi uchun Dikki-Fyuller testi natijalari [8]

Расширенный тест Дики-Фуллера для y

тест. начиная с 4 лагов, критерий AIC

объем выборки 15

нулевая гипотеза единичного корня: $\alpha = 1$

тест без константы

включая 0 лага(-ов) для $(1-L)y$

модель: $(1-L)y = (\alpha-1)*y(-1) + e$

оценка для $(\alpha - 1)$: 9,27164e-05

тестовая статистика: $\tau_{nc}(1) = 0,00156223$

асимпт. p-значение 0,6832

коэф. автокорреляции 1-го порядка для e: -0,281

тест с константой

включая 0 лага(-ов) для $(1-L)y$

модель: $(1-L)y = b_0 + (\alpha-1)*y(-1) + e$

оценка для $(\alpha - 1)$: -0,805598

тестовая статистика: $\tau_c(1) = -2,85514$

асимпт. p-значение 0,05079

коэф. автокорреляции 1-го порядка для e: 0,119

2-jadvaldan kengaytirilgan Diki-Fuller testi (ADF testi)ning o'zgarmas qatnashmagan testidagi p-qiymati 0,6832 ga teng chiqdi va bu 0,05 ahamiyatlilik darajasidan katta, o'zgarmas qatnashgan testga ko'ra p-qiymat 0,05079 ga teng va bu ham 0,05 ahamiyatlilik darajasidan katta. Shu sababli, Surxondaryo viloyatining tovarlar eksporti hajmi nolinch farqlari statsionar emas. Odatda, 0-farqlar statsionar bo'lmasa, model tuzish uchun 1-farqlarga o'tiladi.

Demak, modellashtirishda I(0) tartibdan foydalanmaymiz. Shuning uchun tajribalarda kengaytirilgan Dikki-Fyuller testi

orqali vaqtli qatorning 1-farqlari ($y_{(t-1)}$) statsionarliligini tekshiramiz (3-jadval).

3-jadvaldagi $y_{(t-1)}$ ning statsionarliligini tekshirish uchun Dikki-Fyuller testidan foydalandik. Dickey-Fuller testi (to'liq nomi: Augmented Dickey-Fuller (ADF) testi) – bu vaqt qatorlari (time series) tahlilida ishlatiladigan statsionarlilikni (ya'ni vaqt bo'yicha statistik xususiyatlar o'zgarmasligini) aniqlovchi regressiyaga asoslangan statistik testdir. Uni iqtisodchilar David A. Dickey va Wayne A. Fuller tomonidan ishlab chiqilgan.

Oddiy Dickey-Fuller testi quyidagicha regressiyani sinovdan o'tkazadi:

$$\Delta y_t = \alpha + \beta t + \gamma y_{t-1} + \epsilon_t \quad (1)$$

Bu yerda:

y_t – vaqt qatori,

$\Delta y_t = y_t - y_{t-1}$ – birinchi farq,

t – vaqt (ixtiyoriy, agar trendni hisobga olinsa),

α – intercept (doimiy),

β – vaqt bo'yicha trend koeffitsienti,

γ – muhim koeffitsient, bu test qilinadi,

ϵ_t – tasodifiy xatolik (white noise).

Real hayotdagi ma'lumotlar ko'pincha avtokorrelatsiyaga ega bo'ladi. Shuning uchun ADF testi oddiy Dickey-Fuller modeliga kechikkan (lag) o'zgaruvchilar qo'shadi:

$$\Delta y_t = \alpha + \beta t + \gamma y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \delta_i \Delta y_{t-i} + \epsilon_t \quad (2)$$

Test natijasida quyidagilarga ega bo'ldik:

4-jadval

Surxondaryo viloyatining tovarlar eksporti hajmi ko'rsatkichi birinchi farqi uchun Kengaytirilgan Dikki-Fyuller testi natijalari

Расширенный тест Дики-Фуллера для d_y

тест. начиная с 4 лагов, критерий AIC

объем выборки 14

нулевая гипотеза единичного корня: $a = 1$

тест без константы

включая 0 лага(-ов) для $(1-L)d_y$

модель: $(1-L)y = (a-1)*y(-1) + e$

оценка для $(a - 1)$: -1,28079

тестовая статистика: $\tau_{nc}(1) = -5,2862$

асимпт. p-значение 1,848e-07

коэф. автокорреляции 1-го порядка для e : 0,080

тест с константой

включая 2 лага(-ов) для $(1-L)d_y$

модель: $(1-L)y = b_0 + (a-1)*y(-1) + \dots + e$

оценка для $(a - 1)$: -1,48878

тестовая статистика: $\tau_c(1) = -2,06775$

асимпт. p-значение 0,258

коэф. автокорреляции 1-го порядка для e : -0,072

лаг для разностей: $F(2, 8) = 0,413 [0,6751]$

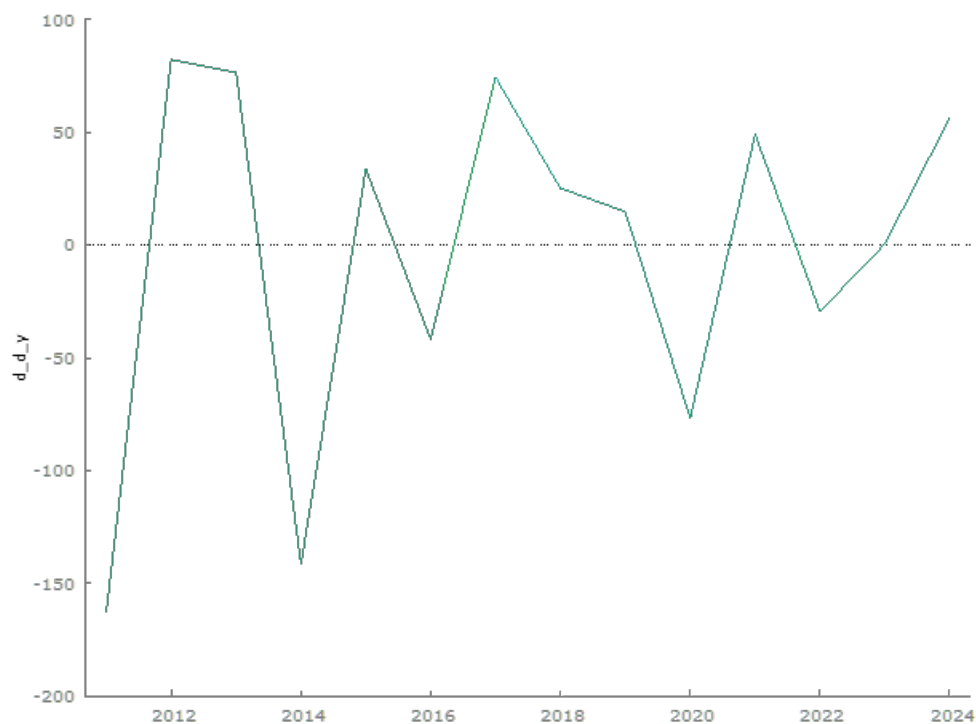
4-jadvaldan kengaytirilgan Diki-Fuller testi (ADF testi)ning o'zgarmas qatnashmagan testidagi p–qiymati 0,0000001848 ga teng chiqdi va bu 0,05 ahamiyatlilik darajasidan kichik, o'zgarmas qatnashgan testga ko'ra p–qiymat 0,258 ga teng va bu esa 0,05 ahamiyatlilik darajasidan katta. Shu sababli, Surxondaryo viloyatining tovarlar eksporti hajmi birinchi farqlari statsionar emas. Odatda, 1-farqlar statsionar bo'lmasa, model tuzish uchun 2-farqlarga o'tiladi. Bundan ARIMA(p,d,q) modeli d tartibi 2 ga teng (I(2)) bo'ladi (2-rasm).

2-rasmdan ko'rishimiz mumkinki, 2-farq holatida

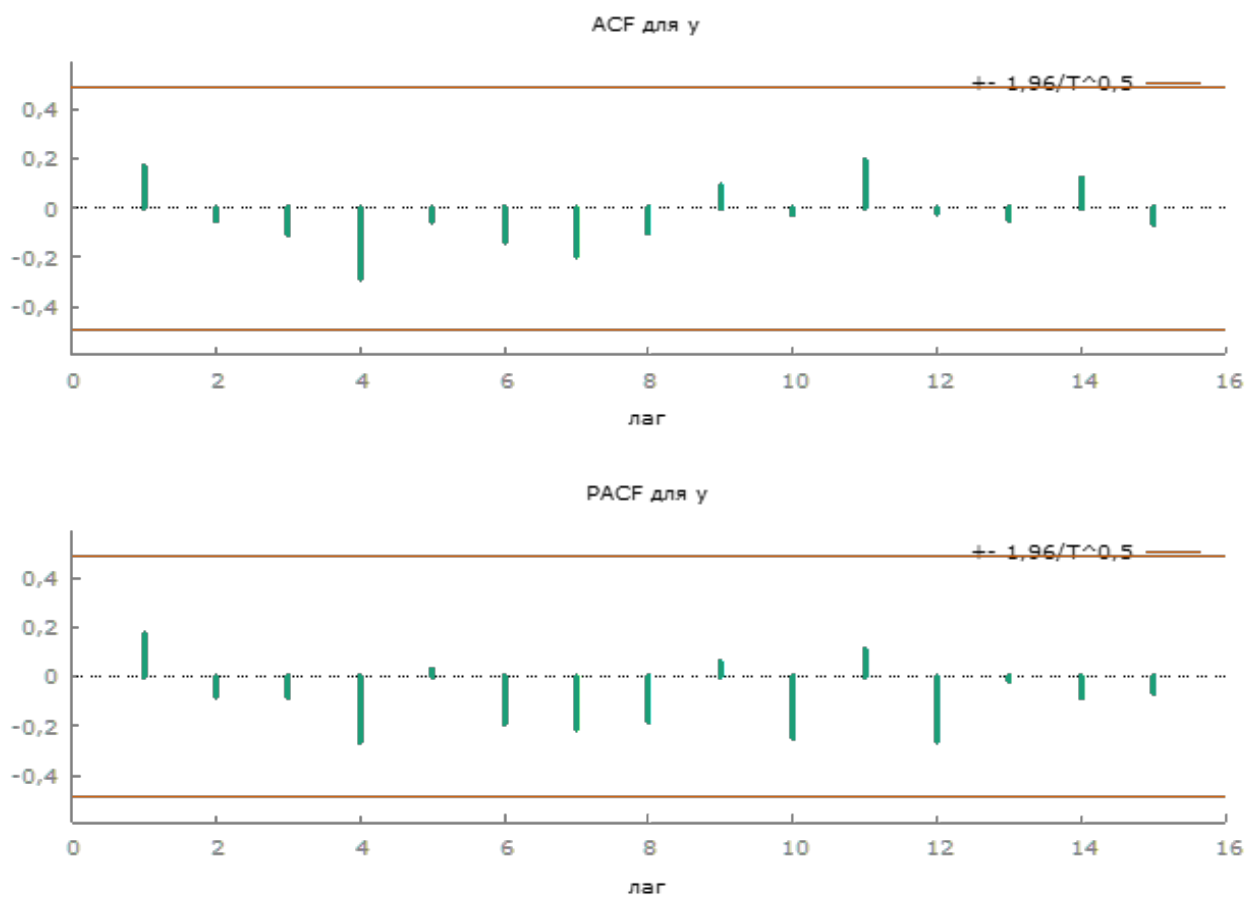
statsionarlikka duch keldik. Sababi rasmda chiziq bir gorizontaal chiziq atrofida aylanyapdi.

Keyingi bosqichda ko'rsatkich korrelogrammasi tekshirib chiqiladi. Bu modelning p va q tartiblarini aniqlashimiz uchun kerak (3-rasm).

3-rasmga e'tibor bersak, birorta avtokorrelyatsiya tartibi ahamiyatli emas. 3-rasmdan model p va q tartibini aniqlab bo'lmasligi ma'lum bo'lmoqda. Shu sababli turli model tartiblarini tajriba qilib ko'rdik. Ya'ni ARIMA(p,2,q) modeli p va q tartiblarini tekshirib chiqamiz (5-jadval).

2-rasm. Surxondaryo viloyati eksport hajmi vaqtli qatori 2-farqlari chizmasi [8]

3-rasm. Surxondaryo viloyati eksport hajmi korrelogrammasi [8]

5-jadval

ARIMA(p,2,q) modeli p va q tartiblarini tekshirish natijalari

ARIMA(P,2,Q) MODELI	KONSTANTALI TEKSHIRUV		BAHO	KONSTANTASIZ TEKSHIRUV		BAHO
ARIMA(0,2,0)	p-qiymat: 0,8955	MAPE=29,347	x	p-qiymat: aniqlanmagan	MAPE=29,029	x
ARIMA(1,2,0)	p-qiymatlar: 0,9943 0,0410 **	MAPE=23,789	x	p-qiymat: 0,0403 **	MAPE=23,798	x
ARIMA(2,2,0)	p-qiymatlar: 0,9786 0,0037 *** 0,0340 **	MAPE=23,417	x	p-qiymatlar: 0,0037 *** 0,0340 **	MAPE=23,408	x
ARIMA(3,2,0)	p-qiymatlar: 0,9855 0,0032 *** 0,0427 ** 0,559	MAPE=22,338	x	p-qiymatlar: 0,0032 *** 0,0427 ** 0,558	MAPE=22,352	x
ARIMA(0,2,1)	p-qiymatlar: 0,862 4,15e-07 ***	MAPE=18,897	x	p-qiymat: 7,74e- 07 ***	MAPE=18,891	✓
ARIMA(0,2,2)	p-qiymatlar: 0,136 0,0071 *** 0,175	MAPE=15,364	x	p-qiymatlar: 0,0033 *** 0,276	MAPE=17,532	x
ARIMA(0,2,3)	p-qiymatlar: 0,231 0,0038 *** 0,624 0,436	MAPE=15,351	x	p-qiymatlar: 0,0761 * 0,832 0,646	MAPE=15,969	x
ARIMA(1,2,1)	p-qiymatlar: 0,724 0,342 1,98e-06 ***	MAPE=18,511	x	p-qiymatlar: 0,372 1,10e-05 ***	MAPE=18,137	x
ARIMA(2,2,1)	p-qiymatlar: 0,682 0,253 0,380 2,43e-05 ***	MAPE=17,598	x	p-qiymatlar: 0,283 0,395 0,0002 ***	MAPE=17,136	x
ARIMA(3,2,1)	p-qiymatlar: 0,688 0,301 0,406 0,960 2,10e-05 ***	MAPE=17,562	x	p-qiymatlar: 0,340 0,429 0,913 0,0001 ***	MAPE=17,072	x

ARIMA(1,2,2)	p-qiymatlar: 0,243 0,413 4,97e-07 *** 0,0107 **	MAPE=15,83	x	p-qiymatlar: 0,438 0,348 0,638	MAPE=15,377	x
ARIMA(1,2,3)	p-qiymatlar: 0,156 0,0021 *** 0,0748 * 0,0320 ** 0,0677 *	MAPE=14,137	x	p-qiymatlar: 0,0015 *** 0,342 0,0092 *** 0,225	MAPE=16,085	x
ARIMA(2,2,2)	p-qiymatlar: 0,672 3,21e-06 *** 0,122 1 0,0022 ***	MAPE=16,596	x	p-qiymatlar: 4,40e-06 *** 0,142 1 0,0037 ***	MAPE=16,738	x
ARIMA(3,2,2)	p-qiymatlar: 0,668 2,18e-05 *** 0,292 0,894 1 0,0020 ***	MAPE=16,568	x	p-qiymatlar: 2,73e-05 *** 0,322 0,911 1 0,0036 ***	MAPE=16,646	x
ARIMA(2,2,3)	p-qiymatlar: 0,810 5,46e-013 *** 4,85e-035 *** 0,802 0,784 0,146	MAPE=15,951	x	p-qiymatlar: 1,38e-014 *** 2,26e-057 *** 0,761 0,742 0,0997 *	MAPE=15,906	x

6-jadvaldan ARIMA modeli tenglamasi quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

$$\Delta^2 y = -e_t \quad (3)$$

6-jadvalga ko'ra, modelning o'zgarma φ koeffitsiyenti Fisherning z mezoniga asosan statistik ahamiyatga ega. Sababi, unga mos p-qiymat ($<0,0001$) 0,05 erkinlik darajasida statistik ahamiyatga ega. Bu esa modeldan iqtisodiy jarayonlarni

prognozlashda foydalanish mumkinligidan dalolat beradi. Shuningdek, tajribalarda modelning approksimatsiya xatoligi MAPE=18,891 ekanligi hamda qoldiqlarda avtokorrelyatsiya mavjud emasligi aniqlandi (7-8-jadval). Bu ham modelni qo'llash mumkinligidan dalolat beradi.

Natijada ARIMA(0,2,1) modelining konstantasiz shakliga to'xtaldik (6-jadval).

6-jadval

Regression tahlil natijalari [8]

МОДЕЛЬ 2: АRIMA, ИСПОЛЬЗОВАНЫ НАБЛЮДЕНИЯ 2011-2024 (T = 14)					
ЗАВИСИМАЯ ПЕРЕМЕННАЯ: $(1-L)^2 Y$					
СТАНДАРТНЫЕ ОШИБКИ РАССЧИТАНЫ НА ОСНОВЕ ГЕССИАНА					
	Коэффициент	Ст. ошибка	z	p-значение	
theta_1	-1,00000	0,202	-4,942	<0,0001	***
Среднее завис. перемен	-2,768697		Ст. откл. завис. перем	78,851	
Среднее инноваций	-7,653647		Ст. откл. инноваций	50,487	
R-квадрат	0,094		Исправ. R-квадрат	0,094	
Лог. правдоподобие	-76,12314		Крит. Акаике	156,246	
Крит. Шварца	157,524		Крит. Хеннана-Куинна	156,128	
		Действительная часть	Мнимая часть	Модуль	
MA					
	Корень 1	1	0	1	0

7-jadval

O'rtacha xatoliklar hisobi jadvali

ДИАПАЗОН, ИСПОЛЬЗУЕМЫЙ ДЛЯ ОЦЕНКИ МОДЕЛИ: 2011 - 2024			
СТАНДАРТНАЯ ОШИБКА ОСТАТКОВ = 50,4868			
	Y	РАСЧЕТНЫЕ	ОСТАТКИ
2011	203,753	319,016	-115,263
2012	211,107	210,414	0,693
2013	295,056	228,234	66,823
2014	237,503	312,306	-74,803
2015	213,789	243,974	-30,185
2016	148,239	212,483	-64,243
2017	157,351	143,148	14,202
2018	191,745	155,382	36,362
2019	240,984	194,377	46,607
2020	213,495	244,495	-31,000
2021	235,2	216,4	18,800
2022	227,435	238,455	-11,020
2023	220,226	229,893	-9,667
2024	269,474	223,931	45,543
Статистика для оценки прогноза использовано наблюдений - 14			
Средняя ошибка (ME)	-7,6536		
Корень из средней квадратичной ошибки (RMSE)	50,487		
Средняя абсолютная ошибка (MAE)	40,372		
Средняя процентная ошибка (MPE)	-5,2913		
Средняя абсолютная процентная ошибка (MAPE)	18,891		
U-статистика Тейла (Theil's U)	0,96841		

Qoldiqlar ACF va PACF qiymatlari

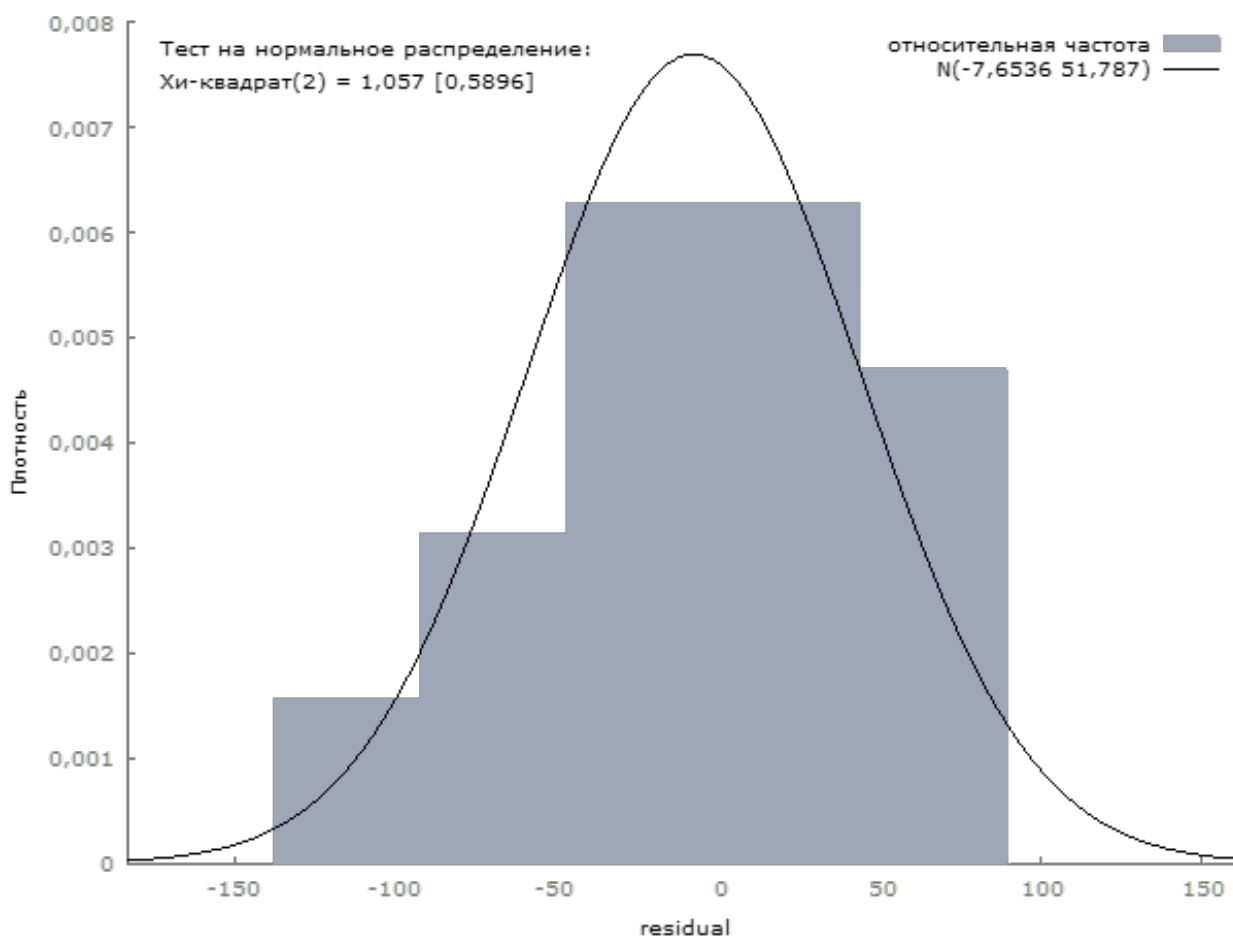
Функция автокорреляции ошибок

***, **, * обозначает значимость на 1%, 5%, 10% уровне

использованы стандартные ошибки $1/T^{0,5}$

Лag	ACF	PACF	Q-стат. [p-значение]
1	-0,0703	-0,0703	
2	-0,2294	-0,2355	1,0670 [0,302]
3	-0,0224	-0,0626	1,0772 [0,584]
4	-0,0057	-0,0722	1,0779 [0,782]
5	0,2197	0,2064	2,2793 [0,685]
6	0,1582	0,2013	2,9802 [0,703]
7	-0,1849	-0,0549	4,0742 [0,667]
8	-0,1951	-0,1574	5,4954 [0,600]
9	0,0407	-0,0553	5,5697 [0,695]
10	-0,1892	-0,3695	7,5745 [0,578]
11	0,1235	-0,0301	8,7142 [0,559]
12	0,0189	-0,0629	8,7544 [0,645]
13	-0,1642	-0,0069	14,7931 [0,253]

Bundan tashqari, qoldiqlar bo'yicha χ^2 testini amalga oshirganimizda quyidagi rasmga ega bo'ldik (5-rasm).

5-rasm. Qoldiqlar taqsimoti χ^2 testi natijalari.

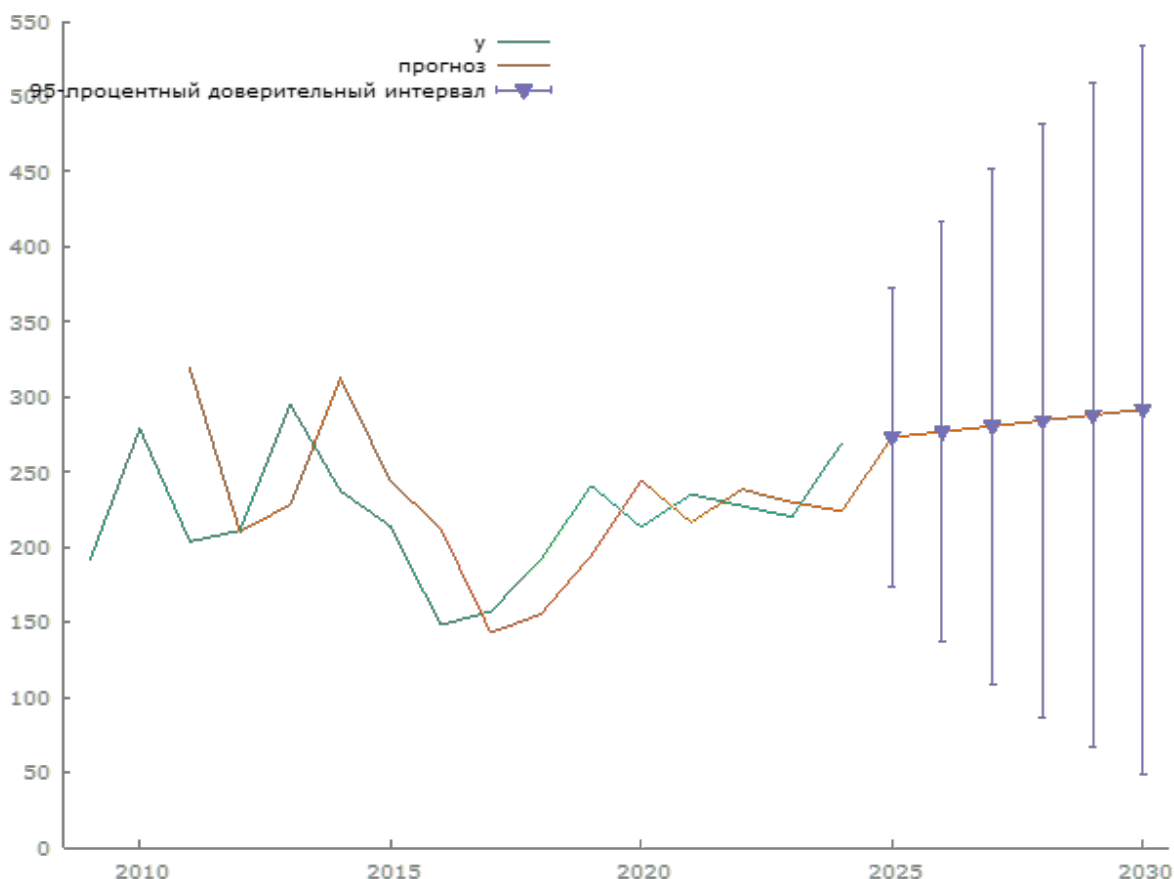
χ^2 testi p qiymati istalgan ahamiyatlilik darajasidan katta (0,5896). Navbatdagi bosqichda model bo'yicha prognoz qiymatlar ishlab chiqamiz.

9-jadval

Surxondaryo viloyatining tovarlar eksporti hajmi prognozi

YILLAR	HAQIQIY DARAJALAR	PROGNOZ DARAJALAR	STANDART XATO	ISHONCH INTERVALI QUYYI CHEGARASI	ISHONCH INTERVALI YUQORI CHEGARASI
2009	190,741	aniqlanmagan	aniqlanmagan		
2010	278,75	aniqlanmagan	aniqlanmagan		
2011	203,753	319,016	aniqlanmagan		
2012	211,107	210,414	aniqlanmagan		
2013	295,056	228,234	aniqlanmagan		
2014	237,503	312,306	aniqlanmagan		
2015	213,789	243,974	aniqlanmagan		
2016	148,239	212,483	aniqlanmagan		
2017	157,351	143,148	aniqlanmagan		
2018	191,745	155,382	aniqlanmagan		
2019	240,984	194,377	aniqlanmagan		
2020	213,495	244,495	aniqlanmagan		
2021	235,2	216,4	aniqlanmagan		
2022	227,435	238,455	aniqlanmagan		
2023	220,226	229,893	aniqlanmagan		
2024	269,474	223,931	aniqlanmagan		
2025	aniqlanmagan	273,178	50,487	174,226	372,131
2026	aniqlanmagan	276,883	71,399	136,943	416,823
2027	aniqlanmagan	280,587	87,446	109,197	451,978
2028	aniqlanmagan	284,292	100,974	86,387	482,197
2029	aniqlanmagan	287,996	112,892	66,732	509,261
2030	aniqlanmagan	291,701	123,667	49,318	534,084

9-jadvaldagi qiymatlar chizma ko'rinishida 6-rasmda keltirilgan.

6-rasm. Surxondaryo viloyatining tovarlar eksporti hajmi prognozi

Yuqoridagi rasm (6-rasm) dan ko'rinib turibdiki, Surxondaryo viloyati eksport hajmi 2025 yildan boshlab har yili o'sib borishi va 2030 yilga borib 291,701 mln AQSh dollarga yetishi prognoz qilinmoqda. Bu esa 2024 yilga nisbatan 8,2%ga o'sishini bildiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur tadqiqotda 2009 yil – 2024 yil oralig'idagi Surxondaryo viloyati eksport hajmi to'g'risidagi ma'lumotlar yordamida ARIMA modeli tuzildi. Model tuzish uchun avvalombor modelning integratsiyalashish darajasi (I ning tartibi) aniqlandi. Buning uchun Gretl dasturiy paketida vaqtli qatorning statsionarligini baholash uchun Dikki-Fyuller testi orqali nolinch farq (vaqtli qatorning o'zi), birinchi farq va ikkinchi farqlar tekshirildi. Nolinch farqda laglar soni 4 va AIC kriteriyasi bo'yicha test qilinganda ham konstantali ham konstantasiz testida p-qiyamat 0,05dan katta chiqdi va birinchi farqqa o'tildi. Birinchi farq tekshirilganda konstantali testga ko'ra p-qiyamat 0,258 ga teng chiqib ikkinchi farqqa o'tildi va uchinchi farqqa o'tilmasligi uchun I ning tartibi 2 ga teng (d=2) deb olindi. AR va MA tartibi etib turli raqamlar ketma-ket ravishda qo'yib ko'rildi. Tanlangan modellarning har biri o'rtacha foizli nisbiy xatolik ko'rsatkichi (MAPE) 20%

dan oshmasligi va parametrlar ishonchliligi 0,05 ahamiyatlik darajasidan katta bo'lmasligi shartlari asosida tekshirildi. Natijada ARIMA(0,2,1) modelining konstantasiz shakli ($\Delta^2 y = -e_t$) modeli yuqoridagi hamma talabga javob berishi, qoldiqlar normal taqsimot qonuniga bo'ysunishi, qoldiqlarda avtokorrelyatsiya mavjud emasligi aniqlandi hamda ushbu model to'liq adekvatligiga ishonch hosil qilindi.

Topilgan model yordamida Surxondaryo viloyati eksport hajmi ko'rsatkichi 2030 yilga qadar 95% ishonchlilik intervalida prognoz qilindi.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. Xurramov Ramazon Allayor o'g'li - Termiz iqtisodiyot va servis universiteti Iqtisodiyot va axborot texnologiyalari fakulteti "Buxgalteriya hisobi va statistika" kafedrasida o'qituvchisi / Хуррамов Рамазон Аллаюр оглы Преподаватель кафедры «Учет и статистика» факультета экономики и информационных технологий Термезского университета экономики и сервиса / Khurramov Ramazon Allayor oglu Lecturer, Department of "Accounting and Statistics", Faculty of Economics and Information Technologies, Termez University of Economics and Service,

► ramazon_xurramov@tues.uz

■ <https://orcid.org/0009-0001-0170-3053>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrda gi "O'zbekiston-2030" strategiyasi to'g'risida"gi PF-158-son Farmoni (<https://lex.uz/ru/docs/-6600413>)
- [2]. Қосимов А.А. Саноат тармоғи самарадорлигини ошириш жараёнларини эконометрик моделлаштириш (Сурхондарё вилояти мисолида) мавзусидаги диссертатсия автореферати, - Т., 2021. - 17, 26-бетлар.
- [3]. Қодиржонов А.М. Фарғона вилояти экспорт салоҳиятини оширишнинг асосий йўллари мавзусидаги диссертатсия автореферати, - Т., 2023. - 12, 19-21, 25, 26-бетлар.

- [4]. Тураев Б.Э., Хатамов О.Қ. Арима модели ёрдамида қурилиш ишлари ҳажмини прогноз қилиш (Сурхондарё вилоятида мисолида) // "UzBridge" электрон журнали, <http://www.uzbridge.eyuf.uz/>, 1 – сон, 2021 йил 74 – 84 бетлар.
- [5]. Д.Г. Сухих, В.М. Кац D.G. Sukhikh, V.M. Katz. Методики оценки экспортного потенциала предприятия. Российский опыт // Вестник науки Сибири. 2015. № 2 (17), <http://sjs.tpu.ru/>, 62-75 с.
- [6]. "Time Series Analysis: Forecasting and Control" (Box va Jenkins, 1970)
- [7]. Gujarati, D. N., & Porter, D. C. "Basic Econometrics." McGraw-Hill. (2009).
- [8]. www.surxonstat.uz - Surxondaryo viloyati statistika boshqarmasi sayti ma'lumotlari

Sanoat tarmog'iga jalb qilingan investitsiyalardan foydalanishning YAHMga ta'sirini baholashning ekonometrik modellarini ishlab chiqish

Xatamov Ochildi Qurbonovich, Hojiqulova Feruza Dona qizi

Разработка эконометрических моделей оценки влияния инвестиций в промышленную сеть

Хатамов Очилди Курбанович, Хожикулова Феруза Дона кизи

Development of econometric models for assessing the impact of investment investments into the industry on profit

Khatamov Ochildi Kurbanovich, Khajikulova Feruza Dona kizi

Received: May 15, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya:** Maqolada viloyatimiz Sanoat tarmog'iga jalb qilingan investitsiyalarning YaHMga ta'sirini baholashning ekonometrik modellarini ishlab chiqish iqtisodiy o'sish va rivojlanishni tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu modellar sanoat sektoriga yo'naltirilgan investitsiyalarning YaHM va ishlab chiqarish samaradorligi bilan qanday bog'langanini o'rganadi. Natijada, investitsiyalarning iqtisodiy rivojlanishga ta'sirini aniqlash va samarali siyosat strategiyalarini ishlab chiqishga yordam beradi.
- **Kalit so'zlar:** Sanoat investitsiyalari, YaHM, ekonometrik modellar, iqtisodiy o'sish, ishlab chiqarish samaradorligi, regressiya tahlili, iqtisodiy rivojlanish.
- **Аннотация:** В статье разработка эконометрических моделей оценки влияния инвестиций, осуществляемых в промышленный сектор нашего региона, на ВВП имеет важное значение при анализе экономического роста и развития. Эти модели исследуют, как инвестиции в промышленный сектор связаны с ВВП и производительностью. В результате это помогает определить влияние инвестиций на экономическое развитие и разработать эффективные политические стратегии.

- **Ключевые слова:** Промышленные инвестиции, ВВП, эконометрическое моделирование, экономический рост, производительность труда, регрессионный анализ, экономическое развитие.
- **Abstract:** The article discusses the development of econometric models for assessing the impact of investments in the industrial sector on GRP in our region. These models study how investments in the industrial sector are linked to GRP and production efficiency. As a result, they help determine the impact of investments on economic development and develop effective policy strategies.
- **Key words:** Industrial investment, GRP, econometric modeling, economic growth, production efficiency, regression analysis, economic development.

KIRISH

Sanoat tarmog'iga jalb qilingan investitsiyalar mamlakatning iqtisodiy o'sishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ushbu investitsiyalarning YaHMga ta'sirini baholash, iqtisodiy siyosatni samarali ishlab chiqish uchun zarurdir. Ekonometrik modellardan foydalanish orqali sanoat sektori va YaHM o'rtasidagi munosabatlarni aniqlash, rivojlanish strategiyalarini optimallashtirishga yordam beradi.

Har qanday davlat iqtisodiy siyosatining asosiy vazifasi sifatida barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash, aholi farovonligini oshirish, iqtisodiy jarayonlardagi turg'unlikni bartaraf etish va jamiyatda ijtimoiy adolatni qaror toptirish hisoblanadi. Bu maqsadlarga erishish uchun, davlat tomonidan samarali va o'zaro bog'langan iqtisodiy siyosatlar ishlab chiqilishi, resurslarni optimal taqsimlash va mehnat bozorida tenglikni ta'minlash muhim omil sanaladi. Bunda, iqtisodiy o'sish nafaqat raqamlar va makroiqtisodiy ko'rsatkichlarga, balki har bir fuqaroning farovonligini oshirishga, ijtimoiy barqarorlikni saqlashga ham xizmat qilishi kerak. Iqtisodiy siyosat, shuningdek, qisqa va uzoq muddatli rivojlanish uchun barqaror asos yaratish, investitsiyalarni jalb qilish, yangi ish o'rinlarini yaratish va iqtisodiy tizimning mustahkamligini ta'minlashni o'z ichiga oladi.

Shu o'rinda, YaHM ishchi kuchi va investitsiyalar bilan chambarchas bog'langan bo'lib, mehnat resurslarining samarali ishlatilishi va investitsiyalarning jalb qilinishi, o'z navbatida, YHMning o'sishini ta'minlaydi. Ishchi kuchining sifati va miqdori, investitsiyalar orqali modernizatsiya qilinadigan ishlab chiqarish imkoniyatlari YaHMni oshirishda ahamiyatli omildir. Shu bilan birga, YaHMning o'sishi investitsiyalarni jalb qilishga yordam berib, barqaror iqtisodiy o'sish investitsiyalar uchun qulay muhit yaratadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Dunyo mamalakatlarini tadqiqotlarini qaraydigan bo'lsak, xususan, ispaniyalik iqtisodchi, professor Xavier Sala-i-Martin iqtisodiy o'sishning turli omillari, jumladan, investitsiyalar va ishchi kuchining roli, rivojlanayotgan mamlakatlar uchun

muhim ahamiyatga ega bo'lganligini ta'kidlaydi. U, shuningdek, investitsiyalar va ishchi kuchining YaHMga ta'sirini o'lchash uchun ekonometriya modellarini yaratgan[1]. Amerikalik iqtisodchi olim, nobel mukofoti sovrindori, Paul Michael Romer esa, texnologik innovatsiyalar va kapital investitsiyalarining iqtisodiy o'sishga bo'lgan ta'sirini tahlil qilishi bilan birga, ishchi kuchi va investitsiyalarning o'zaro aloqalarini ko'rib chiqib, YaHMga ta'sirini o'lchashda endogen texnologik o'zgarishlarni hisobga olishni[1] taklif qilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda Surxondaryo viloyatiga jalb etilgan investitsiyalar va ularning iqtisodiy ta'sirini regressiya tahlili, ko'p o'zgaruvchili model yoki panel ma'lumotlar tahlili ishlab chiqish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mamlakatimizda 2025-yilda aholini daromadli mehnat bilan ta'minlash dasturi ijrosi doirasida 5,2 million aholini band qilish maqsadida Markaziy bank, Kambag'allikni qisqartirish va bandlik vazirligi, Iqtisodiyot va moliya vazirligi tomonidan tadbirkorlarni moliyaviy qo'llab-quvvatlash, ularning muammolarini hal etish hamda faoliyatini kengaytirish hisobiga 1 mln 470 ming nafar; ishsizlarni mavjud bo'sh ish o'rinlariga joylashtirish orqali 430 ming nafar; har bir mahallada o'rtacha 40 tadan jami 377,6 mingta mikroloyihalarni amalga oshirish hisobiga 755 ming nafar, shuningdek "Mahalla loyihasi" doirasida soddalashtirilgan tartibda loyihalarni moliyalashtirish uchun yangi kredit mahsulotlarini joriy qilish orqali 250 ming nafar; hududlarda "drayver" loyihalarni ishga tushirish hisobiga 122 ming nafar hamda mikrosanoat markazlarini barpo etish loyihalari hisobiga 21 ming nafar, aholiga yer maydonlarini ijaraga berish, shu jumladan, "kompaniya – kooperativ – dehqon xo'jaligi" tamoyili asosida kooperativlar tashkil etish hisobiga 300 ming nafar, Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi, Savdo-sanoat palatasi: investitsiya loyihalarini amalga oshirish hisobiga 290 ming nafar, Qurilish va uy-joy kommunal xo'jaligi vazirligi tomonidan qurilish

sohasidagi loyihalarni amalga oshirish hisobiga 169 ming nafar, Kambag'allikni qisqartirish va bandlik vazirligi, Raqamli texnologiyalar vazirligi, Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan aholini kasb-hunar va tadbirkorlikka o'qitib, ishga joylashtirish hisobiga 266 ming nafar aholini daromadli mehnat bilan ta'minlash choralari ishlab chiqilgan bo'lib [3], bu bizni ma'lum darajada sanoat korxonalarida yaratilgan mahsulot hajmi va YaHMga sanoatga kiritilgan investitsiya hami va sanoat tarmog'ida ish bilan band bo'lganlar ta'siri tahlilini ko'rib chiqishni taqozo qiladi. Buni tadqiqot davomida Kobb-duglas asosida yoritadigan bo'lsak, ushbu jarayonda yalpi hududiy mahsulot statistikasini ifodalash bilan bog'liq muammolar, xususan, ularning alohida xususiyatlari bilan bog'liq jarayonlarni keltirib chiqarishini hisobga olgan holda ifodalanadi. Quyidagi jadvalda dastlabki ma'lumotlar shakllandi (1-jadval va 2-jadval).

1-jadvaldan regressiya tenglamasi quyidagi ko'rinishda shakllandi:

$$SKYMQ = 26.68 * SKKIH^{0.67} * SKIBS^{-0.07} \quad (1)$$

Bu yerda: SKYMQ – Surxondaryo viloyati sanoat korxonalarida yaratilgan (2010-2023 yillar) yalpi hududiy mahsulot mlrd.

so'm; SKKIH – Surxondaryo viloyatida sanoat korxonasiga kiritilgan investitsiyalar hajmi (2010-2023 yillar) mlrd. so'm; SKIBS – Surxondaryo viloyatida sanoat tarmog'ida ish bilan bandlar (2010-2023 yillar) soni;

Bundan sentitivlik tahlilini ko'rib chiqadigan bo'lsak, investitsiyalar (SKKIH)ning 1% o'zgarishi mahsulot qiymatini 0.67% ga o'zgartiradi. Bu juda sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ish bilan band bo'lganlar soni (SKIBS)ning 1% o'zgarishi mahsulot qiymatini atigi -0.07% ga o'zgartiradi. Bu ta'sir minimal va deyarli e'tiborga olinmaydi. SKKIH ning o'zgarishi mahsulot qiymatini sezilarli darajada oshirishini ammo, SKIBS ning salbiy ta'siri deyarli nolga teng. Agar SKIBS ni bir muddat o'zgartirsak, mahsulot qiymatiga ta'sir minimal bo'ladi, shuning uchun uni kamroq diqqatga olish mumkin. Ammo vaqt o'tishi bilan iqtisodiy o'zgarishlar (masalan, ish bilan band bo'lganlarning malakasi o'zgarsa yoki boshqa omillar o'zgarishi mumkin) bu ta'sirni o'zgartirishi mumkin. Ushbu holatni davom etkizgan holda, 2-jadvalni tahlil qiladigan bo'lsak, avvalo, nazariy tushunchalar to'xtalishni taqozo qiladi.

Regressiya chiziqli va chiziqsiz (chiziqli bo'lmagan) regressiyalarga ajratiladi.

1-jadval

Surxondaryo viloyati SKYMH, sanoat korxonalariga kiritilgan investitsiya hajmi va sanoat tarmog'ida ish bilan band bo'lganlar soni ko'rsatkichlari hamda logarifmlangan qiymatlari [5]

YILLAR	SKYMH	SKKIH	SKIBS	lnQ	lnK	lnL
2010	756,4	178	245	6,629	5,182	5,501
2011	925,8	206,2	578	6,831	5,329	6,360
2012	1 101,80	272,8	260	7,005	5,609	5,561
2013	1 321,40	379,3	791	7,186	5,938	6,673
2014	1 615,30	438,8	378	7,387	6,084	5,935
2015	1 910,70	527,2	325	7,555	6,268	5,784
2016	2 200,70	675,5	1762	7,697	6,515	7,474
2017	2 356,40	886,9	2711	7,765	6,788	7,905
2018	3 234,70	1 516,00	1422	8,082	7,324	7,260
2019	4 231,30	2 213,00	2190	8,350	7,702	7,692
2020	5 322,70	2 768,00	7565	8,580	7,926	8,931
2021	6 675,30	3 715,80	1819	8,806	8,220	7,506
2022	7 229,80	4 987,00	1632	8,886	8,515	7,398
2023	8 848,60	5 943,80	445	9,088	8,690	6,098

2-jadval

Surxondaryo viloyati YaHM, sanoat korxonalariga kiritilgan investitsiya hajmi va sanoat tarmog'ida ish bilan band bo'lganlar soni ko'rsatkichlari hamda logarifmlangan qiymatlari [5]

YILLAR	YaHM	SKKIH	SKIBS	lnYaHM	lnSKKIH	lnSKIBS
2010	3 394,70	178	245	8,130	5,182	5,501
2011	5 217,10	206,2	578	8,560	5,329	6,360
2012	6 436,40	272,8	260	8,770	5,609	5,561
2013	7 436,40	379,3	791	8,914	5,938	6,673
2014	9 213,20	438,8	378	9,128	6,084	5,935
2015	11 114,40	527,2	325	9,316	6,268	5,784
2016	12 179,60	675,5	1762	9,408	6,515	7,474
2017	16 354,40	886,9	2711	9,702	6,788	7,905
2018	21 229,40	1 516,00	1422	9,963	7,324	7,260
2019	25 473,10	2 213,00	2190	10,145	7,702	7,692
2020	27 571,60	2 768,00	7565	10,225	7,926	8,931
2021	33 591,10	3 715,80	1819	10,422	8,220	7,506
2022	39 201,80	4 987,00	1632	10,576	8,515	7,398
2023	46 839,70	5 943,80	445	10,754	8,690	6,098

3-jadval

Surxondaryo viloyati YaHM, sanoat korxonalariga kiritilgan investitsiya hajmi va sanoat tarmog'ida ish bilan band bo'lganlar soni ko'rsatkichlarining statistik tasviri

INDICATORS	YaHM	SKKIH	SKIBS
AVERAGE	18946,64	1764,88	1580
MEDIAN	14267	781,2	1107
MINIMUM	3394,7	178	245
MAXIMUM	46839,7	5943,8	7565
STANDARD DEVIATION	13736,26	1906,71	1902
ASYMMETRY	0,78	1,22	2,66
EXCESS	-0,48	0,38	8,29

Chiziqli regressiya quyidagi ko'rinishga ega: $y = a + b \cdot x + \epsilon$.

Chiziqsiz regressiya ikki sinfga bo'linadi.

Erkli o'zgaruvchilarga nisbatan chiziqli bo'lmagan regressiyalar:

-turli darajadagi polinomlar $y = a + b_1 \cdot x_1 + b_2 \cdot x_2 + b_3 \cdot x_3 + \epsilon$;

-giperbolalar $y = a + b/x + \epsilon$.

Baholanayotgan parametrlarga nisbatan chiziqli regressiyalar:

-darajali funktsiya $y = a \cdot x^b + \epsilon$;

-ko'rsatkichli funktsiya $y = a \cdot x^b + \epsilon$;

-eksponentsial funktsiya $y = e^{a+b \cdot x} + \epsilon$.

Yuqoridagi jadvalda YaHM, sanoat korxonalariga kiritilgan investitsiya hajmi va sanoat tarmog'ida ish bilan band bo'lganlar soni har xil jinsli bo'lganligi sababli to'g'ridan-to'g'ri logorifmlandi.

Ushbu jadvalni tahliliy ifodalaydigan bo'lsak, tasviriy statistikada 2010-2023 yillardagi viloyat yalpi hududiy mahsulot hajmining minimum holati 3394,7 mlrd.so'mni, o'rtachasi 18946,64 mlrd.so'mni, maksimumi esa 46839,7 mlrd.so'mni tashkil etgan holda, sanoat tarmog'ida ish bilan bandlar soni minimum holati 245 kishini, o'rtachasi 1580 kishini, maksimumi esa 7565 kishini tashkil etgan

Viloyatga 2010 yilda eng kam investitsiya oqimi (178 mlrd. so'm) kirib kelgan bo'lsa, 2023 yilda eng ko'p investitsiya (5 943,80 mlrd.so'm) kiritilgan, investitsiya hajmi o'rtacha 1764,88 mlrd.so'mni tashkil etadi. 2010-2023 yillarda viloyatda o'rtacha 1580 ta korxona faoliyat yuritib, 2020 yil davomida esa eng ko'p 7565 ta sanoat korxonalari faoliyat yuritgan.

Keltirilgan ma'lumotlardan foydalanib, asoslaydigan bo'lsak, aholini ish bilan bandligi darajasi oshishi aholi turmush darajasini yaxshilanishi bilan birga yalpi hududiy mahsulot hajmining oshishini, pirovardida iste'molning oshishiga sabab bo'ladi. Investitsiyalar ko'lamining ortishi bevosita asosiy fondlarning yangilanishi va ortishiga olib keladi, bu esa ishlab chiqarish hajmining oshishiga sabab bo'ladi. Natijada, yalpi hududiy mahsulotlar ko'payishi mumkin. O'z navbatida, kiritilgan investitsiyalar va ish o'rinlarining ortishi hamda raqobatning ijobiy ta'siri mamlakat infratuzilma jozibalashishi oshishiga olib kelishi mumkin.

Mazkur keltirilgan subgipotezalarimizni asoslash uchun, dastlab yalpi hududiy mahsulot hajmi va keltirilgan omillar ko'rsatkichlari o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqlikni shakllantiramiz. Korrelyatsion tahlil yordamida biror ko'rsatkichning o'zgarishiga boshqa omillarning ta'sirini aniqlaymiz. Korrelyatsiya koeffitsienti – bu bir omilning boshqa omilga qanchalik ta'sir ko'rsatishini o'lchaydigan muhim ko'rsatkich bo'lib, u -1 va 1 oralig'ida o'zgaradi [4]. Agar korrelyatsiya koeffitsienti 0 va 1 oralig'ida bo'lsa, bu omil belgi natijaviy belgining o'zgarishiga to'g'ri ta'sir ko'rsatishini bildiradi, -1 va 0 oralig'ida bo'lsa esa, teskari ta'sir ko'rsatayotganligini anglatadi. Korrelyatsiya koeffitsienti qanchalik 1 yoki -1 ga yaqin bo'lsa, bog'liqlik shunchalik kuchli bo'ladi. Tahlillarni davom ettirishda esa omillarni tanlashda, korrelyatsiya koeffitsienti 0,6 dan yuqori yoki -0,6 dan kichik bo'lgan omillarni tanlash zarur, chunki bu holatda omillar natijaviy belgiga kuchli ta'sir ko'rsatmoqda.

Ma'lumotlar asosida regressiya tenglamasi tanlab olinib, quyidagi (4 - jadval) da korrelyatsiya koeffitsienti keltirildi:

Tanlab olingan regressiya tenglamasi asosida quyidagi formula batafsil o'rganilib natija olindi:

$$YHM = a + b_1 \cdot SKKI + b_2 \cdot SKIBS \quad (2)$$

$$\ln YHM = 4.888217 + 0.65 \cdot \ln SKKI + 0.03 \cdot \ln SKIBS \quad (3)$$

Bunda, $a = e^{4.888217}$ va uni qiymati 312.71 ni hosil qilindi.

$$\ln YHM = \ln a + \ln SKKI^{0.65} + \ln SKIBS^{0.03} \quad (4)$$

Tenglamaning natijalariga asoslanib, hududda ishlab chiqarish jarayonini tadqiq qilishda Kobb-Duglas ishlab chiqarish funksiyasi tuzildi va uning natijalariga tayangan holda mintaqada ishlab chiqarishni tashkil qilishda investitsiyalardan foydalanish darajasiga umumiy baho berildi. Modelni tuzishda sanoat tarmog'ida ish bilan bandlar soni hamda sanoat korxonalariga kiritilgan investitsiyalar hajmi omillar sifatida tanlandi.

$$YHM = 132.7 \cdot SKKI^{0.65} \cdot SKIBS^{0.03} \quad (5)$$

Bu yerda: YaHM – Surxondaryo viloyatida yaratilgan (2010-2023 yillar) yalpi hududiy mahsulot mlrd. so'm; SKKI – Surxondaryo viloyatida sanoat korxonasiga kiritilgan investitsiyalar hajmi (2010-2023 yillar) mlrd. so'm; SKIBS – Surxondaryo viloyatida sanoat tarmog'ida ish bilan bandlar (2010-2023 yillar) soni;

4-jadval

Surxondaryo viloyati YaHM hajmiga ta'sir etuvchi omillarning korrelyatsion koeffitsienti

Omillar	$\ln YHM$	$\ln SKKI$	$\ln SKIBS$
$\ln YHM$	1		
$\ln SKKI$	0,989	1	
$\ln SKIBS$	0,603	0,586	1

5-jadval

Surxondaryo viloyatidagi ishlab chiqarish faoliyatini modellashtirishda Kobb-Duglas funksiyasining regressiya tahlil natijalari
Model 3: OLS, using observations 2010-2023 (T = 14) Dependent variable: lnYHM

	COEFFICIENT	STD. ERROR	T-RATIO	P-VALUE	
lnSKKIH	0.877523	0.197000	4.454	0.0008	***
lnSKIBS	0.504134	0.197743	2.549	0.0255	**
MEAN DEPENDENT VAR	9.572410	S.D. DEPENDENT VAR	0.809763		
Sum squared resid	6.331507	S.E. of regression	0.726378		
Uncentered R-squared	0.995097	Centered R-squared	0.257242		
F(2, 12)	1217.745	P-value(F)	1.39e-14		
Log-likelihood	-14.31051	Akaike criterion	32.62101		
Schwarz criterion	33.89913	Hannan-Quinn	32.50270		
rho	0.675953	Durbin-Watson	0.544770		

Ishlab chiqilgan modelning adekvatligini baholash uchun zarur bo'lgan mezonlar natijalari 3-jadvalda ko'rsatilgan bo'lib, bu mezonlar model koeffitsiyentlarining to'g'riligini, uning adekvatligini va ishonchlilik darajasining yuqoriligini tasdiqlaydi. Barcha koeffitsiyentlar Student mezon natijalari bo'yicha adekvat hisoblanadi, determinatsiya koeffitsiyenti esa tanlangan omillar erksiz o'zgaruvchilar tebranishlarini deyarli to'liq tavsiflayotganini va qiymatlari deyarli bir-biriga teng ekanligini ko'rsatadi. Shuningdek, Fisher mezon natijalari ham olingan natijalarni tasdiqlamoqda. Aniqlangan qiymat 247,26 bo'lib, bu jadvaldagi qiymat ($F_{(2,12)}=3,49$)dan ancha yuqori ekanligi ko'rinib turibdi. Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, investitsiyalardan foydalanish samaradorligi yuqori darajaga yetgan. Bu esa o'z navbatida iqtisodiy rivojlanishni tezlashtirishi va ishlab chiqarish quvvatlarini oshirishga xizmat qiladi.

Surxondaryo viloyatidagi ishlab chiqarish faoliyatini modellashtirishda Kobb-Duglas ishlab chiqarish funksiyasi asosida amalga oshirilgan regressiya tahlili natijalari shuni ko'rsatadiki, kapital va ishchi kuchining ishlab chiqarish hajmiga ta'siri statistik jihatdan ahamiyatli. lnSKKIH va lnSKIBS o'zgaruvchilarining koeffitsiyentlari ijobiy bo'lib, ular ishlab chiqarish hajmining oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Modelning umumiy moslashuvchanligi yuqori ($R^2=0,995$), Durbin-Watson statistikasi 0,544770 va boshqa testlar modelda vaqt o'tishi bilan bog'liq o'zgarishlarni hisobga olish zarurligini bildiradi. Shuningdek, F-statistika va p-qiymatlar modelning umumiy ahamiyatligini tasdiqlaydi. Ushbu modelning boshqa natijalariga asosan qaror qabul qilish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Shu sababdan, qo'shimcha Surxondaryo viloyatida tashkil etilayotgan sanoat korxonalari soniga ta'siri alohida tahlil qilindi va olingan natijalar quyidagi ko'rinishda taqdim etildi (6-jadval).

Xususan, natijaviy omil sifatida Surxondaryo viloyatida tashkil etilayotgan sanoat korxonalari soni - SKS va unga ta'sir etuvchi omillar sifatida sanoat korxonalarida ish bilan band bo'lgan soni - SKIBS, sanoat korxonalariga kiritilgan investitsiya hajmi - SKKIH kabi omillari tanlab olindi. Avvalo, ushbu talab qilingan omillarning natijaviy o'zgaruvchi (yoki natijaviy omil) bilan o'zaro bog'liqligini aniqlash uchun korrelyatsiya koeffitsienti [6] ni hisoblaymiz.

6-jadvalga asosan, ma'lumotlar har xil jinsli ya'ni sanoat korxonalari soni, sanoatda ish bilan band bo'lganlar soni va sanoatga investitsiya kiritilgan investitsiya hajmi qatnashganligi uchun ularni bir xil jinsga keltirib olingan.

7-jadval qiymatlariga e'tibor qaratadigan bo'lsak, Surxondaryo viloyati sanoat korxonalari soni - SKS omiliga nisbatan sanoat korxonalarida ish bilan band bo'lganlar soni - SKIBS ($r_{SKS,SKIBS}=0,799002983$), sanoat korxonalariga kiritilgan investitsiya hajmi - SKKIH ($r_{SKS,SKKIH}=0,921722068$) omillar o'rtasida kuchli zichlikda bog'langanligi aniqlangan bo'lib, korrelyatsiya koeffitsienti $r_{SKS,SKIBS,SKKIH} > 0,7$ shartni qanoatlantirganini ifodalaydi. Xususan, ko'p omilli ekonometrik modellarga qo'yilgan talabga asosan omillar o'zaro multikolleniar (ya'ni o'zaro kuchli bog'langan) bo'lmasligi lozim. Bizning tahlilimizda tanlangan SKIBS va SKKIH omillari o'zaro kolleniar emasligi aniqlandi.

Regressiya natijalaridan foydalanib, quyidagi tenglamani hosil qilish mumkin:

6-jadval

Surxondaryo viloyati sanoat korxonalari, ish bilan band bo'lganlar hamda sanoat korxonalariga kiritilgan investitsiya hajmi ko'rsatkichlarining logarifmlangan qiymatlari

Yillar	lnSKS	lnSKIBS	lnSKKIH (mlrd.so'm)
2010	3,584	5,501	5,182
2011	4,277	6,360	5,329
2012	4,174	5,561	5,609
2013	4,575	6,673	5,938
2014	4,466	5,935	6,084
2015	4,691	5,784	6,268
2016	5,011	7,474	6,515
2017	5,357	7,905	6,788
2018	5,924	7,260	7,324
2019	6,574	7,692	7,702
2020	7,111	8,931	7,926
2021	6,726	7,506	8,220
2022	6,306	7,398	8,515
2023	5,991	6,098	8,690

7-jadval

Surxondaryo viloyatida 2010-2023 yillarda tashkil etilgan sanoat korxonalari soniga ta'sir etuvchi omillarning korrelyatsion koeffitsienti

NOMI	SKS	SKIBS	SKKIH(MLRD.SO'M)
	y	X1	X2
SKS	1		
SKIBS	0,799	1	
SKKIH(mlrd.so'm)	0,922	0,586	1

$$Y = a + b_1x_1 + b_2x_2 \quad (6)$$

$$SKS = a + b_1SKIBS + b_2SKKIH \quad (7)$$

$$\ln SKS = -1,909 + 0,42 \cdot \ln SKIBS + 0,63 \cdot \ln SKKIH \quad (8)$$

$$\ln SKS = \ln a + \ln SKIBS^{0,42} + \ln SKKIH^{0,63} \quad (9)$$

Bunda, $a = e^{-1,909}$ va uni qiymati 0,148249004ni hosil qilindi.

$$\ln SKS = \ln (a * \ln SKIBS^{0,42} * \ln SKKIH^{0,63}) \quad (10)$$

Olinayotgan natijalarni gretl imkoniyatlaridan foydalanib, quyidagi jadvalda shakllantiramiz:

8-jadval

Surxondaryo viloyatida 2010-2023 yillarda tashkil etilgan sanoat korxonalari soniga ta'sir etuvchi omillarning baholash natijalari

Модель 1: МНК, использованы наблюдения 2010-2023 (T = 14)

Зависимая переменная: SKS

	КОЭФФИЦИЕНТ	СТ. ОШИБКА	T-СТАТИСТИКА	P-ЗНАЧЕНИЕ	
const	-1,90886	0,519	-3,678	0,004	***
SKIBS	0,422	0,088	4,813	0,001	***
SKKIИ mlrd.so'm	0,634	0,075	8,434	<0,0001	***

СРЕДНЕЕ ЗАВИС. ПЕРЕМЕН	5,340	Ст. откл. завис. перемен	1,100
СУММА КВ. ОСТАТКОВ	0,762	Ст. ошибка модели	0,263
R-КВАДРАТ	0,952	Исправ. R-квадрат	0,943
F(2, 11)	108,062	P-значение (F)	5,86E-8
ЛОГ. ПРАВДОПОДОБИЕ	0,511	Крит. Акаике	4,977
КРИТ. ШВАРЦА	6,894	Крит. Хеннана-Куинна	4,800
ПАРАМЕТР RHO	0,237	Стат. Дарбина-Уотсона	1,485

9-jadval

Surxondaryo viloyatida 2010-2023 yillarda tashkil etilgan sanoat korxonalari soniga ta'sir etuvchi omillarning baholash natijalari

Модель 4: МНК, использованы наблюдения 2010-2023 (T = 14)

Зависимая переменная: SKS

	КОЭФФИЦИЕНТ	СТ. ОШИБКА	T-СТАТИСТИКА	P-ЗНАЧЕНИЕ	
SKIBS	0,236	0,102	2,305	0,040	**
SKKIИ mlrd.so'm	0,547	0,102	5,361	0,000	***

СРЕДНЕЕ ЗАВИС. ПЕРЕМЕН	5,340	Ст. откл. завис. перемен	1,100
СУММА КВ. ОСТАТКОВ	1,699	Ст. ошибка модели	0,376
НЕЦЕНТРИРОВАННЫЙ R-КВАДРАТ	0,996	Центрированный R-квадрат	0,892
F(2, 12)	1459,495	P-значение (F)	4,71E-15
ЛОГ. ПРАВДОПОДОБИЕ	-5,102679	Крит. Акаике	14,205
КРИТ. ШВАРЦА	15,483	Крит. Хеннана-Куинна	14,087
ПАРАМЕТР RHO	0,640	Стат. Дарбина-Уотсона	0,548

O'tkazilgan tadqiqotlarimizga tayangan holda, quyidagi egressiya tenglamasini shakllantirdi:

$$SKS = 0.15 * SKIBS^{0.42} * SKKI^{0.63} \quad (11)$$

Ushbu natijadan sanoatda ish bilan bandlar 1 foizga ortishi sanoat korxonalarini 0.42 foizga ortishiga va sanoat korxonalariga kiritilgan investitsiya hajmining 1 foizga oshishi sanoat korxonalari sonini 0.63 foizga, umumiy sanoat korxonalari sonini 0.15 foizga oshishiga olib keladi. Shuningdek, ushbu holatni konstantasiz tekshirib ko'radigan bo'lsak, 9-jadvaldagi natijani olishimiz mumkin.

Olingan konstantasiz regressiya koeffitsiyentlarini tahlil

qilgan holda, yakuniy tenglama quyidagicha ifodalandi:

$$SKS = SKIBS^{0.24} * SKKI^{0.55} \quad (11)$$

Bunda sanoat korxonalari ish bilan band bo'lganlarning 1 foizga oshishi natijasida hudud sanoat korxonalari sonini 0.24 foizga ortishi ko'rsatilmoqda. Shu bilan birga, hudud sanoatiga kiritilgan investitsiyalar hajmi 0.55 foizga oshishi mumkinligi aniqlangan. Bu holat investitsiyalarni iqtisodiyotga samarali ta'sir ko'rsatishi uchun tarmoqlar va hududlar bo'yicha ularni jalb qilish va taqsimlashni muvofiqlashtirish zarurligini ko'rsatadi.

1-rasm. SKKI, YaHM, SKIBS prognoz natijalari

10-jadval
Surxondaryo viloyati YaHM, SKKI, SKIBS prognoz natijalari [5]

YILLAR	YALPI HUDUDY MAHSULOT (YAHM) (MLRD.SO'M)	SANOAT KORXONALARIGA KIRITILGAN INVESTITSIYA HAJMI (SKKI) (MLRD.SO'M)	SANOAT TARMOG'IDA ISH BILAN BANDLAR SONI (SKIBS) (KISHI. SONI)
2025	61 042,10	3187	3187
2026	68 145,40	3383	3383
2027	75 248,80	3580	3580
2028	82 352,10	3776	3776
2029	89 455,50	3972	3972

Ekonometrik tadqiqotlar asosida aniqlangan regressiya koefitsiyentlarining umumiy ta'sir darajasi 0,79 birlikni tashkil etib, bu ishchi kuchining iqtisodiyotda intensivlik jihatidan katta o'rin tutishini bildiradi. Shuningdek, kapital intensivligining o'zgarishi nisbatan sekin sur'atlarda yuz berayotgan bo'lsa-da, ishchi kuchining iqtisodiy o'sishga ta'siri sezilarli darajada yuqori bo'lib qolmoqda.

Shuningdek, iqtisodiyotda sanoatda ish bilan band bo'ladigan ishchilarning ta'siri yuqori ekanligini tadqiqotlarimiz orqali aniqladik. Shunday bo'lsa-da, mazkur tarmoqlar sanoat va qurilishga nisbatan samaradorligi pastligicha qolmoqda. Bu esa, iqtisodiyotda sanoatning ulushi 17.6 foizdan ortiqligini e'tiborga olsak, hududda umumiy samaradorlik pastligini ifodalaydi. Ayniqsa, samaradorlik darajasi investitsiyalar ko'lamiga ham salbiy ta'sir qilmoqda.

YaHM va unga ta'sir etuvchi omillarni prognoz natijalari quyidagicha shakllandi (10-jadval).

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu holatni umumiy ko'rishdagi ifodasi 1-rasmda joylashgan.

Ushbu jadval va rasmni tahlil qiladigan bo'lsak, YaHM har yili o'sib bormoqda, ammo o'sish sur'ati yildan yilga pasaymoqda. 2025 yilga nisbatan 2026 yilda o'sish sur'ati 11.6% bo'lsa, 2029 yilga kelib bu ko'rsatkich 8.7% ga tushadi. Bu, iqtisodiy o'sishning sekinlashayotganini ko'rsatadi, lekin o'sish hali ham mavjud va nafaqat mamlakatimizda shuningdek, viloyatimizda ham 2025 yildan boshlab katta investitsion loyihalarga start berildi. Sanoat korxonalariga kiritilgan investitsiyalar ham o'sib bormoqda, lekin ularning o'sish sur'ati YaHMga nisbatan pastroq ekanini ko'rsatmoqda. 2025-2026 yillarda investitsiyalar o'sish sur'ati 6.2% bo'lsa, 2028-2029 yillarda bu ko'rsatkich 5.2% gacha tushadi. Bu sanoat tarmog'iga kiritilayotgan investitsiyalar miqdori ortib

borayotganiga qaramay, o'sish sur'ati sekinlashmoqda. Ish bilan band bo'lganlar soni ham o'sib bormoqda, lekin ularning o'sish sur'ati SKKI va YaHM bilan bir xil sur'atda sekinlashmoqda. Bu ko'rsatkich 2025-2026 yillarda 6.2% bo'lsa, 2028-2029 yillarda 5.2% gacha pasayadi. Ish bilan band bo'lganlar sonining o'sishi, sanoat tarmog'iga investitsiyalarning ta'siri bilan bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

Bu takliflar sanoat sektori o'sishining davomiyligini ta'minlash, yangi korxonalar yaratish va iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlashga yordam beradi.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Xatamov Ochilidi Qurbonovich Termiz davlat universiteti professori, iqtisodiyot fanlari doktori / Хатамов Очилди Курбанович Профессор Термезского государственного университета, доктор экономических наук / Khatamov Ochilidi Kurbanovich Professor of Termez State University, Doctor of Economics**

► o.xatamov@mail.ru

■ <https://orcid.org/0009-0003-9513-9987>

1. **Xojiqulova Feruza Dona qizi Termez davlat universiteti Hojiqulova Feruza Dona qizi / Хожикулова Феруза Дона кизи Термезский государственный университет / Hojiqulova Feruza Dona qizi Termez State University**

► hojiqulovaferuza@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0000-0120-4011>

Foydalanilgan adabiyotlar:

[1]. Xavier Sala-i-Martin . "Inequality, Poverty, and Growth: The World Bank's World Development Report" Poverty

- Reduction and Economic Management Network.1997.
- [2]. Paul Michael Romer. "Endogenous Technological Change". The Journal of Political Economy, Vol. 98, No. 5, Part 2: The Problem of Development: A Conference of the Institute for the Study of Free Enterprise Systems. (Oct., 1990), pp. S71-S102.
- [3]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2025-yilda aholi bandligini ta'minlash va kambag'allikni qisqartirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori (17.01.2025-yil PQ-12-son)
- [4]. Xatamov N.O. Mintaqa iqtisodiy tizimini rivojlantirish-daxorijiy investitsiyalarni jalb qilishning ekonometrik modellari (Surxondaryo viloyati misolida)/ iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori dissertatsiya- Urganch, 2024. – 136 b.
- [5]. Surxondaryo viloyati Investitsiya, Sanoat va Savdo Boshqarmasi ma'lumotlari
- [6] A. A. Макаров, A. A. Тамбовцева, Н. А. Василёнок. Коэффициенты корреляции. ОП "Политология" "Математика и статистика, часть 2", НИУ ВШЭ, 2019-20,

Xizmat ko'rsatish
va turizm sohasi

Сфера услуг и
туризма

Service and
tourism sector

Сунъий интеллектнинг банк хизматларига таъсири

Рахимова Хавохон Усманжоновна, Номозов Умид Искандарович

The impact of artificial intelligence on banking services

Rakhimova Khavokhon Usmanzhonovna, Nomozov Umid Iskandarovich

Влияние искусственного интеллекта на банковские услуги

Рахимова Хавохон Усманжоновна, Номозов Умид Искандарович

Received: April 24, 2025 Revised: April 28, 2025 ■ Accepted: April 29, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Аннотация.** Ушбу мақолада сунъий интеллект технологияларининг банк секторидаги роли ва аҳамияти таҳлил қилинади. Замонавий банк хизматларида Сунъий интеллектнинг жорий этилиши рақамли трансформация жараёнининг муҳим таркибий қисми сифатида кўрилади. Сунъий интеллект технологиялари мижозларга персоналлаштирилган хизмат кўрсатиш, хавфларни камайтириш ва кредит портфелини оптималлаштиришда кенг имкониятлар яратувчи инструмент сифатида кўриб чиқилди. Шунингдек, Сунъий интеллект асосида жараёнларни автоматлаштириш ва катта ҳажмдаги маълумотларни таҳлил қилиш туфайли банк хизматларини янги даражага кўтариб, хавфларни аниқлаш ва банк фаолияти барқарорлигини таъминлашдаги таъсири ўрганилди. Бундан ташқари, банк секторида Сунъий интеллектни жорий этиш нафақат янги инновацияларнинг пайдо бўлишига, балки келажакда молиявий хизматларнинг самаралилиги ва рақобатбардошлигини оширишга хизмат қилиши кўрсатиб берилган.
- **Калит сўзлар:** Сунъий интеллект, банк сектори, автоматлаштириш, машина ўқуви, кредит хавфлари, персонализация, маълумотларни таҳлил қилиш, инновациялар, хавфсизлик.
- **Abstract.** This article analyzes the role and importance of artificial intelligence (AI) technologies in the banking sector. The introduction of AI in modern banking services is considered an important component of the digital transformation process. AI technologies are considered as a tool that creates broad opportunities for providing personalized services to customers, reducing risks and optimizing the loan portfolio. Also, the impact of AI-based automation of processes and analysis of large volumes of data on raising banking services to a new level, identifying risks and ensuring the stability of banking activities was studied. In addition, it is shown that the introduction of AI in the banking sector will serve not only to the emergence of new innovations, but also to increase the efficiency and competitiveness of financial services in the future.
- **Keywords:** Artificial intelligence, banking sector, automation, machine learning, credit risks, personalization, data analysis, innovations, security.
- **Абстрактный.** В статье анализируется роль и значение технологий искусственного интеллекта в банковской сфере. Внедрение искусственного интеллекта в современные банковские услуги рассматривается как важный компонент процесса цифровой трансформации. Технологии искусственного интеллекта рассматривались как инструмент, создающий широкий спектр возможностей в предоставлении персонализированного

обслуживания клиентам, снижении рисков и оптимизации кредитного портфеля. Также было изучено влияние автоматизации процессов на основе искусственного интеллекта и анализа больших данных на вывод банковских услуг на новый уровень, выявление рисков и обеспечение стабильности банковских операций. Кроме того, показано, что внедрение искусственного интеллекта в банковскую сферу приведет не только к появлению новых инноваций, но и повысит эффективность и конкурентоспособность финансовых услуг в будущем.

- **Ключевые слова:** Искусственный интеллект, банковский сектор, автоматизация, машинное обучение, кредитный риск, персонализация, аналитика данных, инновации, безопасность.

■ КИРИШ

Ҳозирги дунё улкан рақамлаштириш жараёнини бошдан кечирмоқда ва бу жараён банк сектори учун ҳам истисно эмас. Банк тизимидаги анъанавий моделлар ўзгариб, рақамли технологиялар янги реалликларга мослашишда ҳал қилувчи воситага айланмоқда. Бундай трансформация мижозларга индивидуал ёндашувни таъминлаш, рақамли каналлар орқали тезкор ва самарали хизмат кўрсатиш имкониятини тақдим этади. Банк секторининг рақамлаштирилиши мобиль иловалар, веб-платформалар, сунъий интеллектга асосланган чат-ботлар ҳамда мижоз тажрибасини оптималлаштирувчи интеллектуал бошқарув тизимлари орқали амалга оширилмоқда. Бу эса, хизматларнинг сифати ва қулайлигини сезиларли даражада яхшилаш билан бирга, банк операцияларини автоматлаштириш ва самарадорликни оширишга ёрдам беради.

■ АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ

Сунъий интеллектнинг банк соҳасига таъсирига оид тадқиқотлар кун сайин ортиб бормоқда. Илмий манбаларда Сунъий интеллект технологияларининг банк тизимидаги ўрни, самарадорлиги ва инқилобий ўзгаришларга таъсири бўйича кенг қўламли изланишлар олиб борилмоқда. Мазкур тадқиқотларда, айниқса, машиналар ўқуви, автоматлаштириш ва хавфларни бошқариш механизмларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Тўпланган натижалар Сунъий интеллектни молиявий хизматларда кенг қўллаш имкониятларини очиб бермоқда. Жумладан, Фарес, О. Ҳ., Бутт, И., ва Ли, С. Ҳ. (2023) ўз тадқиқотларида сунъий интеллектнинг банк соҳасидаги қўлланилишини таҳлил қилдилар. Уларнинг фикрига кўра, Сунъий интеллект банк операцияларини рақамлаштиришда муҳим роль ўйнайди ва мижозларга персоналлаштирилган хизмат кўрсатиш борасида катта имкониятларни яратиб беради. Шунингдек, Сунъий интеллект хавфларни камайтириш ва кредит портфелини оптималлаштиришда самарали

восита бўлиб хизмат қилиши баён этирилган.

Свобода, А. (2023) эса, ўз тадқиқотида сунъий интеллект банк тизимидаги инқилобий ўзгаришларни олиб келаётганини таъкидлаб ўтади. Унинг фикрига кўра, Сунъий интеллект банк муассасаларининг умумий самарадорлигини ошириш билан бирга, молиявий сектордаги қарор қабул қилиш жараёнларини автоматлаштиришга ёрдам беради.

Родригес-Донайре, С., Каллау-Беренгер, А., ва Кастелло-Сирвент, Ф. (2023) ўз тадқиқотларида сунъий интеллектнинг банк секторини трансформация қилишдаги ролини чуқур таҳлил қилиш орқали Сунъий интеллект банк хизматларини автоматлаштириш, мижозлар тажрибасини яхшилаш ва хавфларни бошқаришда муҳим восита эканлигини асослаб беришди.

■ ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Ушбу мақолани асосий мақсади илмий жиҳатдан Сунъий интеллект банк бизнесига таъсири илмий жиҳатдан асослаб бериш.

Тадқиқот усули сифатида таҳлил ва синтез, эмпирик, таққослаш ва тарихий усуллар фойдаланилган.

■ ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР

Назарий ва амалий билимлар шунга олиб келмоқда банк соҳасидаги рақамлаштириш бугунги кунда фақатгина технологик тенденция эмас, балки стратегик зарурат сифатида намоён бўлмоқда. Финтех-компанияларнинг рақобати кескин кучайиб, янги операцион моделлар пайдо бўлиши натижасида анъанавий банк тизими ўз механизмларини қайта кўриб чиқишга мажбур бўлмоқда. Шу жиҳатдан, омниканал стратегиялар устувор аҳамият касб этади, чунки улар мижозларга банк хизматларидан турли рақамли платформалар орқали узлуксиз фойдаланиш имкониятини тақдим этади, шу билан бирга маълумотларнинг тарқоқлигини бартараф этади. Бироқ, рақамли трансформация фақатгина янги технологияларни жорий этишдан

иборат бўлмай, балки банк-мижоз муносабатларини ҳам қайта шакллантиришни назарда тутди. Сунъий интеллект ва автоматлаштириш технологияларининг интеграцияси банк муассасаларига нафақат ички жараёнларни оптималлаштириш имкониятини тақдим этади, балки юқори даражада персоналлаштирилган, мижоз эҳтиёжларига йўналтирилган хизмат моделини яратишга имкон беради. Бу эса, ўз навбатида, банк секторининг самарадорлиги ва рақобатбардошлигини оширишга кўмаклашади.

Сунъий интеллект мижозларнинг транзакция тарихи, афзалликлари ва хулқ-атворини қамраб олган катта ҳажмдаги маълумотларни қайта ишлаб, мос келувчи молиявий ечимларни таклиф қилиш имконини яратади. Бундай ёндашув нафақат мижозлар қониқишига ижобий таъсир кўрсатади, балки молия бозорида рақобат устунлигини яратишга ҳам ёрдам беради.

Сунъий интеллект негизда ишловчи алгоритмлар мижозлар ҳақидаги катта ҳажмдаги маълумотларни таҳлил қилиш имкониятига эга. Машина ўрганиши ва нейрон тармоқлар асосидаги моделлар мижозларнинг молиявий одатларини таҳлил қилиб, уларнинг эҳтиёжларини аниқ прогноз қилишга ёрдам беради. Банклар ушбу технологиялардан фойдаланиб, интерактив тавсиялар ва персоналлаштирилган таклифлар ишлаб чиқиш орқали мижозларнинг эҳтиёжларига ечим берадилар. Бу эса мижозлар содиқлигини ошириш ва узоқ муддатли ҳамкорликни таъминлашда муҳим роль ўйнайди.

Транзакцияларни қайта ишлаш, хавф-хатарни таҳлил қилиш, кредит скорингини автоматлаштириш каби рутин жараёнлар Сунъий интеллект ёрдамида тезлаштирилиб, инсон омилини минималлаштиради. Бу ходимларни стратегик аҳамиятга эга вазифаларга эътибор қаратиш имконияти билан таъминлайди, банк ресурсларини самарали тақсимлашга ва иш жараёнларини оптималлаштиришга ёрдам беради.

Сунъий интеллект банк тизимида хавфсизликни таъминлашда стратегик аҳамиятга эга бўлиб, фирибгарлик схемаларини аниқлаш ҳамда киберхуржлар билан боғлиқ хатарларни камайтиришда муҳим роль ўйнайди.

Машина ўрганиш алгоритмлари банк мижозларининг хулқ-атворини таҳлил қилиш имкониятига эга бўлиб, аномалияларни автоматик равишда аниқлаш орқали маълумотлар ҳимоясини сезиларли даражада яхшилади. Сунъий интеллект негизда ишловчи таҳлил тизимлари шубҳали транзакцияларни тезкор идентификация қилиб, банкнинг ички хавфсизлик стандартларини мустаҳкамлашга ёрдам беради. Амалга ошириладиган операцияларни реал вақт режимида

мониторинг қилиш орқали фирибгарлик ҳолатларининг олдини олиш мумкин.

Сунъий интеллект алгоритмлари кредит рискларини таҳлил қилиш ва оптималлаштиришда муҳим аҳамиятга эга. Кредит портфелининг сифатини яхшилаш, мижозларга персоналлаштирилган кредит шартларини тақдим этиш, ҳамда молиявий маҳсулотларни ишлаб чиқишдаги инновацияларни тезлаштириш ушбу технологиялар орқали самарали амалга оширилмоқда. Нейрон тармоқлар ва машиналарни ўрганиш моделлари кредит скорингини аниқлаш ва хавфларни минималлаштириш имконини беради.

Сунъий интеллект ва бошқа рақамли технологияларни амалиётга татбиқ этиш тизимли ёндашувни талаб қилади. Бу фақат технологик адаптацияни ўз ичига олмай, балки норматив базани такомиллаштириш, маълумотлар махфийлигини таъминлаш ва этик меъёрларга риоя қилиш каби муҳим масалаларни ҳам қамраб олади.

Сунъий интеллект қўлланишида машина ўқув (machine learning) алгоритмлари, хусусан, мижозларнинг келажакдаги эҳтиёжларини прогноз қилишда муҳим аҳамиятга эга. Масалан, улар харажатлар, даромадлар ва олдинги молиявий қарорлар ҳақидаги маълумотларни таҳлил қилиш орқали ипотека, суғурта ёки инвестицияга бўлган эҳтиёж каби ҳаётий шароитлардаги ўзгаришларни олдиндан аниқлашлари мумкин. Бундай ёндашув нафақат мижозларнинг қониқишини оширади, балки банк ва мижоз ўртасида яқинроқ ва ишончли муносабатларни шакллантиришга ёрдам беради.

Бундан ташқари, сунъий интеллект орқали персонализация банкларга ўз маркетинг стратегияларини оптималлаштириш имконини беради. Бу эса аудиториянинг энг истиқболли сегментларини ажратиб чиқиш ва уларга мақсадли маҳсулотлар таклиф қилишга имкон яратади. Натижада, мижозлар содиқлиги ортади ва янги фойдаланувчиларни жалб қилиш харажатлари камаяди. Аммо шунга алоҳида эътибор қаратиш керакки, бундай технологияларни жорий этиш маълумотлар махфийлиги меъёрларига қатъий риоя қилиниши билан бирга амалга оширилиши зарур, чунки уларнинг хавфсизлиги ва этик фойдаланилиши муваффақиятли фаолиятнинг асосий шартларидир.

Сунъий интеллектни қўллашнинг асосий мисолларидан бири – мижозларга хизмат кўрсатиш жараёнларини автоматлаштиришдир бўладиган бўлса, чат-ботлар мижозлардан келиб тушган сўровларга реал вақт режимида жавоб бериш, стандарт вазифаларни ҳал этиш ва маслаҳат бериш қобилиятига эга. Бу контакт марказларига тушадиган юкни камайтиради, ресурсларни тежайди ва мижозлар учун хизматларни узлуксиз етказиб беришни таъминлайди. Шунингдек,

бундай тизимлар мижозлар билан ўзаро алоқалардан ўрганиш асосида яхшиланиб, вақт ўтиши билан янада самарали ва мослашувчан бўлиб боради.

Сунъий интеллект катта миқдордаги маълумотларни таҳлил қилиш орқали потенциал хавф-хатарларни прогноз қилиш ва фирибгарлик ҳолатларини олдини олишда фойдаланиш мумкин. Масалан, машина ўқув алгоритмлари транзакциялардаги аномалияларни аниқлаш орқали эҳтимолий бузилишлар ҳақида сигнал беради ва молиявий йўқотишларни минималлаштиради. Таҳлилий бошқарув тизимлари билан уйғунликда Сунъий интеллект стратегик бошқарув имкониятларини очади, бу эса банк ходимларига янги маҳсулотларни ишлаб чиқиш ва мижоз тажрибасини яхшилаш билан боғлиқ мураккаб вазифаларга эътибор қаратиш имконини беради.

Шуни таъкидлаш жоизки, сунъий интеллект Сунъий интеллектни кенг қўламда жорий этиш маълумотларни ҳимоя қилишнинг қатъий стандартлари ва этик масъулиятни таъминлашни талаб қилади. Бундай технологияларни ишончли интеграция қилиш нафақат операция самарадорлигини ошириш, балки банк ва мижозлар ўртасида барқарор ишончни шакллантириш гарови ҳисобланади.

Банкнинг кредит фаолияти анъанавий равишда юқори хавфга эга бўлиб, мижозларнинг кредит қобилиятини баҳолаш жараёни кўплаб омилларни ҳисобга олишни талаб этади ва хато эҳтимоли билан боғлиқ. Сунъий интеллект ана шундай текширувларни амалга оширишда муҳим воситаларга айланмоқда. Сунъий интеллектнинг технологик имкониятлари катта ҳажмдаги маълумотларни қайта ишлаш ва таҳлил қилишга қодир. Ушбу маълумот манбаларига молиявий маълумотлар (даромадлар, кредит тарихи, активлар) каби анъанавий, шунингдек, ижтимоий тармоқлардаги фаолият, истеъмолчилик одатлари ва минтақавий иқтисодий кўрсаткичлар каби ноанъанавий манбалар киради. Бу банкларга мижозларнинг батафсил профилларини шакллантириш ва уларнинг қарзни тўлаш қобилиятини олдиндан прогноз қилиш имконини беради.

Машина ўқув алгоритмларини қўллаш маълумотлардаги яширин қонуниятларни аниқлаш имконини беради, бу эса анъанавий таҳлил усуллари учун қийин бўлиши мумкин. Масалан, замонавий тизимлар мижознинг аризалар матни ёки банк билан рақамли каналлардаги ўзаро алоқаларидан олинган тоналлик индикаторларини таҳлил қилиш орқали дефолт эҳтимолини прогноз қила олади. Бундай ёндашув

кредит қарорларида хатолар юзага келиш эҳтимолини камайтириш билан бирга банкнинг операцион самарадорлигини оширади. Бундан ташқари, сунъий интеллект банкларга кредит портфелини бошқаришни оптималлаштириш имконини беради, дефолт даражасини камайтиради, даромаддорликни оширади ва хавфларни минималлаштиради.

Юқори ижобий ҳолатлардан ташқари, сунъий интеллектдан фойдаланиш мижозларнинг маълумотлари махфийлигини таъминлаш ва қатъий этик нормаларга риоя қилишни талаб қилади. Бундан ташқари, алгоритмларнинг эҳтимолий хатоларини камайтириш ва асоссиз омиллар асосида дискриминацияни истисно қилиш учун махсус регулятив стандартлар ишлаб чиқиши керак.

Умуман олганда, сунъий интеллектдан фойдаланиш банклар учун кредит хавфларини бошқариш соҳасида янги имкониятларни очади. Бу жараёни нафақат шаффоф, балки динамик ва барқарор қилади.

Сунъий интеллект банкларнинг инвестицион фаолиятида тобора муҳим аҳамият касб этиб, машина ўқуви технологиялари молиявий ҳисоботлар, бозор тенденциялари, ижтимоий медиа маълумотлари ва иқтисодий кўрсаткичлар каби улкан маълумотларни таҳлил қилиш имкониятини яратади, бу эса бозордаги ўзгаришларни прогноз қилишга хизмат қилади. Бу инвестицион қарорлар аниқлигини оширади, хавфларни минималлаштиради ва банкларга глобал иқтисодиётдаги ўзгаришларга тезкорлик билан жавоб қайтариш имконини беради.

Бундан ташқари, Сунъий интеллект автоматлаштирилган савдо тизимларини яратишни қўллаб-қувватлайди. Бундай тизимлар нафақат тарихий маълумотлар асосида инвестиция стратегияларини ишлаб чиқиш, балки реал вақт режимида янги бозор шароитларига мослашиш имконига эга, бу эса, банкларнинг инвестицион фаолияти самарадорлиги ва фойдалилигини сезиларли даражада оширади ва хатоликларга олиб келиши юқори бўлган инсон омилини камайтиради.

Шуни таъкидлаш жоизки, Сунъий интеллектни жорий этиш маълумотлар хавфсизлигини таъминлаш, этик нормаларга риоя қилиш ва регулятив талабларга мувофиқлик каби қийинчиликларни ҳам келтириб чиқаради. Умуман олганда, сунъий интеллектнинг инвестиция жараёнларида қўлланиши банклар учун динамик тарзда ўзгарувчан бозор шароитида рақобатбардошлик ва технологик барқарорликни таъминлаш учун кенг имкониятлар яратади.

■ ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Сунъий интеллект банк хизматларига трансформациявий таъсир кўрсатмоқда, мижозларга хизмат кўрсатиш сифати ва индивидуализациясини ошириш, хавфсизликни кучайтириш ва ички жараёнларни оптималлаштириш учун янги имкониятларни очмоқда. Сунъий интеллект банк операцияларини самаралироқ қилиш билан бирга инсон омилини минималлаштириб, қатъий хавфларни бошқариш имконини яратади.

Сунъий интеллект мижозларнинг эҳтиёжларини олдиндан аниқлаш, уларга мос хизматлар ва молиявий ечимларни тақдим этиш орқали мижозлар содиқлиги ва ишончини мустаҳкамлашда муҳим восита бўлишини таъминламоқда. Шунингдек, у маълумотларнинг катта ҳажмини таҳлил қилиш орқали кредит портфелининг сифатини яхшилаш ва дефолтлар даражасини камайитишга хизмат қилади. Бироқ, Сунъий интеллектни жорий этиш ахлоқий меъёрларга ва маълумотлар махфийлигига қатъий риоя қилишни талаб этилади. Регулятив стандартлардан фойдаланиш, алгоритмларнинг хато эҳтимолини камайитиш ва дискриминацияни истисно қилиш ушбу технологияларни муваффақиятли жорий қилишнинг муҳим шартлари ҳисобланади.

Умуман, сунъий интеллектнинг жорий этилиши банк сектори учун инқилобий қадам бўлиб, бугунги кундаги ютуқлар билан чекланиб қолмасдан, келажакда янада кўпроқ инновациялар ва самарадорликни таъминлайди. Сунъий интеллектнинг изчил ривожланиши молиявий хизматлар бозорида рақобатбардошликни ошириш ва барқарор ўсишни таъминлаш учун янги йўналишларни очади.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. Рахимова Хавахон Усманжоновна – ЎзР Банк-молия академияси, “Банк иши” кафедраси доценти, и.ф.н. / Рахимова Хавахон Усманжоновна – доцент Банковско-финансовой академии Республики Узбекистан, кафедры «Банковское дело», кандидат экономических наук / Rakhimova Khavokhon Usmanzhonovna – Associate Professor of the Banking and Finance Academy of the Republic of Uzbekistan, Department of Banking, Candidate of Economic Sciences

► havahon@rambler.ru

■ <https://orcid.org/0009-0005-3941-888X>

2. Номозов Умид Искандарович – АТ Халқ банки, Қашқадарьё вилояти Минтақавий маркази ички аудит хизмати катта аудитори, мустақил тадқиқотчи / Номозов Умид Искандарович – старший аудитор службы внутреннего аудита Регионального центра АО «Халг Банк» Кашкадарьинской области, независимый исследователь / Nomozov Umid Iskandarovich - Senior Auditor of the Internal Audit Service of the Regional Center of JSC “Khalg Bank” of the Kashkadarya Region, independent researcher

► umidnomozov4@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0004-0388-7476>

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. Abdullaeva, M. R. (2019) “FinTech texnologiyalari va ularning bank sektoridagi ta’siri.” Zamonaviy moliya va bank ishi, №2, pp. 30-38.
- [2]. Fares, O. H., Butt, I., & Lee, S. H. (2023). Utilization of artificial intelligence in the banking sector: A systematic literature review. Journal of Financial Services Marketing, 28, 835–852.
- [3]. Svoboda, A. (2023). The impact of artificial intelligence on the banking industry. Journal of Banking and Finance Management, 4(1), 7–13.
- [4]. Rodriguez-Donaire, S., Callau-Berenguer, A., & Castellò-Sirvent, F. (2023). The impact of artificial intelligence in the banking sector: A bibliometric analysis. Universitat Oberta de Catalunya.
- [5]. Tadjibayeva, N. (2021) “Tijorat banklarida innovatsion marketing strategiyalari va ularning samaradorligi.” Iqtisodiyot va innovatsiyalar jurnali, №2, pp. 67-75.
- [6]. Nurmuxammedov, M. (2022) “Innovatsion bank xizmatlarini rivojlantirish yo’nalishlari.” Bank ishi va moliya jurnali, №4, pp. 34-42.
- [7]. Xolmirzayev, N. T. (2020) “Sun’iy intellekt va Big Data texnologiyalaridan banklarda foydalanish perspektivalari.” Innovatsion loyihalar va investitsiyalar jurnali, №6, pp. 67-74.

Механизмы улучшения обслуживания на основе системы цифровизации экстренной медицинской помощи

Гафуров Абдувоиджон Хусейнович

Shoshilinch tibbiy yordamni raqamlashtirish tizimi asosida xizmatlarni takomillashtirish mexanizmlari

Gafurov Abduvoitjon Khuseynovich

Mechanisms for improving service based on the system of digitalization of emergency medical care

Gafurov Abduvoitjon Khuseynovich

Received: May 12, 2025 Revised: May 16, 20254 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Аннотация:** В данной статье освещены вопросы совершенствования услуг на базе системы автоматизации скорой медицинской помощи. Посредством этой системы предусмотрено создание сети радиосвязи в Службе скорой медицинской помощи, внедрение электронной автоматизированной системы управления экстренной медицинской помощью, создание единого колл-центра - «Колл-центров» для каждого региона, и всех региональных. Целью является прием вызовов только через эти «Колл-центры», обеспечение контроля за движением машин скорой медицинской помощи в режиме онлайн, установка GPS-трекеров и устройств радиосвязи, а также создание электронной автоматизированной системы управления экстренной медицинской помощью.
- **Ключевые слова:** здравоохранение, неотложная медицинская помощь, цифровые технологии, автоматизированная система управления, электронные медицинские карты.
- **Annotatsiya:** Ushbu maqola shoshilinch tibbiy yordamni avtomatlashtirish tizimi asosida xizmatlarni takomillashtirish masalalarini o'z ichiga oladi. Ushbu tizim orqali Shoshilinch tibbiy yordam xizmatida radioaloqa tarmog'ini yaratish, tez tibbiy yordamni boshqarishning elektron avtomatlashtirilgan tizimini joriy etish, har bir viloyat va butun hudud bo'yicha yagona call-markaz – "Call-markazlar"ni tashkil etish, qo'ng'iroqlarni faqat ushbu "Call-markazlar" orqali qabul qilish, shoshilinch tibbiy yordam avtomashinalarining harakatini nazorat qilishni ta'minlash, GPS-avto-transport vositalarining harakatini onlayn nazorat qilish va elektron aloqa vositalarini o'rnatish, avtotransport vositalarini o'rnatish va elektron nazorat qilish tizimini o'rnatish orqali amalga oshirilmoqda.
- **Kalit so'zlar:** sog'liqni saqlash, shoshilinch tibbiy yordam, raqamli texnologiyalar, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimi, elektron tibbiy yozuvlar.
- **Abstract:** This article covers the issues of improving services based on the automation system of emergency medical services. Through this system, the creation of a radio communication network in the Emergency Medical Service, the introduction of an electronic automated management system for emergency medical assistance, the establishment

of a single call center - "Call-centers" for each region, and all regional It is aimed at receiving calls only through these "Call-centers", providing for monitoring the movement of emergency medical vehicles online, installing GPS trackers and radio communication devices, and establishing an electronic automated management system for emergency medical care.

- **Key words:** health care, emergency medical care, digital technologies, automated management system, electronic medical records.

■ INTRODUCTION

A unified system has been created in the Republic of Uzbekistan to provide free emergency highly qualified medical care to the population, which includes the Republican Emergency Center, its regional branches and departments of district medical associations, which meets the highest requirements and international standards of emergency medical services. In the context of platformization of economic development of organizations and enterprises in the service sector, it is relevant to systematically study the prerequisites for increasing the efficiency of the introduction of end-to-end digital technologies in the processes of interaction between stakeholders in the digital environment, represented by many multi-level ecosystems. Ambulances are playing an increasingly important role in providing needs-based emergency care to patients.

Prospects for further development of the healthcare sector are inextricably linked with innovative and modernization processes designed to ensure accessibility of medical care, achieving maximum efficiency and improving the quality of medical services provided based on promising achievements of medical science and their practical implementation in the activities of healthcare institutions. The creation and use of innovations in the health care system, both in the field of prevention and treatment of diseases, and in the field of socio-economic development of health care institutions, their organizational and management activities, is especially relevant in terms of orienting public policy in the field of health care towards an integrated approach to protecting public health, expansion of the range of medical services and their fundamentally qualitative improvement in order to increase the life expectancy of citizens, strengthen their health, increase efficiency, and, consequently, improve the quality of work.

It should be noted that the regulation of medical care, including issues of the narrow application of this technology in medicine, has been repeatedly raised in foreign scientific literature, and both broad theoretical issues of the use of medical care in various relations in the field of health care, as well as more practical and specialized developments have been considered, which can be used in the applied activities

of medical organizations and in the management of public health authorities. The issue related to medicine is especially acute in the context of digitalization of healthcare, in which only part of the issue has been developed regarding the safety of the use of medical care in which technology is used. An important element of the operational work of emergency medical care is equipping ambulance stations with an automated control system for receiving and processing calls. At the same time, in the emergency medical service, many issues remain unresolved related to increasing the level of provision of qualified medical personnel, specialized vehicles, and the discrepancy between the material and technical condition of emergency medical facilities and modern requirements.

In accordance with international requirements, the main indicators of the effectiveness of the emergency medical service are the availability, timeliness and rationality of its activities. In the world, the development of this service as a whole is characterized by the reform of all classical models in order to achieve a timely response to an emergency call, immediate medical care for patients and effective interaction between mobile ambulance teams and hospitals.

Today, the operation of single Call-centers has been launched in the organization of emergency medical services. A special medical consultation service was organized for them, consisting of doctors and call-takers. In addition, a system for directing medical teams to calls based on the patient's condition, type of illness, and severity was introduced through sorting. In addition, regardless of the border of the district (city) or the territory of the ambulance, the medical brigade is directed depending on the proximity of the distance to the patient. Reception rooms of Central district (city) hospitals are being adapted to emergency services and installation of high-tech medical equipment. Ambulance vehicles were equipped with radio communication devices and GPS trackers, and ambulance crews were provided with tablets. It is necessary to set the following tasks when creating and putting into use the automated system of the emergency medical department in the regions with the following capabilities:

- 1) reception and registration of public calls, automatic designation of calls to be served in order of priority;
- 2) dedicated traffic management, including monitoring of traffic using GPS navigation, with a gradual transition to

digital radio communication later;

3) automatic determination of the location of persons requesting emergency medical assistance through telephone (mobile) communication;

4) calling emergency medical assistance teams using mobile applications, including for persons with disabilities;

5) accounting for used drugs and medical supplies and integration of ministries, agencies and other organizations with information systems of emergency services;

6) citizens evaluate the effectiveness of emergency medical stations and maintain their rating.

METHODOLOGY OF RESEARCH

The theoretical and methodological foundations of the economic development of the medical services sector are presented in the works of R.N. Almakaeva, D.A. Artemenko, P.A. Gerasimova, G.I. Gumerova, Yu.V. Evstafieva, I.E. Esaulenko, O.K. Korobkova, O.G. Krestyaninova, T.N. Petrova, S.K. Sagidova, A.A. Sokolova, M.P. Stashevskoy, O.V. Sudakova, O.V. Khodakova and others.

Research in the field of implementation of breakthrough digital technologies in the provision of medical services is reflected in the works of A.V. Bedenkova, T.G. Maksimova, N.A. Simchenko, N.I. Suvorova, L.A. Tsvetkova, L.S. Chernyak, O.V. Cherchenko, as well as in other publications.

The history of the formation and development of emergency medical care includes more than 100 years of time, and today a great deal of experience has been accumulated in the ways of organizing it in the state and non-state commercial, private medical institutions in the world (Vertkin A.L., 2003; Petersen JA, et al., 2008). Nevertheless, there is no universal form of high-level emergency medical care in world medicine. In most developing and developed countries, great importance is attached to improving the forms of emergency medical care for the population, actively working to find new directions in which the use of modern telecommunication tools, internet, video monitoring, paging systems, which combine the traditional forms of direct participation of a medical worker with indirect urgent consultations (Starodubov V.I., 2009).

The timeliness or response of the emergency medical service according to international requirements must comply with the principles of the "golden hour", when the time before the arrival of the mobile team to the patient or victim should be less than 20 minutes. In the USA this time is 8-12 minutes, in France - up to 15 minutes, in the UK - up to 19 minutes. For this purpose, on the roads of the world, the legislation first of all determines priority for the movement of red vehicles (emergency response vehicles and fire trucks), then yellow vehicles

(reanimation vehicles and other specialized vehicles), lower priority is given to white vehicles (general ambulances).

But all countries have now implemented a system of a unified single dial-up number, for example 911 (USA), or 112 (Europe), 110 (Japan), etc. In the Republic of Uzbekistan, there are separate short numbers for calling emergency services: fire service - 101, ambulance - 103, emergency services brigade - 1050, gas service - 104 and police - 102. The advantage of this system is a radical reduction in response time, strict standards for service activities, streamlined and unified work of dispatchers and the effective use of all modern types of communication (radio, GPS, telephone, etc.). Dispatch centers of the unified emergency coordination system at the present stage are organized by state communications agencies, and employees who carry out protocol call dispatching are educated in the relevant emergency response services (full course of study in the USA and Europe 24 months).

In most countries, the dispatch and sorting process should take no more than 3 minutes, after which the ambulance should go to the call address. The time it takes to reach the recipient of the call depends on its nature, which is determined by strict standards. When calling for emergencies, red ambulances must be on site within 10 minutes, ambulances - up to 20 minutes, and emergency services - within 40 minutes after the caller's call. Therefore, the dispatch protocol must necessarily differentiate the call, and from the legal side, when giving false information according to the protocol, it is regarded as a false call. Thus, the population is warned by the protocol about the responsibility for providing incorrect information. In the structural reform of the healthcare industry, the improvement of emergency medical services is of utmost importance.

An analysis of the international experience of the ambulance service shows that three models of mobile medical care have historically developed in the world, including pre-hospital (Anglo-American - paramedics), medical (emergency doctors) and mixed (modern French-German step-by-step pre-hospital care).

In the United States, there are more than 48 thousand ambulances of 3 classes of vehicles (A, B and C), with the help of which in 80% of cases emergency prehospital care is provided by paramedics as part of the fire or police service and the private medical system of the AMR (American medical respondent), and in 20% of cases assistance is provided by a qualified emergency response team. Every year, in more than 60 million cases, Americans call 911 for emergency medical issues, of which in 40 million cases, a pre-hospital Emergency Medical Services team (paramedics) responds. The direct applicability of information technologies in healthcare was studied by scientists I. C. Marques and J. J. Ferreira. Having reviewed the scientific literature on digitalization in

healthcare, they propose to identify seven main areas:

- 1) integrated management of information technology in healthcare;
- 2) medical images;
- 3) electronic medical records;
- 4) information technology and portable devices in healthcare;
- 5) access to e-health;
- 6) telemedicine;
- 7) medical privacy [14]

With the completion of the formation of a unified state information system in the healthcare sector over the next four years, electronic patient records, central archives of medical images and unified laboratory systems should become available to all medical institutions in the country. All government medical institutions will be required to provide citizens with access to their electronic medical documents through the Unified Government Services Portal.

"MedData 103" electronic platform was developed for digitalization of emergency medical services. The MedData 103 user interface provides information support for the activities of the system operator. The management determines the procedure for registering and servicing emergency medical calls, as well as the procedure for generating reports.

1) To work in the system, you must launch a browser. In the browser, enter the domain name assigned to the system.

2) Log in to the System using your username and password. Details about logging in are described in Section 2 "Getting Started". If problems arise, please contact technical support.

3) The employee responsible for the formation of work orders must:

- go to the "formation of orders" and check the correctness of the previously formed orders of the operational department and teams for the current date;
- make sure that the data entered into the operations department is correct, the duration of the shift and the correct linking of telephone numbers to workplaces (in case of using the integration functionality with telephony);
- if the orders have not been formed or replacements have occurred, then it is necessary to add the missing employees to the order or update the information in previously generated orders;
- check information about the teams working on shift, the duration of their assignments and the composition of employees, make sure that the vehicles assigned to the teams are correct;
- form missing orders for brigades in case of their absence;
- during the shift, form squads of the operational department and teams for the next shift.

During a study by international consultants of the IT

infrastructure of emergency medical care, the maturity of existing solutions was generally assessed at the initial level of development. Various information systems of different levels of complexity and maturity are not connected with each other or are poorly connected, there is a large share of paperwork in office work, most business processes are not described or not automated, new systems are being introduced, which, as a rule, are local in nature - their integration with others complexes are poorly developed. This level of automation does not allow building unified or end-to-end business processes, collecting operational analytics with the necessary detail, providing a unified approach to the service process and its departments, managing the processes of dispatch, garage, maintenance, accounting for fuel and lubricants, accounting for medicines, accounting for free beds and a decision-making system based on strategic goals, training and retraining of personnel, document flow. As a result, there are significant shortcomings in medical care due to unoptimized processes in both individual structural organizations and in the process of joint management and provision of medical care services. At the same time, emergency medical care units have information systems that are not integrated and not in a single loop.

Current processes in emergency medical services are driven by large amounts of manual work and duplicative functions and information. In particular, this is due to the imperfection of existing business processes and the need for their constant development. Below are the main disadvantages of current processes.

- duration of decision-making on routine operations;
- unreasonably "long" standard processes, including a large number of involved workers, regardless of the details of a specific process;
- generation of process results on paper in an arbitrary, non-standardized form;
- the need to verify the correctness of data at each stage of the process;
- ambiguous distribution of responsibility for the result of the process;
- inability to track key indicators of process execution in general and by groups; it is impossible to transform the organization's key strategic goals into key process indicators for adequate assessment of the organization's performance;
- no tool for recording/logging the current process state in real time.

An integral part of creating a unified information space is the organization of unified event-oriented data exchange between systems based on a single integration base.

The current integration framework has the following disadvantages:

Table 1

Disadvantages of existing information systems

Nº	EXISTING DISADVANTAGES	RESULTING PROBLEMS	TARGET INDICATOR
1	Point integration is built for a specific task	Complex, messy point-to-point integration	Implementation of a unified integration environment based on specialized industrial products
		Making changes to one system may cause problems in other systems.	
2	Lack of a unified integration regulation.	In practice, no changes are made to the integration process due to the high risk of system failures. Developers implement integration tasks in the most convenient way for themselves. Taking into account the high turnover of IT personnel, if it is necessary to make changes to the integration process in order to minimize the risk of system failure, developers resort to independently building point integration for a specific task.	Development of an integration methodology and its implementation in the form of a single regulation; Creation of a specialized integration department and identification of responsible persons for integration; Logging of all integrations (creation, modification, etc.)
3	Slow responsiveness of the integration environment	Large delays in package delivery	Offloading systems from unnecessary integration points to reduce the load on systems
4	High risk of system incompatibility for integration	Systems are different, communication formats are different, systems may not support each other's formats	Implementation of a unified integration environment based on specialized industrial products that supports all known types of protocols and formats

To overcome these obstacles, it is proposed to switch to Microservice architecture. The architecture provides for the design and implementation of distributed systems with a high level of flexibility. It emphasizes the reuse of existing IT resources and effective managed integration as a fundamental concept for system interoperability.

Microservice architecture involves the creation of systems in which the structures of the business sphere are closely related to the components of the IT sphere. Due to this connection, Microservice architecture facilitates the use of software directly related to specific activities within a business process.

The mandatory use of Microservice architecture when developing the complex is due to the fact that this architecture:

- Allows reuse of existing resources in new systems;
- Expands system flexibility through logical isolation;
- Supports simplified integration of new resources with existing resources;
- Enables more integrated process development using common services and standards.

- At the same time, to implement integration interaction between systems, it is planned to use ESB and ETL class systems or their combination.

Illustrates an integrated view of the EMS Continuum of Care based on the above review. The actions surrounding the circle represent key patient-centered activities carried out by EMS in the process of responding to and caring for patients, taking into consideration the traditional emergency model as well as non-emergency practices that have become more prevalent in Mobile Integrated Health and Community Paramedicine systems. At the center of the circle is an information ecosystem that securely collects, integrates, analyzes, and shares data when and how it is needed across the continuum. On the outside of the circle, the model also includes example high level activities that EMS is often responsible for, and for which data are essential to carry out effectively. Data that are generated during patient-centered care activities are used to feed and enable effective system planning, quality improvement, medical direction, public health surveillance, and all other major EMS activities. (Figure 1)

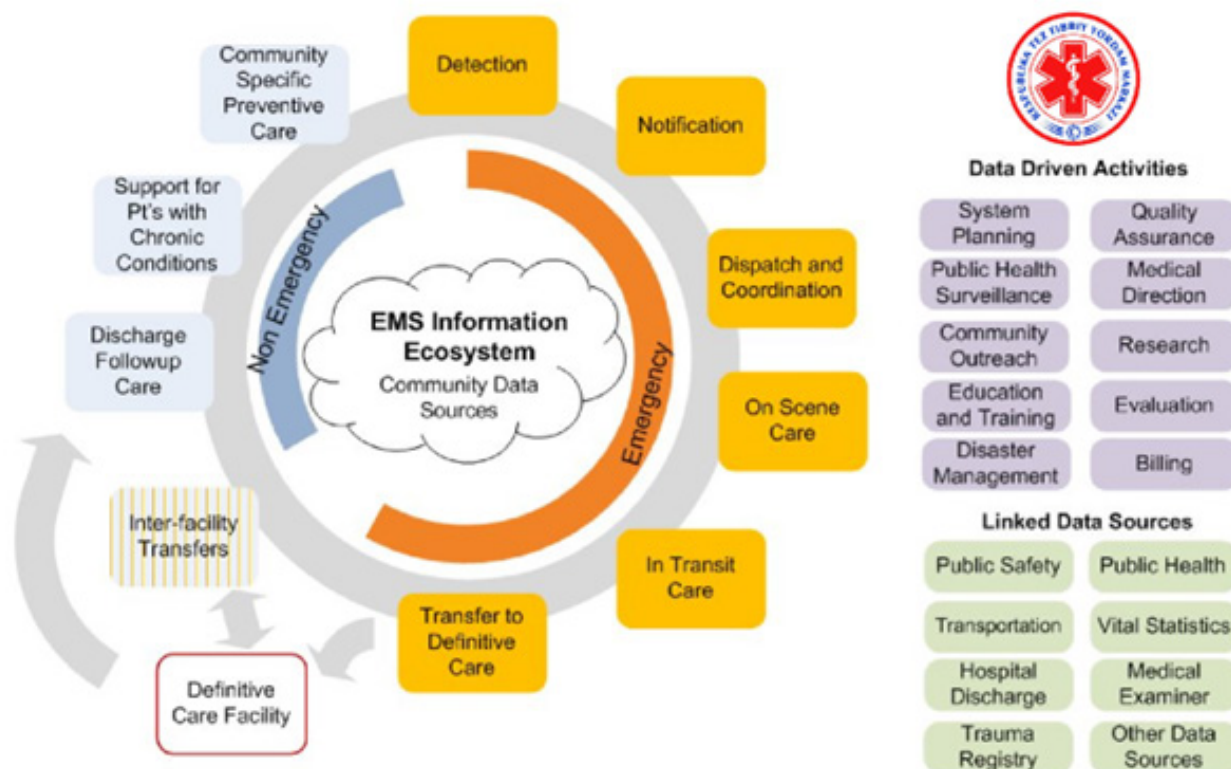

Figure 1. The EMS Continuum of Care

Information systems and the data produced thereby are critical to each of the EMS attributes as described in the EMS Agenda including: Integration of health services, EMS research, legislation and regulation, system finance, human resources, medical direction, education systems, public education, prevention, public access, communication systems, clinical care, evaluation, and information systems themselves.

Data sources external to EMS are also essential for conducting data driven activities and for conducting patient-centered activities, and thus should be closely linked. While the EMS Continuum of Care model is not meant to be comprehensive and inclusive of all possible EMS actions and responsibilities, it provides a common view for discussing technology opportunities and challenges.

CONCLUSION AND SUGGESTIONS

Based on the foregoing:

1. Implementation of modernization of the structure of the pre-hospital stage of emergency medical care through the immediate introduction of modern information technologies and a unified system of dispatch and triage services in order to optimize the organization of functioning and increase the efficiency of rational use of resources of the emergency medical service.

2. Introduction into practice of the emergency medical service of fundamental indicators of its work, including timeliness, rationality and information content.

3. The preparation of a qualified specialist in the specialty of emergency medical care should begin during the period of study at a medical university, where issues of theoretical and practical training and skills development in simulation centers should be actively combined. The curriculum for studying disciplines such as surgery, therapy, and pediatrics should include emergency conditions and methods of care starting from the prehospital stage.

Taken together, these findings and considerations suggest that there is considerable value in launching a new generation a new EMS technology research, testing, and deployment, provided it is aimed at enhancing the performance of EMS across the full Continuum of Care. The promise of continuous improvement in EMS relies heavily upon medical and information technologies, and the opportunity is now for the EMS community to define and engage in designing its future.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. Гафуров Абдувоиджон Хусейнович Ферганский медицинский институт общественного здоровья, Фергана, Узбекистан / Gafurov Abduvoitjon Khuseynovich Farg'ona jamoat salomatligi tibbiyot instituti, Farg'ona, O'zbekiston / Gafurov Abduvoitjon Khuseynovich Fergana Medical Institute

of Public Health, Fergana, Uzbekistan

► Emergency103uzb@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0004-6917-5025>

List of sources and references:

- [1]. Topol E. The creative destruction of medicine. New York: Basic Books, 2012.
- [2]. Runyon B. Hype Cycle for Healthcare Provider Technologies and Standards. Stamford, CT: Gartner Research, 2012.
- [3]. Shaffer V. Hype Cycle for Healthcare Provider Applications and Systems. Stamford, CT: Gartner Research, 2012.
- [4]. Redman P. Hype Cycle for Wireless Devices, Software and Services. Stamford, CT: Gartner Research, 2012.
- [5]. Patrick K, Griswold WG, Raab F, Intille SS. Health and the mobile phone. *Am J Prev Med* 2008; 35(2): 177-181
- [6]. Blakemore K. Are professionals good for you? The example of health policy and health professionals. In: Blakemore K. *Social policy: An introduction*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press; 1998.
- [7]. Mukharyamova L. M., Kuznetsova I. B., Vafina G. G. Sick, patient, client: The positions of labor migrants in the Russian health care system (evidence from the Republic of Tatarstan). *Vestnik sovremennoi klinicheskoi meditsiny = The Bulletin of Contemporary Clinical Medicine*. 2014;7(1):43-49. (In Russ.).
- [8]. Goncharov L. A. From state paternalism to client orientation? Russian government institutions in search of effective models for the formation and training of the corps of state civil servants. *Vestnik Voronezhskogo instituta ekonomiki i sotsial'nogo upravleniya*. 2017;(2):68-74. (In Russ.).
- [9]. Ponkin I. V., Ponkina A. A., Laptev V. S. Concept of digital public health and e-health. *Narkologiya = Narcology*. 2014;13(6):34-40. (In Russ.).
- [10]. Grishchenko G. A. Artificial intelligence in public administration. *Rossiiskii yuridicheskii zhurnal = Russian Juridical Journal*. 2018;(6):27-31. (In Russ.).
- [11]. Vasin S. G. Artificial intelligence in state management. *Upravlenie*. 2017;5(3):5-10. (In Russ.).
- [12]. Kraus S., Schiavone F., Pluzhnikova A., Invernizzi A. C. Digital transformation in healthcare: Analyzing the current state-of-research. *Journal of Business Research*. 2021;123:557-567. DOI: 10.1016/j.jbusres.2020.10.030
- [13]. Kadirov, A. (2023). Theoretical and methodological foundations of ensuring financial and economic stability of enterprises. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 402, p. 08005). EDP Sciences;
- [14]. Marques I. C.P., Ferreira J. J.M. Digital transformation in the area of health: systematic review of 45 years of evolution. *Health and Technology*. 2020;10(3):575-586. DOI: 10.1007/s12553-019-00402-8
- [15]. North K., Maier R., Haas O., eds. *Knowledge management in digital change*. Cham: Springer-Verlag; 2018. 394 p. (Progress in IS). DOI: 10.1007/978-3-319-73546-7
- [16]. Häyrynen K., Saranto K., Nykänen P. Definition, structure, content, use and impacts of electronic health records: A review of the research literature. *International Journal of Medical Informatics*. 2008;77(5):291-304. DOI: 10.1016/j.ijmedinf.2007.09.001.

Avtotransport vositalaridan foydalanish xizmatini baholash jarayonlari

Norqobilov Jahongir Isroil o'g'li

Процессы оценки услуг по использованию автотранспортных средств

Норкобилов Джахонгир Исроил угли

Processes of evaluating the service of using motor vehicles

Norkobilov Jahongir Isroil ogli

Received: May 12, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Annotatsiya:** maqolada avtotransport vositalaridan foydalanish xizmatini baholashning paydo bo'lishi va rivojlanish bosqichlari yoritilgan. Shuningdek, avtotransport vositalarining rivojlanishi, ulardan foydalanishda aholiga xizmat ko'rsatish sifati va aholining turmush sifati oshirish borasida baholash xizmatini samarali rivojlantirish, baholash natijalarining ishonchlilik darajasini oshirish masalalari tahlil qilingan. Avtotransport vositalaridan foydalanish xizmatini baholash boshqa turdagi obyektlarni baholashdan printsiplial farq qilishi ham ko'rib chiqilgan.
- **Kalit so'zlar:** avtotransport vositalari, xizmat ko'rsatish, baholash, xususiyatlari, aholi turmush sifati, qiymat, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, aholi ehtiyojlari, milliy an'ana va qadriyatlar, rivojlanish bosqichlari.
- **Аннотация:** В статье раскрыты происхождение и этапы развития оценки услуг по использованию автотранспортных средств. Также проанализированы развитие автотранспортных средств, качество предоставляемых услуг населению при их использовании, эффективное развитие службы оценки, повышение достоверности результатов оценки. Отдельное внимание уделено принципиальным отличиям оценки услуг автотранспорта от оценки других типов объектов.
- **Ключевые слова:** автотранспортные средства, обслуживание, оценка, особенности, качество жизни населения, стоимость, социально-экономическое развитие, потребности населения, национальные традиции и ценности, этапы развития.
- **Abstract:** The article highlights the origin and stages of development in evaluating services related to the use of motor vehicles. It analyzes the development of motor vehicles, the quality of services provided to the population, and the effective improvement of vehicle service evaluation to enhance the quality of life. The article also addresses the reliability of evaluation results and the fundamental differences between evaluating vehicle services and other types of object evaluations.
- **Keywords:** motor vehicles, service, evaluation, characteristics, quality of life, value, socio-economic development, population needs, national traditions and values, development stages.

KIRISH

Mamlakatimizda aholining turmush sifatini oshirish borasida avtotransport vositalarini baholashni samarali rivojlantirish, baholash natijalarining ishonchlilik darajasini oshirish va ochiqlikni ta'minlash kabilar yuzasidan maqsadli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Bu borada avtotransport vositalarini baholash tasnifini takomillashtirish, baholashning samaradorligini belgilovchi ko'p o'lchovli iqtisodiy-matematik modelini yaratish, baholash xizmatlarining barqaror rivojlanish istiqbollari bo'yicha ilmiy izlanishlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq.

Qiymatni baholash nazariyasining uslubiy ildizlari iqtisodiyot nazariyasida, asosan mikroiqtisodiyot, marketing, buxgalteriya hisobi va bahoni shakllantirish kabi fanlarda yashirangan. Baholashning nazariy yo'nalishlari qiymat kategoriyasi, uning mohiyati va boshqa iqtisodiy kategoriyalar (baho, qimmatlilik, nafillik, sifat va boshqalar) bilan o'zaro aloqalari o'rganiladigan qiymat nazariyasidan kelib chiqadi. Uzoq yillar davomida turli ilmiy maktablarning iqtisodchi-olimlari tomonidan "qiymat" kategoriyasi atrofida muhokamalar olib borilmoqda. Baholash maqsadi va uning natijalaridan foydalanishning belgilanishiga qarab qiymatning juda ko'p turlari mavjud. Hozirgi vaqtda shunday qarash mavjud: qiymat keng iqtisodiy ma'noda vaqtning ma'lum lahzasidagi obyekt foydaliligi va unga bo'lgan mulkiy huquqning puldagi ifodasidir. Shunday qilib, qadrilik va nafillik – bu obyekt qiymatini belgilaydigan xossalalar. Bu shuni anglatadiki, obyekt qiymatini baholash uchun, birinchi navbatda, uning nafilligini baholash va obyekt faoliyati natijalariga ozgina bo'lsa ham qiziqishi bo'lgan barcha kontragentlar ehtiyojlarini tahlil qilish lozim. Avtotransport vositalarini baholashni rivojlantirishda amalga oshirilayotgan tadqiqotlar tarkibida moliya sektori va xususiylashtirish jarayonini tartibga solish, baholashning yondashuv va usullarini takomillashtirish kabi yo'nalishlarga ustuvor darajada qaralmoqda. Amalga oshirilayotgan tadqiqotlar tarkibida avtotransport vositalarini baholash uslubiyatini natijalarning ishonchlilik darajasiga ko'ra takomillashtirish, baholashning samarali faoliyati muammolarini bartaraf etishning samarali yo'llarini asoslash, baholashning tashkiliy-iqtisodiy asoslarini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Mamlakatimizda aholi turmush sifatini oshirish borasida avtotransport vositalarini baholashni samarali rivojlantirish, baholash natijalarining ishonchlilik darajasini oshirish va ochiqlikni ta'minlash kabilar yuzasidan maqsadli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Bu borada avtotransport vositalarini baholash tasnifini takomillashtirish, baholashning samaradorligini belgilovchi ko'p o'lchovli iqtisodiy-matematik modelini yaratish, baholash xizmatlarining barqaror

rivojlanish istiqbollari bo'yicha ilmiy izlanishlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-sonli "2022 – 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi farmoni, 2019 yil 1 iyuldagi PQ-4381-sonli "Baholash faoliyatini yanada takomillashtirish hamda past rentabelli va faoliyat yuritmayotgan davlat ishtirokidagi korxonalarni sotish mexanizmlarini soddalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida", 2018 yil 1 iyundagi PQ-3764-sonli "Baholash xizmatlari bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida", 2008 yil 24 apreldagi PQ-843-sonli "Baholovchi tashkilotlar faoliyatini yanada takomillashtirish va ko'rsatilayotgan xizmatlar sifati uchun ularning mas'uliyatini oshirish to'g'risida"gi qarorlari hamda sohaga oid boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga ushbu tadqiqot muayyan darajada xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI.

Avtotransport vositalari qiymatini baholash muammolari milliy va xorijiy olimlar hamda milliy mutaxassis-tadqiqotchilar tomonidan keng o'rganilmoqda.

Xorijiy olimlar J.Fishmen, Sh.P.Pratt, K.Griffit, K.Uilson[1], Z.Merсер, T.Harms[2], Yu.V.Andrianov[3], V.P.Antonov, E.V.Antonova[4], A.P.Kovalyev, A.A.Kushel[5], A.V.Yudin[6] kabilar biznes (korxona), mashina va uskunalarni baholash xizmatlarini o'rganishgan, ammo avtotransport vositalarini baholash xizmatlarining o'ziga xos tomonlari ushbu olimlar ishlarida chuqur o'rganilmagan.

Milliy iqtisodchi olimlarimizdan B.Berkinov[7], M.M.Muhammedov[8], A.I.Alikulov [9] va boshqa olimlarning tadqiqotlari biznesni baholashning nazariy va uslubiy jihatlarini yoritilgan. Ushbu olimlarning ilmiy ishlaridan foydalanilgan holda avtotransport vositalarini baholash xizmatlarining nazariy asoslari tadqiq qilingan va uni takomillashtirish bo'yicha izlanishlar olib borilgan. Mulk sifatida avtotransport vositalari o'ziga xos tomonlarga ega va baholash jarayonida ularning bu xususiyatlari birlamchi omil sifatida qaraladi. Shu sababli zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida avtotransport vositalarini baholashning metodikasini takomillashtirish orqali uning samaradorligini oshirish bugungi kunda dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot jarayonida avtotransport vositalari xizmatlarini baholash xususiyatlari va rivojlanish bosqichlari masalalari qiyosiy fikrlash, induksiya va deduksiya hamda abstraktsiya

usullaridan keng foydalanilgan.

■ TAHLIL VA NATIJALAR

Qiymatni baholash nazariyasining uslubiy ildizlari iqtisodiyot nazariyasida, asosan mikroiqtisodiyot, marketing, buxgalteriya hisobi va bahoni shakllantirish kabi fanlarda yashirangan. Baholashning nazariy yo'nalishlari qiymat kategoriyasi, uning mohiyati va boshqa iqtisodiy kategoriyalar (baho, qimmatlilik, nafillik, sifat va boshqalar) bilan o'zaro aloqalari o'rganiladigan qiymat nazariyasidan kelib chiqadi.

Uzoq yillar davomida turli ilmiy maktablarning iqtisodchi-olimlari tomonidan "qiymat" kategoriyasi atrofida muhokamalar olib borilmoqda. Baholash maqsadi va uning natijalaridan foydalanishning belgilanishiga qarab qiymatning juda ko'p turlari mavjud. Hozirgi vaqtda shunday qarash mavjud: qiymat keng iqtisodiy ma'noda vaqtning ma'lum lahzasidagi obyekt foydaliligi va unga bo'lgan mulkiy huquqning puldagi ifodasidir.

Shunday qilib, qadrilik va nafillik – bu obyekt qiymatini belgilaydigan xossalalar. Bu shuni anglatadiki, obyekt qiymatini baholash uchun, birinchi navbatda, uning nafilligini baholash va obyekt faoliyati natijalariga o'zgina bo'lsa ham qiziqishi bo'lgan barcha kontragentlar ehtiyojlarini tahlil qilish lozim. Shu sababli dastlab baholash, baholamoq, qiymat va baho, baholovchi kabi asosiy ibora va tushunchalarning iqtisodiy mohiyatini ko'rib chiqish maqsadga muvofiq.

"Baholamoq" fe'li baholash maqsadiga qarab turlicha ma'nolarni anglatadi: nimaningdir bahosini aniqlash, qiymatini belgilash, miqdorini baholash, sifati yoki qadri haqida hukm chiqarish. Avtotransport vositalarini baholashda baholovchi obyekt qadrini aniqlash uchun nafaqat miqdoriy va sifat parametrlarni belgilaydi, balki uning qiymatini ham aniqlaydi.

"Baholash" tushunchasiga baholash faoliyati sohasi olimlari tomonidan turlicha talqin berilgan. Xususan, N.V. Smirnova: "Ixtiyoriy obyektning qiymatini baholash ma'lum bozor sharoitlarida ular keltiradigan potensial va real daromadni hisobga olgan holda pulda ifodalangan obyekt qiymatini aniqlashning tartiblashtirilgan, maqsadga yo'naltirilgan jarayonini o'zida aks ettiradi" — deb ta'riflagan[10].

Baholash xizmati deganda, yoki mulkni baholash bo'yicha harakat, yoki mulk qiymati haqida xulosa berish, yoki mulkni baholash bo'yicha tadqiqot natijalari taqdim qilingan hisobotni taqdim qilish tushuniladi. Bu baholash obyektini chuqur o'rganishga asoslangan qiymat haqidagi xolis fikr. Baholashda ko'p sub'yektivlik mavjud, yakuniy natijaga baholovchining malakasi va etikasi, uning ichki sezgisi va adolatlilik, vaziyatni anglashi ta'sir qiladi. Shuning uchun bir necha mustaqil baholovchilar tomonidan amalga oshirilgan

huddi shu obyektning baholanishi bir-biridan farq qiladi. Qiymat, narx va baho – bu turli tushunchalar.

Qiymat deganda pulda ifodalangan mulk qadri tushuniladi [2].

Narx deganda mulk obyekti uchun to'lanadigan, odatda tan-narx va foyda yig'indisi sifatida namoyon bo'ladigan qiymat tushuniladi.

Baho deganda mulk obyekti realizatsiya qilish lahzasida bozor holatidan kelib chiqqan holda xaridor va sotuvchi o'rtasida tuzilgan kelishuvni aks ettiruvchi qiymat tushuniladi.

Baholash xizmatlari bugungi kunda alohida iqtisodiy faoliyat sifatida xizmatlar sohasining bir yo'nalishi hisoblanadi. Baholash xizmatlariga "Baholash faoliyati to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunida quyidagicha ta'rif berilgan: "Baholash faoliyati baholovchi tashkilotning baholash obyekti qiymatini aniqlashga qaratilgan faoliyatidir" [14].

D.S.Kondrashovning ilmiy ishida "baholash faoliyati" tushunchasiga quyidagicha izoh berilgan: "baholash obyekti-ning bozor, investitsion, tugatish, kadastr yoki boshqa qiymatini baholovchi tomonidan qonunda mustahkamlangan huquqlarni amalga oshirish hamda profesionalizm, mustaqillik, to'liqlik, ishonchlilik va maxfiylik tamoyillariga muvofiq o'z majburiyatlarini bajarish yo'li bilan aniqlashga qaratilgan baholovchi huquqiy maqomiga ega jismoniy shaxsning professional faoliyati" [11].

N.V. Fetisov baholash faoliyatini keng va tor ma'noda farqlash lozim deb hisoblaydi: "Keng ma'noda baholash faoliyati deganda ijtimoiy munosabatlarning barcha sohalarida mulk qiymatini aniqlash tushuniladi. Tor ma'noda baholash faoliyati deganda bitimlarni tuzish, shuningdek boshqa maqsadlar uchun baholash obyektlariga nisbatan bozor yoki boshqa qiymatni belgilashga qaratilgan baholash faoliyati sub'ekti faoliyati tushuniladi" [12].

Yuqorida keltirilgan ta'riflar va o'rganilgan adabiyotlarning tahlili asosida biz o'z ta'rifimizni ishlab chiqdik:

Baholash xizmatlari deganda malaka sertifikatiga ega baholovchilarni o'zida birlashtirgan baholash faoliyati bilan shug'ullanish uchun litsenziyaga ega baholash tashkilotlarining xizmatlari iste'molchisi (buyurtmachi) buyurtmasiga asoslanib baholash maqsadi va aniqlanadigan qiymat turidan kelib chiqqan holda ma'lum turdagi mulkning (ko'char mulk, ko'chmas mulk, biznes (korxona), nomoddiy aktivlarning) bozor yoki boshqa qiymatini aniqlashga qaratilgan tadbirkorlik faoliyati turi tushuniladi.

Shuni alohida qayd etish kerakki, avtotransport vositalarini baholash xizmatlari bo'yicha milliy baholash sohasida uslubiy metodika deyarli mavjud emas. Shuning uchun bu sohada ma'lum bir atamalarini sharhlash maqsadga muvofiq bo'lardi. "Avtotransport vositalari xizmatlarini baholash" tushunchasiga hozirgacha bironta adabiyotda ilmiy ta'rif berilmagan. Shuning uchun ishda bu atamaning iqtisodiy mohiyatini

to'la aks ettiruvchi ta'rif ishlab chiqildi:

“Avtotransport vositalari xizmatlarini baholash deganda mutaxassis tomonidan asosiy baholash tamoyillari asosida baholashning yondashuvlari va usullarini qo'llash orqali avtotransport vositalarining izlanayotgan (tavsiya etilayotgan) qiymatini aniq vaqt lahzasi va makonida ma'lum tartib-taomillar va harakatlar asosida amalga oshiriladigan maqsadga yo'naltirilgan va mantiqiy ketma-ketlikda aniqlash jarayoni tushuniladi”.

Baholash xizmati professional asosga ega mutaxassis – baholovchi tomonidan amalga oshiriladi. O'zbekistonda, boshqa mamlakatlardan farqli ravishda, baholash xizmatlari faqatgina huquqiy sub'ektlar tomonidan ko'rsatiladi (boshqa mamlakatlarda baholovchi yakka tadbirkor sifatida ham faoliyat yuritishi mumkin). Ushbu tashkilotlarda shartnoma asosida faoliyat yuritayotgan malaka sertifikatiga ega baholovchilargina o'z xizmatlarini sotishlari mumkin.

Shu o'rinda avtotransport vositalarining qiymati tushunchasiga ham izoh berib o'tish maqsadga muvofiq. Bu tushuncha avtotransport vositalarini baholash sohasidagi mutaxassis olimlar tomonidan ta'riflangan. Mazkur ta'riflarni tahlil qilgan holda, eng maqbul xususiyatlarni e'tiborga olgan holda quyidagi muallif ta'rifi ishlab chiqildi:

“Avtotransport vositalari xizmatlarining qiymati deganda avtotransport vositalarining aniq bir vaqt lahzasida bozordagi holatdan kelib chiqqan holda xaridor va sotuvchi o'rtasida belgilangan qadrlarning puldagi ifodasi tushuniladi”.

Sohaga oid ilmiy izlanishlarni o'rganish asosida “Avtotransport vositalarini baholash xizmatlari” tushunchasining bugungi kunda aniq ta'rifi ishlab chiqilmaganligi haqida xulosa qilish mumkin.

Mavjud adabiyotlar va ilmiy ishlarni o'rganib tahlil qilgan holda quyidagi ta'rifni ishlab chiqdik:

“Avtotransport vositalarini baholash xizmatlari deganda litsenziyalı baholash tashkilotlarining xizmatlar iste'molchisi (buyurtmachi) buyurtmasiga asoslanib baholash maqsadi va

tanlangan qiymat turiga muvofiq avtotransport vositalarining bozor yoki boshqa qiymatini aniqlashga qaratilgan baholash xizmatlarining turi tushuniladi”.

Baholash obyekti manfaatdor shaxslarning manfaatlari va baholash natijalaridan foydalanish maqsadlari nuqtai nazardan turlicha qiymatlarga ega bo'lishi mumkin. Shuning uchun qiymat tushunchasini qo'llashni faqat aniqlanayotgan qiymatning aniq turini ko'rsatish bilan amalga oshirish mumkin bo'ladi.

Baholash obyekti qiymati turlarining ro'yxati va tushunchalari baholash faoliyati bilan shug'ullanuvchi sub'ektlar uchun qo'llash majburiy bo'lgan O'zbekiston Respublikasi Yagona milliy baholash standarti'da keltirilgan. Avtotransport vositalarini baholashda foydalaniladigan, baholash faoliyati to'g'risidagi qonunchilik talablariga javob beradigan qiymatining asosiy turlarining nomlanishi va ularning takomillashgan ta'riflari quyidagi jadvalda keltirilgan (1-jadval).

Ushbu jadvalda baholash xizmatlarining iste'molchilari maqsadlaridan kelib chiqib aniqlanadigan qiymatning turlari va ularning ta'rifi berilgan. Baholovchi buyurtmachining talabidan kelib chiqqan holda yuqoridagi qiymat turlaridan birini tanlab, baholash xizmatlarini ko'rsatadi.

Avtotransport vositalarini baholash xizmatlari bir nechta ketma-ketlikdagi bosqichlarda amalga oshiriladi (1-rasm):

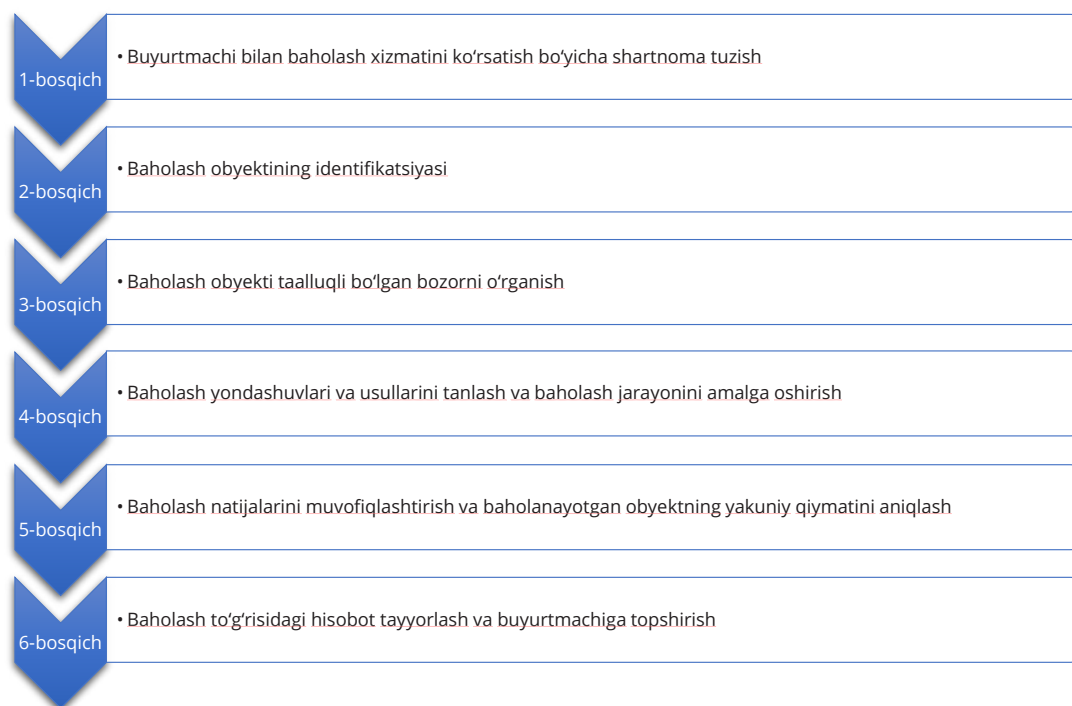
1. Buyurtmachi bilan baholash xizmatini ko'rsatish bo'yicha shartnoma tuzish;
2. Baholash obyektlarining identifikatsiyasi;
3. Baholash obyekti taalluqli bo'lgan bozorni o'rganish;
4. Baholash yondashuvlari va usullarini tanlash va baholash jarayonini amalga oshirish;
5. Baholash natijalarini muvofiqlashtirish va baholash obyektlarining yakuniy qiymatini aniqlash;
6. Baholash to'g'risidagi hisobot tayyorlash va buyurtmachiga topshirish.

1-jadval

Avtotransport vositalari xizmatlarini baholashda foydalaniladigan qiymatning asosiy turlari [13]

Nº	QIYMATNING TURLARI	TA'RIFI
1	Bozor qiymati	Bozor qiymati deganda eng ehtimol tutilgan narx tushunilib, unga ko'ra mazkur baholash obyektlarining ochiq bozorda raqobat sharoitida, bitimning taraflari barcha zarur axborotga ega bo'lgan holda o'z manfaatlari yo'lida oqilona va ixtiyoriy ravishda harakat qiladi, bitim narxining baland-pastligida esa, biron-bir favqulodda holatlar, shu jumladan, taraflardan birining ushbu bitimga qo'shilish majburiyati aks etmaydi.
2	Bozor ijara haqi	Bozor ijara haqi qiymati yetarli marketing o'tkazilgandan keyin tuzilgan tijorat bitimi natijasida manfaatdor sotuvchi va xaridor o'rtasida tegishli ijara shartlarida baholash sanasida mulk huquqini ijara berish mumkin bo'lgan hisoblab chiqilgan-baholangan pul miqdori bo'lib, bunda har bir taraf yetarlicha axborotga ega bo'lgan holda, oqilona va majburlozsiz harakat qilgan deb tushuniladi.

3	Adolatli qiymat	Adolatli qiymat deganda aktiv, aniq belgilangan va barcha zarur axborotga ega bo'lgan manfaatdor taraflar o'rtasida ayirboshlanganda (mulk sotilganda yoki qarzdorlik hisobdan chiqarilganda) ushbu taraflarning manfaatlarini aks ettiradigan, hisoblab chiqiladigan-baholnadigan pul miqdori tushuniladi.
4	Investitsiya qiymati	Investitsiya qiymati deganda aktivning aniq egasi yoki potensial egasi uchun ularning xususiy investitsiyaviy yoki operatsion (xo'jalik) maqsadlari hisobga olinadigan qiymat tushuniladi.
5	Sinergetik qiymat	Sinergetik qiymat ikki va undan ortiq aktivlar yoki ishtirokchilikdagi ulushlarning birlashtirilishi natijasida qiymatning umumiy yig'indisi summasi ularning alohida-alohida olingan qiymatlari summasidan ortiq bo'lib chiqqanda hosil bo'ladi.
6	Tugatish qiymati	Tugatish qiymati deganda aktiv yoki aktivlar guruhini qismlarga bo'lib-bo'lib sotib yuborganda olinishi mumkin bo'lgan summa tushuniladi.
7	Yo'q qilish qiymati	Yo'q qilish qiymati deganda baholash obyektining uni tashkil etgan materiallarning bozor qiymatiga teng qiymati tushuniladi.
8	Almashtirishning qoldiq qiymati	Almashtirishning qoldiq qiymati deganda baholash obyektiga o'xshash obyektни yaratishga ketgan xarajatlarning baholashni o'tkazish sanasida mavjud bozor narxlaridagi baholash obyektining eskirishini hisobga oluvchi qiymati tushuniladi.
9	Takror ishlab chiqarish qoldiq qiymati	Takror ishlab chiqarish qoldiq qiymati deganda baholash obyektini bilan bir xil obyektни bir xil materiallar va bir xil texnologiyalardan foydalangan holda yaratishga sarflanadigan, baholashni o'tkazish sanasida mavjud bozor narxlarida o'lchanadigan, baholash obyektining eskirishini hisobga oluvchi xarajatlar summasi tushuniladi.
10	Maxsus qiymat	Maxsus qiymat bozor qiymatidan ortiq summa bo'lib, faqat maxsus xaridor (alohida manfaatga ega bo'lgan) uchun qiymatga ega bo'lgan aktivlarning muayyan tavsiflarini aks ettiradigan qiymat tushuniladi.
11	Sug'urtaga oid qiymat	Sug'urtaga oid qiymati deganda mulkning shartnoma yoki sug'urta polisi qoidasi-da nazarda tutiladigan qiymati tushuniladi.
12	Soliqqa oid qiymat	Soliqqa oid qiymat deganda amaldagi soliq qonunchiligi asosida hisoblab chiqiladigan qiymat tushuniladi.
13	Ta'mir (tiklash) qiymati	Ta'mir (tiklash) qiymati deganda mehnat va moddiy xarajatlar, ustama xarajatlar, soliq va boshqa majburiy to'lovlar, shuningdek ta'mirlash bo'yicha xizmat ko'rsatayotgan korxonaning foydasini o'z ichiga olgan baholash obyektining nosozliklarini bartaraf etish qiymati tushuniladi.
14	Shikastlanishdan zarar qiymati	Shikastlanishdan zarar qiymati deganda shikastlanish natijasida baholash obyektini qiymatining pasayish miqdori yoki ta'mirlash bo'yicha alohida turdagi ishlarni bajarishda yuzaga keladigan zarar hisobga olgan holda shikastlangan baholash obyektini shikastlanganunga qadar bo'lgan texnik holatga keltirish uchun ta'mirlash (tiklash)ga ketadigan xarajatlar yig'indisi tushuniladi.
15	Konstruktiv elementlar (ehtiyot qismlar) qiymati	Konstruktiv elementlar (ehtiyot qismlar) qiymati deganda raqobat sharoitida ochiq bozorda sotilishi mumkin bo'lgan baholash obyektining konstruktiv elementlari (ehtiyot qismlari)ning ehtimoli eng yuqori bo'lgan bahosi tushuniladi, bunda barcha zaruriy axborotlarga ega bo'lgan holda kelishuv tomonlari oqilona harakat qilishadi, lekin bitim bahosining miqdoriga qandaydir favquloddagi holatlar ta'sir ko'rsatmaydi.
16	Ta'mir bo'yicha xizmatlar qiymati	Ta'mir bo'yicha xizmatlar qiymati deganda raqobat sharoitida ochiq bozorda ko'rsatilishi mumkin bo'lgan baholash obyektining ta'miri bo'yicha xizmatlarning bir birlik mehnat sig'imining ehtimoli eng yuqori bo'lgan bahosi tushuniladi, bunda barcha zaruriy axborotlarga ega bo'lgan holda kelishuv tomonlari oqilona harakat qilishadi, lekin bitim bahosining miqdoriga qandaydir favquloddagi holatlar ta'sir ko'rsatmaydi.

1-rasm. Avtotransport vositalari xizmatlarini baholash jarayonining bosqichlari [13]

Har qanday mulkni baholash xizmatlarini ko'rsatish yuqorida keltirilgan ketma-ketlikdagi bosqichlarda sertifikatli mutaxassis tomonidan amalga oshiriladi va bu jarayonning oxirgi natijasi sifatli, ishonchli va haqqoniy baholash to'g'risidagi hisobot hisoblanadi.

Ushbu rasmda berilgan baholash jarayonining bosqichlari baholash xizmatlarining barcha yo'nalishlariga taalluqli. Baholash jarayoni kelishuvdan boshlanadi. Dastavval shartnoma tuziladi, keyinchalik asosiy baholash jarayoni boshlanadi. Shundan so'ng baholashning maqsadi belgilanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Avtotransport vositalari xizmatlarini baholashning milliy iqtisodiyotda tutgan o'rni va ahamiyati, avtotransport vositalarini baholashning mohiyati va mazmuni hamda kelib chiqish sabablari, shuningdek o'ziga xos xususiyatlari ochib berildi. Eng asosiy xususiyatlaridan biri – bu avtotransport vositalari ko'chmas mulk, korxona va nomoddiy aktivlar singari davlat ro'yxatidan o'tkazilishi va egalik huquqi tasdiqlanishidir. Baholashning alohida turi sifatida avtotransport vositalari xizmatlarini baholash tushunchasining mualliflik ta'rifi ishlab chiqildi:

“Avtotransport vositalari xizmatlarini baholash deganda litsenziyalı baholash tashkilotlarining iste'molchisi (buyurtmachi) buyurtmasiga asosan baholash maqsadi va tanlangan qiymat turiga muvofiq avtotransport vositalarining bozor yoki boshqa qiymatini aniqlashga qaratilgan baholashning

turi tushuniladi.”

Mulk qiymati – sotuvchi va xaridorning mulkdan olinishi mumkin bo'lgan naf va mulk qadrining puldagi ifodasi. Avtotransport vositalari qiymati turlarining ta'riflari manfaatdor shaxslarning manfaatlari va baholash natijalaridan foydalanish maqsadlari nuqtai nazardan takomillashtirildi. Milliy va xorijiy adabiyotlar hamda soha mutaxassislari va olimlarning ilmiy ishlarini o'rganish asosida, zamonaviy baholash yondashuvlarini hisobga olgan holda avtotransport vositalarining zamonaviy tasnifi ishlab chiqildi. Baholash nuqtai nazardan avtotransport vositalarining tasnifi baholovchilarga baholash obyektiga mansub bo'lgan bozorni tahlil qilish, analoglarni va turdosh obyektlarni tanlash imkonini beradi.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Norqobilov Jahongir Isroil o'g'li** – Qarshi davlat texnika universiteti mustaqil izlanuvchisi / Норқобилов Джахонгир Исроил угли – независимый исследователь Каршинского государственного технического университета / **Norkobilov Jahongir Isroil ogli** – Independent Researcher at Karshi State Technical University

► norkobilovjakhongir@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0005-4550-8806>

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. Ўзбекистон Республикасининг “Баҳолаш фаолияти тўғрисида”ги қонуни, 1999 йил 19 август, 811-И-сон. 3-модда. <https://lex.uz/docs/24703>
- [2]. Мерсер З., Хармс Т. Интегрированная теория оценки бизнеса/Под научн. ред. В.М.Рудгайзера (пер. с англ. Л.И.Лопатников). – М.: Маросейка, 2008. – 288 с.;
- [3]. Андрианов Ю.В. Оценка транспортных средств. – М.: Дело, 2003. – 488 с.;
- [4]. Оценка стоимости машин и оборудования. Учебное пособие/ Антонов В.П., Антонова Е.В. – М.: Ассоциация “Русская оценка”, 2005. – 254 с.;
- [5]. Ковалев А.П., Кушель А.А. и др. Оценка стоимости машин, оборудования и транспортных средств. Учебник для ВУЗов – М.: Интерреклама, 2003. – 488 с.;
- [6]. Юдин А.В. Оценка стоимости транспортных средств. – М.: Московская финансово-промышленная академия, 2005. – 75 с.
- [7]. Беркинов Б., Кравченко А. Бизнесни баҳолаш: Ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисод ва молия, 2007. – 152 б.;
- [8]. Мухаммедов М.М. ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. – Т.: Fan va texnologiyalar, 2018. – 272 б.; Ходиев Б.,
- [9]. Аликулов А. И. Харажатлар ҳисоби ва таҳлилининг назарий ҳамда амалий масалалари. Монография. – Т.: Фан ва технология, 2010. – 196 б.
- [10]. Смирнова Н.В. Теория и практика оценочной деятельности / Н.В. Смирнова, С.М. Волостнов; Иван. гос. хим.-технол. ун-т: учеб. Пособие. – Иваново – 164 с. Рус тилидан муаллифнинг таржимаси.
- [11]. Кондрашов Д.С. Гражданско-правовое регулирование оценочной деятельности в России: проблемы теории и практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Кондрашов Дмитрий Сергеевич. – Москва, 2012. [Электронный ресурс]. – 15.05.2015. – URL: <http://www.dslib.net/civil-pravo/grazhdansko-pravovoe-regulirovanieocenочноj-deyatelnosti-v-rossii-problemy-teorii.html>
- [12]. Фетисова Н.В. Определение понятия оценочной деятельности // Вестник ВолГУ. Серия 9. Вып. 4. 2005. Ч 1. С. 48-51.
- [13]. Ўзбекистон Республикаси Ягона миллий баҳолаш стандарти, Ўзбекистон Республикаси Давлат активларини бошқариш агентлиги директорининг 2020 йил 1 майдаги 01/11-15/62-сон буйруғига 1-илова. <https://lex.uz/docs/4842496>
- [14]. Ўзбекистон Республикаси Ягона миллий баҳолаш стандарти, Ўзбекистон Республикаси Давлат активларини бошқариш агентлиги директорининг 2020 йил 1 майдаги 01/11-15/62-сон буйруғига 1-илова. <https://lex.uz/docs/4842496>
- [15]. Фишмен Дж., Пратт Ш.П., Гриффит К., Уилсон К. Руководство по оценке стоимости бизнеса. Пер. с англ. Л.И. Лопатников. Российское издание под редакцией В.М.Рудгайзера. – М.: ЗАО КВИНТО-КОНСАЛТИНГ, 2000. – 388 с.;

Development of the services sector for the elderly working-age population

Khamrayeva Sayyora Nasimovna, Ochilova Nargiza Akramovna

Развитие сектора услуг для пожилого населения трудоспособного возраста

Хамраева Сайёра Насимовна, Очилова Наргиза Акрамовна

Меҳнатга лаёқатли ёшдан катта аҳолига хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш бўйича назарий ёндашувлар

Хамраева Сайёра Насимовна, Очилова Наргиза Акрамовна

Received: May 12, 2025 Revised: May 16, 2025 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Abstract:** This article examines theoretical approaches to developing services for the working-age population, increasing their access to social infrastructure, and further improving their well-being. It also analyzes the opinions of economists on this issue and develops necessary proposals and recommendations.
- **Keywords:** working-age population, service delivery, infrastructure, digital technologies, remote service, efficiency, quality and quantity indicators
- **Аннотация:** В статье рассматриваются теоретические подходы к развитию услуг для трудоспособного населения, повышению его доступа к социальной инфраструктуре и дальнейшему повышению его благосостояния, анализируются мнения ученых-экономистов по данному вопросу и разрабатываются необходимые предложения и рекомендации.
- **Ключевые слова:** трудоспособное население, предоставление услуг, инфраструктура, цифровые технологии, удаленное обслуживание, эффективность, качественные и количественные показатели
- **Аннотация:** ушбу мақолада меҳнатга лаёқатли ёшдан катта аҳолига хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш, уларнинг ижтимоий инфратузилма объектларидан фойдаланиш даражасини ошириш, турмуш фаровонлигини янада яхшилаш бўйича назарий ёндашувлар ўрганилган. Шунингдек бу борадаги иқтисодичи олимларнинг фикр-мулоҳазалари таҳлил қилиниб, керакли таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.
- **Калит сўзлар:** меҳнатга лаёқатли ёшдан катта аҳоли, хизмат кўрсатиш, инфратузилма, рақамли технологиялар, масофавий хизмат, самарадорлик, сифат ва микдор кўрсаткичлари

INTRODUCTION

The Law of the Republic of Uzbekistan "On Amendments and Additions to Certain Legislative Acts of the Republic of

Uzbekistan in Connection with Further Improvement of the System of Providing Social Services to the Population" [1] was discussed the need to effectively use advanced digital technologies to reduce the human factor in the process of

assigning pensions to citizens and further improve the quality of public services. It is important to increase their level of use of social infrastructure facilities and generate their income. It is advisable to expand the areas of improving the service system for the elderly, taking into account their capabilities. In particular, these include services related to health-care, services using digital technologies, such as utility payments, courier services, obtaining information about holiday resorts, and using the services of domestic workers.

In addition, a proposal has been developed to establish a "Unified National Social Protection" information system in 2023. In accordance with it, Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-82 "On comprehensive measures has been developed to provide high-quality social services and assistance to the population and establish an effective control system for them" [2]. The main goal, the main objective of creating the "Single National Social Protection" program: - is to monitor the costs of financing social programs, and a number of tasks have been set.

LITERATURE ANALYSIS

Theoretical and methodological aspects of the development of the service sector as a branch of the national economy, and modern trends in its development, have been studied for quite a long time in economic science. The results obtained in recent years are disclosed in the works Н.А.Птицына [3], Д.Г.Родионов, И.А.Жилыева [4], Е.В.Рожкова, Л.Р.Мингачева [5], Т.В.Сиротина, А.Ю.Нагих, [6]. Research into the forms, mechanisms, accessibility and quality of services for the elderly and people with disabilities is significantly less developed. The main results in this area are presented in the works of K.Kh.Abdurakhmanov [7], N.K.Zokirova [8]. However, the published results for the most part do not allow us to identify the specific needs and services of the elderly or to assess the effectiveness of the mechanisms that ensure their access to services.

RESEARCH METHODOLOGY

Research methods such as observation, comparison, interviews, and questionnaires were used to conduct scientific research on the topic. The opinions were also analyzed of economists on this issue.

ANALYSIS AND RESULTS

Today, it is urgent to create mechanisms for social support and service provision for the population over working age, because improving the well-being of the population and the effective use of infrastructure facilities contribute to

improving the quality of life. The main purpose of creating the "Single National Social Protection" program: - monitoring the costs of financing social programs;

- introducing new types of benefits for persons with disabilities and those caring for children with disabilities, taking into account the 5-fold increase in the coverage of low-income families receiving benefits. Reforming this area based on a unified approach, ensuring that the rights of the elderly, disabled and lonely, as well as other socially vulnerable categories of the population, are protected by the state.

- introduction of a system for effective coordination of measures taken in this area in order to ensure the fulfillment of constitutional obligations to facilitate employment and education of persons with disabilities. - unconditionally ensuring the rights and interests of citizens in terms of social protection. - radically improving the quality of social services to the population and introducing a completely new management system in this area based on advanced international standards.

To introduce a professional social protection system based on a comprehensive approach; to ensure the socialization of the population in need of support by increasing the efficiency and targeting of the social protection system; to organize social protection down to the mahalla level, to provide social services and assistance to the population in difficult life situations in accordance with an individual approach; to expand the coverage of the population with social insurance mechanisms; to prevent families in risk groups from falling into difficult social situations by identifying them and providing them with comprehensive social services; to create a comfortable environment for people with disabilities to live. It is also advisable to provide social services to the population through the National Agency for Social Protection under the President of the Republic of Uzbekistan, as well as its departments in the Republic of Karakalpakstan, regions and Tashkent city, as well as through the establishment of "Inson" social service centers in districts (cities); to study the situation of each household and determine the real situation in families and their need for social services and assistance; to form social passports of families as a result of studying their economic and social situation and needs; to organize effective work with the population in need, including using the case management method, to receive applications from them for social services and assistance, and to send applications to the responsible ministries and departments as necessary.

In particular, Figure 1 shows a sequence of directions in this regard. So, In the direction of developing and implementing state policy and measures in the field of social protection of the population:

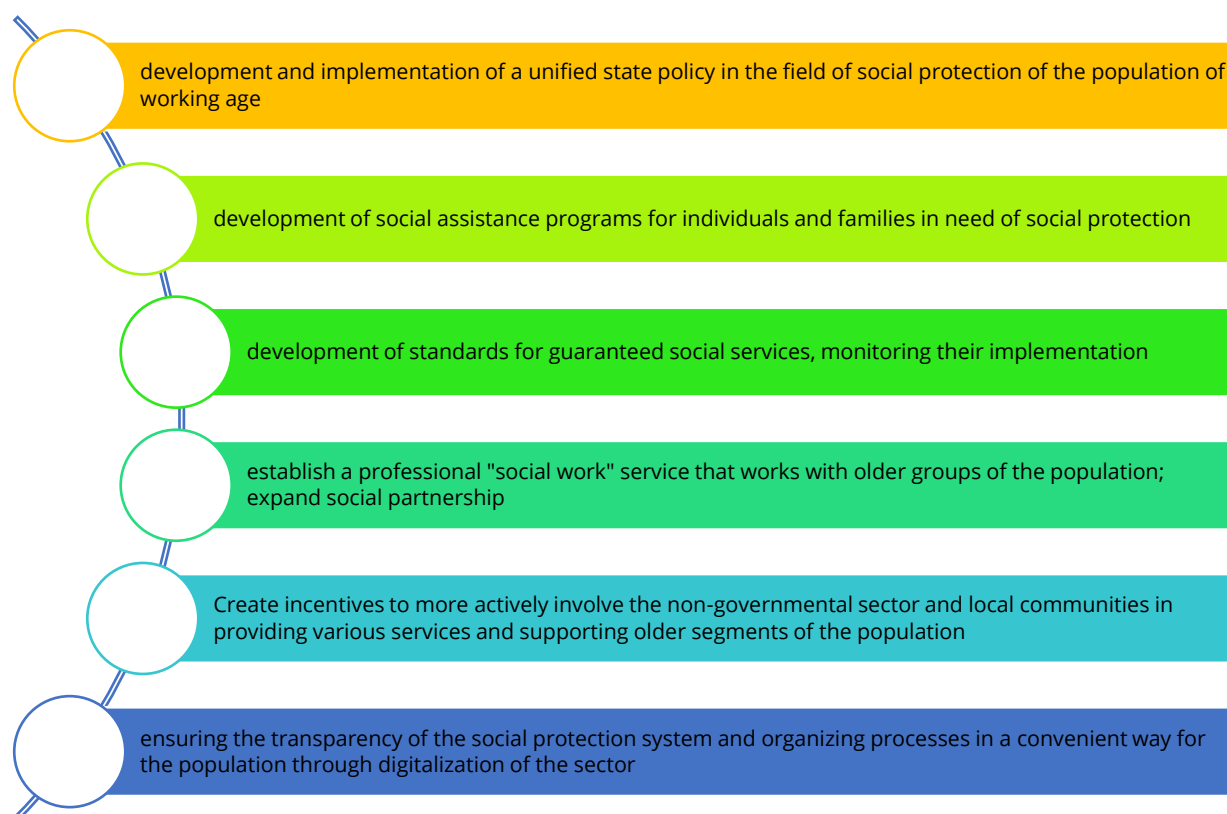

Figure 1. Directions for the development and implementation of state policy and measures in the field of social protection of the population of working age [9]

The tasks include accepting applications for all types of social services and assistance provided to the working-age population, including benefits and material assistance for the low-income elderly, electronically through the "Unified National Social Protection" information system, providing social services and assistance to this segment of the population, accepting applications from them, sending them electronically to the relevant ministries and departments for consideration, and implementing the process on a monitoring basis, digitizing social assistance and assistance provided through the "Book of Kindness", "Generosity and Support", and "Women's Book"; - through the complete digitization of the social sphere, it is important to introduce social passports that reflect the economic and social status, needs, and available opportunities of each citizen based on data from the electronic databases of ministries and departments.

The following conclusions were drawn regarding the development of the sector of services for the working-age population:

formation of a contingent of lonely elderly people in need of care and introduction of special services;
create the ability to enter personal data as categories in the

system and divide them into groups, setting priorities within categories;

the ability to notify customers via SMS notifications, and create the ability to electronically apply to change a waiting sanatorium to another sanatorium queue;

ensuring the continuity of admission / discharge of clients to the sanatorium;

digitization of services provided to the working-age population, creation of the opportunity for individuals to directly obtain information on their status, and the ability to receive applications directly from other systems in the ecosystem.

Author details / Сведения об авторе / Muallif haqida

1. **Khamraeva Sayyora Nasimovna** Head of the Department of Innovative Economics, Doctor of Philosophy, Professor Karshi State Technical University / **Хамраева Сайёра Насимовна** Заведующий кафедрой «Инновационная экономика» Каршинского государственного технического университета, доктор философских наук, профессор / **Xamrayeva Sayyora Nasimovna Qarshi davlat texnika universiteti "Innovatsion iqtisodiyot" kafedrası mudiri, i.f.d., professor**

► xamrayevasayyora@gmail.com

■ <https://orcid.org/0000-0001-6516-5226>

- 2. Ochilova Nargiza Akramovna - Associate Professor of the Department of Innovative Economics of the Karshi State Technical University / Очилова Наргиза Акрамовна - Қарши давлат техника университети “Инновацион иқтисодиёт” кафедраси доценти / Очилова Наргиза Акрамовна - доцент кафедры «Инновационная экономика» Каршинского государственного технического университета**

► nargizaochilova07@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0000-3217-103X>

List of used literature:

- [1]. Ўзбекистон Республикасининг “Аҳолига ижтимоий хизматлар кўрсатиш тизими янада такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига қўшимча ва ўзгартиришлар киритиш тўғрисида” ЎРҚ-1066-сон Қонуни. 19.05.2025 йил.
- [2]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Aholiga sifatli ijtimoiy xizmat va yordam ko'rsatish hamda uning samarali nazorat tizimini yo'lga qo'yish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar to'g'risida” gi PF-82-son Farmoni. 01.06.2023
- [3]. Птицына, Н.А. Освоение пожилыми людьми компьютерной грамотности: гендерный аспект / Н.А. Птицына // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия: Социальные науки. – 2018. – № 4 (52). – С. 81–89. – [Электронный ресурс]. URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_36915079_74165322.pdf (дата обращения: 10.06.2021).

74165322.pdf (дата обращения: 10.06.2021).

- [4]. Родионов Д.Г., Жилыева И.А. Сфера услуг как объект регулирования в современной экономике / Д.Г. Родионов, И.А. Жилыева // Экономика, экология и общество России в 21-м столетии. Сборник научных трудов 19-й Международной научно-практической конференции. 2017. – С. 232–236.
- [5]. Рожкова, Е.В., Мингачева, Л.Р. Услуги социальной сферы как объект социального предпринимательства / Е.В. Рожкова, Л.Р. Мингачева // Экономика устойчивого развития. – 2019. – № 1 (37). – С. 217–220. – [Электронный ресурс]. URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_37274287_18623940.pdf (дата обращения: 07.02.2021).
- [6]. Сиротина, Т.В., Нагих, А.Ю. Услуги для инвалидов в стационарных учреждениях социального обслуживания Алтайского края: независимая оценка качества // Т.В. Сиротина, А.Ю. Нагих // Социальная интеграция и развитие этнокультур в евразийском пространстве. – 2020. – Т. 1. – № 9. – С. 211–216. – [Электронный ресурс]. URL: https://elibrary.ru/query_results.asp?pagenum=2 (дата обращения: 07.06.2021).
- [7]. Abdurakhmanov, K., Zokirova, N., Shakarov, Z., & Sobirov, B. (2018). Directions of innovative development of Uzbekistan. Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, (3).
- [8]. Zokirova, N. K., & Talipova, N. T. (2024). QUALITY OF HUMAN CAPITAL IN TERMS OF ECONOMIC GROWTH. PARADIGMS, 202447.
- [9]. Data from the “Unified National Social Protection” information system

Влияние региональных особенностей на гостиничные хозяйства Кашкадарьи

Бердиев Жасур Кулдошевич, Джуракулова Рухшона Джахонгировна

Qashqadaryo mehmonxona xo'jaliklariga mintaqaviy xususiyatlarning ta'siri

Berdiyev Jasur Qo'ldoshevich, Djurakulova Ruxshona Djaxongirovna

Influence of regional features on hotel industries of Kashkadarya

Berdiyev Jasur Kuldoshevich, Jurakulova Rukhshona Jakhongirovna

Received: May 15, 2025 Revised: May 16, 20254 ■ Accepted: May 19, 2025 ■ Published Online: June 1, 2025

- **Аннотация:** В статье анализируются ключевые региональные особенности, включая географическое положение, климатические условия, культурное наследие и экономические факторы. Рассмотрены способы адаптации гостиниц к местным условиям, в том числе архитектурные решения, сервисные инновации и маркетинговые стратегии. Основное внимание уделено тому, как гостиничные хозяйства могут использовать эти особенности для повышения своей конкурентоспособности и улучшения показателей эффективности.
- **Ключевые слова:** гостиничный бизнес, Кашкадарьинская область, эффективность гостиничных хозяйств, туризм, архитектурные решения, сервисные инновации, маркетинговые стратегии, устойчивое развитие, деловой туризм, региональные факторы.
- **Abstract:** The article analyzes key regional features, including geographic location, climate conditions, cultural heritage and economic factors. The ways of adaptation of hotels to local conditions are considered, including architectural solutions, service innovations and marketing strategies. The main attention is paid to how hotel businesses can use these features to increase their competitiveness and improve efficiency indicators.
- **Keywords:** hotel business, Kashkadarya region, efficiency of hotel industry, tourism, architectural solutions, service innovations, marketing strategies, sustainable development, business tourism, regional factors.

ВВЕДЕНИЕ

Гостиничный бизнес в Кашкадарьинской области Узбекистана сталкивается с уникальными вызовами и возможностями, обусловленными региональными особенностями. Эти факторы оказывают значительное влияние на показатели эффективности гостиничных хозяйств, формируя специфическую среду для их

развития и функционирования. Понимание этих региональных нюансов крайне важно для успешного управления и развития гостиничного сектора в данном регионе.

Кашкадарьинская область имеет богатое историческое наследие, которое отражается в многочисленных архитектурных памятниках и культурных традициях. Административный центр области - город Карши - имеет древнюю историю и в 2006 году отметил свое 2700-летие.

Город, расположенный в Каршинском оазисе на берегу реки Кашкадарья, на протяжении веков привлекал внимание завоевателей, но всегда восстанавливался после разрушений.

Особое место в историческом наследии области занимает город Шахрисабз - родина великого полководца Амира Тимура. Этот древний город включен в Список Всемирного культурного наследия ЮНЕСКО, что подчеркивает его исключительную историческую и культурную ценность.

В регионе сохранились многочисленные свидетельства богатой истории в виде дворцов, городищ и мест паломничества. Эти объекты привлекают туристов и исследователей, желающих прикоснуться к многовековой истории края. А также, область славится своими природными богатствами. Благодаря континентальному климату с элементами субтропического, регион имеет уникальные условия для развития сельского хозяйства и животноводства. На склонах Памир-Алайских гор воздух отличается чистотой, а природный ландшафт поражает разнообразием флоры и фауны. На территории области расположены несколько известных заповедников - Китабский, Гиссарский и Кизил-Сай. Кашкадарьинская область богата полезными ископаемыми. Здесь имеются месторождения газа, нефти, мрамора, гипса, полевого шпата и различных строительных материалов. Эти природные ресурсы играют важную роль в экономическом развитии региона.

Региональные особенности Кашкадарьинской области оказывают значительное воздействие на гостиничный бизнес, формируя уникальные условия для его развития и функционирования. Рассмотрим основные факторы, которые влияют на работу гостиничных хозяйств в этом регионе.

Климатические условия. Климат Кашкадарьинской области характеризуется как континентальный и сухой, с элементами субтропического в некоторых районах. Эти климатические особенности создают определенные вызовы для гостиничного бизнеса. Летом температура может достигать высоких значений, что требует от отелей наличия эффективных систем кондиционирования и охлаждения. Зимой, особенно в горных районах, может быть довольно холодно, что делает необходимым наличие качественных систем отопления.

Культурные традиции. Богатое историческое и культурное наследие Кашкадарьинской области имеет большое значение для гостиничного бизнеса. Город Шахрисабз, родина Амира Тимура, включенный в список Всемирного культурного наследия ЮНЕСКО, обладает высоким туристическим потенциалом. Это создает возможность для развития специализированных

гостиниц, ориентированных на туристов, интересующихся историей и культурой региона.

Экономическая ситуация. Экономика Кашкадарьинской области имеет свои особенности, которые оказывают влияние на гостиничный бизнес. Область занимает первое место в стране по добыче углеводородного сырья и переработке природного газа. Это привлекает в регион деловых путешественников, что создает спрос на бизнес-отели и конференц-услуги. В области действуют 14 совместных предприятий с участием иностранных инвесторов, что также способствует развитию делового туризма и, соответственно, гостиничного сектора. Развитие туристической инфраструктуры является одним из приоритетов экономической политики региона. Власти разработали программу развития сферы туризма, которая включает строительство и реконструкцию гостиниц, ресторанов и других объектов туристской инфраструктуры. Это создает благоприятные условия для инвестиций в гостиничный бизнес.

Таким образом, региональные факторы Кашкадарьинской области создают уникальную среду для развития гостиничного бизнеса. Климатические условия, богатое культурное наследие и экономическая ситуация формируют как вызовы, так и возможности для отельеров. Успех в этой сфере зависит от способности адаптироваться к местным условиям и эффективно использовать региональные особенности для создания уникальных предложений для туристов.

Адаптация гостиничных хозяйств к местным условиям
Гостиничные хозяйства Кашкадарьинской области сталкиваются с необходимостью адаптироваться к уникальным региональным особенностям для успешного функционирования и развития. Эта адаптация охватывает различные аспекты деятельности, от архитектурных решений до маркетинговых стратегий.

Архитектурные решения. При проектировании и строительстве гостиниц в Кашкадарьинской области важно учитывать местные климатические условия и культурные традиции. Архитектура отелей должна гармонично вписываться в окружающий ландшафт и отражать богатое историческое наследие региона.

Учитывая континентальный климат с элементами субтропического, особое внимание уделяется системам кондиционирования и отопления. Гостиницы оснащаются эффективными системами охлаждения для комфортного пребывания гостей в жаркие летние месяцы. В то же время, для холодных зимних периодов, особенно в горных районах, предусматриваются качественные системы отопления.

Архитектурный облик гостиниц часто включает элементы традиционного узбекского зодчества, такие

как арки, купола и орнаменты. Это не только привлекает туристов, ищущих аутентичный опыт, но и подчеркивает уникальность региона. Многие отели стремятся отразить в своем интерьере и экстерьере элементы местной архитектуры и декоративно-прикладного искусства. Важным аспектом является также эффективное использование природных ресурсов. Учитывая сухой климат региона, гостиницы уделяют особое внимание системам водоснабжения и водоочистки. Некоторые отели внедряют технологии сбора и повторного использования дождевой воды, а также устанавливают энергоэффективное оборудование.

Сервисные инновации. Гостиничные хозяйства Кашкадарьинской области активно внедряют инновационные сервисы, чтобы удовлетворить потребности современных туристов и выделиться на фоне конкурентов.

Одним из ключевых направлений является цифровизация услуг. Многие отели внедряют системы онлайн-бронирования и регистрации, что позволяет гостям экономить время и делает процесс заселения более удобным. Также популярность набирают мобильные приложения, через которые гости могут заказывать дополнительные услуги, узнавать о местных достопримечательностях и получать персонализированные рекомендации.

Учитывая растущий интерес к экологическому туризму, некоторые гостиницы предлагают специальные экскурсионные программы, позволяющие гостям познакомиться с уникальной природой региона. Организуются туры в Гиссарский государственный горно-арочный заповедник и Китабский государственный геологический заповедник.

Для бизнес-туристов, число которых растет благодаря развитию нефтегазовой отрасли в регионе, отели оборудуют современные конференц-залы и предоставляют услуги по организации деловых мероприятий.

Многие гостиницы также адаптируют свои услуги под местные культурные особенности. Например, предлагают блюда традиционной узбекской кухни в ресторанах, организуют мастер-классы по приготовлению местных блюд или уроки народных ремесел.

Маркетинговые стратегии. Маркетинговые стратегии гостиничных хозяйств Кашкадарьинской области направлены на эффективное продвижение своих услуг и привлечение различных категорий туристов.

Одним из ключевых направлений является продвижение в цифровой среде. Отели активно используют социальные сети и туристические платформы для

привлечения гостей. Они публикуют красочные фотографии и видео, рассказывающие о уникальных особенностях региона и предоставляемых услугах.

Многие гостиницы делают акцент на историческом и культурном наследии региона в своих маркетинговых материалах. Особое внимание уделяется продвижению города Шахрисабз, родины Амира Тимура, включенного в список Всемирного культурного наследия ЮНЕСКО. Это привлекает туристов, интересующихся историей и культурой.

Гостиницы также активно сотрудничают с туристическими агентствами и онлайн-платформами бронирования, что позволяет им расширить свою клиентскую базу и повысить заполняемость номеров.

Важным элементом маркетинговой стратегии является создание уникальных предложений и пакетов услуг. Например, некоторые отели предлагают специальные программы, включающие посещение местных достопримечательностей, дегустацию традиционных блюд или участие в культурных мероприятиях.

Для привлечения бизнес-туристов разрабатываются специальные корпоративные программы и тарифы. Отели предлагают комплексные услуги по организации деловых мероприятий, включая трансфер, питание и культурную программу.

Многие гостиницы также уделяют внимание экологическому аспекту в своих маркетинговых стратегиях, подчеркивая свою приверженность устойчивому развитию и сохранению природных ресурсов региона. Это привлекает экологически сознательных туристов и помогает создать положительный имидж отеля.

Таким образом, адаптация гостиничных хозяйств к местным условиям Кашкадарьинской области охватывает широкий спектр аспектов - от архитектурных решений до инновационных сервисов и маркетинговых стратегий. Успешная адаптация позволяет отелям не только привлекать больше гостей, но и вносить вклад в развитие туристической отрасли региона в целом.

■ МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Исследование было направлено на изучение влияния региональных особенностей на показатели эффективности гостиничных хозяйств в Кашкадарьинской области. Методология исследования основывалась на качественном и количественном анализе факторов, влияющих на гостиничный бизнес. Основными методами исследования стали:

- анализ литературы: для создания теоретической

базы исследования был проведен глубокий обзор научных статей и исследований, касающихся гостиничного бизнеса, региональных факторов, и их влияния на отрасль;

- сбор данных: для анализа использовались данные о гостиничных хозяйствах Кашкадарьинской области, включая показатели их эффективности, данные о климатических, географических, культурных и экономических особенностях региона;

- сравнительный анализ: исследование включает сравнительный анализ гостиничных хозяйств, работающих в разных климатических и экономических условиях региона;

статистический анализ: применялись методы статистического анализа для оценки влияния различных факторов на эффективность гостиниц.

Анализ и результаты. Анализ показал, что ключевые региональные особенности, такие как климатические условия, культурное наследие и экономическая ситуация, оказывают значительное влияние на эффективность гостиничных хозяйств в Кашкадарьинской области. Основные результаты исследования включают:

- Климатические условия: Жаркий и сухой климат требует значительных затрат на системы кондиционирования и водоснабжения, что увеличивает операционные расходы гостиниц. В то же время климатические условия влияют на сезонность туристических потоков, что снижает стабильность доходов гостиничного сектора в разные периоды года.

- Культурное наследие: Богатое культурное и историческое наследие региона, особенно наличие памятников Всемирного наследия ЮНЕСКО, таких как Шахрисабз, привлекает значительное количество туристов, что повышает загрузку гостиниц, ориентированных на культурный туризм. Гостиницы, интегрирующие элементы местной культуры в свои услуги, показывают лучшие результаты по показателям клиентской лояльности.

- Экономическая ситуация: Экономическая активность, связанная с добычей углеводородов и переработкой природного газа, способствует развитию делового туризма. Гостиницы, предоставляющие конференц-услуги и ориентированные на бизнес-туристов, имеют более стабильные показатели эффективности.

Исследование показало, что успешные гостиничные хозяйства адаптируют свои услуги и инфраструктуру под специфические условия региона, включая архитектурные решения, отражающие местные традиции, и инновационные сервисы, направленные на

улучшение качества обслуживания.

Заключение. Развитие гостиничного бизнеса в Кашкадарьинской области имеет тесную связь с уникальными региональными особенностями. Климат, культурное наследие и экономическая ситуация оказывают значительное влияние на работу отелей, создавая как трудности, так и новые возможности. Успешные гостиничные хозяйства научились адаптироваться к местным условиям, внедряя инновационные решения в архитектуре, сервисе и маркетинге.

В конечном счете, способность гостиниц учитывать региональную специфику и эффективно использовать местные ресурсы имеет решающее значение для их успеха. Это не только помогает привлекать больше туристов, но и вносит вклад в развитие туристической отрасли региона в целом. Будущее гостиничного бизнеса в Кашкадарье выглядит многообещающим, при условии, что отели продолжают адаптироваться и внедрять новшества в соответствии с меняющимися потребностями туристов и особенностями региона.

Сведения об авторе / Muallif haqida / Author details

1. Бердиев Жасур Кулдошевич, старший преподаватель, Каршинский государственный технический университет / Berdiyev Jasur Qo'ldoshevich, Qarshi davlat texnika universiteti katta o'qituvchisi / Berdiyev Zhasur Kuldoshevich, Senior Lecturer, Karshi State Technical University

► jasurberdiyev6834@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0006-0111-4300>

2. Джуракулова Рухшона Джахонгировна, Студент Университета информационных технологий и управления / Djurakulova Ruxshona Djaxongirovna, Axborot texnologiyalari va menejment universiteti talabasi / Jurakulova Rukhshona Jakhongirovna, Student, University of Information Technology and Management

► rukshonajorakulova@gmail.com

■ <https://orcid.org/0009-0007-0112-4100>

Список использованной литературы:

- [1]. Кузнецова И.В., Иванов С.А. «Региональные особенности развития гостиничного бизнеса». // Туризм: право и экономика, 2022.
- [2]. Петрова Е.Н. «Влияние климатических условий на развитие гостиничного бизнеса в Центральной

- Азии». // Экономика и бизнес: теория и практика, 2021.
- [3]. Сидоров А.В. «Адаптация гостиничных хозяйств к региональным условиям: опыт Узбекистана». // Региональные исследования, 2020.
- [4]. Захаров В.Г. «Развитие туризма в горных регионах: особенности и перспективы». // Туризм и рекреация, 2019.
- [5]. Борисова М.А. «Экологический туризм как драйвер роста гостиничного бизнеса». // Экологический туризм, 2023.
- [6]. Иванова О.П. «Культурное наследие как фактор привлекательности гостиничного бизнеса». // Культура и туризм, 2020.
- [7]. Смирнов И.А. «Экономические факторы развития гостиничного бизнеса в нефтегазовых регионах». // Экономика региона, 2021.
- [8]. Лебедев Н.В. «Сервисные инновации в гостиничном бизнесе». // Менеджмент в сфере услуг, 2022.
- [9]. Каримов Т.М. «Историко-культурный потенциал Шахрисабза в развитии туризма». // Вестник Узбекистана, 2021.
- [10]. Сапрыкин П.Н. «Влияние региональной политики на гостиничный бизнес в Узбекистане». // Туризм и региональная политика, 2023.
- [11]. Алиев А.С. «Региональные аспекты развития делового туризма в Центральной Азии». // Туризм и бизнес, 2022.

June 2025

Volume 3

Number 2

INNOVATION IQTISODIYOT

ILMIY-AMALIY ELEKTRON
JURNAL